

**T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI**

M. Sami BAYRAKTAR

**SAMSUN VE İLÇELERİNDE
TÜRK MİMARİ ESERLERİ**

DOKTORA TEZİ

**TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Hamza GÜNDOĞDU**

ERZURUM – 2005

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	VI
ABSTRACT.....	VII
ÖNSÖZ.....	VIII
KISALTMALAR.....	XI

BİRİNCİ BÖLÜM

1. GİRİŞ.....	1
1.1. Metot ve Düzen.....	3
1.2. Kaynak ve Araştırmalar.....	5

İKİNCİ BÖLÜM

2. SAMSUN İLİ'NİN COĞRAFI DURUMU VE TARİHÇESİ.....	9
2.1. Coğrafi Durum.....	9
2.2. Tarihçe.....	10

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. KATALOG.....	23
3.1. Camiler.....	23
3.1.1. Çarşamba – Gökçeli (Mezarlık) Camii.....	23
3.1.2. Çarşamba / Yayıncılar Köyü – Şeyh Habil Camii.....	30
3.1.3. Havza / Dereköy – Veliyyüddin Bin Bereket Şah Camii (Ak Mescit).....	34
3.1.4. Samsun – Kale (Kuyumcular) Camii.....	36
3.1.5. Çarşamba / Ordu Köyü Camii.....	38
3.1.6. Samsun – Yalı (Hoca Hayreddin / Buğday Pazarı) Camii.....	43
3.1.7. Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa (Kurşunlu) Camii.....	47
3.1.8. Çarşamba / Kuşhane Köyü – Eski Camii.....	52
3.1.9. Terme / Yeni Camii Köyü – Eski (Cuma) Camii.....	54
3.1.10. Terme / Dağdıralı Köyü Camii.....	58
3.1.11. Kavak / Bekdemir Köyü Camii.....	61
3.1.12. Bafra – Ulu Camii (Cami-i Kebir).....	68
3.1.13. Vezirköprü - Toprakkale Camii.....	78
3.1.14. Vezirköprü - Kale (Taşkale / Ayşe Hatun) Camii.....	80
3.1.15. Terme / Karacalı Köyü Camii.....	86
3.1.16. Ondokuz Mayıs – (Engiz / Mezarlık) Camii.....	89
3.1.17. Vezirköprü - Yukarı Nalbantlı Camii.....	92
3.1.18. Kavak / Tatarmuslu Köyü (Yeni / Dere) Camii.....	94
3.1.19. Asarcık / Akyazı Köyü – Gökgöl Camii.....	96
3.1.20. Asarcık / Kılavuzlu Köyü Camii.....	99
3.1.21. Asarcık / Alan Köyü – Cuma (Eski) Camii.....	102
3.1.22. Asarcık / Koşaca Köyü Camii.....	104
3.1.23. Kavak – Yeni Camii.....	107
3.1.24. Bafra – Tayyar Paşa Camii.....	109
3.1.25. Kavak / Değirmencili Köyü – Dere Camii.....	114
3.1.26. Samsun – Pazar Camii.....	117
3.1.27. Samsun – Hacı Hatun Camii.....	119
3.1.28. Terme – Pazar (Çarşı / Cuma) Camii.....	121
3.1.29. Bafra – Çarşı (Emirza Bey) Camii.....	123
3.1.30. Çarşamba / Porsuk Köyü Camii.....	126
3.1.31. Samsun – Şeyh Seyyid Kutbeddin Camii.....	132

II

3.1.32. Kavak / Çakallı Beldesi – Kasımzâde Sofu Ahmed Camii.....	134
3.1.33. Havza / Cevizlik Köyü Camii.....	137
3.1.34. Havza – Yörgüç Paşa Camii.....	141
3.1.35. Samsun – Ulu (Büyük / Hamîdiye / Valide) Camii	144
3.1.36. Samsun – Kurşunlu Camii	151
3.1.37. Havza / Sivrikese Köyü Camii.....	154
3.1.38. Salıpazarı - Gökçeli (Çatak Ahmed Ağa) Camii	158
3.1.39. Terme / Aşağı Söğütlü Köyü Cami.....	161
3.1.40. Alaçam – Çarşı Camii.....	164
3.1.41. Çarşamba – Değirmenbaşı Camii	166
3.1.42. Vezirköprü - Namazgâh Camii	168
3.2. Medrese.....	170
3.2.1. Vezirköprü - Fazıl Ahmed Paşa (Köprülü / Taş / Kurşunlu) Medresesi.....	170
3.3. Türbeler.....	175
3.3.1. Havza / Dereköy – Veliyyüddin Bin Bereket Şah Türbesi	175
3.3.2. Bafra / Türbe Köyü – Emirza Bey Türbesi.....	177
3.3.3. Bafra / Çetinkaya Beldesi – Hızır Bey Türbesi (Kümbet Dede)	181
3.3.4. Lâdik - Sunullah Paşa Türbesi.....	183
3.3.5. Samsun – İsa (Ese) Baba Türbesi	186
3.3.6. Terme / Dağdıralı Köyü Camii Türbesi.....	188
3.3.7. Lâdik - Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi	189
3.3.8. Terme – Pazar Camii Türbesi.....	196
3.3.9. Samsun – Şeyh Seyyid Kutbeddin Türbesi.....	197
3.4. Şehirlerarası Han (Kervansaray).....	198
3.4.1. Kavak / Çakallı Beldesi – Çakallı Han (Çakallı Kervansarayı).....	198
3.5. Şehir İçi Hanları	202
3.5.1. Samsun – Taş Han	202
3.5.2. Vezirköprü – Taş Han.....	206
3.5.3. Vezirköprü - Üzüm Hanı	209
3.6. Bedesten.....	211
3.6.1. Vezirköprü Bedesten ve Arastası.....	211
3.7. Arastalar	217
3.7.1. Samsun- Süleyman Paşa Arastası (Samsun Bedesteni)	217
3.7.2. Çarşamba – Büyük Arasta (Büyük Bedesten)	221
3.8. İmaret - Zaviye.....	223
3.8.1. Havza – Mustafa Bey İmaret-Zaviyesi	223
3.9. Namazgâh	227
3.9.1. Vezirköprü - Köprülü Mehmed Paşa Namazgâhı.....	227
3.10. Hamamlar ve Kaplıcalar	229
3.10.1. Bafra / Çetinkaya Beldesi – Hızır Bey Hamamı.....	229
3.10.2. Samsun – Şifa (Vakıf / Yekta) Hamam	230
3.10.3. Vezirköprü – Taceddin İbrahim Paşa (Tahta) Hamamı	232
3.10.4. Lâdik – Eski Hamam	234
3.10.5. Havza – Kadınlar (Büyük / Aslanağzı / Kız Gözü) Kaplıcası	238
3.10.6. Havza – Erkekler Kaplıcası (Küçük Kaplıca).....	242
3.10.7. Vezirköprü – Şifa Hamamı	245
3.10.8. Vezirköprü – Çifte (Orta / Köprülü) Hamam	248
3.10.9. Vezirköprü – Kale (Taşkale / Ayşe Hanım) Hamamı.....	252
3.10.10. Ondokuz Mayıs / Yörükler Beldesi Hamamı.....	255
3.10.11. Vezirköprü – Yalı Hamamı	256
3.10.12. Bafra – Uzun Hamam	257
3.11. Köprüler	259
3.11.1. Vezirköprü – Havza (Tekkekıran- Kayabaşı Köyleri) Sınırında Kurt Köprü.....	259
3.11.2. Kavak / Çakallı Beldesi – Çakallı Köprüsü	261

III

3.11.3. Kavak / Çakallı Beldesi - Çalbaş - Çataltepe Köyleri Sınırında - Koca Köprü.....	263
3.11.4. Vezirköprü – Mezbahane Mevkiindeki İsimsiz Köprü.....	264
3.11.5. Ondokuzmayıs / Yörükler Beldesi - Kalaba Köprüsü	265
3.12. Değirmen.....	266
3.12.1. Tekkeköy / Çırakman Köyü Yel Değirmeni.....	266
3.13. Çeşmeler	267
3.13.1. Vezirköprü - Namazgâh (Köprülü Mehmed Paşa ?) Çeşmesi.....	267
3.13.2. Vezirköprü - Arasta Çeşmesi.....	269
3.13.3. Vezirköprü - Karlık Mezarlığı Karşısındaki İsimsiz Çeşme.....	270
3.13.4. Vezirköprü – Üzümlü Hamı Çeşmesi.....	271
3.13.5. Bafra – Ali Bey (Canikli Ali Paşa) Çeşmesi.....	272
3.13.6. Bafra – Kadı Çeşmesi.....	276
3.13.7. Bafra – Taşlı (Kuru / Hazinedârzâde Ahmed Bey) Çeşmesi	277
3.13.8. Bafra – Mescit (Hazinedârzâde Ahmed Bey) Çeşmesi.....	278
3.13.9. Samsun – Hamîdiye Çeşmesi	279
3.13.10. Samsun – Fazıl Kadı (Kadı) Çeşmesi.....	281
3.13.11. Bafra – Hüseyin Bey Çeşmesi	282
3.13.12. Vezirköprü - Askerlik Şubesi Çeşmesi.....	284
3.13.13. Vezirköprü – Abdülğani Camii'nin Karşısındaki İsimsiz Çeşme.....	285
3.13.14. Vezirköprü - I. Kasımlı Sokakta İsimsiz Çeşme.....	286
3.13.15. Vezirköprü – Kasımlı Çeşmesi.....	287
3.13.16. Vezirköprü – Kulebaşı Caddesinde 1 Nolu İsimsiz Çeşme	288
3.13.17. Vezirköprü – Kulebaşı Sokakta 2 Nolu İsimsiz Çeşme.....	289
3.13.18. Vezirköprü – Çanaklı Çeşmesi	290
3.13.19. Vezirköprü – Eşrefoğlu Sokaktaki İsimsiz Çeşme	291
3.14. Yıkılan Eserlerden Günümüze Ulaşabilen Kitabe ve Mimari Elemanlar	292
3.14.1. Vezirköprü - Bilinmeyen Bir Yapı Kitabesi.....	292
3.14.2. Vezirköprü - Ayşe Hanım'a Ait Bir Su Yapısıyla (Çeşme?) İlgili Kitabe	293
3.14.3. Bafra – Tabakhane Camii Kitabesi.....	294
3.14.4. Lâdik - Seyyid Abdullah Ağa Çeşmesi İnşa Kitabesi.....	295
3.14.5. Lâdik - İsimsiz Bir Yapı Kitabesi (Seyyid Abdullah Ağa Çeşmesi İnşa Kitabesi)	296
3.14.6. Çarşamba - İhsaniye (Kanarya) Camii İnşa Kitabesi.....	297
3.14.7. Samsun – Hacı İsmail Efendi (Ilıca) Çeşmesi İnşa Kitabesi	298
3.14.8. Tekkeköy - Şeyh Yusuf Zeynuddin Camii Kapısı.....	299
3.14.9. Ondokuzmayıs – Taş Köprü İnşa Kitabesi	300
3.14.10. Samsun – Hançerli Camii Minaresi ve İnşa Kitabesi	301
3.14.11. Bafra – Nur-i İbrahim Camii İnşa Kitabesi	303
3.14.12. Bafra – Arastası (Bedesten) Kapıları	304
3.14.13. Samsun - İbtidai Mektebi İnşa Kitabesi.....	305
3.14.14. Havza – İsimsiz Çeşme Kitabesi	306
3.14.15. Vezirköprü - Saat Kulesi İnşa Kitabesi.....	307
3.14.16. Havza / Mısmılağaç Köyü Camii İnşa Kitabesi, Minber ve Tavan Göbeği	308
3.15. Katalogda Yer Alan Yapıların Kronolojik Listesi	311

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. KARŞILAŞTIRMA VE DEĞERLENDİRME.....	314
4.1. İlçe Merkezlerinin Tarihi Dokusu ve Topoğrafik Özellikleri	314
4.2. Plân ve Mekân Anlayışı	320
4.2.1. Camiler	320
4.2.1.1. Kâgir Camiler.....	320
4.2.1.1.1. Düz Tavanlı Kırmızı Çatılı Camiler	320
4.2.1.1.2. Tek Kubbeli Camiler.....	321
4.2.1.1.3. Tabhaneli Cami	322
4.2.1.2. Hımış Duvarlı Camiler	323

IV

4.2.1.3. Ahşap (Çantı) Camiler.....	323
4.2.2. Medrese	329
4.2.3. Türbeler	329
4.2.4. Şehirlerarası Han (Kervansaray).....	331
4.2.5. Şehir İçi Hanları.....	331
4.2.6. Bedesten.....	333
4.2.7. Arastalar.....	334
4.2.8. İmaret.....	335
4.2.9. Namazgâh	336
4.2.10. Hamamlar ve Kaplıcalar	337
4.2.11. Köprüler.....	340
4.2.12. Değirmen	341
4.2.13. Çeşmeler	341
4.3. Malzeme ve Teknik.....	346
4.4. Yapı Elemanları	349
4.4.1. Strüktürel Elemanlar	349
4.4.1.1. Duvarlar ve Destek Unsurları.....	349
4.4.1.2. Örtüye Geçiş Unsurları.....	350
4.4.1.3. Örtü Sistemleri	352
4.4.2. Mimari Elemanlar.....	357
4.4.2.1. Son Cemaat Yerleri	357
4.4.2.1. Taçkapı ve Kapılar	357
4.4.2.2. Pencereler	359
4.4.2.3. Minareler	362
4.4.2.4. Mihraplar	363
4.4.2.5. Minberler	364
4.4.2.6. Kadınlar Mahfilleri.....	366
4.4.2.7. Vaaz Kürsüleri.....	367
4.4.2.8. Şadırvanlar.....	367
4.4.2.9. Havuzlar	368
4.4.2.10. Sandukalar	368
4.4.2.11. Göbek Taşları	369
4.4.2.12. Kurnalar.....	369
4.4.2.13. Ocaklar	370
4.5. SÜSLEME	371
4.5.1. Ahşap.....	371
4.5.2. Taş ve Mermer	373
4.5.3. Tuğla.....	374
4.5.4. Kalem İşi.....	374
4.5.5. Alçı	377
4.5.6. Sıva Üzeri Kabartmalar	377
4.5.7. Madenî.....	377
4.6. Mimar ve Yapı Sanatkârları.....	378
SONUÇ.....	379
BİBLİYOGRAFYA.....	382
ÇİZİM FOTOĞRAF VE HARİTA LİSTESİ.....	400
ÖZGEÇMİŞ.....	420

ÖZET
DOKTORA TEZİ

SAMSUN VE İLÇELERİNDE TÜRK MİMARİ ESERLERİ

M. Sami BAYRAKTAR
Danışman: Prof. Dr. Hamza GÜNDOĞDU
2005-Sayfa:
Jüri: Prof. Dr. Enver KONUKÇU
Prof. Dr. Recai KARAHAN
Doç Dr. Hüseyin YURTTAŞ
Doç Dr. A. Ali BAYHAN

İnceleme imkânı bulamadığımız birkaç yapı ile son dönem kamu yapıları haricinde 97 kadar yapı ve 16 kadar ortadan kalkan yapılara ait bazı mimari eleman ve kitabeler üzerindeki çalışmamızda bölgenin, yapı sanatımızın tarihi seyri içerisinde mütevazı bir şekilde yer aldığını gördük.

Samsun'da Anadolu Selçuklu (5 adet) İlhanlı (1), Bafra Beyliği (1), Candaroğulları (2), Taceddinoğulları (1) ve Osmanlı (86) dönemi olmak üzere, il topraklarında kurulan hemen her Türk devlet ve beyliğin eserleri görülmektedir. Ancak Samsun'un irili ufaklı her devlet ve beyliğin tüm dönem ve üsluplarını yansıtabilen çok sayıda yapı barındırdığı söylenemez. Eserlerin büyük çoğunluğu Osmanlı dönemine; bunların da büyük bir kısmı geç devire aittir.

42 cami, 1 medrese, 9 türbe, 3 şehir hanı, 1 şehirlerarası han (kervansaray), 1 bedesten, 3 arasta, 10 hamam, 2 kaplıca, 1 imaret-zaviye, 1 namazgâh, 1 değirmen, 5 köprü ve 19 çeşmeden oluşan katalogdaki yapıların yarıya yakınına oluşturan camilerde kâgir, ahşap ve hıms olmak üzere üç ayrı inşa tarzı görülmektedir. Bunlardan ahşap (çantı) camiler kendilerine has karakteristik yapılarıyla Anadolu'da gelişen mimarimizin özgün bir grubunu oluşturmaktadır.

Plân açısından gelenek içerisinde kalan yapıların, malzeme, inşa tekniği ve mimari ifade bakımından değişen coğrafi yapıya bağlı olarak çeşitlendikleri görülmektedir. Havza, Vezirköprü ve Lâdikte kâgir yapı geleneği ağır basarken, ormanlık kesimdeki Çarşamba, Terme, Kavak, Salıpazarı, Asarcık ve Ondokuz Mayıs'ta ahşap yapı geleneği kendini hissettirir. Hıms camilerinin üçü de Vezirköprü'de bulunmaktadır. Samsun, Vezirköprü, Bafra, Havza ve Lâdik nitelikli yapıların yoğunlaştığı merkezlerdir. Ancak Vezirköprü haricindeki yerlerde deprem, yangın ve şehirleşme gibi etkenlerle tarihi, doku ve yapılar pek iyi korunamamıştır.

Ahşap, kalem işi, taş, tuğla, alçı, sıva üzeri kabartmalar şeklinde karşımıza çıkan bezeme yönünden Samsun yapılarının yalın veya iddiasız oldukları söylenebilir. Diğerlerine nispetle daha yoğun olan ilk iki grubun üslup belirleyici bir karakter taşıdıkları görülmektedir.

ABSTRACT
Ph. D. THESIS

TURKISH ARCHITECTURAL WORKS IN SAMSUN AND ITS DISTRICTS

M. Sami BAYRAKTAR
Supervisor: Prof. Dr. Hamza GÜNDOĞDU
2005-Page:
Jüri: Prof. Dr. Enver KONUKÇU
Prof. Dr Recai KARAHAN
Assoc. Prof. Dr. Hüseyin YURTTAŞ
Assoc. Prof. Dr. A. Ali BAYHAN

Our study included the analysis of some architectural elements and booklets belonging to about 97 buildings standing and 16 buildings disappearing, except the recent period's public institutions and a few buildings that we were unable to analyze. Our study concluded that the area under our analysis had a modest place in the historical process of our building art.

It is possible to see in Samsun the works and traces of almost every Turkish state and Beylik founded on its lands, including those of Anatolian Seljuk State (5 pieces), İlhanlı (1 piece), Bafra Beyliği (1 piece), Candaroğulları (2 piece), Taceddinoğulları (1 piece) and Ottoman State (86 pieces). However, it is impossible to say that Samsun hosts a lot of buildings reflective of the styles of almost every Turkish state and Beylik. The majority of the works belong to the Ottoman period and most of these ones date back to the late Ottoman period.

The catalogue consists of 42 mosques, 1 medrese, 9 tombs, 3 inns, 1 caravanserai, 1 bedesten, 3 arastas, 10 baths, 2 springs, 1 charity, 1 namazgâh, 1 mill, 5 bridges and 19 fountains. The mosques form more than half of the buildings in the catalogue and built in three different styles, "kâgir", wooden and "hımış". Of these, the wooden mosques make up an original group of our architecture developing in Anatolia with their characteristic structures.

Falling into the traditional structure in terms of planning, the buildings appear to have gained a variety depending on the geographical pattern changing with the building technique and architectural style. While "kâgir" building structure is common in Havza, Vezirköprü and Lâdik, wooden building tradition is felt in such forest fields as Çarşamba, Terme, Kavak, Salıpazarı, Asarcık and Ondokuz Mayıs. Three of the "hımış" mosques are in Vezirköprü. Samsun, Vezirköprü, Bafra, Havza and Lâdik are the centers where buildings of quality are concentrated. Yet historical tissues and buildings have not been preserved well enough due to such factors as earthquake, fire and urbanization in places except for Vezirköprü.

It can be said that the buildings of Samsun are simple and unpretentious in terms of ornaments such as wood, kalem işi, stone, brick, plaster and relief on plaster. It appears that the first two groups have a distinctive characteristic when compared with the others.

ÖNSÖZ

Günümüzde Sanat Tarihi Bilimi, Anadolu'da Türk döneminde inşa edilen ve günümüze ulaşan mimarlık eserlerinin tespit ve envanterini henüz tamamlayabilmiş değildir. Anadolu'nun çeşitli kesimlerinde bulunan, her biri bölge, hatta şehir ölçeğinde birçok karakteristik özellikler taşıyan, yapılarımızın tam bir envanterinin çıkarılıp değerlendirilmesi gerekmektedir. Samsun'un dahil olduğu Karadeniz Bölgesi, bu açıdan az tanınan bir bölgemizdir. Samsun bölgesi yapılarının az bir kesimi sınırlı bir şekilde tanınabilmiştir. Anadolu'da bin yılı aşkın bir zamanda irili ufaklı devlet, beylik ve hanedanlar eliyle tesis edilen yapı sanatımızın, temelde bir bütün olarak geliştiği, araştırılan bölgelerde görülmüştür. Karadeniz Bölgesi'nin bir parçası gücümüz ölçüsünde tanıtılıp, söz konusu geleneksel yapı içerisinde değerlendirilecektir.

Tez çalışmamız monografik bir çalışma olduğundan elden geldiğince, yapıların tarafımızdan doğru çizimleri yapılarak tanıtımları, detaylı bir şekilde yapılmıştır. Yapı tarihçeleri üzerinde, mümkün olduğunca belgelere dayalı olarak durulmuştur. Karşılaştırma ve değerlendirme bölümünü kapsamlı tutularak, mevcut yayınlar ve tezlerden azami ölçüde istifade edilmeye çalışılmıştır. Konuyla ilgili yayınların nispeten az ve görsel malzeme konusunda sınırlı oluşu bu konuda sıkıntı doğurmuştur. Dileğimiz nitelikli her tür çalışmanın, zengin görsel malzeme çizim eşliğinde basılarak konuyla ilgili diğer araştırmalara daha sağlıklı ve kapsamlı bir karşılaştırma- değerlendirme yapılabilecek ortam sağlamasıdır. Giriş bölümünde çalışmamızın tanımı kapsamı önemi yöntem ve konuyla ilgili bilimsel yayınlar hakkında bilgi verdiğimizden, belirtilen hususlarda ilgili başlıklara bakılabilir.

Türk fethini takiben ilk yapılar olarak karşımıza çıkan ahşap camilerin bir kısmının günümüze ulaşmış olmasını, yapı sanatımız açısından bir bahtiyarlık olarak görmekteyiz. Yerel kültürlerle gittikçe artan bir önemle yaklaşıldığı günümüzde, yapı sanatımızın her bölgede, yerel karakteristikleriyle birlikte ayrıntılı bir şekilde tanınması, hayati bir önem taşımaktadır. Anadolu'da gelişen mimarimizle paralellik gösteren Samsun'da, ana şema içerisindeki karakteristik yerel unsurlar, bu bakımdan hayli önemlidir. Çalışmamızda yeri geldikçe bunlara dikkat çekilmeye çalışılmıştır. Ancak belirtilen hususta bilinenler, Samsun'un da içinde olduğu Orta Karadeniz Bölgesi için oldukça sınırlı ve yetersizdir.

Çalışmam boyunca yol gösteren ve her türlü yardımlarını esirgemeyen tez danışmanım, kıymetli hocam, sayın Prof. Dr. Hamza GÜNDOĞDU'ya müteşekkirim. Kitabeleri okuyan Doç. Dr. Ahmet Ali BAYHAN ve Yrd. Doç. Dr. Sait UYLAŞ'a, çeşitli vakfiyeleri okuyan Yrd. Doç. Dr. Dündar ALİKILIÇ'a, ahşap camilerle ilgili kitabını istifademize sunan ve konuyla ilgili görüşlerini bizimle paylaşan Doç. Dr. Yılmaz CAN'a, şahsi kütüphanesinden istifademiz için izin veren Doç. Dr. Hüseyin YURTTAŞ ve Doç. Dr. Mehmet İNBAŞI'ya, Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü, Samsun Vakıflar Bölge Müdürlüğü, Samsun Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu Başkanlığı, Samsun Büyükşehir Belediyesi, Samsun Etnoğrafya Müzesi, Sam-Sev Derneği, Samsun Mimarlar ve Mühendisler Odası, ilçelerdeki birçok kaymakamlık, belediye ve müftülük teşkilatları yetkilileri ve çalışanlarına, çalışmama maddi destek sağlayan destekleyen Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü ve

VIII

Bilimsel Araştırma Fonu Başkanlığı'na, çeşitli vesilelerle yardımlarını gördüğüm Prof. Dr. Besim ÖZCAN, Yrd. Doç Dr. O. Kamal TAVUKÇU, Arş. Gör. Yavuz ÇELİK, Arş. Gör. Mehmet YAVUZ, Arş. Gör. Fikri SALMAN, Uzm. Dr. Adem ÇELİK, araştırma sahasında zaman zaman yardımlarını gördüğüm kardeşlerim Erdal ve Fatih BAYRAKTAR, Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü lisans öğrencilerinden Ümit ÖLMEZ, Yalçın BEKTAŞ, Halis ÜNLÜ, Gökhan ERDOĞAN, Mustafa ŞİŞMAN ve Hanife DOĞRU'ya, çalışmamın tüm aşamalarında sabırla yanımda olan eşim ve çocuklarıma bir kez daha teşekkürlerimi sunarım.

ERZURUM - 2005

M. Sami BAYRAKTAR

KISALTMALAR

A.B.D.	: Ana Bilim Dalı
A.E.E.O.F.	: Abide ve Eski Eser Onarım Fişi
a.g.e.	: adı geçen eser
a.g.m.	: adı geçen makale
a.g.mad.	: adı geçen madde
a.g.t.	: adı geçen tez
A.Ü.D.T.C.F.D.	: Ankara Üniversitesi, Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi
A.Ü.İ.F.D.	: Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi
A.Ü.S.B.E.	: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
A.Ü.S.B.E.D.	: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
B.C.A.	: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
B.O.A.	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Bkz./bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
cm.	: santimetre
D.B.İ.A.	: Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi
d.n.	: dosya numarası
F.E.F.	: Fen-Edebiyat Fakültesi
Foto.	: Fotoğraf
g.n.	: gömlek numarası
H.	: Hicri
İ.A.	: İslam Ansiklopedisi
İ.Ü.İ.F.M.	: İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi Mecmuası
m.	: metre
M.Ö.	: Milattan Önce
O.D.T.Ü.M.F.D.,	: Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi Dergisi
O.M.Ü.E.F.D.	: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Dergisi
O.M.Ü.İ.F.D.	: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi
O.M.Ü.S.B.E.,	: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
O.T.A.M.	: Osmanlı Tarih Araştırmaları Merkezi
r.	: resim
R.	: Rumi
S.	: Sayı
s.	: sayfa
S.B.E.	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
S.K.T.V.K.K.A.	: Samsun Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu Arşivi
sr.	: sıra
T.A.D.	: Türk Arkeoloji Dergisi
T.A.E.D.	: Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi
T.D.V.İ.A.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
T.E.D.	: Türk Etnografya Dergisi
T.T.O.K.B.	: Türk Tarih ve Otomobil Kurumu Belleteni
T.T.K.	: Türk Tarih Kurumu
Ü.	: Üniversitesi
V.D.	: Vakıflar Dergisi
V.E.E.F.	: Vakıf Eski Eser Fişi
V.G.M.A.Y.İ.D.A.	: Vakıflar Genel Müdürlüğü Abide ve Yapı İşleri Dairesi Arşivi
V.G.M.V.K.A.	: Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Kayıtları Arşivi
vd.	: ve diğerleri
Y.Y.Ü.S.B.E.	: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
YY. / yy.	: Yüzyıl/ yüzyıl

BİBLİYOGRAFYA KISALTMALARI

- B. SARISAKAL, ... Birinci Kitap : Bir Kentin Tarihi Samsun, İkinci Kitap
 B. SARISAKAL, ... İkinci Kitap : Bir Kentin Tarihi Samsun, Birinci Kitap
 O. C. TUNCER, Anadolu Kümbetleri -1 : Anadolu Kümbetleri -1, Selçuklu Dönemi
 O. C. TUNCER, Anadolu Kümbetleri -2 : Anadolu Kümbetleri -2, Beylikler ve Osmanlı Dönemi
 M. CEZAR, Anadolu Kümbetleri -3 : Anadolu Kümbetleri -3, Beylikler ve Osmanlı Dönemi
 Geçmişten... : Geçmişten Günümüze Kültür Değerleriyle Samsun
 E. H. AYVERDİ, Osmanlı Mimarisinde ...II : Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri 806-855 (1403-51) II
 E. H. AYVERDİ, Osmanlı Mimarisinin...I : Osmanlı Mi'mârîsinin İlk Devri, Ertuğrul Osman Orhan Gazîler Hüdavendigâr ve Yıldırım Bâyezîd 630-805 (1230-1402) I
 S. CEMBELOĞLU - M. CEMBELOĞLU, Samsun İli ... : Samsun İli Yakın Çevre İncelemeleri
 Tarih Boyunca ... : Tarih Boyunca Samsun ve Samsun Belediyesi
 M. CEZAR, Tipik Yapılarıyla ... : Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi
 Y. ÖNGE, ... Türk Hamamları : Anadolu'da XII-XIII. Yüzyıl Türk Hamamları
 Y. ÖNGE, ... Su Yapıları : Türk Mimarisinde Selçuklu ve Osmanlı Döneminde Su Yapıları

BİRİNCİ BÖLÜM

1. GİRİŞ

İl sınırları dahilinde araştırmamıza konu olan ve toplam on dört ayrı türün görüldüğü yapılarda, en fazla sayıyı camiler (42) oluşturmaktadır. Bunları ahşap (20), kâgir (19) ve hımış (3) olmak üzere üç grupta düşünmek mümkündür. Eskiden Amasya Sancağına bağlı olan Lâdik, Havza ve Vezirköprü’de ahşap camiye rastlanılmamaktadır. Kâgir yapı geleneğinin bölgenin coğrafyası ve mimari geleneğinden kaynaklandığı, diğer kesimlerde erken yıllardan itibaren daha çok ormanların değerlendirildiği anlaşılmaktadır. Hımış duvarlı yapılar Vezirköprü’de (3) görülmektedir.¹

Sayı bakımından camileri çeşmeler (19) takip etmektedir. Büyük bir kısmı Vezirköprü’de (12) olmak üzere, Bafra (5) ve Samsun’da (2) bulunan çeşmelerin pek iyi korunamadıkları görülmektedir. Toplamı 12 olan hamam ve kaplıcalar da Vezirköprü’de yoğunlaşmaktadır. Bunu Havza (2 kaplıca), Bafra (2) ve diğerleri (Samsun, Lâdik ve Ondokuz Mayıs’ta birer) takip etmektedir.² Hamamlardan sonra en kalabalık grubu türbeler oluşturmaktadır. Dokuzu bulan türbeler Samsun, Bafra, Lâdik ve Terme’de ikişer, Havza’da bir tanedir.

Toplam yedi olan ticari yapıların Vezirköprü (3) ve Samsun’da (2) yoğunlaştığı, Çarşamba ve Kavak’ın birer yapıyla bunlara katıldığı görülmektedir.³ Ticari yapılarda yoğunluk, şehir hanları (3) ve arastalardadır(3). Şehirlerarası kervansaray ve klasik anlamda bedestenlerin birer örneği bulunmaktadır. Vezirköprü Bedesten ve Arastası halen şehrin ticari merkezi olarak, tarihteki rolünü şehir ölçeğinde yaşatan seçkin bir konumda bulunmaktadır. Bedesten ve arasta birlikteliği ise yapıyı diğerlerinden ayırarak değerli kılmaktadır. Sayı bakımından ticari yapıları takip eden köprüler; Vezirköprü (2), Kavak (2) ve Ondokuzmayıs’ta (1) bulunmaktadır. İl dahilinde medrese, imaret, namazgâh ve değirmenin birer örneği kalmıştır.

Samsun ve ilçelerinde günümüze ulaşabilen bir kale veya askeri yapı bulunmamaktadır. Samsun Kalesi’nin 1869 yılındaki büyük yangına kadar ayakta, bu tarihten sonra şehrin yeniden imarı sırasında yıktırılarak, mevcut kalıntılarının da yok edildiği bilinmektedir. Süleyman Paşa Bedesteni ile Saathane Meydanı arasında deniz kenarında bulunan kalenin Selçuklular zamanında kurulduğu, şehrin batısındaki Kara Samsun denilen mevkideki Ceneviz Kalesi’nin karşısına inşa edildiği bilinmektedir.⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde bulunan H.

¹ Camilerin sayı itibarıyla dağılımı yoğunluk sırasıyla şöyledir: Samsun (7 kâgir), Havza (4 kâgir, 3 ahşap), Çarşamba (5 ahşap, 1 kâgir), Vezirköprü (3 hımış, 2 kâgir), Terme (5 ahşap), Kavak (4 ahşap, 1 kâgir), Asarcık (4 ahşap), Bafra (3 kâgir), Ondokuzmayıs (1 ahşap), Alaçam (1 kâgir), Salıpazarı (1 ahşap).

² Bafra, Çarşamba ve Lâdik’te bulunan ve kısmen harabeye dönen birer hamamı incelemek mümkün olmamıştır.

³ Ticari açıdan Bafra ve Lâdik’in de ileri düzeyde olduğu bilinir. Ancak Lâdik’teki bedesten yıkılmış, Bafra’daki arasta büyük ölçüde tahrip olmuştur. Günümüze ulaşamayan yapıların da değerlendirmeye katılmasıyla, diğer yapılarda olduğu gibi, ticari yapılarda da durumun mevcut sayının üstünde olduğu unutulmamalıdır. Özellikle Samsun’da 19. yüzyılda birçok han ve ticari yapının inşa edildiği kaynaklarda görülmektedir.

⁴ Kale hakkında detaylı bilgi için bkz. B. SARISAKAL, **Bir Kentin Tarihi Samsun, İkinci Kitap**, Samsun, 2003, s. 324-30; A. BORAN, **Anadolu’daki İç Kale Cami ve Mescitleri**, Ankara, 2001, s. 72-72; A. BRYER - D. WINFIELD, **The Byzantine Monuments And Topography of The Pontos**, C. I, Washington D. C., 1985. s. 94; P. TUĞLACI, **Osmanlı Şehirleri**, İstanbul, 1985, s. 263; Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, **Evliya Çelebi Seyehatnamesi, İkinci Kitap**, (Hazırlayanlar, Z. KURŞUN – S. A. KAHRAMAN – Y. DAĞLI), İstanbul, 1999, s. 45; A. TÜFEKÇİOĞLU, **Erken Dönem Osmanlı Mimarisinde Yazı**, Ankara, 2001, s. 164-67; B. DARKOT, “Samsun” mad., **İ.A.**, C. X, İstanbul, 1980, s. 263; İ. GÜLSEVİL, “Samsun” **T.T.O.K.B.**, C. 25, S.

1205, 1310, 1317, 1322 / M. 1790-91, 1892-93, 1899-1900, 1904-05 tarihli bir takım belge özetlerinden⁵ Samsun Kalesi'nin belirtilen tarihlerde içerisinde top bulunduğu, eksik olmakla birlikte personeliyle birlikte aktif bir halde olduğu anlaşılmaktadır. Şehirde Sultan I. Abdülhamid ve II. Mahmud dönemlerinde bir takım tabyalar inşa edildiği anlaşılmaktadır.⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan H. 1243, 1267, 1271, 1280, 1284 /M. 1827–28, 1850–51, 1854–55, 1863-64, 1867-68 tarihli bir kısım belge özetlerinde, Samsun'da Macar Tabyası ve bir takım tabya ve kışlaların inşa ve tamirinin konu edildiği görülmektedir.⁷ Sarısakal'ın kitabında kale ve bazı tabyaların eski fotoğrafları görülmektedir.⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan H. 1280 / M. 1863–64 tarihli bir kısım belge özetlerinden⁹ Samsun'da bir kışlanın 1864 yılı civarında inşa edildiği, H. 1304 / M. 1866–67 tarihli bir belgeden¹⁰ Bafra'da askeri bir deponun inşasına başlanıldığı, H. 1280 / M. 1863–64 tarihli bir takım belgelerden¹¹ bu yıllarda Kavak'ta bir kışla inşa edildiği anlaşılmaktadır.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Samsun ve ilçeleriyle ilgili tespit edebildiğimiz belgelere¹² bakıldığında, Sultan II. Bayezid, “Sultan Selim Han-ı Veli” (Yavuz Sultan Selim ?),¹³ Sultan II. Mahmud¹⁴ ve Sultan II. Abdülhamid'e¹⁵ ait sultan vakıfları, Bezmialem Valide Sultan¹⁶ Valide Sultan,¹⁷ Sultan Ahmed'in annesi Bülbül Hatun'a ait (Lâdik'te)¹⁸ padişah hanımları vakıfları, Atik Ali Paşa (Bafra'da),¹⁹ Çorlulu Ali Paşa (Samsun'da),²⁰ Hazinedârzâde

304, İstanbul, 1970, s. 14; A. ALTAYLI, **Samsun Tarihi**, Samsun, 1967, s. 16; M. AYDIN, “Samsun” mad., **Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi**, C. III, İstanbul, 1997, s. 1605; L. TEKİN, “60 Sene Evvelki Samsun” **19 Mayıs Samsun Halkevi Dergisi**, C. 2, S. 13, 1936, s. 28; S. FAROQHI, **Osmanlıda Kentler ve Kentliler**, (Çeviri, N. KALAYCIOĞLU), İstanbul, 2000, s. 132.

⁵ B.O.A., TT.d., d.n. -1/-1, g.n. 384; B.O.A., HAT., d.n. 212, g.n. 11483; B.O.A., Y.PRK.ASK., d.n. 158, g.n. 44; B.O.A., Y.MTV., d.n. 265, g.n. 39; B.O.A., Y.MTV., d.n. 69, g.n. 50; B.O.A., Y.MTV., d.n. 68, g.n. 127; B.O.A., Y.MTV., d.n. 68, g.n. 82; B.O.A., Y.MTV., d.n. 67, g.n. 11.

⁶ Kalyon Burnu, Derbent, Orta, Tophane (Macar) adlarıyla anılan tabyaların her birinin 175 m. uzunlukta, 4,5 m. yükseklikteki tabyaların zamanla kendi hallerine terk edilip enkazlarının 1910 yılında satışa çıkarıldıkları görülmektedir. Birer cephanelikleri, asker ikametine mahsus koşulları ve top mazgalları bulunan tabyalar hakkında bkz. B. SARISAKAL, ... **İkinci Kitap**, s. 331-33; L. TEKİN, a.g.m., s. 28; Ö. ORHUN, a.g.e., s. 13.

⁷ B.O.A., HAT., d.n. 598, g.n. 29329/F; B.O.A., A.MKT.MHM., d.n. 331, g.n. 28; B.O.A., A.MKT.MHM., d.n. 289, g.n. 42; B.O.A., A.MKT.MHM., d.n. 290, g.n. 81; B.O.A., A.MKT.MHM., d.n. 65, g.n. 64; B.O.A., İ.DH., d.n. 224, g.n. 13384; B.O.A., İ.MVL., d.n. 158, g.n. 4532.

⁸ B. SARISAKAL, ... **İkinci Kitap**, s. 327, 30-33.

⁹ B.O.A., A.MKT.MHM., d.n. 300, g.n. 59; B.O.A., İ.MVL., d.n. 499, g.n. 22568.

¹⁰ B.O.A., DH.MKT., d.n. 1427, g.n. 114.

¹¹ B.O.A., A.MKT.MHM., d.n. 269, g.n. 9; B.O.A., A.MKT.MHM., d.n. 299, g.n. 33; B.O.A., A.MKT.MHM., d.n. 274, g.n. 92.

¹² Belgelerde, II. Bayezid döneminde, çoğu sultan adına düzenlenmiş birçok vakıf kaydına rastladık (B.O.A., EV.d., d.n. -1/-1, g.n.14267. Aynı fonda bulunan ve aynı dosya numarasına sahip diğer belgelerin sadece gömlek numarasını vererek bahsi kısa tutmak istedik; 14394, 15465, 15679, 15860, 15876, 16019, 16194, 16798, 17069, 17758, 17681, 18004, 18099, 19454, 19484, 19929, 20109, 20943, 21022, 21087, 21589, 21642, 21662, 21748, 21833, 21355, 21846, 21856, 22033, 22570, 23885, 23106, 23001, 23122, 23214, 23233, 3318, 23320, 23395, 23411, 23493, 23589, 23604, 26678, 30035).

¹³ B.O.A., EV.d., d.n. -1/-1, g.n.21022.

¹⁴ B.O.A., EV.d., d.n. -1/-1, g.n.17077; -1/-1, g.n. 14760; d.n. -1/-1, g.n. 17076; d.n. -1/-1, g.n. 17682.

¹⁵ B.O.A., EV.d., d.n. -1/-1, g.n. 26513.

¹⁶ B.O.A., EV.d., d.n. -1/-1, g.n. 17758.

¹⁷ B.O.A., EV.d., d.n. -1/-1, g.n. 27610.

¹⁸ B.O.A., EV.d., d.n. -1/-1, g.n.716; -1/-1, g.n. 2036; d.n. -1/-1, g.n.250; B.O.A., EV.HMH.d., d.n. -1/-1, g.n. 17015.

¹⁹ B.O.A., A.MKT.MHM., d.n. 168, g.n. 92; d.n. 757, g.n. 31;

²⁰ B.O.A., DH.İD., d.n. 30/-1, g.n. 3; B.O.A., İ.MF., d.n. 16, g.n. 1328/N3

Süleyman Paşa²¹ Hazinedârzâde Abdullah Paşa,²² Tayyar Paşa,²³ Hızır Paşa,²⁴ ve Ali Paşa'ya ait,²⁵ paşa vakıfları görülmektedir.²⁶ Bunlara bakılarak Samsun ve çevresinin bilinenden daha zengin bir imar faaliyetine sahne olduğunu söyleyebiliriz.²⁷ Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan 2270 ve 2276 numaralı il fihristlerinde Samsun ve ilçelerine ait bir hayli vakıf kaydı görülmekle birlikte bunların büyük çoğunluğu köy camilerinin yeni şahsiyet kayıtları ve bunlara "nukut" (para) vakıflarıdır. Aşağıda özellikle yapı inşa ettirip, vakfiye düzenleyen şahısların isimleri ve vakfiye tarihleri belirtilmiştir. Yapı isimlerini ise ayrı bir başlık altında topladık. Maksudumuz her iki arşivdeki belgelerden istifade ederek yöredeki vakıflar konusunda bir fikir edinebilmektir.

1.1. METOT VE DÜZEN

Tez çalışmamıza öncelikle eser tespiti ve kaynak eserlerin taranmasıyla başlanılmış, daha sonra Vakıflar Bölge ve Genel Müdürlüğü, Samsun Etnografya Müzesi ve Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu, Büyük Şehir Belediyesi ve Samsun Mimarlar ve Mühendisler Odası arşivlerinden imkânlar ölçüsünde istifade edilmiştir. Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Kayıtları Arşivi'nde Samsun ve Amasya defterleri taranmış, ilgili vakfiyeler, birçoğu kurumun tercümeleriyle birlikte temin edilmiştir. Aynı müdürlüğün Abide ve Yapı İşleri Dairesi Arşivi'nde yapılarla ilgili dosyalar incelenmiş, proje arşivindeki tüm rölövelerin kopyası temin edilmiştir.

Samsun'da, yukarıda belirttiğimiz Kurul ve Müze arşivlerinde de benzer bir çalışma yapılmış, epey tescil fişi ve yapılarla ait eski resim ve az sayıda rölöveye ulaşılmıştır. Arazi çalışmasında çoğu yapıya birkaç kez gidilmiştir. Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde rölövelerini bulduğumuz on sekiz kadar yapının dışındaki eserlerden büyük bir kısmının ölçüleri tarafımızdan alınarak çizilmiştir. Birkaç yapının çizimi yayınlardan alınmıştır. Bu şekilde alınan çizimlerde gereken kontrol ve düzeltmelerde özen göstermeye çalışılmıştır. Arazi çalışmasında imkânlar nispetinde yöre halkının yapılarla ilgili bilgilerinden istifade edilmiştir. Yine bu aşamada, bazı kaymakamlık, belediye, müftülük gibi kurumlardan bilgi edinilmiştir.

Belgelerin değerlendirilip çizim ve yazım aşaması süresince konuyla ilgili bilim adamları ve ilgililerle imkânlar nispetinde temas kurulmaya gayret edilmiştir. Bu arada Devlet Arşivleri

²¹ B.O.A., İ.DH., d.n. 428, g.n. 28309; B.O.A., EV.d., d.n. -1/-1, g.n. 14579; d.n. -1/-1, g.n. 13275; B.O.A., A.MKT.MHM., d.n. 278, g.n. 99; d.n. 273, g.n. 78; d.n. 761, g.n. 62; B.O.A., A.DH.MKT., d.n. 1571, g.n. 121.

²² B.O.A., EV.d., d.n. -1/-1, g.n. 19818.

²³ B.O.A., EV.d., d.n. -1/-1, g.n. 12065; -1/-1, g.n. 21576.

²⁴ B.O.A., EV.d., d.n. -1/-1, g.n. 26678.

²⁵ B.O.A., EV.d., d.n. -1/-1, g.n. 21833; -1/-1, g.n. 21662; d.n. -1/-1, g.n. 26678.

²⁶ Yukarıdaki belgelerden Atik Ali Paşa ve Çorlulu Ali Paşa ve Süleyman Paşa'ya ait olanların tarihleri sırasıyla H. 1269 ve 1271 (1852-53 ve 1854-55), H.1328 (1910) ve H.1275, 1280, 1306 (1858-59, 1863-64, 1888-89) şeklindedir. Diğer belgeler tarihsizdir.

²⁷ Aynı arşivde Canik Sancağı'nda "Emine Hatun, Hıdır İlyas, Hızırbey Hatun, Gülbahar Hatun, Şeyh Şerafettin, Gazi Hasan Bey, Şeyhülislâm Mehmet Efendi, Şeyh Abdurrahman, Seyyid Ahmed-i Kebir, Arnavut Ali Bey, Şeyh Hamza, Merhaba Bey, Yavuz Evliya, Ali Rıza Bey, Gazi Baba, Şeyh Mahmud, Şeyh Ali Baba, Şeyh Mehmed, Hızır Baba, Cafer Bey, Şeyh Hızır Gazi, Hatun-ı Muazzam, Sadi Bey, Said Bey" adına kayıtlı vakıflar görülmektedir. B.O.A., EV.d., d.n. -1/-1, g.n.29941. Aynı fonda bulunan ve aynı dosya numarasına sahip diğer belgelerin sadece gömlek numaraları farklı olduğundan, bunların sadece gömlek numaraları veriyoruz.12146, 15860, 15465, 16849, 16547, 17015, 17844, 18150, 18174, 19484, 19824 21566, 21589, 21355, 21662, 21856, 21642, 21833, 22570, 22999, 22782, 22774, 22594, 22033, 23233, 23318, 23214, 23411, 23493, 23106, 23604, 23589, 23001, 25317, 27379, 29798, 30808.

Genel Müdürlüğü'nün internet sitesi üzerinden (www.devletarsivleri.gov.tr.) Başbakanlık Osmanlı ve Cumhuriyet Arşivlerinde Aralık 2004 tarihi itibariyle kapsamlı bir tarama yaparak, konuyla ilgili binlerce belge özetine ulaşılmıştır. Her biri birkaç satırı geçmeyen belge özetlerinde son derece orijinal bilgiler temin edilmiştir.²⁸

Araştırmamız, konuyu yüksek lisans tezi olarak düşündüğümüz 1994 yılı Temmuz ve Ağustos aylarına kadar iner. Ancak değişen konu sebebiyle bu yıllarda elde ettiğimiz materyalleri muhafaza edip, konuyu doktora tezi olarak seçtiğimiz ikinci aşamada, 2002'nin Temmuz ve Ağustos, 2003'ün Şubat aylarında, daha önce ulaştığımız eserler de dahil olmak üzere yapılar (bazılarına birkaç kez giderek) yerinde incelenmiştir. 1994 yılında ayakta duran Terme - Dibekli Köyü Camii ve Bafra - Taçlı Çeşmeyi yıkılmış, bazı yapıları da bir ölçüde tahrip edilmiş bulduk.

Birkaç yapıyı özel mülkiyetin izin vermemesi, kilitli veya içine girilemeyecek kadar metruk olmaları gibi sebeplerle inceleyebilmek mümkün olmadı. Az sayıda birkaç yapıyı da belirttiğimiz nedenlerle biraz eksik incelemek zorunda kaldık. Metinde yerleri geldikçe bu hususlara değinilecektir.

Karşılaştırma ve Değerlendirmede, konunun tabiatına mutabık olarak yakın çevre mümkün olduğunca taranmaya gayret edilmiştir. Ancak yakın il ve ilçeleri, Samsun için de geçerli olduğu üzere akademik düzeyde yayın ve belge bakımından epey şanssızdır. Hal böyle olunca karşılaştırma için il yıllıkları, küçük tanıtım kitapları, bitirme tezleri gibi yayınlardan da istifadeye yönelinmiştir.

Yapılarla ilgili en kıymetli bilgileri içeren vakfiyelere, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde ulaşılmıştır. Vakfiyelerin ve vakıf kayıtlarının hemen tamamı büyük ölçüde kurum tercümelerine dayalı olarak incelenmiştir. Şüpheli bazı hususlar ve tercümesi veya yeni harflere aktarılma işlemi yapılmayan vakfiyeler, fotokopileri üzerinden Alikılıç'ın²⁹ okumasıyla büyük ölçüde çözümlenerek araştırmamızda kullanılmıştır.

Yapıların tarihlemesi konusunda güçlük çektiğimizi söylemeliyiz. Büyük bir çoğunluğunun kitabesi ve vakfiyesi bulunmayan yapıların inşa tarihi ve banisi konusunda öncelikle arşiv belgeleri, kaynaklar, araştırmalar olmak üzere halk arasında dolaşan rivayetleri de dikkate alarak yapıların plân, mimari ve süsleme özelliklerinden yola çıkarak bir tarihleme yapma yolunu tuttuk. Bu konuda ileride ortaya çıkabilecek belge veya arkeolojik bulguların daha isabetli değerlendirmelere imkân tanıyabileceği açıktır. Titizlik gösterilmesine rağmen, hata ve eksiklikleri peşinen kabul ile bilim dünyasının hoşgörüsünü temenni etmekteyiz. Yukarıda değindiğimiz gibi geç tarihli birkaçı haricinde inşa kitabesi bulunmayan ahşap camilerin tarihlemesinde Kuniholm'un arkeometrik çalışmaları³⁰ temel kaynağımız olmuştur.

²⁸ Belge özetleriyle sınırlı incelememizde -belgelerin tamamını incelemek bu çalışmanın hacmini aşmakta ve zaten gücümüzün de üzerindedir- Samsun - Ulu Camii'nin mimarı, kimi yapıların banisi, onarımları ve inşa tarihleri gibi hususlarda, özellikle de günümüze gelemeyen yapıların tespitinde son derece fayda sağlanılmıştır.

²⁹ Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, Fen – Edebiyat Fakültesi, Kütüphanecilik Bölümü öğretim üyesi.

³⁰ P. I., KUNIHOLM, "A 1503 - Year Chronology For The Bronze And Iran Ages: 1990-1991 Progress Report of The Aegean Dendrochronology Project", **VII. Arkeometri Sonuçları Toplantısı**, Ankara, 1992, s. 121-130; P. I., KUNIHOLM, "Aegean Dendrochronology Project: 1993-1994", **XI. Arkeometri Sonuçları Toplantısı**, Ankara, 1996, s. 181-187.

Yapı banileri hakkında, bölgeyle ilgileri, imar ve vakıf faaliyetleri ön plânda tutularak, bilgi (katalogda) verilmeye gayret edilmiştir.

1.2. KAYNAK VE ARAŞTIRMALAR

Yapıların banisi, inşa tarihi, onarımları ve ortadan kalkan eserlerin tespiti gibi konular başta olmak üzere şehrin tarihi, mimarisi ve vakıfları konusunda bilgi içeren “basılı kaynakları” tarihler, seyahatnameler şeklinde sınıflamak mümkündür. Aynı başlık altında bulunan “basılı olmayan kaynaklara” (arşiv belgeleri ve vakfiyelere) yukarıda değinilmiştir.

Abdizade Hüseyin Hüsameddin’in “Amasya Tarihi”³¹ Havza, Lâdik ve Vezirköprü’deki eserlerle ilgili önemli bir kaynak olmuştur. Esterabadî’nin “Bezm-ü Rezm”i, yörenin Osmanlı öncesi Beylikler devrine ışık tutan önemli bir kaynaktır. Aşıkpaşazade,³² Kâtip Çelebi,³³ Mehmed Süreyya,³⁴ Mustafa Nuri Paşa,³⁵ Hafız Hüseyin Ayvansarayî,³⁶ Hoca Saadettin,³⁷ Neşrî³⁸ gibi Osmanlı tarihçilerinin eserlerine, yörenin tarihiyle ilgili araştırmalardaki atıfların yönlendirilmeleri veya yeni basımlarına başvurarak, elden geldiğince yer vermeye çalışılmıştır.

Yerli ve yabancı seyyahlar arasında en geniş malumatı Evliya Çelebi³⁹ vermektedir. Kâtip Çelebi,⁴⁰ Texier,⁴¹ Vadala,⁴² Tournefort, Moltke, Jaubert, Kinneir, Brant, Mordtman, Flottvell, Tschibatcheff gibi batılı araştırmacı ve seyyahların yöre ve yapılarla ilgili ifadelerine mümkün olduğunca yer vermeye çalışılmıştır.⁴³ Bu hususta aynı konuya yer veren araştırmalardan da istifade edilmiştir.

Çalışmamıza başladığımızda, Samsun’daki tarihi eserlerden az bir kısmının, birer ikişer yayınlanmış olduğunu gördük. Bunların başında on iki ahşap caminin tanıtımı ve değerlendirilmesinin yapıldığı Y. Can’ın “Samsun Yöresindeki Ahşap Camiler” adlı kitabı gelmektedir.⁴⁴ Bu kitapta Çarşamba – Gökçeli Camii, Şeyh Habil (Yaycılar) Köyü Camii,

³¹ Abdizâde Hüseyin Hüsameddin, **Amasya Tarihi** (Sadeleştirenler, A. YILMAZ – M. AKKUŞ), C. 1 (Mukaddime), Ankara, 1986.

³² Aşıkpaşazade, **Osmanoğulları’nın Tarihi**, (Hazırlayanlar: K. YAVUZ - M. A. Y. SARAÇ), İstanbul, 2003.

³³ Kâtip Çelebi, **Cihannüma**, İstanbul, 1145.

³⁴ Mehmed Süreyya, **Sicil-i Osmanî, Osmanlı Ünlüleri**, C. 1-6, İstanbul, 1996.

³⁵ Mustafa Nuri Paşa, **Netayicü’l-Vukuat**, C. I-II (Sadeleştiren Notlar ve Açıklamaları Ekleyen, N. ÇAĞATAY), Ankara, 1992.

³⁶ Hafız Hüseyin Ayvansarayî, **Mecmuâ-i Tevârih** (Hazırlayanlar: F. Ç. DERİN - V. ÇABUK) İstanbul, 1985,

³⁷ Hoca Saadettin Efendi, **Tacü’t-Tevârih** (Hazırlayan, İ. PARMAKSIZOĞLU), C. II, Ankara, 1992, s. 96.

³⁸ Mehmed Neşrî, **Kitab-ı Cihanümâ** (Yayınlayan: M. A. KÖYMEN – F. R. UNAT), C. II, Ankara, 1957.

³⁹ Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, **Evliya Çelebi Seyehatnamesi, İkinci Kitap**, (Hazırlayanlar, Z. KURŞUN – S. A. KAHRAMAN – Y. DAĞLI), İstanbul, 1999.

⁴⁰ Kâtip Çelebi, **Cihannüma**, İstanbul, 1145.

⁴¹ C. TEXIER, **Küçük Asya, Coğrafyası Tarihi ve Arkeolojisi** (Çeviren, A. SUAT), C. III, Ankara, 2002.

⁴² R. VADALA, **Şark Memleket ve Siteleri, Samsun Mazisi Hali İstikbali** (Çeviren, Kâni SARIGÖLLÜ), Gaziantep, 1944.

⁴³ Tournefort, Moltke, Jaubert, Kinneir, Brant, Mordtman, Flottvell ve Tschibatcheff’in yöreyle ilgili izlenimleri konusunda, metinde yeri geldikçe görüleceği gibi çeşitli araştırmalardan yararlanmış, esrlerin bizzat kendileri görülmemiştir.

⁴⁴ Y. CAN, **Samsun Yöresinde Bulunan Ahşap Camiler**, Samsun, 1988. Can’ın kendisinden temin ettiğimiz kitap kendi ifadesiyle, doçentlik başvurusuna sunulmak üzere sınırlı sayıda basılmış idi. Bunun aynısı olan yeni bir baskısını, 2005 yılı başında çalışmamız yazım aşamasının sonlarına doğru temin ettik. İkinci kitap (Y. CAN, **Samsun Yöresinde Bulunan Ahşap Camiler**, İstanbul, 2004.) birincinin aynısı olduğundan, dipnotlarda evvelki kitaba atıflarda bulunduk.

Kavak - Bekdemir, Tatarmuslu, Değirmencili, Terme - Karacalı, Dağdıralı, Aşağı Söğütlü, Asarcık - Koşaca Köylerindeki camiler, Ondokuz Mayıs Mezarlık (Engiz) ve Salıpazarı – Gökçeli Camii, rölöveleriyle birlikte tanıtılmış ve Doğu Karadeniz Bölgesi ahşap camileriyle karşılaştırılmıştır. Kuniholm'un, arkeometrik içerikli, iki ayrı makalesinde,⁴⁵ Çarşamba - Gökçeli, Şeyh Habil Köyü ve Bekdemir Köyü Camilerini, dendrokronoloji yöntemiyle tarihlemesi, yöredeki ahşap camilerin tarihini tahminlerden eskiye indiren, gayet önemli bir katkı sağlanmıştır. Nemlioğlu'nun⁴⁶ ve Şahin'in⁴⁷ makaleleri, adlarında geçen yapıları tanıtan monografik incelemelerdir. Danışman,⁴⁸ Gökçeli Camii ile yörenin prehistorik mimarlığı arasındaki ilinti üzerinde yoğunlaşırken, diğer ikisinde, yapıların Türk Sanatındaki yerlerine dair tespitlere yer verilmiştir.

M. Sözen ve grubunun yazdığı “Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan” adlı eserde⁴⁹ Vezirköprü - Kale Camii ve Hamamı, Vezirköprü Bedesteni ve Arastası, Fazıl Ahmet Paşa Medresesi ve Köprülü Konağı, plân çizimleriyle birlikte (hamam hariç) kısaca tanıtılmıştır. Köprülü Konağı hakkında ilk yayın Ülgen'e aittir. “Köprülü Konağı” başlıklı makaledeki⁵⁰ rölövelerin, Arseven'in “Türk Sanatı”nda⁵¹ da yer aldığı görülmektedir. Aslanapa'nın “Osmanlı Devri Mimarisi”nde,⁵² Vezirköprü'deki - Kale Camii, Fazıl Ahmed Paşa Medresesi ve Bedesten'den, Fazıl Ahmed Paşa'nın yaptırdığı bir külliye olarak bahsedilmiştir.

Ayverdi külliyyatının ikinci cildinde⁵³ Havza - Yörgüç Paşa Camii (Mustafa Bey Camii şeklinde geçiyor), Mustafa Bey İmaret ve Kaplıcası, son ikisi plânlarıyla birlikte yer alır. Ayverdi üç yapıyı da Mustafa Bey'e bağlamaktadır. Şimşirgil'in “Rum Beylerbeyi Yörgüç Paşa'nın Hayatı ve Vakıf Eserleri” makalesinde,⁵⁴ paşanın Havza, Kavak ve Vezirköprü'deki üç camisine, belgelere dayalı olarak yer verilmiştir.

Yurdakul'un “Taceddin İbrahim Paşa'nın Vakıfları ile Vakıfın Merzifon'da İnşa Ettirdiği Hana Bitişik Mescidinde Yapılan Restorasyon Çalışmaları” makalesinde,⁵⁵ Vezirköprü Taceddin İbrahim Paşa İmaret Camii ve Hamamı'na, vakfiye ile ilgili değerlendirme bağlamı ve birer plân çizimi eşliğinde yer verilmiştir. Terzi'nin “Samsun Yalı Camii ve Kitabesi”,

⁴⁵ P. I., KUNIHOLM, “A 1503 - Year Chronology For The Bronze And Iron Ages: 1990-1991 Progress Report of The Aegean Dendrochronology Project”, **VII. Arkeometri Sonuçları Toplantısı**, Ankara, 1992, s. 121-130; P. I., KUNIHOLM, “Aegean Dendrochronology Project: 1993-1994”, **XI. Arkeometri Sonuçları Toplantısı**, Ankara, 1996, s. 181-187.

⁴⁶ C. NEMLİOĞLU, “Göçeli (Gökçeli) Camii” **I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildirileri**, C. II, Konya, 2001, s. 117-136.

⁴⁷ M. K. ŞAHİN, “Samsun- Çarşamba/ Yayıncılar- Şeyh Habil Köyü Camii”, **A.Ü.S.B.E.D.**, C. 4, S. 2, Erzurum, 2004, s. 15-36.

⁴⁸ H. H. G. DANIŞMAN, “Samsun Yöresi Ahşap Mimarisinin Gelenekselliği, Bafra İkiztepe Arkeolojik Verilerin Işığında Çarşamba, Gökçeli Camii'nin İncelenmesi”, **IX. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, C. 1, Ankara, 1986, s. 135-144.

⁴⁹ M. SÖZEN vd., **Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan**, İstanbul, 1975.

⁵⁰ A. S. ÜLGEN, “Köprülü Konağı,” **Fuat Köprülü Armağanı**, İstanbul, 1953, s. 565-580.

⁵¹ C. E. ARSEVEN, **Türk Sanatı**, İstanbul, 1970.

⁵² O. ASLANAPA, **Osmanlı Devri Mimarisi**, İstanbul, 1986.

⁵³ E. H. AYVERDİ, **Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri 806-855 (1403-51) II**, İstanbul, 1989.

⁵⁴ A. ŞİMŞİRGİL, “Rum Beylerbeyi Yörgüç Paşa'nın Hayatı ve Vakıf Eserleri”, **Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı**, İstanbul, 1995, s. 459- 471.

⁵⁵ M. E. YURDAKUL, “Taceddin İbrahim Paşa'nın Vakıfları İle Vakıfın Merzifon'da İnşa Ettirdiği Hana Bitişik Mescidinde Yapılan Restorasyon Çalışmaları”, **VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, C. III, Ankara, 1983, s. 1619-1626.

“Samsun’da Tarihi İki Eser ve Kitabeleri” (Hançerli ve Yalı Camilerini içeriyor) adlı makalelerinde⁵⁶ belirtilen yapıların monografik tanıtımlarını yapmıştır. Boran’ın “Anadolu’daki İç Kale Cami ve Mescidleri” kitabında,⁵⁷ Samsun Kalesi ve Kale Camii tanıtılmıştır (kale kitabesi ve caminin plânıyla birlikte). Tüfekçioğlu ve Boran’ın ortak makalesi “Kitabelerin Diliyle Samsun Kalesi ve İç Kale Mescidi”,⁵⁸ aynı konuda bir başka yayındır. Tüfekçioğlu’nun “Erken Dönem Osmanlı mimarisinde Yazı” kitabında,⁵⁹ Havza-Mustafa Bey İmaret - Zaviyesi ve İç Kale Kitabesi, Çakmak’ın “Erken Dönem Osmanlı Mimarîsinde Taçkapılar (1300 – 1500)” kitabında,⁶⁰ Havza-Mustafa Bey İmaret – Zaviyesi’nin taçkapısı tanıtılarak, devri içerisinde karşılaştırmalı bir değerlendirmesi yapılmıştır.

Özergin, “Türkiye Kitabeleri” makalesinde⁶¹ Samsun - Kale Camii’nin kitabesini yayınlanmıştır. Özergin’in “Anadolu Selçuklu Kervansarayları” makalesi⁶² ve Erdmann’ın “Das Anatolische Kervansaray Des 13. Jahrhunderst” (iki cilt) adlı kitabında,⁶³ Çakallı Han (ikincisinde bir plânla birlikte) tanıtılmıştır. Özdeş’in “Türk Çarşıları”,⁶⁴ ve Cezar’ın “Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi” kitabında,⁶⁵ Vezirköprü Bedesten ve Arastası plânıyla birlikte kısaca tanıtılmıştır. İter, “Tarihi Türk Hanları” kitabında⁶⁶ Çakallı Han, Samsun-Taş Han ve Vezirköprü Bedesten ve Arastası’na kısaca değinmiştir.

Tunçel’in “Lâdik’te İki türbe” makalesi,⁶⁷ Lâdik-Sunullah Paşa ve Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi’ni rölevelleriyle birlikte tanıtılmıştır. “Durağan ve Bafra’da İki Türbe” adlı makalesinde⁶⁸ Oral, Bafra-Türbe Köyü Emirza Bey Türbesi’ni, şimdi büyük ölçüde tahrip olan inşa ve mezar taşı kitabelerinin okunuşları ve türbenin plânıyla birlikte yayınlanmıştır. Danişman, “Emirza Bey Türbesi, Bafra” başlıklı makalesinde⁶⁹ yapıyı kısaca tanıtarak, yapının plân ve kesitini yayınlamıştır. Acun’un “Anadolu Saat Kuleleri” kitabı⁷⁰ ve “Az Tanınan Anadolu Saat Kuleleri” ve “Az Bilinen Saat Kulelerimiz” adlı makalelerinde,⁷¹ Vezirköprü ve Lâdik Saat Kuleleri tanıtılmıştır.

⁵⁶ İ. TERZİ, “Samsun’da Tarihi İki Eser ve Kitabeleri”, **O.M.Ü.E.F.D.**, S. 2, Samsun, 1987, s. 259-265; İ. TERZİ, “Samsun Yalı Camii ve Kitabesi”, **O.M.Ü.E. F. D.**, S. 5, Samsun, 1990, s. 259-268.

⁵⁷ A. BORAN, **Anadolu’daki İç Kale Cami ve Mescidleri**, Ankara, 2001.

⁵⁸ A. TÜFEKÇİOĞLU- A. BORAN, “Kitabelerin Diliyle Samsun Kalesi ve İç Kale Mescidi,” **V.D.**, S. 28, Ankara, 2004, s. 285-290.

⁵⁹ A. TÜFEKÇİOĞLU, **Erken Dönem Osmanlı Mimarîsinde Yazı**, Ankara, 2001.

⁶⁰ Ş. ÇAKMAK, **Erken Dönem Osmanlı Mimarîsinde Taçkapılar (1300 – 1500)**, Ankara, 2001.

⁶¹ M. K. ÖZERGİN, “Türkiye Kitabeleri”, **Sanat Tarihi Yıllığı**, S. IV, İstanbul, 1971, s. 6172.

⁶² M. K. ÖZERGİN, “Anadolu’da Selçuklu Kervansarayları”, **Tarih Dergisi**, C. XV, S. 20, İstanbul, 1965, s. 141-170.

⁶³ K. ERDMANN, **Das Anatolische Karavansaray Des 13. Jahrhunderts**, C. I-II, Berlin, 1961.

⁶⁴ G. ÖZDEŞ, **Türk Çarşıları**, Ankara, 1998.

⁶⁵ M. CEZAR, **Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi**, İstanbul, 1985.

⁶⁶ İ. İLTER, **Tarihi Türk Hanları**, Ankara, 1969.

⁶⁷ M. TUNÇEL, “Lâdik’te İki Türbe”, **IX. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi Bildirileri**, C. III, Ankara, 1995, s. 347-364.

⁶⁸ M. Z. ORAL, “Durağan ve Bafra’da İki Türbe”, **T.T.K. Belleten**, C. XX, S. 79, Ankara, 1956, s. 385-410.

⁶⁹ H. G. DANIŞMAN, “Emirza Bey Türbesi”, **Anadolu Araştırmaları**, S. X, İstanbul, 1986, s. 543-46.

⁷⁰ H. ACUN, **Anadolu Saat Kuleleri**, Ankara, 1994. H. ACUN, “Az Bilinen Saat Kulelerimiz”, **İlgi**, S. 68, İstanbul, 1992, s. 31

⁷¹ H. ACUN, “Az Bilinen Saat Kulelerimiz”, **İlgi**, S. 68, İstanbul, 1992, s. 28-31; H. ACUN, “Az Tanınan Anadolu Saat Kuleleri”, **Kültür ve Sanat**, S. 9, Ankara, 1991, s. 66-69.

Cembeloğlu Kardeşler,⁷² Altaylı,⁷³ Dilcimen,⁷⁴ Torun,⁷⁵ Sarısakal,⁷⁶ Kayıkçı,⁷⁷ Gökoğlu,⁷⁸ Sarcan,⁷⁹ Yiğit,⁸⁰ Yücel,⁸¹ Uykucu,⁸² Yazıcı,⁸³ Gökçen - Yalçın,⁸⁴ Umur,⁸⁵ Tekin,⁸⁶ Kopuz'un⁸⁷ kitap ve makaleleriyle, Geçmişten Günümüze Kültür Değerleriyle Samsun,⁸⁸ Tarih Boyunca Samsun ve Samsun Belediyesi,⁸⁹ Samsun Turizm Envanteri 2002,⁹⁰ Samsun İl Yıllığı 1967,⁹¹ Samsun İl Yıllığı 1973,⁹² gibi anonim kitaplarda, Samsun ve yöresinin tarihiyle birlikte, tarihi yapılarla ilgili bilgilere yer verilmiştir. Çoğu birbirinin tekrarı şeklinde ve belge veya kaynak gösterilmeksizin verilen bilgilerin, çeşitli kitap ve ansiklopedi maddelerinde hatalı şekilleriyle tekrar edildikleri görülmüştür. Bu yayınlarda çoğu kez yapıların üzerindeki kitabelerin dahi eksik veya hatalı olduğu, ya da kitabeden söz edilmediği dikkat çekmektedir.

Ana temaları tarih olmakla birlikte Yolalıcı ve Öz'ün, kimi tarihi eserlerden bahsettikleri görülmektedir.⁹³ Öz'ün kaydettiği vakfiye ve tahrir defterlerine dayalı orijinal bilgiler, birkaç yapının tarihlemesinde yol gösterici bir rol oynamıştır. Yolalıcı, yerel yayınlardaki bilgileri tekrarlamayı yeğlemiştir. Tarihçe'de de görüleceği üzere, dönemin bazı tarihi kaynakları da tarihleme konusunda katkı sağlamıştır.

-
- ⁷² S. CEMBELOĞLU - M. CEMBELOĞLU, **Samsun İli Yakın Çevre İncelemeleri**, Ankara, 1972; S. CEMBELOĞLU - M. CEMBELOĞLU, **İlimiz ve Bölgemiz Samsun Kitabı**, Ankara, 1981.
- ⁷³ A. ALTAYLI, **Samsun Tarihi**, Samsun, 1967.
- ⁷⁴ K. DİLCİMEN, **Canik Beyleri**, Samsun, 1940; K. DİLCİMEN, **Samsun Tarihinde Önemli Olaylar**, Samsun, 1947; K. DİLCİMEN, "Samsun'da İlhanlılar Devrinden Kalma Bir Yazıt", **19 Mayıs Samsun Halkevi Dergisi**, C.5, S. 55, 1941, s. 11-15; K. DİLCİMEN, "Canik Beyleri Tacettin ve Oğulları," **19 Mayıs Samsun Halkevi Dergisi**, C. 4, S. 42, 1939, s. 13-16.
- ⁷⁵ M. TORUN, **Samsun ve İlçeleri Tarihi Araştırmaları**, İstanbul, 1954.
- ⁷⁶ B. SARISAKAL, **Bir Kentin Tarihi Samsun**, Birinci Kitap, Samsun, 2002; B. SARISAKAL, **Bir Kentin Tarihi Samsun, İkinci Kitap**, Samsun, 2003.
- ⁷⁷ A. KAYIKÇI, **Samsun'da Kültür-Sanat**, C.1, Samsun, 1998; A. KAYIKÇI, **Mahalleden Bölgeye Samsun**, Samsun, 2000.
- ⁷⁸ A. GÖKOĞLU, **Paphlagonia: Paflagonya Kastamonu Sinop Çankırı Safranbolu Bolu Gerede Mudurnu İskilip Bafra Alaçam ve Cıvırı Gayri Menkul Eski Eserleri ve Arkeolojisi**, Kastamonu, 1952.
- ⁷⁹ A. SARCAN, **Samsun Tarihi**, Ankara, 1966.
- ⁸⁰ H. YİĞİT, **Samsun**, Bafra, 2002; H. YİĞİT, **Bafra Tarihi**, Samsun, 1981.
- ⁸¹ Y. YÜCEL, **Bütün Yönleriyle Lâdik**, Samsun, 1987.
- ⁸² K. E. UYKUCU, **Bölgemiz Karadeniz İl ve İlçeleri, Orta Karadeniz Bölümü Amasya Çorum Tokat Ordu Samsun**, İstanbul, 1978.
- ⁸³ N. YAZICI, **Terme Tarihi**, Samsun, 1982.
- ⁸⁴ R. GÖKÇEN – O. YALÇIN, **Samsun ve Karadeniz Bölgesi**, İstanbul, 1986.
- ⁸⁵ H. UMUR, **Samsun'da On Beş Sene**, Samsun, 1946.
- ⁸⁶ L. TEKİN, "60 Sene Evvelki Samsun" **19 Mayıs Samsun Halkevi Dergisi**, C. 2, S. 13, 1936, s. 25-29.
- ⁸⁷ K. KOPUZ, **Geçmişten Günümüze Bafra 2002**, Samsun, 2002.
- ⁸⁸ **Geçmişten Günümüze Kültür Değerleriyle Samsun**, Samsun (basım yılı belirtilmemiş).
- ⁸⁹ **Tarih Boyunca Samsun ve Samsun Belediyesi**, Ankara, 1977.
- ⁹⁰ **Samsun Turizm Envanteri 2002** (Basım yeri ve yılı belirtilmemiş).
- ⁹¹ **Samsun İl Yıllığı 1967** (Basım yeri ve yılı belirtilmemiş).
- ⁹² **Samsun İl Yıllığı 1973** (Basım yeri ve yılı belirtilmemiş).
- ⁹³ M. E. YOLALICI, **XIX. Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağı'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, Ankara, 1998; M. ÖZ, **XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı**, Ankara, 1999.

İKİNCİ BÖLÜM

2. SAMSUN İLİ'NİN COĞRAFI DURUMU VE TARİHÇESİ

2.1. COĞRAFI DURUM

Türkiye'nin Karadeniz kıyısındaki en büyük şehri olan Samsun, Orta Karadeniz Bölgesinde⁹⁴ doğuda Ordu, batıda Sinop, güneyde Tokat ve Amasya, güneybatıda Çorum ile komşudur (Harita 1). 2000 yılı genel nüfus sayımına göre nüfusu 1.202.316 olan il, 2005 yılı itibariyle on beş ilçeye ayrılmıştır⁹⁵ (Foto.:1-6)

Yüzey şekilleri itibariyle il, güneydeki dağlık kesim, bu dağlık kesimle kıyı şeridi arasında kalan kuzey yamaçlarıyla etek kısımları arasındaki yaylalar ve Kızılırmak ile Yeşilirmak akarsularının delta alanlarında oluşmuş ovalar olmak üzere üç kısma ayrılır.⁹⁶ Samsun'un % 44.9'unu dağlar⁹⁷, % 37.2'sini platolar, % 17.9'unu da ovalar meydana getirmektedir.⁹⁸ Bitki örtüsü bakımından zengin sayılabilecek bölgede Alaçam, Asarcık, Ayvacık, Terme, Çarşamba, Kavak, Bafra ve Vezirköprü, orman bakımından göz kamaştırmaktadır.⁹⁹

Genel itibariyle ılıman bir iklimin hüküm sürdüğü ilin sahil kesimlerinde, Karadeniz ikliminin özellikleri görülmektedir.¹⁰⁰ Vezirköprü, Havza, Lâdik, Asarcık, Kavak, Salıpazarı ve Ayvacık gibi iç kesimlerde, Canik sıradağlarının etkisiyle daha sert bir iklim hüküm sürer.¹⁰¹

⁹⁴ Yüzölçümü 9.579 km² olan Samsun, kuzeyde 41° 44', güneyde 40° 50' kuzey enlemleriyle, doğuda 37° 08' batıda 34° 25' doğu boylamları arasında yer almaktadır (B. DARKOT, "Samsun" mad., İ.A., C. X, İstanbul, 1980, s. 172; H. YİĞİT, **Samsun**, Bafra, 2002; Anonim, **Geçmişten Günümüze Kültür Değerleriyle Samsun**, Samsun (basım yılı belirtilmemiş), s. 37; Anonim, **Samsun Turizm Envanteri 2002** (Basım yeri ve yılı belirtilmemiş), s. 13.

⁹⁵ Merkez ilçe (1925), Alaçam (1944), Asarcık (1987), Ayvacık (1990), Bafra (1925), Çarşamba (1925), Havza (1926), Kavak (1934), Lâdik (1925), Ondokuz Mayıs (1988), Salıpazarı (1988), Tekkeköy (1987), Terme (1925), Vezirköprü (1925), Yakakent (1991) (H. YİĞİT, **Samsun**, s. 29).

⁹⁶ **Geçmişten...**, s. 37.

⁹⁷ Samsun'da Kuzey Anadolu sıradağları yükseltisinin düşmesi ve iç kesimlerdeki dağ sınırlarının basık olması, Karadeniz kıyısı ile iç kesimler arasındaki ulaşımı kolaylaştırarak (**Geçmişten...**, s. 37; **Samsun Turizm Envanteri 2002**, s. 13; H. YİĞİT, **Samsun**, s. 20) şehri Karadeniz kıyısındaki diğer kentlere nispetle avantajlı bir konumda tutmaktadır.

⁹⁸ **Geçmişten...**, s. 37. İl sınırları dahilinde Bafra, Çarşamba, Lâdik Gölleri, Simenit (Terme) Gölü (tabii göller), Hasan Uğurlu, Altınkaya, Derbent, Suat Uğurlu ve Çakmak Baraj Gölleri, en büyükleri sırayla Kızılırmak, Yeşilirmak, Mert Irmağı, Kürtün ve Terme Çayları Karaboğaz Deresi olmak üzere bol miktarda göl ve akarsu yer almaktadır (**Geçmişten...**, s. 37-38). Ülke Çapında öneme sahip Bafra ve Çarşamba ovaları şehrin takriben % 20'sini oluşturmaktadır.

⁹⁹ Samsun ormanlarında gürgen, meşe, kestane, ıhlamur, ardıç, kızılağaç, köknar, kayın, sarıçam, karaçam, ova ve akarsu çevrelerinde ise akasya, söğüt ve kavak ağaçları görülmektedir (H. YİĞİT, **Samsun**, s. 2; **İlimiz Samsun**, İstanbul, 1988, s. 104; **Geçmişten...**, s. 40).

¹⁰⁰ Merkez ilçe, Terme, Çarşamba, Tekkeköy, Bafra, Ondokuz Mayıs, Alaçam ve Yakakent'te yazlar sıcak, kışlar ılık ve yağışlı geçer (H. YİĞİT, **Samsun**, s. 26).

¹⁰¹ H. YİĞİT, **Samsun**, s. 26. Doğu Karadeniz Bölgesine nispetle daha az yağışın görüldüğü il, bu bölgeden biraz daha sıcaktır (**Geçmişten...**, s. 39).

2.2. TARİHÇE

Samsun adının Yunanca “Amisos” kelimesinden gelme olduğu ve bu adın, Anadolu’ya gelen Yunanlı denizciler tarafından verildiği ileri sürülmüş ise de, kelimenin bundan önceki bir döneme ait olması ve Anadolu kökenli olması daha muhtemel görülmektedir.¹⁰² Bugünkü şekliyle Samsun adının 12. ve 13. yüzyıllardaki Türk hâkimiyeti dönemine dayandığı, batı kaynaklarında ise “Sampson” şeklinde geçmeye başladığı, her iki söylenişin de şehrin önceki adı “Amisos” tan kaynaklandığı kabul edilmektedir.¹⁰³

Samsun bölgesindeki ilk insan izlerine şehrin 13 km. doğusundaki Tekkeköy’de rastlanılmıştır. Tekkeköy’deki mağaralar ve bazı yerleşim yerlerinde yapılan kazılarda Paleolitik (M.Ö. 600.000–10.000) ve Mezolitik (M.Ö. 10.000–8000) devirlere ait eserler bulunmuştur.¹⁰⁴ Samsun bölgesinin M.Ö. 5. bin sonundan başlayarak kıyı denizciliği yoluyla kuzey Yunanistan, Bulgaristan ve Ege adalarıyla sık bir ilişki içerisinde olduğu, bu ilişkinin Geç Kalkolitik Çağda (M.Ö. 3500–3000) Orta Anadolu’ya kadar uzadığı tespit edilmiştir.¹⁰⁵ Bölgede açık hava yerleşmelerine en erken Geç Kalkolitik Çağda rastlandığı, bu dönemde, Demir Çağına (M.Ö. 1200–600/580) kadar yörede 80’e yakın yerleşme tespit edildiği görülmektedir.¹⁰⁶ Samsun bölgesinin prehistorik dönemde önemli bir yerleşim bölgesi olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰⁷

¹⁰² B. DARKOT, “Samsun” mad., İ.A., C. X, İstanbul, 1980, s. 173; A. ALTAYLI, **Samsun Tarihi**, Samsun, 1967, s. 5-6; **Geçmişten ...**, s. 17; M. E. YOLALICI, **XIX. Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağı’nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, Ankara, 1998, s. 8-9; B. SARISAKAL, **Bir Kentin Tarihi Samsun**, Birinci Kitap, Samsun, 2002, s. 12-14; B. UMAR, **Karadeniz Kappadokia’sı (Pontos)**, İstanbul 2000, s. 15, 80, 82. Etimolojik bir değerlendirme için yukarıdaki yayımlara bakılabilir.

¹⁰³ B. DARKOT, “Samsun” mad., s. 173; M.E. YOLALICI, **a.g.e.**, s. 9. Darkot şehrin “Amisos”tan önce “Enete” şeklinde adlandırılmış olabileceğine işaret etmektedir. Eski dönemlerde şehrin “Aminosos, Amisos, Amisos, Enete, Sampson, Simisso, Sinusso, Peiraeus, Pire, Pompeiopolis” şeklinde adlandırıldığı görülmektedir. P. TUĞLACI, **Osmanlı Şehirleri**, İstanbul, 1985, s. 262; A. SARCAN, **Samsun Tarihi**, Ankara, 1966, s. 81–82; R. GÖKÇEN – O. YALÇIN, **Samsun ve Karadeniz Bölgesi**, İstanbul, 1986, s. 38; P. M. BIJISKYAN, **Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası**, İstanbul, 1968, s. 32.

¹⁰⁴ A. ALTAYLI, **a.g.e.**, s. 5; B. SARISAKAL, ... **Birinci Kitap**, s. 14; E. MEMİŞ, “M.Ö. 2. Binyılda Hitit-Gaşka Münasebetleri” **İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (Uluslararası I)**, Samsun, 1990, s. 103-110. Hititlerin başkenti Boğazköy’de bulunan tabletlerden Son Tunç Çağında (M.Ö. 1600-1200) bölgede bulunan “Yabani” Gaşka kavminin Hitit ülkesine akınlar düzenlediği ve M.Ö. 15-17 başlarında Boğazköy’ü yakıp yıktıkları bildirilmektedir (**Geçmişten ...**, s. 18).

¹⁰⁵ **Geçmişten ...**, s. 17.

¹⁰⁶ Bunlardan Geç Kalkolitik –İlk Tunç Çağı’na (M.Ö. 3200–2100) tarihlenen yerleşmeler Bafra, Kavak, Havza dolaylarında, Orta Tunç Çağına (M.Ö. 2100–1600) tarihlenen yerleşmeler ise Bafra’nın batı ve güneyinde yoğunluk kazandığı bildirilmektedir. Geç Kalkolitik ve Tunç Çağlarının tespit edildiği Tekkeköy, Dündartepe (Samsun’un 3 km. güneydoğusunda), Kaledoğruğu (Kavak’ta) ve İkiztepe (Bafra’da) yapılan bilimsel kazılarda tüm yerleşmelerin köy karakterinde olduğu, küçük topluluklar şeklindeki halkın ahşap evlerde oturduğu, avcılık, balıkçılık ve hayvancılıkla uğraştıkları anlaşılmaktadır (**Geçmişten ...**, s. 17).

¹⁰⁷ Samsun’daki prehistorik dönem yerleşmeleriyle ilgili bir hayli yayın bulunmaktadır. Bunlardan bazıları için bkz. U. B. ALKIM - H. ALKIM - Ö. BİLGİ, **İkiztepe I** (Birinci ve İkinci Dönem Kazıları 1974-75), Ankara, 1988; U. B. ALKIM - H. ALKIM - Ö. BİLGİ, **İkiztepe II** (Üçüncü, Dördüncü, Beşinci, Altıncı, Yedinci Dönem Kazıları 1976-80), Ankara, 2003; Ö. BİLGİ, “Bafra İkiztepe kazılarının Işığında Samsun Bölgesinin Protohistoryası”, **II. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (Uluslararası I)**, Samsun, 1990, s. 1-2; Ö. BİLGİ, “Orta Karadeniz Bölgesi Prehistorik Çağ Maden Sanatının Kökeni ve Gelişimi” **T.T.K. Belleten**, C. LXV, S. 242, Ankara, 2001, s. 1-36; H. H. G. DANIŞMAN, “Samsun Yöresi Ahşap Mimarisinin Gelenekselliği, Bafra İkiztepe Arkeolojik Verilerin Işığında Çarşamba, Gökçeli Camii’nin İncelenmesi”, **IX. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, C. 1, Ankara, 1986, s. 135-144; İ. K. KÖKTEN, “Tekkeköy Civarında Prehistorik Araştırmalar”, **Ülkü Halkevi Mecmuası**, S. 17/98, 1941, s. 121-24; Z. KIZILTAN, “Samsun Bölgesi Yüzeysel Araştırmaları 1971-1977”, **T. T. K. Belleten**, C. LVI, S. 215, 1992, s. 213-42; E. MEMİŞ, “M. Ö. 2. Binyılda Hitit – Gaşka Münasebetleri”, **İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (Uluslararası I)**, Samsun, 1990, s. 103-10; M. ÖZSAIT, “Orta Karadeniz Bölgesinde Yeni Prehistorik Yerleşmeler”, **II. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi (Uluslararası I)**, Samsun, 1990, s. 124-130; M. ÖZSAIT, “1986-1993 Yılları

Samsun'da bilinen ilk kavmin Anadolu'ya dışarıdan gelen ve Mert Irmağı ağzında küçük bir kent kuran Gaşkalar olduğu ileri sürülmektedir.¹⁰⁸ Gaşkaların Hitit egemenliğine girmesinden sonra Hitit şehri olan¹⁰⁹ Amisos, M.Ö. 1182'de Frig hâkimiyetine girer.¹¹⁰ Bundan sonra M.Ö. 8. yy. sonunda Kimmerler¹¹¹ ve Lidyalıların egemenliğinde bulunan¹¹² şehrin el değiştirmesi sırasında defalarca tahrip olduğu anlaşılmaktadır.¹¹³ Grek mitolojisi ve antik yazarların notlarından Greklerin Karadeniz kıyıları hakkında M.Ö. 8. yy. sonunda bilgi sahibi oldukları bilinmektedir.¹¹⁴ Greklerin bölgeye geldikleri yıllarda Kızılırmak ile Terme arasında "Kappadokialı", Kızılırmak'ın batısındaki bölgede "Paphlagonlar ve Mossynoikoslar" adını verdikleri topluluklarla karşılaşmıştır.¹¹⁵ M.Ö. 6. yy. başında Miletoslular, M.Ö. 6. yy. ortasında Kappadokialı lider Phakaia, M.Ö. 437'de Atina'dan Sinop'a gelen Athenokles liderliğindeki bir grubun hâkim olduğu şehirde, M.Ö. 4. yy. başında Pers egemenliği başlamıştır.¹¹⁶ Büyük İskender'in M.Ö. 334'te Persleri yenmesiyle Amisos, Makedonya İmparatorluğu'nun egemenliğine girmiştir.¹¹⁷ Büyük İskender'in ölümüyle şehrin miras kavgasına düşen komutanların elinde sık sık el değiştirdiği görülmektedir.¹¹⁸ Daha sonra Pers asilzadelerinden Mitridat'ın, M.Ö. 255 yıllarında Amasya ve Sinop'la birlikte şehri ele geçirerek, bölgede "Pont

Arasında Samsun Lâdik Çevresi Yüzeysel Araştırmaları", **XII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, C. 1, Ankara, 1999, s. 35-40; R. SYME, "Eski Zamanlarda Karadeniz", **19 Mayıs Samsun Halkevi Dergisi**, C. 6, S. 63, 1943, s. 5-8; S. ATASOY, Amisos, Karadeniz Kıyısında Antik Bir Kent, Samsun, 1997; Ö. BİLGİ – S. ATASOY – Ş. DÖNMEZ – L. SUMMERER, "Samsun (Amisos) Bölgesinin Kültürel Gelişimi Projesi İle İlgili Yüzeysel Araştırması -2000", **19. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, C.1, Ankara, 2001, s. 279-96; Ş. DÖNMEZ, "Orta Karadeniz Bölgesi Yüzeysel Araştırması", **Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi** (Editör O. Belli), Ankara, 2000, s. 330-34; Ş. DÖNMEZ, "Sinop-Samsun-Amasya İleri Yüzeysel Araştırması, 1997", **16. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, C. 2, Ankara, 1999, s. 513-36; Ş. DÖNMEZ, "Sinop-Samsun-Amasya İleri 1998 Yüzeysel Araştırması", **17. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, C. 2, Ankara, 2000, s. 229-44; H. ÖZBAL – A. ANDRIAENS – B. EARL – B. GEDİK, "Samsun-Amasya-Tokat İleri Yüzeysel Araştırması", **15. Arkeometri Sonuçları Toplantısı**, Ankara, 2000, s. 47-54; Ö. BİLGİ, "İkiztepe Kazılarının 1997 Dönemi Sonuçları", **XX. Kazı Sonuçları Toplantısı**, C. 2, Ankara, 1999, s. 485-505; Ö. BİLGİ, "İkiztepe Kazısı 2002 Dönemi Sonuçları", **25. Kazı Sonuçları Toplantısı**, C. 1, Ankara, 2004, s. 155-62; Ö. BİLGİ, "İkiztepe Kazılarının 1999 Dönemi Sonuçları", **XXII. Kazı Sonuçları Toplantısı**, C. 1, Ankara, 2001, s. 315-26; Ö. BİLGİ, "İkiztepe Kazılarının 2000 Dönemi Sonuçları", **XXIII. Kazı Sonuçları Toplantısı**, C. 1, Ankara, 2002, s. 245-54; M. ÖZSAİT, "2001 Yılı Samsun ve Amasya Yüzeysel Araştırmaları", **XX. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, C. 2, Ankara, 2003, s. 127-140; Ö. BİLGİ – S. ATASOY – Ş. DÖNMEZ –E. U. ULUGERGELİ, "Samsun İli 2002 Dönem Yüzeysel Araştırması", **21. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, C. 1, Ankara, 2004, s. 87-96; M. ÖZSAİT, "2002 Yılı Samsun – Amasya Yüzeysel Araştırmalarının İlk Sonuçları", **21. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, C. 2, Ankara, 2004, s. 273-84; B. UMAR, **a.g.e.**, s. 83-85, 193-98.

¹⁰⁸ **Geçmişten** ..., s. 17.

¹⁰⁹ **Geçmişten** ..., s. 18.

¹¹⁰ M. E. YOLALICI, **a.g.e.**, s. 9.

¹¹¹ Kimmerler'in bölgedeki hakimiyetleri konusunda bkz. M. T. TARHAN, "Ön Asya Dünyasında İlk Türkler, Kimmerler ve İskitler", **Türkler**, C. 1, Ankara, 2002, s. 604-07.

¹¹² B. SARISAKAL, ... **Birinci Kitap**, s. 16; A. ALTAYLI, **a.g.e.**, s. 6-7; M. E. YOLALICI, **a.g.e.**, s. 9.

¹¹³ M. KARAKURUM, "Beşeri Coğrafya Bakımından Samsun," **19 Mayıs Samsun Halkevi Dergisi**, C. 7, S. 66, 1944, s. 23; C. TEXIER, **Küçük Asya, Coğrafyası Tarihi ve Arkeolojisi** (Çeviren, A. SUAT), C. III, Ankara, 2002, s. 207; Şemseddin Sami, "Samsun" mad., **Kamûs'ul- A'lâm**, C. IV, İstanbul, 1306, s. 2932.

¹¹⁴ Starabon, **Antik Anadolu Coğrafyası, Geographika: XII-XIII-XIV** (Çeviren, A. PEKMAN), İstanbul, 1993, s. 15; B. SARISAKAL, ... **Birinci Kitap**, s. 16; M. E. YOLALICI, **a.g.e.**, s. 10; A. ALTAYLI, **a.g.e.**, s. 8.

¹¹⁵ **Geçmişten** ..., s.18.

¹¹⁶ **Geçmişten** ..., s. 18. Pers İmparatoru Darius şehrin yerini beğenmeyerek 3 km. batısındaki Toraman Tepe'de şehri yeniden kurdu muştur. Böylece, Türk hâkimiyetinden sonra halkın "Kara Samsun" dediği ikinci Amisos şehri kurulmuştur. M. E. YOLALICI, **a.g.e.**, s. 10; **Tarih Boyunca Samsun ve Samsun Belediyesi**, Ankara, 1977, s. 13.

¹¹⁷ M. E. YOLALICI, **a.g.e.**, s. 10; **Geçmişten** ..., s. 18-19; B. SARISAKAL, ... **Birinci Kitap**, s. 16; M. AYDIN, "Samsun" mad., **Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi**, C. 3, İstanbul, 1997, s. 1605.

¹¹⁸ M. E. YOLALICI, **a.g.e.**, s. 10; **Geçmişten** ..., s. 18-19.

Krallığı”¹¹⁹ adıyla bir devlet kurduğu, Roma İmparatorluğu’yla sık sık savaşmak zorunda kalan krallığın, M.Ö. 64’de şehri Roma hâkimiyetine geçmekten kurtaramadığı bildirilmektedir.¹²⁰ Roma hâkimiyeti altında Amisos’un ticari bakımdan önemli bir merkeze dönüştüğü,¹²¹ takibeden yıllarda şehirde Hıristiyanlığın yayıldığı,¹²² Roma İmparatorluğunun ikiye bölünmesiyle Doğu Roma İmparatorluğu (Bizans) hâkimiyetinde kalan şehrin adının “Aminosos”’a dönüşerek, bir piskoposluk merkezi haline getirildiği bilinmektedir.¹²³

İlk İslam akınlarının Bizans topraklarında görülmesini takiben, 863 yılında Malatya Emiri Ömer b. Abdullah’ın eline geçen şehrin kısa süre sonra tekrar Bizans hâkimiyetine geçtiği görülmektedir.¹²⁴

Türklerin gelişiyle¹²⁵ birlikte Samsun bölgesinde Bizanslılar, Danişmentliler, Anadolu Selçukluları ve daha sonra İlhanlılar, Trabzon Rum Devleti ve bölgedeki Türk Beyliklerinin iktidar mücadeleleri görülmektedir.¹²⁶ 1071 yılında kazanılan Malazgirt Zaferi’nin ardından Danişmentliler şehri kuşatmışlarsa da kesin olarak alamamıştır.¹²⁷ Anadolu Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan’ın saltanatının (1155–1192) son yıllarında Amisos’un doğusuna “Müslüman Samsun” adıyla yeni bir şehir kurulduğu¹²⁸ ve bölgenin kesin olarak Selçuklu hâkimiyetine girdiği görülmektedir.¹²⁹ Bu tarihten sonra şehrin Arap kaynaklarında “Samsun”, Batı

¹¹⁹ B. DARKOT, “Samsun” mad., s. 173; M. E. YOLALICI, **a.g.e.**, s. 10.

¹²⁰ Pontus Devleti ve Samsundaki hâkimiyeti için bkz. F. ACUN, “**Tarih Boyunca** “Pontus”, **Milli Mücadelede Giresun Sempozyumu Bildirileri**, İstanbul, 1999, s. 19–33; Ş. GÜNALTAY, **Yakın Şark IV, II. Bölüm, Romalılar Zamanında Kapadokya Pont ve Artaksiad Krallıkları**, Ankara, 1987, s. 258, 291, 434, 446, 464, 534; Arriani Periplus Ponti Euxini, **Arrianus’un Karadeniz Seyahati** (Hellence aslından çeviren ve yorumlayan, M. ARSLAN), İstanbul, 2005, s. 119-20.

¹²¹ B. DARKOT, “Samsun” mad., s. 173; B. SARISAKAL, ... **Birinci Kitap**, s. 17; A. ALTAYLI, **a.g.e.**, s. 10.

¹²² B. DARKOT, “Samsun” mad., s. 173.

¹²³ M. E. YOLALICI, **a.g.e.**, s. 11.

¹²⁴ B. DARKOT, “Samsun” mad., s. 173.

¹²⁵ Anadolu’ya ilk gelen Türk boylarının Samsun bölgesine yerleşmeleri konusunda bkz. T. GÜNDÜZ, “Oğuzlar/Türkmenler”, **Türkler**, C. 2, Ankara, 2002, s. 274; N. DEMİR, “Karadeniz’in Kuzeyinde Peçenekler”, **Türkler**, C. 2, Ankara, 2002, s. 710-11; M. KAFALI, “Anadolu’nun Fethi ve Türkleşmesi”, **Türkler**, C. 6, Ankara, 2002, s. 183-84.

¹²⁶ M. ÖZ, **XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı**, Ankara, 1999, s. 18; B. YEDİYILDIZ, **Ordu Tarihinden İzler**, İstanbul, 2000, s. 36-42; A. SEVİM – Y. YÜCEL, **Türkiye Tarihi, Fetih Selçuklu ve Beylikler Dönemi**, Ankara, 1989, s. 140, 145-46, 160-62.

¹²⁷ B. DARKOT, “Samsun” mad., s. 173; İ. ERDEM, “Doğu Anadolu Türk Devletleri”, **Türkler**, C. 6, Ankara, 2002, s. 397. 1158’e doğru Danişmentlilerin hükümdarı Yağlıbasan, Yeşilirmak ve Kızılırmak ağzaları arasındaki sahayı fethettiye de, İmparator Manuel’in Selçuklu Hükümdarı II. Kılıç Arslan’a müracaatı üzerine, buraları Bizanslılara iade etmek zorunda kaldığı bildirilmektedir. B. DARKOT, “Samsun” mad., s. 173. Ayrıca bkz. Anonim, **Danişmendname** (Hazırlayan, N. DEMİR), Niksar, 1999, s. 53,54,78,106,137,182,184,194,215,226-227,234-235,243-244-46.

¹²⁸ Hıristiyan Amisos bugünkü Kalyon Burnu (Batı Park) gerisindeki sırta kurulmuş idi (B. DARKOT, “Samsun” mad., s.174; C. TEXIER, **a.g.e.**, C. III, s. 207). Danişmentliler Amisos’u alamayınca bunun 3 km. kadar doğusunda deniz kıyısından başlayıp arkada yamaçlara kadar uzanan, merkezini bugünkü Büyük Camii civarı (Kale Mahallesi) oluşturan kesimde, iç kalesi bulunan Samsun’u kurmuştur (A. ALTAYLI, **a.g.e.**, s. 11; B. DARKOT, “Samsun” mad., s.174. Kaynaklardan her iki şehrin kendine ait surları bulunduğu, aralarındaki mesafenin “ancak bir sapan atımı” veya “bir yarım ok menzili” olduğu anlaşılmaktadır (İ. H. UZUNÇARŞILI, **Osmanlı Tarihi**, C. I, s. 298; P. TUĞLACI, **Osmanlı Şehirleri**, s. 263; J. FREELY, **Türkiye Uygurliklar Rehberi 2**, İstanbul, 2004, s. 102).

¹²⁹ B. DARKOT, “Samsun” mad., s. 174. Şehrin Sultan II. Kılıç Arslan’ın saltanatının (1155–1192) son yıllarında topraklarını iki oğlu arasında böldüğü, her birinin kendi topraklarında bağımsız hareket ettikleri bilinmektedir. Bu yıllarda Samsun’u Rükneddin Süleyman Şah’ın aldığı görülmektedir. Bkz. O. TURAN, “Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi”, İstanbul, 1984, s. 279; O. TURAN, “Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan”, **Türkler**, C. 6, Ankara, 2002, s. 574; A. SEVİM – Y. YÜCEL, **a.g.e.**, s. 140; A. SEVİM, **Anadolu’nun Fethi, Selçuklular Dönemi**, Ankara, 1993, s. 155-56.

kaynaklarında “Sampson” şeklinde adlandırıldığı görülmektedir.¹³⁰ Anadolu Selçukluları ve İlhanlı döneminde Anadolu’nun uluslararası önemli bir ticari merkeze dönüştüğü, Karadeniz kıyısında bulunan Samsun’un bu ticari ağın önemli bir kenti olduğu görülmektedir.¹³¹ Samsun bir Türk beldesi olduktan sonra Hıristiyan Amisos önce Bizans,¹³² 16. yüzyılın ilk yarısından itibaren de Ceneviz müstahkem beldesi (kale) olarak onun yanında 230 yıldan fazla yaşamıştır.¹³³

Samsun, Köseadağ Savaşından (1243) sonra sırasıyla İlhanlılar¹³⁴, Pervaneoğulları (1297) ve Candaroğulları’nın (1322) eline geçmiştir.¹³⁵ Selçukluların zayıflamasıyla birlikte Canik denilen bölgede, Osmanlı hâkimiyetinin tesis edileceği döneme kadar farklı beyliklerin hâkimiyeti görülmektedir. Çeşitli araştırmacıların “Canik Beyleri” şeklinde adlandırdığı¹³⁶ bu beylikler; Samsun (Müslüman Samsun) Lâdik ve Kavak civarında hüküm süren Kubadoğulları, Bafra civarında hâkim olan Bafra Beyleri, Terme (Canit-i Göl) ve Çarşamba civarında Taceddinoğulları (beyliğin asıl merkezi Niksar’dır) ve Vezirköprü, Havza civarında hüküm

¹³⁰ B. DARKOT, “Samsun” mad., s. 174; M. E. YOLALICI, **a.g.e.**, s. 11. Türk Tarihlerinde Amisos’a “Kafir Samsun” “Gavur Samsun” veya “Kara Samsun” denildiği bilinmektedir (M. E. YOLALICI, **a.g.e.**, s. 11). Kara Samsun adı şehirde halen aynı bölge için söylenmektedir. Anadolu Selçuklu döneminde şehrin “dârüssagr” unvanıyla anıldığı görülmektedir (M. İPŞİRLİ, “Anadolu” mad., “İdari Ekonomik ve Kültürel Hayat” bölümü, “Ulaşım ve yol Sistemi” başlığı, **T.D.V.İ.A.**, C. 3, İstanbul, 1991, s. 123).

¹³¹ O. TURAN, **Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi**, İstanbul, 1984, s. 279-80; M. GABASHVILI, “İlhanlı Devletinin Uluslararası Ticaret Politikası ve Halefi Olan Türk Olan Devletler”, **Türkler**, C. 8, Ankara, 2002, s. 387-91; G. CANTAY, “Türk Mimarisinde Kervansaraylar”, **Türkler**, C. 6, Ankara, 2002, s. 80; A. YUVALI, “XIII. Yüzyılda Karadeniz Ticareti”, **II. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (Uluslar arası D)**, Samsun 1990, s. 233-40; Y. HALAÇOĞLU, “Anadolu” mad., “İdari Ekonomik ve Kültürel Hayat” bölümü, “Ulaşım ve Yol Sistemi” başlığı, **T.D.V.İ.A.**, C. 3, İstanbul, 1991, s. 127-128; T. BAYKARA, **I. Gıyaseddin Keyhüsrev (1164-1211)**, Ankara, 1997, s. 34,52; H. UZUNEMİNOĞLU, “Şehirlerin Alan Bakımından Gelişmesi ve Samsun Örneği”, **O.M.Ü.E.F.D.**, S. 8, Samsun, 1993, s. 276; İ. AYTAÇ, “Selçuklu Kervansarayları”, **Türkler**, C. 7, Ankara, 2002, s. 858; M. S. POLAT, “Selçuklu Türkiyesi’nde Ticaret” **Türkler**, C. 7, Ankara, 2002, s. 381; S. GÜÇLÜAY, “Anadolu Selçuklu Devletinin Ticaret Politikası”, **Türkler**, C. 7, Ankara, 2002, s. 370, 373; A. BREYER-D. WINFIELD, **a.g.e.**, s. 94; M. GÜL- M. BALCIOĞLU, “Anadolu Selçuklularında Denizcilik Faaliyetleri”, **O.M.Ü.E.F.D.**, S. 5, Samsun, 19990, s. 63; C. CAHEN, **Osmanlılardan Önce Anadolu** (Çeviri, E. ÜYEPAZARCI), İstanbul, 2000, s.301; İ. ŞAHİN - F. EMECEN, “Anadolu” mad., “İdari Ekonomik ve Kültürel Hayat” bölümü, “Sosyoekonomik Hayat ve Şehirleşme” başlığı, **T.D.V.İ.A.**, C. 3, İstanbul, 1991, s. 124-26; Y. HALAÇOĞLU, “Anadolu” mad., “İdari Ekonomik ve Kültürel Hayat” bölümü, “Ulaşım ve Yol Sistemi” başlığı, s. 127; C. BEKTAŞ, **Selçuklu Kervansarayları, Korunmaları Kullanılmaları Üzerine Bir Öneri**, İstanbul, 1999, s. 43.

¹³² Bizans’ın Latinler tarafından 1204’de alınmasından sonra Bizans topraklarında biri İznik’te, diğeri Trabzon’da kurulan Rum devletlerinden, İznik’tekine bağlı kalan şehir, Trabzon Rum İmparatoru Alexios Komnenos tarafından kuşatıldığı, ancak Selçuklulardan yardım alan Amisoslular’ın galip gelerek kuşatmayı dağıttıkları bilinmektedir. A. SEVİM – Y. YÜCEL, **a.g.e.**, s. 145-46; M. E. YOLALICI, **a.g.e.**, s. 11; B. DARKOT, “Samsun” mad., s. 173.

¹³³ B. DARKOT, “Samsun” mad., s.174; M. E. YOLALICI, **a.g.e.**, s. 11. Darkot, iki düşman şehrin yan yana yaşamasını karşılıklı ticari ilişkiye bağlamaktadır. Geniş bilgi için bkz. B. DARKOT, “Samsun” mad., s.174; M. E. YOLALICI, **a.g.e.**, s. 11. Cenevizliler Müslüman Samsun’un 1420’de Osmanlıya katılması üzerine şehri yakarak terk etmişlerdir (Aşık Paşazâde, **Osmanoğullarının Tarihi** (Hazırlayanlar, K. YAVUZ - M. A. Y. SARAÇ), İstanbul, 2003, s. 156; Ş. TURAN, Türkiye-İtalya İlişkileri I, Selçuklulardan Bizans’ın Sona Erişine, Ankara 2000, s. 63-64).

¹³⁴ Katalog bölümünde yer vereceğimiz 1323 tarihli Samsun Kale Mescidi kitabesi şehirdeki İlhanlı hâkimiyetini belgeleyen önemli bir vesikadır. Bir ara İlhanlıların Anadolu Umumi Valiliğine vekalet eden Emir Eretna’nın Canik bölgesini İlhanlılar adına hakimiyeti altında bulundurduğu görülmektedir (A. ALTAYLI, **a.g.e.**, s. 17; İ. H. UZUNÇARŞILI, “Sivas-Kayseri ve Dolaylarında Eretna Devleti”, **T.T.K. Belleten**, C. XXXII, S. 126, Ankara, 1968, s. 161-189; K. GÖDE, **Eretnalılar (1327-1381)**, Ankara, 1994, s. 68-69.

¹³⁵ **Geçmişten ...**, s.21.

¹³⁶ K. DİLCİMEN, **Canik Beyleri**, Samsun, 1940, s. 24; İ. H. DANIŞMEND, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, C. 1, İstanbul, 1947, s. 115-16; M. TORUN, **Samsun ve İlçeleri Tarihi Araştırmaları**, İstanbul, 1954, s. 51; H. YİĞİT, **Bafra Tarihi**, Samsun, 1981, s. 14; İ. TELLİOĞLU, **Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz’de Türkler**, Trabzon, 2004, s.145-171.

süren Taşanoğullarıdır.¹³⁷ Yukarıdaki mahalli beyliklerle birlikte 14. yüzyılda Orta-Kuzey Anadolu'nun siyasi hayatında rol oynayan güçler; Kastamonu'yu merkez edinen Candaroğulları ile 1340'da İlhanlılardan bağımsızlığını ilan eden Eretna Bey'in kurduğu Eretna Beyliği olmuştur.¹³⁸ 14. yüzyılın son çeyreğinde Candaroğulları ve Kadı Burhaneddin'in yanı sıra artık Osmanlıların da bölgeyi hâkimiyet altına almaya çalışan bir güç olarak belirdiği görülmektedir.¹³⁹ Canik bölgesinin doğu kesimlerinde Taceddinoğulları ve Hacıemiroğullarının hâkimiyet mücadelelerinde Trabzon'daki Rum hükümdarlarının da önemli bir tesire sahip oldukları bilinir.¹⁴⁰ Samsun tarihinin çalkantılı, bir o kadar da ilgi çekici bir dönemini oluşturan ve kabaca 14. yy. içerisinde gelişen mahalli beylikler hakkında bilinenler sınırlı ve biraz da karmaşıktır.

Samsun, Kavak ve Lâdik yöresine hakim olan Kubadoğullarının Sultan II. İzzettin Keykavus'un (1246–1262 aralıkları) soyundan geldiği, beyliğin 1318 civarında bir İlhanlı valisi olarak görevde bulunan İzzettin Keykavus'un torunu Taceddin Altunbaş Gazi Çelebi tarafından kurulduğu, Altunbaş'ın ölümünü (1340–1350 arası) takiben oğlu Keykubad'ın Samsun Kavak ve Lâdik'te otoritesini tesis ettiği bilinmektedir.¹⁴¹ Daha sonra Kubadoğullarından Cüneyd Bey'in, Osmanlıların şehri ilk ele geçirdiği¹⁴² yıllarda Samsun'a hâkim olduğu ve Osmanlıların gelişinden önce şehri¹⁴³ terk ettiği bildirilmektedir.¹⁴⁴ 1402'de

¹³⁷ Aynı yıllarda Ordu Ünye, Fatsa ve Giresun bölgelerinde hakim olan Hacı Emiroğulları'nın bir ara Terme civarına hakim oldukları belirtilmektedir (A. ALTAYLI, **a.g.e.**, s. 49). Taceddinoğullarıyla komşu ve mücadele halinde olan beyliğin yukarıda sözü edilen yerler dışında Samsun bölgesinde bir hâkimiyeti tarihi kaynak ve araştırmalarda görülmemekle birlikte Altaylı'nın işaret ettiği gibi Terme civarını kısa bir süre için elinde tuttuğu düşünülebilir. Beylik hakkında bkz. K. DİLCİMEN, **Canik Beyleri**, s. 25-29; M. ÖZ, **a.g.e.**, s. 24-25; B. YEDİYILDIZ, **Ordu Tarihinden İzler**, s. 36-46; M. BİLGİN, "Giresun Bölgesinde Türkmen Beylikleri ve İskân Hareketleri", **Giresun Tarihi Sempozyumu Bildiriler**, İstanbul, 1997, s. 88-94; M. KESKİN, "Selçuklular Zamanında Doğu Karadeniz'e Yönelik Türkmen Akınları ve Muhacereti", **Giresun Tarihi Sempozyumu Bildiriler**, İstanbul, 1997, s. 56-57; K. İNAN, "Giresun ve Havalisinde Türkmenler (XIII. ve XV. Yüzyıllar)", **Giresun Tarihi Sempozyumu Bildiriler**, İstanbul, 1997, s. 59-74.

¹³⁸ "Eretna Beyliği'nin yerini, 1381 dolaylarında Amasya Valisi Şadgeldi Paşa'yı öldürerek Sivas merkez olmak üzere, gelecekte Osmanlıların Rum eyaletini oluşturacak bölgenin büyük bir kısmını denetimi altına alan Kadı Burhaneddin'in hükümeti aldı. Kadı Burhaneddin'den önce, Eretna'nın iktidarsız halefleri döneminde Amasya Valisi Şadgeldi adeta bağımsız bir hükümdar gibi davranıyordu. Onun otoritesi bu iktidar mücadelelerinde tali bir role sahip olan Canik'in küçük beyliklerince de kabul edilmişti." M. ÖZ, **a.g.e.**, s. 19. Candaroğulları, Eretnalılar ve Kadı Burhaneddin'in yöredeki mücadeleleri için bkz. Y. YÜCEL, "Candaroğulları" mad., **T.D.V.İ.A.**, C. 7, İstanbul, 1993, s. 146-149; K. GÖDE, Eretnalılar (1327-1381), s. 72-79; K. GÖDE, "Eretnağulları" mad., **T.D.V.İ.A.**, C. 11, İstanbul, 1995, s. 295-96; İ. H. UZUNÇARŞILI, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri**, Ankara, 1988, s. 130-144, 162-68; İ. H. UZUNÇARŞILI, "Sivas-Kayseri ve Dolaylarında Eretna Devleti", **T.T.K. Belleten**, C. XXXII, S. 126, Ankara, 1968, s. 161-189; E. MERÇİL, "Anadolu Beylikleri" mad., "Tarih" bölümü, **T.D.V.İ.A.**, C. 3, İstanbul, 1991, s. 139; A. ÖZAYDIN, "Kadı Burhâneddin" mad., "Kadı Burhâneddin Devleti" bölümü, **T.D.V.İ.A.**, C. 24, İstanbul, 2001, s. 76-77.

¹³⁹ M. ÖZ, **a.g.e.**, s. 19.

¹⁴⁰ M. ÖZ, **a.g.e.**, s. 19. Ayrıntılı bilgi için bkz. E. A. ZACHARIADOU, "Trebizond and The Turks (1352- 1402)", **Romania and Turks**, London, 1985, s. 333-358.

¹⁴¹ K. DİLCİMEN, **Canik Beyleri**, S. 45-47; M. ÖZ, **a.g.e.**, s. 21; İ. TELLİOĞLU, **a.g.e.**, s. 162-64. Dilcimen "Kubad Oğlu" ismini ilk alan şahsın Lâdik Emiri Ali Bey olduğunu, Amasya Valisi Hacı Şadgeldi ve halefi Emir Ahmed'e tabi olan Ali Bey'in Taceddin Bey üzerine gönderildiğini ve neticede Samsun'u eline geçirdiğini bildirmekle birlikte, bazı kaynaklarda "bu tarihte Samsun'da Cüneyd Bey'in hakim olduğunun bildirildiğini ve her iki bilgiyi bağdaştırmanın güçlüğünden söz etmektedir (K. DİLCİMEN, **Canik Beyleri**, Samsun, 1940, s. 45-48).

¹⁴² "Osmanlılar Samsun'u ilk kez, Akkoyunlular'ın 1398'de Kadı Burhaneddin'i öldürmelerinden sonra I. Bayezid'in (1389–1402) bölgeye düzenlediği sefer sırasında ele geçirmişti. O zaman Samsun'un emiri Kubadoğlu Cüneyd idi. Cüneyd, Yıldırım Bayezid'le hiç karşılaşmadan kaçmıştı." M. ÖZ, **a.g.e.**, s. 21. Ayrıca bkz. Y. YÜCEL, **Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar I**, Ankara 1991, s. 178.

¹⁴³ Kastedilen Müslüman Samsun'dur. O sıralarda "dost" olan sancaklıların elinde bulunan "Kafir Samsun" (Simissa) dokunulmadığı, Samsun ve havalisinin idaresi, bir sancak olarak Bulgar kralı Şişman'ın Müslüman

Ankara Savaşı yenilgisinden sonra, daha önce Osmanlıların hâkimiyetine girmiş bulunan pek çok Anadolu beylikleri gibi, Kubadoğulları Beyliği'nin de yeniden canlandığı ve Cüneyd Bey'in Samsun'a döndüğü bilinmektedir.¹⁴⁵ Fetret Devri'nde (1402–13) Canik'teki diğer beyler Amasya'yı merkez edininip, sonunda Osmanlı ülkesini yeniden birleştiren Çelebi Mehmed'i tanırken, Cüneyd Bey'in¹⁴⁶ bağımsız hareket ettiği ve bölgedeki hâkimiyet mücadeleleri sırasında, muhtemelen 1417-18'de Niksar, Çarşamba ve Terme'yi elinde bulunduran Taceddinoğulları tarafından öldürüldüğü bildirilmektedir.¹⁴⁷ Cüneyd Bey'in ardından şehrin Candaroğullarının eline geçtiği ve İsfendiyar Bey'in, oğlu Hızır Bey'i Samsun Valiliğine getirdiği bilinmektedir.¹⁴⁸ Bundan kısa bir süre sonra, o zaman Amasya sancakbeyi olan Şehzade Murad'ın (Sultan II. Murad) lalası Biçeroğlu Hamza Bey Samsun'u Hızır Bey'den savaşmadan almıştır.¹⁴⁹ 1417 veya 1418 yıllarındaki bu fetihle Osmanlıların Samsun'un Kavak ve Havza gibi güney kısımlarını ele geçirdikleri, Samsun'un ise iki yıl sonra 1420'de ele geçirildiği anlaşılmaktadır.¹⁵⁰ Osmanlıların Samsun'u fethiyle Kâfir Samsun'u elinde tutan Cenevizlilerin şehri yakarak gemileriyle kaçmışlardır.¹⁵¹

Bafra'nın 12. yüzyılda Danişmendli akınlarına karşı direndiği ve 1214'te Anadolu Selçuklu Sultanı II. İzzeddin Keykavus tarafından alınana kadar Bizans'ın elinde kaldığı, Selçuklu hâkimiyetinin sonlarına doğru 13. yy. sonlarında Sinop'ta kurulan Pervaneoğulları'nın denetiminde olduğu sanılmaktadır.¹⁵² 14. yüzyılda Bafra'nın "Bavra (Bafra) Beyleri idaresinde olduğu bilinmektedir.¹⁵³ Bafra beylerinin 1393 civarında Amasya ve Havza beyleriyle birlikte,

olan oğlu Aleksandr'a verilmiştir (M. ÖZ, *a.g.e.*, s. 21; DUKAS, *Bizans Tarihi* (Tercüme, V. L. MİRMİROĞLU), İstanbul, 1956, s. 68; İ. H. UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Tarihi*, C. I, s. 298.

¹⁴⁴ M. ÖZ, *a.g.e.*, s. 21; İ. H. UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Tarihi*, C. I, s. 298.

¹⁴⁵ İ. H. UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Tarihi*, C. I, s. 298; İ. TELLİOĞLU, *a.g.e.*, s. 164.

¹⁴⁶ Hüseyin Hüsameddin'e göre Kubadoğlu Ali Bey'in oğlu "Cüneyd Bey" kendisinden önce Samsun emiri olan Taşanoğlu Ahmet Bey'i ani bir baskınla öldürüp Samsun'u zaptetmiş, akabinde padişahın affını isteyip, neticede affedilerek Samsun emirliğine tayin edilmiştir. Abdizâde Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, C. III, İstanbul, 1331, s. 192.

¹⁴⁷ M. ÖZ, *a.g.e.*, s. 2; İ. H. UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Tarihi*, C. I, s. 355-58; K. DİLCİMEN, *Canik Beyleri*, s. 51; Y. YÜCEL, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar I*, s. 93; Hoca Saadetin Efendi, *Tacü't-Tevârih* (Hazırlayan, İ. PARMAKSIZOĞLU), C. II, Ankara, 1992, s. 96.

¹⁴⁸ İ. H. UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Tarihi*, C. I, s. 358; M. ÖZ, *a.g.e.*, s. 20-22; K. DİLCİMEN, *Canik Beyleri*, s. 51. DİLCİMEN Taceddinoğlu Alparslan'ın oğlu Hasan Bey'in, Cüneyd Bey'i öldürmesinden hemen sonra İsfendiyar Bey'in Samsun'u zaptetmesine bakarak her iki beyin müttefik olduklarına hükmetmektedir (K. DİLCİMEN, *Canik Beyleri*, s. 51).

¹⁴⁹ M. ÖZ, *a.g.e.*, s. 22; A. SEVİM – Y. YÜCEL, *a.g.e.*, s. 258; İ. H. UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Tarihi*, C. I, s. 358.

¹⁵⁰ Samsun'un fethinden önceki gelişmelerin ve hadiselerin tarihlerinin kesin bir şekilde bilinmediğine işaret eden ÖZ, Osmanlı kronikleri ve bazı tarihi takvimlerdeki bilgilerden böyle bir sonuç çıkarmaktadır.

¹⁵¹ Daha önce değindiğimiz gibi yangın haftalarca sürmüş ve şehrin üzerine kaplayan dumanlar ve tahribat sebebiyle bu kesime o yıllarda "Kara Samsun" denilmiştir. B. SARISAKAL, ... *Birinci Kitap*, s. 23; M. E. YOLALICI, *a.g.e.*, s. 12; ÖZ, "her ne kadar kaynaklarda Cenevizlilerin tamamen şehri terk ettiklerini belirtiyorsa da, İtalyan kaynakları 1424'te şehirde bir Ceneviz kolonisinin varlığından bahsederler." diyerek 1485 tarihli tahrir defterlerine dayanarak Samsun'da "Frenkazarı Cemaati" adı altında beş kişilik bir grubun varlığına işaret etmekte, bunları Ceneviz kolonisinin kalıntıları olarak yorumlamaktadır (M. ÖZ, *a.g.e.*, s. 22, Ayrıca bkz. S. FAROQHI, *Osmanlılarda Kentler ve Kentliler* (Çeviri, N. KALAYCIOĞLU), İstanbul, 2000, s. 131-32).

¹⁵² M. ÖZ, *a.g.e.*, s. 19. Ayrıca bkz. A. BRYER - D. WINFIELD, *The Byzantine Monuments and Topography of The Pontos*, C. I, s. 8. ÖZ, Pervanenin torunu Mes'ud'un bazı yolsuzlukları yüzünden İlhanlı Hükümeti'nin Muciriddin Erdişah'ı Samsun'a gönderdiğini ve O'nun da Mes'ud'u Samsun ve Bafra'dan Sinop'a çekilmeye zorladığına dikkat çekmektedir. M. ÖZ, *a.g.e.*, s. 19; Arıcı bkz. O. TURAN, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, İstanbul, 1985, s. 626-30.

¹⁵³ Tarihlerin kimliklerini pek açık olarak belirtmediği beylerin "1335'de İlhanlı otoritesinin yıkılışının yarattığı iktidar boşluğunda, daha büyük çaptaki beyliklerin arasında vuku bulan mahalli anlaşmazlıklarda ve iktidar mücadelelerinde, mütevazî biçimde de olsa, yerlerini aldıkları" belirtilmektedir (M. ÖZ, *a.g.e.*, s. 21.) Bafra

Kadı Burhaneddin'e karşı Kastamonu Emiri Süleyman Paşa ile ittifak yaptıkları,¹⁵⁴ 1396'da Yıldırım Bayezid'in orta-kuzey Anadolu üzerine yürüdüğü seferde 2000 kişilik kuvvetiyle Bafra Valisi dâhil, bölgedeki küçük beylerin çoğunluğunun Bayezid'in tarafına geçtiği bilinir.¹⁵⁵ 1402'deki Ankara Savaşı'ndan önce kısa bir süre Osmanlıların elinde kalan Bafra'nın, 1402'den sonra tekrar Bafra beylerinin eline geçip geçmediği belirsizdir.¹⁵⁶ Bafra'nın 1417'den önce veya 1411'den bir süre önce Candaroğullarının eline geçtiği, Candaroğlu İsfendiyar Bey'in Bafra ve Samsun'u oğlu Hızır Bey'e verdiği bilinmektedir.¹⁵⁷ Yukarıda değindiğimiz üzere Hızır Bey 1419–20 yıllarında Samsun'u savaşmadan Osmanlılara teslim etmiştir. Öz, tarihlerdeki ifadelerle bakarak bu sırada Bafra'nın da Osmanlıların eline geçmiş olduğu kanaatini taşımaktadır.¹⁵⁸

Taceddin Altınbaş Gazi Çelebi'nin ölümüyle oğlu Keykavus'un Samsun, Kavak ve Lâdik'te Kubadoğulları beyliğini kurduklarından yukarıda söz etmiştik. Keykavus'un lalası Emir oğlu Taşan Bey, bu sıralarda Merzifon, Havza ve Vezirköprü'de (Gedegra) kendi beyliğini kurmuştu.¹⁵⁹ Taşanoğulları'nın, fetret devrinde Vezirköprü, Havza ve Zeytun'da, Çelebi Sultan Mehmed'e itaatle hüküm sürdüğü bilinmektedir.¹⁶⁰ Yörgüç Paşa'nın Samsun ve havalisini kesin olarak Osmanlı hâkimiyetine soktuğu yıllarda Vezirköprü'de (Havza'da dâhil olmalı) hüküm süren Taşanoğlu Haydar Bey'in, mukavemet göstermeden kenti teslim ettiği kaydedilmektedir.¹⁶¹ Vezirköprü'ye bağlı Gölköy Kasabası'nda bulunan dört kadar kitabeli mezar taşının Taşanoğullarına ait olduğu kabul edilmektedir.¹⁶²

beylerinin kimlikleri konusunda Bafra Emiri Emirza Bey ve ailesinden bazı fertlerin gömülü olduğu, Bafra-Türbe Köyü Emirza Bey Türbesi'ndeki inşa ve mezar kitabeleri en sağlam belge durumundadır. İlk olarak Oral tarafından yayınlanan kitabeler ve konu hakkında bkz. M. Z. ORAL, "Durağan ve Bafra'da İki Türbe", **T.T.K. Belleten**, C. XX, S. 79, Ankara, 1956, s. 390–405 ve katalog bölümünde ilgili bölüm. Oral, Bafra Beylerinin Pervane'nin soyundan geldikleri görüşündedir. Ayrıca bkz. H. GÜNEŞ, **Altın Yaprak Memleketi Bafra**, Bafra (baskı yılı belirtilmemiş), s. 9-10.

¹⁵⁴ M. ÖZ, **a.g.e.**, s. 20.

¹⁵⁵ M. ÖZ, **a.g.e.**, s. 20; Aziz b. Erdeşir-i Esterâbâdi, **Bezm-u Rezm** (Çeviren, M. ÖZTÜRK), Ankara 1990, s. 366, 69 ve 87.

¹⁵⁶ M. ÖZ, **a.g.e.**, s. 20.

¹⁵⁷ Candaroğullarının Samsun'u ele geçirmelerine daha önce değinmiştik. Uzunçarşılı, Bafra'da 1411 yılında Hızır Bey adında bir "Miracnâme" tercüme edilmiş olduğunu belirterek, Bafra'nın kaynaklarda geçen 1417'den önce İsfendiyar Bey'in eline geçmiş olabileceğine işaret etmektedir. İ. H. UZUNÇARŞILI, **Osmanlı Tarihi**, C. 1, s. 358. Neşri'ye göre Samsun ve Bafra 1417-18'de İsfendiyar Bey'in hâkimiyetine girmiştir (Mehmed Neşri, **Kitâb-ı Cihannümâ**, C. II, (Yayınlayan, M. A. KÖYMEN - F. R. UNAT), Ankara, 1957, s. 5, 38–39). Bafra'nın Mardar Köyü'nde Hızır Bey adını taşıyan bir hamam ve türbe bulunmaktadır. Yapıları katalogta, türbe ve hamamlar bahsinde ele aldık.

¹⁵⁸ M. ÖZ, **a.g.e.**, s. 20. Bafra'nın bilinen ilk tahririnin 1455'te yapıldığını, 1420-30 arasında yapılan bir önceki tahrirde Bafra'nın yazılıp yazılmadığı konusunda bir kayda rastlanmadığını belirten ÖZ, Bafra'nın 1420 civarında Osmanlı topraklarına katılmış olduğu şeklindeki iddiayı ciddiyle karşılamaktadır. M. ÖZ, **a.g.e.**, s. 20.

¹⁵⁹ K. DİLCİMEN, **Canik Beyleri**, s. 55-57; M. ÖZ, **a.g.e.**, s. 21; İ. TELLİOĞLU, **a.g.e.**, s. 167. Dılcimen Zeytun'da (Köprü ile Osmancık arasında bir yer) İdris Bey Havza'da Zekeriya Bey ve Vezirköprü'de Taşan Bey'in hakimiyetinin görüldüğünü, bu üç kardeşin, en büyükleri olan Taşan Bey'i kendilerine reis edinmiş olabileceğine işaret etmektedir (K. DİLCİMEN, **Canik Beyleri**, s. 55).

¹⁶⁰ Çelebi sultan Mehmed'e itaat etmeyerek bağımsız davranan Kubadoğlu Ahmed Bey'in Taşanoğlu Ahmed Bey tarafından öldürüldükten sonra, Samsun'un idaresinin Taşanoğlu Ahmed Bey'e verildiği, kısa bir süre sonra Ali Bey'in oğlu Cüneyd Bey'in, Taşanoğlu Ahmed'i öldürüp (H. 817, M. 1414–15) kısa bir süre sonra, padişahın affıyla tekrar Samsun'u aldığına daha önce değinmiştik.

¹⁶¹ Aşıkpaşazade, **Osmanoğulları'nın Tarihi**, (Hazırlayanlar: K. YAVUZ - M. A. Y. SARAÇ), İstanbul, 2003, s.185-86; K. DİLCİMEN, **Canik Beyleri**, s. 58.

¹⁶² A. ALTAYLI, **a.g.e.**, s. 20. K. DİLCİMEN, **Canik Beyleri**, s.56; M. ÖZKAN, **Samsun ve Çevresindeki Bazı Mezar Taşları**, Atatürk Üniversitesi, F.E.F. Sanat Tarihi Bölümü, Yayınlanmamış Lisans Tezi, Erzurum, 1999, s. 43-46. Dılcimen'in ifadelerinden, şimdiki halde yerleri değişmiş, kısmen kırılmış ve tahrip olmuş durumdaki mezar taşlarının vaktiyle sekizgen planlı bir türbe kalıntısı içerisinde bulunduğu anlaşılır.

Çarşamba ve Terme bölgesinde (“Canit-i Göl”) ise Taceddinoğulları adıyla anılan bir başka beylik görülmektedir.¹⁶³ Taceddin Bey’in (ö. 1387) babası Doğan Bey (ö. 1348–49) tarafından başkent Niksar olmak üzere, sözünü ettiğimiz bölgeyi de kapsayacak şekilde kurulan¹⁶⁴ beyliğin, Eretna Bey ve akabinde Kadı Burhaneddin’e muhalif davrandığı bilinir. Beyliğin ismini aldığı Taceddin Çelebi’nin, Kadı Burhaneddine karşı Trabzon Rum Devleti¹⁶⁵ ve Amasya Emiri Şadgeldi Paşa’nın oğlu Ahmed ile ittifak kurduğu, daha sonra Kadı Burhaneddin’in otoritesini tanımak zorunda kaldığı, doğu komşusu Hacı Emiroğulları’yla mücadele içerisinde olup, nihayet buraya yaptığı bir baskında öldüğü, takib eden yıllarda beyliğin önce Candaroğulları’na sonra Kadı Burhaneddin’e yaklaştığı ve nihayet Osmanlı hâkimiyetini tanıdığı bilinmektedir.¹⁶⁶ Oldukça “kaygan bir zeminde” bulunan Taceddinoğullarının, duruma göre taraf değiştirdikleri görülmektedir. Dilcimen’e göre Taceddinoğlu Alparslan’ın merkezi, Çarşamba’nın Ordu Köyü’dür.¹⁶⁷ Fetret devrinde bölgedeki küçük beylikler arasındaki mücadelenin yeniden alevlendiği kaydedilmiştir.¹⁶⁸ Taceddinoğulları Beyliği Osmanlıların Amasya Valisi Yörgüç Paşa’nın Canik harekâtı neticesinde son bulmuş, toprakları 1427’de¹⁶⁹ Osmanlıların eline geçmiştir.¹⁷⁰ Taceddinoğullarının bertaraf edilmesiyle Canik bölgesinin tamamı Osmanlı hâkimiyetine girmiş olmaktadır.

¹⁶³ Yeşilırmak deltasında bulunan Limnia’nın Trabzon Rum Devleti’nin denetiminde olabileceği düşünülebilir. M. ÖZ, **a.g.e.**, s.22; A. BREYER-D. WINFIELD, **The Byzantine Monuments And Topography of The Pontos**, Washington D.C. 1985, C. I, s. 98; A. BREYER, “Greeks and Türkmens: The pantic Exception”, **Dumbarton Oaks Papers**, **tpkıbasım: The Empire of Trebizond and the Pontos, Veriorum Reprints**, London, 1980, s. 128. Taceddinoğullarının komşuları Hacıemiroğulları gibi Çepni Türkmenlerinden oldukları görülmektedir. M. H. BOSTAN, “XV. ve XVI. Yüzyıllarda Karadeniz Sahil Sancaklarında Türkmenler,” **Anadolu’da ve Rumeli’de Yörükler ve Türkmenler Sempozyumu Bildirileri**, Tarsus, 2000, s. 54–55; M. H. BOSTAN, Anadolu’da Çepni İskânı, **Türkler**, C. 6, Ankara, 2002, s.300-3003; A. ÇELİK, “Çepnilerin Anadolunun Türkleşmesindeki Yeri ve Önemi”, **Türkler**, C. 6, Ankara, 2002, s.315-17.

¹⁶⁴ M. OĞUZ, “Taceddinoğulları”, **A.Ü.D.T.C.F.D.**, S. IV, Ankara, 1948, s. 469-487; K. DİLCİMEN, **Canik Beyleri**, s. 30-44; M. Ç. VARLIK, “Taceddinoğulları Beyliği”, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, C. 10, İstanbul, 1989, s. 87-90; A. SEVİM - Y. YÜCEL, **a.g.e.**, s. 362-63; M. BİLGİN, “Giresun Bölgesinde Türkmen Beylikleri ve İskân Hareketleri,” s.83-86

¹⁶⁵ Taceddin Çelebi Trabzon Rum Devletiyle birlikte ortak düşman olarak gördükleri Kadı Burhaneddin karşısında III. Aleksisos’un (1349-1390) kızı ile evlilik yoluyla bir ittifak kurduğu bilinmektedir (M.ÖZ, **a.g.e.**, s. 23).

¹⁶⁶ Kadı Burhaneddin’in Amasya emiri Ahmed’i yenmesi üzerine Taceddin Bey’in Kadı’nın otoritesini tanımak zorunda kaldığı, daha sonra komşusu Ünye Fatsa ve Giresun civarında hâkimiyet kuran Hacı Emiroğullarına düzenlediği bir baskında hayatını kaybettiği (1387), bundan sonra oğulları Mahmud Çelebi ve Alparslan’ın Burhaneddin’in metbuluğunu tanıdığı, kısa bir süre sonra Mahmud Çelebi’nin Kadı Burhaneddin’e karşı Candaroğlu Süleyman Paşa’nın etrafında kurulan ittifaka katıldığı, fakat yaklaşan Osmanlı tahlikesinin Mahmut Çelebi’yi Kadı Burhaneddin’e yaklaştırdığı bilinmektedir. Kadı Burhaneddin’in söz vermesine rağmen Yıldırım Bayezid’e karşı Candaroğlu Süleyman Paşa’ya destek vermediği, paşanın Osmanlılarca öldürülmesiyle (1392) Canikteki küçük beylikler, Amasya emiri ve Sinop’ta bağımsız olarak hareket eden Süleyman Paşa’nın kardeşi İsfendiyar Bey’in, Osmanlı hâkimiyetini tanımak zorunda kaldıkları bildirilmektedir (M. ÖZ, **a.g.e.**, s. 23; Y. YÜCEL, **Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar I**, s. 81-82; E. A. ZACHARIADOU, **a.g.m.**, s. 333-58; İ. TELLİOĞLU, **a.g.e.**, s. 154-62); Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadi, **Bezm u Rezm** (Çeviren, M. ÖZTÜRK), Ankara, 1990, s. 366-67.

¹⁶⁷ K. DİLCİMEN, **Samsun Tarihinde Önemli Olaylar**, Samsun, 1947, s. 36. Katalogda “Çarşamba Ordu Köyü Camii” başlığı altında incelediğimiz yapının Alparslan Bey’in oğlu Hüsameddin Hasan Bey’e ait olduğu belirtilmektedir. Geniş bilgi için belirtilen bölüme bakılabilir.

¹⁶⁸ Taceddinoğullarının bu yıllarda Samsun’a hâkim olan Kubadoğlu Cüneyd Bey’i öldürdüklerini ve neticede Samsun’un Candaroğullarının eline geçtiğine daha önce değinmiştik.

¹⁶⁹ 843 (1439-40) tarihli takvime göre Yörgüç Paşa’nın Canik seferi 830’da (1426-27) (M.ÖZ, **a.g.e.**, s. 24), Neşri’ye göre 831’de (1427-28) gerçekleşmiştir (Mehmet Neşri, **a.g.e.** C.II, s. 601-03).

¹⁷⁰ Osmanlı kroniklerinde Taceddinoğullarının son emiri Hasan Bey’in topraklarını savaşmadan Yörgüç Paşa’ya teslim ettiği anlatılır. Şöyle ki: Yörgüç Paşa bir gün Hasan Bey’i bir düğüne davet eder. Bunun bir tuzak olduğunu sezen Hasan Bey, padişahın kendisine timar vermesi karşılığında topraklarını vermeyi teklif ederek Yörgüç Paşa’nın üzerine gelmesinden önce teslim olur. Teslim olmasına rağmen bir süre hapis yattıktan sonra,

Sultan II. Murad devrinden itibaren Osmanlı toprağı olan Samsun ve çevresi “Canik¹⁷¹ Sancağı” adı altında, Sivas (Rum) Eyaletine tabi bir sancak olarak Osmanlı idarî teşkilatında yerini almıştır. 1847’de Trabzon Vilayetine bağlanıncaya kadar Canik, Rum Eyaletine (daha sonra adı Sivas olarak değiştirilmiştir) bağlı kalmıştır¹⁷² (Harita. 2).

Selçuklular zamanında önemli bir liman şehri olan Samsun’un Osmanlı döneminde gündün güne gerilediğı bilinmektedir. 15 ve 16. yüzyıllarda Karadeniz’in Osmanlı imparatorluğunun bir iç denizi haline gelmesi ve yabancı gemilerin bu denize girmesinin yasaklanması, Samsun’un da içinde bulunduğu kıyı şehirlerinin zamanla ticaret ve nüfus bakımından gerilemesine sebep olmuştur.¹⁷³ 19. yüzyılın ortalarına kadar Samsun önemsiz bir iskele olarak, daha önce de zaman zaman görüldüğü gibi Sinop’un gölgesinde kaldığı ifade edilmektedir.¹⁷⁴ Altaylı’nın Hammer’den naklen Samsun dolaylarındaki bataklıklarda yetiştirilen kendir ve kenevirden yapılan halatlar ve cephelerde çarpışan askerlere zaman zaman ulaştırdığı un ve peksimet gibi yardımcı olmasaydı, Samsun kenti büsbütün unutulmuş olacaktı, şeklindeki ifadelerine¹⁷⁵ bakılarak, şehrin Osmanlı döneminde bir nevi unutulmuş olduğu izlenimi doğmaktadır.¹⁷⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinde H. 1103–1284 (M. 1691–1867)

kaçıp tekrar padişaha müracaatla Rumeli’de bir tımar edinir. Detaylı bilgi için bkz. Aşıkpaşazade, Osmanoğulları’nın Tarihi, s. 186-87; Mehmed Neşri, **Kitab-ı Cihanümâ** (Yayımlayan: M. A. KÖYMEN – F. R. UNAT), C. II, Ankara, 1957, s. 601–03; İ. H. UZUNÇARŞILI, **Osmanlı Tarihi**, C. I, s. 405–06; F. SÜMER, **Tirebolu Tarihi**, İstanbul, 1992, s. 44.

¹⁷¹ Öz’ün Canik (“önceleri Canit”) adının menşei konusunda çeşitli spekülasyon ve görüşleri değerlendirdiğı bölümden, kelimenin Osmanlı öncesine dayandığı ve dağlık bölge anlamına geldiğı görülmektedir (M. ÖZ, **a.g.e.**, s. 26-27). Demir sözcüğün Peçeneklere dayandırılabilceğı görüşündedir. N. DEMİR, “Karadeniz’in Kuzeyinde Peçenekler”, **Türkler**, C. 2, Ankara, 2002, s. 710. Detaylı bilgi için ayrıca bkz. Mehmed Neşri, **Kitab-ı Cihannümâ**, C. II, s. 539, 601; K. DİLCİMEN, **Canik Beyleri**, s. 5-8; Kâtip Çelebi, **Cihannüma**, İstanbul, 1145, s. 623-25; F. SÜMER, **Tirebolu Tarihi**, İstanbul, 1992, s.27-30.

¹⁷² M. ÖZ, **a.g.e.**, s. 25-26; A. SARCAN, **Samsun Tarihi**, Ankara 1966, s. 77; N. İPEK, “Canik Sancağı’nın Nüfusuna Dair Bir Değerlendirme,” **O.M.Ü.E.F.D.**, S.10, Samsun, 1997, s. 147; M.T. GÖKBİLGİN, “XV. Ve XV. Asırlarda Eyalet-i Rum”, **V.D.**, S.6, Ankara, 1965, s. 51-61; T. BAYKARA, **Anadolu’nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I, Anadolu’nun İdarî Teşkilatı**, Ankara, 1988, s. 100, 117, 129, 134, 138, 249; M. E. YOLALICI, **a.g.e.**, s. 14-16. Canik Sancağı bugünkü Samsun ve Ordu’nun bazı kazalarını kapsamaktaydı (Samsun’un Havza, Vezirköprü ve Lâdik ilçeleri hariç, Samsun’un bugünkü ilçeleriyle, Ordu’nun Ünye, Fatsa ve Korgan ilçeleri). Şimdi Samsun’a bağlı yukarıdaki üç kaza, o zaman Amasya Sancağı’na bağlı idi (M. ÖZ, **a.g.e.**, s.25,38,39). Öz bununla birlikte 1520’li yıllarda kısa bir süre için Vezirköprü’nün (“Gedegra ve Kocakayası”) Canik’e dahil edildiğini bildirmektedir (M. ÖZ, **a.g.e.**, s.25). XIX. Yüzyılda Canik Sancağı’nın merkezi önceleri Sinop, daha sonra Samsun olmuş, Meşrutiyet devrinde müstakil mutasarrıflık, Cumhuriyet devrinde vilayet olmuştur (B. DARKOT, “Samsun” mad., s. 178; M. ÇADIRCI, “19. YY. 2. Yarısında Karadeniz Kentleri (Trabzon ve Samsun),” **II. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (Uluslararası I)**, Samsun, 1990, s. 16, 21). Cumhuriyetten önce Amasya’ya bağlı olan Lâdik ve Vezirköprü, Havza Cumhuriyetle birlikte Samsun’a bağlanmıştır (B. DARKOT, “Lâdik” mad., **İ.A.**, C.VII, İstanbul, 1970, s. 2; B. DARKOT, “Vezirköprü” mad., **İ.A.**, C.XIII, İstanbul, 1988, s. 315; H. YİĞİT, Samsun, s. 29; S. CEBİROĞLU vd., **Cumhuriyete Doğru Atatürk ve Havza**, Ankara, 1998, s. 7.

¹⁷³ H. UZUNEMİNOĞLU, **a.g.m.**, s. 276. Bu durum 19. yüzyılın ortalarına kadar devam etmiştir. İleride de değineceğimiz üzere 19. yüzyılın ikin yarısından itibaren Avrupa bandrallı gemilerin Karadeniz limanlarından yük almaya başlaması ve tütün ekiminin yaygınlaşmasıyla şehrin büyümeye başladığı bilinmektedir.

¹⁷⁴ A. ALTAYLI, **a.g.e.**, s. 22; M. E. YOLALICI, **a.g.e.**, s. 12; B. SARISAKAL, ... **Birinci Kitap**, s. 23; B. DARKOT, “Samsun” mad., s. 175. Şehrin fethini takiben yapılan tahrirler esas olarak, şehrin XV-XVI yüzyıllardaki sosyal tarihi hakkında kapsamlı bir değerlendirme için Öz’ün eserine bakılabilir. M. ÖZ, **a.g.e.** Ayrıca bkz. M. ÖZ, “Tahrir Defterlerine Göre Canik Sancağında Nüfus (1455-1643)”, **O.M.Ü.E.F.D.**, S. 6, Samsun, 1991, s. 173-205; S. FAROQHI, **Osmanlılarda Kentler ve Kentliler**, İstanbul, 2000, s. 131-32).

¹⁷⁵ A. ALTAYLI, **a.g.e.**, s. 22. Osmanlı döneminde şehrin Sinop ve Trabzon’un yanında ikinci derecede bir liman olarak rol oynadığı bilinmektedir (Samsun, Hayat Tarih Mecmuası, C. 2, S. 10, 1967, s. 132-37; A. SARCAN, **a.g.e.**, s. 77.

¹⁷⁶ Faroqhi şehir için karamsar bir tablo çizer. “Samsun’un Anadolu’nun en önemli limanlarından biri haline getirecek olan ve 19. yüzyılda gerçekleşen büyümeye henüz çok zaman vardır. Samsun’un süreklilik gösteren ekonomik faaliyetini, Osmanlı tersanesine sunulan hizmetler oluşturmakta esir ticareti ve İstanbul’a tahlil

tarihleri arasına ait birçok belge özetinden Canik sancağından, Tersane-i Amire için kendir¹⁷⁷ ve kereste¹⁷⁸ temin edildiği görülmektedir.¹⁷⁹ Şehir ve çevresinin Baba Zinnun¹⁸⁰ gibi Celâli liderlerinin ayaklanmalarıyla bir hayli sıkıntılı dönemler geçirdiği görülmektedir.¹⁸¹ Samsun'un sıkıntılı bir başka dönemi 1642-43'lerde Rus Kazaklarının¹⁸² ve Abazaların¹⁸³ saldırıları olmuştur. Bu yıllarda Samsun'un küçük bir köy düzeyine indiği bildirilmektedir.¹⁸⁴

1774–1808 yılları arasında Canikli Ali Paşa ayan ailesinin,¹⁸⁵ ardından bir elli yıl kadar (1807–57 arasında)¹⁸⁶ bir başka ayan ailesi olan Hazinedârzâdeler¹⁸⁷ yönetiminde¹⁸⁸ kalan şehir, bundan sonra da merkezden atanan mutasarrıflar tarafından yönetilmiştir.¹⁸⁹

gönderilmesi, limana zaman zaman bir canlılık getirmektedir. Samsun'un İran ticaretine katılma şansının pek olmadığı, Kefe ile yapılan ticarete ise genellikle Sinop yolunun tercih edildiği söylenebilir. Bütün bu unsurlar Samsun'un uzun mesafe ticaretine katılma olanaklarını sınırlamıştır. ... Muhtemelen Kazak ve Abaza saldırıları nedeniyle, 1642-43'lerde Samsun'un eski halinden eser kalmamıştı. Yerleşimi sıradan bir köyden ayıran tek şey, kaledeki görevlilerin varlığıydı. 17. yüzyılda ise Samsun, kent konumunun gereklerinden olan medresesini de kaybetmişti. 1642-43'lere gelindiğinde 15. yüzyıl mahallelerinin çoğunun ortadan silinmiş olması, yerleşimdeki süresizliğe işaret etmektedir" (S. FAROQHI, *a.g.e.*, s. 132-33).

¹⁷⁷ B.O.A., A.MKT.MHM., d.n. 51, g.n. 100; d.n. 269, g.n. 5; d.n. 276, g.n. 3; d.n. 281, g.n. 4; d.n. 297, g.n. 65; d.n. 372, g.n. 94; d.n. 391, g.n. 99; d.n. 392, g.n. 67; d.n. 394, g.n. 65; B.O.A., A.MKT.MZD., d.n. 71, g.n. 10; B.O.A., A.MD., d.n. 41, g.n. 58; B.O.A., İ.MVL., d.n. 168, g.n. 4989; d.n. 195, g.n. 5993; d.n. 226, g.n. 7727; d.n. 495, g.n. 22401; d.n. 510, g.n. 23040; B.O.A., AE. SMST.II., d.n. 7, g.n. 636; d.n. 9, g.n. 956; B.O.A., HAT., d.n. 195, g.n. 9715; d.n. 576, g.n. 28187; d.n. 577, g.n. 28246.

¹⁷⁸ B.O.A., A.MKT.MHM., d.n. 282, g.n. 35; d.n. 300, g.n. 13; d.n. 100, g.n. 96; B.O.A., İ.MVL., d.n. 195, g.n. 5993; d.n. 168, g.n. 4989; d.n. 164, g.n. 4852; B.O.A., HAT., d.n. 571, g.n. 27938; d.n. 569, g.n. 27906; d.n. 205, g.n. 10767; d.n. 206, g.n. 10863.

¹⁷⁹ H. 1107 tarihli bir başka belgede (B.O.A., AE. SMST.II., d.n. 7, g.n. 646) Azak Kalesinin tamiri için Canik sancağından elli neccar istendiği görülmektedir ki, bundan neccarlığın yörenin köklü mesleklerinden olduğu sonucu çıkarılabilir. Şehirden kereste ve halat teminiyle ilgili olarak ayrıca bkz. B. SARISAKAL, ... **İkinci Kitap**, s. 328.

¹⁸⁰ B. SARISAKAL, ... **Birinci Kitap**, s. 23.

¹⁸¹ Esasen XVI. ve XVII. yüzyıllarda hemen tüm Anadolu'da aralıklarla görülen ve genel olarak Celâli isyanları adı verilen ayaklanmaların Samsun'a münhasır olmadığı bilinmektedir (M. AKDAĞ, **Celali İsyânları 1550-1603**, Ankara 1963; M. İLGÜREL, "Celali İsyânları," **T.D.V.İ.A.**, C. 7, İstanbul 1993, s. 152-57; W. J. GRISWOLD, **Anadoluda Büyük İsyân 1591-1611** (Çeviri, Ü TANSER), İstanbul, 2000). Celali ayaklanmalarından bir hayli zarar gören Vazirköprü'de halkın eşkiyadan korunmak için şehir etrafını "toprak kale" adı verilen bir surla çevirdiği bilinmektedir (Z. CEVHER, 1986 Vazirköprü Albümü, Vazirköprü, 1986, s. 19; **Geçmişten ...**, s. 125). İkinci yayında "Taş kale" şeklinde geçen iç kalenin de eşkiyadan korunmak için bu yıllarda yapıldığı bildirilmektedir. Günümüze gelemeyen iç kalenin bundan eskiye dayandığı bilinmektedir. M. AKDAĞ, *a.g.e.*; M. İLGÜREL, "Celali İsyânları," s. 152-57.

¹⁸² B. SARISAKAL, ... **Birinci Kitap**, s. 23; Y. YÜCEL, **Osmanlı Hakimiyetinde Kefe**, 1475-1600, Ankara, 2000, s. 90; S. FAROQHI, *a.g.e.*, s. 125, 132.

¹⁸³ S. FAROQHI, *a.g.e.*, s. 125, 132.

¹⁸⁴ S. FAROQHI, **Osmanlılarda Kentler ve Kentliler**, İstanbul, 2000, s. 132; Anonim, "Samsun" maddesi, **Yurt Ansiklopedisi**, C. IX, İstanbul, 1982-83, s. 6560.

¹⁸⁵ Samsun dahil kuzey ve doğu Anadolu'da yaklaşık elli yıl hakimiyet kuran Canikli Ali Paşa'nın kurucusu olduğu ayan ailesi hakkında geniş bilgi için bkz. R. KARAGÖZ, **Canikli Ali Paşa**, Ankara, 2003; Ö. MERT, "Canikli Ali Paşa Ailesi", **T.D.V.İ.A.**, C. 7, İstanbul, 151-154; M. GOLOĞLU, **Trabzon Tarihi Fetihden Kurtuluşa Kadar** (Yayına Hazırlayan, V. USTA), Trabzon, 2000, s. 85; Ş. ŞEVKET, **Trabzon Tarihi** (Yayına Hazırlayan, İ. HACIFETTAHOĞLU), Trabzon, 2001, s.94,151-53,158-60,175-81. Ailenin Samsun ve Bafra'da çeşitli eserler yaptıkları bilinmektedir. Katalogda bunlara yer verdik.

¹⁸⁶ M. TORUN, *a.g.e.*, s. 57.

¹⁸⁷ Elli yıl kadar yönetimde kalan Hazinedârzâdeler hakkında bkz. M. TORUN, *a.g.e.*, s. 57; Ş. ŞEVKET, *a.g.e.*, s. 192-98; **Tarih Boyunca ...**, s. 33-35; R. VADALA, **Şark Memleket ve Sileri, Samsun Mazisi Hali İstikbali** (Çeviren, Kâni SARIGÖLLÜ), Gaziantep, 1944, s. 29-31; S. ÇEBİ, **Ordu Şehri Hakkında Derlemeler ve Hatıralar**, İstanbul, 2000, 66-68. Hazinedârzâdelerin kurucusu sayılan Süleyman Paşa ve oğlu Abdullah Paşa'nın Samsun'da yaptıkları çeşitli yapılarla şehrin imarına katkı sağladıkları bilinmektedir.

¹⁸⁸ Yolalıcı, Samsun'un uzun yıllar gelişmesindeki en önemli etkenler olarak, çeşitli idari bozukluklar ve ayanların kötü yönetimini göstermektedir. M. E. YOLALICI, *a.g.e.*, s. 13.

¹⁸⁹ M. TORUN, *a.g.e.*, s. 19; **Tarih Boyunca ...**, s. 35.

Kırım'ın elden çıktığı 1774 yılından sonra ticari yönden önemi iyice gerileyen¹⁹⁰ şehrin, 19. yüzyıl ortalarından itibaren tütün ekiminin yaygınlaşması, Karadeniz'de buharlı gemi işletmesinin başlaması ve Kafkasya, Trabzon ve Ege'den, pek çok insanın göç ederek şehre yerleşmesi üzerine tekrar gelişmeye başladığı bilinmektedir.¹⁹¹ Bu yıllarda kentin ve sancağın ticari ve ekonomik potansiyeli gelişmiş, şehir birçok Avrupalı ve yerli (çoğu Rum azınlık) yatırımcıyı kendisine çekmiş, nüfusu da bir hayli artmıştır.¹⁹² Dönemin en önemli ticaret yollarından biri Samsun'dan başlayarak Amasya, Tokat, Sivas, Malatya, Harput ve Diyarbakır üzerinden Bağdat'a uzanıyordu. Samsun bu yolun Karadeniz ağzındaki limanı idi.¹⁹³

H. 1286 / M. 1869'da büyük bir yangınla şehrin hemen tamamının yandığı, belediye tarafından Fransa'dan getirilen bir mimar tarafından şehrin yeniden plânlandığı, yeni binalar yapıp yangının zarar verdiği camilerin “yontma taştan olmak üzere yeniden inşa edildiği” bilinmektedir.¹⁹⁴

¹⁹⁰ B. DARKOT, “Samsun” mad., s. 175; M. E. YOLALICI, **a.g.e.**, s. 13; S. AKTÜRE, “XVII. Yüzyıl Başlarından XIX. Yüzyıl Ortasına Kadarki Dönemde Anadolu Osmanlı Şehirlerinde Şehrsel Yapının Değişme Süreci”, **O.D.T.Ü.M.F.D.**, S. 1, Ankara, 1975, s. 124.

¹⁹¹ M. E. YOLALICI, **a.g.e.**, s. 13; B. DARKOT, “Samsun” mad., s. 175; M. ÇADIRCI, “19. YY. 2. Yarısında Karadeniz Kentleri (Trabzon ve Samsun),” s. 21-22. Konuya yukarıda değinmiştik.

¹⁹² B. DURAN, “Karadeniz Bölgesinin 1870–1914 Arasında Tarımsal Gelişmesi” **II. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (Uluslar arası I)**, Samsun, 1990, s. 58-67; M. TAŞTEMİR, “Karadeniz Bölgesinde Kendir, Ketten Üretimi ve Kullanım Alanları (XV. Yüzyıl Sonu XVII. Yüzyıl İlk Yarısı)”, **Türk Kültür İncelemeleri Dergisi**, S. 8, İstanbul, 2003, s. 1-24; **Tarih Boyunca ...**, s. 94-97; E. KURAN, “Cumhuriyet Döneminde Samsun'un Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Gelişmesi”, **O.M.Ü.E.F.D.**, S. 7, Samsun, 1992, s. 121-25; A. SARCAN, **a.g.e.**, s. 109, 113; M. E. YOLALICI, “XIX. Yüzyılda Canik Sancağı'nda Ziraî Üretim”, **O.M.Ü.E.F.D.**, S. 6, Samsun, 1991, s. 325-29; K. BERZEG, “Osmanlı'nın Son Döneminde Ekonomik Gelişme ve Samsun Örneği”, **Toplumsal Tarih**, C. 2, S. 12, Ankara, 1994, s. 38-39; B. DARKOT, “Samsun” mad., s. 175; **Geçmişten ...**, s. 22; **İlimiz Samsun**, s. 24; **Tarih Boyunca ...**, s. 35-40; M. E. YOLALICI, **a.g.e.**, s. 13; B. KODAMAN, “XVIII. Yüzyıl Sonunda Samsun Gümrüğü” **II. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (Uluslararası I)**, Samsun, 1990, s. 95. “Karadeniz'in buharlı gemi münakalesine açılması ve yüksek vasıflı tütün ekiminin, Bafra çevresinden başlayarak, Samsun yöresine yayılması, Samsun için yeni bir gelişmeye sebep oldu. Şehrin Türk nüfusu arttığı gibi, Trabzon ve Ege kıyılarından, iç Anadolu'dan Türkçe konuşan Rumlar ve Ermeniler, Avrupalı tâcirler Samsun'a yerleşmeye başladılar. Limana çok sayıda gemi uğrayarak, Samsun'da başta tütün, hububat ve deri olmak üzere, çeşitli ham madde ihracına imkân sağladı. Samsun aynı zamanda Diyarbakır, Harput ve Sivas vilâyetlerinin yolcu iskelesi rolünü oynuyor, hatta İstanbul'a giden Bağdat yolcuları da Samsun'a geliyordu. Samsun'un nüfusu daha sonraki yıllarda artmağa devam etti.” (B. DARKOT, “Samsun” mad., s. 175). 1836'ya doğru J. Brant'a göre şehrin nüfusunun 10 bin civarında, aynı yüzyılın sonlarında Şemseddin Sami'ye göre 11 bin, aynı tarihlerde Cuinet'e göre 5 bin Müslüman, 6 bin Rum, 3 bin Ermeni, 2 bin muhtelif olmak üzere 16 bin, XX. Yüzyılın başlarında ise 10 bini Türk, 8 bini Rum, 2 bini Ermeni olmak üzere 20-25 bin arasında idi (B. DARKOT, “Samsun” mad., s. 176; **Geçmişten ...**, s.30; Şemseddin Sami, “Samsun” mad., s. 2932). Şehrin nüfus için bkz. N. İPEK, **a.g.m.**, s. 147-48.

¹⁹³ H. UZUNEMİNOĞLU, **a.g.m.**, s. 276; N. İPEK, **a.g.m.**, s. 147-48,150-51.

¹⁹⁴ L. TEKİN, “60 Sene Evvelki Samsun” **19 Mayıs Samsun Halkevi Dergisi**, C. 2, S. 13, 1936, s. 29; B. DARKOT, “Samsun” mad., s. 176; **Tarih Boyunca ...**, s. 35; A. ALTAYLI, **a.g.e.**, s. 23-24; B. SARISAKAL, ... **Birinci Kitap**, s. 24; B. SARISAKAL, ... **İkinci Kitap**, Samsun, 2003, s. 121-22; A. SARCAN, **a.g.e.**, s. 78; P. TUĞLACI, **a.g.e.**, s. 264; M. TORUN, **a.g.e.**, s. 26; **Geçmişten ...**, s. 30. Başbakanlık Osmanlı Arşivinde bulunan bazı belgelerden şehirde H. 1275 (1858-59), 1287 (1870-71), 1305 (1887-88), 1336 (1917-18), 1337 (M. 1918-19) yılları civarında yangınlar meydana geldiği anlaşılmaktadır (B.O.A., İ. DH., d.n. 424, g.n. 2808; B.O.A., DH. MKT., d.n. 1539, g.n. 11; B.O.A., MV., d.n. 212, g.n. 103; d.n. 250, g.n. 120). Bunlardan 1287 tarihli belgenin büyük yangına işaret ettiği anlaşılmaktadır. H. 1271 (1854-55) tarihli bir başka belgeden Bafra'da belirtilen tarihte bir yangın görülmektedir (B.O.A., M.V. d.n.168, g.n. 92). Samsun'daki yangınlarla ilgili detaylı bilgi için bkz. B. SARISAKAL, ... **İkinci Kitap**, s. 306-12. Aynı yıllarda şehrin etrafındaki “bataklık ve sitmadan” kurtulmak için uzun yıllar sürecek çalışmaların başlatıldığı, şehrin yamaçlarında yeni mahallelerin kurulduğu anlaşılmaktadır (B. DARKOT, “Samsun” mad., s. 176; B.O.A., DH. UMVM., d.n. 73, g.n. 20'de kayıtlı H. 1334 (M.1915-16) tarihli bir belgede “Samsun'daki sazlığın kurutma çalışmalarına belediyece başlanıp işin üçte birinin bitirildiği, Terme ve Çarşamba'daki bataklıkların kurutulmasına ait keşifname” hazırlandığı görülmektedir. Samsun bataklıklarının kurutulmasıyla ilgili olarak ayrıca bkz. B. SARISAKAL, ... **İkinci Kitap**, s. 132-33.

Samsun'u 1645 yılında ziyaret eden Evliya Çelebi, şehrin kalesinin Rum kayseri "Herakliustan" kalma olduğunu, şehrin Selçuklu sultanı Alaaddin Keykubat tarafından fethedildiğini, sonra Yıldırım Bayezid Han idaresine girdiğini, geldiği tarihte şehrin voyvodalık olduğunu, halkının gemici ve kendirci olduğunu, Eğri fatihi Mehmed (III) zamanında tamir ettirilen kalesinin yetmiş kuleli, mükemmel ve ma'mur olduğunu bildirmektedir. Evlerin kiremitli, bağlı - bahçeli olduğunu medrese, imaret, darülhadis ve limanının bulunmadığını, yedi sıbyan mektebi bulunduğunu ifade eden Çelebi'nin şehrin cami, mescid, han, hamam ve dükkânlarına değinmekle birlikte sayılarını boş bıraktığı görülmektedir.¹⁹⁵ Samsun bahsinden önce Bafra'ya¹⁹⁶ kısaca değinen Çelebi, Lâdik¹⁹⁷ ve Vezirköprü'den¹⁹⁸ epey genişçe söz etmektedir. Evliya Çelebi'nin dışında kalan seyyahların Samsun'dan kısaca bahsettiği görülmektedir. 1701 yılında şehirden geçen J. Tournefort, "...eski bir Yunan kolonisi olan Amisos'un yıkıntıları üzerine kurulmuş bir köyü geride bıraktık demekle yetindiği¹⁹⁹, 1806'da Joubert'in Tayyar Paşa isyanını bastırmak için İstanbul'dan gönderilen donanmanın şehri topa tutup, yaktığını kaydettiği anlaşılmaktadır.²⁰⁰ 1813-14 yıllarında Anadolu'yu gezen İngiliz seyyah J. Mc. Donald Kinneir, koy kenarında ağaçlar arasında kurulmuş güzel bir Samsun'dan bahisle, şehrin Türkler tarafından inşa edilmiş olması lazım gelen bir sur ile çevrili olduğunu,

¹⁹⁵ "...gemi palamarlarıyçün kendir ipleri ve gemi gomanaları ve katran ve ziftleri meşhûr-ı âfakdır. Cemî'î dünyâya kendir ipleri bu diyârdan müstevli olur." Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, **a.g.e.**, s. 45-46. Yeşilirmaktan ("Çarşamba Suyu") bahsetmekle yetinen Çelebi'nin Çarşamba ve Terme'ye uğramadığı anlaşılmaktadır.

¹⁹⁶ "Canik Sancağı hâkinde subaşılıktır. Ve yüz elli akçe ma'mur kurâlî kazâdır. ... Bafra kurbunda bu nehir ("Kızılırmak") üzere çam direkleri ile üstâd-ı kâmil bir cisr-i azîm icâd etmişdir. ... Bu Bafra'da iki cami' ve iki hammâm ve esvâk-ı muhtasarı var ve cümle haneleri ahşab tahta ile mebnî hâne-i zîbâlardır." Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, **a.g.e.**, s. 45.

¹⁹⁷ Çelebi, Lâdik'in Selçuklular tarafından fethi, Lâdik isminin kaynağı ve kalesi hakkında bilgi verdikten sonra Sultan II. Bayezid'in şehzadelğinde her sene Lâdik'e geldiğinden, Sultan Ahmed Han'ın annesi Bülbül Hatun'un şehirdeki bir vakfından, kale ve mahallelerden söz etmektedir. Çelebi, "Sultan Ahmed Hân Cami'i", "Dâvûd Paşa Cami'i", "Tekye Cami'i", "Şehre Küstü Cami'i" ve "Güller Cami'i" şeklinde adını verdiği beş cami haricinde mescidler bulunduğunu (toplam "kırk yedi mihrap"), üç caminin eski sultanlara ait olduğunu, camilerin altısında cuma namazı kılındığını bildirmektedir. Çelebi'nin ifadelerinden şehirde yedi tekke, iki hamam, yedi han, bir "kârvânsaray-ı sebîl-i âm", bir "menzilgâh", dört yüz dükkân, bir bedesten, kırk bir "vezîr (u) vuzerâ ve mîr-i mîrân ve sâir a'yan sarayları" (sarayların her birinde birer hamam bulunuyormuş), ayrıca kırk beş ev hamamı, iki imaret ve on sekiz sıbyan mektebi bulunduğu, her camide günlük ders yapılmakla birlikte ayrıca bir medresenin bulunmadığı anlaşılmaktadır (Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, **a.g.e.**, s. 202-203). Çelebi şehrin mesire ve kutsal addedilen ziyaret yerlerinden, şehre bir buçuk saat mesafedeki Hallez Köyündeki kaplıcadan ve şehirdeki Seyyid Ahmed-i Kebir Tekkesi'nden de söz etmektedir. Çelebinin Lâdik bahsi sonunda "Lâdik Havzası" şeklinde uzunca bahsettiği Ilıcanın tasviri Havza'daki kaplıcalara uymaktadır. Çelebinin Havzaya dair bir kaydı görülmemektedir. Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, **a.g.e.**, s. 204. Ayrıca bkz. Y. YÜCEL, **Bütün Yönleriyle Lâdik**, Samsun, 1987, s. 26-30.

¹⁹⁸ Sultan Mesud döneminde fethedilen ve sonra Yıldırım Bayezid devrinde Osmanlılara katılan kasabanın Selçuk devrinde Gedegara adıyla anıldığı (B. DARKOT, "Vezirköprü" mad., s. 315) sonraları Evliya Çelebi'nin de bahsettiği bir köprü sebebiyle, şehre "Köprü" denildiği, her iki köyün, yan yana olup zamanla birleştiği anlaşılmaktadır (Abdizâde Hüseyin Hüsameddin, **Amasya Tarihi**, C. 1, Ankara, 1986, s. 305-06.) Evliya Çelebi'nin şehirlerden "Kocakayası" ve "Köprü" şeklinde bahsetmektedir. 1647 yılında şehri ziyaret eden Çelebi, Köprü'deki kalenin harap hale geldiğini, "celâlî şerrinden" taş kaleye bitişik bir toprak kale inşa edildiğini, Kocakayasında kalede bir cami, su sarnıçları, ambarlar, birkaç dükkân bulunduğunu, hamam, han, bedesten ve imaret gibi yapıların bulunmadığını belirtmektedir. Yüz kırk bir köye sahip Köprü'de taş bir kale, çam direklerinden yapılmış sağlam bir köprü, kurşunlu camiler, han, hamam, imaret, arasta bulunduğunu, çarşı ve pazarıyla mamur bir halde olduğundan bahsetmektedir. Çelebi, Köprülü Mehmed Paşa'nınki başta olmak üzere, şehirde yetmiş hamamlı saray, kırk mihrap (cami ve mescid), yedi tekke, on bir han, iki imaret, beş medrese, sekiz sıbyan mektebi, bin dükkân, bir de bezzâzistân", bulunduğunu bildirir (Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, **a.g.e.**, s.208-10).

¹⁹⁹ Joseph de TOURNEFORT, **Tournefort Seyahatnamesi**, İkinci Kitap, (Editör, S. YERASİMOS - Çeviren, T. TUNÇDOĞAN), İstanbul, 2005, s. 116.

²⁰⁰ B. DARKOT, "Samsun" mad., s. 175.

beş hamamı ve büyük bir hanı bulunduğunu, nüfusun 2000 olduğunu bildirdiği görülmektedir.²⁰¹ J. Brant, 1836'ya doğru şehrin nüfusunu on bin olarak tahmin etmekte, A. D. Mordtman'ın ise şehrin havasının kötü olduğunu, şehirde yalnız Türklerin oturduğunu, Rum ve Ermenilerin şehre yarım saat mesafedeki Kadıköy'de oturduklarını belirttiği, 1893 yılında şehirden geçen V. Flottvell'in ise nüfusun Türk, Frenk ve Rumlardan oluştuğunu, Rumların tepede (Kadıköy), Frenklerin şehirde, Türklerin ise ikisi arasında oturduğunu belirttiği görülmektedir.²⁰² Samsun'u 19. yüzyılda ziyaret eden ve kaleyi Ceneviz kalesi olarak gösteren Moltke, "zeytin ormanı" olarak tarif ettiği şehirden bir "kasaba" olarak söz etmektedir.²⁰³

I. Dünya Savaşı yıllarında oldukça sıkıntılı günler yaşayan şehrin 1915'de ve 1916'da Ruslar ve Yunanlılar tarafından dört kez topa tutulduğu bilinmektedir.²⁰⁴ Bu yıllarda şehirde Pontuscu faaliyetler görülmekteydi.²⁰⁵ 19 Mayıs 1919'da M. Kemal Atatürk'ün Samsun'a çıkışı, Birinci Dünya Savaşından parçalanmış halde çıkan Osmanlı İmparatorluğu yerine Türkiye Cumhuriyetinin kurulmasını sağlayan milli mücadelenin başlangıcı olarak kabul edilir.²⁰⁶ Cumhuriyetin ilanından bir yıl sonra 1924'de mutasarrıflıktan vilayete yükselen²⁰⁷ şehir, Lozan Barış Antlaşmasından sonra, Batı Trakya'da bulunan Türklerle, Anadoludaki Rumlarının mübadelesine sahne olmuştur. Bu yıllarda şehre ve ilçelere çok sayıda mübadil Türk göçmeni yerleştirilince 1927'de mübadeleden önce 13 bin olan şehir nüfusu, 30 binin üzerine çıkmış, 1950 yılı sayımında ise 40 bin kişiyi aşmıştı.²⁰⁸ 1939, 1942, 1943 yılı (Erzincan) depremlerinde Samsun ve ilçelerinin hasar gördüğü, birçok tarihi eserin az çok yıkılıp zarar gördüğü bilinmektedir.²⁰⁹

²⁰¹ B. DARKOT, "Samsun" mad., s. 175; **Geçmişten** ..., s. 33-34.

²⁰² B. DARKOT, "Samsun" mad., s. 175-176.

²⁰³ H. . MOLTKE, **Türkiye Mektupları** (H. ÖRS), İstanbul, 1969, s. 142. Samsun'dan söz eden Batılı seyyah ve araştırmacılar için bkz. A. IŞIK, "Karadeniz Bölgesine Gelen Seyyah ve Araştırmacılar," **Doç. Dr. Mahmut Pehlivan Armağanı**, Sakarya, 2000, s. 362-77.

²⁰⁴ B. DARKOT, "Samsun" mad., s. 176. O. KÖSE, "Rusların Samsun'u Bombardımanı (1915)", **O.M.Ü.E.F.D.**, S. 11, Samsun, 1999, s. 139-56; B. SARISAKAL, ... **Birinci Kitap**, s. 24-26 (Köse ve Sarısakal hasar hakkında detaylı bilgi verir); R. DOĞANAY, "Milli Mücadelede Samsun'un Önemi ve Samsun Bombardımanı" **Prof. Dr. Bayram Kodaman'a Armağan**, Samsun, 1993, s. 45-59; N. YAZICI, Canik Sancağında Pontuscu Faaliyetler (198-1922)", Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Doktora Tezi, Erzurum, 1985, s. 129-132. H. 1337'de (1918-19) "Bombardıman sonucu hasar gören Canik Hükümet Konağı'nın tamiratının" plânlandığı görülmektedir (B.O.A., DH. MB.HPS., d.n.20, g.n. 79).

²⁰⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. N. YAZICI, a.g.t; H. YİĞİT, Samsun, **Bafra**, 2002, s. 14-16; A. KAYIKÇI, **Samsun'da Kültür-Sanat**, C.1, Samsun, 1998, s. 37-43; A. SEMERCI, "Mustafa Kemal Paşa Samsun'a Çıkmadan Önce Samsun ve Çevresinde Durum", **Prof. Dr. Bayram Kodaman'a Armağan**, Samsun, 1993, s. 257-73; A. KAYIKÇI, **Mahalleden Bölgeye Samsun**, Samsun, 2000, s. 175-79.

²⁰⁶ B. DARKOT, "Samsun" mad., s. 176. Atatürk'ün bundan sonra 25 Mayıs-12 Haziran 1919'da on sekiz günlük Havza çalışmaları milli mücadele sürecinin bir başka Samsun ayağı olmuştur (K. T. ÇAĞLAYAN, "Mustafa Kemal Paşa'nın Havza Günleri", **19 Mayıs ve Milli Mücadelede Samsun Sempozyumu Bildirileri**, Samsun, 2000, s. 41-52. Milli mücadele yıllarında Samsun'un tarihi konumu hakkında belirtilen sempozyum kitabına bakılabilir.

²⁰⁷ **Tarih Boyunca** ..., s.47. Şehrin H. 1328 (M. 1910) yılında böyle bir talebi olduğu görülmektedir (B.O.A., DH. MUİ., d.n.30/-2, g.n. 26).

²⁰⁸ **Tarih Boyunca** ..., s.47. Mübadele konusunda geniş bilgi için bkz. N. İPEK, **Mübadele ve Samsun**, Ankara, 2000. Canik Sancağının nüfusu konusunda bkz. N. İPEK, "Canik Sancağı'nın Nüfusuna Dair Bir Değerlendirme," s. 145-60; M. ÇADIRCI, "19. YY. 2. Yarısında Karadeniz Kentleri (Trabzon ve Samsun)," s. 21.

²⁰⁹ M. TORUN, **a.g.e.**, s. 45; A. YÜKSEL, **Doğu Karadeniz Araştırmaları**, İstanbul, 2005, s. 98-99.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. KATALOG

3.1. CAMİLER

ÇARŞAMBA – GÖKÇELİ (MEZARLIK) CAMİİ

Katalog No : 3.1.1.
 Çizim No : 1-6.
 Foto. No : 7-34.
 İnceleme Tarihi : Ağustos 1994, Ağustos 2002.

Yeri: Cami ilçe merkezinin 3 km. kadar doğusundaki Hasbahçe Mahallesi'nde Gökçeli Mezarlığı içinde bulunmaktadır (Foto.:7).

Tarihçe: Çeşitli yayın ve belgelerde “Gökçeli”, “Göğçeli”, “Göçeli”, “Kökçeli”, “Mezarlık Camii” şeklinde anılan yapı, bugün halk arasında “Gökçeli” ve “Mezarlık Camii” adlarıyla bilinmektedir.²¹⁰ İnşa kitabesi bulunmayan caminin kayıtlı bir vakfiyesine de rastlayamadık. Yapının kuzeyinde kapı yanında çerçevenerek duvara asılan bir raporda caminin çatısı aktarılırken kirişlerden birisinde Arap harfleriyle 592 tarihinin yazılı olduğu belirtilerek, bu tarihin caminin inşa tarihi olabileceğine işaret edilmektedir. M. 1195–96 tarihine denk düşen bu tarih, daha sonra bazı yayınlarda inşa tarihi olarak kabul edilmiştir.²¹¹ Ancak H. G. Danişman, bir takım tarihi gerekçeler ileri sürerek bu görüşe katılmamakta, yapının 15. yüzyıl başlarında yapılmış olabileceğini kabul etmektedir.²¹² Dendrokronoloji alanındaki araştırmalarıyla tanınan Amerikalı bilim adamı P. I. Kuniholm, yapıdan aldığı ahşap numuneler üzerindeki testleri sonucunda caminin 1206'da inşa edildiğini, önündeki revakın 1335 yılında eklendiğini veya onarıldığını belirtmektedir.²¹³ Kuniholm'un tespitinden sonra, birçok yayında bu tarihler kabul görmüştür.²¹⁴ Bu görüşe biz de katılmaktayız.

Mimari ve Süsleme: Caminin bulunduğu mezarlık geniş bir düzlüktedir. Yapı ölçüleri itibarıyla bir ahşap yapı için hatırı sayılır bir büyüklüktedir. Alaturka kiremitlerle²¹⁵ kapalı çatı

²¹⁰ Bunlardan ilk dördü “göçeli” kelimesinin zamanla aldığı şekilleri yansıtmaktadır. Yörede mezarlıklara dünyadan ahirete göç edenlerin yurdu olarak “göçehli” denildiği şeklinde rivayetler halen söylenmektedir. Mezarlıkta bulunmasından hareketle yapıya “göçehli” denildiği, zamanla bu ismin yukarıda belirttiğimiz şekillerde söylenerek çeşitlendiği anlaşılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. **İlimiz Samsun**, s. 52; Y. CAN, **Samsun Yöresinde Bulunan Ahşap Camiler**, Samsun, 1988, s. 6; C. NEMLİOĞLU, “Göçeli (Gökçeli) Camii” **I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildirileri**, C. II, Konya, 2001, s. 118-119.

²¹¹ **İlimiz Samsun**, s. 52; İ. ÇAKAN, **Karadeniz Bölgesi**, Ankara 1994, s. 464; R. GÖKÇEN- O. YALÇIN, **a.g.e.**, s. 76.

²¹² “Bölgedeki sürekli Türk hâkimiyetinin XIV. Yüzyılın sonuna kadar gerçekleşmediği göz önüne alınırsa, ayrıca yörenin mutlak hakimiyetinin ilk kez İsfendiyaroğulları ile sağlanarak cami ve köprü gibi bayındırlık yapılarının ortaya konulabileceği ortamın ancak bu tarihten sonra mümkün olduğu düşünülürse, Gökçeli Camii'nin günümüze kadar gelen şekli ile XV. yüzyıl başlarına tarihlendirilmesi gerektiği akla yakın gelir.” H. H. G. DANIŞMAN, “Samsun Yöresi Ahşap Mimarisinin Gelenekçiliği-Bafra, İkiztepe Arkeolojik Yerlerin Işığında Çarşamba, Gökçeli Camii'nin İncelenmesi”, **IX. Türk Tarih Kurumu Kongresi Bildirileri**, C. I, Ankara 1986, s. 140.

²¹³ P. I. KUNIHOLM, “A 1503 - Year Chronology For The Bronze And Iran Ages: 1990-1991 Progress Report of The Aegean Dendrochronology Project”, **VII. Arkeometri Sonuçları Toplantısı**, Ankara, 1992, s. 127.

²¹⁴ **Geçmişten ...**, s. 84; Y. CAN, **a.g.e.**, s. 171; H. YİĞİT, **Samsun**, s. 171; C. NEMLİOĞLU, **a.g.m.**, s. 118; Anonim, “Samsun Çarşamba'da 800 Yıllık Ahşap Camiler”, **Ahşap**, S. 8, s. 26; Anonim, “Göçeli Camii'nin Yaşı Bilimsel Olarak Saptandı”, **Ahşap**, S. 8, s. 27-28.

²¹⁵ Çatının orijinalde Karadeniz yöresinde birçok bölgede görülen “hartama” adı verilen ince tahta parçalarıyla kaplı olabileceği ileri sürülmektedir. H. H. G. DANIŞMAN, “Samsun Yöresi Ahşap Mimarisinin Gelenekçiliği-Bafra,

geniş mekânı kapatabilmek için yüksek tutulmuştur. Revaklardan 0.80 m. kadar taşan saçaklarıyla çatı, yapıya basık bir görünüm vermektedir (Foto.:7-10).

Cami, ahşaptan yığma tekniğinde inşa edilmiştir. Dikine dikdörtgen şekilde 12.60 x 13.70 m. ölçülerindeki harimin önünde, kapalı bir son cemaat yeri bulunmaktadır (Çiz.:1). Harimde kible duvarına paralel, üçerden iki sıra halinde altı direk, son cemaat yerinde ise iki sıra halinde üç direk yer almaktadır. Harim ve son cemaat yerini “U” şeklinde bir revak sarmaktadır. Revaklarla birlikte ölçüleri 17.50 x 21.60 m.yi bulan yapı tek katlı olup, üç omuz kırma çatıyla örtülmüştür. Çatının içi tavan döşemesi olmaksızın bakkal tavan şeklinde yükseltilmiştir (Çiz.:2-3). Kuzey cephede mihrap ekseninde yer alan artarda iki kapıyla son cemaat yeri ve harime ulaşılmaktadır.

Toprak zemine oturan büyük moloz taşlar üzerine yerleştirilen kalın kütükler üzerine, kirişleme usulüyle kurulan yapı, yerden 0.60 – 0.70 m. kadar yükseltilmiştir. Duvarlar, köşelerde kurtboğazı²¹⁶ geçmelerle birbirine geçirilmiş, duvar boyunca tek parça olarak uzatılan, kalınlıkları 0.15 – 0.19 m. arasında değişen ahşap perdelerle inşa edilmiştir (Foto.:11). Boyları kuzey ve güneyde 13 m. doğu ve batıda 14 m. civarında olan perdelerin genişlikleri 0.35 – 0.66 m. arasında değişmektedir.²¹⁷ Perdeler baltalarla yontulmuş kalas şeklinde olup büyük çoğunluğu meşe ağacıdır.²¹⁸ Yörede pelit olarak anılan meşe ağacının yaşken kolay işlenebildiği, kuruyunca zamanla sertleşip renginin su ve havayla temas etmesiyle karardığı bilinmektedir. Sert ağaçlar sınıfında yer alan, suya dayanıklı olduğu bilinen meşe²¹⁹ bol yağış alan Samsun bölgesindeki diğer camilerde de kullanılmıştır. Harim duvarlarının özellikle batısında perdelerin yapı içine doğru hafif bir bombe yaparak, esnedikleri dikkat çekmektedir.

C. Nemlioğlu, yapıda kullanılan meşe perdelerin devşirme olduğunu, son cemaat yeri doğu duvarında kafesli bölümün altına yerleştirilmiş kalas üzerinde “kırlangıç (diş geçme)” şekli olduğunu, “bu, kalasın geçme usulüyle başka bir yerde kullanıldığını ya da kullanılmak

İkiztepe Arkeolojik Yerlerin Işığında Çarşamba, Gökceli Camii'nin İncelenmesi”, s. 137. Üzerine ağırlık olarak konulan taşlarla çatıya sabitlenen “tahta kiremit / hartama”ların Karadeniz’de yakın zamanlara kadar kullanıldığını bilinmektedir.

²¹⁶ Karadeniz Bölgesinde yaygın bir geçme türü olan kurtboğazı geçme, Samsun bölgesinde “çatma başı” şeklinde tabir olunmaktadır. Literatürde yer bulan “kurtboğazı geçme” terimini kullanmayı uygun bulduk. Bkz. D. HASOL, **Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü**, İstanbul 1990, s. 102, Y. CAN, **a.g.e.**, s. 6.

²¹⁷ Danışman, duvarları oluşturan perdelerin “köşelerde yarım geçme detayı, üst üste iki dilli-damaklı bindirme detayı” ile bağlandıklarını belirtmektedir. Araştırmamızda sözü edilen “yarım geçme” -biz bunu kurtboğazı geçme şeklinde kullanmayı tercih ettik- detayını köşelerde gözlemledik. Ancak perdelerin üst üste bindirilirken “dilli-damaklı bindirme” şeklinde ifade edilen bir geçme tespit etmek mümkün olmadı. Zira perdelerin arasında bunu tespit edecek bir açıklık tabiatıyla olmadığı gibi çok az bir açıklığın bulunduğu birkaç yerde de herhangi bir geçme izi görmedik. Danışman’ın “dilli-damaklı bindirme” tabiri ile ne tür bir geçmeyi kastettiği açıklıkla anlaşılacakla birlikte bunun “zıvana kınışlı geçme” (Bkz. D. HASOL, **a.g.e.**, s. 200) olabileceğini düşünmekteyiz. Duvar köşelerinde perde başlarına baktığımızda perdelerin üst üste düz yanaştığını zıvana kınışlı geçmenin olmadığını gözlemledik.

²¹⁸ P. I. KUNIHOLM, “A 1503 - Year Chronology For The Bronze And Iron Ages: 1990-1991 Progress Report of The Aegean Dendrochronology Project”, s. 127; C. NEMLIOĞLU, **a.g.m.**, s. 119. Nemlioğlu doğu ve batıdaki yedişer perde ile harimin kuzey duvarlarında alttan üçüncü perdenin meşe ağacından olduğunu belirtmekte diğer perdelerin hangi cins ağaç oldukları hususuna değinmemektedir.

²¹⁹ “Meşe: gürgengillerden kerestesi dayanıklı bir orman ağacı ki üç yüz kadar türü arasında kış yaş yapraklarını dökmeyen türleri vardır (Quercus). Sert olduğundan, iyi cila tutan iç odunu iç ve dış yapıda kullanılabilir. Özgül ağırlığı 670 -800 kg/m³ arasındadır. Meşe su altında hava almadan çok uzun süre dayandığından eskiden ızgaralar halinde yapı temellerinde kullanılmıştır. Meşenin bazı türleri akmeşe, karamişe, tüylümeşe, mantar meşesi, kızılmeşe gibi adlar alırlar. Anadolu’nun kimi yerlerinde meşeye pelit de denilmektedir.” D. HASOL, **a.g.e.**, s. 358.

üzere hazırlandığını” belirtmektedir.²²⁰

Geniřlięi kenarlarda 1.80 m., ortada 2.80 m.yi bulan revakın kuzeyi sağak çizgisini belirleyen dışbükey bir yay şeklinde dizilen sekiz direkle taşınmaktadır (Foto.:12). Doęu ve batı revaklar 2.40 m. genişlikte olup onar direk ile taşınmaktadır. Direkler ortalama 0.20 m. kalınlıkta olup, yamuk kare kesitli gövdelerinin üstünde basit profilli başlıklar bulunmaktadır. Yakın zamanlarda orijinal direkler arasında yer yer yeni direkler eklendiği görölmektedir.²²¹ Revakın batı ve kuzey yönlerinde parmaklık görölmez²²² (Çiz.:4-6). Doęuda son cemaat yerinden kible duvarına kadar yaklaşık 1.50 m.ye kadar dikine çakılmış tahtalarla donatılmış bir korkuluk yer alır (Foto.:8,13). Bunun üstü çatıya kadar, ortada boşluklar bırakılarak yapılmış bir parmaklıktır. Aynı cephede son cemaat yeri hizasında ise 1.50 m. yüksekliğe kadar, basit bir parmaklık bulunmaktadır. Doęu revakın son cemaat yeri hizasında bir kapı bulunmaktadır. Yakın zamanlarda yapıldığı anlaşılan tek kanatlı kapı ile girilen revakın bu kesim çocuklar için Kur’an kursu ve kadınlara ayrılmış bir mekân olarak değerlendirilmiştir.²²³ Batı revakın son cemaat yeri hizasında, kuzeyde giriş kapısının saę ve solunda, batıda harim duvarı hizasında olmak üzere revaklarda yer yer basit oturma sekileri bulunmaktadır. Yakın zamanlardan kalma kalaslardan oluşan sekilerin benzerlerinin vaktiyle orijinal yapıda da kullanılmış olabileceği dūřünülebilir.

Harim duvarlarında kuzeyde pencereye yer verilmezken, doğu ve batıda birer tanesi küçük ikişer alt, güneyde altlı üstlü üçer olmak üzere, on pencere yer alır. Kible yöndeki pencereler, yaklaşık 0.40 x 0.40 m. ölçülerinde, küçük açıklıklar olup bazılarında demir şebekeler görölmektedir (Foto.:9). Doğudaki pencerelerden kible tarafındaki yaklaşık 0.60 x 0.70 m. kuzeydeki ise 0.90 x 1.20 m. ölçülerindedir. Batı pencerelerden kible tarafındaki 0.60 x 0.45 m., kuzeydeki 0.70 x 0.80 m. ölçülerindedir. Batıda kibleye yakın pencere haricindekiler kare ya da dikine dikdörtgen, bu pencere ise yatık dikdörtgen şeklinindedir. Pencerelere sonradan açıklığa göre küçük kalmış kasalar yerleştirilmiştir. Yapının iki katlı asimetrik pencere düzeni, cephelerde fark edilmesi güç, silik bir görünüm vermektedir.

Yapının önündeki son cemaat yerine, cephenin ortasına yerleştirilmiş bir kapıyla ulaşılmaktadır. Kapı kanatları ve çevreliği yeni görünümlüdür. Son cemaat yerinin kuzey, doęu ve batı duvarlarında geniş açıklıklar bırakılarak bu kesimler pencere gibi dūřünülmüřtür. Bu açıklıklarda, baklava dilimi oluşturacak şekilde, çıtalama usulüyle yapılmış tahta kafesler bulunur (Foto.:14). Son cemaat yerinin güneybatı köşesi, yakın zamanlarda tahta duvarla bölünerek, imam odası olarak düzenlenmiştir.²²⁴

Son cemaat yerinde, doğu-batı doğrultusunda uzatılan çatı kirişlerini taşıyan üç yamuk

²²⁰ C. NEMLİOğLU, a.g.m., s. 119.

²²¹ Batı revak ortalarında çatının ortasıyla duvar arasına uzatılan bir direk, yine bu yüzde saçak ile kible yöndeki ikinci ve üçüncü direğin zemin hizası arasına uzatılan iki direk, kuzeyde doğudan birinci ile ikinci direk arasındaki direk muhdestir.

²²² Danışmanın cephe görünüşünde kuzeyde günümüzde mevcut olmayan basit bir parmaklık görölmektedir. Metinde parmaklık hakkında bir açıklama yapılmamıştır.

²²³ C. NEMLİOğLU, a.g.e., s. 121.

²²⁴ Danışman imam odasını son cemaat yerinin kuzeybatı köşesinde göstermiştir. Ayrıca bu bölümün minare yeri olabileceğine de işaret etmektedir. H. H. G. DANIşMAN, “Samsun Yöresi Ahşap Mimarisinin Gelenekçiliği-Bafra, İkiztepe Arkeolojik Yerlerin Işığında arşamba, Gökçeli Camii’nin İncelenmesi”, s. 137. Nemlioğlu ise yöre sakinlerinin ifadelerinden hareketle bu kısımda ahşap bir minarenin bulunduğunu ve sonradan yıkıldığını ifade etmektedir. Bkz. C. NEMLİOğLU, a.g.m., s. 120.

yuvarlak direk yer alır. Bunlardan kuzeydeki kapı eksenini üzerinde, gerideki ikisi de eksenini sağ ve solunda yer almaktadır. Güneydeki direğin üst kesimi yarım yuvarlak bombelerle kareye dönüştürülerek inceltiştir olup, yüzeylerde birer ok ile sonlanan, üst üste iki daire oyulmuştur (Foto.:15). Direklerin dört yöne bakan basit profilli başlıkları, kirişlere kalın dövme demir çivilerle çakılmıştır. Bu, camideki diğer direk başlıkları için de geçerli olup, bunların haricinde, harimde merteklere yapılan eklemelerde de dövme çiviler kullanılmıştır.

Harime kuzey duvarı ortasında açılan bir kapıyla girilmektedir²²⁵ (Foto.:16). Kapı kanatları ve çevreligi yeni olup eşik yüksekçe tutulmuştur. Harimde eşit aralıklarla yerleştirilmiş altı direk yer alır. Doğu-batı doğrultusunda, üçerden iki sıra halinde yerleştirilen direklerden yanlardaki dördü, doğu-batı doğrultusunda uzanan tavan kirişlerini, ortadaki ikisi ise bunlarla birlikte ayrıca kapı-mihrap eksenini üzerinde bulunan son cemaat yerine de uzanan ana kirişi taşımaktadır. Kirişlerin üzerinde bakkal tavan şeklinde yapılan kırma çatının detaylarını görmek mümkündür (Foto.:17-19). Tavan kirişleri üzerinde alttaki direklerin hizasındaki dikmeler, aşıkları, onlar da mertekleri taşıyarak tavan iskeleti oluşturulmuştur. Orta eksenindeki iki direğin orta hizasında, tavan kirişi üzerine bir dikme konulmuştur (Foto.:19). Bu dikme diğerlerinden farklı olarak hem yastık hem de başlıklıdır. Diğer direklerde sadece başlık bulunmaktadır. Batıdaki direklerin göğüslemeleri yakın zamanda konulmuştur.²²⁶ Dikme başlıkları ve ortadakinin yastığı, basit profillerle hareketlendirilmiştir.

Harim direklerinin çapları 0.22–0.30 m. arasında değişmektedir. Orta sıradakiler diğerlerine göre daha kalındır. Altlıksız direklerin gövdeleri köşelerden pahlanarak önce yuvarlağa sonra üst hizada küçülerek kareye dönüştürülmüştür (Foto.:17). İçe çekilen hizada direklere yarım yuvarlak bombeli bir şekil verilmiştir. Mihrabın önüne denk gelen direğin başlıkları üzerindeki kirişlere uydurularak dört kollu, diğerleri ise iki kolludur. Başlıklar bir birinin aynı şekillerde profillerle hareketlendirilmiştir. Harimin ortasındaki direkler üzerine uzatılan tavan kirişinin üzerinde üst üste mahya aşığına kadar uzatılmış “perde-dikmeler”²²⁷ bulunmaktadır (Foto.:19). Bunlar kuzey ve güneyde harim duvarlarına kurtboğazı geçmelerle bağlanıp dışarıya 0.20 m. kadar taşırılmıştır. Harimde yatık “V” şeklinde dizilen perde başları yuvarlak profillerle hareketlendirilmiştir. Kuzey ve güneydeki uçlarına baktığımızda zıvana kınışlı geçme veya benzeri bir geçme izi görülmez. Ancak birbirlerine kavila/ahşap çivilerle²²⁸ geçirilmiş olabileceklerini düşünmek mümkündür. Uygulama yöredeki diğer bazı yapılarda aynı şekilde görülmektedir.

Kible duvarı ortasında yer alan, yapıya nispetle oldukça yeni duran ahşap mihrabın, ilk inşaya ait olmayıp yenilendiği anlaşılmaktadır (Foto.:20). Dışta kible cephesinden bakıldığında

²²⁵ Danışman plânında harimin doğu ve batı duvarlarından girişe yakın pencereleri çift kanatlı kapılar olarak göstermiş ve metinde de bu doğrultuda bir tanımlama yapmıştır. Y. Can'ın da işaret ettiği gibi bu kesimler yapı döşemesinden 0.60–0.70 m. yukarılarında başlayan pencerelerdir. Şeyh Habil Camii'nde doğu duvarda muhdes bir kapı bulunmaktadır. Can, Danışmanın Şeyh Habil Camii'nden hareketle böyle bir kanaate sahip olabileceğine işaret etmektedir. H. H. DANIŞMAN, “Samsun Yöresi Ahşap Mimarisinin Gelenekçiliği-Bafra, İkiztepe Arkeolojik Yerlerin Işığında Çarşamba, Gökçeli Camii'nin İncelenmesi”, s. 137; Y. CAN, **a.g.e.**, s. 10-11.

²²⁶ Yenilenmiş de olabilir.

²²⁷ H. H. G. DANIŞMAN, “Samsun Yöresi Ahşap Mimarisinin Gelenekçiliği-Bafra, İkiztepe Arkeolojik Yerlerin Işığında Çarşamba, Gökçeli Camii'nin İncelenmesi”, s. 137.

²²⁸ Araştırmamıza konu olan birkaç yapıda bunlara rastladık (Çarşamba Ordu Köyü Camii).

mihrabın bulunduğu kesimde duvarın, önce mihrap ölçülerinde kesilmiş sonra da kapatılmış olduğu görülür. Y. Can, Çarşamba/Yaycılar Köyü- Şeyh Habil Camii'nde olduğu gibi mihrabın orijinalde duvardan dışarıya taşan bir niş şeklinde düzenlendiği kanaatini taşımaktadır. Ancak bu kısmın ilk inşadan sonra kesilmiş olabileceği ve bir zaman sonra tekrar kapatılmış olabileceği ihtimali üzerinde de durulmalıdır. Zira oldukça basit ve fonksiyonel bir donanımla ele alınan camide mihrap için böyle zahmetli bir işe girilmesi, üstelik duvarın sağlamlığını da tehdit edebilecek şekilde açılması kanaatimizce ilk inşaya ait olmamalıdır. Muhtemelen yapıyı güzelleştirme kaygısıyla sonraki yıllarda böyle bir uygulama düşünülmüş, ancak ondan da zamanla vazgeçilmiş olmalıdır.

Mihrabın sağındaki minber de ahşap olup yapıyla yaşıt gibi gözükmemekle birlikte hatırı sayılır bir eskiliktir (Foto.:20-21). Klasik bölümleri içeren minberin doğu yüzünde mürekkepli kalemle yazılmış küçük yazılar yer alır. Bunlardan birinde "1331" (M. 1913) yazılıdır.²²⁹ Doğu ve batı yüzleri birbirinden farklı minberde, yer yer yeni çiviler görülmektedir. Minberin doğu yüzünde süpürgelikte ajurlu/kafesli oyma bir kompozisyon yer alır (Foto.:22). Kompozisyonda aşağılı-yukarılı selviyi hatırlatır bir boşluk ve içleri oyularak boşaltılmış yıldızlar yer alır. Yarı boya kadar kalın çıtaların çakıldığı aynalık, dört parça ağaçtan olup sadedir. Korkuluk küçük karelerden oluşan kafes şeklindedir (Foto.:22). Köşkün iki yanında süpürgelikteki kompozisyon tekrarlanır. Köşk altı iki pano halinde dört tahtayla kapalıdır. Köşkün yukarısı, yanlara basık yuvarlak kemer şeklinde kesilmiş tahtalarla açılır (Foto.:21). Bunun üzerinde ince tahtalarla çakılan basit konik bir külah görülür. Minber kapısı, iki yandan kapı dikmesi arasına alınmış basit bir açıklık şeklindedir. Daha sade olan batı yüzde, süpürgeliğin çerçevesi boştur. Aynalıkta doğu yüzdeki kafes şeklinde çakılan çıtalar görülmez. Alt ve üstte bir dizi küçük üçgen oymalarla çerçevelenmiş korkuluk da doğudakinden farklıdır. Burada kafes oyma, altı kollu yıldızlardan dağılan geometrik bir kompozisyon yer alır (Foto.:23). Köşke doğru konulan ikinci parçadaki kafes oyma, yarım bırakılmıştır. Minberde parçaları birleştirmek için yer yer kalın başlı çiviler kullanılmıştır.

Mihrabın solunda bulunan vaaz kürsüsü iki yanındaki dikmeyle sınırlandırılmış basit bir ögedir. Çapraz bir göğüsleme ile duvara tutturulan kürsü ile mihrap arasında duvar boyunca ahşap bir seki uzanır (Foto.:20). Harimin kuzey duvarı boyunca 0.80 m. kadar yükseklikte, bugün müezzin mahfili olarak kullanılan yeni bir seki yer almaktadır.

Harimde aşık, mertek ve direklerde aşı, kalınca ve genişçe tutulan çatı tahtalarında kök boyalarıyla²³⁰ yapılmış kalem işi nakışlar görülür (Foto.:24-26). Nakışlar ahşap yüzeye astarsız olarak fırçayla sürülerek uygulanmıştır. Nispeten düzensizce dizilen yer yer çürümelerin görüldüğü çatı tahtaları arasında, kimi yerlerde aralıklar bulunmaktadır. Kible taraftakiler kuzeydekilerine oranla daha düzgün dizilmişlerdir.²³¹ Su ve nem sebebiyle bazı yerlerde boyaların silindiği veya bulanıklaşmış renklerin ve çizgilerin belirsizleştiği görülmektedir. Bu kesimlerde kompozisyon tam olarak seçilememektedir.

²²⁹ Bu tarih minberin Cumhuriyetten önceye gittiğine bir işarettir.

²³⁰ Y. CAN, a.g.e., s. 14

²³¹ Nemlioğlu çatıdaki boyalı nakışlı tahta sayısının caminin deposunda bulunan üç tahta ile birlikte 304 olduğunu belirtmektedir. C. NEMLİOĞLU, a.g.m., s. 123.

Nakışların büyük çoğunluğu stilize edilmiş bitki kompozisyonlarıdır. Bunun haricinde geometrik geçme kompozisyonları basit yarım daire, zikzak, baklava dilimleri ve yazılar²³² görülmektedir.²³³ Bitkisel kompozisyonlarda kıvrık dallar, bunlara bağlanan palmet, rumi ve yaprak motifleri görülmektedir (Foto.:27). Hemen her parçada yeni bir kompozisyona geçilerek büyük bir çeşitlilik sergilenmiştir. Çeşitli örneklerde palmetler, ortabağla bağlanmış ikili ve dörtlü veya kıvrık dala tek tek işlenmiş halde ya da altlı üstlü birbirlerine bakar şekilde görülebilir. Aynı çeşitlilik rumilerde de söz konusudur. Motiflerin üzerinde ve aralarında sık sık üç benek/çintemaniyle karşılaşmak mümkündür. Kimi motifler daha geniş yüzeyleri kaplamaktadır. Bunlar arasında altı yapraklı hatayîler, sırt sırta vermiş palmetler ve karşılıklı uzatılarak yuvarlak bir form oluşturan palmetler görülmektedir (Foto.:26-30). Kimi motiflerin cinsi tam olarak belli değildir. Bunlar üç, beş yapraklı hatayî görünümlü örneklerdir.

Çatıda sadece iki yerde tespit ettiğimiz geçme kompozisyonlarından birisi altı diğeri sekiz kollu çiçekten dağılmaktadır (Foto.:31). Merkezde yer alan stilize çiçekler, yıldız andırır bir tarzda çizildiğinden bunlara yıldız gözüyle bakmak mümkündür. Geçmelerden birinde ortadaki çiçeğin kollarında iki kol halinde sarmallar görülür. Diğeri ise biraz daha karmaşıktır. Bunda çiçeğin kolları iki kat halinde düğümlenip, iki kol halinde ayrıldıktan sonra, uçları sağlı sollu ikiye rumiyle son bulmaktadır (Foto.:32). Diğeri geçme, harimdeki direklerden birinin başlığı üzerinde olup, diğerlerine nispetle gayet sadedir. Renkler oldukça canlı ve uyumludur. Büyük çoğunlukla siyah, nadiren kırmızı konturlar içerisine alınan motiflerde hâkim renk kırmızıdır. Bundan başka sarı, açık yeşil, kahverengi, beyaz, mavi ve gri görülür. Kimi yerlerde kontur görülmez. Bu durum, önce motifin çizildiğine konturun da sonradan çekildiğini gösterir.²³⁴

Dikme, aşık ve merteklerdeki nakışlar kırmızı aşı boyalarla yapılmış olup, önce saydıklarımıza nispetle çok daha yalın tutulmuştur. Kontursuz olarak baklava dilimleri, yuvarlak benekler, yarım daire ve zikzakların görüldüğü nakışlar, basit geometrik kompozisyonlardan oluşmaktadır (Foto.:24-26,30). Mahya aşığı ve bazı merteklerde, rumilerle bezeli kıvrık dal kompozisyonu, bulutu andıran hatayîler ve sağlı sollu palmet dizileri görülür. Bunlar çatı tahtalarındaki gibi içleri bölünmüş, çeşitli şekiller ve renklerde detaylı bir şekilde işlenmiş olmayıp, düz bir çizgi şeklindedir.

Direklerin başlıklarındaki stilize bitkisel nakışlarda çatıdakilere yakın bir detaycılık gözlenir (Foto.:33-34). Bunlarda palmet, rumi ve hatayî grubu örnekleri görülmektedir. Aralarda da yer yer zikzak ve düz çizgilerle ayrılan kompozisyon, başlıklardaki profilli yüzeylere uydurulmuştur. Zemine bakan motiflerde sarı ve kırmızı ağırlıkta olmakla beraber beyaz da görülmektedir.

Çatı tahtaları üzerinde geçme motiflerinden birisinin yanında nakışların üzerine kırmızı aşı boylarıyla Arapça harflerle yazılmış bir yazı bulunur. Silik durumdaki yazı açıkça belli

²³² C. Nemlioğlu orta ekseninde bulunan dikmeyle, çatı tahtalarındaki 11 parça üzerinde yazılar bulunduğunu belirtmektedir. C. NEMLİOĞLU, a.g.m., s. 122.

²³³ C. Nemlioğlu çatı tahtaları arasında “kulakları birbirine degecek şekilde altlı üstlü iki sıra olarak çizilmiş arslan başları” ile sadece baş olarak çizilmiş hayvan figürü bulunduğunu belirtmektedir. C. NEMLİOĞLU, a.g.m., s. 123. Metnin içerisinde verilen numarayla gönderme yaptığı çizimler ve resimlerde böyle bir figür tespit etmek mümkün olmadığı gibi, yerindeki incelememizde de bir hayvan figürüne rastlayamadık.

²³⁴ C. NEMLİOĞLU, a.g.m., s. 123.

olmamakla birlikte “*El Usta (Dali?)*” şeklinde bir yazı seçilmektedir (Foto.:32). Bunun nakkaşa işaret edip etmediği belli değildir. Ancak nakkaş veya ekibinin taşra üslubunu aşip başkent/saray üslubundan haberdar, usta bir nakkaş olduğunu söyleyebiliriz. Her ne kadar astar kullanılmayışı, tahta dizilerinin düzgün olmayışı gibi aksaklıklar bulunsa da, kompozisyonlardaki zengin çeşitlenme, klasik formlara gayet yakın duran motifler, uyumlu ve canlı renk düzeni bu kanıyı kuvvetlendirmektedir. Aşık mertek ve dikmeler üzerinde bulunan kompozisyonlar, çatı tahtalarına nispetle gayet basit ve kaba durmaktadır. Bunlar usta nakkaşlardan ziyade çırakların işi olarak görülebilirler. Nakışlarda benzer kompozisyon ve motiflerde çizgilerin tıpa tıp aynı olmamasına bakılarak serbest çalışıldığı anlaşılmaktadır.²³⁵

Halen alaturka kiremitlerle kaplı çatının orijinalde hartama ile kaplı olduğu anlaşılmaktadır. Geçen yüzyıllar boyunca çatı tahtaları, belki bir kısım aşık ve mertekle birlikte değiştirilmiş olmalıdır. Çatı tahtalarında bulunan nakışların üslubu, yapının inşa edildiği tarihten sonralara Osmanlı devrine işaret etmektedir. Klâsik motif ve kompozisyon düzeninin görülebildiği nakışların, erken Osmanlı döneminden başlayıp klasik devir sonuna kadarki bir dönemde, 15. yy.–17. yy. sonu arasında yapılmış olabilecekları düşünülebilir. Bu durumda nakışlı tahtaların inşadan sonraki bir devirde yapılmış olabileceği sonucu çıkmaktadır.

²³⁵ Nemlioğlu “boyalı nakışlarda kullanılan örgelerin pek çoğunun biçim ve düzenlemeleri usta nakkaşların eserleri oldukları birkaçının ise çırakların (şarkird) elinden çıktıkları bellidir” ifadeleriyle sanırız sözünü ettiğimiz kesimlerdeki nakışlara işaret etmektedir. Bkz. C. NEMLİOĞLU, a.g.m., s. 123.

ÇARŞAMBA / YAYCILAR – ŞEYH HABİL KÖYÜ CAMİİ

Katalog No : 3.1.2.
Çizim No : 7.
Foto. No : 35-49.
İnceleme Tarihi : Ağustos 2002.

Yeri: Cami, Çarşamba'nın 7 km. kadar doğusuna düşen Yaycılar Köyü'nde bulunmaktadır. Esasen cami hemen doğusunda bulunan, Şeyh Habil Köyü'ne ait iken, yakın zamanlardaki sınır düzenlemesiyle Yaycılar Köyü sınırları içerisinde kalmıştır.

Tarihçe: Caminin inşa kitabesi yoktur. Kayıtlı bir vakfiyesine de rastlayamadığımız caminin harim kapısı üzerinde ve kapı çevresinde duvar üzerine kazıma yoluyla yazılmış bir takım tarihler görülmektedir. H. 1004 (M.1595 – 96), H. 1176 (M.1762 – 63), H. 1192 (M.1778 – 79), H.1215 (1800 – 01), H. 1228 (M.1813), H. 1268 (M.1851 – 52), H. 1281 (M.1864 – 65), H.1335 (M.1916 – 17) tarihlerine ait herhangi bir açıklama bulunmamaktadır. Bunların yapının onarımlarıyla ilgili olabileceğini düşünmekteyiz.²³⁶

Kuniholm'a göre yapı, M. 1211 yılında yaptırılmıştır.²³⁷ Cami, Kuniholm'un aynı yöntemle M. 1206'ya tarihlediği Gökçeli Camii ile plân, malzeme, teknik ve mimari ifadesiyle yakın benzerlik içerisinde. Bu durumda Şeyh Habil Camii, Gökçeli'den beş yıl sonra, ondan biraz daha küçük olarak yapılmıştır. Her iki camiyi aynı şahıs veya şahısların yapmış olabilecekleri de akla gelmektedir. Şahıslar farklıysa bile Şeyh Habil Camii'nin mimarının Gökçeli Camii'ni görmüş olabileceği varsayımını kuvvetli bulmaktayız.²³⁸ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde "Şeyh Hâbil-i Velî" şeklinde tarihsiz bir vakıf kaydı bulunmaktadır.²³⁹

Mimari ve Süsleme: Yapı köy merkezi dışında, kible cephesinde akan küçük bir çayın yakınında, ağaçlıklı eski bir mezarlık içerisinde düz bir alanda yer alır (Foto.:35-38). Toprak zemindeki moloz taşlara oturan, doğu-batı doğrultusunda uzatılmış kalın kütükler üzerinde, kirişleme usulüyle kurulan yapı, yerden 0.80 m. kadar yükseltilmiştir (Foto.:39).

Ahşaptan yığma tekniğinde inşa edilen cami, revaklar dahil olmak üzere, üç omuz kırma çatıyla örtülmüştür. Harimi içten kapatan düz tavan muhdestir. 9.20 x 11.15 m. dikine dikdörtgen şeklindeki harimin önündeki revakın, sonradan kapatılarak son cemaat yeri olarak düzenlenmiş olabileceğini düşünmekteyiz. Böylece doğu ve batıdaki mevcut revaklarla birlikte yapının harimini "U" şeklinde saran revak düzeni ortaya çıkmaktadır (Çiz.:7). Revakla birlikte yapının boyutları; 13.85 x 16.40 m.yi bulmaktadır. Harimin kuzeyinde kadınlar mahfiline yer verilen caminin, minaresi yoktur.

Harim duvarları köşelerde kurtboğazı geçmelerle birbirine geçirilen kalınlıkları 0.16–0.20

²³⁶ Onarımlara ait olabilecek tarihler bir hatıra nişanesi bile olabilir. Dolayısıyla hiçbir özen ve kitabe düzeni bulunmayan bu tarihleri inşa tarihini belirlemede ölçüt olarak kabulden çekinmekteyiz. Konu ile ilgili olarak Can'ın da görüşü bu doğrultudadır. Bkz. Y. CAN, **a.g.e.**, s. 25.

²³⁷ P. I. KUNIHOLM, "Aegean Dendrochronology Project: 1993-1994", **XI. Arkeometri Sonuçları Toplantısı**, Ankara, 1996, s. 183. Kuniholm'un tarihlemesi diğer araştırmacılar tarafından kabul edilmiştir. M. K. ŞAHİN, "Samsun- Çarşamba/ Yaycılar- Şeyh Habil Köyü Camii", **A.Ü.S.B.E.D.**, C. 4, S. 2, Erzurum, 2004, s. 20.

²³⁸ Y. Can'ın da görüşü bu doğrultudadır. Can, yapıyı Kuniholm'un araştırmasına değinmeden Gökçeli Camii'nden sonraki bir tarih ile Bekdemir Camii arasına; özellikle Gökçeli Camii'ne yakın bir tarihe vermektedir. Bkz. Y. CAN, **a.g.e.**, s. 24-25.

²³⁹ V.G.M.V.K.A., 2270 numaralı il fihristi, s. 13.

m. arasında değişen kalın ahşap perdelerden oluşmaktadır. Duvar boyunca tek parça uzanan perdelerin genişlikleri 0.65 cm.ye kadar ulaşmaktadır. Duvarlarda iki yerde ahşap perdelerin arasında kalın kavilalar görülmektedir (Foto.:40).²⁴⁰

Cami, boyutları itibariyle araştırmamız dahilindeki eserler içinde Çarşamba Gökçeli ve Ordu Köyü Camii'nden sonra üçüncü sıradadır. Sadece harimi düşündüğümüzde ise Gökçeli Camii'nden sonra ikinci sırada gelmektedir. Perde kalınlığı bakımından ise birinci sıradadır. Oldukça büyük sayılabilecek ölçülerdeki caminin kuzeyinde bulunan son cemaat yerinin etrafının 50–60 sene kadar önce kapatıldığını öğrendik.²⁴¹ Harim duvarlarında olduğu gibi köşelerde kurtboğazı geçmelerle tutturulan 4 cm. kalınlığındaki perdeler arasında, kuzeyde iki pencere, batıda bir kapıya yer verilmiştir. Son cemaat yeri ortasında bulunan üç ahşap direk, pencerelerin yanı başındaki iki direk ve düz tavan, yapının asli unsurlarıyla uyuşmayan yeni unsurlardır (Foto.:41).

Yapının revak düzeninin ilk inşada ne şekilde olduğu konusu düşündürücüdür. Bugün doğu revak yapı boyunca uzanırken, batı revak harim duvarının kuzeyinde kesilmektedir. Harimle birlikte son cemaat yerini de, tek parça halinde örten kırma çatı bugünkü revakla uyumlu olarak, batıda revakın bittiği yerde kesilmektedir. Benzer camilere bakılarak yapının “U” şeklinde bir revakla sarıldığını, belki Ordu Köyü Camii'nde olduğu gibi daha geniş tutulan kuzey kesiminin iki sıralı direklerle taşındığını söylemek mümkündür. Ancak burada mevcut çatının kuzeybatı köşesinin bu düzene uymadığı görülür. Bu durumda çatının değiştirilen revaka uygun olarak yeniden düzenlenmiş olabileceği akla gelmektedir.

Mevcut halde revaklar kuzeyde 4.80 m., doğuda 2.35 m., batıda 1.90 m. genişliktedir. Doğuda kare kesitli on iki,²⁴² batıda ise dokuz direk bulunmaktadır. Direkler altlık ve başlıksız, basit unsurlardır (Foto.:42). Doğuda çatının küçük bir ilaveyle uzatılıp, revakı taşıyan direklerin arasına bir, çatı uzantısının altına da iki direk ilavesiyle bir giriş oluşturulmuştur (Foto.:43). Üçer basamakla ve basit sundurma çatıyla belirlenen giriş, harimin doğu duvarında aynı eksen üzerinde sonradan açılan kapıya ulaşmaktadır.

Duvarlara oranla yüksek tutulan alaturka kiremitlerle kaplı çatı revaklardan 0.80 m. kadar dışa taşan saçaklarıyla yapıya, ağır ve basık bir görünüm vermektedir (Foto.:35-38). Özellikle batıya oranla daha geniş tutulan doğu revakta bu durum daha belirgindir. Doğü revakta, direkler arasında basit bir korkuluk yer alır (Foto.:43). Batı kesimde yaklaşık 1.20 m. kadar yükselen korkuluk, yan yana dikine çubuklardan oluşmaktadır. Korkuluğun kapı sundurmasının sağında kalan kesimi, dikine çakılan tahtalarla kapatılmıştır. Korkuluğun üstünde görülen basit raflardan oluşan papuçluk yenidir. Doğü revakta duvar boyunca gayet basit sekiler görülmektedir.²⁴³ Batı revakın sökülen döşemesi altında, yapıyı taşıyan kalın ahşap kütükler

²⁴⁰ Duvarları sağlamlaştırmaya yönelik kalınlığı 7–8 cm. bulunan kavilaların yakın bir benzeri Çarşamba / Ordu Köyü Camii'nde de görülmektedir. Şeyh Habil Köyü'nde görüştüğümüz yaşlıca bir şahıs yörede bunlara “tarak” adı verildiğini belirtmiştir.

²⁴¹ Bunu köyde görüştüğümüz bazı şahıslardan öğrendik.

²⁴² Doğudaki direklerden biri muhdestir.

²⁴³ Yakınlarda yenilendikleri anlaşılan sekilerin yerinde vaktiyle orijinallerinin olabileceğini düşünmekteyiz. Revakın güneyinde ve batı kenarının kuzey ucunda, korkuluk üzerinde, ibriklerin dizildiği basit düzenlemeyi, revakta abdest almaya yönelik eksiden beri süregelen bir uygulama olarak düşünmek mümkündür.

açıkta kalmıştır (Foto.:42).

Doğuda duvarın alt hizasında kible tarafında basit dörtgen iki açıklık bulunur. Kuzey ve batıda pencereye yer verilmezken, kible yönde altta üç büyük, üç küçük, üstte iki küçük olmak üzere, sekiz açıklık görülmektedir (Foto.:37). Küçükler, perdelerin kesilmesi suretiyle açılmış 0.25–0.30 cm. civarında açıklıktan ibarettir. Bunların alttakiler dıştan basit demir kafeslerle muhafaza altına alınmıştır. Üsttekilerde demir yerine ahşap çubuklar görülür. Kible cephesinin batı kenarındaki ise demir şebekelidir. Cephenin batı kenarındaki pencere, sonradan büyütülmüş olup kanatları bulunmaz. Küçük pencerelerin yapının aydınlatılması ile birlikte rutubetin giderilip yapının havalandırılmasına yönelik olabilecekleri düşünülebilir.

Camiye harimin kuzey duvarı ortasında açılan, gayet alçak tutulmuş (1.10 m.) dörtgen şeklindeki bir açıklıktan girilmektedir (Foto.:41,44). Açıklıkta bulunan çift kanat, orijinal olup, yanlardan basit pervazlar, üstte ise yatay bir panoyla çevrilidir. Kanatların alt ve üstlerinde 7–8 cm. uzunluğundaki diş şeklindeki çıkıntılar, hizalarında bulunan yuvalarla birlikte, açılıp kapanmayı sağlayan menteşe görevi üstlenmiştir. Kapı eşiği yüksekçe tutulmuştur (Foto.:44).

Harime açılan pencere ve küçük açıklıklar yapının loş atmosferini ışıklandırmada yetersiz kalmıştır. Mihrap ve minberi de içine alarak kible duvarının orta kesimi ve direklerin mahfil hizasına kadar olan kesimleri, koyu mavi yağlı boyayla çirkinleştirilerek harimin havası ağırlaştırılmıştır (Foto.:45-47). Doğu duvarda yer alan kapı sonradan açılmış olup kanatları da yenidir (Foto.:47).

Harimde; üç sıra halinde, eşit aralıklarda yerleştirilmiş, dokuz ahşap direklerle karşılaşılır. Direklerin gayri muntazam yuvarlak gövdeleri, yukarıya doğru inceler. Kalınlıkları farklı olan direklerden ortadakiler, çatının ağırlığını karşılamadaki payları düşünülerek, diğerlerinden daha kalın tutulmuştur (Foto.:45-47). Çapları 0.20 ile 0.30 m. arasında değişen direklerin en kalını, tam ortada bulunanıdır. Bu direğin altında, orta sıradaki diğer iki direkte de olduğu gibi, taş bir kaide, bunun üzerinde kısa ahşap bir altlık görülür (Foto.:47). Doğu ve batı sıradaki direklerin basit profilli başlıkları bulunur. Orta sıradakiler hem başlık, hem de gövdenin üst seviyelerinde yer alan aşı boyalarıyla daha özenli işlenmiştir (Foto.:48). Bu sıradaki direklerin gövdeleri başlığa yakın kesimde içe çekilerek incelmektedir. Çekilmenin olduğu kesimde, kuzey yüzde yukarıya bakan bir mızrak ucu motifî, güneyde basit yarım yuvarlak bombeler görülür. Orta sıradaki direklerin başlıklarında, vişne çürüğü zemin üzerinde, asimetric düzende beyaz rozet ve çiçekler yer alır (Foto.:48). Aşı boyası olması muhtemel boyamaların benzeri, ortadaki direğin gövdesinde de göze çarpar.²⁴⁴ Sonradan yapılan tavan döşemesi, direk başlıklarını kısmen kapatmıştır (Foto.:46-48). Tavan döşemesinde mahfil üzerine denk gelen kesimde, tavan arasına çıkışı sağlayan bir açıklıktan, caminin çatısı görülebilmektedir.²⁴⁵ Orta ekseninde kuzey-güney doğrultusunda uzanan ve duvarlarından 0.20–0.30 m. dışa taşırılan, üst üste dizilen perdelerin, harim içine olan uzantıları dikkat çeker. Çarşamba - Gökçeli ve Kuşhane Köyü Camileri'ndeki düzenlemenin yakın bir benzeri olan düzenleme, çatıyı beden duvarlarıyla irtibatlandırarak sağlamlaştırmaktadır. Bunlar, duvar perdelerine geçirilerek, yapının ana eksenindeki tavan

²⁴⁴ Harimin güneydoğu kesiminde muhdes tavan çökertmesinde görülen boyamalar yenidir.

²⁴⁵ Burada kirişler üzerine atılan dikme, aşık ve mertekler görülebilmektedir.

kirişleriyle de bağlanarak, çatıyı beden duvarları üzerinde sabit kılmaktadır.

Kapıyla aynı ekseninde bulunan mihrap, duvardan dışarıya yarım yuvarlak taşıntılı basit bir elemandır (Foto.:49). Dikine çakılmış tahtalarla teşkil edilen niş, basitçe tahtalarla çevrelenmiştir. Nişin üzerinde yuvarlak bir kavsara ve boş kitabelikleri hatırlatan yatay tahtalar yer alır. Yer yer çürüyen, bezemeden yoksun mihrabın, ilk inşadan sonraya (muhtemelen Cumhuriyetten sonraya) ait olabileceğini düşünmekteyiz. Mihrabın sağında yer alan minber ve kible duvarının doğu köşesindeki vaaz kürsüsü yenidir. Harimin kuzeyini kaplayan kadınlar mahfili ortada, harim çatısını taşıyan kuzey sıradaki üç direk, kenarlarda duvarlara oturmaktadır (Foto.:46). Doğudaki muhdes kapının hemen yanındaki yedi basamaklı, korkuluklu basit bir ahşap merdivenle çıkılan mahfili, kuzeyde basit bir parmaklık sınırlar. Korkuluğun altında kibleye bakan yüzde yer alan boyalar yenidir (Foto.:46).

HAVZA / DEREKÖY – VELİYYÜDDİN BİN BEREKET ŞAH CAMİİ
(AK MESCİT)

Katalog No : 3.1.3.
Çizim No : 8.
Foto. No : 50-54.
İnceleme Tarihi : Ağustos 2002.

Yeri: Cami Havza'nın 19 km. kadar kuzeydoğusunda yer alan Dereköy'de, köy merkezinde bulunmaktadır (Foto.:50-51).

Tarihçe: Halk arasında daha çok "Ak Mescit" adıyla bilinen cami, doğusunda Velîyyüddin Bin Bereket Şah adıyla anılan türbeye bitişik inşa edilmiştir. Her iki yapının da kitabesi yoktur. Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde yapılarla ilgili herhangi bir belge ve kayıt bulunmamaktadır. Hüseyin Hüsameddin'e göre, cami ve türbe, Selçuklu Emirlerinden Emir el-Hac Velîyyüddin Bin Bereket Şah tarafından 647/ 1249-50'de yaptırılmıştır.²⁴⁶ Cami ve türbenin tarihini aydınlatacak başka bir belgeye ulaşamadık. Mevcut yapının plânı, duvar kalınlığı, işçiliği ve mimari elemanları bu tarihe uygun düştüğünden²⁴⁷ Hüseyin Hüsameddin'in verdiği tarihin ciddiyetle karşılanması gerektiğini düşünmekteyiz. Yöresel yayınların çoğunda yapıdan bahsedilmezken bazılarında yukarıdaki kayıt doğrultusunda hareket edildiği görülmektedir.²⁴⁸

Köy halkı 1940'lı yıllarda caminin önüne çatıyla örtülü kâgir bir cami yaptıklarını ifade etmektedir. Bugün bu yapı yıkılmış olup, yerine yapılmakta olan betonarme caminin inşası devam etmektedir (Foto.:51). Tarihi cami ise şimdilerde bir tür depo işlevi yüklenmiş durumdadır.

Mimari ve Süsleme: Cami türbeyle bitişik olarak, düz bir alanda bulunur. Kuzey bitişindeki yeni ve büyük caminin gölgesinde kalan yapının giriş cephesi, bu yeni caminin içerisinde kalmıştır.

Cami; Türk üçgenleriyle geçilen, dıştan kırma çatı içerisine alınan, tek kubbeye örtülü, kare şeklinde bir mekândan oluşmaktadır. Minare ve son cemaat yeri bulunmayan caminin, çatısının sonradan yapıldığı anlaşılmaktadır.²⁴⁹

7.65 x 7.50 m. ölçülerinde, 1.05 m. kalınlığındaki duvarlarla çevrilen yapının güneyinde iki pencere açılmıştır (Foto.:50). Doğuda türbeye bitişen ortak duvar ile kuzey ve batıda pencere görülmez. Kible duvarındaki, dikdörtgen açıklıklı mazgal pencerelerin açıldığı duvarlar, iç ve dışta sıvalı olup iki sıralı kirpi saçakla son bulmaktadır (Foto.:50). Kuzeybatı köşede dökülen sıvaların altında, moloz taş örgü görülmektedir. Çatı oluklu kiremitle kaplıdır. Orijinal yapının kuzey duvarı bir önceki camiyle irtibat kurmak maksadıyla geniş bir kemer şeklinde açılmıştır (Foto.:52). Bu duvarda bulunan kapı ve cephenin önündeki muhtemel son cemaat yerinden bir iz kalmamıştır.

²⁴⁶ Abdizâde Hüseyin Hüsameddin, **a.g.e.**, C. I, s. 302.

²⁴⁷ Belirtilen hususlarda türbe de aynı kanaati vermektedir.

²⁴⁸ **Geçmişten ...**, s. 93; **Samsun Turizm Envanteri** 2002, s. 122.

²⁴⁹ 1940 yıllarında yapılan caminin çatısının, orijinal cami ve türbeyi de kaplayacak şekilde uzatıldığı anlaşılmaktadır.

Yapının içi son derece yalındır (Foto.:53). Harimin güneybatı köşesinde, üçgen şeklinde küçük bir konsoldan ibaret kandillik yer alır. Pencerelerin bitimiyle birlikte Türk çgeni geçişler başlar. Duvar ortalarında, üçgenler arasında dikdörtgen okertmelere yer verilerek kubbeye geçilmiştir (Foto.:53).

Kible duvarı ortasındaki mihrap nişi, altı köşeli olup, üç sıra mukarnas kavsaralıdır (Foto.:53,54). Mukarnas yuvaları biraz geniş ve kabacadır. Mihrabı  yandan kuşatan bordürler, gayet yalın tutulmuştur. Kible duvarı boyunca, mihrap önünde kesintiye uğrayan, basit kâgir bir seki görülür. Oldukça kk ölçülü yapıda minber,²⁵⁰ vaaz kürsüsü, kadınlar mahfili bulunmamaktadır.

²⁵⁰ Bugün caminin önünde bulunan basit çakma ahşap minberin 1940'larda yapılan kâgir camiye ait olduğu anlaşılmaktadır.

SAMSUN – KALE (KUYUMCULAR) CAMİİ

Katalog No : 3.1.4.
 Çizim No : 9.
 Foto. No : 55-58.
 İnceleme Tarihi : Temmuz 1994, Temmuz 2002, Şubat 2003.

Yeri: Cami Kale Mahallesi'nde, bedestenin 15 m. kadar kuzeybatısında bulunmaktadır (Foto.: 55-56).²⁵¹

Tarihçe: “Kale Camii”, “İç Kale Camii” “Kale İçi Camii”, “Kuyumcular Camii” ve “Kale Kapısı Mescidi” gibi isimlerle anılan²⁵² cami, günümüzde orijinalliğini büyük ölçüde yitirmiştir. Cami; batı duvarına gömülü olarak kapı üstünde bulunan (Foto.:57), 0.58 x 0.43 m. ölçülerindeki taş üzerine, Selçuklu sülüsüyle kabartılarak yazılmış, Arapça kitabesine göre Mahmud oğlu Evhad el-Mevlevi tarafından, Sultan Ebu Said Han'ın zamanında, Timurtaş'ın yardımıyla H. 723 / M. 1323 yılında yaptırılmıştır.²⁵³ Kitabenin metni şöyledir:²⁵⁴

"عمر هذا المسجد المبارك في أيام الدولة
 السلطان الاعظم ابو سعيد خان خلد الله
 سلطانه و في زمان نور تمورتاش عز نصره
 اضعف العبيد اوحد بن محمود المولوى سنة وثلث و عشرين وسبعمائنه"

“ *‘Amere haze’l –mescidü’l -mübarek fi eyyami’ d-devleti*

Es-Sultani’l-a’zam Ebu Said Hân haleda’llahu

Sultânehû ve fi zemâni Nur Timûrtaş ‘azze nasrahû

Ed’afü’l - ‘abid Evhad bin Mahmûd el-Mevlevî senete selâse ve işrîne ve seb’amie.”²⁵⁵

Kitabede bani olarak adı geçen Mahmud oğlu Evhad el-Mevlevi,²⁵⁶ Samsun’un tanınmış mevlevilerindendir. Ebu Said Han, İlhanlı Devleti hükümdarı Sultânu’l-A’zam Alâeddin Ebu Sa’id Bahadır Han’dır.²⁵⁷ Noyan Timurtaş, son devir İlhanlı devlet adamlarının en

²⁵¹ B. Sarısakal’ın ifadelerinden eskiden Kale Kapısı Mescidi adıyla anılan caminin, yıkılan iç kalenin batı kapısının iç tarafında bulunduğu anlaşılmaktadır (B. SARISAKAL, ... **İkinci Kitap**, s. 326).

²⁵² L. TEKİN, **a.g.e.**, s. 29 ; A. ALTAYLI, **a.g.e.**, s. 16; S. CEMBELOĞLU - M. CEMBELOĞLU, **Samsun İli Yakın Çevre İncelemeleri**, Ankara, 1972, s. 58; **Geçmişten ...** s. 50; İ. TERZİ, “Samsun’da Tarihi İki Eser ve Kitabeleri”, **O.M.Ü.E.F.D.**, S. 2, Samsun, 1987, s. 259; M. E. YOLALICI, **a.g.e.**, s. 26; H. YİĞİT, **Samsun**, s. 90; A. KAYIKÇI, **Samsun’da Kültür-Sanat**, C.1, s. 99; M. K. ÖZERGİN, “Türkiye Kitabeleri”, **Sanat Tarihi Yıllığı**, S. IV, İstanbul, 1971, s. 61; R. GÖKÇEN- O. YALÇIN, **a.g.e.**, s. 45.

²⁵³ Yöreye ilgili yayınların birçoğunda inşa tarihi 1314 şeklinde geçmektedir. **Geçmişten ...**, s. 50; H. YİĞİT, **Samsun**, s. 90; **Samsun Turizm Envanteri 2002**, s. 36. Altaylı, H.723’ün karşılığını hatalı bir şekilde 1328 olarak göstermektedir. A. ALTAYLI, **a.g.e.**, s. 16.

²⁵⁴ Daha önce yayımlanan kitabenin okunuşları için Bkz. K. DİLCİMEN, “Samsun’da İlhanlılar Devrinden Kalma Bir Yazıt”, **19 Mayıs Samsun Halkevi Dergisi**, C.5, S. 55, 1941, s. 11-15; M. K. ÖZERGİN, “Türkiye Kitabeleri”, s. 63 (Özergin kitabeyi bir tamir kitabesi olarak değerlendirmiştir); İ. TERZİ, “Samsun’da Tarihi İki Eser ve Kitabeleri”, s. 260; A. BORAN, **a.g.e.**, s. 73-74; A. TÜFEKÇİOĞLU- A. BORAN, “Kitabelerin Diliyle Samsun Kalesi ve İç Kale Mescidi,” **V.D.**, S. 28, Ankara, 2004, s. 287-88.

²⁵⁵ Anlamı: “Bu mübarek mescidi en büyük sultan Ebu Said Han’ın devleti günlerinde -Allah onun sultanlığını daim eylesin- ve Noyan Timurtaş zamanında -onun yardımı aziz olsun- kulların en zayıfı Mahmud oğlu Mevlevi Evhad yaptırdı. Yedi yüz yirmi üç yılı.”

²⁵⁶ Menakibü’l - Arifinde “Çelebi Evhadeddin Sâmîsuni” şeklinde geçen Evhad el-Mevlevi hakkında Bkz. M. K. ÖZERGİN, “Türkiye Kitabeleri”, s. 65-66.

²⁵⁷ İlhanlı Devletinin dokuzuncu ve son büyük hükümdarı olarak kabul edilen Sultan Ebu Sa’id Bahadır Han 1317–1335 yılları arasında saltanat sürmüştür. A. YUVALI, “Ebu Said Bahadır Han” mad., **T.D.V.İ.A.**, C. 10, İstanbul, 1994, s. 218-219. Geniş bilgi için ayrıca bkz. B. SPULER, **İran Moğolları** (Çeviren. C. KÖPRÜLÜ), Ankara, 1957, s. 132-143.

nüfuzlularından olup İlhanlıların Anadolu Valisidir.²⁵⁸

Samsun'da günümüze ulaşabilmiş, tarihi belli en eski belge durumundaki kitabeden anlaşılacağı üzere cami, Anadolu'nun İlhanlı hâkimiyetinde olduğu yıllarda yaptırılmıştır.²⁵⁹ 1869'daki büyük yangında ve akabinde Kale Mahallesi'nde "mütareke" yıllarındaki (1918) yangında,²⁶⁰ kale içindeki birçok tarihi eserle birlikte yapının zarar görmüş olabileceği akla gelmektedir. Cami 1968-70 yıllarında halk tarafından esaslı bir şekilde tamir edilmiş²⁶¹ yanına ve üstüne ilaveler yapılmış, bugünkü şeklini büyük ölçüde bu yıllarda almıştır. 2003 yılında yapının cephesi, betebeyle kaplanmış ve giriş cephesindeki abdest muslukları çevresinde yeni bir düzenleme yapılmıştır.

Mimari ve Süsleme: Düz bir alanda kurulan yapının batısı sokağa açılırken, diğer cepheleri kuyumcu dükkânlarıyla sarılmıştır (Foto.:55-56). Kapının bulunduğu doğu cephesinin alt kesimi mermer, üstü betebe kaplandığından cami, modern bir görünüm almıştır (Foto.:56). Bugün orijinal olarak kabul edilebilecek bölüm, kapının açıldığı kuzey-güney doğrultusunda dikine uzanan dikdörtgen kesimdir (Çiz.:9). Güneyde sivri beşik tonoz, kuzeyde pandantiflerle geçilen kubbeyle örtülü mekânın batısı, sonradan yapılan betonarme kesime geçilecek şekilde, kemerli olarak açık bırakılmıştır (Foto.:58). Yapının kuzeydoğu köşesinde yükselen minare, orijinallliğini yitirmiş olup bu günkü görünümünü 1968-70 yılındaki tamirden almış olmalıdır.

Duvarları içte ve dışta kaplayan sıva inşa malzemesini gizlemekle birlikte eski bir resimde kitabe çevresinde küçük bir alanda pek muntazam olmayan kesme taş örgü görülebilmektedir²⁶².

5.50 x 13.05 m. ölçülerinde, 0.95 m. kalınlıktaki duvarlarla çevrili harime, kubbeli kesimdeki kapıyla girilmektedir. Kubbe oldukça küçük olup 4.30 m. çapındadır. Burada pandantifler arasında hafif çıkıntılı kör kemerler görülür (Foto.:58). Batı yöndeki bir merdivenle bu kesimdeki yuvarlak kemerin altından geçilip, camiye ek yapılan betonarme ikinci ve üçüncü kata ulaşılmaktadır. Aralarındaki kemerle kuzeydeki kubbeli bölümden ayrılan, kible yöndeki tonozlu alanın batısındaki düz bir geçitle, betonarme yapıya geçilmektedir (Foto.:58).

Orijinal alanın batısı "T" şeklindeki kalın bir ayağa oturan, kemerli iki açıklık şeklinindedir. Tonozlu kesimde doğuya açılan dikdörtgen açıklıklı üç pencere, kubbeli bölümde yine aynı yöne açılan bir kapı yer alır. Kible duvarında olması muhtemel mihraba ait bir iz bulunmamaktadır. Yamuk dikdörtgen şeklindeki betonarme kesimde yer alan mihrap, minber gibi elemanların tamamı yenidir. Herhangi bir tezyini unsurun bulunmadığı, asli şekli büyük ölçüde bozulan caminin, tonozlarla örtülü çok bölümlü bir mekân düzene sahip olabileceği şeklindeki görüşe²⁶³ biz de katılmaktayız.

²⁵⁸ Noyan Timurtaş hakkında geniş bilgi için Bkz. B. SPULER, **a.g.e.**, s. 136-141-388; İ. H. UZUNÇARŞILI, **Anadolu Beylikleri** ..., s. 12,13,60-67,151-156.

²⁵⁹ Ö. Orhun, kitabeye değinerek, yapının İlhanlılardan kalma olduğunu kaydetmektedir. Ö. ORHUN, **Samsun Tarih Coğrafya Ekonomi**, Samsun, 1949, s. 12-13.

²⁶⁰ L. TEKİN, **a.g.m.**, s. 29. Tekin bu yangındaki hasarın büyük yangındakine yakın olduğunu belirtmektedir.

²⁶¹ **Tarih Boyunca** ..., s. 54 ; A. KAYIKÇI, **Samsun'da Kültür-Sanat**, C.1, s. 100.

²⁶² Resim için Bkz. K. DİLCİMEN, **Canik Beyleri**, Samsun, s. 64.

²⁶³ A. BORAN, **a.g.e.**, s. 72.

ÇARŞAMBA / ORDU KÖYÜ CAMİİ

Katalog No : 3.1.5.
 Çizim No : 10.
 Foto. No : 59-81.
 İnceleme Tarihi : Ağustos 2002.

Yer: Cami; Çarşamba - Ayvacık yolunun solunda, Çarşamba'nın 16 km. kadar güneyinde bulunan Ordu Köyü'nde, Kılcanlı Mahallesi'nde bulunmaktadır (Foto.:59).

Tarihçe: Camiye ait bir inşa kitabesi yoktur. Ordu Köyü'nün de içinde olduğu Çarşamba ve havalisinin – 14. yy.ın sonlarında yörede hâkim olan Taceddinoğulları'nın elinde bulunduğu²⁶⁴ ve Taceddinoğlu Hasan Bey'in²⁶⁵ H. 827 / M. 1423–24 tarihinde Çarşamba'nın (Arım) Ordu Köyü'nü²⁶⁶ başkent edininip burada bir “buk'a”²⁶⁷ ve mescit yaptırdığı şeklindeki kayıtlara²⁶⁸ bakarak, yapının Taceddinoğulları Beyliği'nden kalmış olabileceğini ve 1420'li yıllarda yaptırılmış olabileceğini düşünmekteyiz. Yapı; plân, malzeme, duvar kalınlığı, büyük ölçülü bir yapı olması, gibi detaylar da dahil olmak üzere, mimari duruşu ve ifadesiyle, yörede 13. yüzyıl başlarında yapılan Çarşamba - Gökçeli (1206) ve Yayıclar Köyü - Şeyh Habil Camii (1211) ile yakın bir benzerlik içerisindedir.²⁶⁹ İbadete açık olan yapı nispeten iyi durumdadır.

Mimari ve Süsleme: Cami, tarlalarla çevrili düz bir alanda bulunur (Foto.: 59-60). Kuzeyinde 40–50 m. kadar ilerisinde küçük bir çay akmaktadır. Bu çaya bakan 8–10 m. yükseklikteki bir teras üzerinde cami yer alır (Foto.:61). Yapı toprak zemine oturan kabaca kesilmiş taşlar üzerinde kirişleme usulüyle zeminden 0.80 m. kadar yükseltilmiştir (Foto.:59).

Ahşap malzemeyle yığma tekniğinde inşa edilmiş olan yapının üzeri dıştan, revakı da kaplayacak şekilde, üç omuz kırma çatıyla örtülüdür (Foto.:60). Harimi içten kapatan düz tavan

²⁶⁴ İ. H. UZUNÇARŞILI, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri*, s. 153-54; M. ÖZ, *a.g.e.*, s. 21-22. Ayrıntılı bilgi için tarihçe bölümüne bakılabilir.

²⁶⁵ Tarihlerde hakkında küçük bir malumat görülen Hüsameddin Hasan Bey'in, Taceddin Bey'in oğlu Alparslan Bey'in oğlu olduğu, bazı Osmanlı tarihlerine yanlış olarak Hüseyin şeklinde geçtiği kaydedilmektedir (İ. H. UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Tarihi*, C. I, s. 405). Kaynaklarda Yörgüç Paşa'nın Samsun'u aldıktan sonra, o tarihlerde Çarşamba ve havalisi elinde bulunan Hasan Bey'in topraklarını elinden alışı anlatılır (tarihçe kısmında buna değinmiştik).

²⁶⁶ M. Öz, 1455–1576 yılları arasına ait tahrir defterlerine dayalı incelemesine göre köyün, Çarşamba kazasının muhtemelen merkezi köyü olduğunu, bir cami ve pazara sahip olduğunu, halkın “ehli hiref” olarak yazılan zanaatkarlardan oluştuğunu belirtmektedir.

²⁶⁷ İslam dünyasında türbe, zaviye ve eğitim yapıları için kullanılan sözcüğün Arapça'da “belli bir biçimde benzerlerinden ayrıcalıklı olan yer” anlamı da taşıdığı anlaşılmaktadır (A. I. DOĞAN, *Osmanlı Mimarisinde Tarikat Yapıları Tekkeler Zaviyeler ve Benzer Nitelikteki Fütüvvet Yapıları*, İstanbul, 1977, s. 84; R. HARTMANN, “Buk'a” mad., *İ. A.*, C. 2, İstanbul, 1961, s. 780-81) Kelimenin Anadolu'da “büyük yapı” (F. DEVELLİOĞLU, *a.g.e.*, s. 113) ve zaviye karakterli yapıları karşıladığı da görülmektedir (M. İPŞİRLİ, “Buk'a” mad., *T.D.V.İ.A.*, C. 6, İstanbul, 1992, S. 386-87) Yediyıldız, 1490'lı yıllara ait tarihi belgelerde geçtiği şekliyle, kelimeyi “buk'a yani misafirler için mübarek bir menzil” şeklinde tanımlamaktadır ki, burada da bu anlamın geçerli olabileceğini düşünmekteyiz. B. YEDİYILDIZ, *Ordu Tarihinden İzler*, İstanbul, 2000, s. 122. Kelimenin çeşitli belgelerde, farklı türdeki yapılar hakkında kullanımı konusunda Doğan'ın kitabına bakılabilir (A. I. DOĞAN, *Osmanlı Mimarisinde Tarikat Yapıları Tekkeler Zaviyeler ve Benzer Nitelikteki Fütüvvet Yapıları*, s. 84-87).

²⁶⁸ B. YEDİYILDIZ, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, s. 58; M. ÖZ, *a.g.e.*, s. 140 ; İ. H. UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Tarihi*, C. I, s. 405 ;A. ALTAYLI, *a.g.e.*, s.18 ; İ. H. UZUNÇARŞILI, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri*, s. 154. Uzunçarşılı'da köyün ismi geçmemekle birlikte diğer yayınlarda belirtilen vakfiyelere gönderme yaptığına bakarak aynı yapıyı kastettiği düşünülebilir. Uzunçarşılı ve Yediyıldız'ın V.G.M.A'nde “Mücedded Anadolu 11, s. 215”de kayıtlı gösterdiği bir vakfiyeden hareket ettikleri görülmektedir. V.G.M.A'nde yaptığımız araştırmada bu vakfiyeye rastlayamadık.

²⁶⁹ Camilerin tarihlemesiyle ilgili olarak katalogda ilgili yerlere bakılabilir.

muhdestir. 9.10 x 10.70 m. dikine dikdörtgen şeklindeki harimi, “U” şeklinde bir revak sarmaktadır (Çiz.:10). Revakla birlikte tek katlı olarak inşa edilen caminin ölçüleri, 13.95 x 17.65 m.yi bulmaktadır. Harimin kuzeyinde kadınlar mahfiline yer verilen caminin, minaresi yoktur.

Harim duvarları köşelerde kurtboğazı geçmelerle tutturulmuştur (Foto.:62). Boydan boya tek parça uzatılan perdelerin kalınlıkları 9 cm.dir. Duvar ortalarında perdelerin iç ve dışına kalın dikmeler konularak duvarlar sağlamlaştırılmaya çalışılmıştır (Foto.:62). Yer yer kalın, demir dövme çivilerle raptedilen 0.10 x 0.15 m. kalınlıktaki dikmeler, zeminden çatıya kadar uzanmaktadır. Bunlar kuzeyde harim kapısının sağ ve solunda, doğu, batı ve kıblede ise duvar ortalarında uygulanmıştır. Duvarlarda Şeyh Habil Camii’nde de gördüğümüz kavilaların bir benzeriyle karşılaştık. Bunlar nispeten büyük tutulan harim duvarlarını sağlamlaştırmaya yönelik tedbirlerdir.

Boyutları itibariyle cami, etkileyici bir görüntü verir. Harimi üç yönden saran, kuzeyde 6.60 m., doğu ve batıda 2.35 m. genişlikteki revak, doğu ve batıda karşılıklı onar, kuzeyde iki sıra halinde (köşeleri saymazsak) on olmak üzere, otuz direk taşınmaktadır (Foto.:63-65). Köşelerde ortalara nazaran fazladan birer direk konulmuştur. Alt ve üst kesimleri kare kesitli direklerin başlıklarında, basit profiller görülür (Foto.:63).

Harimin alaturka kiremitle kaplı çatısı, revakları da kuşatarak, 1.20 m. kadar taşırılan saçaklarıyla yapıya basık bir görünüm vermektedir (Foto.:59). Çatıya nispetle biraz düşük tutulan duvar yüksekliği, bu etkiyi artırmaktadır. Güneyde çatı saçağı ile duvar arasındaki yeni görünümü ve düzensiz çakılmış eli böğründeler, çatının ağırlığını karşılamak için düşünülmüş unsurlardır. Revaka biri kuzeyde ortada, diğeri doğuda kıble ucunda olmak üzere, yeni ve son derece basit iki kapıyla girilmektedir (Foto.:61,64). Revakın doğu ve batısının güneye bakan kısa kenarları, zeminden çatıya kadar, muhdes bir tahta perde (yörenin deyimiyle “taraba”) ile kapatılmıştır. Revak direkleri arasına boydan boya bir korkuluk çekilmiştir. Yan yana dikine çakılan tahtalardan oluşan 1.25 m. yükseklikteki korkuluk yeni olmakla birlikte, yerinde vaktiyle bir benzerinin olabileceği düşünülebilir. Caminin kuzeyindeki revaka ulaşan betonarme merdivenin orijinalinin ahşap olması beklenir (Foto.:61).

Revakın son cemaat yeri olarak değerlendirilen kuzey kısmı, epeyce geniş bir yer kaplamaktadır (Foto.:64-65). Buradaki kirişlerde yer yer oymalar göze çarpar. Kapı ekseninde yer alan kirişlerden ikisinin zemine bakan yüzünde, ahşap yüzeye oyulmuş basit geometrik motifler yer alır. Bunlardan birisinde düz, yarım yuvarlak ve çentik benzeri basit geometrik oymalar, diğesinde benzer çentikler arasında, çarkıfelek ve radyal sekiz kollu rozetler görülür. Rozetleri üçgenli ince bir bordür çevreler.

Harimin kuzey duvarı ortasında bulunan ahşap kapı, çift kanatlıdır. Kanatların üstü, açıklığı örten, tek parça yuvarlak kemer şekli verilmiş tahtaya uydurulmuştur (Foto.:65,66). Sol kanat, üzerine çakılan binisi ve kenarlarını saran ince bordür oymalarıyla dikkat çeker. Ortaları sade bırakılan tek parçalı kanatları, üçgen oymalar şerit halinde uzanan bordürler dolanır. Bininin alt ve üst kesimlerinde, yukarıda belirtilen revak kirişlerinde görülen, düz çizgilerle ayrılan karşılıklı yarım yuvarlak oymalar tekrar edilmiştir. Bininin ortasında palmet şeklinde

metal bir plaka, alt ve üstte ise firfırlı çivi pulları görülür (Foto.:66).

Harim duvarının dışında üst kesimlerde, mahfili taşıyan ahşap kirişlerin dışa taşan başları, cepheye hareket katan unsurlardır. Kiriş başlarının yuvarlatılarak yumuşatıldığı dikkat çeker (Foto.:65).

Harim duvarlarında, kiblede iki, diğer yönlerde tek kat düzeninde, doğu ve batıda simetrik düzende ikişerden dört, kuzeyde iki, kiblede dört olmak üzere on pencere açılmıştır. Dikdörtgen şeklindeki pencereler, duvar perdelerinin kesilmesi suretiyle açılmıştır. Kibledeki iki üst pencere, gayet küçük ve basit bir açıklıktan ibarettir (Foto.:62). Alt pencereler, dıştan, her biri tek parça, çifte kanatlarla muhafaza altına alınmıştır. Dışa açılan kanatlar, birbirinden farklı dövme demir kuşak ve çengeller kullanılarak, pencere sövelerine tutturulmuştur (Foto.:62). Kanatlar, biniler haricinde sadedir. Birbirinin aynısı olan binilerde, harim kapısı binisinde olduğu gibi, palmet benzeri boğumlar, eğri kesilmiş basit çizgiler, firfırlı çivi pulları görülür (Foto.:67). Kanatlardaki demir dövme levhalarda birbirinden farklı palmet, ok ucu, daire içerisinde altı kollu yıldız, sekiz yapraklı çiçekleri andıran rozetler dikkat çeker. Pencerelerde dikkate değer bir başka unsur, ahşap lokmalı şebekelerdir. Dikey, her biri tek parça, lokmalı üç çubuğa karşılık, bunların lokma hizalarında açılan deliklerden geçerek, sövelerdeki yuvalarına giren, yatay beş yuvarlak çubukla teşkil olunan şebekeler, gayet güzel bir görünüm vermektedir (Foto.:68). Kuzeybatıda dış kanatları olmayan pencerede şebekelerin olması gereken yerde, yatay demir çubuklar yer alır.

Harime açılan kapının sağ ve solunda, duvarın dış yüzüne bitişen sekilerden batıdaki yerden 0.60 m. kadar yükselmektedir (Foto.:65). Bunu bir tür oturma sekisi olarak düşünmek mümkündür. Ancak doğudaki oturma sekisine göre hayli yüksektir. Buranın cenaze namazları için düşünülmüş bir musalla olabileceği akla gelmektedir.

İçten muhdes düz tavanla örtülü, nispeten loş bir atmosferin hâkim olduğu harimin kuzeyinde, dört direk üzerinde yükselen kadınlar mahfili yer alır (Foto.: 69). Harimin ortasında yükselen yuvarlak kesitli dört direk, üzerine atılan kirişlerle birlikte, çatıyı taşımaktadır. Kadınlar mahfiline harimin içerisinde, kapının yanındaki basit bir ahşap merdivenle çıkılmaktadır. Mahfil katında alttaki direklerin hizasında dört direk bulunur (Foto.:70). Direklerin alt ve üst kesimleri kare, ortası yuvarlak olup, basit profilli başlıkları bulunur. Kiriş eksenlerinde uzatılan başlıkların alttakileri üsttekilere oranla gayet sadedir. Mahfil katı, direklerden doğu ve batı köşeleri üstlerindeki kirişler doğrultusunda uzatılan üç kollu başlıklara sahiptir. Bunlardan doğudakinin başlığında, basit çentik benzeri, düz ve üçgen oymalar görülür. Ortadaki diğer iki direğin başlıkları biraz daha süslüdür. Bunlarda sağlı sollu simetrik şekilde, prizmatik ve basit üçgenli oymalar görülür.

Caminin ortasında tavana kadar uzanan, gayri muntazam yuvarlak gövdeli, yukarıya doğru hafifçe incelen dört büyük direk, caminin diğer direk ve duvar perdelerinden farklı cins bir ağaçtandır. Diğerleri koyu kahve, renkliken, daha açık renkli direklerin çam olabileceğini düşünmekteyiz. Direk başlıklarında yer alan oymalar, caminin diğer tüm ahşap bezemeli yüzeylerde olduğu gibi eğri kesim tarzındadır. Direklerin duvar kenarlarına bakan yüzleri basitçe bezenmişken, harime bakan yüzleri, daha bir özen ve detayla işlenmiştir.

Doğuda kibleye yakın direğin profilli başlığının zemine bakan yüzünde, düz çizgiler, üçgenli diş sıraları ve zarif, dilimli kör bir kemercikler görülür (Foto.: 71). Başlığın doğu yüzünde basitçe kazanmış ince bir selvi motifine yer verilmiştir. Harime bakan yüzde rozetler ve serviler tekrar edilmiştir. Ancak orta kesimde; diğer yüzde gördüğümüz geometrik kompozisyondan daha detaylı, ikili sarmal şekilde uzanan yuvarlak alanlarda, basit geometrik üçgenler seçilebilmektedir. Direğin başlıkla bulunduğu kesimde, birbirinin simetriği olarak her yüzde, üst üste iki kare içerisinde, merkezinde bir kemerin bulunduğu basit geometrik bir kompozisyon yer alır. Bunun altında köşelerde bir pah, aşağıya doğru incelerek uzanan, plastik görünümlü burgulu yivler görülür (Foto.:71). Direğin üst kesiminde başlıklarda görmediğimiz, kırmızı boyama (muhtemelen aşı boyası) dikkat çeker.

Harimin doğusunda, kapı tarafındaki direğin başlığının zemine bakan yüzünde, profilli yüzeyde, birkaç basit oyma görülür. Direğin doğu yüzünde bir önceki direkte olduğu gibi yarım bırakılmış izlenimi veren basit geometrik bir kompozisyon yer alır (Foto.: 72). Batı yüzde, tüm yüzeyi dolduran gayet güzel bir kompozisyon görülür. Kenarlarda altı kollu yıldız andıran küçük üçgen dizileri, orta kesimde yine dizi halinde, dört kollu yaprak ve sekiz kollu yıldız-çiçek benzeri bir kompozisyon tekrar edilmiştir. Başlığın altında, aşağıya yönelmiş, zarif kör kemercikler, bunun altında doğu yüzde, baklava dilimleri oluşturan çizgi halinde oyulmuş bitmemiş gibi gözükken bir kompozisyon görülür (Foto.:72). Diğer yüzlerde ise başlığın batı yüzünün ortasında görülen kompozisyon tekrarlanmıştır. Köşeleri iki kademeli pahlanmış direkte yer yer ince paralel eğrilerle bezeli kuşaklara yer verilmiştir.

Harimin batısında, kapı tarafındaki direğin başlığının harime bakan yüzünde, karşısındaki direğin harime bakan yüzündekinin neredeyse tam simetriği bir kompozisyonla karşılaşırız. Başlığın batı yüzünde gayet sade, şematik çiçekleri andıran, basit geometrik oymalar görülür. Direğin gövdesinin üst kesimlerinde, her yüzde farklı kompozisyonlar yer alır. Yüzeylerde küçük çok kollu şematik rozetler, zarif kemercikler, hafif büyükçe servi ağacı motifleri ve köşe pahları dikkat çeker (Foto.:73).

Harimin batısında, kible taraftaki direğin, benzer profilli başlığının batı yüzünde yine bitmemiş izlenimi veren basit, kabaca işlenmiş geometrik bir kompozisyon görülür (Foto.: 74). Başlığın harime bakan yüzü, bir önceki direğin aynı yüzüyle simetriktir. Başlığın zemine bakan yüzünün her iki ucundaki kompozisyon birbirinin benzeridir. Direğin gövdesinde üst kesimde batı yüzde alttan yukarıya doğru yatay şerit, sekiz kollu bir rozet, büyükçe bir servi ağacı en üstte, yüzeye çökertilmiş küçük kör bir kemercik şekli görülür (Foto.: 75). Bir öncekinde olduğu gibi selvi ağacının dalları gövdesi detaylı işlenmiştir. Bu servi öncekinden biraz daha büyük ve geniştir. Direğin diğer yüzleri daha sadedir.

Doğudaki direklerin üst kesimlerindeki oymaların üzerinde yer yer kırmızı renkli hafif soluk boyamalar dikkat çeker (Foto.:71-72). Kompozisyon bütünlüğü açısından oymalarla uyuşmayan boyalar muhtemelen aşı boyasıdır.²⁷⁰

Kible duvarının ortasında bulunan, harime 0.40 m. kadar taşan, üç yanı geniş bir tahta

²⁷⁰ Belli bir program gözetilerek yapılan oymaların üzerinde hem basit hem de uyumsuz gözükken bu boyamadan belki de hoş olmadığı için vazgeçilmiş olabilir. Nitekim bunlar diğer direklerde görülmemektedir.

bordürle çevrilen mihrap, sade tutulmuştur (Foto.:76). Yarım yuvarlak mihrap nişini dikine tahtalar oluşturur. Dıştan firfırlı bir bordürle sarılan mihrabın kavsarası basit bir üçgen biçimindedir. Kavsara üstü boş bir kitabelik görünümündedir. Mihrabın, ilk inşadan sonraya ait olabileceğini düşünmekteyiz.

Mihrabın sağında bulunan minber, harimde, ahşap bezemeleriyle dikkat çeken bir başka elemandır (Foto.:77). Minberin batı yüzü, gayet basit ve bezemesizdir. Parmaklık şeklindeki korkuluk, bu yüzdeki tek hareketli unsurdur. Doğu yüzde zarif kemer şeklinde boşaltılmış süpürgeliğin üstünde, kare ve dikdörtgenlerden oluşan kasetleme tekniğinde yapılmış geometrik bir kompozisyon yer alır. Bunun bir benzeri, aynalığın üçgen göbeğini dolaşır. Yalın bordürlerle birbirinden ayrılan, bir dörtgen ve iki üçgen panodan oluşan aynalık, iki parça ağaçtan müteşekkildir (Foto.:78). Dörtgen panoda, eğri kesim tarzında, küçük üçgen demetleriyle oluşturulmuş yıldız benzeri motifler, oval geometrik çerçeveler içerisinde tekrar edilmiştir. Üçgen panolar, birbirinin neredeyse aynısıdır. Ortaları boş bırakılan üçgen panoların birinin iç kesiminde bulunan kompozisyon, diğerinin dış kesiminde uygulanmıştır. İki sıralı üçgenlerden oluşan kuşak, altıgenler içine alınmış, altı kollu yıldız görünümü vermektedir (Foto.:78). Diğer kesimlerde prizmatik üçgenlerinden oluşan bir başka geometrik kompozisyon, çok kollu yıldızları hatırlatmaktadır. Minber korkuluğunda ajurlu geçmelerle birbirlerine ve minbere tutturulan geometrik bir başka kompozisyon yer alır. Korkuluğun ortasında uzatılan bir parçanın üzerinde, belli aralıklarla açılan deliklere, aynı şekilde küçük parçaların dikine geçirilmesiyle oluşturulan kompozisyon, gayet güzel bir görüntü vermektedir (Foto.:79). Minberin köşk, külah, köşk altı ve kapı kesimi, gayet basit tutulmuştur. Minber kapısı, köşk ve köşk altındaki tek parça tahtaların aynı şekilde yuvarlak dilimli zarif bir kemer şeklinde kesildiği görülmektedir (Foto.:77). Köşk altında, çıtaların eşit aralıklarla çaprazlama şekilde çakılmasıyla elde edilen, zarif bir kafese yer verilmiştir. Kapı dikmelerinin üst kesimlerinde basit profillere yer verilmiştir.

Harimde ahşap süslemenin yer verildiği bir başka kesim, ortası kibleye doğru dikdörtgen şeklinde taşırılan kadınlar mahfilidir (Foto.:69). Mahfilde taşıntılı kesimin haricinde, parmaklık görülmez. Köşelerde profilli tepelikli babalar arasına alınan parmaklıkta, minber korkuluğundaki ajurlu kompozisyonun bir benzeri görülür (Foto.:80). Çıkmanın oturduğu giriş üzerinde tek sıra halinde, yan yana on kollu yıldızlar tekrar edilmiştir. Bu kesimde yer alan beyaz ve kırmızı aşı boyalı nakışlar, yukarıda zikrettiğimiz nakışlarla aynı çerçevede değerlendirilebilir.

Yakın zamanlarda elden geçirildiği anlaşılan tavanın ortasında yaklaşık 1.5 x 1.5 m. ölçülerinde, sekizgen bir göbek yer almaktadır. Burgulu bir silmeyle çerçevelenen göbekte, beş sıra halinde, altı kollu yıldızlar yer alır (Foto.:81). Göbeğin ortasındaki bulunması gerekirken yerinden sökülüp minber köşkü altında muhafaza edilen parçada, aynı kompozisyon görülür. Tavan göbeğindeki oymalar da eğri kesim tarzındadır.

SAMSUN - YALI (HOCA HAYREDDİN / BUĞDAY PAZARI) CAMİİ

Katalog No : 3.1.6.
 Çizim No : 11.
 Foto. No : 82-93.
 İnceleme Tarihi : Temmuz 1994, Temmuz 2002, Şubat 2003.

Yeri: Cami; şehir merkezinde, Hançerli Mahallesi'nde, Buğday Pazarı Senti'nde, aynı adlı meydanın yanı başında bulunmaktadır (Foto.:82-83).

Tarihçe: “Yalı”, “Hoca Hayreddin”, “Buğday Pazarı” adlarıyla bilinen cami, kapısı üzerindeki inşa kitabesine göre, Hoca Hayreddin tarafından H. 890 / M. 1485 yılında yaptırılmıştır. Güzel bir istifle, iki satır halinde, sülüs harflerle 0.74 x 045 m. ölçüsünde taş üzerine yazılan kitabe, ortada dört yapraklı stilize bir çiçekle, dört kartuş içerisine alınmıştır. Arapça kitabenin metni şöyledir²⁷¹ (Foto.:84).

"رفع القدر مقبول الاكابر/ خير الدين خواجه هو المعز في الدنيا ويكسب الخير من مال
 ذكر ناميدر ايا حيات بس مسجد غالى/ ايت تاريخ الحسن الصدور هذا مسجد الغالى"

*“Refi’ü’l-kadr makbulu’l-ekabir / Hayreddin Hoca huve’l-mu’izz fi’d-dünya ve yeksibu’l-hay
 min mal*

Zikri nam iddür eya hayat bes mescid-i gali / et tarih “el-hüsnü’s-südur” haza mescidü’l-gali.”

Kitabedeki “el hüsnü’s-südur” ifadeleriyle, ebced usulüyle tarih düşülmüş olup, karşılığı H. 890 / M. 1485’dir.²⁷² Çeşitli yayınlarda yapının 1312 yılında Sadık bin Abdullah tarafından yapıldığı tekrar edilmekte,²⁷³ bunlardan birinde, buna ilaveten “kubbenin orta yerinde 721 hicri yılında yapıldığı yazılıdır” şeklinde bir ifade geçmektedir.²⁷⁴ 721 miladi olarak 1321 yılına tekabül etmektedir. Cembeloğlu kardeşlerin yayınında muhtemelen bir yazım hatası olarak 1312 şeklinde kaydedilen tarihin, sonraki araştırmalarda yanlış şekliyle tekrar edildiği anlaşılmaktadır. İnşa kitabesi, yapının banisi ve tarihini açıkça belirtmiştir. Yukarıda işaret ettiğimiz araştırmacılar tarafından -Terzi hariç- bir İlhanlı veya Selçuklu eseri olarak gösterilen yapının Osmanlı eseri olduğu anlaşılmaktadır ki, yapının plân ve mimarisi, kitabede geçen 1485

²⁷¹ Yapının ismi kitabede “Gali” (الغالى) şeklinde geçmektedir. Bunun zamanla “Yalı”ya dönüştüğü düşünülebilir. Bir başka ihtimale göre, kitabede yapı “değerinden çok pahalı olan” anlamına gelen bu sözcükle anılmış olabilir. Bkz. F. DEVELLİOĞLU, **Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat** (Yayına Hazırlayan, A. S. GÜNEYÇAL), Ankara, 1999, s. 275) Vakıf kayıtlarında ve çeşitli yayınlarda yapı “Hoca Hayreddin” şeklinde geçmektedir (V.G.M.V.K.A. 2276 numaralı Samsun Fihristi, s. 8, sr. 109. Buğday Pazarı ise yapıya bulunduğu semt sebebiyle verilen bir başka isimdir.

²⁷² Kitabeyi yayınlayan Terzi inşa tarihi olarak aynı tarihi kaydetmiştir. Bkz. İ. TERZİ, “Samsun Yalı Camii ve Kitabesi”, **O.M.Ü.E. F. D.**, S. 5, Samsun, 1990, s. 259, 68.

²⁷³ S. CEMBELOĞLU - M. CEMBELOĞLU, **Samsun İli ...**, s. 57, S. CEMBELOĞLU - M. CEMBELOĞLU, **İlimiz ve Bölgemiz Samsun Kitabı**, Ankara, 1981, s. 32, **Tarih Boyunca ...**, s. 57, Anonim, **İlimiz Samsun**, İstanbul, 1988, s. 50; **Geçmişten...**, s. 50, H.YİĞİT, Samsun s. 90, M. E. YOLALICI, **a.g.e.**, s. 26, A. KAYIKÇI, **Samsun’da Kültür-Sanat**, C.1, s. 106, P. TUĞLACI, **a.g.e.**, s. 265, İ. ÇAKAN, **a.g.e.**, s. 492, Anonim, **Samsun İl Yıllığı 1973**, s. 120, **Samsun Turizm Envanteri 2002**, s. 36, R. GÖKÇEN- O. YALÇIN, **a.g.e.**, s. 45 (bu yayında tarih 1894 olarak geçer. Diğerlerindeki tarih burada miladi olarak algılanmış olmalıdır. Yayınlarında herhangi bir belge veya kaynak gösterilmemiştir.

²⁷⁴ S. CEMBELOĞLU - M. CEMBELOĞLU, **Samsun İli ...**, s. 57; S. CEMBELOĞLU -M. CEMBELOĞLU, **İlimiz ve Bölgemiz Samsun Kitabı**, s. 32. Kubbede bugün bu şekilde okunabilecek bir yazı yoktur. İleride değineceğimiz üzere kubbedeki mevcut yazılar yenidir.

yılına son derece uygun düşmektedir. K. Dilcimen kaynak göstermeksizin yapının vakfiyesinde “Hayrettin Camii” şeklinde geçtiğini, banisinin Yörgüç Paşa’nın kardeşi Hızır Bey olabileceğini bildirmektedir.²⁷⁵

Caminin kible tarafında küçük bir haziresi olduğu, 1934’te hazirenin başka bir yere nakledilip yerinin “bahçe” olarak düzenlendiği,²⁷⁶ 1985 yılında belediye tarafından bir çeşme ilave edilerek, hazire yerinin küçük bir parka dönüştürüldüğü anlaşılmaktadır. Aynı yılda caminin önüne betonarme bir son cemaat yeri, bunun doğusuna yeni bir şadırvan eklenerek, yapının elden geçirildiği belirtilmektedir.²⁷⁷ Eski bir resimde kubbenin alaturka kiremitle kaplı olduğu görülmektedir. İçinde bulunduğu avluyla birlikte bakımlı durumdaki cami ibadete açıktır.

Mimari ve Süsleme: Yapı; şehrin tarihi ve ticari bir merkezinde olup, vaktiyle denizin kenarındayken, doğu yönde denizin doldurulmasıyla, bugün denizden 300 m. kadar uzakta kalmıştır. İçinde bulunduğu hazire/park, yapıya nefes aldirmiş olup çevreden algılanabilmesini sağlamıştır.

Düz bir alanda kurulan cami, tromplarla geçilen, sekizgen kasnak üzerinde yükselen, tek kubbeyle örtülüdür (Foto.:82), (Çiz.:11). Kare şeklindeki harimin önündeki muhdes son cemaat yerinin, orijinalde üç göz kubbeli olabileceği düşünülebilir.²⁷⁸ Yapının kuzeybatısında yer alan minare, dışa taşan, kare bir kaide üzerinde yükselmektedir (Foto.:83). Harimin kuzeyinde kadınlar mahfiline yer verilmiştir.

Bir sıra kesme, taş üç sıra tuğla olmak üzere, almaşık düzenli beden duvarlarında, kuzeyde kapının solunda bir alt, doğuda üç alt, iki üst, batı ve güneyde altlı üstlü ikişer olmak üzere, toplam on dört pencere açılmıştır. İki sıra kirpi saçakla son bulan duvarların üzerinde, hafif içe çekilmiş yüksek sekizgen bir kasnak yer alır (Foto.:85). Üç sıra kirpi saçakla son bulan kasnağın köşelerindeki trompların, iki sıra kirpi saçakla sınırlandırılarak dışa yansıtıldığı görülmektedir. Beden duvarlarına oranla hayli yüksek tutulan kasnak üzerinde, hafif basık, kurşunla kaplanmış²⁷⁹ bir kubbe yer almaktadır. Kasnakta giriş hariç, her yönde birer pencere açılmıştır. Bunlar; bal peteği şeklinde, ajurlu alçı şebekeli, sivri kemerli, tuğla çevrelikli, yapıya nispetle küçük pencerelerdir. Beden duvarlarındaki üst pencerelerde aynı form ve işçilikle karşılaşılırken, alt pencerelerde küçük farklar belirir. Kuzey, doğu ve güneyde, köşedekilerde kesme taş çevrelilik, dikdörtgen açıklık ve sivri kemerli alınlıklarla karşılaşmaktayız (Foto.:85). Kesme taşla çevrilen alınlıklar; basit, yatay tuğla dizileriyle doldurulmuş, dikdörtgen açıklıklar ise lokmalı demir şebekelerle muhafaza altına alınmıştır. Batı ve doğu ile güneydeki diğer (orta) pencereler yalnız dikdörtgen açıklıktan ibaret olup alınlıkları yoktur. Üst pencerelere oranla,

²⁷⁵ K. DİLCİMEN, “Canik Beyleri Tacettin ve Oğulları,” **19 Mayıs Samsun Halkevi Dergisi**, C. 4, S. 42, 1939, s. 16.

²⁷⁶ **Tarih Boyunca** ..., s. 154; B. SARISAKAL, ... **İkinci Kitap**, s. 354; H. UMUR, **Samsun’da On Beş Sene**, Samsun, 1946, s. 57.

²⁷⁷ A. KAYIKÇI, **Samsun’da Kültür-Sanat**, C.1, s. 107.

²⁷⁸ Sıvayla kaplı kuzey cephede, herhangi bir ipucu bulunmamaktadır.

²⁷⁹ Örtünün bundan önce oluklu kiremitle kaplı olduğu görülmektedir (Bkz. **Tarih Boyunca** ..., s. 32). Kurşun kaplamanın 1985 yılındaki belediye onarımından önce yapıldığı, 1977 yılındaki bir yayındaki resimden anlaşılmaktadır. Bkz. **Tarih Boyunca** ..., s. 57.

biraz daha geniş tutulan alt pencerelerin dört yanı, ince profilli silmelerle çevrilerek vurgulanmıştır. Pencerelerin tamamı içe doğru mazgaldır. Beden duvarlarında iki, kasnakta bir olmak üzere, üç kat halinde büyük ölçüde simetrik düzende²⁸⁰ açılan pencereler devriyle uyumludur.

Harimden basit bir kapı açıklığıyla ulaşılan minare kaidesinin batı yüzü, hafif eğiktir. Beden duvarlarını aşır, kasnağın yarı boyuna kadar uzanan, iki sıra kirpi saçakla son bulan kaidenin üstünde, sıvayla kaplı, basit bir bilezikle geçilen silindirik gövde yükselmektedir (Foto.:86-87). Kaideden gövdeye geçişte bir biçim uyumsuzluğu görülür. Bileziğin hemen altındaki sıvasız, küçük bir alanda görülen tuğla örgü, kaidenin örgüsüyle farklı ve yeni görünümündedir. Şerefe altı; inşa tarihiyle uygun olmayıp, aralarda zik zak ve dış sıralarının yer aldığı üst üste bindirilmiş silmelerle teşkil edilmiştir. Eski bir resimde orijinalinin kirpi saçak şeklinde olduğu görülmektedir. Korkuluk ve yukarısı yenidir. Minarenin -muhtemelen 1943 depreminde zarar gördükten sonra- şerefe altlığından itibaren yenilediği bilinmektedir.²⁸¹

Harime açılan kesme taş çevrelikli, basık kemerli kapı, silmelerle kuşatılmış olup, üstünde sözünü ettiğimiz kitabe yer alır (Foto.:88,89). Kuzey duvarda sağdaki beşgen mihrabiye, dört sıra mukarnas kavsaralıdır. Kavsaranın konturu eğri bir hat çizerken, mukarnas yuvalar ince yırtmaçlarla hareketlendirilmiştir (Foto.:90). Kapının sağ ve solunda dikdörtgen şekilde, iki dolap nişi yer alır.

8.50 x 8.50 m, ölçülerindeki 1.10 m. kalınlıktaki duvarlarla sarılan harimin, sıvalı ve boyalı duvarları, birinci kat pencerelerin üstüne kadar lambri kaplanmıştır. Duvarlardan birkaç santimetre ileri taşırılan, konsolsu, küçük çıkmalarla başlayan ayrıtlı tromplar, sivri kemerlerle kuşatılmıştır (Foto.:91). Kör sivri kemerlerle birbirine bağlanan trompların köşelerindeki boşluklar, pandantif şeklinde küresel üçgenlerle değerlendirilerek, kasnak, yuvarlağa dönüştürülmüş ve 8.50 m. çapındaki kubbeye geçirilmiştir.

Beyaz boyalı kubbenin tam ortasında bir, bunun çevresinde dört olmak üzere beş madalyon görülmektedir. Siyah zemin üzerine sarı boya ve yazılarla bezeli madalyonların orijinallikleri şüphelidir.²⁸² Nakışların renk ve kompozisyonu, orijinallikten bir hayli uzaktır. Harimin kuzeyindeki kadınlar mahfili, yenidir.

Kible duvarı ortasında yer alan beş köşeli mihrap nişinin²⁸³ iki yanında, altlık ve başlıkları kum saati şeklinde sütunceler yer alır (Foto.:92). Nişin iki yanında plasterleri andıran, stilize

²⁸⁰ Doğuda üç alt pencerenin sayısı, batıda ikiye düşmüştür. Bu asimetriye, batıda pencere olması gereken yerde bulunan, minare kaidesi sebep olmuştur. Bir başka asimetriklik; giriş cephesinde, kapının solunda pencere yer alırken sağında, bunun yerinde bir mihrabiye bulunmasıdır. Bunun sebebi de kuzeyde cepheyi 2 m. kadar uzatan minare kaidesinin cephe düzeninde hesaba katılması olmuştur. Bu yüzden harim kapısı; kible duvarı ortasındaki mihrap ekseninden biraz batıya kaymış, kapının solundaki pencerenin simetriğindeki kesim, beden duvarı hizasına denk gelmiştir. Adını bilemediğimiz mimar, sorunu, bu kesime bir mihrabiye koyarak, güzel bir şekilde çözmüştür.

²⁸¹ B. SARISAKAL, ... **İkinci Kitap**, s. 335.

²⁸² İ. Terzi 1980'li yıllarda kubbedeki nakışların bir kısmının kazınarak beyaza boyandıklarını, bu tarihten önce kubbenin eteğinde ve çeşitli kesimlerinde sarı mavi kuşaklarla çeşitli nakışlar olduğunu belirtmekte, ancak bunların orijinallikleri konusunda bir görüş bildirmemektedir. İ. TERZİ, "Samsun Yalı Camii ve Kitabesi", s. 267.

²⁸³ Beş sıralı mihrap kavsarasının kaba görüntüsü yenilenmiş olabileceğini göstermektedir. Mihrap ve çevresinde görülen kalın yağlı boya tabakası mihrabın malzemesini gizlemektedir.

bitkisel bir başlıkla son bulan, yalın bir bordür görülür. Barok karakterli stilize “C” ve “S” kıvrımları ve iri yapraklarla bezeli mihrap tacının ortasında içi boş, oval bir madalyon yer alır (Foto.:93). Bordürler ve taç yapının inşa tarihiyle uyuşmamaktadır. Batılılaşma devri içerisinde değerlendirilebilecek bu kesimlerin 18. y.y. sonu ile 19. y.y. sonu arasında yapılmış olabileceğini düşünmekteyiz. Bu tarihlerde kavsaranın özgünlüğünü kaybederek kabaca onarılmış olabileceği akla gelmektedir. Kible duvarının batı köşesindeki minber ile doğu köşesindeki vaaz kürsüsü ve kasnak pencerelerinin alçı şebekeli vitraylı içlikleri, yenidir.

VEZİRKÖPRÜ – TACEDDİN İBRAHİM PAŞA (KURŞUNLU) CAMİİ

Katalog No : 3.1.7.
 Çizim No : 12-15.
 Foto. No : 94-113.
 İnceleme Tarihi : Ağustos 1994, Temmuz 2002, Şubat 2003.

Yeri: Cami ilçe merkezinde Çanaklı Mahallesi'nde bulunmaktadır (Foto.: 94).

Tarihçe: Çeşitli yayınlarda “Taceddin Paşa” ve “Kurşunlu” adlarıyla anılan²⁸⁴ caminin inşa kitabesi yoktur. Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde bulunan H. 27 Şaban 900 / M. 23 Mayıs 1495 tarihli üç sayfalık Arapça vakfiyesi²⁸⁵ ve tercümesinden²⁸⁶ anlaşıldığına göre yapı, “Hacı Beyzade Mevlana Safiyyüddin oğlu İbrahim Paşa” tarafından yaptırılmıştır. Cami vakfiyenin düzenlendiği 1495 yılı civarında yaptırılmış olmalıdır. Vakfiyede yapı, “imaret” ifadesiyle kaydedilmiştir. “Gayet muntazam ve muhteşem surette” inşa edilen imaretin, üç bölümden oluştuğu belirtilmektedir. Buna göre, misafirlerin istirahatlarına yönelik her birinin önünde sofa bulunan iki odadan oluşan tabhaneler birinci bölümü, cami ikinci, “mutfak, ekmebane, kiler, ambar ve diğer alet ve edevat, ahır, abdesthane vs. müştemilât” ise üçüncü bölümü oluşturmaktadır.²⁸⁷ Günümüzde; duvarlarla çevrili geniş bir avlu içerisinde, vakfiyede “imaret” olarak nitelenen cami ve tabhane bölümlerini içeren, önünde şadırvanı bulunan, yan mekânlı bir cami mevcuttur. Vakfiyede üçüncü grubu oluşturan bölümlerin yerlerine dair bir işaret yoktur. Bunların bir kısmının bugünkü yapı bünyesinde olabileceği düşünülebilir. Ancak vakfiyede epey tefarruatlı sayılan ve müstakil bir alanda bulunması mümkün olabilecek mutfak, ekmebane, kiler, ambar, ahır, abdesthane gibi bölümlerin vaktiyle caminin çevresinde bugünkü avlu dahilinde inşa edilmiş olabilecekleri düşünülebilir.²⁸⁸ Vakfiyede, vâkıfın tayin ettiği personelin nitelikleri, görev ve ücretleri, imarete vakfedilen mal ve mülkler, (divan, köy, mezra tarla, han, hamam, bedesten, boyahane, dükkân) müteveli tayini ve vakfin şartına muhalif davranacaklar için müeyyidelerle ilgili düzenlemeler yer almaktadır.²⁸⁹ Bugün caminin 50 m. kadar güneydoğusunda, cami avlusunun batısından geçen sokak kenarındaki bir evin altında bulunan hamam, imaretin vakıfları arasında görülmektedir.²⁹⁰

Arapça vakfiyenin derkenarında “Tacüddin” ifadesiyle kaydedildiği belirtilen²⁹¹ İbrahim Paşa, tarihi kaynaklarda geçmemekle birlikte Kamus’ul A’lam’da geçen bir İbrahim’in banisi ile aynı kişi olabileceği belirtilmektedir.²⁹² Hüseyin Hüsameddin Taceddin Paşa’nın “Alâeddin

²⁸⁴ Geçmişten ..., s. 126, H. YİĞİT, Samsun, s. 255.

²⁸⁵ V.G.M.V.K.A., 731 numaralı defter, s.16, sr. 15.

²⁸⁶ V.G.M.V.K.A., 1167 numaralı defter, s. 401, sr. 92.

²⁸⁷ Vakfiye hakkında detaylı bilgi için Bkz. M. E. YURDAKUL, “Taceddin İbrahim Paşa’nın Vakıfları İle Vakıfın Merzifon’da İnşa Ettirdiği Hana Bitişik Mescidinde Yapılan Restorasyon Çalışmaları”, VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, C. III, Ankara, 1983, s. 1619–26.

²⁸⁸ 1989–1999 yıllarındaki restorasyonda yeniden düzenlenen avluda, bu yapılara ait olabilecek bir kalıntı bugün mevcut değildir. Yurdakul 1983 yılında yayınlanan araştırmasında, caminin batısında bu yapılara ait olabilecek temel izleri bulunduğunu belirtmektedir. M. E. YURDAKUL, a.g.m., s. 1620.

²⁸⁹ Vakfiyede tafsilatlı bir şekilde değerlendirilmiştir. Bkz. M. E. YURDAKUL, a.g.m., s. 1619-1625.

²⁹⁰ Katalogda “Tahta Hamamı” adıyla incelediğimiz yapı söz konusu vakfiyeye göre İbrahim Paşa tarafından yaptırılmış ve tamamı bu camiye (“imarete”) vakfedilmiştir. V.G.M.V.K.A., 1767 numaralı defter, 401. sayfa, 92. sıra.

²⁹¹ M. E. YURDAKUL, a.g.m., s. 1626.

²⁹² Bu İbrahim’lerden biri, aynı tarihlerde Amasya ve civarında bulunup saray ile alakası olan “Mevlayı Seyyit” İbrahim’dir. Kamus’ul Alam’a istinaden babası evliyaullahtan bir zat olup İran’dan gelerek Amasya civarında

Şirvan'nın torunlarından" olduğunu 896 / 1491'de "Amasya Valisi Şahzade Ahmed'in divan kâtibi" olduğunu, bundan sonra Köprü Köyü'nde bir cami, bir imaret, bir hamam ve İstavloz Çay'ının kenarında Sultan Ahmed adına bir saray yaptırdığını belirtmektedir.²⁹³ E. H. Ayverdi Vezirköprü'de büyük bir cami yaptırdığını bildirdiği "Nişancı Tacüddin Paşa ile Taci Çelebi"nin aynı şahıs olduğuna işaret etmektedir. Kaynaklarda böyle bir isme rastlayamadık.²⁹⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Taceddin Paşa'nın bu yapıyla birlikte Merzifon'daki cami ve imaretine ait "evkafı mahsulat ve ihracat muhasebesi" ile "irad ve masarifat muhasebesi" kayıtları (tarihsiz) bulunmaktadır.²⁹⁵

1943²⁹⁶ depreminde caminin mihrap önü kubbesi, son cemaat yeri ve minaresinin tamamen yıkıldığı, 1955 yılında mahalle sakinleri tarafından bazı tehlikeli kısımları da yıkılarak, orijinal duvarlar üzerinde, moloz taşla, ahşap tavanlı ve kiremit çatılı olarak yenilendiği, tabhane odaları (yan mekânlar), minare kaidesi, son cemaat yeri sütunları ve başlıkları ile ahşap kapı kanatlarının bu yıllarda orijinalliklerini muhafaza ettikleri anlaşılmaktadır.²⁹⁷ 1955 yılındaki onarımın basit oluşu ve yapının orijinaline uygun düşmeyişi sebebiyle Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 1989 yılında başlatılan, uzun yıllar durakladıktan sonra nihayet 2000 yılı civarında bir restorasyonla²⁹⁸ cami, orijinaline uygun olarak restore edilmeye çalışılmıştır. Cami, ibadete açık olup bakımlı durumdadır.

Mimari ve Süsleme: Orta büyüklükte yan mekânlı bir yapı olarak karşımıza çıkan cami, duvarlarla çevrili genişçe bir avlu içerisinde, düz bir alanda kurulmuştur (Foto.:94). Yapı dıştan, doğu-batı ekseninde (minare dahil) 25.20 m., kuzey-güney ekseninde 18.60 m.lik bir alana oturmaktadır. Duvar kalınlıkları kuzeyde 1.25 m., tabhane odalarında ise 1.05 m.dir.

Cami, orta eksende kubbelerle örtülü sofa ve mihrap önü, sofanın iki yanında yine kubbelerle örtülü birer tabhane, bunların önünde beş gözlü, kubbelerle örtülü bir son cemaat

yerleşmiştir. İbrahim ilk önce babasının zaviyesinde terbiye olmuş, sonra ilim tahsili için Bursa'ya gitmiştir. Daha sonra Karaman'lı Vezir Mehmed Paşa'nın oğlu ile Sultan Mehmed Han hazretlerinin sağlığında Sultan Beyazıt'ın oğlu Şahzade Korkut'un talimine memur olmuştur. Merzifon, Karahisar, Amasya gibi bazı şehirlerde müderrislik yapmış ve Amasya Kadılığı'na tayin olmuştur. Nihayet tedris ve kazadan el çekip Sultan Beyazıt'ın bağladığı tekaudiye ile yetinmiş, Yavuz Sultan Selim hazretleri de kendisine İstanbul- Eyüp Sultan'da bir ev başlatmış ve 90 yaşını geçkin olduğu halde 935 tarihinde vefat etmiştir. M. E. YURDAKUL, a.g.m., s. 1626.

²⁹³ Abdizâde Hüseyin Hüsameddin, **a.g.e.**, C. I, s. 307. Yazar ilerleyen sayfalarda Taceddin Paşa'nın Şeyh Alâeddin-i Şirvani'nin oğlu Lalacık Gazi Bey'in torunu olduğunu, ayrıca Şeyh İbrahim Baba için bir tekke, bundan hariç bir mektep yaptırdığını ifade etmekte, Taceddin Paşa'nın katkısına vurgu yapmaktadır. Abdizâde Hüseyin Hüsameddin **a.g.e.**, s. 308, Ayrıca Bkz., B. DARKOT, "Vezirköprü" mad., s. 315; A. SARCAN, **a.g.e.**, s. 116.

²⁹⁴ Sicil-i Osmanî'de "Taczâde" başlığı altında "II. Bayezid devri (1481-1512) ricalinden Tâc Bey'in oğulları Cafer Çelebi ve Sa'di Çelebi torunlarıdır. Adları yarım asır sürmüş olan kimselerdir" ifadeleriyle kayıtlı aileden olabileceği görülürse de, isimler tam uyuşmamaktadır. Danişmend'de geçen "Nişancı Tacizâde Cafer Çelebi"de aynı şekilde uyuşmamaktadır. Bunların dışında Tacüddin Paşa veya Taci Çelebi şeklinde bir isme de rastlayamadık. Mehmed Süreyya, "Taczâde" mad., **Sicil-i Osmanî, Osmanlı Ünlüleri**, C. 5, İstanbul, 1996, s. 1610; İ. H. DANİŞMEND, **a.g.e.**, C. I, s. 251, 422, 455, 464-65, 472, 485.

²⁹⁵ B.O.A., EV.d., d.n. -1 /-1, g.n. 10923; B.O.A., EV.HMH.d., d.n. -1 /-1, g.n. 4381; d.n. -1 /-1, g.n. 3985; d.n. -1 /-1, g.n. 3986; d.n. -1 /-1, g.n. 4645.

²⁹⁶ Tarih Yurdakul'da 1939 olarak geçmektedir. Bkz., M. E. YURDAKUL, a.g.m., s. 1620.

²⁹⁷ M. E. YURDAKUL, a.g.m., s. 1620. Ayrıca bkz **Geçmişten ...**, s. 126; H. YİĞİT, **Samsun**, s. 251.

²⁹⁸ Bu restorasyonda caminin avlu duvarı elden geçirilmiş, çevre düzenlemesi yapılmış, üst örtüsü yıkılan şadırvanın oturakları yenilenmiş, mihrap önü ve sofanın 1955 yılından kalma çatıları kaldırılıp, orijinaline benzer şekilde, ancak betonarme kubbelerle değiştirilmiş, üst örtünün kurşunları yenilenmiş, minare kaide yukarisından itibaren yeniden yapılmış, son cemaat yeri aslına benzetilerek yeniden yapılmış, tüm cami sivanarak hasar gören duvarlar elden geçirilmiştir.

yeri, minare ve şadırvandan oluşmaktadır (Çiz.:12). Minare batıdaki tabhanenin yanına bitişirken, sekizgen şadırvan caminin önünde yer almaktadır.

Son restorasyonda yapının dış cephelerinin hemen tamamı kesme taşla kaplanmıştır. Mihrap önü bölümünün subasman seviyesinde birinci taş sırası hariç olmak üzere, tamamı yenidir (Foto.:95-96). Kubbelere betonarme olup son restorasyondan kalmadır. Subasman seviyesindeki açık renkli taşların ilk yapıdan kaldığı ve restorasyonda tekrar kullanıldıkları anlaşılmaktadır. Tabhane duvarlarında görülen açık sarı kesme taş örgü, depremde zarar görmeyen orijinal dokudur (Foto.:97-99). Bu kesimlere bakarak, caminin orijinalde düzgün kesme taş işçilikli olduğu anlaşılmaktadır. Son cemaat yeri de son restorasyondan kalmadır (Foto.:95). 1994 yılındaki araştırmamızda 1955 yılında yapılan sundurmanın kaldırılmış olduğunu gördük. Yine 1994'te, kuzey cephenin taş ve tuğla karışımı duvar örgüsü, revakın örtüsünü taşıyan tuğla kemer izleri, kuzey duvarda bu kemerleri taşıyan kesme taş konsollar ve orijinal sütun altlıkları, zemine yerleştirilmiş vaziyette görülmekteydi. Şimdiki son cemaat yerinin sütun altlık ve başlıkları kemer ve kubbeleri son restorasyondan kalma olup eski sütun başlıkları, avluda sergilenmektedir (Foto.:100). Son cemaat yerinin bu günkü halinin orijinale uygun olduğu düşünülebilir (Çiz.:13). Zira 1994'te konsol ve kemer izlerine bakarak, bu kesimde orijinalde de beş gözlü, sütunlara oturan kubbeli bir revak olduğu anlaşılmaktaydı.

Avluda bulunan sütun altlıkları muntazam kesme taş işçilikli olup, ikisi baklava dilimli, diğerleri basitçe profilli olup, badem ve mukarnas oymalarla bezelidir. Son cemaat yeri revakı orta gözünün zemini yanlardan 0.40 m. alçaktır (Foto.:95). Cephenin ortasında yer alan taçkapının sağ ve solunda, sofaya açılan birer pencereye yer verilmiştir. Kuzey cephede bunlardan başka, tabhane odaları hizasında birer mihrabiye ve tabhanelere açılan birer pencere daha bulunmaktadır (Foto.:95).

Yapı dıştan, son derece yalındır. Giriş olarak düzenlenen kuzeyde, revak, taçkapı, minare, pencere, mihrabiye ve kubbelerin yer aldığı hareketli bir cephe düzeni görülür. Doğu ve batı cepheler, batıdaki minare haricinde birbirinin aynısıdır (Foto.:96). Tabhane odalarında kible cephesinde ortada bir alt, iki üst pencere açılmıştır. Alt pencereler, kuzey cephe ve mihrap önü bölümünün alt pencerelerinde olduğu gibi, lokmalı demir şebekelerle muhafaza altına alınmış dikdörtgen açıklık ve kör sivri kemerli alınlıklara sahiptir (Foto.:98-99). Diğer cephelerinde olduğu gibi sivri kemerli üst pencereler, ajurlu alçı şebekelidir. Tabhanelerin yan duvarlarında batıdaki bir, doğudaki iki pencere açılmıştır. Batıda, minare kaidesi, simetriğinde bulunan pencerenin açılmasını engellemiştir. Mihrap önün bölümünde doğu, batı ve güneyde, altlı üstlü ikişer pencere yer alır (Foto.:96).

Sofa ve mihrap önün kubbeleri mevcut haliyle hafif oval olup aynı yükseklik ve çaptadır (6.30 m.), (Çiz.:14-15). Tabhane odaları daha alçakta olup, kubbe çapları 5 m.ye düşmektedir. Caminin kubbe geçişlerinin tamamı pandantif olup kasnaklar sekizgendir.²⁹⁹

Kare kaidenin kuzey yüzündeki basık kemerli bir açıklıkla girilen minarenin, kısmen orijinal olan kaide haricindeki bölümleri, son restorasyonda yapılmıştır (Foto.:95-96). Caminin

²⁹⁹ Daha öncede değindiğimiz gibi mihrap önü, sofa ve son cemaat yeri kubbeleri son restorasyonun ürünüdür.

8 m. kadar kuzeyinde kapı eksenini üzerinde bulunan şadırvanın su haznesi orijinaldir (Foto.:101). Her biri yek pare kesme taş bloktan imal edilen sekiz köşeli haznenin haricindeki kesimler, son restorasyonda yenilenmiştir. 1994 yılında şadırvanın ahşap direklerle taşınan sekiz omuzlu kırma çatısı yıkılmış idi. Su haznesinin her yüzünde, kaş kemerli kartuşlar, bunların ortasında, iç içe oyulmuş dairelerden oluşan basit bir kompozisyon görülür (Foto.:102).

Kuzey cephenin ortasındaki taçkapı, yapının en orijinal ve gösterişli elemanıdır. Düzgün kesme taş işçilikli kapı, yapının inşa tarihiyle uygun düşen bir kuruluşa sahiptir (Foto.:97,103-04). Duvardan 0.30 m. kadar ileri çıkan, basık yuvarlak kemerli kapının açıklığı üstünde boş bir kitabelik yer almaktadır. İki yanda kum saati şeklinde atlık ve başlıklara sahip sütuncelerle sınırlandırılan açıklığı, ortası kırılan yayvan bir kemer kuşatmaktadır (Foto.:104). İki yanında mukarnas kavsaralı mihrabiyelelere yer verilen taçkapı, silmelerle kuşatılmıştır (Foto.:105). Kapı kuşatma kemerinin zemine bakan yüzünde, palmet dizilerinden oluşan kalem işi nakışlar görülür. Taş üzerine uygulanan stilize nakışların yakın benzerleri, açıklığı üstten dolanan geniş silmelerde de yer almaktayken, son restorasyonda izler, iyice silinmiştir. 1994 yılında tespit edebildiğimiz kadarıyla, bu kesimde kartuşlar içerisine alınmış iki yazı panosu ile, bunların arasında, yarı natüralist çiçek ve yapraklardan oluşan bitki dekoru bulunmaktaydı. Belirtilen tarihte rozetlerin silindiği, nakış ve yazıların siyah konturları ise büyük ölçüde seçilebilmekteydi. Kartuşlardan soldaki silinmiş, sağda tek satırlık sülüs hatlı Arapça olanı ise okunabilmekteydi.³⁰⁰ Taçkapı boşluğunu örten düz tonoz, on iki kollu yıldızlardan dağılan geometrik bir kompozisyonla bezelidir (Foto.: 106). Yüzeyin oyulmasıyla kabartılan yıldızların göbeğinde sarkıt ve gülbezeler yer alır. Soldaki sarkıt düşmüş, diğerlerinin ucu kırılmıştır. Taçkapının üzerinde yer alan küçük sivri kemerli pencere, son restorasyonda dıştan kapatılarak, yapı içine bakan, küçük bir nişe dönüştürülmüştür. Taçkapının harime bakan yüzü, dilimli kaş kemerli bir kuşatma kemeri içerisine alınmıştır (Foto.:107).

Taçkapının, ortadakiler büyük olmak üzere üçer panoya ayrılan, birbirinin simetriği ahşap çifte kanatları, kısmen künde-kârî tekniğiyle imal edilmiştir (Foto.:104,108). Yüzeysel oymalarla bezelenen üst panolarda, T şeklinde dönerli geometrik bordürlerle sarılan kitabelikler yer alır. Zeminini stilize kıvrık dal, yaprak ve çiçeklerden oluşan, gayet zarif bitkisel dekorasyonla bezeli celi sülüs kitabelerde sağda "*Lailaheillalah*", solda "*Muhammedurresulullah*" olmak üzere Kelime-i Tevhid yazılıdır (Foto.:109). Künde-kârî tekniğiyle imal edilen orta panolarda, on kollu yıldızdan dağılan geometrik bir kompozisyon görülür (Foto.:108). Geçmeler arasında oluşan yıldız, beşgen ve çeşitli geometrik yüzeylerde, gayet zarif oyulmuş stilize çiçek ve yapraklara yer verilmiştir. Buldukları geometrik alanlara uydurulan kompozisyonlarda, rumi palmet, kıvrık dal ve hatayiler görülmektedir (Foto.:110). Altı kollu yıldızdan dağılan geometrik bir kompozisyonun görüldüğü künde-kârî alt panolarda, panonun ortasındaki yıldız, zarif stilize çiçeklerle bezenmiştir. Kanatların ortasındaki profilli bininin üzerinde, alt ve üst kesimlerde birer palmet yer alır (Foto.:111). Kanatlarda ve binide zarif kıvrık dallar arasında rumi ve palmetlerle süslü küresel metal plakalar görülür. Kanatları sövelere tutturmak için dövme demir menteşeler kullanılmıştır.

³⁰⁰ Kitabenin okunuşu: "*babuna mefuhun limen rahale de hale*" anlamı ise "*kapımız gelip girene açıktır*" şeklindedir.

Kapıdan yapının sofa bölümüne ulaşılır. Aynı ölçülerdeki sofa ile mihrap önü bölümünü geniş bir kemer ayırır (Foto.:112). Bu kesimlerde orijinal görünümünden hemen hiçbir şey kalmamıştır. Mihrap önü bölümünde yer alan mihrap, minber ve kürsü gibi elemanların tamamı yenidir.

Geniş bir kemerle sofaya açılan, simetrik düzende, birer ocak ve ikişer dolap nişine yer verilen kare şeklindeki tabhaneler, pendentiflerle geçilen tek kubbelerle örtülüdür (Foto.:113). Ocak ve dolap nişleri ve pencere çerçevelikleri son restorasyonda elden geçirilmiş, üst pencere içlikleri vitraylı olarak yenilenmiştir.

ÇARŞAMBA / KUŞHANE KÖYÜ – ESKİ CAMİİ

Katalog No : 3.1.8.
 Çizim No : 16
 Foto. No : 114-121
 İnceleme Tarihi : Temmuz 1994, Ağustos 2002.

Yer: Cami; Samsun - Çarşamba yolundan 2 km. kadar içeride, Çarşamba'nın 6 km. kadar batısındaki Kuşhane Köyü'nde, köy merkezinin dışında, sık ağaçlı eski bir mezarlık içerisinde bulunmaktadır (Foto.:114-116).

Tarihçe: Yapının inşa kitabesi yoktur. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde yapıya ait tarihsiz bir şahsiyet kaydı görülmektedir.³⁰¹ Cami; mimari açıdan, yöredeki diğer camilerde olduğu gibi Çarşamba Gökçeli (1206) ve Şeyh Habil Camii'nin (1211) küçük bir benzeridir. Yöredeki benzerleri gibi bunun da 15–18. yüzyıllar arasında inşa edilmiş olabileceğini düşünmekteyiz. Harime açılan kapı çevresindeki 1933 ve 1947 tarihli basit yazılardan³⁰² yapının, bu yıllarda bir ölçüde elden geçirilmiş olabileceği anlaşılmaktadır.³⁰³

Mimari ve Süsleme: Düz bir alanda toprak zemine konulan kalın kütükler³⁰⁴ üzerinde kirişleme usulüyle oturtulan yapı, yerden 0.40–0.50 m. kadar yükseltilmiştir. Kütükler üzerinde, alta doğu - batı onun üstünde kuzey-güney ekseninde uzatılan kirişlerin kalınlıkları, 0.15 – 0.20 m. arasında değişmektedir.

Ahşaptan yığma tekniğinde inşa edilmiş olan cami, içten muhdes bir düz tavan,³⁰⁵ dıştan ise üç omuz kırma çatıyla örtülmüştür. Tek katlı olarak inşa edilen yapının dikine dikdörtgen şeklinde 6.35 x 8.10 m. ölçüsündeki hariminin önünde, basit bir son cemaat yeri bulunmaktadır (Çiz.:16). Kuzey ve doğudaki “L” şeklindeki revakla birlikte ölçüleri 8.35 x 13.60 m.yi bulan caminin, kadınlar mahfili ve minaresi yoktur.

Harim ve son cemaat yerinin duvarları, köşelerde kurtboğazı geçmelerle tutturulmuş, boydan boya uzatılan tek parça ve 0.10 m. kalınlığındaki ahşap perdelerle yığma olarak inşa edilmiştir. Duvarlara oranla yüksekçe tutulan alaturka kiremitlerle kaplı çatı yapıya, basık bir görünüm vermektedir (Foto.: 114-15). Duvarlardan kiblede 0.60 m. diğer yönlerde 0.80 m. kadar taşırılan çatı saçağı, bu etkiyi arttırmaktadır.

Yapıya kuzeyindeki iki basamaklı basit merdivenle ulaşılmaktadır. Kuzeyde 1.30 m., doğuda 1.80 m. genişlikteki revakın direkleri arasına, tahtalar çakılmak suretiyle basit bir korkuluk³⁰⁶ çekilmiştir (Foto.: 115). Revakın kuzeybatı köşesi, yerden çatıya kadar uzatılan tahtalarla kapatılmıştır. Kuzeyde altı, doğuda yedi olmak üzere, on üçü bulan altlık ve başlıkları bulunmayan revak direkleri, kare kesitli olup, gayet basit tutulmuşlardır (Foto.: 117). Direklerin

³⁰¹ V.G.M.V.K.A., 2276 numaralı il fihristi, s. 29.

³⁰² Bunlara ileride değineceğiz.

³⁰³ Harime açılan kapı kanadında, iki yerde Latin harfleriyle yazılı “1947” tarihi, kanadın bu tarihte yenilendiğine işaret olmalıdır. Kapı üstünde kirişin altında duvara çakılı küçük bir tahtada Arapça “Cuma ? 1933” yazılıdır. Bu caminin 1933'te bir tamir geçirdiğine işaret sayılabilir.

³⁰⁴ Belli aralıklarla yerleştirilen yaklaşık 0.30 cm. kalınlıkta ve 1 – 1.50 m. uzunluktaki kütükler kısmen çürümüştür.

³⁰⁵ İleride değineceğimiz üzere orijinalde yapıya tavan döşemesi çakılmaksızın bakkal tavan şeklinde yapıldığını düşünmekteyiz.

³⁰⁶ Kolayca çürüyebilecek incelikteki tahtalardan yapılan korkuluğun zamanla çürüyüp, yenilenmiş olduğu anlaşılmaktadır.

üzerine atılan kirişlerle taşınan revak, harim çatısının altına alınmıştır. Son cemaat yerinde olduğu gibi revakın da üzeri bakkal tavan şeklinde örtülüdür (Foto.: 118). Caminin batı cephesinde revak bulunmaz. Bu kesimde çatıyı taşıyan kirişle duvar arasında, düzensizce uzatılan eliböğründelerle karşılaşmaktayız (Foto.:116). Bunlar, yapıyı yağmurdan korumak için geniş tutulan saçağı taşımaya yöneliktir.

Harimin kuzeyinde yer alan, harime nispetle hatırı sayılır bir ölçüde tutulan son cemaat yerinin duvarları 1.20 m. kadar yükseldikten sonra, orta kesimleri kesilerek, kuzey doğu ve batı yönlerde dışa açılmıştır. Kuzeyde ortadaki iki direk, yapının girişini belirlemiştir. Bunların üzerinde uzatılan kenarları basit profilli perde ile açıklığın köşelerindeki benzer profiller, ön cepheye yalancı kemerli bir görünüm kazandırmıştır. Son cemaat yerinin batısındaki açıklık, yakın zamanlarda çekilen raflı³⁰⁷ ahşap perdelerle, doğudaki açıklık benzer şekilde iki ince direk ve yatay bir parça ile kapatılmıştır. Son cemaat yerinin ortasında, harimdeki direğin ekseninden 0.30 m. kadar batıya kaymış durumda, yamuk sekizgen bir direk yer alır (Foto.:119). Basit profilli başlığında silik aşı boyaları bulunan direğin üstünde, çatıyı taşıyan dikme, göğüsleme, mertek ve nihayet kiremitler görülebilmektedir.

Harime, duvar perdelerine alel usul çakılan söveler arasındaki dörtgen açıklıklı, tek kanatlı basit bir kapıyla girilmektedir³⁰⁸ (Foto.:120). Harimin kuzeyinde pencereye yer verilmezken, güneyde doğu kesimde bir, batıda bir alt, bir üst olmak üzere, iki küçük açıklık bulunur. Ahşap perdelerin kesilmesiyle açılan 0.30 m. civarındaki açıklığa dıştan ahşap çubuklar çakılmıştır (Foto.:116). Bunların bir benzeri de batı duvarının alt kesiminde görülür. Kible duvarının üst kesiminde, batıdaki küçük pencerede olduğu gibi dövme demir şebekeli bir pencere görülmektedir (Foto.:116). Doğuda duvar ortasında bulunan büyük bir pencereyle birlikte harim iki büyük, üç küçük pencereyle aydınlatılmaya çalışılmıştır. Büyük pencerelerde olması muhtemel orijinal kanatlardan bugün eser yoktur.

Son yıllarda kendi haline bırakılan caminin harimi gayet sade bir görüntü verir. Ortada bulunan gayri muntazam sekiz köşeli direğin üstünde, doğu-batı ve kuzey-güney eksenlerinde uzatılmış iki giriş yer alır. Direğin giriş eksenlerinde uzanan dört kollu başlıkları, kenarları şerit halinde üçgenlerle bezeli basit profillerle hareketlendirilmiştir (Foto.:121). Başlıklarda son cemaat yerindeki direğin başlıklarında olduğu gibi, silik kırmızı aşı boyaları göze çarpar.

Harimde kapı-mihrap ekseninde uzatılan çatı kirişin üzerindeki ahşap perdeler Çarşamba ve Terme'deki diğer bazı camilerde³⁰⁹ olduğu gibi çatıyı sağlamlaştırmaya yöneliktir.³¹⁰ Duvarlardan 0.30 m. kadar dışa taşarak yapı dışından da algılanan (özellikle kible cephesinde) perde başları, camiye karakteristik bir görünüm kazandırmaktadır.

Kible duvarı ortasında bulunan basit, yarım yuvarlak mihrap, doğu köşedeki vaaz kürsüsü ve batı köşedeki minber yeni elemanlardır.

³⁰⁷ Rafların papuçluk olarak düşünüldüğü anlaşılmaktadır. Uygulama çok eskiye gidebilir.

³⁰⁸ Kapı kanadı ve üstündeki 1933 ve 1947 tarihli yazılara yukarıda değinmiştik.

³⁰⁹ Çarşamba Gökçeli Camii, Yayıncılar Köyü Şeyh Habil Camii, Ordu Köyü Cuma Camii gibi.

³¹⁰ Benzer uygulamanın görüldüğü Şeyh Habil Camii'ne uygulananın detayı için bakılabilir.

TERME / YENİ CAMİ KÖYÜ – ESKİ (CUMA) CAMİİ

Katalog No : 3.1.9.
 Çizim No : 17.
 Foto. No : 122-136.
 İnceleme Tarihi : Ağustos 1994, Temmuz 2002.

Yeri: Cami; Samsun-Terme yolundan 3 km. kadar içeride, Terme'nin 14 km. kadar batısındaki Yeni Cami Köyü'nde, köy merkezi dışında eski bir mezarlıkta bulunmaktadır (Foto.:122-23).

Tarihçe: Camiye ait bir inşa kitabesi yoktur. Kayıtlı bir vakfiyesine de rastlayamadık. Caminin muhtelif yerlerinde, aşı boyalı ve ahşap yüzeylere oyularak yazılmış, inşa tarihine dair bir işaret görülmeyen yazılar görülmektedir. Mihrabın sağındaki bordürde, ağaç yüzeye oyularak Arapça "1259" yazılmıştır. Basitçe dörtgen çerçeve içine alınan M. 1843 yılına denk gelen bu tarihin biraz üstünde, ahşap yüzeye mürekkeple gayet küçük olarak yazılmış nesih bir yazı yer alır (Foto.:124):

"هذا تعمير اوسطه اوفلى
 احمد بن ابراهيم
 سنة ١٢٥٩"

"Hâzâ ta'miru usta Oflu / Ahmed bin İbrahim / Sene 1259"

Burada geçen ifadelerden caminin H. 1259 / M.1843 yılında İbrahim oğlu Ahmed tarafından tamir edildiği anlaşılmaktadır. Harime açılan kuzey duvarın ortasındaki kapı kanadında, basit kazıma ve boyama usulüyle "sene 1318" (M. 1900) yazılıdır. Bu tarih, kapı kanadının yenilendiği tarih olabilir. Cami mimari açıdan, Çarşamba Gökçeli (1206) ve Şeyh Habil Camii'nin (1211) küçük bir benzeridir. Terme ve civarının Çarşamba'dan daha sonra iskân edilmiş olabileceğini düşünürsek Terme'deki yapıların bu yıllardan sonra inşa edilmiş olabileceği anlaşılır. Camii'nin yöredeki benzerleri gibi 15–18. yüzyıl arasında inşa edilmiş olabileceğini düşünmekteyiz.

Mimari ve Süsleme: Cami; düz bir alanda, taşlara oturan kalın kütükler üzerinde kirişleme usulüyle kurularak yerden 0.60 m. kadar yükseltilmiştir (Foto.:125). Dikine dikdörtgen şeklindeki 8.55 x 10.80 m. boyutlarındaki harimin, kuzeyinde bir son cemaat yeri, doğusunda bir revak yer alır (Çiz.:17). Bunlarla birlikte 10.35 x 14.60 m.ye ulaşan tek katlı camiye üç omuz kırma bir çatı örtmektedir. Çatının altı, bakkal tavan şeklinde açıkken, yakınlarda muhdes bir tavan³¹¹ yapılmıştır. Kuzeydeki kapıyla ulaşılan caminin kadınlar mahfili ve minaresi yoktur.

Yapı ahşaptan, yığma tekniğinde inşa edilmiştir. Harim duvarları, köşede kurtboğazı geçmelerle birbirine geçirilen 0.15 – 0.16 m. kalınlıktaki ahşap perdelerle yapılmıştır. Perdeler harim ve son cemaat yerinde duvar boyunca uzatılan tek parça karaağaçtandır.³¹²

³¹¹ 1994'te bakkal tavan şeklinde açık gördüğümüz çatı altını, 2003'te suntayla kaplı bulduk.

³¹² Köyde gördüğümüz yaşlı bir şahıs duvarlarda sadece bir parçanın gürgen diğerlerinin karaağaç olduğunu belirtmiştir. Karaağaç; kerestesi beğenilir, parazitlere ve değişik hava koşullarına dayanıklı, su yapılarında ve içyapıda kullanılan bir ağaç olarak tanımlanmaktadır. D. HASOL, a.g.e., s. 270.

Kuzey cephede biri son cemaat yerine, diğeri revaka çıkışı sağlayan iki basit ahşap merdiven yer alır (Foto.:122,26). Son cemaat yerinin doğu ve kuzey duvarlarında birer kapı açıklığı bırakılmıştır. Kapı kanatlarında süs unsuru görülmez. Doğuda kapı açıklığının sağında, kuzeyde ise her iki yanında 0.60 m. kotunda başlayıp kapı açıklığı üst hizasında son bulan ahşap perdeler görülür. Bunlar, ana duvarı oluşturan perdelerin kesilmesiyle oluşan boşlukta bir korkuluk gibidir. Alt ve üstte duvar perdelerine açılan girintilere yerleştirilip çivilerle tutturulan, duvar perdelerinin yarısı kalınlıktaki bu perdelerin yapıyla uyumlu görünüşüne bakılarak ilk inşadan kalmış olabilecekleri düşünülebilir. Son cemaat yerinin batı yüzünde açıklık bulunmaz (Foto.:127).

Son cemaat yerinin ortasında, basit profilli başlıklı, yamuk sekizgen bir direk yer alır. Son cemaat yerinin batı köşesinde yaklaşık 1.40 x 1.40 m.lik küçük bir alanda döşeme bulunmamaktadır (Foto.:127). Köy halkından, şimdi beton olan bu kesimin, eskiden toprak döşeli olduğunu ve burada ateş yakılarak ısıldığını öğrendik.³¹³ 1.80 m. genişliğindeki revakta, kare kesitli, altlık ve başlıkları bulunmayan on direk yer alır. Revakın duvara bitişik batı kenarında basit bir ahşap seki görülür. Revakın muhtemel orijinal korkuluğu yerinde, bugün düzensizce çakılan tahtalardan oluşan yeni bir korkuluk görülmektedir. Yeni kiremitlerle kaplı çatının saçakları 1.00 m. kadar taşırılmıştır. Kuzeyde kapı açıklığının üstünde basit, sac ile kaplı muhdes bir kapı sundurması yer alır (Foto.:122).

Duvarlarda, doğuda iki alt, batıda bunların hizasında iki üst pencere açılırken, kuzeyde pencereye yer verilmemiştir. Güney cephede pencere düzeni altlı üstlü, ancak asimetriktir. Bu cephede doğu kesimde iki alt pencere, üstte ise iki küçük açıklığa yer verilmiştir. Pencereler basit dikdörtgen açıklık şeklinde olup, doğudaki ikisinin lokmalı kafes şeklinde ahşap şebekeleri ve dışa açılan çifte kanatları bulunur (Foto.:128). Sade tutulan kanatlar batıdaki pencerelerde de görülür. Kible cephesinin alt iki penceresinin içten sürgülü kapakları yakın zamanlardan kalma veya yenilenmiş olabilir. Diğer pencereler basit açıklık şeklinde olup gayet küçük tutulmuşlardır.

Harime kuzey duvarın ortasındaki basit bir kapıyla girilmektedir. Son cemaat yerine girişi sağlayan kapıyla aynı eksen üzerindeki kapının kanadı, yan yana çakılan üç parçadan oluşmaktadır. Kanadın üzerinde kırmızı aşı boyalı, altı yapraklı rozet ve iki çapraz çizgiyle bölünen dörtgen bir çerçeve ile yukarıda değindiğimiz yazı görülür.

Pencerelerin yetersizliği sebebiyle biraz loş kalan harimde, dokuz ahşap direk yer alır (Foto.:129). Belli aralıklarla harime dağılan direklerin daha kalın tutulan orta sıradaki üçünün gövdesi, diğerlerinden farklı olarak, üst kesimleri içe çekilmiş ve basit profillerle hareketlendirilmiştir (Foto.:130). Yamuk sekizgen kesitli direklerin profilli başlıklarında yer yer kırmızı aşı boyaları görülür. Basit çizgisel boyalarda yuvarlaklar, eğriler ve noktalamalara yer verilmiştir. Direklerin bazılarında başlık altında gövdenin üst kesimlerinde de benzeri boyamalar görülmektedir. Kök veya aşı boyası olduğunu sandığımız boyamaların hangi tarihte yapıldığı anlaşılamamaktadır. Ancak harime geçit veren kapının üzerindeki H. 1318 (M. 1900)

³¹³ Özellikle soğuk kış günlerinde halkın sohbet vb. etkinlikler için son cemaat yerinde toplanmayı tercih ettikleri akla gelmektedir.

tarihli yazıya bakarak bunların da bu tarihten kalma olabileceklerini düşünmek mümkündür. Harimde batı, kuzey ve kible duvarlarında aynı şekilde kırmızı aşı boyalarla yazılmış irili ufaklı yazılar bulunmaktadır. Batı duvarın ortasında iri bir besmele, kible ve kuzeyde ise belli belirsiz isim ve harfler seçilebilmektedir.

Kible ve kuzeyde, duvarlardan 0.25 cm. kadar dışa taşırılan kirişlerin üzerinde çatının üstüne kadar uzanan ahşap perdeler yığılmıştır³¹⁴ (Foto.:131) Harimin içinden bakılınca kuzey ve güney başları üç büyük yarım daire şeklinde kesilen perdelerin, birbirlerine kavila geçmelerle tutturulmuş olabileceği düşünülebilir.³¹⁵

Harimin ortasında kuzey-güney doğrultusunda uzatılan giriş ve direkler, son cemaat yerindeki direk ve girişle aynı hizada tutulmamıştır. Son cemaat yerindeki direk, 0.25 m. kadar batıya kaymıştır. Bunun sebebi, harimin kuzey duvarına her iki girişin geçirilmesi için iki ayrı yere ihtiyaç duyulması olmuştur.

Kible duvarı ortasında yer alan mihrap, duvar perdelerinin kesildiği kesimde dışa doğru, basık yarım yuvarlak bir taşıntı yapar. Gayet basit tahtalardan yapılmış mihrap nişinin üzerinde yine aynı şekilde yapılmış bir tahta kavsara vardır (Foto.:132). Yer yer yeni tahtaların bulunduğu mihrap nişinin üç yanını, basit bir ahşap çerçeve dolandır. Mihrabın bulunduğu kesimin sağ ve solunda, yapı dışında, duvara çakılmış iki dikme dikkat çekmektedir. Bunların mihrap açıklığı sebebiyle zayıflayan duvarı destekledikleri anlaşılmaktadır.

Mihrabın sağında minber, solunda ise vaaz kürsüsüne kadar duvar boyunca uzatılan 0.25 m. kadar yükseltile basit bir ahşap seki görülür (Foto.:129). Sekinin üstünde mihrabın solunda tesbih asılmak için düşünülmüş profilli küçük bir dikme bulunur (Foto.:132).

Minber, klasik elemanlara sahip, süslü bir eserdir (Foto.:133). Batı yüzü korkuluk haricinde sade tutulan minberin doğu yüzündeki süpürgelik, bir dizi zarif dilimli kaş kemer şeklinde kesilerek boşaltılmıştır (Foto.:133-34). İkisi kör kemer şeklinde yüzeye oyulan panolardan, kapıya yakın olanın üstünde mürekkeple, güzel bir nesih hatla bir hadis-i şerif yazılıdır. Aynı şekilde biraz silik vaziyette, aynalıkla süpürgeliği ayıran kayıt üzerinde iki yerde daha hadis yazıları seçilmektedir.³¹⁶ Dikine konulmuş beş parçadan oluşan ve ince yivler haricinde bir hareket unsuru görülmeyen aynalığın üstündeki korkulukta, altı kollu yıldızdan dağılan, ajurlu geometrik bir kompozisyon yer alır (Foto.:133). Kompozisyon, köşk altında da devam eder. Basit profillerle kemerli bir görünüm verilen köşkün pramidal külahı, muhdes tavan döşemesi içinde kalmıştır. Köşkün doğu yüzünde görülen silik, beyaz, stilize bitki kompozisyonun bakiyesi, minberin vaktiyle kalem işi veya aşı boyalarla süslü olduğuna işaret etmektedir. Köşk altı, açık olup altta, altlı üstlü “V” şeklinde, kalpleri hatırlatan bir bezeme yer alır (Foto.:135). Kompozisyon, sekiz parça tahtanın kesilip yan yana dizilmesiyle oluşturulmuştur. Minberin kapısı basit profillerle belirlenmiş olup kanatları yoktur. Açıklığın üzerinde minberin diğer tüm yüzeylerinden daha koyu renkli ve eski olduğu izlenimi veren

³¹⁴ Perdeler üzerinde kırmızı aşı boyalarla aşağıdan yukarıya doğru 1’den 6’ya kadar Osmanlıca rakamlar yazılıdır. Bunların yerine konulmadan önce numaralandırılıp bu sıraya göre yerleştirildikleri akla gelmektedir.

³¹⁵ Çatıyı beden duvarına sıkıca tuturmaya yönelik uygulamanın benzerleri başka camilerde de görülmektedir.

³¹⁶ Hat eğitimi almış biri tarafından yazılan, tarihsiz yazıların ilk inşadan sonraya ait olabileceğini düşünmekteyiz. Dekoratif anlamda sanatsal bir değer taşımayan yazıları ilmi bir heyecan nişanesi olarak değerlendirebiliriz.

dörtgen bir parça yer alır. Dikine dörtgen alanlar içerisinde ağacın oyulmasıyla beliren kompozisyon sekiz kollu yıldızlardan oluşmaktadır (Foto.:136). Sade bir dörtgen çerçeveye içine alınan panonun ortasında, kare bir alanda, koyu zemin üzerinde, beyaz kakmalı, altı kollu yıldız motifi yer almaktadır.

Minberin batı yüzündeki tek bezeli unsur olan korkulukta tek parça halindeki ahşap yüzeye, sekiz kollu yıldızlardan oluşan bir kompozisyon işlenmiştir. Aralarda, kolları kırmızı boyalı dört kollu yıldızlara benzer bir görünüm kazanan kompozisyon, yüzeysel işlenmiştir. Benzer bir boyama, kible duvarında mihrabın solundaki alt pencerenin kapağını tutan pervazda da görülür.

Minberin bazı bölümlerinin geniş başlı dövme çivilerle tutturulduğu görülmektedir. Özellikle kapı üstündeki panonun, belirgin bir şekilde diğer kesimlerden ayrılması, diğer kesimlerin daha yeni bir görünüm vermesi, minberin 1843 yılı onarımından kalmış olabileceğini akla getirmektedir. Kapı üstündeki eski panonun ilk inşada yapılan eski minbere ait olması muhtemeldir. Harimin güneydoğusunda bulunan üç basamakla çıkılan basit vaaz kürsüsü muhtemelen, yakın zamanlardan kalmadır (Foto.:129).

TERME / DAĞDIRALI KÖYÜ CAMİİ

Katalog No : 3.1.10.
 Çizim No : 18.
 Foto. No : 137-149.
 İnceleme Tarihi : Temmuz 2002.

Yeri: Cami; Terme-Çarşamba yolundan 4 km. içeride, Terme'nin 30 km. kadar batısına düşen Dağdıralı Köyü'nde, köy merkezinden uzakta, bir mezarlıkta bulunmaktadır (Foto.:137).

Tarihçe: İnşa kitabesi bulunmayan caminin, kayıtlı bir vakfiyesine de rastlayamadık. Kuzey duvarının dış yüzünde, kapı üstünde kazıma yoluyla "1285" (M. 1868) yazılıdır. Y. Can, yapıyı, Terme-Karacalı Köyü Camii'ne benzeterek, 1700 yılına tarihlediği Karacalı Camii'nden sonraya, ona yakın bir tarihe vermektedir. Y. Can'ın görüşüne göre kapı üstündeki bu tarih, inşa için geçtir.³¹⁷ Camii yöredeki benzerleri gibi, 15-18. yüzyıllar arasında inşa edildiğini düşündüğümüz diğer camilerle birlikte yaptırılmış olmalıdır.

Caminin doğusunda, birkaç metre mesafede, ahşap yığma bir türbe bulunmaktadır³¹⁸ (Foto.: 138). Bir yıl önce kible duvarına 0.30 m. aralık bırakılarak yapılan, betonarme abdest alma mahalli, caminin görüntüsünü bozmuştur (Foto.:138). Cami halen ibadete açık olup nispeten iyi durumdadır.³¹⁹

Mimari ve Süsleme: Düz bir alanda kalın kütük ve taşlar üzerine kirişleme usulüyle kurularak, yerden 0.60 m. kadar yükselen yapı, ahşaptan yığma tekniğinde inşa edilmiştir. Dikine dikdörtgen şeklindeki 7.00 x 9.05 m. boyutlarındaki harimi, kuzey ve doğuda "L" şeklinde bir revak sarmaktadır (Foto.:137). Revaklarla ölçüleri 9.05 x 12.70 m. ye ulaşan tek katlı camiyi, dört omuz kırma bir çatı kapatmaktadır (Çiz.:18). Aslı bakkal tavan şeklindeki harimin tavanı, son yıllardan kalmadır. Caminin kadınlar mahfili ve minaresi yoktur.

Caminin duvarları, köşelerde kurtboğazı geçmelerle birleştirilen ve duvar boyunca tek parça uzatılan, 0.12 m. kalınlığındaki ahşap perdelerle yapılmıştır. Güney, doğu ve batıda duvarlar, içten ve dıştan kalın dövme demir çivilerle perdelerle çakılan dikmelerle desteklenmiştir (Foto.:139-40). Son cemaat yeri revakı, inşadan sonra, üç yönden çatıya kadar uzanan tahtalarla kapatılmıştır (Foto.:137). Perde duvarın kuzeyinde iki dikme arasına basitçe bir kapı, batısında bir pencere açılmıştır. Kible ucundaki birkaç basamakla çıkılan doğu revakın, harim duvarının kuzeydoğu köşesine denk gelen kesimine, tahta perde çekilip basit bir kapı açıklığı bırakılmıştır (Foto.:140). Perdenin içinde kuzey ve doğu köşelerde basit raflar yapılarak burası bir tür ibrik koyma yeri şeklinde düzenlenmiştir³²⁰ (Foto.:141).

Son cemaat yeri revakında, kuzeydeki kirişler üzerine uzatılan geniş bir perde, doğu ve batıda harim duvarından devam ederek gelen perdelerle geçirilmiştir (Foto.:141). Son cemaat

³¹⁷ Y. CAN, *a.g.e.*, s. 37, 46.

³¹⁸ Türbe katalogta "Türbeler" başlığı altında incelenmiştir.

³¹⁹ Camide sadece Cuma namazları kılınmaktadır.

³²⁰ Mevcut tahtaları yeni olan uygulamanın, çok eskilere gidebileceği düşünülebilir. İbrik koymak için yapılan sekilerinin, yapının aslından beri süregeldiğini sandığımız Şeyh Habil Camii, yakın bir örnektir. Doğu revaktaki direkler arasında, benzer şekilde yine yeni raflar görülmektedir. Papuçluk olarak kullanılanabilecek rafların, eskilere uzanabileceği akla gelmektedir. Revakta bugün basit bir korkuluk bulunmaktadır.

yeri revakının ana yapıyla irtibatını kuvvetlendiren uygulama, geniş tutulan revakın çatısını taşımada bir kolaylık olarak düşünülmüş olmalıdır. Kuzeyde 3.55 m. doğuda 1.85 m. genişliğinde tutulan revak, kare şeklinde çoğunda altlık ve başlık bulunmayan on bir direkle taşınmaktadır. Kuzeyde ortadaki iki direğin gövdesi, altta ve üstte kare, ortada yamuk sekizgendir. Basit eğrilerle oyulan gövdenin üst kısmındaki oymalar üzerinde, kırmızı aşı boyaları dikkat çeker. Bunun üzerinde basit profilli başlıklar yer alır.

Oluklu kiremitlerle kaplı çatının kuzeyi biraz kaldırılarak, girişe ferah bir hava verilmek istendiği gözlenmektedir. Kuzeyde 1.60 m., kiblede 0.50 m., doğuda 0.80 m. taşırılan çatının, kuzey yöndeki kenarları ovaldır. Revakın bulunmadığı batı cephede saçak, duvarlardan 1.50 m. kadar taşırılarak kuzeydeki gibi belli aralıklarla, çatı kirişinden yapının tabanına kadar uzatılmış eli böğründelerle/çapraz dikmelerle desteklenmiştir. Batı yönde saçağın geniş tutulması, doğu cepheyle arada bir denge unsuru olmuştur. Saçağın geniş tutulmasındaki asıl sebebin cepheyi yağmurla temastan kurtarmak olduğu kanaatindeyiz.

Duvarlarda kuzeyde pencereye yer verilmezken doğu ve batıda birer alt, güneyde altlı üstlü ikişer olmak üzere, asimetrik düzende altı pencere açılmıştır (Foto.:137-39). Üst pencereler çok küçük açıklıklardan ibarettir. Giyotin tipi açılıp kapanan dikdörtgen açıklıklı alt pencerelerin, dıştan çift kanatları, içten muhdes sürgülü kapakları bulunmaktadır. Açıklıkların ayrıca yatay demir çubuklu şebekelerle muhafaza edildikleri görülmektedir.

Camiye, kuzey cephe ortasındaki bir kapıyla girilmektedir. Ortasına yerleştirilen bini ile çift kanatlı gibi görünen kapı, aslında tek kanatlı olup iki parçadan oluşmaktadır (Foto.:142). Eğri kesim tarzında oyulmuş basit eğriler ve üçgenlerden oluşan bordürlerle kanat, on iki panoya ayrılmıştır. Kapı açıklığına basık kemerli bir form verilmiş, eşik hafif yüksek tutulmuştur. Basit profilli yalancı bini üzerinde burmalar, üçgenler, bir rozet ve yalın yuvarlak üç metal plaka görülür (Foto.:143). Hariminde kapı-mihrap ekseni üzerinde iki direk yer alır. Alt ve üstü kare, ortası yamukça sekizgen şeklindeki direklerin, profilli başlıklarıyla, gövdenin üst kesiminde basit eğrilerden oluşan oymalar vardır (Foto.:144). Bezeme, her iki direkte de simetriktr.

Harim duvarları, sonradan tahtalarla kaplanmıştır³²¹ (Foto.:145-46). Bugün alçak tutulan duvarların üstündeki tavan, yapıyı epey basık göstermektedir. Az sayıda pencere harimi aydınlatmada yetersiz kalmıştır.

Kible duvarı ortasında yer alan basit, yarım yuvarlak nişli ahşap mihrap, harime doğru hafifçe taşar (Foto.:147). İki yanında geniş tutulmuş bordürler ve nişin üzerindeki zarif yayvan kemerli formuyla beliren mihrap, yakın zamanların işi olabileceği izlenimini vermektedir.

Harimin güneybatı köşesinde yer alan ahşap minber, orijinal olup bezemelidir (Foto.:148). Köşkün yukarısı, muhdes tavanın inşasında kesilmiş olmalıdır. Basit profilli direklerle belirlenen kapı açıklığının üstünde, tek parça, ağaçtan, yatay dikdörgen bir kelime-i tevhid kitabesi yer alır (Foto.:149). Yüzeyin oyulmasıyla hafifçe kabartılan sülüs harflerin

³²¹ Bunların işçiliği muhdes tavan döşemesiyle aynıdır.

uçlarında ve zeminde, rumi palmet ve stilize yapraklara yer verilmiştir.³²² Kitabeliğin üstünde yan yana altı altlı üstlü dizilmiş daire ve palmetler görülür. Bunların bazılarının ortaları daire şeklinde oyulmuşken diğerleri yarım bırakılmış hissi verir. Batı yüzü duvara bitişen minberin diğer yüzünde süpügelikte, zarif dilimli kaş kemerlere yer verilmiştir (Foto.:148). Bunlardan ikisinin kemer yayları oyularak belirtilmiş, ancak içleri boşaltılmamıştır. Aynalık ve köşk altı, sade tutulmuştur. Alt ve üstünde ince bir şerit halinde, küçük üçgen dizilerinden oluşan basit oymaların görüldüğü korkuluğunun büyük bir kısmı, altı kollu yıldızlardan dağılan geometrik geçmeli ajurlu / kafes oymalıdır (Foto.:148). Bunun yukarısındaki kesim, köşk altı da dahil olmak üzere, basit çubuklarla donatılmıştır. Minber bölümlerinin bağlandığı kesimlerde geniş başlıklı dövme çiviler kullanılmıştır. Kible duvarında güneydoğu köşede yer alan basit vaaz kürsüsü, yakın zamanlardan kalma olmalıdır (Foto.:145). Kürsü ile mihrap arasında, basit bir ahşap seki yer alır.

³²² Taşra üslubunun hâkim olduğu kitabede, satır başında fazladan bir elif harfi dikkati çekmektedir.

KAVAK - BEKDEMİR KÖYÜ CAMİİ

Katalog No : 3.1.11.
 Çizim No : 19-23.
 Foto. No : 150-182.
 İnceleme Tarihi : Ağustos 19994, Ağustos 2002.

Yeri: Cami; Kavak - Asarcık yolundan 1 km. içeride, Kavak'ın 13 km. güneydoğusunda Bekdemir Köyü'nün merkezini oluşturan Aşağı Bekdemir Mahallesi'nde, köy meydanında yer almaktadır (Foto.:150-51).

Tarihçe: Caminin inşa kitabesi yoktur. Kayıtlı bir vakfiyesine de rastlayamadık. Köy halkı caminin, vaktiyle köy merkezinden uzakta dere kenarında eski bir mezarlık içerisindeyken, sonradan buraya taşındığını anlatmaktadır. Köyde nakil tarihinde veya az sonra, yapının bir yangın geçirdiği şeklinde de bir rivayet olduğu anlaşılmaktadır.³²³ İçerde yer alan kalem işi kitabelerden ikisi ile duvar perdelerinden birisi üzerindeki basit kazıma usullü tarih, inşa ile ilgili görülebilir.

1-Mihrap tacının arkasında duvar üzerinde büyükçe dikdörtgen bir yazı panosu, celi musanna karakterde, beyaz zemine siyah harflerle yazılıdır. Yazı karakteri ve istifiyle taşra üslubunu yansıtan kalem işi kitabenin metni şöyledir: (Foto.:152).

"ما شاء الله نقاش سعيد ١٢٩٤"

"Maşallah nakkâş Sa'id 1294."³²⁴

Kitabede geçen 1294/1877 tarihini, nakışların yapıldığı tarih olarak kabul etmek mümkündür. Kitabede geçtiği üzere kalem işi nakışların ustası Sa'id'dir.

2-Mihrabın sağındaki pencerenin üstünde, taşra üslubuyla celi sülüs hatla yazılı iki satırlık diğer kalem işi kitabenin metni şöyledir: (Foto.:153).

"صاحب الخيرات و الحسنات
 الحاجي عبد الرحمن"

"Sâhibü'l-hayrât ve'l-hasenât / El Hâcî 'Abdurrahman."

Kitabeye bakarak kalem işi nakışları yaptırmanın Hacı Abdurrahman olduğu düşünülebilir. Ancak Hacı Abdurrahman, muhtemel bir inşa veya tamirle de ilgili bir şahıs da olabilir.

3-Kible duvarında köşede, kuzeye bakan bir perdede ahşap yüzeye basitçe kazınmış olarak Arapça harflerle "1314" yazılıdır. M. 1896-97 yılına denk gelen bu tarihi, inşa veya tamir dışında bir hatıra nişanesi olarak düşünmek mümkündür.³²⁵ Kuniholm'un 1994 yılındaki tespitlerine göre caminin asıl katı 1596, mahfil katı ise 1599 yılında inşa edilmiştir.³²⁶ Kuniholm'un tespitine biz de katılmaktayız. Cami avlusunun kuzeydoğu köşesinde bulunan

³²³ Y. CAN, a.g.e., s.33. Açıklayıcı olmamakla birlikte bir başka yayında yangına değinilmektedir. Anonim, İlçemiz Kavak (Baskı yeri ve tarihi belirtilmemiş), s.63.

³²⁴ Bu ifade aynalı olarak yazılmıştır.

³²⁵ Tarihin etrafında görülen harf olabilecek silik soluk şekiller, herhangi bir ipucu vermemektedir.

³²⁶ Kuniholm'un araştırma sonuçlarını biri on, diğeri iki sayfalık raporlar halinde cami imamına teslim ettiğini fotokopilerden öğrendik. Konu üzerinde çalışan Y. Can, Kuniholm'un kendisine yolladığı belgeleri kitabının sonuna eklemiştir. Bunlar cami imamından temin ettiklerimizin aynısıdır. Bunlardan anlaşıldığı kadarıyla Kuniholm, caminin çeşitli yerlerindeki 42 parça üzerinde çalışmış ve birbirine yakın farklı iki tarihe ulaşmıştır.

basit çeşme, 1994'den sonra yıkılmıştır. İbadete açık olan cami, bakımlıdır.

Mimari ve Süsleme: Yapı, batıdan doğuya doğru hafifçe alçalan bir alanda, köy meydanının yanı başında, duvarlarla çevrili genişçe bir avlu içerisinde bulunmaktadır (Foto.: 150-51). Toprak zemin üzerinde kirişleme usulüyle oturtulan yapı, yerden batı yönden 0.60 m. kadar yükseltilmiştir.³²⁷

Cami ahşaptan, yığma tekniğinde inşa edilmiş olup, revaklar dahil olmak üzere içten düz tavan, dıştan dört omuz kırma çatıyla örtülmüştür (Çiz.:19). 6.90 x 7.40 m. ölçülerindeki harimi dikine dikdörtgen "U" şeklinde bir revak sarmaktadır (Foto.:150-51,54). Revakla birlikte ölçüleri 10.15 x 10.50 m.ye ulaşan caminin kuzeyinde, kadınlar mahfili bulunur (Çiz.:20-21). Bugün minaresi bulunmayan caminin kuzeybatı köşesinde, vaktiyle ahşap bir minare olduğu söylenmektedir.³²⁸

Harim duvarları köşelerde, kurtboğazı geçmelerle birbirine geçirilen 5 cm. kalınlığındaki ahşap perdelerle bağlanmıştır. Perdeler, duvarlara yerleştirilen dikmelere iki kanallı çalma boğaz geçmelerle bağlanmıştır.³²⁹ Caminin inşasında kullanılan ağaç, yörede pelit olarak adlandırılan meşe ağacıdır.³³⁰ Cami duvarlarının son derece düzgün perde yüzeyleri, diğer birçok yapıdan ayrılarak Çarşamba - Porsuk Camii ile benzerlik gösterir.

Cami; iki katlıymış gibi görünen cephe düzeni, geniş tutulan saçakları, orijinal ve süslü pencereleriyle dikkat çekmektedir (Foto.:150), (Çiz.:23-23) . Revak direklerine arasına yakın zamanlarda, 1 m. kadar yükselen betonarme bir duvar çekilmiştir (Foto.:151). Bu duvarın kuzeyinde bulunan açıklıkla ulaşılan revakın, son cemaat yeri görevini üstlenen kuzey kesimi, 2.65 m., doğu ve batısı 1.55 m. genişliktedir. Doğu ve batıda eşit aralıklarla karşılıklı yerleştirilen yedişer, kuzeyde köşeleri saymazsak dört olmak üzere, on sekiz direk taşıyan revak, benzer diğer camiler de olduğu üzere, cemaatin bir nevi sohbet mekânı olarak hizmet vermektedir. Ahşap direkler alt ve üstte kare, ortada yuvarlak kesitli olup altlık ve başlıkları bulunmaz. Yeni kiremitleriyle kaplı çatının, revaklardan 1 m. taşan geniş saçakları, cephedeki güzel görünümü tamamlamaktadır (Foto.:151).

Harim duvarlarında kuzeyde iki üst, güneyde altlı üstlü eksenleri biraz kaymış vaziyette ikişer, doğu ve batıda karşılıklı ve altlı üstlü ikişer olmak üzere, on dört pencere açılmıştır. Dikdörtgen açıklıklı pencerelerin alttakileri, ahşap lokmalı kafeslerle muhafaza altına alınmıştır (Foto.: 150,54). Üst pencerelerdeki ahşap kafesler, ince çıtaların yan yana çaprazlama çakılmasıyla oluşturulmuştur (Foto.:150).

Yapıya kuzeyde duvar ortasında açılan çifte kanatlı bir kapıyla ulaşılmaktadır (Foto.:155). Sade tutulan üç panodan oluşan kanatların büyük bir kısmı, sonradan yeşil ve sarıya boyanmıştır. Her biri tek parça ve simetrik işlenen panolardaki kompozisyonlar yüzeyin

³²⁷ Diğer yönlerde eğim az olduğundan bu mesafe 0.15 – 0.20 m. civarındadır. Platformun kenarında yer alan muhdes duvar kirişlemenin detaylarını gizlemektedir. Ancak diğer birçok camide olduğu gibi kirişlerin blok taşlar üzerine uzatılmış olabileceği düşünülebilir.

³²⁸ Köy halkının ifadelerinden çam ağacından yapılan eski minarenin 1953'te meşe ağacından yenilendiği, kullanılamaz hale gelince köylü tarafından yıkıldığı anlaşılmaktadır. Bugün minareden eser kalmamıştır.

³²⁹ Kat kirişleriyle iki katlıymış gibi görünen duvarlarda ortada yer alan dikmeler altlı üstlü aynı hizada değildir.

³³⁰ Köy sakinleri cami inşasında meşeden başka kokulu kayın ve gürgen ağacının da kullanıldığını belirtmektedir.

oyulmasıyla kabartılmıştır. İnce silmeler içersine alınan panolardan üsttekinde, bir koçboynuzu veya ters yüreği çağrıştıran kompozisyonun üstünde, yarım yuvarlak, içi radyal yivli, güneş kursuna benzer bir motif yer alır (Foto.:156). İstiridyeye kabuğunu da hatırlatan kurs ve altındaki kompozisyonu, panonun altında “S” şeklinde kıvrılarak, üstte yarım yuvarlak kemerli formla biten bir çerçeve kuşatır. Üst köşelerde yelpaze biçiminde oymalar görülmektedir. Ortadaki panoda, üstteki yarım kursun benzeri, dairevi bir kurs yer alır (Foto.:155). Etrafi firfırlarla dönülen kursun köşelerinde, yelpaze yivler tekrar edilmiştir. Alt panolarda stilize bitki kompozisyonları görülmektedir. Ortada ince bir silmeyle kuşatılan, aşağıdan yukarıya doğru iki kademede birbirlerine bağlanan, yürekleri hatırlatan bir kompozisyona yer verilmiştir (Foto.:157). Bunun etrafında üstte küçük bir hatayî ile simetrik olarak “S” şeklinde kıvrılan stilize kenger yapraklarına benzer motifler yer alır. Üstteki hatayîler küçük bir rozeti hatırlatır şekilde basittir. Sağdakinin dilimleri ince ve sayıca çok, göbeği de soldakine nazaran daha küçüktür. Bütünüyle katı bir simetrimin gözlendiği kanatlarda, küçük bir detayla bunun dışına çıkmıştır. Panoların ahşap yüzeyinde çatlaklar göze çarpmaktadır. Kapı kanatlarında vaktiyle ikişer kapı halkası yer alırken sağ kanatta, alttaki düşmüştür. Basit bir halkadan oluşan üsttekilerin sanat değeri yoktur. Diğerleri radyal çizgili plakası ve geniş halkasıyla zarif bir görünüm vermektedir.

Kapının üstünde duvar boyunca uzanan kirişin altında, yine oyularak işlenmiş stilize bitkisel bir kuşak yer alır (Foto.:158). Yan yana dizilen, alt ve üstte bakar şeklindeki stilize yaprak demetleri³³¹ birbirlerine, kuşak boyunca uzanan yarım yuvarlak dalgalı bir hatla bağlanmıştır. Kapı hizasında üstte, iki pencere arasında iç içe daireler içersine alınmış yuvarlak bir pano yer alır. Üçgenlerle çevrilen güneş ışınlarını hatırlatan panonun ortasında, yeşil boyayla yazılmış celi sülüs bir dua kitabesi³³² yer alır (Foto.:159). Kitabenin etrafında sarı boyalı, damlaları hatırlatan bir kompozisyon görülür. İstif ve yazı karakteri açısından acemice yazılmış kitabe, taşra imkânları dahilinde değerlendirilebilir.

Sayıları çok olmasına rağmen, revak ve kafeslerle perdelenen ve biraz küçük tutulan pencereler, caminin içerisini hafif loş kalmaktan kurtaramamıştır. Harimde ilk bakışta, oldukça geniş ölçüde yer kaplayan, kalem işi nakışlar dikkat çeker (Foto.:160). Harimin kuzeyinde, batı duvarına bitişik ahşap merdivenle çıkılan, doğu ve batıda kible duvarına kadar uzanan kollarıyla “U” şeklinde bir kadınlar mahfili yer alır (Foto.:161-63). Ortada kibleye doğru dikdörtgen bir taşıntısı bulunan mahfil, sekiz ahşap direk taşınmaktadır. Bunların üstünde tavana kadar uzanan mahfil direkleri, her iki katta direkler arasına kare kesitli çubuk dizilerinden oluşan bir korkuluk yer alır (Foto.:161,63). Alt ve üstü kare, ortası yuvarlak, altlık ve başlıkları bulunmayan direklerde, kareden yuvarlağa zarif pahlarla geçilmiştir (Foto.:161-62). Mahfil katında kuzeybatı köşede bulunan parmaklıksız bir merdivenle, çatı arasına çıkılmaktadır (Foto.:163). Burada çatının detaylarını görmek mümkündür.

Harimde, kible duvarı boyunca uzanan mihrap önünde kesintiye uğrayan 0.30 m. kadar yükselen, basit bir rahle sekisine yer verilmiştir (Foto.:160). Harimde dikkat çeken bir başka

³³¹ Demetlerdeki yaprak sayısı belli bir düzen olmaksızın yedi ile on arasında değişmektedir. Bunun da üzeri kapıda olduğu gibi ritmik düzende yeşil ve sarıya boyanmıştır.

³³² Panoda “*Bismillahirrahmanirrahim / Ya müfettihal ebvab / İftah lena hayre'l bab*” yazılıdır.

husus alt pencerelerin alttan tutturulmuş sürgülü kapaklarıdır.

Caminin içinde kible duvarında pencere kapakları ve çevrelerinde, mihrapta, minberin doğu yüzünde, direklerin üst kesimlerinde, kadınlar mahfilini sınırlayan korkuluğun harime bakan yüzünde ve üst kat direklerinin sıralandığı tavanda, kalem işi nakışlar yer almaktadır. Hemen tüm yüzeylerde ahşap zemine sürülen beyaz bir astar üzerinde fırçayla sürülerek uygulanan boyalar, gayet canlı olup muhtemelen kökboyalarıdır.

Kible duvarı ortasında, harime doğru hafifçe taşırılan yarım yuvarlak mihrap nişinde, gayet zarif bitkisel bir kompozisyon yer alır (Foto.:160). Ortada yeşil bir çizgiyle ikiye ayrılan kompozisyonun altında, yeşil çizgiye zincirlerle asılan beş kandil motifine yer verilmiştir. Siyah konturlarla belirlenen kırmızı, yeşil ve sarı renklerin kullanıldığı kandillerin alt kesiminde püsküllü sarkıtlar ve ağız kısmında alevler görülmektedir (Foto.:164). Kandillerin altında natüralist tarzda ince saplı, yeşil yapraklı, canlı kırmızı, güle benzer bir çiçek tekrar edilmiştir.

Mihrap nişinin üst kısmında kandillere benzer, ayaklı ve geniş ağızlı bir vazodan çıkan natüralist bir bitki kompozisyonu yer alır (Foto.:165). Ortada sağlı sollu yaprak ve çiçeklerle uzayan küçük bir ağacı andıran motif, yeşil bir bitki demetiyle son bulmaktadır. Bunun yanındaki küçük çiçekler nişin alt kesimindekilerin aynısıdır. Çiçekli vazodan etrafında rozet benzeri stilize çiçekler, üst kesimde ise perdeler ve bunların arasında aşağıya uzatılan yapraklar yer alır. Zarif bir kaş kemer içerisine alınan kavsarada, nişin altında olduğu gibi basit geometrik boyamalar, köşeliklerinde yarı natüralist, silinmiş bir bitki kompozisyonu üstünde ise boş bir kitabelik yer alır (Foto.:164). Mihrap nişini üç yandan dolanan ince silmeler içerisine alınmış bordürlerde, üst üste dizilen yedi yapraklı yeşil, kırmızı ve sarı palmetler görülür. Mihrabın tamamında motiflerin siyah konturlar içerisine alındığı ancak çok küçük ve ince yüzeylerde kontur kullanılmadığı dikkat çeker.

Mihrap, ajurlu/kafes oyma bir taç ile son bulur. İki parça ağaç levhaya oyularak üçgen şeklinde yükseltelen taç, üst üste dört kat halinde dizilmiş ve sırt sırta vermiş “S”lerden oluşur (Foto.:166). Kenarlardaki boşluklar kompozisyona uygun kıvrımlarla tamamlanmıştır. Taçın arkasında duvar üzerinde, daha önce sözünü ettiğimiz kitabe panosu yer alır. Siyah konturlu yeşil çerçeve içerisine alınan panonun, köşe ve ortalarına yarım ve çeyrek hatayîler yerleştirilmiştir.

Mihrabın iki yanındaki dikdörtgen panolardaki kompozisyon, birbirinin simetriğidir. İnce silmelerle çevrelenen panolarda altta, kaidesi, sapı, boynu ve ağızıyla, yeşilli kırmızılı bir ibrik yer alır (Foto.:167). Yandan resmedilen ibriğin karnında cepheden görülen bir çiçek, yukarısında sırt sırta veren iki “S” kıvrımı ve bunların arasından çıkan küçük bir ağaca benzeyen natüralist bir bitki kompozisyonu görülür. Sağlı sollu simetrik olarak resmedilen kompozisyonda, yeşil dal ve yapraklar arasında gonca güllere benzeyen kırmızı çiçekler, tok bir görünüm verir. Bunlardan başka altta ibriğin etrafında rozetleri andıran çiçekler görülmektedir.

Kible duvarında pencerelerin etrafını yeşil, kırmızı ve sarılı üçgenlerden oluşan bir kuşak dolanmaktadır. Mihrabın iki yanındaki pencerelerin üstünde, küçük yapraklarla donatılmış ince

çelenklerle sarılı panoların köşelerinde basit hatayîlere yer verilen yazı panoları görülür³³³ (Foto.:168-69). Panodaki boşlukların yaprak demetleriyle doldurulduğu dikkat çeker. Soldaki panonun yanında yuvarlak bir saat resmedilmiştir. Akrebi, yelkovanı, Arapça rakamları ve ortasındaki küçük çiçeklerle işlenen saatin rakamlarındaki yanlışlık dikkat çekmektedir (Foto.:168). Simetriğinden daha düzenli sol panoda, köşelerde yarım ve çeyrek hatayîler yer alır. Mihrabın sağında yuvarlak yazı panolarının üstünde, tarihçe bölümünde değindiğimiz kitabe görülmektedir. Yazı ve istifi acemice olan kitabenin köşelerinde, çeyrek hatayîler tekrar edilmiştir (Foto.:169).

Mihrabın sağında bulunan minber, klasik bölüm ve elemanlara sahip yapıyla uyumlu bir elemandır. Batı yüzü sade tutulan minberin doğu yüzü kalem işi nakışlarla bezelidir (Foto.:170). Süpürgelikte yan yana bir boş bir boyalı dizilen karelerin üstünde dekoratif bir kemer dizisi görülür.³³⁴ Altlık ve başlıklarıyla ince sütunlar üzerinde yükselen yuvarlak kemerlerin içlerinde istiridye kabuğu gibi açılan, stilize yaprak demetleri tekrar edilmiştir (Foto.:171). Kemer dizisinin üstünde aynalığın tüm yüzeyine dağılan daha serbest düzenlenmiş bir bitki kompozisyonu yer alır (Foto.:172). Kompozisyon üstten ve soldan aynalığı dolanan bir bordürle kuşatılmıştır. Bordürde, sağa ve sola yönelen kenger yapraklarını hatırlatan stilize yapraklar görülür. Aynalığın merkezinde, altlık ve başlıklarıyla antik sütunlara benzer bir kaideye sahip, masa benzeri düzlem üzerinde, dilimlenmiş bir karpuz motifi yer alır (Foto.:173). Sağda kesilip alınan bir dilim, solda ise siyah bir bıçak masa üzerinde durmaktadır. Karpuz; yeşil kabuğu, siyah çekirdekleri ve kırmızı içi ile natüralist bir üslupta resmedilmiştir. Bunun sağında yeşil yapraklar ve siyah salkımların görüldüğü büyük bir dal/ağaç görülmektedir. Silize yaprak ve salkımlar, ağacın cinsini tanımlamamıza engel olmaktadır. Aynalığın zemininde bu dal/ağaç ile sütun arasında kalan boşlukta, dalla bağlantısız olarak iki yaprak resmedilmiştir. Bunun sağında gayet zarif, büyükçe, bir başka bitki tasviri yer alır. Sağa sola kıvrılan yeşil dalların üstünde kırmızı bir tepelik ve motifle uyuşmayan sarı bir yaprak görülmektedir. Aynalığın kuzey ucunu, yeşilli kırmızılı bir demet çiçek ve yapraklarla donatılmış ince dallardan oluşan bir bitki doldurur (Foto.:172). Ortadaki karpuzun solundaki yayvan bir vazodan, iri yapraklı dallar çıkar (Foto.:172-73). Ortasından daha küçük benzer bir başka bitkinin çıktığı vazunun alt kesiminde, birbirinin aynısı çiçek buketleri görülür. Vazonun üstündeki iri yaprakların ucunda, lâleye benzer bir motif yer alır. Dikine konulmuş altı parça ağaçtan oluşan aynalığın üst köşesinde, stilize dal ve yapraklar ve büyük stilize bir çiçek görülmektedir.

Kafes oymalı minber korkuluğunda, “S”lerin arasında, stilize kenger yapraklarını hatırlatan bitkisel bir dekor bulunur (Foto.:172). Korkuluğun batı kolunun doğuya bakan iç yüzü, basit dalgalı boyamalarla hareketlendirilmiştir. Minber köşkünün doğu ve batı yüzünde, kalem işi nakışlar görülmektedir. Kuzey yüzde yayvan, iri yapraklı, stilize bitkisel bir kompozisyon ve basit dalgalı boyamalar (Foto.:174), doğu yüzde, üstte ince yapraklı bir buket, altında yine iri yapraklı stilize bitkisel bir kompozisyonu yer alır. Köşk, etrafı “S” dizilerinden

³³³ Kalem işi panolarda sağda “Allah Celle Celâlihü, Muhammed Sallallahü Te’ala ve Ebubekir Sıddık Radiyallahu ‘Anhu”, solda “Ömer Radiyallahu Anhu, Osman Radiyallahu Anhu, Ali Radiyallahu Kerremellahu veche” yazılıdır.

³³⁴ Canlı yeşil, kırmızı ve sarının kullanıldığı bu kesimdeki motiflerin ve beyaz astarın yer yer silindiği görülmektedir.

oluşan kafes/ajurlu oymalı bir parmaklıkla çevrilen piramidal bir külahla son bulmaktadır (Foto.:175). İki kademeli külahın ajurlu/kafes oyma alemi, stilize bir yaprak demetiyle son bulan, üst üste ve sırt sırta bindirilmiş “S”lerden müteşekkildir.

Minber kapısı direklerinde, basit yüzey boyamaları görülür. Açıklığın üstünde kelime-i tevhid yazılı kalem işi bir pano dikkat çeker. İstifli ve yazı karakteriyle taşra işi olarak görülebilecek kitabe, beyaz zemine siyah harflerle yazılıdır. Minber kapısı üzerinde yine ajurlu/kafes oyma bir taç yer alır (Foto.:176). Oldukça büyük tutulan tacın ortasında, iki çubuğu kırılmış dairevi bir tür güneş kursu³³⁵ görülmektedir. Merkezinde basit rozet benzeri bir çiçek resmedilen kursun etrafında, birbirine geçerek dolanan sarmallar, en üstte, sırt sırta vermiş iki “S” ile ortalarından çıkan stilize bir yaprak demeti yer alır. Tacın üstü beyaz, sarı, yeşil, kırmızı ve kurşuni boyalıdır.

Mahfil korkuluğunun harime bakan yüzü, dama taşı şeklinde yeşil, beyaz, sarı, kırmızı ve mavi karelere ayrılarak boyanmıştır (Foto.:161). Mahfili taşıyan kirişin altında, ahşap zeminin oyulmasıyla kabartılan bitkisel bir şerit yer alır. “S” şeklinde uzanan ince bir dala takılmış stilize yaprak demetlerinin görüldüğü kompozisyonda yeşil, kırmızı, sarı ve maviyle boyalı çiçek ve dallar, beyaz bir astar üzerine resmedilmiştir (Foto.:161,77). Yeşillerin biri, çimen yeşiline yakın, diğeri hâki tondadır. Mahfilin orta kesimdeki çıkmanın altında kenarlarda stilize bitki kompozisyonu, ortada ise yarım daire dizisi şeklinde, basit geometrik boyamalara yer verilmiştir. Her iki katta direklerin başlık mertebesindeki üst kesimlerinde, harime bakan yüzlerine, beyaz bir astar çekilmiştir. Üst kat direklerde astarın üzerinde köşelerde üçgen, ortada rozet şeklinde çiçekler yer alır.

Harim tavanının mahfil direklerinin sınırladığı orta kesiminde de kalem işi nakışlara yer verilmiştir (Foto.:178-79). İç içe geçen geniş tavan bordürleri, boyalı ince silmelerle ayrılmıştır. En dışta baklava dilimlerinden oluşan geometrik bir kompozisyon görülür. Yeşil, sarı, mavi, beyaz ve kırmızıya boyalı bordürün bitiminde, tavan içe çökertilmiştir. Boyalı silmeler arasında burmalı bir silme dikkat çeker. Bundan sonra iç içe yine kırmızı, mavi, yeşil silmelerle birbirinden ayrılan üç bordür yer alır (Foto.:179). Tamamı stilize bitkisel kompozisyonlardan oluşan bordürlerden dıştakinde, “S” şeklinde uzanan kıvrık dallar arasında palmet, yaprak, basit hatayî tarzı çiçekler arasında yer yer yuvarlak madalyonlar yer alır. Bunların içerisinde, yine hatayî tarzında çiçeklere yer verilmiştir (Foto.:179). Ortadaki bordürde fiyonklarla bağlanmış stilize kompozisyonda, kıvrık dal ve yapraklar ve hatayîler görülür. Bu bordürde kartuşlar içerisine alınan yarı natüralist ince dal ve yapraklar arasında, küçük çiçekler, içteki bordürde yan yana dizilmiş bir tür stilize palmet dizileri yer alır. Bir tarafı stilize kengeri andıran motifleri ortada, yatay fiyonk benzeri bağlar sarmakta, aradaki boşlukta ise yalnızca palmetler tekrar edilmektedir. Bordürlerin dışında görülen burmalı oyma silme, öncekinin bir benzeridir. Yan yana bu üç bordürde kullanılan kahverengi, camide en çok bu kesimde görünmektedir. Bunun içindeki kesiminde bir başka çökertme yer alır. Kareden sekizgene dönülen bu kesimde, sekizgeni dolanan bir bordür, sonra yine bir çökertme ve nihayet merkezdeki yuvarlak göbek gelir (Foto.:180). Bordürün köşelerinde kırmızı hatayîler ve yeşil yapraklar, içinde ise

³³⁵ Merkezinde ışık çubuklarına benzer bir düzenlemenin görüldüğü kurs, bir güneş kursuna benzetilebilir.

sekizgenin köşelerine denk gelen kesimde, kırmızı ve sarı hatayîler ve sağlı sollu yaprak dizileri görülür. Kenarları fırfırlı biten sekizgenin içinde yine fırfırlı oymalarla başlayan yuvarlak bir göbek yer alır. İç içe üç halka halinde zemine doğru taşırılan göbeğin ortasında, açılmış çam kozalaklarına benzeyen bir sarkıt bulunur (Foto.:180). Fırfırların üzerindeki lacivert boya haricinde, kalem işi nakışın bulunmadığı yuvarlak göbek, oymalarla bezelidir. Ortadaki sarkıtın etrafında kapı kanatlarındaki güneş kurslarını hatırlatan, fırfırlı bir silmeyle sınırlandırılan radyal yivler yer alır. Bunun dışındaki genişçe bordürde stilize yaprakları hatırlatan “C” motifleri, bordürün ortasında ise “C”lerin alt ve üstlerinden geçen bir silmeye yer verilmiştir. Tavan göbeğindeki oymalar, fazla derin tutulmamıştır.

Belli bir programa göre kompoze edilen kalem işlerinde, bir üslup birliği görülür. Bugün yer yer silinen kompozisyonların renkleri, oldukça canlıdır. Ağırlıklı olarak yeşil, sarı ve kırmızının görüldüğü kompozisyonlarda mavi, beyaz ve en az olarak kahverengi görülür. Kalem işi tezyinatta stilize bitki kompozisyonları ağırlıklı yer tutar. Ancak stilizasyonda klâsik bitkisel motiflerin yerine, daha çok hayali formlar görülür. Yarı natüralist tarzdaki bitki kompozisyonları nispeten azdır. Minber aynalıklarında görülen, kesilmiş karpuz motifi natüralist tarzda nadir bir örnektir. Bitkisel kompozisyonlarda görülen ağaç boyutlarındaki dal ve bitki kompozisyonları, ölçüleri itibariyle ilgi çekicidir. Bitkisel kompozisyonlara nazaran az kullanılan geometrik kompozisyon çoğunlukla ikinci derecede önem arz eden kesimlerde ve gayet basitçe dalgalı, çizgiler veya damalı basit yüzey boyamaları şeklinde görülmektedir. Yazı kompozisyonları da taşra üslubunda olup, hattın karakteri ve istifinde acemilikler görülür.

Ahşap oymalarda bitkisel kompozisyonlar, geometrik kompozisyonlara nazaran çok daha fazla bir yer tutar. Ahşap bezemede kafes/ajurlu oyma ayrı bir grup olarak değerlendirilebilir. Pencerelemin lokmalı kafesli şebekeleri de ayrı bir güzelliğindedir.

ÇEŞME:

Cami avlusunun kuzey doğusunda, doğuya bakar şekilde basit bir su yalağı ve bu yalağa bakan yarım duvar boyunda bir yüzden oluşan çeşme, 1994 Ağustos’unda yerindeydi. Taştan yapılan ön cephesinde yan yana iki blok taş üzerinde bezemelerin yer aldığı çeşme, bu tarihten sonra yıkılmıştır. Elimizdeki resimlere göre sağdaki panoda H. 1310 (M. 1892–93) tarihi ile basit bir minare tasviri, onun yanında zikzaklı geometrik bir motif, panonun sağ köşesinde ise etrafi papatya gibi fırfırlı bir daire içersinde, meşe ağacı yapraklarına benzer yapraklarla açılan, haçı hatırlatan bir geometrik motif yer almaktaydı (Foto.:181-82). Çeşmenin üzerinde yer alan H. 1310, inşa tarihi olmalıdır. Bunun solunda, sağ köşedeki zikzaklı geometrik motif tekrar edilerek, soldaki panoya geçilmekteydi. Solda, basit halat silme şeklinde bir bordür ile sağ köşede yine zikzaklar, panonun ortasından yuvarlak içinde bir hilâl, hilâlin üstünde sekiz yapraklı rozet benzeri bir çiçeğe yer verilmişti. Bunun sağında, tahrip olmuş yıldız veya güneşe benzetebileceğimiz bir rozet ile solunda, yuvarlak içersinde bir yıldız görülmekteydi.

BAFRA - ULU CAMİİ (CAMİ-İ KEBİR)

Katalog No : 3.1.12.
 Çizim No : 24.
 Foto. No : 183-217.
 İnceleme Tarihi : Ağustos 1994, Temmuz 2002, Şubat 2003.

Yeri: Cami; ilçe merkezinde, Büyük Camii Mahallesi'nde bulunmaktadır (Foto.:183-86).

Tarihçe: Caminin ikisi harime açılan kuzey kapısı üstünde, biri doğu duvarının güney ucunda, diğeri harimde, doğu duvarında olmak üzere, inşaıyla ilgili dört kitabesi bulunmaktadır.

1- Caminin harime açılan kuzey kapısı üstünde duvara yerleştirilen, mermer üzerine, kartuşlar içerisine alınarak üç satır halinde, sülüs harflerle yazılan Osmanlıca kitabenin metni şöyledir: (Foto.:187)

"و ان المساجد لله فلا تدعوا مع الله احد
 عائشه خاتون ديلر جمعه سندن ما عدا
 تا قيامت ا جامعه اوله فرض ادا تاريخ ١٠٨٦"

"Ve ennel mesacide lillahi fela ted'u me'allahi eheda"³³⁶

A'işe Hatun diler cemi'sünenden ma'ada

Ta kıyamet camide ola farz eda tarih 1086."

2- Bu kitabenin 0.35 m. kadar yukarısında, aynı şekilde duvara gömülü mermer üzerine, tek satır halinde sülüs harflerle yazılı Arapça kitabenin metni şöyledir: (Foto.:187)

"لا اله الا الله محمد رسول الله تاريخ سنة و ثمانين و الف"

"Lailahe illallah Muhammeduresulullah Tarih sitte ve semanin ve elf (1086)"

3-Doğu duvarın güney ucunda, saçak altında, sıvalı yüzeye kabartılarak yazılmış kitabe bugün beyaz boyalıdır. Yaklaşık olarak 0.65 x 0.25 m. ölçülerindeki tek satır celi nesih Osmanlıca kitabenin metni şöyledir: (Foto.:188)

"تاريخ سنة ١٠٨٦"

"Târih sene 1086."

"Cami-i Kebir" adıyla da bilinen mevcut yapının yerinde vaktiyle Emirza Bey tarafından yaptırılmış ahşap bir cami olduğu bilinmektedir.³³⁷ Sözü edilen dönem Bafra'nın Candaroğulları'na tabi olarak, Bafra Beyi Emirza Bey tarafından yönetildiği 1410 yılı dolaylarıdır.³³⁸ Yukarıdaki üç kitabeden; caminin H. 1086 / M. 1675-76 yılında Ayşe Hatun tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Bu durumda eski yapının yıkılarak yerine yeni bir cami yapıldığı anlaşılmaktadır. Tarih üç kitabede de geçerken, baninin ismi, sadece bir kitabede kayıtlıdır. Aişe Hatun'un, ünlü Sadrazam, Köprülü Mehmed Paşa'nın eşi olduğu bilinmektedir.³³⁹

³³⁶ Cin Suresi, 18. ayet.

³³⁷ H. YİĞİT, **Bafra Tarihi**, s. 34; **Geçmişten...**, s. 72; H. GÜNEŞ, **a.g.e.**, s. 11.

³³⁸ Konuyla ilgili olarak Samsun tarihiyle ilgili bölüme bakılabilir.

³³⁹ Ayşe Hatun hakkında katalogda Vezirköprü- Kale Camii bahsine bakılabilir.

4-Harimde doğu duvarda, vaaz kürsüsünün hizasında, üst pencereler arasındaki kalem işi panoda, siyah zemine beyaz nesih harflerle kutsal isim ve dua ifadeleri altında “sene 1217” yazılıdır (Foto.:189). Buradan caminin içini süsleyen kalem işi yazıların 1802–03 yılında yapıldığı anlaşılmaktadır.

Eskiden alaturka kiremitle kaplı çatının kaplaması 1994 yılı onarımında kurşunla yenilenmiştir. Son olarak 2002 yılından başlayıp halen devam eden bir tamirde yapının son cemaat yerindeki muhdes yarım duvarın kısmen kaldırıldığına şahit olduk. Giriş cephesindeki muhdes sıvanın ise kaldırılacağını öğrendik.³⁴⁰

Mimari ve Süsleme: Batı haricinde duvarlarla çevrili geniş bir avlu içerisinde, düz bir alanda kurulan caminin kible yönünde duvarlarla çevrili küçük bir haziresi bulunmaktadır (Foto.:183). Kible ve doğu yönde sokaklara bitişen avlu duvarının, güneybatısındaki kapısı orijinal olup kemerlidir (Foto.:190). Düzgün kesme taş işçilikli kapı açıklığı, basık yuvarlak kemerli olup, kemer üstten ince silmeler içerisine alınmıştır. Kapı açıklığının üzeri harpuştadır. Avlu duvarlarının kuzey ve doğusundaki kapılar basit açıklıklardan ibarettir.

Dikine dikdörtgen plânlı cami, içten düz tavan, dıştan kırma çatıyla örtülüdür. Caminin kuzeyinde ahşap direklere oturan içten düz tavan, dıştan çatıyla örtülü bir son cemaat yeri, harimin kuzeyinde kadınlar mahfili yer alır (Çiz.:24). Harimin kuzeybatı köşesinde kare kaidesi üzerinde bir minare yükselmektedir (Foto.:184-86).

13.30 x 20.70 m. ölçülerinde 1.10 m. kalınlığındaki duvarlarla çevrili harimin güneyinde, altı üstlü ikişer, kuzeyde iki alt, doğu ve batıda altı üstlü üçer ve birer üst olmak üzere, simetrik düzende yirmi pencere açılmıştır. Alt pencereler üsttekilere oranla daha geniş ve yüksek tutulmuştur. Lokmalı demir şebekelerle muhafaza edilen dikdörtgen, kesme taş çevrelikli alt pencerelerin, içleri boşaltılmış sivri kemerli tuğla çevrelikli alınlıkları bulunur (Foto.:185-86). Kuzeydekiler, alınlıksız dikdörtgen açıklık şeklinde düzenlenmiştir. Üst pencere açıklıkları da benzer şekilde tuğla dizili sivri kemerli olup, bunlarda alt pencerelerde görülen lento görülmez (Foto.:184).

Duvarlar 0.50 m.ye kadar subasman seviyesinde taş, bunun yukarısında, bir sıra taş, üç sıra tuğla almasıyla inşa edilmiştir. Kapı ve pencere çevrelıklarında kesme taş, diğer kesimlerde moloz taş görülür³⁴¹ (Foto.:184-85) Üst pencere kemerlerinde, dikine tuğla dizileri ve duvar yüzeylerinde taş-tuğla almasına has ritmik düzen, cephelere hareketli bir görünüm kazandırmıştır. Duvarlar 0.25 m. kadar taşırılan iki sıra kirpi saçaklı kornişle son bulur (Foto.:188).

Cami, ölçü itibarıyla büyük bir eserdir. Kuzeyde duvar ortasında açılan asıl kapının haricinde, batı duvarın kuzeyinde minare kaidesinin yanında ikinci bir kapı açılmıştır. Düzgün kesme taş çevrelikli kapı açıklığı, basık yuvarlak kemerli olup son dereceyalındır.

Caminin kuzeyinde yer alan son cemaat yeri, 15.50 x 7.00 m. ölçülerinde geniş bir

³⁴⁰ Sıvanın dökülen küçük bir kesiminin altında orijinal alması örgü görülmektedir.

³⁴¹ Taş sıralarında, taşlar arasında dikine birer tuğla konulduğu, moloz taşların çevresinde, yüzeyin harçla kapatıldığı dikkat çekmektedir.

mekândır (Foto.:184). Profilli başlıklı, sekiz ahşap direk üzerinde yükselen, geniş saçaklı çatıyla örtülen son cemaat yeri, içten düz tavanla örtülmüştür. Kızıl pelit³⁴² olduğunu öğrendiğimiz kare kesitli direklerin arasına, sonradan yarım boy bir tuğla duvar çekilmiştir.³⁴³ Orijinalde bu kesimde ahşap bir korkuluk olması beklenir. Kuzeyde orta göz sonradan kapı olarak düzenlenmiş olup, bu kesimin döşemesi yanlardan 0.40 m. aşağıda tutulmuştur. Son cemaat yerinin tavanı geometrik kompozisyonlu çıtalarla süslenmiştir (Foto.:191). Direk hizasından 2.25 m. kadar taşırılan saçaklar, yapıya güzel bir görünüm vermektedir. Bu kesimdeki zikzaklı kahverengi, mavi ve pembe boyalar yenidir. Tavan direklerinin hizasındaki iç kesiminin boyaları yenilenmiş olup, orijinal tonları tamamen kaybolmuştur.³⁴⁴ Ancak çıtalama usulü yapılan geometrik kompozisyon orijinalliğini korumaktadır. Tavan üç bölüm halinde düzenlenmiştir. Orta bölümde, altıgenlerden dağılan altı kollu yıldız ve üçgenlerden oluşan bir kompozisyon, kenarlardaki geniş alanlarda, küçük karelerden oluşan bir başka geometrik kompozisyon görülür. Doğudakinin ortasında, dikdörtgen çerçeve içerisinde on kollu yıldızdan dağılan bir kompozisyon yer alır³⁴⁵ (Foto.:192). Batıdaki göbekte öncekinde olduğu gibi, sonsuzluk prensibiyle işlenmiş altı kollu yıldızlardan oluşan bir kompozisyona yer verilmiştir. Altıgenlerin ortasında beş yapraklı hatayî tarzı çiçekler görülmekteyken bunlar, son onarımda kapatılmıştır.

Caminin son cemaat yerine bakan kuzey duvarda son onarımda badana ile kapatılan kalem işi nakışlar bulunmaktaydı.³⁴⁶ Kapı ve pencere çevreliklerindeki nakışlarda, geç devir batılılaşma modasına uygun stilize bitkisel dekorlar, cami ve çeşitli yapı tasvirleri ve yazılar yer almaktaydı (Foto.:193-94). Kapı üstündeki kitabeleri içine alan üçgenimsi panonun içinde vişne çürüğü, sarı, mavi ve yeşilin kullanıldığı stilize bitkisel bir dekora yer verilmiş idi. Panonun üstünde ikişer şerefeli iki minareli, kubbesi görülen bir cami tasviri, kapının sağ ve solunda benzer şekilde, barok tarzı kıvrımlar, yaprak ve çiçeklerden oluşan iki pano ile bunların üzerinde, iki ayrı yapı tasviri görülmekteydi. Kapının sağındaki küçük tepecikler ardında ağaçlarla çevrili bir bahçe içerisinde, ön cepheden resmedilmiş dört minareli bir cami tasviri bulunmaktaydı. Yüksekçe bir kasnak üzerinde, kiremitlerle kaplı tek kubbeyle örtülü caminin önünde, ince sütunlara oturan beş gözlü kubbelerle örtülü bir revak, dört köşede ikişer şerefeli dört minare³⁴⁷ resmedilmişti. Camide kiremit kırmızısı konturlar içerisinde açık mavi, örtülerde siyah konturlar içerisinde koyu yeşil, tepe ve ağaçların yapraklarında koyu yeşil, ağaç gövdelerinde koyu kiremit kırmızısı renkler kullanılmıştı. Minare gövdelerinin açıklı koyulu renklerle gölgelendirildiği dikkat çekmektedir.

Kapının solundaki panoda benzer şekilde yeşil tepecikler arasında, ağaçlı bir alanda, ortada büyük bir cami, etrafında küçük köşk benzeri yapılar resmedilmiş idi. Duvarları gayet

³⁴² Orhan Atmaca yapının içindeki direklerin de “kızıl pelit” olduğunu belirtmektedir. Yörede meşe ağacı pelit adıyla anılmaktadır.

³⁴³ Halen devam eden restorasyonda bu duvarın üstündeki betonarme korkuluk kaldırılmıştır.

³⁴⁴ 1994 yılındaki araştırmamızda, altıgenleri kapatan siyahın dökülen kesimlerinin altında canlı bir kırmızının izi seçilebilmekteydi. Buradan yüzeyin sonradan tekrar boyandığı akla gelmektedir.

³⁴⁵ Şimdi beyaz, kırmızı, mavi ve kahverengi olarak yenilenen renkler, daha önce mavi, siyah ve sarı idi.

³⁴⁶ Nakışları 1994 yılındaki araştırmamızda belgelemiştik. Bu tarihte yenilenmek üzere yer yer raspa edilen yüzeylerdeki nakışlar, restorasyonda orijinale uyum olarak yenilenmişken, 2002 yılında kapatılmıştır.

³⁴⁷ Minareler kaidelerindeki kapı açıklıkları, üçgenli papuçluk, silindirik gövde ve alemle son bulan külahlarıyla, detaylı bir şekilde işlenmiş idi.

yüksek tutulan, dört minareli ve üç büyük kubbeli olarak cepheden resmedilen caminin önünde, yedi gözlü, sütunlara oturan yuvarlak kemerli, kubbelerle örtülü bir revak yer almakta, caminin etrafında kiremit kaplı sivrice çatılarıyla köşk benzeri yapılar görülmekteydi. Bir kısmı iki katlı olan yapıların kapı ve pencere detayları da ihmal edilmemiş idi. Bu panoda da açık mavi zemin üzerinde, kiremit yeşil ve kırmızısının hâkim olduğu, az miktarda siyahın ve sarının görüldüğü bir renk düzeni kullanılmıştı.

Cami tasvirlerinin benzerleri, geç devirde Anadolu'nun pek çok yöresinde görülen hayali tasvirlerdir. Panoların çevreliğinin bulunmayışı, kenarlardaki bazı ağaç vb. detayların yarım kalışı, orijinalde genişleyerek devam ettiklerine işaret sayılabilir. Özellikle ikinci sırada değinilen pano, başkentteki saray çevresini; belki Topkapı Sarayı çevresinde, köşklele donatılmış hayali saray bahçesini yansıtır olabilir. Aynı duvarın pencere üstlerinde, sivri kemerli alınlık içerisinde geç devir modasına uygun, stilize bitki ve yazılar³⁴⁸ yer almaktaydı. Cami tasvirli panolarda yeşil ve kırmızının hâkimiyetine karşılık, pencere çevresinde, kırmızıyla birlikte sarının ve farklı bir açık yeşilin öne çıktığı görülmektedir. Boyalar tabii canlılıkta olup, muhtemelen kök veya toprak boyalardır. Yapının inşa edildiği tarihe göre geç bir devre işaret eden nakışların caminin içerisindekilerle birlikte- harimin batı duvarındaki 1899 tarihli kitabenin işaret ettiği üzere- 1899 yılında yapılmış olabileceğini düşünmekteyiz.³⁴⁹

Harimin kuzeybatı köşesinde, cepheden batıya doğru taşan, kare kaide üzerinde yükselen minareye, kaidenin kuzey yüzünde açılan, kesme taş çevrelilikli, basık kemerli bir kapıyla ulaşılmaktadır (Foto.:185). Minare kaidesinin takriben ilk iki metresi, düzgün kesme taş kaplamalıdır. Bunun yukarısı, duvarlarda olduğu gibi, bir sıra taş, üç sıra tuğladır. Taş bir kornişle son bulan kaidenin üzerinde, köşelerden daralarak devam eden bir papuçluk yer alır. Kornişe kadar uzayan papuçluktan sonra, malzeme tuğlaya dönüşür. Alt ve üstte birer taş bilezikle sınırlanan gövdede açılan mazgal pencereler, minare yolunu aydınlatmaktadır. Sepet örgülü gövdenin üzerinde beş sıra testere dişi şerefe altlığı yer almaktadır (Foto.:195). Korkuluk kesme taş bloklarla teşkil edilmiştir. Taş blokların dış yüzünde ortada servi, iki yanında birer daire kabartılmıştır. Silindirik peteğin kibleye bakan yüzünde yuvarlak kemerli bir kapı açıklığı bırakılmıştır. Sıvayla kaplı konik bir külah ve alemlerle son bulan minare, takriben 25 m. yükseklikte olup yapıyla uyumlu bir elemandır.

Kible duvarının dış yüzünde, kornişin altında doğu üst pencerenin sağında, bir dizi halinde zikzaklar ile sapsarı kalın ve uzunca tutulmuş palmet dizilerine yer verilmiştir. İki pencere arasında orta kesimde, iki minareli tek kubbeli bir yapı tasviri yer alır (Foto.:196). Cepheden tasvir edilen yapının önünde yuvarlak kemerli bir kapı seçilmektedir. Kaideli ve birer şerefeyle resmedilen minarelerin ve kubbenin alemleri görülmektedir. Bunun hemen solunda basit, üçgenli bir zikzak dizisi görülür. Aynı duvarın batı üst penceresinin sağında, önceki saydıklarımızın aynısı, yan yana dört palmetle, bunun yanında, iki kat halinde yan yana dizilmiş küçük palmet dizileri vardır (Foto.:197). Pencerenin üstünde ve solunda benzer şekildeki dikdörtgen alanlarda, kırmızı zemin üzerine beyaz stilize bitkisel motifler yer alır. En solda yine

³⁴⁸ Bunlardan soldaki pencerenin alınlık kemerinin sol yarısında "Muhammedurresulullah" yazılıdır.

³⁴⁹ Caminin kuzey haricindeki dış duvarları sıvasızdır. Son cemaat yerine bakan kuzey duvarının, 1899 yılında kalem işi nakışlarla süslemek maksadıyla sıvanmış olabileceği anlaşılmaktadır.

üçgen dizili basit bir geometrik kompozisyon görülmektedir. Yukarıdaki bezemeler, sıva yüzeyinin yüzeysel olarak kazınıp, motiflerin beyaza boyanması suretiyle oluşturulmuştur. Dikdörtgen alanlarda yer alan bitkisel kompozisyonlarda ise zemin kiremit kırmızısına boyanmış, motifler yine beyazla yüzeysel olarak işlenmiştir. Boyalar, toprak boyası olabilir.

Batı duvarın kible köşesine 0.25 m. kadar mesafede, pencere alınlıklarının hizasında, boya kullanılmadan, yaş sıva üzerine, yüzeysel bir rozet işlenmiştir. Aynı duvarın ortasında sıva üzerine aynı teknikle işlenmiş küçük, çan şeklinde kaidesi üzerinde şişkince yuvarlak bir karın, ince ve kısa bir boyun, ince bir sap ve lüle şeklinde ağzın seçilebildiği gayet zarif bir ibrik motifine yer verilmiştir (Foto.:198). Gayet küçük tutulan motifler, güçlkle fark edilmektedir.³⁵⁰

Harime, biri batıda minare yakınında, diğeri kuzey duvarının ortasında bulunan, iki kapıyla ulaşılmaktadır. Bugün kullanılmayan batı kapıya yukarıda değinmiştik. Kuzey kapı, diğesinde olduğu gibi kesme taş çevreli ve basık kemer açıklıklıdır (Foto.:199). Kilit taşında yüzeyden kabartılan iki selvi ağacı, bunların ortasında küçük bir daire, hemen üstünde altı kollu bir rozet yer alır. Bu, batı duvarın kible tarafında sıva üzerine işlenen rozetin yakın bir benzeridir. Kapının dörder panoya ayrılmış çifte ahşap kanatları sade, fakat orijinaldir. Panolar kare ve dikdörtgenlerden ibarettir. Basit profillerle hareketlendirilen bir biniyle ayrılan kanatların orta hizasında, metal plakalı basit halkalar, pano ortalarında yuvarlak metal plakalar yer alır (Foto.:199).

Camiye girilince derinlemesine plân kendini hissettirir (Foto.:200-01). Kapıdan girilip sağ ve sola dönülünce, harimin kuzeyini kaplayan müezzin mahfili sekisi görülür. Sağ ve soldaki ahşap merdivenlerle harimin yarısına yakın bir alanı kaplayan kadınlar mahfiline çıkılmaktadır. Kenarlarda duvar, ortada dört direk üzerinde yükselen mahfilin doğu ve batı kolları kibleye doğru uzatılmıştır (Foto.:201). Mahfili taşıyan direklerin üstündeki profilli başlıklar, direklerin üstüne bursa kemerli bir görünüm vermiştir. Direklerin taşıdığı kirişlerin üzerinde, basit profilli konsollar göze çarpar. Basit bir korkulukla sınırlanan mahfil katında, alttaki direkler aynen tekrar edilmiştir. 1994 yılında mahfilde bulunan ince çıtaların çaprazlama çakılmasıyla yapılan kafesler, sonradan kaldırılmıştır. Kapı-mihrap ekseninde yer alan korkuluk ta yenilenmiştir. Kaldırılan korkuluk küçük baklava dilimli ajurlarıyla diğlerinden farklıydı. Mahfil tavanında,³⁵¹ harim tavanında olduğu gibi, çıtalama usullü, geometrik kompozisyonlar görülür.

Kible duvarı ortasındaki mihrap, geniş ve yüksek tutulmuş olup alçı kaplamalıdır. Üç yüzlü mihrap nişinin üzeri, beş sıralı mukarnas kavsaralıdır. Kavsarayı çeviren bordürler ve köşe sütunceleri son onarımdaki yenilenmenin ürünüdür. Mihrabın orijinalliğini ne derece koruduğu belli değildir³⁵² (Foto.:200).

³⁵⁰ Birincisi avuç içi, diğeri bir karış kadar yer işgal etmektedir.

³⁵¹ Tavan döşemesi kirişlerin üstüne çakılmıştır.

³⁵² 1994 yılındaki yenilemeden önceki mihrabın bordürleri ve kavsara üstünün orijinal olmayıp yakın zamanlardan kalma olduğu belirtilmektedir. 1994 yılındaki araştırmamızda mihrabın sıvası dökülmüştü. Nişin alt kesiminin her bir yüzü, yüzeysel üç dilimli kör kemer içerisine alınmıştı. Mukarnas kavsaranın altında geometrik bir kuşak bulunmaktaydı. Merdiven basmağı şeklindeki konturların üzerinde akantus yapraklarının görüldüğü kavsaranın üstünde, ortada tahrip olmuş bir yazı panosu, iki kenarında dairevi izler (muhtemelen seramik tabak izleri) bulunmaktaydı. İnce silmelerle birbirinden ayrılan bordürlerde içten dışa doğru ince bir zincir, sonra geniş stilize

Kible duvarının batı ucunda bulunan minber, ahşaptan çakma tekniğiyle inşa edilmiştir (Foto.:202). Minber kapısı çifte kanatlı olup, üstte kemer formu verilen her biri tek parça kanatların üzerinde, yüzeyin oyularak kabartılmasıyla beliren birer şemse-saalbek yer alır (Foto.:203). Kanatların hemen tamamını kaplayan şemse ve saalbekin içi, simetrik düzende işlenen girift stilize bitkisel kompozisyonla doldurulmuştur. Saalbeklerin uçları palmet şeklinde uzatılmış, içleri rumilerle doldurulmuştur. Kenarlardan başlayarak iki yanına rumiler takılmış stilize kıvrık dallı bir bordürle kuşatılan kanatların alt kesiminde, örgülü kufi yazı kuşaklarını hatırlatan bir bordür yer alır. Üst kesimde, dikdörtgen şeklinde çökertilen yüzeyde, aynalı sülüs hatla (Selçuklu sülüsüne yakın tarzda) “Elhamdulillah ‘ala...” yazılmıştır.³⁵³ Kapı açıklığını çevreleyen köşelerde yine aynı tarzda, kıvrık dal, rumi ve palmetlerden oluşan bir kompozisyon görülmektedir. Minyatür bir minare görünümüyle son bulan kapı dikmeleri yalnız tutulmuştur. Kapı tacı, bombeli bir kontur ve bitkisel kıvrımlı tepelikle son bulmaktadır. Tacın ortasında siyah zemine beyaz harflerle yazılmış bir yazı kompozisyonu yer alır. Sülüs hatla sağda Kelime-i Tevhid, ortada tuğra şeklinde istif edilen “Muhammedurresulullah sallallahu aleyh” yazılıdır (Foto.:204).

Minberin geri kalan kısmı daha sadedir. Süpürgelikte, ortada küçük bir kemer, iki yanında zincir şeklinde örgülü geometrik bir kompozisyon yer alır (Foto.:202). Aynalığın büyük kısmı sade parçalardan oluşur. Kapının yanındaki parçada sekizgen geçmelerden oluşan, yüzeyin oyulmasıyla kabartılmış geometrik bir kompozisyon görülür. Bundan başka iki ayrı parçada, aynı kompozisyon ajurlu oyma/kafes oyma teknikle işlenmiştir. Korkulukta da ajurlu oyma/kafes oymalı üç parça yer alır. Bunların biri sekiz, diğeri altı kollu yıldız geçme kompozisyonudur. Kapı yanındaki üçüncüsünde, küçük baklava dilimlerinden dağılan bir başka geometrik kompozisyona yer verilmiştir. Köşk kapalı olup, doğu yüzünde üstte, yüzeyin kesilip boşaltılmasıyla oluşmuş zarif bir kartuş, bunun altında sekiz kollu yıldızlardan dağılan kabartma bir kompozisyon yer alır. Köşk altı sade tutulmuştur. Köşkün üzerinde hafif içe çekilerek yapılan piramidal külah da sadedir. Yağlı boyalı minberdeki oymalar, pek derin değildir.

Kible duvarı boyunca mihrap önünde kesintiye uğrayan parmaklık, son onarımda ortadan kaldırılmıştır. Kible duvarı doğu köşesindeki vaaz kürsüsü yenidir. Caminin orijinal vaaz kürsüsü, doğu duvarda, kibleye yakın iki pencere arasında, duvara gömülü profilli iki taş konsol üzerinde kurulmuştur (Foto.:189). Kürsü, ahşap bir korkulukla çevrilidir. Profilli babalar arasına alınan korkuluğun köşelerinde, zarif boğumlu çubuklar, ortada ise ajurlu oyma, sekiz kollu yıldızlardan oluşan geometrik bir kompozisyon yer alır.

Harim duvarları, mahfilin kuzey kesim hariç olmak üzere, alt kat pencerelerden tavana kadar kalem işi nakışlarla bezelidir. Doğu ve batı duvardaki kompozisyonlar, birbirinin simetriğidir. Kible duvarında, mihrabın sağ ile solunda, birbirinin aynı kompozisyonlar

bitkisel bir bordür, bunun dışında yine genişçe yıldız geçmeli bir bordür, sonra geometrik geçmeli, daha sonra zincirli dar bir bordür, bunun dışında yazı kuşağı ve nihayet burmalı kalınca bir silme bulunmaktaydı. Çekiç darbeleriyle bir hayli tahrip olarak detayları sıvayla birlikte kazınan mihrabın 1994 yılında ne denli orijinal olduğu belli olmadığından kesin bir şey söylemek doğru olmaz kanaatindeyiz. Mihrap 1994 yılındaki onarımda yukarıdaki detaylara büyük ölçüde uyularak yenilenmiştir.

³⁵³ Soldaki pano sağdakinin tersi aynalıdır. Yazının son kısmı zorlukla istif edildiğinden, tam olarak belli olmamaktadır. Ancak son kısımda, alışıldık şekilde “külli hâl” ifadesi olabileceği akla gelmektedir.

görülür. Tüm duvarlar birinci ve ikinci kat pencere hizalarında, iki kat halinde, yan yana dizilen panolara ayrılmıştır.

Batı duvarda alt kat pencere çevreliklerinde yeşil dal ve yapraklar arasında kırmızı çiçeklere yer verilmiştir (Foto.:205). Natüralist görünüşlü çiçeklerin bir kısmı tomurcuk halinde, diğerleri açmış olarak resmedilmiştir. Pencere kemerleri etrafında, taş dizisi benzeri boyamalar görülmektedir. Burada da sarı zemin üzerinde yeşil boyalar kullanılmıştır. Pencere kemeri ortasında, hilâlli ince bir alem, açıklığın çevreliğinde ise yaprak dizisi yer alır. Bu diğer alt pencere çevreliklerinde de aynıdır. Pencere aralarında kalan kesimlerde, gövdeleri burmalı, başlıkları zarif, iki sütun arasına alınmış panolar yer alır. Sütun başlıkları üzerinde stilize bitkilerden oluşan kemerli formlar görülür. Bunların içinde çelenk şeklinde asılmış ince çiçeklerle bezeli yapraklarla, ortadan sarkıtılarak pano içerisini dolduran bir başka bitki kompozisyonu görülür. Asılı kandilleri hatırlatan kompozisyonda, yeşil ve sarının hâkim olduğu, yarı natüralist çiçek ve yaprak motiflerine yer verilmiştir. Panonun üst köşelerinde, alttan fiyonklarla bağlı çiçek öbekleri görülür. Mahfile yakın panoda, ortada bir ağaç motifi yer alır. Panonun diğer kesimleri yukarıda anlattığımız panoyla benzerlik gösterir.

Batı duvarda minberin kapattığı panoların görülebilen üst kesimlerinin düzeni de anlattıklarımızla aynıdır. Aynı duvarın üst pencere hizasındaki panolarda da benzer kompozisyonlar görülmektedir (Foto.:202). Mahfile yakın kesimde pencereye kadar, mavi çerçeveler içerisinde, dikine üç panodan ortadakinde yeşil zeminde, vazo benzeri bir kaptan çıkan, yarı natüralist, yeşilli, sarılı çiçek ve yapraklar, panonun ortasını doldurmakta, en üstte, ayrıca bir zemin üzerinde, küçük ağaçlar görülmektedir (Foto.:205). Yanlardaki iki pano birbirinin aynı olup, üst kesimleri orta panodaki gibidir. Diğer kesimlerde, yeşil bir zeminden çıkan ağaç benzeri unsurların üzerinde, dairevi kıvrımlara dizili yaprak ve çiçekler işlenmiştir. Pencere üstleri, içi yalın bırakılan yatık dikdörtgen panolarla değerlendirilirken, iki pencere arasında ortada büyük bir yazı panosu, sağ ve solunda birbirinin simetriği bitki kompozisyonlu panolara yer verilmiştir. Siyah zemin üzerinde, konturlar içerisine alınarak, aynalı celi sülüs beyaz harflerle yazılan panonun üstü hilâlle son bulur (Foto.:205). Kenarlarına natüralist çiçek demetleri yerleştirilen kompozisyon, dikdörtgen bir çerçeveye alınmıştır. Yarı natüralist kompozisyon, çiçek demetleri, yeşil sap ve yapraklar arasında sarı çiçeklerden oluşur. Gayet güzel istif edilen panoda âyet yazılıdır.³⁵⁴

Bitki kompozisyonlu panolar, yazı panosu gibi sarı, kırmızı çerçeve içerisine alınarak, yeşil zemin üzerinde, geniş tabanlı, ayaklı ve yanlarından kulplu yayvan bir vazodan çıkan meyveler ve çiçek demetleriyle süslenmiştir. Son onarım, kabın içindeki meyvelerin detaylarını belirsiz bir hale sokmuştur. Panonun üst kesiminde dalgalı yeşil bir zemin üzerinde, küçük natüralist ağaçlar resmedilmiştir (Foto.:205).

Aynı (batı) duvarın kibleye yakın kesiminde pencerenin solundaki köşe kısmında üç pano yer alır (Foto.:202). Ortadaki geniş, yanlardaki dar tutulan panoların çerçevelerin üst kesimlerinde öncekilerle aynı; küçük ağaç dizileri görülür. Panoların ortası farklıdır. Ortadaki panoda, vaktiyle harime açılan kapı üzerindeyken günümüze gelemeyen panonun, yakın bir

³⁵⁴ Bakara suresinin 115. ayetinin “*Fe eynema tuvellu fesemme vechullahi*” kısmı yazılıdır.

benzeri görülmektedir. İri “C” ve “S” kıvrımlarıyla doldurularak dalgalı, taç benzeri bir form çizen orta kesimin üst köşelerinde, yarı natüralist çiçek demetlerine yer verilmiştir. Bunun sağındaki pano, benzer şekilde yarı natüralist bitki demetleriyle sonlanan, iri barok kıvrımlı bir merkezden oluşmaktadır. Solundaki panoyu minber külâhı yarıya kadar kapatmıştır.³⁵⁵ Harimin doğu duvarındaki kompozisyonlar, batıdakinin simetrisinde yer alan yazı panosu ile vaaz kürsüsünün altındaki kompozisyon hariç tutulursa, batıdakiyle simetriktir. Panoların zemin, çerçeve ve yazı sili aynıdır. Panonun ortasında celi aynalı sülüs hatla “*Muhammed*” yazılıdır (Foto.:189). Bunun üstünde nesih hatla dua ibareleri görülür. Yazının üstünde küçük bir bitkisel kompozisyon işlenmiştir. Altta “*Sene 1217*” yazısı, onun da altında, küçük bir bitki motifi yer almaktadır. Panonun dört köşesinde alışıldık dua ifadeleriyle birlikte “*Ebubekir, Ömer, Osman, Ali*”, sağ kenarda dua ibareleri yazılıdır. Solundaki simetriği bunun aynalı yansımasıdır. Panodaki yazılardan daha önce de değindiğimiz üzere, caminin kalem işi bezemesinin, inşadan sonra 1802-03’de yapıldığı anlaşılmaktadır.

Vaaz kürsüsünün altındaki panoda, diğerlerinde görülmeyen zarif, stilize kıvrık dallar dikkat çekmektedir (Foto.:206). Bunlar bir nebze saz üslubunu hatırlatan klasik bir görünüm vermektedir. Zarif kartuşlar içerisinde, lacivert ve mavinin hâkim olduğu merkezin çevresindeki barok kıvrımlar ve yeşil çiçek demetleri, önceki kompozisyonlarla yakın benzerlik gösterir.

Kible duvarında alt kat pencere çevrelikleri, doğu ve batıdakilerle aynıdır. Pencere kenarlarındaki panoların, sütunlu ve kemer formu verilmiş bitkisel kuşaklı çevreligi aynı, pano ortası doğu ve batı duvarlardakilerden farklıdır. Bunlarda mihrabın sağ ve solunda simetrik olmak üzere, profilli sarı şamdanlar üzerinde, kırmızı ateşiyle yanmakta olan mum tasvirleri yer alır (Foto.:207-08). Panonun ortasında, zincirle sarkıtılan küçük bir kandil dikkat çeker. Duvarın üst kat pencere hizasında, ortadaki geniş olmak üzere, üç pano mihrabın iki yanında tekrar edilmiştir. Orta panoda, merkezde içi benekli oval bir kartuş, çevresinde ise çiçekli yapraklı bitki demetleri resmedilmiştir. Kartuşun alt ve üstü stilize iri yapraklar, sağ ve solu, barok tarzı kıvrımlarla bezenmiştir. Kompozisyonda hâkim renk yeşil olmak üzere, sarı ve kırmızılar görülmektedir. Bunun sağındaki panoda, içleri mavi benekli üst üste bindirilmiş palmetler, palmetlerin iki yanında natüralist yeşil yapraklar yer alır. Diğer panoda ise yeşil zemin üzerinde küçük bir çam servisi ile büyükçe ağaç benzeri bir başka bitki kompozisyonu işlenmiştir. Açıkça tanımlanamayacak ağaç benzeri motifin yanında, salkım benzeri beneklerle doldurulmuş, yeşil yaprak kümelerini hatırlatan, kaba unsurlar işlenmiştir (Foto.:207-08). Mihrabın tam üstündeki yatık dikdörtgen çerçevede, celi sülüs hatla bir ayet kitabesine yer verilmiştir.

Kalem işi nakışlar son onarımda biraz kabaca yenilendiklerinden, kimi detaylar ve derinlik hissi bir hayli kaybolmuştur. Renkler değişmemekle birlikte, tonlamalardaki orijinal titizliğe uyulmadığından, nakışların zarafeti zedelenmiştir. Kompozisyonlarda yeşil ve sarı hâkimdir. Bunu mavi, kırmızı, siyah ve lacivert izler. İnce detaylar haricinde, hemen her motif ve yüzeyde kontur çizgileri ihmal edilmemiştir. Kompozisyonların büyük çoğunluğu, vazo,

³⁵⁵ Ancak doğu duvardaki simetrisinde, yayvan bir kaptan çıkan, yapraklarla bezeli ince uzun dallara asılı, kırmızı narin çiçeklerden oluşan, yarı natüralist bir bitki kompozisyonu görülmektedir.

natürmort ve dekoratif sütunlarla zenginleştirilen, yarı natüralist bitki kompozisyonlarıdır. Bunları barok tarzı “C” ve “S” kıvrımları, kartuşlar ve stilize bitki kompozisyonları takip etmektedir. Yazı kompozisyonları da hatırı sayılır bir yer işgal etmektedir. Özellikle aynalı celi sülüs yazılı büyük kompozisyonlar dikkat çekicidir.

Kalem işi nakışlarda, geç devir batılılaşma modasıyla, Anadolu'nun hemen her yerinde büyük bir zenginlikle karşımıza çıkan yarı natüralist bitkisel kompozisyonlar ağırlıktadır. Devrin modasıyla uyum gösteren nakışlarda, son cemaat yerinde sonradan kapatılan cami tasvirleri ile duvarlarının üst kesimindeki ağaç tasvirleri, geniş yüzeyleri kaplamasa da, geç devirde yaygın olarak karşımıza çıkan, manzara tasvirlerini akla getirmektedir.

Camideki bir başka süsleme alanı ahşap tavadır. Harimi örten tavanın tamamında ince çıtalarla meydana getirilen farklı geometrik kompozisyonlar görülmektedir (Foto.:209). Mahfil katında, ortadaki dört direk sınırlandırılan alanda, boydan boya çaprazlama çakılan ince çıtalarla, altı kollu yıldızlardan dağılan bir kompozisyon görülür. Aralarda küçük baklava dilimi ve üçgenlerin olduğu kompozisyonun üzeri, mavi, sarı ve açık mavi boyalıdır. Mahfilin doğu kolu hizasında yeşil, sarı ve beyaz boyalı karelerden oluşan kompozisyonun ortasında, kare çerçeve içerisine alınmış ayrı bir göbek oluşturulmuştur. Burada, merkezde yer alan kareden dağılıp, etrafında ritmik düzende dönerek devam eden, kare ve dikdörtgenlerden oluşan bir başka geometrik kompozisyon sergilenir. Mahfilin batı kolu, merkez kare haricinde karşısındakiyle aynıdır. Bunun merkezindeki karenin içi, dört kollu yıldızvari biçimlerle süslenmiştir. Burada da aynı renkler (sarı, yeşil ve beyaz) tekrar edilir.

Harimin diğer (merkez) kesiminde, ortada oldukça büyük kare bir alan oluşturulmuştur. Aynı şekilde çıtalama usulüyle baklava dilimi çerçeveler içerisinde, küçük üçgenler, baklava dilimi ve yamuk altıgenler teşkil edilmiştir. Yeşil, sarı ve pembeye yakın açık bir renkle boyalı merkezin etrafını, aynı renklerin kullanıldığı küçük karelerden oluşan, üç sıra halinde bir başka kompozisyon sarar. Tavanın geri kalan kısmında kolları mavi, ortası pembe boyalı altı kollu yıldızlardan dağılan bir başka kompozisyon yer alır. Altı kollu yıldızlar arasında, büyüklü küçüklü üçgenler ve uzatılmış altıgen ve farklı geometrik şekiller oluşturulmuştur. Tavandaki kompozisyonlarda tutarlı bir süsleme programı sergilenmiştir.

Hazire: Caminin kible yanında yamuk dörtgen bir alanda bulunan, etrafı duvarla çevrilmiş hazirede on dokuz mezar bulunmaktadır (Foto.:210-11), (Çiz.:24). Bunların bir kısmının, yörenin meşhur ayan aileleri Canikliler ve Hazinedârzâdelere ait oldukları görülmektedir.³⁵⁶

³⁵⁶ Nefes'e göre, mezar taşlarında geçen tarih ve isimler şu şekildedir: Fatıma (1694), Bozoğlu Hacı Ahmet Ağa (1739), Bozzâde Hacı Muhammed Ağa (1767), Muhammed Kâşif Efendi (1775), Erzurum Seraskeri Hacı Paşa'nın eşi, civarın büyük müftüsünün kızı ve Vezir Battal Seyyid Hacı Hüseyin Paşa'nın annesi Havva Hanım (1776), Vezir Battal es-Seyyid el-Hâc Hüseyin Paşa (1800), Selim Ağa'nın eşi Nezaket Kadın (1812), Hazinedâr Süleyman Paşa'nın yeğeni Seyyid Ali Bey (1812), Canıblı Ali Bey'in yeğeni Şerif Tûtî (Dudu) Hatun (1812), Hacı Ahmed Ağa'nın kızı Emine Hatun (1812), Tayyar Paşa'nın annesi Fatıma Selva Hanım (1812), Süleyman Paşa'nın Kuyucular Kethüdası Seyyid Hacı Ali Ağa (1820), Terme Vergi Tahsildarı Süleyman Ağa'nın eşi Hatice Hanım (1825), Süleyman Paşazade Memiş Paşa'nın kızı Emine Hanım (1829), Solak Kaptan Hacı Ahmet Ağa (1834), Bafra Kaymakamı Ahmed Bey'in annesi Naime Hanım (1841). E. NEFES, **Samsun Yöresindeki Tarihi Mezar Taşları**, O.M.Ü.S.B.E., Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun, 2002, s. 16-55.

Hazireye, caminin batıya açılan, basit, sivri kemerli bir kapıyla geçilmektedir (Foto.:190). Düzgün sarı kesme taş kaplamalı, harpuştalı duvarın batısında, kapıyla birlikte bir pencere açılmıştır. Pahlanan güneybatı köşede, bir pencere duvarın kible ve doğu yüzünde üçer pencere yer alır.³⁵⁷ Dikine dikdörtgen şeklinde, lokmalı demir şebekelerle muhafaza altına alınan pencere açıklıklarının, batıdaki düz lentolu, diğerleri kemerlidir. Kemerlilerden doğu duvarın kuzey tarafındakinde zarif bir kaş kemer, diğerlerinde beş dilimli basık kemer görülmektedir (Foto.:212-15). Batıdaki pencere yalın tutulmuştur. Doğudakilerden kuzey uçtakinin kenarını ince, içi üçgenli bir silme dolandır. Tek parça taştan yontulan kaş kemer şeklindeki atkı taşının köşelerinde, birer gülbezek, üstünde paralel çizgilerle donatılmış yatık “C” benzeri geometrik bir kompozisyon görülür. Diğerlerinde olduğu gibi örgeler, yüzeyden kabartılmıştır. Bu duvardaki diğer iki pencerenin beş dilimli kemer görünümlü lentolar sadedir. Pencere açıklıklarının duvarın içine bakan yüzleri, basık kemerle örülüdür.

Hazirede gayet muntazam ve süslü mezarlar bulunmaktadır (Foto.:210-11,216-17). Dördü kısmen tahrip olan mezarların taşları ve düzeni bozulmadan günümüze ulaşmıştır. Üzeri açık şahideli sandukalı mezarların bazıları gayet gösterişlidir. Mermer ve kalker taşı kullanılan mezarlardaki tarihler 1694 – 1841 arasındadır. Çeşitli kavuklu başucu şahideli mezarlarda, geç devir batılılaşma modasına uygun, gayet kaliteli bir taş ve mermer bezeme görülür. Stilize bitki motifleri “C” ve “S” kıvrımları, çelenkler, akant yaprakları, fiyonklar, perdeler, çeşitli kartuşlar, kâseler, sütunceler, vazodan çıkan çiçek buketleri, gül, servi, üzüm, armut, erik, nar, gibi meyveler, basit geometrik kompozisyonlar gayet muntazam oyularak kabartılmıştır.

³⁵⁷ Güneydoğuya bakan pahlı diğer köşedeki pencere, sonradan gelişigüzel yığma bir duvarla kapatılmıştır.

VEZİRKÖPRÜ – TOPRAKKALE CAMİİ

Katalog No : 3.1.13.
 Çizim No : 25.
 Foto. No : 218-223.
 İnceleme Tarihi : Ağustos 1994, Temmuz 2002, Şubat 2003.

Yeri: Cami; ilçe merkezinde, Kale Mahallesi'nde bulunmaktadır (Foto.:218-20).

Tarihçe: Cami adını, vaktiyle iç kaleyi çeviren, günümüze ulaşmayan toprak surdan almıştır.³⁵⁸ Caminin inşa kitabesi yoktur. Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde bulunan H. Ramazan 1107 / M. Nisan-Mayıs 1696 tarihli, Ayşe Hanım adına düzenlenen bir vakfiyeye³⁵⁹ göre yapı, vakfiye tarihi olan 1696'dan önce, Ayşe Hanım tarafından "müceddeden" (yeniden) inşa edilmiştir. Şimdiki caminin yerindeki ilk caminin yenilenmeye ihtiyaç duyar bir vaziyette, 1695 yılından önce mevcut olduğu anlaşılır. Son derece sade tutulan ve mimari özellikleri bakımından geç devre işaret eden yapının, 1943 depreminde bir ölçüde zarar gördükten sonra elden geçirilmiş olabileceği akla gelmektedir. Kuzey cephede metal bir tabelada "yapılış tarihi 1658" şeklinde bir kayıt düşülmüştür. Yapının adı, yöresel araştırmalarda geçmez.

Mimari ve Süsleme: Düz bir alanda kurulan, kuzey ve doğusunda sokaklarla çevrilen caminin güneyinde, 3 m. arayla bir ev, batısında ise avlusuyla birlikte başka bir ev bulunmaktadır (Foto.:218) .

Cami dikine dikdörtgen plânlı olup, içten düz tavan, dıştan dört omuz kırma çatıyla örtülüdür. Kuzeyinde kadınlar mahfiline yer verilen harimin önünde bir son cemaat yeri bulunmaktadır (Çiz.:25). Yapının girişi kuzeyde, minaresi ise son cemaat yerinin güneybatı köşesindedir.

6.15 x 14.25 m. ölçülerindeki yapı, dikine dikdörtgen bir form göstermektedir. Harim duvarında, kuzeyde iki alt, doğu ve batıda genişlikleri ve yerleri farklı, ikişer üst pencere açılmıştır (Foto.:218-19). Son cemaat yerinin kuzeyinde altlı üstlü ikişer pencereye yer verilirken, diğer kesimlerinde pencere açılmamıştır. Ön cephedeki pencereler, alttakiler küçük, üsttekiler büyük olmak üzere yuvarlak kemerlidir. Harim duvarlarının doğu ve batısındaki pencereler, yuvarlak kemerli ve büyükçedir. Doğru duvarın kuzey ucuna yakın bir yerde üst hizada bulunan dikdörtgen bir iz, burada sonradan kapatılan bir pencereye işaret etmektedir. Harimin kuzey duvarındaki pencereler dikdörtgen açıklıklıdır. Pencerelerin boyut ve şekil itibarıyla farklı oluşu, kuzey cephede alışıldığı tersine üst pencerelerin daha büyük tutulması, yapının pencereleriyle oynanmış olabileceğini göstermektedir. Basit bir açıklıktan ibaret pencerelerin kasa ve muhafazaları yenidir. Yeni kiremitlerle kaplı çatının saçakları duvarlardan

³⁵⁸ İç kale civarında H. 1009 / M. 1600 yılında celâli isyanlarının şiddetlenmesi üzerine, eşkiyadan korunmak için toprak bir kale yapıldığı anlaşılmaktadır. Bkz. Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, **a.g.e.**, s. 209, Hüseyin Hüsâmettin, **Amasya Tarihi**, C. 1, Ankara, 1986; s. 306, B. DARKOT, "Vezirköprü" mad., s. 3156; Z. CEVHER, **a.g.e.**, s. 19.

³⁵⁹ V.G.M.V.K.A'nde 604 numaralı defterin 208. sayfa ve 229. sırasında kayıtlı H. 1107 /M. 1695-96 tarihli dört sayfalık Osmanlıca vakfiye, Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa'nın eşi Ayşe Hanım adına kayıtlıdır. Vakfiyenin çeşitli yerlerinde Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa'nın eşi, Sadrazam Fazıl Ahmed Paşa'nın annesi olarak geçen "Yusuf Ağa" kızı Ayşe Hanım'ın Vezirköprü'deki vakıfları arasında bulunan cami "Toprak Kalesi içinde müceddeden bina buyurdıkları camii şerif" şeklinde geçmektedir. Vakfiyeden cami için bir imam ve hatip, bir müezzin, bir kayyum ve ferraş görevlendirildiği anlaşılmaktadır.

1.00 m. kadar taşırılmıştır.

Caminin minaresi son cemaat yerinin güneybatı köşesinde olup çıkışı, mahfil katından sağlanmıştır. Çinkoyla kaplı minare; ahşap silindirik gövde ve petek, konik bir külah ve basit bir şerefeden oluşmaktadır.

Kuzey cephenin ortasındaki basık kemerli geniş bir kapıyla girilen enine dikdörtgen şeklindeki son cemaat yeri, yapının dışında olduğu gibi oldukça sadedir (Foto.:218). Son cemaat yerinin batı yanında, mahfile çıkış merdiveni, bunun güneyinde ise minare kaidesinin bulunduğu kesime denk gelen bir nevi depo gibi kullanılan kapalı bir bölüm yer alır. Harime dikdörtgen şeklinde basit bir kapıyla girilmektedir. Dikine dikdörtgen şeklinde ve pencerelerin yetersizliği nedeniyle hafif karanlık kalan harimin kuzeyini kaplayan kadınlar mahfili, son cemaat yerinin üzerine uzatılarak bir hayli geniş tutulmuştur (Foto.:221). Son cemaat yerinin kuzeybatı köşesinden çıkılan mahfil, basit bir parmaklıkla sınırlandırılmıştır.

Kible duvarının ortasında yer alan, harime doğru hafifçe girinti yapan beş köşeli mihrap nişi mukarnas kavsaralıdır. Bitkisel kompozisyonlarla bezeli bordürlerle çevrilen, yörede eskiden beri bilinen “tatlı kireç” şeklinde tabir olunan bir cins kireç taşından yapılan mihrap, Cumhuriyet devri eseri olmalıdır (Foto.:222). Kible duvarının batı köşesindeki minber ve doğu köşesindeki vaaz kürsüsü de aynı şekilde tatlı kireç olup, mihrap gibi yakın zamanlardan kalmış olmalıdır (Foto.:223).

Caminin duvarları, batı dış cephe haricinde iç ve dışta sıvalıdır. 0.16 m. kalınlıktaki (kible duvarı 0.25 m.) duvarlar batı cephede görüldüğü üzere hımsıdır. Ahşap iskelet toprakla doldurularak sıvanmıştır (Foto.:220). Doğu duvarı boyunca 0.60 m. genişliğinde, bir o kadar da yükseklikte bir taş subasman görülür. Bu cepheden geçen yol, yapı zemininden biraz yüksektedir.

VEZİRKÖPRÜ – KALE (TAŞ KALE / AYŞE HATUN) CAMİİ

Katalog No : 3.1.14.
 Çizim No : 26.
 Foto. No : 224-249.
 İnceleme Tarihi : Ağustos 1994, Temmuz 2002, Şubat 2003.

Yeri: Cami ilçe merkezinde, Taş Kale Mahallesi'nde bulunmaktadır (Foto.:224).

Tarihçe: Caminin inşa kitabesi yoktur. Yapının kuzeyinde, avlu duvarının üzerinde, sonradan konulduğu anlaşılan iki satırlık bir kitabe bulunmaktadır. Ayşe Hanım'ın H. 1077 / M. 1666 –1667 yılında yaptırdığı bir su yapısına işaret eden kitabe, yapıyla ilgili bir bilgi vermez.³⁶⁰ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde, Ayşe Hanım adına düzenlenen, H. Ramazan 1107 / M. Nisan-Mayıs 1696 tarihli, dört sayfalık Osmanlıca vakfiyeye³⁶¹ göre cami, Sadrazam Köprülü Mehmet Paşa'nın eşi "Yusuf Ağa kızı Ayşe Hanım"³⁶² tarafından yaptırılmıştır. Vakfiyede cami görevlileri³⁶³ ücret ve görev taksimatı, camiden başka aşağıda sayacağımız diğer vakıf eserleri için vakfedilen taşınmaz mallar, vâkıfın şartları vb. hususlarda geniş bilgiler yer almaktadır. Vakfiyede camiden başka, Ayşe Hanım'ın Vezirköprü'de Toprakkale'de "müceddeden" inşa ettirdiği camiden (Toprakkale Camii),³⁶⁴ Taşkale içinde yaptırdığı bir çamaşırhaneden,³⁶⁵ çarşı içinde "müceddeden" inşa ettirdiği "iki kıt'a" hamamından (Çifte Hamam ve Kale Hamamı olabilir),³⁶⁶ Gedegara Kasabası etrafında yaptırdığı bir takım çeşme³⁶⁷ ve bunların suyollarından, Ramazan ayında fakara için yemek pişirilip dağıtılmasına mahsus bir

³⁶⁰ Kitabe ve işaret ettiği yapı için katalogda 3.14.2. kodlu başlığa bakınız.

³⁶¹ Vakfiye, V.G.M.V.K.A., 604 numaralı defter, 208. sayfada, 229. sırada kayıtlıdır.

³⁶² Köprü voyvodası Yusuf Ağa'nın kızı olarak, Köprülü Mehmed Paşayla evlenen Ayşe Hanım'ın, H.1085 M. 1674'de vefat ettiği ve Kocasının İstanbul- Çemberlitaş'taki türbesine defnedildiği anlaşılmaktadır (A. V. ÇOBANOĞLU, "Köprülü Külliyesi" mad., **D.B.İ.A.**, C. 5, İstanbul, 1994, s.90). Ayşe hanım'ın Vezirköprü dışında, Bafra, Çarşamba ve Safranbolu'da çok sayıda cami ve mescit, namazgâh çeşme, han, hamam ve medrese yaptırdığı anlaşılmaktadır K. YAŞAROĞLU, "Mehmed Paşa (Köprülü)" mad., **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, C. 2, İstanbul, 1999. s. 160.

³⁶³ Yukarıda belirttiğimiz vakfiyede, Taşkale Camii için kur'an okumakla görevli bir şahıs, müteveli, imam ve hatip, vaiz, iki müezzin, kayyum, ulemadan bir şeyh, kur'an okuyacak bir başka "alim kişi", ferraş ve katipten oluşan geniş bir personel kadrosu görülmektedir.

³⁶⁴ Bu yapıyı, katalogda Toprakkale Camii adıyla inceledik.

³⁶⁵ Vakfiyede çamaşırhaneye ilgili olarak, adı dışında kayda değer bir bilgi geçmemektedir. Bunun vaktiyle Anadolu'da yaygın olduğu bilinen, günümüzde halen kimi bölgelerde görülmekle birlikte, yayınlara neredeyse hiç yansımaya ve bazı bölgelerde "yunak" olarak anılan çeşme ve çamaşır yıkamaya mahsus bir mahal olabileceği akla gelmektedir. Yayınlanmış iki örnek için bkz. F. İLTER, "Sivrihisar Yöresi Araştırmaları," **Anadolu (Anatolia)**, XIX, 1975-76, Ankara, 1980, s. 43-45.

³⁶⁶ Vakfiyede önce iki kıt'a (parça), sonra üç kıt'a şeklinde geçen hamamların isimleri kaydedilmediğinden, vakfiyede geçtikleri "Pazar içinde müceddeden bina buyurdukları .. iki kıt'a hamamı ... ol üç hamam ... ol üç kıt'a ve hamam ve bezzazistan illesinden yevmi altı akçaya mütesarrıf ola..." şeklindeki ifadelerle bakarak, bunların bedesten yakınındaki Çifte Hamam ile konumuz olan caminin doğu bitişiğindeki Taşkale Hamamı olabileceği akla gelmektedir. Yine aynı ifadelerden, Çifte Hamam'ın "müceddeden" (yeniden) inşa edildiği anlaşılmaktadır. Hamamların gelirlerinden bir kısmının cami ve diğer eserlere vakfedildiği görülmektedir. Hamamlardan önce iki kıt'a (parça), sonra üç kıt'a şeklinde bahsedilmesine, Çifte Hamam'ın iki ayrı parça olarak düşünülmesi yol açmış olmalıdır.

³⁶⁷ Çeşmelerin sayı ve yerlerini vakfiyeden tespit etmek mümkün olmamakla birlikte, geçen ifadelerden, şehrin merkezinde ve çevredeki beş ayrı köyde çeşme ve suyolları yaptırıldığı gibi, bunlara personel tayin edildiği anlaşılmaktadır. Çeşmeleri bu gün tespit etmek mümkün değildir. Caminin avlu duvarında bulunan, yukarıda anlattığımız kitabe, bu çeşmelerden birine ait olmalıdır. Bugün, cami yakınlarında olması beklenen çeşmeden, bu kitabe dışında bir eser yoktur. Şehirde bilinen mevcut bazı çeşmelerin, vakfiyede geçen çeşmeler olabileceği akla gelmektedir. Ancak, hâlihazırda şehirdeki çeşmelerin birçoğunun, kitabe ve hatta bir isimden yoksun oluşu, konu hakkında kesin bir tespiti imkânsız kılmaktadır.

imareten³⁶⁸ ve bunlara vakfedilen taşınmazlardan³⁶⁹ söz edilmektedir. Vakfiyeye göre cami, yakınında bir veya daha fazla çeşme ve çamaşırhaneye birlikte inşa edilmiştir.³⁷⁰

Hüseyin Hüsameddin Ayşe Hanım'ın, kocası Köprülü Mehmed Paşa'nın başlattığı suyollarını tamamlattığını, bunlara ilaveten bir cami, iki hamam ve büyük bir bedesten yaptırdığını kaydetmektedir.³⁷¹ Evliya Çelebi şehrin camilerini anlattığı satırlarında, üç camiden bahsetmektedir. Bunların ilkinin bu cami olabileceği anlaşılamamaktadır.³⁷² Yöreye ilgili bazı yayınlarda kaynak gösterilmeksizin yapının Köprülü Mehmed Paşa'nın eşi Ayşe Hatun tarafından 1659'da yaptırıldığı kaydedilmektedir.³⁷³ Aslanapa'ya göre cami, Fazıl Ahmed Paşa Bedesteni ve Medresesiyle birlikte bir külliye dahilinde, Fazıl Ahmed Paşa tarafından yaptırılmıştır.³⁷⁴ Darkot'a göre yapı, Vezirköprü Bedesteni ve arasta'sı ve Çifte Hamam'la birlikte, bir külliye dahilinde Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa tarafından yaptırılmıştır.³⁷⁵

1943 depreminde caminin minaresinin ve son cemaat yeri kubbelerinin yıkıldığı, 1960'dan sonra aslına uygun olarak yenilendikleri anlaşılmaktadır.³⁷⁶ Minarenin orijinale benzetilerek yenilediği düşünülebilir. Cami bakımlı olup ibadete açıktır.

Mimari ve Süsleme: Doğuda Kale Hamamı'yla kısmen bitişen, diğer yönlerden sokaklarla çevrilen ve düz bir alanda bulunan caminin duvarlarla çevrili küçük bir avlusu bulunmaktadır (Foto.:225-27).

Cami tek kubbeli olarak ele alınmıştır. Tromplarla geçilen, sekizgen kasnaklı bir kubbeyle örtülü kare şeklindeki harimin kuzeyinde, kadınlar mahfili yer alır (Çiz.:26). Yapının önünde, sütun ve sivri kemerlerle taşınan üç gözlü, kubbelerle örtülü bir son cemaat yeri bulunmaktadır. Son cemaat yerinden ulaşılan minare, caminin kuzeybatı köşesindedir.

Beden duvarlarının ilk 1.2 m.ye kadarı, büyük blok devşirme taşlarla³⁷⁷ inşa edilmiştir. Bundan yukarıda alt kat pencere alınlıklarına kadar düzgün kesme taş kaplama, bunun da

³⁶⁸ Vakfiyede Ramazan ayında fukaralara yemek dağıtılmasıyla ilgili ifadelerde, açık bir şekilde bir imaret binasından bahsedilmemekte, dolayısıyla bu fonksiyonu yerine getirecek yapının niteliği, açık bir şekilde anlaşılmamaktadır.

³⁶⁹ Yukarıda saydığımız eserlere gelir getiren taşınmazlar bir hayli yekün tutmaktadır. "Bezazistan" da (bugün Fazıl Ahmed Paşa Bedesteni olarak bilinen yapı) ve Han-ı Kübra'da (Bugün Taşhan adıyla bilinen yapı olabilir), bir takım dükkân, bedesten ve Çifte Hamam yakınlarda çok sayıda dükkân, "üç kıt'a" hamamın ve bedesten bunlar arasındadır.

³⁷⁰ Aynı vakfiyeden, caminin doğu bitişiğindeki Ayşe Hatun (Kale) Hamamı, birkaç yüz metre ilerideki Çifte Hamam ve Fazıl Ahmet Paşa Bedesteni'nin, caminin inşasından önce mevcut oldukları anlaşılmaktadır.

³⁷¹ Yazar yapıların isim ve yerleri konusunda bir açıklama getirmemektedir. Caminin Taşkale Camii, hamamların Taşkale ve Çifte Hamam, bedestenin ise Fazıl Ahmed Paşa Bedesteni olabileceği anlaşılmaktadır. Abdizâde Hüseyin Hüsameddin, *a.g.e.*, C. I, s. 309.

³⁷² Evliya Çelebi'nin ifadesiyle şehirde on biri minberli ("on bir hutbedir") olmak üzere kırk cami bulunmaktadır. Çelebi cami faslını "Taş Kal'a da Hacı Yusuf Ağa Camii havz ve şâzırvânlı ve bir minareli rasâs-ı has ile mestur câmi'-i cedîddir. Ve Eski Câmî' dahi kurşunludur. Ve Mahkeme Câmî'-i tahta minarelidir" ifadeleriyle tamamlamaktadır. Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *a.g.e.*, s. 209. Ancak görüldüğü üzere yapı Ayşe Hatun'un babası Hacı Yusuf'a maledilmektedir. Bunun ayrı bir cami olabileceği de ihtimal dahilindedir.

³⁷³ *Geçmişten ...*, s.126; S. CEMBELOĞLU- M. CEMBELOĞLU, *İlimiz ve Bölgemiz Samsun Kitabı*, s. 139 (bu eserde tarih verilmemektedir.); Anonim, "Samsun" mad., *Yurt Ansiklopedisi*, s. 6647; İ. ÇAKAN, *a.g.e.*, s. 481.

³⁷⁴ O. ASLANAPA, *Osmanlı Devri Mimarisi*, İstanbul, 1986, s. 357-58.

³⁷⁵ B. DARKOT, "Vezirköprü" mad., s. 315.

³⁷⁶ V.G.M.A.Y.İ.D.A., 55 09.01/3 numaralı dosyadaki tarihsiz "Vezirköprü'de Taşkale Camisi" başlıklı rapor; N. KAYA, *a.g.t.*, s. 15.

³⁷⁷ B. UMAR, *a.g.e.*, s. 193.

üstünde, üç sıra tuğla bir sıra kesme taş olmak üzere, almaşık örgü görülür. Almaşık örgü kubbe kasnağında da aynı düzende tekrar edilir (Foto.:225-26).

Profilli bir kornişle son bulan beden duvarlarında, kuzeyde iki alt, diğer yönlerde ikişer alt, birer üst olmak üzere, üç kat halinde simetrik düzende, on bir pencere açılmıştır. Dikdörtgen açıklık ve sivri kemer alınlıklı alt pencereler, lokmalı demir şebekelerle muhafaza altına alınmıştır. Daha küçük tutulan üst pencereler, sivri kemerli ve ajurlu alçı şebekelidir. Kubbenin oturduğu sekizgen kasnağın dört yönünde, üst pencerelerin yakın benzeri, dört küçük pencere açılmıştır. Duvarlardan hafif içe çekilen sekizgen kasnağın köşelerinde, içteki tromplar, hafifçe dıştan belli olmayacak şekilde yükseltilmiştir (Foto.:224). İki sıra kirpi saçakla son bulan kasnağın üzerinde, kurşunla kaplı, 10.80 m. çapındaki hafif basık kubbe yükselmektedir. Kubbe dış kitlede yapıya hâkimdir.

Harimin kuzeyindeki son cemaat yeri revakı, pandantiflerle geçilen kasnaksız üç kubbeyle örtülü olup, sonradan camekânla kapatılmıştır.³⁷⁸ Revakın batısı duvarla, doğusu ise yapıya bitişik durumdaki hamamla kapalıdır (Foto.:228). Ön cepheye iki sütuna oturan, üç sivri kemerle açılan revakın zemini, iki yanda, 0.40 m. kadar yükseltilmiştir. Profilli kaidelerinin köşeleri prizmatik unsurlarla hareketlendirilen sütunların, gövdelerinin alt ve üstünde madeni bilezikler yer alır. Sütun başlıkları, prizmatik üçgenli olup yapının tarihiyle uyumlu unsurlardır (Foto.:228). Caminin diğer yerlerinden farklı olan revakın örgüsünde, taş tuğla almaşığı yerine, beyaz ve kiremit kırmızısından oluşan, iki renkli taş işçiliği görülür. Ortadaki daha geniş tutulan kemerlerin kilit taşlarında, birer gülbezek kabartılmıştır.

Son cemaat yerine açılan, basık kemerli bir kapıyla ulaşılan minare, harimin kuzeybatı köşesinde, duvarla kaynaşmış bir kaide üzerinde yükselmektedir. Eski resimlerde gövde başlangıcından 1 m. kadar yukarısının sağlam olduğu görülen minarenin, bu kesimden yukarısı yenidir. Orijinal kesiminde düzgün kesme taş işçilik dikkat çekmektedir. Beden duvarlarının hemen yarısına kadar yükselen ve bir silmeyle sınırlandırılan kaidenin üzerinde, prizmatik üçgenli bir papuçluk, bilezik ve çokgen gövde yükselmektedir³⁷⁹ (Foto.:224,26)

Son cemaat yerinin doğu köşesinde, duvar içerisine açılan rampa tonozlu, merdivenli bir geçitle, kadınlar mahfiline ulaşılmaktadır. Geçitin mahfile dönen kesimi küçük bir tekne tonozla örtülüdür. Geçitin sonunda dıştan sivri kemer içerisine alınan basık kemerli bir kapı yer alır.

Harime, kuzey duvarı ortasında yer alan, kesme taş işçilikli, basık kemerli bir kapıyla ulaşılmaktadır (Foto.:229). Silmelerle çevrilen kapının üstünde, kartuşlar içerisine alınarak yan yana tekrar edilen kitabede, iki ayrı kelime-i tevhid yazılıdır (Foto.:230). Kitabede ve kapının diğer kesimlerinde görülen lacivert, sarı, kahverengi ve damarlı mermer görünümlü yağlı boyalar yenidir. Kapı kemerinin kilit taşında, iki kulplu bir vazodan çıkan natüralist çiçeklere yer verilmiştir (Foto.:231). Yıldız boyalı vazonun ortasından uzanan sapın ucunda altı kollu bir yıldız, bunun iki yanında ince dallarda yeşil yapraklar ile uçlarında birer lâle görülür. Fırçayla

³⁷⁸ **Geçmişten ...**, s. 126.

³⁷⁹ Yenilenen gövde, üstten benzer şekilde bir bilezikle son bulmaktadır. Şerefe altı üst üste bindirilmiş profilli olup, korkuluk kesme taş bloklarla örülmüştür. Çerçeve içerisine alınan bir selvi ağacı motifinin kabartıldığı blokların, orijinale bakılarak yenilenmiş olabileceği akla gelmektedir. Kısa petek ile konik külahın da orijinale benzetilerek yenilenmiş olabileceği düşünülebilir.

sürülerek işlenen bir başka kelem işi kompozisyon kapı kemeri köşelerindedir. Sağlı sollu simetrik kompozisyonda buket şeklinde, ince işlenmiş dallar, natüralist çiçek ve yapraklar yer alır. Kemerin ortasında, ince bir çelenk içerisinde çok kollu bir yıldız kabartılmıştır. Son cemaat yerine bakan pencere alınlıklarında, kapıdaki benzeri kalem işi nakışlar görülür. Açık mavi, kahverengi, yeşil ve sarının donuk tonlarda kullanıldığı kompozisyonun ortasında, natüralist pembe bir gül, alınlığı kuşatan bordürlerde, palmet dizileri, stilize kıvrık dal ve yapraklar görülmektedir. Harimde örtü ve geçiş unsurlarında görülen yeni kalem işlerinden farklı duran ve mihraptakilere benzeyen nakışların, orijinal olabileceklerini düşünmekteyiz.

Harime açılan kapının çakma tekniğinde yapılan ahşap çifte kanatları, iyi durumda olup simetrik düzende bezenmiştir (Foto.:229). Prizmatik üçgenlerle oyulan, çok kollu yıldız benzeri bir kompozisyonla bezenen bordürlerin çevrelediği panolar, kare ve dikdörtgen kasetlerden oluşmaktadır. Ortada basit profillerle hareketlendirilen binilerin görüldüğü kanatlarda, stilize çiçek ve palmet şeklinde, sarı yıldızlı metal plakalara yer verilmiştir.

Caminin iç mekânı alışıldık tek kubbeli cami düzenindedir (Foto.:232-33). Pencere sayısının azlığı ve ölçü itibarıyla küçük tutulmaları, harimin biraz loş kalmasına sebep olmuştur. Derin tutulan trompların ağızları, sivri kemerlerle harime açılmaktadır. Kemerler duvar yüzeylerinden 0.15–0.20 m. kadar dışa taşırılan, üst üste birkaç sıra halindeki mukarnaslara oturmaktadır (Foto.:232). Aynı mukarnaslar, yedi sıra halinde duvar köşelerinde de tekrar edilmiştir. Tromplarla sekizgene dönüşen üst yapının köşelerindeki küçük pandantiflerle kubbeye geçilir (Foto.:234-35).

Harimin kuzeyini kaplayan basit bir parmaklık sınırlanan kadınlar mahfili, ikisi ortada bağımsız olmak üzere, ahşap direkler üzerinde yükselmektedir (Foto.:233). Kuzey duvarda mahfil girişlerinin oturması için taş konsollara yer verilmiştir. Mahfil direkleri arasındaki profilli köşeliklerle, yalancı kemer görüntüsü elde edilmiştir.

Alt pencerelerinin çakma tekniğinde yapılan ve üçer panoya ayrılan ahşap çifte kanatlarının ortasında basit profillerle hareketlendirilmiş birer bini yer alır (Foto.:236). Kanatlarda sarı yıldız boyalı, stilize çiçek ve palmetle bezeli, dekoratif madeni plakalar görülmektedir. Alt pencerelerden kuzeydoğudaki, yakın zamanlarda kapatılarak dolap nişi olarak düzenlenmiştir. Üst pencere içliklerinde görülen vitraylar yenidir.

Kıble duvarı ortasında yer alan mihrap, yöresel tabirle “tatlı kireçten” yapılmıştır. Duvardan hafifçe harime taşan mihrabın beş köşeli nişi üzerindeki beş sıralı mukarnas kavsarasında, kartuşlar içerisine alınmış halde, yan yana iki ayrı kelime-i tevhid kitabesi yer alır (Foto.:237). Mihrabı üç yandan ince silmelerle çevrilmiş geniş bir bordür dolanmaktadır. Üstte dandanlı bir taç ile sınırlanan “tatlı kireç” mihrapta, ahşap kalıplar kullanılarak yapıldığını sandığımız kabartmalar ve kalem işi nakışlar görülür. Kabartmalar, bordür, kitabelik ve taç kısmında görülmektedir. Çok kollu yıldız geçmeli geometrik bir kompozisyonun yer aldığı bordürde, yıldız ve çeşitli geometrik şekiller içerisinde, stilize bitki ve çiçekler yer alır (Foto.:238). Bordürü saran ince silmelerden birisi burmalı olup, bordürde olduğu gibi sarı yıldızla boyalıdır. Diğer silmeler yağlı boyalıdır. Mihrabın tacında, ince sarmal yivli fitiller arasında, irice stilize bitki motiflerine yer verilmiştir. Kavsara üstündeki kitabelikte, kartuşlar

içersinde, yıldızlı zemin üzerinde siyah celi sülüs hattın yanı sıra stilize bitki kıvrımları görülür (Foto.:237).

Mihrapta yer alan dikkat çekici bir başka bezeme, kalem işi nakışlardır. Fırçayla sürülerek uygulanan nakışlar, mihrap nişi, kavsara ve kavsara köşeliklerinde yer almaktadır. Mihrap nişi vişne çürüğü bir perde motifiyle doldurulmuştur (Foto.:239). Açıklı koyulu renklerle gölgelemenin yapıldığı perdenin üstünden geçen sarı süslü şerit ve buna asılı püsküller gayet ince işlenmiştir. Perdenin ortasından aşağıya sarkıtılan kandillerde yeşil yapraklı, kırmızı ve beyaz, yarı natüralist çiçekler görülür. Mukarnas yuvalarında sarı yıldız, yeşil ve bordo boyamalar, en alt sırada palmet dizisi yer alır. Kavsara köşelerinde son derece zarif çiçek demetleri ve birer rozet görülmektedir. Hafifçe kabartılan ve yeşil, sarı, kırmızı ve beyaza boyanan rozetlerin ortalarında çok kollu yıldız benzeri bir göbek yer alır. İnce dallardan çıkan küçük yeşil yapraklar arasında, menekşeyi andıran çiçek buketleri ilgi çekicidir. Sarı, pembe, mor ve kırmızıya yakın bir başka pembeyle bezeli, yarı natüralist çiçeklerin yaprakları, detaylı bir şekilde işlenmiştir (Foto.:240). Mihrabın orijinalliği konusu düşündürücüdür. İlçede yakın geçmişte “tatlı kireçten” yapıldığı bilinen birkaç mihraba³⁸⁰ nazaran, çok daha gelişkin ve süslü duran mihrabın, orijinal olabileceğini düşünmekteyiz.

Mihrabın sağında yer alan ahşaptan çakma tekniğinde yapılan minber, gayet zengin bir bezeme ve güzel bir işçiliğe sahiptir (Foto.:241-42). Tamamı koyu siyaha boyalı minberin yapıldığı ağacın cinsini tespit edemedik. Klasik bölüm ve elemanlara sahip, camiyle uyumlu ve tüm kesimleri karşılıklı simetrik işlenen minber, derin olmayan düz sathlı oymalarla bezenmiştir. Süpürgelik, yan yana dizilmiş, üçünün içleri zarif dilimli kemerlerle boşaltılan, dört panodan oluşmaktadır (Foto.:241). Bunlardan kapıya yakın panoda, altı kollu yıldızlardan dağılan geometrik bir kompozisyon görülür. Panoları birbirlerinden ayıran bordürlerde görülen kıvrık dal ve rumiler, minberin diğer kesimlerindeki bordürlerde de (kapı dikmeleri hariç) tekrar edilmiştir (Foto.:243-45). Yan aynalık, biri geniş diğeri dar olmak üzere, iki bordürle çevrilmiş büyük bir üçgendir (Foto.:243). Aynalığın ortasında stilize çiçekleri hatırlatan, daire içerisine alınmış altı kollu bir motif yer alır. Uçları ve içi stilize bitki kıvrımlarıyla doldurulmuş on iki kollu yıldızdan gelişen göbek, üçgenin kollarına doğru uzatılmıştır. Kompozisyonda rumi, palmet, kıvrık dallar ve benek şeklinde küçük yuvarlaklar görülmektedir. Aynalığı kuşatan dar bordür, süpürgelikte ve aynalığın korkuluk kesimindeki diğer bordürlerle aynıdır (Foto.:245). Geniş bordürde, kıvrık dallar arasında stilize yaprak ve iç içe palmetler tekrar edilmiştir. Yanları kapalı olan minber köşkünün, kapıya bakan yüzü açıktır. Köşkün yan yüzeylerinde, alt alta üç ayrı on kollu yıldızdan dağılan, madalyon şeklinde geometrik bir kompozisyon görülmektedir. Madalyonların arasında, kazıma usulüyle işlenmiş, küçük geometrik rozetler ve stilize lâleler dikkat çeker. Uzunca dikdörtgen şeklindeki panonun altı, dilimli kemerli zarif bir açıklıktır.

Palmet dizileriyle bezenen ve iki dikme arasına alınan minber kapısının üstü, boş bir kitabelik ve ajurlu bir taç ile değerlendirilmiştir (Foto.:246-47). Yıldız kompozisyonlu yarım daire şeklindeki tacın iki yanında, profilli birer alem yer alır. Çifte kanatlı kapı açıklığının üstüne

³⁸⁰ Katalogda yer alan Namazgâh, Yukarı Nabantlı ve Toprakkale Camileri ve katalogda yer vermediğimiz 1940'lı yıllarda yenilenen Abdulgani Camii'nde benzer mihraplar görülmektedir.

kemerli bir görünüm verilmiştir. Köşeler büyükçe stilize bitki motifleriyle değerlendirilmiştir. Kapı kanatlarında, kanatlar kapandığında tamamlanan, karşılıklı, simetrik işlenen, iki büyük madalyon kompoze edilmiştir (Foto.:247). Madalyonların ortasında altı kollu küçük bir rozet yer alır. Rozetlerden dağılan stilize bitki kompozisyonu, altı kol halinde madalyonun kenarlarına doğru uzanmakta, aralarda ise kıvrık dal, rumi, palmet ve benek şeklinde küçük daireler yer almaktadır. İnce birer bordürle sarılan madalyonların arasında kalan kesimler, stilize bitki kıvrımlarıyla doldurulmuştur. İki sıra oylumlu bir kaideye oturan, sekiz köşeli piramidal minber külahının üstünde, kelime-i tevhid yazılı, yıldızlı metal bir alem yer alır (Foto.:248).

Caminin iki vaaz kürsüsü vardır. Mihrap duvarının doğusunda bulunan ahşaptan çakma olarak yapılan çeyrek daire şeklindeki kürsü, yeni bir görünüm vermektedir (Foto.:232). Diğeri doğuda, iki alt pencere arasında, duvardan taşırılan iki taş konsol üzerinde yükselmektedir (Foto.:249). Taş konsol üzerinde, ajurlu yıldız kompozisyonlu ahşap bir korkuluk yer alır. Duvar içerisinde açılmış bir çıkış yolu bulunmadığına bakarak, kürsüye asma ahşap bir merdivenle çıkıldığı düşünülebilir. Caminin kubbe trompların içleriyle pencere çevreliklerinde kalem işi nakışlar yer almaktadır. Stilize bitkisel bezemeli nakışların yeni oldukları anlaşılmaktadır (Foto.:234-35).

TERME / KARACALI KÖYÜ CAMİİ

Katalog No : 3.1.15.
 Çizim No : 27.
 Foto. No : 250-259.
 İnceleme Tarihi : Ağustos 1994, Temmuz 2002.

Yeri: Cami; Terme-Çarşamba yolundan 2 km. içeride Terme'nin 8 km. kadar batısındaki Yukarı Söğütlü/Karacalı Köyü'nde, köy merkezinden uzakta eski bir mezarlık içinde bulunmaktadır (Foto.:250-53).

Tarihçe: Yapının eskiden "Yukarı Söğütlü Camii" şeklinde anıldığı, ancak sonradan etrafındaki sık ağaçlık sebebiyle, gün ortasında bile karanlık bir ortamda kalmasından hareketle "Karacalı" adıyla anıldığı belirtilmektedir.³⁸¹ Köy halkı caminin Terme civarındaki en eski camilerden biri olduğunu ve civar köylerin cuma camisi olarak inşa edildiği, bildirmektedir. Caminin klasik anlamda bir kitabesi yoktur. Doğu duvarda ağaç zemine kazınarak nesih hatla yazılmış Osmanlıca bir yazı yer alır: (Foto.:254).

"جاوشلی قریه سی خلقی و اعیان بیان
 ایدر فی سنة نصف شعبان ۱۱۱۲"

"Çavuşlu Karyesi halkı ve ayan beyan / Eder fi sene nısfı Şa'bân 1112."

Aynı duvarda yine kazıma yoluyla 1170 (M. 1757), 1182 (M. 1768), son cemaat yerinde bir mertek üzerinde aşı boyasıyla 1215 (M. 1800) tarihleri yazılıdır. Y. Can, bu tarihlerden en eskisini inşa, diğerlerini ise onarım tarihleri olarak değerlendirmektedir.³⁸² Yukarıdaki kitabeden hareketle yapının H. 1112/ M. 1700–01 yılında inşa edilmiş olabileceğini kabul edebiliriz. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde yapıya ait H. 1323 / M. 1905 tarihli bir vakfiye³⁸³ kaydından, yapının bu tarihte bir ölçüde elden geçirildiği anlaşılmaktadır. Cami bugün yalnızca cenaze namazları için kullanılmaktadır.

Mimari ve Süsleme: Yapı; düz bir alanda taşlara oturan kalın kütükler üzerinde, kirişleme usulüyle kurularak, yerden 0.60 m. kadar yükseltilmiştir (Foto.:250). Cami, ahşaptan yığma tekniğiyle inşa edilmiştir. Dikine dikdörtgen şeklinde 5.95 x 10.55 m. boyutlarındaki harimi, "U" şeklinde bir revak sarmaktadır (Çiz.:27). Revakın kuzeyi bir hayli geniş tutularak son cemaat yeri olarak düşünülmüştür. Revaklarla birlikte ölçüleri 9.80 x 16.15 m.ye ulaşan tek katlı cami, üç omuz kırma çatıyla örtülüdür. Çatının altı bakkal tavan şeklinde açık tutulmuştur. Yapıda kadınlar mahfili ve minareye yer verilmemiştir.

Duvarlar köşelerde kurt boğazı geçmelerle geçirilen kalınlıkları 0.12–0.15 m. arsında değişen ahşap perdelerle inşa edilmiştir (Foto.:255). Duvar boyunca tek parça uzatılan perdeler doğu, batı ve güneyde duvar ortalarında, zeminden çatı hizasına kadar uzanan, duvarlara içten ve dıştan dövme demir çivilerle çakılarak tutturulan dikmelerle desteklenmiştir (Foto.:255).

³⁸¹ Y. CAN, **a.g.e.**, s. 35. Araştırmamız sırasında caminin mezarlıktaki ağaçlar arasında, yaz günü karanlığa gömüldüğüne şahit olmuştuk.

³⁸² Y. CAN, **a.g.e.**, s. 37. Bir başka araştırma H. 1112/1700-01 tarihini inşa tarihi olarak kabul etmektedir. **Geçmişten ...**, s. 121.

³⁸³ V.G.M.V.K.A., 602 numaralı defter, s.188, sr. 287.

Camiye doğuda revaka çıkan üç basamaklı basit bir merdivenle ulaşılmaktadır. Harim duvarlarının kuzey ucu hizasında, merdivenin bulunduğu kesime bir direk ilave edilerek, burası kapı olarak düzenlenmiştir.³⁸⁴ Son cemaat yeri olarak düşünülen kuzey revak 5.30 m. doğu ve batı ise 1.80 m. genişliktedir. Revaklarda doğuda on bir, batıda dokuz olmak üzere, tek sıra, kuzeyde ise iki sıra halinde altı direk yer alır.³⁸⁵ Kare gövdeli, basit profilli başlıklı direklerin kuzeydekilerin üst kesimlerine basit geometrik desenler oyulmuştur. Doğudaki korkuluk kare kesitli çubuklarla, kuzey ve batıdaki ise düz tahtalarla donatılmış olarak, yaklaşık 1.10 m, kadar yükselmektedir.³⁸⁶ Doğu revakın kuzeybatı kenarı, abdest alma mahalli olarak düzenlenmiştir.³⁸⁷ Çatı bu kesimdeki taşıntının üzerini örtecek şekilde uzatılmıştır. Oluklu kiremitlerle kaplı çatı, doğu ve batıda 0.65 m., kuzeyde 0.90 m., güneyde 0.50 m. kadar taşan saçaklarıyla, dış görünümde yapıya hakimdir. Ön cephede saçağın orta kesimi dışa bombelidir. Yapı dışında kible duvarı boyunca, basit ahşap bir oturma sekisi görülür. Son cemaat yeri revakının doğu ve batısında, beden duvarları hizasında uzanan basit parmaklıklara yer verilerek, son cemaat yeri revakıyla doğu ve batı revaklarının arası ayrılmıştır.

Son cemaat yeri ve doğu revakta bazı mertek, ara aşık ve direk başlıklarında kırmızı aşı boyalar görülmektedir (Foto.:256). Başlıktakiler oymalara uydurulmuş geometrik düzende, basit boyamalardır. Merteklerde basit geometrik çizgiler yanı sıra yazılara da yer verilmiştir. Yazılar belirli bir program gözetilmeksizin, gayet kabaca yazılmış dini ibarelerdir.³⁸⁸ Son cemaat yeri bu konuda daha yoğundur. Merteklerde dini ibareler arasında daha önce sözünü ettiğimiz 1215 (M. 1800) tarihi yer alır. Bu tarih, kırmızı aşı boyalı nakışların yapıldığı tarih olabilir. Bazı merteklerde yazının bir kısmının duvar içerisinde kaldığına bakarak boyaların merteklerin yerine konulmadan önce hazırlanmış olabileceği düşünülebilir. Bu durumda yapıdaki en eski kitabenin H. 1112 / M. 1700 tarihli olduğunu hesaba katarak, aşı boyaların H. 1215 /M. 1800 yılında, muhtemel bir tamirat sırasında yapılmış olabileceği ve bu tarihte bazı merteklerin değiştirilmiş olabileceği akla gelmektedir.

Duvarlarda kuzeyde pencereye yer verilmezken doğu ve batıda birer alt, güneyde ise iki alt olmak üzere asimetric bir düzende dört pencere açılmıştır. Güney ve doğuda alt ve üst hizalarda ayrıca küçük dörtgen açıklıklara yer verilmiştir. Ayrıca Y. Can'ın da işaret ettiği üzere, kibledeki pencereler alışılmışın dışında gayet geniştir (Foto.:253). Bunların sonradan genişletildikleri anlaşılmaktadır. Pencere açıklıklarını kapatan kanatlar ve içteki sürgülü kapaklar yenidir.

Harime, kuzeyde duvar ortasında bulunan basit dörtgen açıklıklı çifte kanatlı bir kapıyla girilmektedir (Foto.:257). Tek parça ağaçtan yapılan kanatlar duvarlara, dövme demir çiviler ve demir menteşelerle tutturulmuştur. Sağlı sollu büyük ölçüde simetric tutulan kanatlar altışar

³⁸⁴ Kapının sonradan yapılmış olabileceği akla gelmektedir.

³⁸⁵ Doğudaki direklerden kible yönündeki başlıksız olan ikincisi yenidir.

³⁸⁶ Son cemaat yerini çeviren tahta korkuluğun aslında batı revaktaki gibi olduğu belirtilmektedir Y. CAN, **a.g.e.**, s. 36.

³⁸⁷ Yakın zamanlarda çekilen su tesisatı, ibrikler ve ibrikleri konulduğu sekisiyle, düzenlemenin eskiden beri süregeldiği düşünülebilir. Bölgede uygulamanın benzerleri bulunmaktadır.

³⁸⁸ Doğu revakta, kibleden kuzeye gelirken birinci mertekte "*La ilahe illallah*", ikincisinde "*La ilahe illallah Muhammedu'r Resulullah*" yazılıdır.

panoya ayrılarak, oymalarla bezenmiştir. Birbirine benzer şekilde basit eğriler, dış sıraları, prizmatik üçgenlerle oluşturulmuş altı kollu yıldızlarla bezeli kanatların ortasında, yalın bir bini yer alır (Foto.:258). Yağlı boyalarla çirkinleştirilen kanatların üst kısmında kapı açıklığına kadar bir ek görülür. İki demir levhayla kanatlara tutturulan üst kısım yalın tutulmuştur. Benzer bazı örneklerle bakarak orijinalde burada kemer şekli verilmiş süslü bir parçanın olabileceği akla gelmektedir. Üç yandan basit bir çevrelekle kuşatılan kapının eşiği yüksek tutulmuştur.

Caminin içerisi bir hayli loştur (Foto.259:). Ortada mihrap ekseni üzerinde köşeleri gayri muntazam pahlanarak, kareden çokgene dönüşen iki direk yer alır. Üst kesimleri basit eğriler ve fırfırlı oymalarla bezeli direklerin başlıkları, profillidir. Birbirinin simetriği olan direk başlıklarının alt yüzlerinde, basit eğriler ve baklava dilimi oymalar yer alır. Tavan ve duvarlara giydirilen ahşap kaplama pencerelerin, sürgülü iç kapakları yenidir. Duvarlar ve tavan, kapıda olduğu gibi yağlı boya ile boyandığından yapının orijinal görüntüsü neredeyse tamamen yok edilmiştir.

Kible duvarı ortasında bulunan mihrap, yakın zamanlardan değilse bile, ilk inşadan sonraya ait olmalıdır (Foto.:259). Yarım yuvarlak mihrap nişinin üstüne yuvarlak kemer formu verilmiştir. Güneybatı köşedeki minber yenidir. Harimin güneydoğu köşesinde yer alan vaaz kürsüsü, gayet basit olup mihrap gibi ilk inşadan sonraya ait olmalıdır. Kürsü ile mihrap arasında, kible duvarı boyunca uzanan 0.30 m. kadar yükselen bir parmaklık görülür. Harimin kuzeybatı köşesindeki basit bir parmaklıklarla çevrili müezzin mahfili, 0.40 m. kadar yükselen basit bir seki şeklinde olup muhtemelen yakın zamanlardan kalmış olmalıdır.

ONDOKUZMAYIS – FATİH (ENGİZ / MEZARLIK) CAMİİ

Katalog No : 3.1.16.
 Çizim No : 28.
 Foto. No : 260-266.
 İnceleme Tarihi : Ağustos 2002.

Yeri: Cami; Ondokuzmayıs İlçesi'nin 1 km. kadar güneyinde, Yukarı Engiz Mahallesi'nde, Fatih Caddesi üzerinde, eski bir mezarlık içinde bulunmaktadır (Foto.:260-63).

Tarihçe: Cami, Ondokuzmayıs'ın eski ismi Engiz'e nispetle "Engiz Camii" ve mezarlık sebebiyle "Mezarlık Camii" adıyla da anılmaktadır. Yapının inşa kitabesi olmadığı gibi kayıtlı bir vakfiyesine de rastlayamadık. Mahalle sakinlerinin ifadesinden yapının yüz yılı aşkın zamandır mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Y. Can yapıyı 19.y.y.a tarihlemektedir.³⁸⁹ Yöreye ilgili çeşitli araştırmalarda herhangi bir açıklama yapılmaksızın, yapı 19.y.y.a verilmektedir.³⁹⁰ Mimari açıdan yakın benzerlik gösterdiği diğer camiler gibi, bu yapı da, daha eskilere gidebileceğinden, yapıyı 17 ile 19. yüzyıl arasına tarihlemeyi uygun görmekteyiz.

Mimari ve Süsleme: Düz bir alanda inşa edilen cami, toprak zeminde iri moloz taşlara oturan, üç kademeli kirişler üzerinde, yerden 0.60 m. kadar yükseltilmiştir. Büyük ölçüde sökülen döşeme, caminin kirişlemesini detaylı olarak inceleyebilme fırsatı vermiştir.³⁹¹

Cami, ahşaptan yığma tekniğiyle inşa edilmiştir. Harim 7.70 x 9.25 m. ölçülerinde dikine dikdörtgen şeklinde olup, etrafını üç yönden kuşatan revakla birlikte caminin boyutları, 12.40 x 14.15 m.yi bulmaktadır (Çiz.:28). Revaklar dahil olmak üzere camiyi, dört omuz kırma çatı örtmektedir. Yapının içindeki düz tavan yenidir.³⁹² Harimin orijinalde, bakkal tavan şeklinde, çatıya kadar açık olduğu anlaşılmaktadır. Minaresi bulunmayan tek katlı yapının kuzeyinde, kadınlar mahfiline yer verilmiştir. Caminin girişi kuzeydedir.

Harim duvarları, köşelerde kurt boğazı geçmelerle tutturulan duvar boyunca uzatılmış tek parça 0.10 m. kalınlıktaki ahşap perdelerle inşa edilmiştir. Kuzey ve güneyde birer, doğu ve batıda dövme demir çivilerle duvara çakılan ikişer dikme duvar boyunca uzatılan perdeleri desteklemektedir (Foto.:262). Ahşap perdeler arasında bir iki yerde kavila geçmeler görülmektedir. Perde aralarının zamanla açılmasıyla görülebilen kavilaların yaygın olarak kullanılmış olabilecekleri akla gelmektedir.³⁹³

Son cemaat yeri revakının batıdan doğuya doğru ikinci, üçüncü, dördüncü direkleriyle

³⁸⁹ Y. Can'ın halkın belirttiğimiz yöndeki beyanları ve ahşap malzemenin mukayesesinden yola çıkarak bu kanaate ulaştığı anlaşılmaktadır. Y. CAN, **a.g.e.**, s. 55.

³⁹⁰ **Geçmişten** ..., s. 111; H. YİĞİT, **Samsun**, s. 214.

³⁹¹ En alta moloz taşların üzerinde, doğu-batı doğrultusunda yaklaşık 1.30 m. arayla, yatay olarak dizilen 0.20–0.25 m. kalınlıkta on kiriş bulunmaktadır. Bunun üzerinde kuzey-güney istikametinde aynı kalınlıkta, yan yana yaklaşık 2.20 m. aralıklarla, altı kiriş atılmış, bunlarında üzerinde kirişlemenin birinci kademesindeki düzen tekrar edilmiştir. Bunun üzerinde 4 cm. kalınlıkta döşeme çakıldır. Bu kirişleme şekli yöredeki tüm ahşap camiler için büyük ölçüde geçerlidir.

³⁹² Bugünkü tavan döşemesi yapıyla uyumlu gözükmemektedir.

³⁹³ Duvar içerisinde saklı kalan kavilaları ancak böyle açılmalar sayesinde görebilmekteyiz. Aynı uygulamaya birkaç yapıda daha rastlamıştık.

çatının bu kesimi yıkılmıştır (Foto.:264). Yakın zamanlarda yıkıldığı anlaşılan³⁹⁴ alaturka kiremitlerle kaplı çatının saçakları, kuzey ve güneyde 1.85 m. doğu ve batıda ise 0.90 m. kadar taşırılmıştır. Taşının çok olduğu kible cephesinde, yedi eli böğründe, çatıya destek vermektedir. Saçak mertekleri altına gelen bir kirişle, duvarların üst kesimleri arasında uzatılan eliböğründelerin vaktiyle kuzeyde de bulunduğunu sanıyoruz. Ancak bu kesim şimdi enkaz haldedir. Ahşap camilerin büyük çoğunluğunda az çok görülen, büyük tutulan çatının yapıyı bastırması hali, bu yapı için de geçerlidir.

Son cemaat yeri revakı, gayet geniş tutulmuştur (4.70 m.). Doğu ve batıda 2.25 m. genişlikte tutulan revakları bu yönlerde tam karşılıklı yedişer direk taşımaktadır. Kuzeyde, köşeleri saymazsak, iki sıra halinde altı direk yer alır. Bunlarla birlikte revak; doğu ve batıda bir, kuzeyde iki sıralı olmak üzere yirmi direk taşıyıcı oluyordur.³⁹⁵ Kare kesitli direklerin başlıkları basit profillidir. Direkler arasında sadece batı yönde bir korkuluk görülmektedir. Korkuluğun, revakın diğer yönlerinde de olması gerektiğini düşünmekteyiz.³⁹⁶

Duvarlarda; kible yönde bir alt bir üst, doğuda iki alt bir üst, kuzeyde iki alt olmak üzere, asimetrik düzende, iki kat halinde dokuz pencere açılmıştır (Foto.:262-63). Doğu ve batıdaki iki alt pencere simetrik. Pencerelelerin basit dikdörtgen açıklıkları sövelerle kuşatılmıştır. Birisinde yerinde duran yatay dövmeye demir şebeke, açıklıkların muhafazalı olduğunu göstermektedir. Kapının sağındaki pencerenin dışa açılan mevcut bir kanadı, pencerelerin dışa açılan çift kanatları olduğuna işaret etmektedir. Bugün enkaz halde olduğundan yapının kuzeyinde kapı eksenini üzerinde yer verildiğini tahmin ettiğimiz birkaç basamaktan oluşan muhtemel merdiveni tespit etmek mümkün değildir. Revakın giriş önüne denk gelen iki direk arasında kalan döşemesi, yanlara göre alçak tutularak, bu kesim giriş olarak vurgulanmıştır.

Camiye, harimin kuzey duvarı ortasında bulunan kapıyla ulaşılmaktadır (Foto.:265). Düz tahtadan ibaret çift kanatlı kapının üzerine yerleştirilen basık yuvarlak kemer şekli verilmiş tahta kapıya bir nebze hareket sağlamıştır. Yüksekçe bir eşikle geçilen kapı açıklığı, yalın sövelerle çevrilmiştir. Kapının bir metre kadar üstünde perdeleri delerek 0.25 m. kadar dışarıya taşırılan kiriş başları, içerdeki mahfil kirişlerinin uzantılarıdır. Bunlar yan yana belli aralıklarla dizilerek cephenin yalın görüntüsüne hareket katan unsurlar olmuştur. Etrafındaki kentle irtibatı kesilen caminin yalnızlığı, içeride daha fazla hissedilir.³⁹⁷ Büyük bir kısmı sökülen döşemenin altında, mihrabın tamamı, minberin ise bir kısmını tahrip eden definecilerin, bıraktığı çukurlar görülür (Foto.:266).

³⁹⁴ Kuzey kesimdeki tahribat buradaki direk sayısı ve düzenini kesin olarak tespiti imkân tanımamaktadır. Plânda taralı olarak belirttiğimiz üç direği tahmini olarak çıkarttık. Can'ın plânının da aynı şekilde olduğunu görmek sevindiricidir. Ancak Y. Can'ın yayınladığı cephe görüntüsünde açıklığın geniş olduğu direklerin arasında, çaprazlama konulmuş iki direk daha görülmektedir. Can'ın araştırması esnasında yerinde oldukları anlaşılan çapraz direklerin, belirttiğimiz kesimdeki diğer direklere çatı ağırlığını taşımada yardımcı elemanlar olarak düşünüldükleri anlaşılmaktadır.

³⁹⁵ 1996 yılı civarında yayımlandığını bildiğimiz (baskı tarihi yok) Geçmişten Günümüze Kültür Değerleriyle Samsun adlı eserde, 110. sayfada yer alan bir resimde ve Can'ın kitabında çatı sağlam gözükmemektedir. Y. CAN, **a.g.e.**, resim 64 (sayfa numarası verilmemiş).

³⁹⁶ Can'ın da görüşü bu yöndedir. Y. CAN, **a.g.e.**, s. 55.

³⁹⁷ Pencerelelerin kaybolan muhafazaları yapıya sokak hayvanlarının girmesine yol açmıştır.

Y. Can'ın plânında³⁹⁸ kible duvarı ortasında görülen, harime doğru hafifçe taşan yarım yuvarlak nişli mihraptan, iz kalmamıştır. Mihrabın sağında yer alan minberin doğu aynalığı, kapı direklerinden biri, köşk üstündeki muhtemel külâh ve merdiven basmaklarından birkaçı yerinde değildir (Foto.:266). Günümüze ulaşan kapı direği ile köşkün önündeki iki direktteki profiller haricinde sade tutulan minber, orijinal olmalıdır. Kible duvarının doğu köşesinde görmeye alıştığımız vaaz kürsüsüne ait bir ize rastlayamadık.

Harimin kuzeyini kaplayan kadınlar mahfiline, doğuda duvara bitişik basit merdivenle çıkılmaktadır. Mahfili ortada kare kesitli basit profilli başlıkları bulunan iki direk taşımaktadır. Buların üstünde aynı şekildeki iki direk, çatıyı taşıyan kirişlere destek vermektedir. Alttaki direklerin üzerinde kuzey-güney istikametinde atılan ve mahfili taşıyan kirişlerin başları kuzeyde duvardan, kible yönünde ise mahfil hizasından 0.35 m. kadar taşırılmıştır. Mahfil korkuluğu bu kiriş başlarından içeride direklerin üstünde bulunmaktadır. Korkuluk gayet basit, kare kesitli çubuklarla teşkil edilmiştir.

³⁹⁸ Y. CAN, a.g.e., s. 53.

VEZİRKÖPRÜ - YUKARI NALBANTLI CAMİİ

Katalog No : 3.1.17.
 Çizim No : 29.
 Foto. No : 267-272.
 İnceleme Tarihi : Ağustos 1994, Temmuz 2002, Şubat 2003.

Yeri: Cami, ilçe merkezinde Nalbantlı Mahallesi'nde bulunmaktadır (Foto.:267-69).

Tarihçe: Caminin doğu duvarının dış yüzünde, çatıya yakın orta kesimde, yaklaşık 1.15 x 0.30 m. ölçülerinde duvardan hafif dışa taşırılan taş üzerine yazılmış bir kitabe yer alır. Üç satırlık celi nesih hatlı, Osmanlıca kitabenin metni şöyledir: (Foto.:270).

"صاحب الخيرات

الحاجي حسين

عمل مصطفى ١١٦٢"

"*Sahibü'l-hayrat / El-Hacı Hüseyin / Amele Mustafa / 1162.*"

Kitabeye göre cami, H. 1162 / M. 1748–49 yılında Hacı Hüseyin tarafından amele Mustafa'ya yaptırılmıştır. 1748–49 yılını, yapının inşa yılı olarak kabul edebiliriz. Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde yapıya ait bir şahsiyet kaydı bulunmaktadır.³⁹⁹

Mimari ve Süsleme: Düz bir alanda kurulan, batısında yeni bir evle bitişen, doğusu sokağa açılan caminin, kuzey ve kible yönünde yakın zamanlarda yapılan duvarlarla çevrili dar bir avlu yer alır (Foto.:267).

İçten düz tavan, dıştan dört omuz kırma çatıyla örtülen, dikine dikdörtgen şeklindeki hariminin önünde kapalı, yeni bir son cemaat yeri, kuzeybatı köşesinde ahşap bir minare yer alır. Cami dıştan; 8.50 x 14.50 m. (harim 8.50 x 10.60 m.) boyutlarında olup son derece sadedir (Çiz.:29). Kuzey duvarın ortasında yer alan kapıyla son cemaat yerine ulaşılmakta, aynı eksen üzerindeki bir başka kapıyla harime geçilmektedir. Caminin pencereleri iki katlı, asimetrik bir düzen göstermektedir. Yapı kuzeyde bir alt iki üst, doğuda üç alt iki üst, batı ve güneyde birer üst olmak üzere, on pencereyle aydınlatılmıştır. Bunlardan dördü son cemaat yerine açılmıştır. Harimin kuzeyinde, ayrıca bir pencere daha açılmıştır. Harimin batı duvarındaki izler, bu duvarda (doğudaki iki pencerenin simetriğinde) vaktiyle, iki pencere bulunduğu işaret etmektedir.⁴⁰⁰

Çinkoyla kaplı ahşap minareye mahfil katındaki bir kapıyla çıkılmaktadır. Çatı hizasında başlayan gövdenin üzerinde, dışa taşkın bir şerefe altı, silindirik basit bir petek ve konik külah yer almaktadır (Foto.:271).

Enine dikdörtgen şeklindeki son cemaat yerinin batı kesimi, imam odası olarak düzenlenmiş, doğusuna ise ikinci kata çıkışı sağlayan bir merdiven yerleştirilmiştir. Son cemaat yerinin asli şekli hakkında bir fikir yürütmek gerekirse, yapıyla uyumlu olması bakımından

³⁹⁹ V.G.M.V.K.A., 2270 numaralı Samsun Fihristi, s. 57, sr. 54. S.K.T.V.K.K.A.'nde bulunan, yapıya ait bir envanter kaydında, caminin arka bahçesinde (kible tarafta) Nalbantlı Caddesine bakan duvara bitişik, üçgen alınlıklı ve yalağı bulunan bir çeşmeden söz edilmektedir. Tarif edilen yerde, bir çeşme olmadığı gibi mahalle sakinlerinin çeşmeden habersiz olduklarını gördük.

⁴⁰⁰ Bitişikteki ev sebebiyle pencerelerin sonradan kapatıldığı anlaşılmaktadır.

yanları kapalı bir sundurma, akla yakın gelmektedir.

Caminin içi, dışta olduğu gibi son derece sadedir (Foto.:272-73). Harimin kuzeyinde bulunan kadınlar mahfilinin altı, parmaklıkla çevrili basit bir seki şeklinedir. Aynı şekilde parmaklıklarla çevrili mahfilin ortası, yarım yuvarlak şekilde kibleye doğru taşırılmıştır. Harimin kuzeybatı koşesinde, mahfile çıkan bir merdiven ve minare kaidesi yer alır. Batı duvardaki pencerelerin kapatılması ve kibledeki pencerelerin sayıca yetersiz oluşu, harimin biraz loş kalmasına sebep olmuştur. Ortasında, dört yöne uzatılan lle benzeri oymalarla bezeli, ahşap oymalı, fırfırlı, kuk yuvarlak bir göbeğe yer verilen tavanın, diğer kesimleri sade tutulmuştur.

Kible duvarı ortasındaki mihrap, bunun sağındaki minber ve güneydoğu köşede yer alan vaaz kürsüsü, yağlı boyalı olup ‘‘tatlı kireçten’’ yapılmışlardır (Foto.:272). Yörede diğer bazı camilerde görülen bu tekniğin, yakın zamanlara kadar uygulandığı, camide saydığımız elemanların da yakın zamanlarda yapılmış oldukları anlaşılmaktadır.⁴⁰¹ İçten ve dıştan sıvanan duvarların kalınlığının 0.20 m. olduğuna bakılırsa, hımiş olabileceği anlaşılır.⁴⁰²

⁴⁰¹ Caminin imamı, bu elemanların 40–50 yıllık olduklarını belirtmiştir. Mahalle sakinlerinden, caminin içinde kible duvarı boyunca uzanan şimdiki sunta sekinin yerinde, eskiden basit bir parmaklık olduğunu oğrendik.

⁴⁰² Toprakale Camii’nde 0.16 m. kalınlıktaki duvarların sıvasız batı dış yüzünde, ahşap ve taş-toprak dolgu görülmekteyken bu yapıda sıva duvar yüzeyinin tamamını kapatmıştır. Hımiş duvar, ilçenin eski evlerinde de uygulanmıştır.

KAVAK / TATARMUSLU KÖYÜ – YENİ (DERE) CAMİİ

Katalog No : 3.1.18.
 Çizim No : 30.
 Foto. No : 273-278.
 İnceleme Tarihi : Şubat 2003.

Yeri: Cami; Kavak'ın 5 km. kadar doğusundaki Tatarmuslu Köyü sınırlarında Kavak-Asarcık yolunun 2. km.sinde, yoldan yaklaşık 300 m. kadar içeride, köy merkezi dışında eski bir mezarlık içinde bulunmaktadır (Foto.:273).

Tarihçe: Halk arasında “Yeni” ve “Dere Camii” adlarıyla da anılan caminin bulunduğu mezarlık “Yeni Camii Mezarlığı” şeklinde, caminin adıyla anılmaktadır. Köyden görüştüğümüz bazı şahıslar, caminin vaktiyle etrafındaki Tatarmuslu, Kurşunlu, Tabaklı ve Çarıklıbaşı köylerinin cuma camisi olarak yapıldığını ifade etmişlerdir.

İnşa kitabesi bulunmayan caminin kayıtlı bir vakfiyesine de rastlayamadık. Y. Can, kible duvarının dış yüzünde kazıma usulü ile yazılmış H. 1211 tarihine (1796) dikkat çekerek bu tarihin inşa tarihi olarak kabul edilebileceğini belirtmektedir.⁴⁰³ Tarihleme konusunda halkın bildiği, yapının yüz yıldan daha eski olduğudur. Elimizde bu tarihten başka, benzer yapılarla mukayese yolu kalmaktadır. Yapının en yakın benzeri Kavak-Değirmencili Köyü Eski Camii'dir. Onun da tarihlemesinde en eskisi H. 1221 / M. 1806 olan ve benzer şekilde kapıya kazınmış tarihleri dikkate almak gerekirse bu eseri de H. 1211 tarihine dayanarak, 1796 yılı civarına yerleştirebiliriz. Ancak bu tarihin daha sonraki bir onarıma ait olma ihtimali de unutulmamalıdır. 1960'lı yıllarda bir onarım⁴⁰⁴ geçiren yapı, bugün kendi haline terk edilmiştir. Caminin güneybatı köşesine 10 m. kadar mesafede üst örtüsü yıkık, harap halde yaklaşık 8 x 15 m. ölçülerinde kâgir bir yapı bulunmaktadır. Köy halkından bunun kurtuluş savaşından önce yapımı başlamış bir medrese olduğu, seferberlik yıllarında yarım kaldığı öğrenilmiştir.

Mimari ve Süsleme: Cami, kible yönünden geçen küçük bir dere kenarında, düz bir alanda inşa edilmiştir. Moloz taşlara basan kütükler üzerinde kirişleme usulüyle, yerden 0.50 m. kadar yükseltilen caminin revak direklerinin kaide kesimleri 1960'lı yıllarda yapılan duvar içerisinde kalmıştır (Foto.:274-75).

Ahşaptan yığma tekniğinde inşa edilen caminin dikine dikdörtgen şeklindeki harimi, dört yönden revaklarla sarılıdır (Çiz.:30). Revaklarla birlikte boyutları 10.40 x 16.05 m.yi bulan yapının harimi, bugün 6.15 x 11.20 m. ölçülerindedir. Orijinalde şimdiki harimin kuzeyinin bir duvarla ayrılarak, son cemaat yeri olarak düzenlenmişken, daha sonra duvarın kaldırılarak son cemaat yerinin, harime dahil edildiği anlaşılmaktadır. Revaklarla birlikte tek katlı olarak inşa edilen cami, dört omuz kırma çatıyla örtülüdür. İçteki düz tavan yenidir. Caminin kadınlar mahfili ve minaresi bulunmamaktadır.

Caminin duvarları, köşelerde kurtboğazı geçmelerle birbirine tutturulan, kalınlığı 0.10–

⁴⁰³ Y. CAN, a.g.e., s. 40.

⁴⁰⁴ Köy sakinlerinden ifadelerinden, yapının altına zamanla biriken toprağın çıkarıldığı, yapıyı saracak biçimde taş bir duvar çekilerek altındaki boşluğun kapatıldığı, çöken döşeme, çatının ahşap aksamı ve kaplamasının elden geçirildiği anlaşılmaktadır.

0.12 m. arasında değişen ahşap perdelerle yapılmıştır (Foto.:275). Perdelerin biçimi, diğer camilerde gördüklerimizden farklıdır. Harime bakan iç yüzeyleri düz, dışarıya bakan yüzeyleri ise tomruklarda olduğu gibi dışa bombelidir. Yapıya karakteristik bir görünüm veren perdeler, kuzey ve güneyde duvar boyunca tek parça, doğu ve batıda ikişer parçalıdır.

Oluklu kiremitlerle kaplı çatı, revaklardan 1. m. kadar taşan geniş saçaklarla yapıyı biraz bastırmıştır. Caminin etrafına çekilen taş duvarların, revakların orijinal zemin hizasından 0.40 m. kadar yükseltilmesi cephede basık bir görünüme sebep olmuştur (Foto.:275). Böylece duvarlara nispetle yüksek tutulan çatının yapı kütesindeki etkisi, daha da artmıştır. Çatının kuzey ve güneyi dışa doğru hafif bombeli bir yay çizer. Yapıyı dört yönden saran revakın genişliği; kuzeyde 2.55 m. diğer yönlerde 1.95 m.dir. Revakı doğu ve batıda karşılıklı altışar, kuzey ve güneyde yine karşılıklı dörderden, toplam on altı direk taşımaktadır. Direkler kare kesitli olup kimilerinde birbirinin aynı profilli başlıklar görülür. Giriş cephesinde direklerin üzerindeki çatı kirişlerinin üstünde yastık şeklinde, kirişler ilave edilerek, çatının altına kadar devam eden bir tür kalkan duvar oluşturulmuştur. Revakın çatısına içten bakılınca, bazı mertek başlarının profillerle sonlandığı görülmektedir. Kuzey ve güneyde dörder, doğuda on bir, batıda ise yedi mertekte bu profilleri görmek mümkündür.

Duvarlarda; kuzeyde pencereye yer verilmezken, kible ve doğuda iki alt, batıda iki alt, bir üst olmak üzere, dikdörtgen açıklıklı yedi pencere açılmıştır (Foto.:274-76). Bazılarında yatay demir çubuklu şebekelerin görüldüğü pencerelerin kanatları yenidir. Pencerelere ilaveten kible cephesinin çeşitli yerlerinde düzensizce açılmış çok küçük açıklıklarla yapı ışıklandırılmaya çalışılmıştır.

Camiye; kuzeyde duvar ortasında bulunan, basit dikdörtgen açıklıklı bir kapıyla girilmektedir. Harime kabaca yerleştirilmiş dört direk ile birlikte yer yer çökmeye başlayan tavan ve kapı kanatları yenidir. Harimin orijinalde, bakkal tavan şeklinde çatıya kadar açık olduğu anlaşılmaktadır. Y. Can'ın da işaret ettiği üzere, harimin doğu ve batısında 0.70 m. kadar devam eden perde başları, vaktiyle burada bulunan duvarın bakiyesidir.⁴⁰⁵ İnşadan sonra bilemediğimiz bir tarihte harim ile son cemaat yerini ayıran bu duvar, her iki kenarda 0.70 m. kadarlık kesimi bırakılarak kesilmiş, son cemaat yeri harime katılmıştır (Foto.:277). Bu duvara ait perdelerden üst hizada bulunan birisi kesilmeden bırakılmış, duvarları tutan bir gergi işlevi yüklenmiştir. Harime eskiden bu duvarın ortasında olması beklenen kapıyla ulaşıyor olmalıydı.

Caminin içerisinde kayda değer bir eleman ve tezyinat eseri görülmez (Foto.:278). Kible duvarının batı köşesindeki minber, yenidir. Doğü köşede olması beklenen vaaz kürsüsü ile duvar ortasında olması gereken mihraptan eser yoktur.

⁴⁰⁵ Y. CAN, a.g.e., s. 39.

ASARCIK / AKYAZI KÖYÜ – GÖKGÖL CAMİİ

Katalog No : 3.1.19.
 Çizim No : 31.
 Foto. No : 279-88.
 İnceleme Tarihi : Ağustos 2002.

Yeri: Cami; Asarcık'ın 5 km. kadar kuzeydoğusunda, Samsun-Asarcık yoluna 1 km. mesafede, Akyazı Köyü'nde bulunmaktadır.⁴⁰⁶ Yapı, köy merkezinin dışında, Boduroğlu Mahallesi'nde, eski bir mezarlık içerisinde yer almaktadır (Foto.:279-81).

Tarihçe:

İnşa kitabesi bulunmayan camiye ait bir vakfiye⁴⁰⁷ de bilinmemektedir. Yapının içerisinde, batıdaki ahşap girişin doğu yüzüne kabartılarak yazılmış, bir tamir kitabesi bulunmaktadır. Sanat değeri taşımayan, üçgen çentiklerle belirlenmiş basit dikdörtgen bir çerçeve içine alınan kitabenin metni şöyledir: (Foto.:282)

"تعمير حاجي صوفي
 حسن اوسطه ١٢٩١"

"*Ta'mîr Hacı Sofî / Hasan Usta 1291.*"

Kitabaya göre cami H. 1291 / M. 1874 tarihinde, "Hasan Usta" tarafından onarılmıştır. Bu girişin yanındaki diğer girişin zemine bakan yüzünde oyularak yazılan "1180"/ M. 1766 tarihinin neye tekabül ettiği belli değildir. Bunun inşa tarihi olabileceğini göz önünde bulundurarak, ayrıca yapının bölgedeki diğer camilerle olan benzerliğini de hesaba katarak, yapının 18. yüzyılın 2. yarısında inşa edilmiş olabileceğini düşünmekteyiz. Günümüzde irtibatlı olduğu bir başka yapı⁴⁰⁸ bulunmayan caminin doğu revakında, halkın "müderriş odası/sofya odası" şeklinde adlandırdığı, bir hücre bulunmaktadır. Yapının revakı sonradan tuğla bir duvarla kapatılmış, harim duvarları, mihrap ve minberin büyük bir bölümü lambriyle kaplanmıştır.⁴⁰⁹ İbadete açık olan cami, nispeten iyi durumdadır.

Mimari ve Süsleme: Kuzeyden güneye hafif meyilli bir alana oturan yapının, kuzey ve doğu tarafında yukarıda belirttiğimiz mezarlık yer alır. Cami; kuzeyden güneye doğru 0.50 – 0.60 m. yükselen bir platform üzerinde, girişleme usulüyle oturtulmuştur (Foto.:280). Platformun kenarlarındaki taş duvar sonradan çekilmiştir.⁴¹⁰ Moloz taşlara oturtulan, harim perdelerinde olduğu gibi kurtboğazı geçmelerle birbirlerine bağlanan ahşap girişler, görebildiğimiz kadarıyla üç kademeli olarak birbirleri üzerine oturtulmuştur.

Cami; ahşaptan, yığma (çanti) tekniğinde yapılmış olup, içten düz tavan, dıştan dört omuz kırma çatıyla örtülüdür. 6.90 x 9.80 ölçülerindeki dikine dikdörtgen şeklindeki harimi, iki katlı, sonradan kapatılan "U" şeklinde bir revak sarmaktadır (Çiz.:31). Revak ile birlikte caminin

⁴⁰⁶ Mezarlıkta şahide olarak kullanılmış gayet uzun moloz taşlar dikkat çekicidir.

⁴⁰⁷ S.K.T.V.K.K.A.nde bulunan, 1995 yılında düzenlenen bir tescil fişinde, köyde yapıya ait vakıflar olduğu, ancak kayıtlı bir vakfiyenin bulunmadığı belirtilmektedir.

⁴⁰⁸ Aynı tescil fişinde yapının güneybatısında bulunduğu belirtilen "bir çeşme ile aşhaneyle" ilgili olabilecek bir ize rastlayamadık.

⁴⁰⁹ Köy halkından bu işlerin 10–15 yıl kadar önce yapıldığını öğrendik.

⁴¹⁰ Duvar, zeminden gelecek nemi izole eden hava sirkülasyonunu engellemektedir. Duvarın üst kesimindeki küçük taş dizileri buranın sonradan doldurulduğunu göstermektedir.

ölçüleri 12.05 x 13.60 m.yi bulmaktadır. Doğu revakının kible ucunda, iki pencereyle harimle bağlantısı bulunan, dikdörtgen şeklinde “müderris odası” yer alır. Kuzeyinde kadınlar mahfiline yer verilen yapının, minaresi yoktur.

Harim ve müderris odasının köşeleri yörede “çatma başı” şeklinde tabir olunan kurtboğazı geçmelerle bağlanmıştır. Kalınlıkları 8 cm. olan perde boyları cephe boyunca yeterli olmadığından, doğu ve batıda duvar ortalarında iki kanallı çalma boğaz geçmeli dikme ve perdeler eklenerek duvarlar tamamlanmıştır. Yapıda kullanılan ahşabın cinsi yörede pelit olarak bilinen meşedir.

Harim duvarlarında kuzeyde pencereye yer verilmezken doğuda üç alt bir üst, kible cephesinde altlı üstlü ikişer olmak üzere, dikdörtgen açıklıklı on iki pencere açılmıştır (Foto.:279-81). Doğu ve batıdaki pencerelerin ölçüleri birbirlerine yakın olmakla birlikte aynı değildir. Bugün kible duvarındaki alt pencereler üsttekilerin yaklaşık iki katı genişliktedir. Mahalle sakinleri, alt pencerelerin yakın zamanlarda genişletildiklerini ifade etmektedir.

Camiye kuzey cephenin ortasında bulunan iki kanatlı bir ahşap kapıyla girilmektedir (Foto.:279,82). Tek parça, ortaları boydan boya çatlayan birbirinin simetriği kanatlar, ince kazıma silmelerle çevrelenen ikişer panodan oluşur. Kompozisyon; yüzeyin düz bir şekilde oyulup, motiflerin yüzeyden kabartılmasıyla işlenmiştir. Bu, camideki diğer kapı kanatları için de geçerlidir. Üst panolarda dört köşesi düğümlü, yuvarlak madalyonlar bulunur. İçi boş bırakılan madalyonların köşelerinde, çeyrek daire şeklinde, radyal ışık dizilerini hatırlatan oymalar görülür. Köşeleri üsttekiler gibi olan alt panoların ortasında, içi boş bırakılmış basit geometrik bir motif yer alır (Foto.:282).

Her iki katta kirişler üzerine çakılan düz tavanla örtülen revakın eni, kuzeyde 3.60 m., doğuda 3.10m., batıda 1.85 m. olmak üzere değişmektedir. Revak kuzeyi, son cemaat yeri görevini de üstlenmiştir. Yöredeki hemen her ahşap camide olduğu gibi ahşap direkler üzerine atılan kirişlerle taşınan düz tavanla örtülü bir revak düzeninin, bu yapı için de geçerli olduğu anlaşılmaktadır. Aralarında basit bir korkuluğun olması beklenen ve muhdes duvar içinde kalan revak direklerinden köşedekiler görülmektedir. Harimi örten yeni kiremitlerle kapalı kırma çatı, 0.75 m. taşan saçaklarıyla revakları da kuşatmaktadır (Foto.:280).

Harimin kuzey duvarı ortasında bulunan çifte kanatlı kapı, revaktakinin yakın bir benzeridir (Foto.:283). Tek parça kanatlar, kazıma usullü ince silmelerle çevrili, üçer panoya ayrılmıştır. Üst panolarda, ortada ince radyal çizgili, üç kademeli yuvarlak bir kurs, köşelerde çeyrek daire şeklinde radyal yivler görülmektedir. Bunlar camideki tüm kapı kanatlarının pano köşelerinde tekrarlanmıştır. Her iki kanatta orta panolarda altı kollu birer yıldız, alt panoların sağdakinde gövdesi, boynu, sapı ve ağzıyla tam bir ibrik, solda ise iki ağzlı bir kap resmedilmiştir.

Revakın ikinci katına, kapının yanındaki ahşap bir merdivenle ulaşılmaktadır. Revakın ikinci katı, müderris odası üstü hariç olmak üzere alt katın simetriğidir. İkinci katta müderris odasının üstü revaka dahil edilmiştir. İkinci katta kuzey duvarda açılan tek kanatlı ahşap bir kapıyla mahfile girilir (Foto.:284). Bu kapı önceki kapılarla aynı üslup ve teknik özellikler

gösterir. Yatay bir kayıtle iki dikdörtgen panoya ayrılan yekpare kanadın üst panosu, harime geçit veren kapının üst panosuyla aynıdır. Alt panoda köşeleri düğümlü içi boş bir kare görülür. İkinci kat revakın güneybatısında, harim duvarına bitişik basit bir ahşap merdivenle tavana ulaşılmaktadır. Burada çatıyı taşıyan kirişlerin üstüne çakılan tavan döşemesi, dikme, aşık ve mertekleri görmek mümkündür.

Harimin ortasındaki alt ve üstü kare, ortası pahlanarak sekizgene dönüştürülen, altlıksız iki direğin başlıkları sade profillerle bezenmiştir (Foto.:285). Birbirinin simetriği direklerde gövdenin sekizgene dönüştüğü kesimlerde, çentik şeklinde üçgenimsi diziler ve eğri kesilmiş yatay profiller görülür. Kuzey ve güneyde duvarlardan 0.20–0.25 m. taşırılan çatıyı taşıyan kirişlerin eksenleri üzerinde, mahfil katında doğuda dört, batıda iki ince direk yer alır. Mahfil katında korkuluğun kuzeyindeki iki ahşap direkte, alt direklerdekinin benzeri kompozisyonlar görülür. Harimdeki ahşap bezemeli diğer bir unsur, çatı ve mahfili taşıyan doğu kirişidir. Kirişin kuzey kesiminde zemine bakan yüzünde, üçgenlerle doldurulmuş bir rozet bulunur. Aynı kirişin yine zemine bakan yüzünde kible duvarına yakın bir kesimde, birincinin benzeri bir başka rozet yer alır.

Harimi kaplayan muhdes lambri kaplama, yapının orijinal görünümünü bir hayli bozmuştur (Foto.:285-86). Revakın sonradan kapatılması ve pencerelerin yetersizliği, yapıyı boş bir ortamda bırakmıştır. Harimin kuzeyinde yer alan kadınlar mahfili, ortada iki ahşap direk, kenarlarda duvarlara oturur. Kible yönünde basit bir ahşap parmaklıkla sınırlanan mahfilin ortası, yarım yuvarlak şekilde kibleye doğru çıkıntılı, yanları içbükey yay şeklindedir (Foto.:285).

Lambri kaplamayla orijinal görüntüsünü gizlenen, harime doğru hafif çıkıntılı, yarım yuvarlak nişli mihrabın üstü, basit bir yuvarlak kemer şeklindedir. Mihrabın iki yanında, kible duvarı boyunca uzanan, basit bir ahşap seki görülür (Foto.:286). Harimin güneybatı köşesinde duvara bitişen minberin, büyük bir bölümü lambriyle kaplanmıştır. Aynalığının doğu yüzünün alt yarısının, orijinal olması muhtemeldir. Bu kısımda altta bir dizi baklava dilimi, üstte dikdörtgen bir panoya yer verilmiştir.

Harimin güneydoğu köşesinde bulunan vaaz kürsüsü, yerden 1.20 m. kadar yükselen basit bir elemandır. Kürsünün yanında, harimin doğu duvarında, 0.40 m. kotunda başlayan bir pencere, müderris odasına açılmaktadır. Pencerenin ilk inşadan sonra açıldığı anlaşılmaktadır.

MÜDERRİS ODASI: Harimin güneydoğusunda bitişen revak içerisinde kalan müderris odası, 4.70 x 3.00 m. ölçülerinde bir hücredir (Foto.: 287). Kuzeyde revaka açılan bir kapısı, batıda harime açılan iki penceresi, kible yönde çok küçük bir havalandırma penceresi, doğuda ise biri çok küçük, diğeri biraz daha büyük olmak üzere, beş penceresi bulunur. Doğusundaki geniş pencere orijinal olup lokmalı şebekelidir (Foto.:288). Bir diğer orijinal pencere, bunun karşı duvarında harime bakan küçük penceredir. Bu pencere dörtgen kesitli, üç ahşap çubukla, donatılmış olup, muhdes lambri içerisinde kaldığından harimden görülmez. Basit bir oturma sekisi haricinde bir müştemilatı bulunmayan, düz tavanla örtülü hücrenin, çocuklara Kur'an ve dini ilimlerin öğretildiği bir tür medrese gibi algılamak mümkündür.

ASARCIK / KILAVUZLU KÖYÜ CAMİİ

Katalog No : 3.1.20.
 Çizim No : 32.
 Foto. No : 289-301.
 İnceleme Tarihi : Ağustos 2002.

Yeri: Cami, Asarcık'ın 7 km. kadar doğusunda yer alan Kılavuzlu Köyü'nde bulunmaktadır. Yapı, köy merkezinin dışında birkaç mahallenin kesiştiği bir kesimde yer almaktadır (Foto.:289-91).

Tarihçe: Yapıya ait bir inşa kitabesi olmadığı gibi kayıtlı bir vakfiyesine de rastlayamadık. Harime açılan kapı kanatlarının orta panolarında, ahşap yüzeyin oyulmasıyla kabartılan yaklaşık 0.15 x 0.10 m. ölçülerinde iki parçalı nesih hatla yazılan bir kitabe yer alır:

"صاحب الخيرات على
 صاحب الخيرات (يوسف؟)"

"*Sahibü'l-hayrât Ali*

*Sahibü'l-hayrât (Yusuf?)."*⁴¹¹

Kitabelere bakarak caminin Ali ve Yusuf adlı iki şahıs tarafından yaptırılmış olduğu anlaşılmaktadır. Kitabelerde inşa tarihi geçmemektedir. Yapıyı yöredeki benzerlerine bakarak 18 veya 19. yüzyıla tarihleyebiliriz. Sadece Cuma ve bayram namazları kılınan cami, nispeten iyi durumdadır.

Mimari ve Süsleme: Hafif meyilli bir alanda kurulan cami ahşaptan, yığma tekniğinde inşa edilmiş olup, revaklar da dahil olmak üzere, içten düz tavan, dıştan dört omuz kırma çatıyla örtülüdür (Foto.:289). 6.70 x 6.70 m. ölçülerinde tam kare şeklindeki harimi "U" şeklinde iki katlı bir revak sarmaktadır (Çiz.:32). Revakla birlikte ölçüleri, 9.40 x 9.50 m.yi bulan, kuzeyinde kadınlar mahfiline yer verilen caminin minaresi yoktur. Cami; kuzeyden güneye 1.20 m. kadar yükselen bir platform üzerinde, kirişleme usulüyle oturtulmuştur. 0.15 – 0.20 m. kalınlığındaki ahşap kirişler, büyük moloz taşlara basmaktadır. Zeminden gelecek rutubeti önlemek için platformun altı açık bırakılmışken sonradan taş bir duvarla kapatılmıştır.⁴¹²

Harim duvarları köşelerde, kurtboğazı geçmelerle tutturulmuştur. Perde kalınlıkları 6 cm.dir. Doğu, batı ve güneyde perde boyları yeterli olmadığından, duvar ortalarında iki kanallı çalma boğaz geçmeli dikmeler kullanılarak duvarlar tamamlanmıştır (Foto.:292).

Caminin derli toplu bir görüntüsü vardır. Kuzey cephenin ortasındaki bir kapıyla girilen ve yapıyı iki yönden saran revak, iki katlı olup, alt katı kirişler üzerine çakılan, düz tavanla örtülüdür (Foto.:293). İkinci katı, harimi örten kırma çatı içerisine alınmıştır. Genişliği doğuda 1.40 m., batıda 1.15 m., kuzeyde 2.65 m.yi bulan revakı, doğu ve batıda yedişer, kuzeyde köşeleri saymazsak beş ahşap direk taşımaktadır (Foto.:294). Aynı düzen, aralarına atılan kirişlerle ikinci katta da tekrar edilmiştir. Bugün direkler arasında, yatay ve dikey kuşaklar

⁴¹¹ Her iki kitabede de "*hayrat*" kelimesinde "*r*" harfinin üzerinde bulunması gereken elif harfi yazılmamıştır. Kitabelerin yüzeyleri muntazam bir şekilde oyulmamış, ayrıca harflerin kimi kesimlerinde küçük kopmalar meydana gelmiştir. Bu yüzden soldaki kitabede isim olması gereken kelime tam olarak okunamamaktadır.

⁴¹² İlçedeki başka camilerde de gördüğümüz bu uygulamaya, kışın yapının altındaki hava sirkülasyonu sebebiyle ısıtmakta güçlük çekilmesi sebep olabilir.

üzerine çakılmış tahtalardan oluşan yüksek bir korkuluk bulunur (Foto.:289-91). Yapıyı bir hayli kapatan korkuluk her iki katta eğik yatay ve ters “A” harfi şeklindeki görünümüyle ilgi çekmektedir. Bunların yapının aslından olup olmadığı sorusu akla gelmektedir.⁴¹³ Revaklardan 0.90 m. kadar taşırılan yeni kiremitlerle kaplı çatının saçağı yarım yuvarlak ve üçgen profilli damlalıklı kuşatılmış ve zemine bakan yüzüne döşeme çakılmıştır.

Yapının son cemaat yeri olarak değerlendirilen revakının kuzeydoğu kesiminde, korkulukları bulunmayan, üst kata çıkışı sağlayan ahşap bir merdiven yer alır (Foto.:293). Batı revakta, harim duvarına dıştan çakılan uzunca bir tahtaya geçirilen çubuklarla teşkil olunan bir elbise askısı ilgi çekicidir (Foto.:294).

Kuzey cephenin ortasından biraz batıya kaymış durumdaki çifte kanatlı ahşap kapı, kazıma usullü ince silmelerle çevrili üçer panoya ayrılmıştır (Foto.:295). Alt panolar haricinde simetrik olan panolarında, Akyazı Köyü-Gökgöl Camii'nin mahfil kapısı üst panosundakinin benzeri bir kompozisyon görülür. Ortada köşeleri yuvarlak düğümlü bir dikdörtgen, köşelerde çeyrek daire biçiminde radyal yivler yer alır. Üst üste iki kademeli olarak uygulanan motifin küçültülmüşü, ortadaki dörtgenin köşelerinde de uygulanmıştır. Orta panolar, dikine paralel çizgilerle gayet sade tutulmuştur. Alt panolardan sağda çift lüleli altı geniş, ağız kısmı pek detaylı işlenmemiş gibi gözükürken, bakracı hatırlatan bir kap işlenmiştir.⁴¹⁴ Soldaki panoda orada gördüğümüz ibriğin yakın bir benzeri görülür. İnce, uzun sayılabilecek bir gövde, sap, boyun, ağız, kapak ve lülesiyle ibrik etraflıca işlenmiştir.

Harimin kapısı, revaktaki kapıdan çok hafif doğuya kaymış durumdadır. Burada da diğerinin yakın benzeri, her biri tek parça halinde çifte kanatlı bir kapıyla karşılaşılır (Foto.:296). Üst kesimlerine kemerli bir form verilen kanatlar orta panolardaki küçük kitabeleri hariç tutarsak, birbirlerinin simetriğidir. Üst panolarda ortada merkezden radyal dağılan ince yivlerle doldurulmuş iki kademeli bir daire yer alır. Bir kurs veya stilize gayet büyük bir gülçeyi hatırlatan motifin benzerleri, panonun köşelerinde küçültülerek tekrar edilmiştir. Aynı kompozisyon alt panolarda, dikine dikdörtgen alanlarda uygulanmıştır. Orta panoların üst köşelerinde yukarıda tanıtılan kitabeler yer alır. Diğer kesimlerde basit, paralel oymalarla sade bir görünüm tercih edilmiştir. Caminin tüm kapı kanatları; tek parça ahşap olup, kapı sövelerine/dikmelere dövme demir çivilerle tutturulmuştur. Hepsinde panolar, ince kazıma silmelerle çevrelenmiş olup, bezemeler yüzeyin düz bir şekilde oyulup motiflerin kabartılması suretiyle işlenmiştir.

Harim duvarlarında kuzeyde hiç pencereye yer verilmezken doğuda ve batıda, kuzey kesimde birer alt, kible yönünde birer üst pencere görülmektedir. Bunlardan doğudaki ikisi ve batıdaki alt pencere, sonradan tahtalar çakılarak kapatılmıştır. Kible duvarında altta dikdörtgen açıklıklı, dıştan çift kanatlı açılır-kapanır kepenklerle muhafaza edilen iki pencere, üstte batı

⁴¹³ Teknik anlamda bunu anlayabilecek bir ipucu yakalayamadık. Ancak tahtaların rengi, harim tahtalarına göre daha açık ve biraz daha yeni oldukları izlenimi vermektedir. Ancak yakın zamanlarda yapılmadıkları da bellidir. Muhtemelen ilk inşadan sonra böyle bir korkuluk inşa etme gereği duyulmuş olmalı. Yapının yağmurlardan zarar görmemesine yönelik bir uygulama olabilir. Asarcık'ta incelediğimiz Koşaca Köyü Camii'nde de benzeri bir uygulama dikkat çekmektedir.

⁴¹⁴ Bu, Akyazı Köyü'ndeki Gökgöl Camii harim kapısı kanatlarında gördüğümüz kapı tasvirini hatırlatmaktadır.

kesimde gayet küçük (0.20 – 0.25 m. eninde 0.35 m. yükseklikte) ve birbirine yakın iki pencere yer alır. Bunlar loş kalan harime kible yönünden biraz daha ışık sağlamak için düşünülmüş olmalıdır. Sonradan açılmış olabilecek bu iki küçük pencere hariç tutulursa, caminin iki katlı, simetrik bir pencere düzenine sahip olduğunu söyleyebiliriz.

Pencerelerin yetersizliği ve revak korkuluklarının tahta perdelerle donatılması sebebiyle yapının içi, biraz loş kalmıştır. Duvarlar içten, revak sıralarını ayıran kat kirişlerine kadar muhdes lambriyle kaplanmıştır (Foto.:297-98). Orijinal yüzeyler bu hizanın üst kesimlerinde görülebilmektedir. Çatının ağırlığını kenarlarda duvarlar, ortada kuzey-güney ekseninde uzatılmış kible duvarından dışarıya doğru 0.20 – 0.25 m. kadar taşırılan iki büyük kiriş ve doğu-batı doğrultusunda atılan küçük kirişler ve ahşap direkler karşılamaktadır (Foto.:297). Harimde kuzeydeki kare kesitli ahşap direkler, üzerindeki oymalarla dikkat çekerler. Aynı kompozisyon aşağıdan yukarıya çevrilerek bir diğerinde tekrar edilmiştir (Foto.:299). Bunlardan doğudakininde gövdenin alt, orta ve üst kesimlerinde ikişer sıra çentik şeklinde oymalar, eğri kesimli yatay profiller ve dairevi şekiller göze çarpar. Gövdelerinde düşey çatlakların görüldüğü direkler muhtemelen meşe ağacındandır. Sarı ve yeşil yağlı boyaların görüldüğü tavan döşemesi duvarlara nispetle oldukça yeni gözükmektedir.⁴¹⁵

Kadınlar mahfili kenarlarda duvarlar, ortada dört direğe oturan kirişler üzerinde taşınmaktadır (Foto.:298). Harimin kuzeyinden başlayarak, ortada kibleye doğru yarım yuvarlak bir çıkıntı yapan mahfil doğu ve batıda, iki kol halinde kible duvarına kadar uzanır. İnce zarif boğumlu parmaklıklarla sınırlanan mahfil katında kuzey hizada dört, kollarda iki olmak üzere, altı direk yer alır. Mahfili sınırlayan parmaklık ve orta kesimdeki taşıntının sonradan yapılmış olması muhtemeldir.⁴¹⁶ Mahfil katında, harime açılan kapıyla aynı hizadaki bir kapıyla ulaşılan mahfilin harim içerisinden çıkışı yoktur. Bu kapıda görülen çifte kanatların alt ve orta panoları harim kapısındakilerle aynıdır (Foto.:300). Üst panolarda diğerleri gibi köşelerde yine alt panodaki kompozisyon tekrarlanırken, ortada ince silmelerle çevrilmiş, içi boş dikine bir eşkenar dörtgene yer verilmiştir.

Kible duvarının ortasında yer alan mihrap ve güneybatı köşedeki minber, gayet basit elemanlardır (Foto.:301). Duvardan hafif taşıntılı basit yuvarlak bir niş ve basit bir tacı bulunan mihrap yakın zamanların eseri olmalıdır.

Batı yüzü duvara bitişen minberin, açıkta bulunan doğu yüzü, lambri kaplama içinde kalmıştır. Basit dört direkli bir köşk ve külahı bulunan minber de yakın zamanlarda elden geçirilmiş olmalıdır.

⁴¹⁵ Yakın zamanlarda yenilediğini sandığımız tavanda görülen iç içe alınmış iki çökertme, çatı dışındaki damlalıktakinin benzeri profillerle hareketlendirilmiştir. Tavan ortasında, iki yanında birer hilâl bulunan bir yıldız görülür.

⁴¹⁶ Bu kesimdeki yüzeylerin yeni görüntüsü bu kanaati uyandırmaktadır.

ASARCIK / ALAN KÖYÜ – CUMA (ESKİ) CAMİİ

Katalog No : 3.1.21.
 Çizim No : 33.
 Foto. No : 302-307.
 İnceleme Tarihi : Ağustos 2002.

Yeri: Cami; Asarcık'ın 3 km. kadar kuzeyinde, Samsun - Asarcık yoluna 2 km. mesafedeki Alan Köyü'nde bulunmaktadır (Foto.: 302-03).

Tarihçe: İnşa kitabesi bulunmayan yapının, ne zaman inşa edildiği bilinmemektedir. Kayıtlı bir vakfiyesine de rastlayamadığımız yapıyı yöredeki benzerlerine bakarak 18 veya 19. yüzyıla tarihleyebiliriz. Bugün ibadete kapalı olan cami, bakıma muhtaç durumdadır.

Mimari ve Süsleme: Yapı köy merkezi dışında, doğudan batıya 0.80 m. kadar alçalan hafif meyilli bir arazide bulunmaktadır (Foto.: 302).

Cami; ahşaptan, yığma tekniğinde inşa edilmiş olup, revaklar dahil olmak üzere içten düz tavan, dıştan dört omuz kırma çatıyla örtülüdür (Çiz.:33). 5.65 x 6.30 m. ölçülerindeki hafif dikine dikdörtgen şeklindeki harimi, "U" şeklinde bir revak sarmaktayken, revak daha sonra duvarla kapatılmıştır. Revaklarla birlikte caminin ölçüleri, 9.25 x 9.60 m.yi bulmaktadır. Harimin kuzeyinde mahfil katına yer verilen caminin, minaresi yoktur.

Harim duvarları köşelerde kurtboğazı geçmelerle tutturulan 6 cm. kalınlığındaki ahşap perdelerle inşa edilmiştir. Bulunduğu alana girişleme usulüyle oturtulan caminin altındaki boşluğun kenarları, sonradan taş örülerek kapatılmıştır. Revak direkleri arasına çekilen muhdes duvar, yapının asli görüntüsünü neredeyse yok etmiştir (Foto.: 302-03).

Yer yer pencerelerle boşaltılan tuğla duvarın kısmen dökülen sıvası altında, duvar içinde kalan bazı revak direkleri ve giriş başları seçilebilmektedir. Orijinalde etrafını "U" şeklinde saran revakla birlikte tek katlı olan yapının, revak arasına duvar çekilip, revak ve harimin üzerine ikinci kat ilave edilerek genişletildiği anlaşılmaktadır. Buna göre kuzeyde 3.05 m. doğuda ve batıda 1.95 m. genişlikteki revakın yarıdan yukarısı, düz tavanla kapatılarak cami harimine açılmıştır (Foto.: 304). Bunun için harim duvarlarının üstü kaldırılmış çatı ve tavan sökülüp, yeniden yapılmıştır. Harimin duvarları bugün, sadece birinci kat hizasına kadar uzanmaktadır. Yapıyı içten kapatan tavan, tornadan çıkmış çubuklarıyla dikkat çeken mahfil parmaklığı, harimde kible duvarına çekilen ahşap kaplama, bu duvar ortasında yer alan mihrap ve güneydoğudaki vaaz kürsüsü ve üst kat direkleri yeni elemanlardır (Foto.: 305).

Harime; kuzeyde, duvar ortasındaki yüksek eşikli, dikdörtgen açıklıklı basit bir kapıyla ulaşılmaktadır (Foto.: 306). Kapı kanatları yenidir. Yöre sakinlerinin ifadelerinden orijinal kapı kanatlarının kitabeli ve süslü olduğu anlaşılmaktadır. Bugün yerinde bulunmayan kanatları araştırmamıza rağmen görme imkânı bulamadık.⁴¹⁷

Yapıda orijinal dört duvar ve minberden başka bir asli unsur kalmamış durumdadır. Kible

⁴¹⁷ Muhtarın kapı kanatlarını koruma gerekçesiyle evinde sakladığını öğrendikten sonra kendisiyle telefonla görüştük. Ancak kapı kanatlarını değil incelemek, görmemize dahi müsaade etmedi. Halkın kanatların satılmış olabileceğinden duyduğu endişeyi biz de duymaktayız.

duvarında alt katta, mihrabın sağ ve solunda, dikdörtgen açıklıklı iki giyotin pencere yer alır. Doğu ve batıda duvarlarda alt katta gayet basit, kare kesitli, ikişer çubuklu bir pencere açılmıştır.⁴¹⁸ Yapının orijinal bir başka unsuru olan harimin güneybatısına yerleştirilen minber, basit bir elemandır (Foto.: 307). Kemerli bir kapısı, ajurlu korkulukları ve yine ajurlu bezeli külâh alemiyle dikkat çeken minberin, geri kalan kısımları gayet sadedir. Korkulukta altı yapraklı ajurlu yedi rozet ile yarım yuvarlak ajurlu geometrik kesim, yan yana dizilmiştir. Külâh aleminde, basit, ince uzun bezemeli, ahşap bir parça yer alır.

⁴¹⁸ Duvarın ahşap perdelerinin kesilmesiyle açılan bu pencerenin yakın bir benzerine Akyazı Köyü'ndeki Gökgöl Camii'nde rastlamıştık.

ASARCIK / KOŞACA KÖYÜ CAMİİ

Katalog No : 3.1.22.
 Çizim No : 34-35.
 Foto. No : 308-319.
 İnceleme Tarihi : Ağustos 2002.

Yeri: İlçe'nin güneybatısında Kavak-Asarcık yolu üzerindeki Koşaca Köyü'nde yer alan cami, köy merkezi dışında, eski bir mezarlık içerisinde bulunmaktadır (Foto.: 308-09).

Tarihçe: Yapının inşa kitabesi yoktur. Kayıtlı bir vakfiyesi de bilinmeyen yapının, inşa tarihi ve banisi konusunda herhangi bir belge bulunmamaktadır. Yöre halkının da konu hakkında bildikleri yapının yüz yıldan daha eski olduğu şeklindeki söylentiden öteye gitmemektedir. Yöredeki benzerlerine bakarak yapıyı, 18 veya 19. yüzyıla tarihleyebiliriz. Y. Can halkın ifadelerine dayanarak caminin Kavak'taki Bekdemir Camii'nden sonra, 19. y.y.da inşa edilmiş olabileceğine işaret etmektedir.⁴¹⁹

Mimari ve Süsleme: Kuzeyden güneye doğru alçalarak, kible istikametinden geçen dereyle birleşen eğimli bir arazi üzerindeki yapı biraz çukurda kalmıştır. Cami; arazinin nispeten düzleştiği kesimde, büyükçe moloz taşlara oturan kirişler üzerinde, yerden 0.50 m. kadar yüksekte kurulmuştur. Görebildiğimiz kadarıyla iki kademeli kirişlemenin alt sırası kuzey-güney, üstü doğu-batı doğrultusunda atılmıştır. Asarcık'ta incelediğimiz diğer üç caminin aksine caminin altındaki boşluk kapatılmamıştır (Foto.: 310).

Cami ahşaptan, yığma tekniğinde inşa edilmiştir. Revaklarda dahil olmak üzere içten düz tavan, dıştan dört omuz kırma çatıyla örtülü caminin harimi 5.55 x 6.45 m. ölçülerinde olup kareye çok yakın dikine dikdörtgen şeklindedir (Çiz.:34). Harimi "U" şeklinde saran iki katlı revaklarla birlikte, caminin ölçüleri 8.90 x 9.80 m.yi bulmaktadır. Kuzeyinde kadınlar mahfiline yer verilen caminin minaresi yoktur.

Harim duvarları, köşelerde kurt boğazı geçme, duvar ortalarında çift kanallı çalma boğaz geçmelerle birbirine bağlanmış 6 cm. kalınlığındaki ahşap perdelerle inşa edilmiştir. Caminin dış görünüşü, Kılavuzlu Köyü Camii'ni hatırlatmaktadır (Çiz.:35). Kuzey cephenin ortasında üstü yuvarlak kemerli bir görünüm verilen kapıdan, son cemaat yeri vazifesini de üstlenmiş olan revaka girilir (Foto.: 311-12). Kapıdan girilip hemen sola dönülünce ikinci kat revaka çıkışı sağlayan ahşap bir merdivenle karşılaşılır. Her iki katta içten düz tavan, dıştan yapıyı örten kırma çatı altına alınan revak, yapıyı üç yönden kuşatmaktadır.

Kuzeyde 3.15 m. doğu ve batıda 1.60 m. genişlikteki revakı doğu ve batıda karşılıklı altışar, kuzeyde köşeleri saymazsak beş, kare kesitli ahşap direk taşır. Ancak doğuda batıdakinden farklı olarak üst kata çıkan merdiveni sağlamlaştırmak amacıyla, fazladan bir direk konulmuştur. Kılavuzlu Köyü Camii'nde olduğu gibi bu camide de her iki katta, direkler arasına çekilen tahta korkuluk revaka kendine has bir görüntü vermektedir (Foto.: 308-10). Ancak bunların ilk inşadan olup olmadıkları konusunda kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Kanaatimiz Kılavuzlu Köyü Camii'nde olduğu gibi sonradan çekilmiş olabilecekleri

⁴¹⁹ Y. CAN, a.g.e., s. 58. Can, Bekdemir Caminin tarihini 1596 olarak kabul etmektedir.Y. CAN, a.g.e., s. 33.

yönündedir⁴²⁰. Merdivenin bulunduğu kuzeybatı köşede korkuluk tahtaları ikinci kat revak korkuluklarının hizasına kadar çıkmaktadır. Revak hizasından 0.95 m. kadar dışa taşırılan saçaklar, yapıyı tamamlayan güzel bir unsurdur (Foto.: 308).

Harim duvarlarında kuzeyde, üst katta iki, diğer cephelerde simetrik düzende, altlı üstlü ikişer olmak üzere, on dört pencere açılmıştır. İç ve dıştan düzgün ahşap çerçeve içerisine alınan dikdörtgen pencere açıklıkları, yatay demir çubuklarla donatılmıştır (Foto.: 310). Pencereler ayrıca içten yanlara doğru çekilen sürgülü kanatlar, dıştan ise tahta kanatlarla muhafaza altına alınmıştır.

Kuzey cephenin ortasındaki harim kapısı, revaktaki kapıyla aynı eksen üzerindedir. Her iki kapının kanatları da yenidir (Foto.: 312). Harimin kapısı üzerinde bulunan 1950 tarihi, kapı kanatlarının yenilediği tarih olabilir.⁴²¹ Üst katta mahfile açılan kapı, öncekilerin benzeri olup sanat değeri taşımaz. Harimin kuzey duvarında dış yüzde katları ayıran kirişin üzerinde, altlı üstlü bir dizi halinde oyma dikkat çeker. Kirişte yelpaze şeklinde açılan, yüzeyin oyulmasıyla kabartılan, altı yapraklı stilize bir çiçek tekrar edilmiştir (Foto.: 313). Bunların altında, kapının sağ ve solunda duvara tutturulmuş ahşaptan basit bir elbise askısı görülmektedir.

Bol sayıdaki pencereyle ferah bir atmosfere sahip harimde, asıl katta yedi, mahfil katında sekiz olmak üzere, on beş direk bulunur. Altlık ve başlıkları bulunmayan direklerin, gövde ortaları yuvarlak, alt ve üst kesimleri kare kesitlidir (Foto.: 314). Direklerden doğuda bulunan altı tanesi, altlı üstlü yerleştirilirken batıda simetri bozuludur.

Harimin kuzeyinde başlayıp, doğu ve batıdan kıbleye doğru uzatılan “U” şeklindeki kadınlar mahfilinin ortası, kıbleye doğru dikdörtgen bir çıkıntı yapar (Foto.: 315). Basit bir parmaklıkla kuşatılan mahfili taşıyan kirişin; doğu, batı ve kıble yüzlerinde oymalar göze çarpar. Sonradan sürülen sarı, yeşil ve gümüşü boylarla oymaların asli görüntüsü zedelenmiştir. Yüzeyden kabartılan bir dizi stilize yapraklar arasında, batı ve kıble yönde ikişer, doğuda ise dört olmak üzere gülbeği andıran sekiz rozet görülür (Foto.: 316).

Yapının içinde asıl dikkati çeken unsur, kalem işi ve ahşap üzerine uygulanan nakışlardır. Zeminden başlayıp tavan da dahil olmak üzere, tüm yüzeyler ve yapı elemanları üzerinde görülen boyalı nakışların bir kısmı yakın zamanların ürünüdür.⁴²² Mihrap nişinde, pencere çevreliklerinde yukarıda değinilen ahşap oymaların üzerinde, kıble duvarında ahşap oymalı kirişin alt ve üst kesiminde yer alan, natüralist görünüşlü, yeşil yapraklı sarı çiçekler, çatı çizgisinin altındaki morlu, sarılı sümbülü andıran dal ve yapraklar, kuşak halinde duvarlara dolanan şeritte yer alan nakışlar, fırça ile sürülerek yapılmış orijinal nakışlardır⁴²³ (Foto.: 317-18). Natüralist dal, yaprak ve çiçek demetlerinin hâkim olduğu nakışlar, bu yapıya 5-6 km. mesafede bulunan Kavak - Bekdemir Köyü Camii'ndeki kalem işi nakışları akla getirmektedir. Bekdemir Camii'nde hemen her motifin konturları işlenerek, daha ustaca işlenmesine karşılık,

⁴²⁰ Muhdes olsa bile korkulukların orijinallerinin yerine yapılmış olma ihtimali gözden uzak tutulmamalıdır

⁴²¹ Latin harfleriyle “sene 1950” yazısı caminin bu tarihte kapsamlı bir onarım geçirdiğine işaret sayılabilir.

⁴²² Bunlar muhtemelen karton kalıplar kullanılarak püskürtme boylarla yapılmıştır. Alt ve üst kat duvar ortalarında, tavan göbeğinde, mihrap bordüründe, mihrabın sağ ve solundaki kırmızı güllerle bezeli panolarda bulunan nakışlar bu şekilde yapılmış yeni unsurlardır.

⁴²³ Kalem işi nakışlar konusunda farklı bir değerlendirme için bkz. Y. CAN, **a.g.e.**, s. 58.

bu camide sadece mihrabın iki yanında pencere üstüne denk gelen kesimde iri sarı ve kırmızılı bitki kompozisyonunda konturlara yer verilmiş, başka yerlerdeki motiflerde kontur kullanılmamıştır. Bunlara bakarak bu camide ikinci grupta saydığımız nakışların Bekdemir Camii'nden sonra ondan esinlenerek yapılmış olabileceklerini düşünmekteyiz.⁴²⁴

Kible duvarı ortasında bulunan mihrap harime doğru hafif taşırılmıştır (Foto.: 318). Yarım yuvarlak mihrap nişinin kavsarası yayvan kemerli olup, üstünde boş bir kitabelik, nişin üç yanında sade bir bordür yer alır. Mihrap nişinde yeşil bir perde kompozisyonu dikkati çeker. Yanlardaki bordürlerdeki nakışlar yenidir.

Mihrabın sağ ve solunda yerden 0.30 m. kadar yükselen basit bir seki yer alır. Harimin güneybatı köşesinde duvara bitişik minber yenidir. Kible duvarının doğu köşesinde yer alan vaaz kürsüsü ise bezemesiz basit bir elemandır.

Ahşap tavanda iç içe iki dörtgen çökertme ve yuvarlak bir göbek görülmektedir (Foto.: 319). Bugün muhdes nakışlarla bezeli göbeğe yakından bakılınca, mahfil girişlerindeki rozetlerin benzerleri fark edilir. Bunlar ortadaki dilimli sarkıtın aksine, yüzeye hafifçe kazınarak deseni çıkarılmış ve oyulmadan yarım bırakılmıştır. Seçebildiğimiz kadarıyla ortadaki sarkıtın çevresinde iç içe birkaç daire ve sekiz rozet yer almaktadır.

⁴²⁴ Benzer bir görüş daha önce ifade edilmiştir. Y. CAN, **a.g.e.**, s. 64. Camideki ahşap oymalar da Bekdemir Camii'ndekilerle benzerdir.

KAVAK – YENİ CAMİİ

Katalog No : 3.1.23.
 Çizim No : 36.
 Foto. No : 320-325.
 İnceleme Tarihi : Ağustos 2002.

Yeri: Cami, ilçe merkezinde, Yeni Camii Mahallesi'nde bulunmaktadır (Foto.:320).

Tarihçe: Caminin inşa kitabesi yoktur. Yöreye ilgili bazı araştırmalardan, caminin yerinde eskiden ahşap bir cami olduğu, bunun 1734'de yıkılıp, yerine şimdiki caminin yapıldığı anlaşılmaktadır.⁴²⁵ Bir başka araştırmada yapının “Yozgatlı Baki Çavuşoğulları” tarafından yaptırıldığı kayıtlıdır.⁴²⁶ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan “Baki Çavuşzade Mehmed Emin Ağa Camii” ve “Yeni Camii” şeklindeki şahsiyet kayıtlarının bu yapıya ait olması muhtemeldir.⁴²⁷ Eski caminin yerine yapıldığından yapıya “Yeni Camii” adı verilmiştir. Camiyi tarihlendirme konusunda elimizdeki tek veri yukarıda değindiğimiz araştırmadır. Herhangi bir kaynak ve belge gösterilmeksizin kaydedilen bu tarihe ihtiyatla bakmak gerekmektedir. Ancak yapının mimari özellikleri bu tarihe uymakta, belki biraz daha geç bir tarihten kalmış olabileceği izlenimini vermektedir. Buna göre yapıyı 18. y.y.'ın ikinci yarısına veya 19. yüzyıl başlarına tarihlemek uygun düşer kanaatindeyiz.

Mimari ve Süsleme: Cami kuzeyden güneye doğru alçalan bir alanda, duvarlarla çevrili bir avlu içerisinde bulunmaktadır (Foto.:320-21). Caminin bulunduğu alanın batı ve güneyi birden alçalmaktadır. Bu kesimlerde altı doldurulan cami, tesviye edilen zemin üzerine inşa edilmiştir (Foto.:321-22).

Cami dikine dikkörtgen plânlı olup içten düz tavan, dıştan dört omuz kırma çatıyla örtülüdür (Çiz.:36). Kuzeyinde sonradan eklenmiş olabilecek bir kadınlar mahfili bulunan harim ile kuzeybatı köşede, cepheden dışa taşan kaidesi üzerindeki minarenden oluşan yapının önündeki son cemaat yeri yenidir. 8.40 x 10.55 m. ölçülerindeki camiyi 0.70 m. kalınlığındaki duvarlar çevirir. Dıştan son derece yalın tutulan duvarlar, üstten iki sıra kirpi saçaklı kornişle son bulur. Kuzey hariç olmak üzere, cephelerin orta kesiminde, korniş altında, içerisi dört kollu bir şekilde bezenen, yuvarlak panolar oluşturulmuştur.

İçten ve dıştan sıvanan duvarların malzemesi görülmemektedir. Minare kaidesi içerisindeki taş-tuğla örgü ile kuzey duvarda içe bakan kesimdeki pencere kemerlerinin tuğla olduğuna bakılırsa, duvarlarda yer yer tuğlalarla birlikte, moloz kullanılmış olabileceği akla gelmektedir. Duvarlarda her cephede ikişer olmak üzere tek kat halinde, simetrik düzende sekiz pencere açılmıştır(Foto.:320-22). Kuzey cephenin batı tarafındaki pencere sonradan kapatılmıştır. Yuvarlak kemerli pencereler demir şebekelerle muhafaza altına alınmıştır. Kible duvarında, mihrabın hizasında, mihrap ölçülerinde, yuvarlak kemerli bir iz görülmektedir (Foto.:321). Bu, mihrabın vaktiyle dışa taşırılmışken, sonradan içe çekilmiş olabileceğine bir işaret sayılabilir.

⁴²⁵ İlçemiz Kavak (basım yeri ve yılı belirtilmemiş), s. 61, **Geçmişten ...**, s. 102; R. GÖKÇEN- O. YALÇIN, **a.g.e.**, s. 84. İnşa yılı, son iki araştırmada geçmektedir.

⁴²⁶ İ. ÇAKAN, **a.g.e.**, s. 469.

⁴²⁷ V.G.M.V.K.A., 2276 numaralı il fihristi s. 11, 18.

Caminin kuzeybatısında, cepheden taşan kare kaidesi üzerinde yükselen minarenin girişi, harim içinden, kuzey batıdaki “L” şeklindeki merdivenle sağlanmıştır. Bugün mahfil katı hizasındaki minare kapısı, yuvarlak kemerli olup oldukça sade tutulmuştur. Beden duvarlarının üst hizasına kadar yükselen kaidenin üzerinde, soğanvari bir papuçluk, alt ve üstte birer bilezikle sınırlanan silindirik gövde yer alır (Foto.:320-21). Gövdenin alt ve üst kesimlerinde birer mazgal açıklık görülür. Şerefe altı, sade profilli ve sıvalıdır. Korkuluk, içleri kartuş şeklinde kabartılıp, ince silmeler içerisine alınan, dikdörtgen kesme taş bloklarla⁴²⁸ dönülmüştür. Kısa silindirik peteğin kibleye bakan yüzünde, yuvarlak kemerli bir kapı açılmıştır. Kurşunla kaplı konik bir külâh ve alemle son bulan, 14–15 m. yükseklikteki minare, yapıyla uyumlu bir elemandır. Muhdes son cemaat yerinin orijinal durumu hakkında, bir ipucuna ulaşamadık.

Harime açılan kapının düz açıklığının, orijinalde böyle olmayıp, pencerelerde olduğu gibi daha yüksek ve yuvarlak kemerli olabileceği anlaşılmaktadır (Foto.:323). Açıklığın üzerinde yuvarlak kemer şeklinde beliren iz, buranın orijinalde boş olup, sonradan doldurulmuş olabileceğine işaret etmektedir. Yapıyla uyuşmayan kadınlar mahfilinin sonradan eklenmiş olabileceği ihtimali düşünülünce, kapı kemeri içinin, mahfilin yapılması sırasında doldurulmuş olabileceği akla gelmektedir. Harime açılan kapının kanatları yenidir. Harime girilince dışta olduğu gibi son derece yalın bir havayla karşılaşılır (Foto.:324-25). Duvarların kısa sayılabilecek boyuna nispetle, hatırı satılır şekilde uzun tutulan pencereler, harimi yeter derecede aydınlatmıştır. Pencere çevrelikleri ve tavan altı hizadaki duvar yüzeyinden hafifçe dışa taşırılan kesimler, yalın duvar yüzeylerine hareket katan basit unsurlardır. Pencereyi kuşatan kaş kemerli silmelerin tepesinde, birer sekiz kolu yıldız ile ters çevrilmiş kalp benzeri bir motif dikkat çeker.

Yapının içindeki lambri kaplama, yenidir. Ortası kare şeklinde çökertilen tavan, son derece sade tutulmuştur. Harimin kuzeyinde yer alan kadınlar mahfiline, minare kapısına da ulaşan, kuzeybatı köşedeki merdivenle çıkılmaktadır.⁴²⁹ Mahfil altı, iki yanı parmaklıklarla çevrili seki şeklinde değerlendirilmiştir (Foto.:325). Mahfili, yedi ahşap direk taşımaktadır. Alt ve üst kesimleri dörtgen, ortaları gayri muntazam pahlanarak, yuvarlağa yakın sekizgene dönüşen direklerde, başlık görülmez. Direklerin hizasından kibleye doğru taşırılan mahfili, boğumlu çubuklarla donatılmış bir parmaklık sınırlamaktadır. Mahfil katında, altta ortada bulunan direklerin üstünde, iki direğe yer verilerek, tavan ağırlığına destek verilmiştir. Kuzeydeki pencereleri yarı hizada kesen mahfilin, ilk inşa ile birlikte plânlanmadığı, sonradan yapılmış olabileceği akla gelmektedir.

Kible duvarı ortasında yer alan mihrap, yarım yuvarlak bir nişten ibaret olup, küresel kavsarası yuvarlak kemerle kuşatılmıştır (Foto.:324). Mihrabı üç yandan dolanan yüzeyssel bordür, tavan hizasında gördüğümüzle aynıdır. Kible duvarının batı köşesindeki minber yenidir. Yapıda vaaz kürsüsü yoktur.

⁴²⁸ Taş bloklar bir sade, bir bezeli yerleştirilmiştir.

⁴²⁹ Yanları boydan boya kapatılan merdivenin içi, küçük bir depo gibi değerlendirilmiştir.

BAFRA – TAYYAR PAŞA CAMİİ

Katalog No : 3.1.24.
 Çizim No : 37.
 Foto. No : 326-341.
 İnceleme Tarihi : Ağustos 1994, Temmuz 2002.

Yeri: Cami, ilçe merkezinde, Cumhuriyet Meydanı'nın yanı başında bulunmaktadır (Foto.:326).

Tarihçe: Caminin harim kapısı üzerinde, taş üzerine siyah zemine beyaz sülüs harflerle yazılı iki satırlık, Arapça kitabe bulunmaktadır. Kitabenin metni şöyledir: (Foto.:327)

"ان الصلوة كانت على المؤمنين كتاب موقوتا سنة ١٢١٦"

"*Innessalate kânet 'alel mü'minine kitaben mevketen sene 1216.*"

Kitabeden yapının, H. 1216 / M. 1801–02 yılında yaptırıldığı sonucu çıkarılabilir. Kitabede bani ismi geçmemekle birlikte çeşitli yayınlarda herhangi bir belge gösterilmeksizin caminin Trabzon Valisi Tayyar Paşa⁴³⁰ tarafından 1869⁴³¹ yılında yaptırıldığı kaydedilmektedir. Araştırmalarda tekrar edilen 1869 tarihi, Cembeloğlu kardeşlerin, yukarıdaki kitabeyi "H. 1212 / M. 1869" şeklinde kaydetmelerinden kaynaklanmış olmalıdır.⁴³² Bugün yapıya adını veren Tayyar Paşa'nın, Canikli Ali Paşa sülâlesinden Mahmut Tayyar Paşa⁴³³ olabileceği akla gelmektedir. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan yapıya ait dosyada, caminin depremde hasar gördüğü bildirilmektedir.⁴³⁴

Mimari ve Süsleme: Batı ve güneyde sokaklarla çevrili yapının doğusunda Hükümet Konağı, kuzeyinde yakın zamanlarda yüksek bir duvarla çevrilen küçük bir avlu yer almaktadır.

Cami; tam kare şeklinde bir harim, bunun önünde yer alan, enine dikdörtgen şeklinde betonarme bir son cemaat yeri ve harimin kuzeybatı köşesindeki minarenden oluşmaktadır (Çiz.:37). Yapıyı içten örten bağdadi ahşap kubbe, dıştan dört omuz kırma çatı içine alınmıştır.

⁴³⁰ S. CEMBELOĞLU-M. CEMBELOĞLU, Samsun İli ..., s. 97; H. YİĞİT, **Bafra Tarihi** (Basım yeri ve yılı belirtilmemiş), s. 34-35; **İlimiz Samsun**, s. 51.

⁴³¹ M. AYDIN, "Samsun" mad., **Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi**, C. 3, İstanbul, 1997, s. 1605; **Samsun Turizm Envanteri 2002**, s. 108; R. GÖKÇEN- O. YALÇIN, **a.g.e.**, s. 70.

⁴³² S. CEMBELOĞLU - M. CEMBELOĞLU, **İlimiz ve Bölgemiz Samsun Kitabı**, s. 69. Kapı üzerindeki 1216 tarihini, 1212 şeklinde kaydeden Cembeloğulları, bu tarihin miladi karşılığını hatalı bir şekilde, 1869 olarak kaydetmiştir.

⁴³³ Canikli Ali Paşazâde Battal Hüseyin Paşa'nın oğlu, hanedanın önde gelen şahsiyetlerinden biri olan paşanın adı tam olarak "Tayyar Mahmut Paşa"dır. M. 1800-01'de vezirlikle Trabzon Valisi, bir yıl sonra Diyarbakır Valisi olup, bundan bir yıl sonra azledilmiştir (Mehmed Süreyya, "Tayyâr Mahmud Paşa" mad., **a.g.e.**, C. 5, s. 1626; R. KARAGÖZ, **a.g.e.**, s. 150). Bir yıl sonra Erzurum, 1804-05'de ikinci defa Trabzon Valisi olup, 1805-06'da tekrar azledilen paşa, iki yıl sonra (1807) üçüncü defa Trabzon Valisi ve 1807'de Sadaret Kaymakamı olduktan birkaç ay sonra, 1808'de azl ve idam edilmiştir. J. H. MORDTMANN, a.g.m., s. 540; K. KARAGÖZ, **a.g.e.**, s. 153. Kaynakların "alim akıllı ve kâmil" olarak nitelendirdiği Paşa'nın (Mehmed Süreyya, "Tayyâr Mahmud Paşa" mad., **a.g.e.**, C. 5, s. 1626) ölümüyle, Canikli Ali Paşa'nın kurmuş olduğu hanedanın yaklaşık elli yılı bulan Kuzey ve Doğu Anadolu hakimiyeti sona ermiştir (R. KARAGÖZ, **a.g.e.**, s. 153). Paşa'nın Çarşamba'da yaptırdığı, günümüze ulaşamayan bir cami ile medrese ve bunlara ait vakıfları bulunduğu belirtilmektedir (R. KARAGÖZ, s.153). Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan tarihsiz iki ayrı belgede yapıya ait vakıflar ve Canik'te Tayyar Paşa vakıfları görülmektedir. B.O.A., EV.d., d.n. -1/-1, g.n. 21576 ; d.n. -1/-1, g.n. 12065.

⁴³⁴ Tek sayfalık tarihsiz "Bafra'da Tayyar Paşa Camisi" başlıklı rapor niteliğindeki belgede, depremin tarihi belirtilmemekle birlikte, yörede etkili olan 1943 depreminin kastedilmiş olabileceği düşünülebilir.

12.50 x 12.50 m. ölçülerinde, 1.20 m. kalınlıktaki duvarlarla çevrili harim duvarları, son onarımda sıvanıp, boyandığından inşa malzemesi görülmemektedir. Ancak 1994 yılında onarımında, dökülen sıvanın altında taş ve tuğla almaşığını tespit etmiştik. Buna göre duvarların alt kesiminde tuğla, üstte ise moloz taş örgünün ağırlıkta olduğu, düzensiz bir almaşık örgü söz konusudur.⁴³⁵ Pencere çevrelikleri tuğladır.

İki kat halindeki pencere düzeni, büyük ölçüde simetriktir. Duvarlarda kuzey ve güneyde altlı üstlü ikişer, doğuda altlı üstlü eksenden kaymış vaziyette iki alt, üç üst olmak üzere, toplam on dokuz pencere açılmıştır. Batı duvarda, simetriğindeki doğu duvarın kuzey taraftaki üst pencerenin tekrar edilmemesine, doğuda bu kesime denk gelen minare kaidesi sebep olmuştur. Diğer cephelerde altlı üstlü simetrik düzende açılan pencereler, doğuda asimetriktir. Duvar örgüsündeki uyumsuzluğu da hesaba katarsak, batı duvarın vaktiyle bir onarım geçirmiş olabileceği anlaşılmaktadır. Alt pencereler demir şebekelerle muhafaza altına alınan, basit dikdörtgen açıklıktan ibarettir (Foto.:326). Üst pencereler sivri kemerli olup daha küçük ve dar tutulmuştur.

Duvarlardan 0.50 m. kadar taşırılan yeni kiremitlerle kaplı çatı, harimin basık kubbesini içine alarak gizler. 1994 yılı onarımında tamir için sökülen kaplamanın altında, kubbenin bağdadi kabuğu, bunun üstüne gerilen aşık ve mertekler ile çamur-saman benzeri karışım görülebilmekteydi.⁴³⁶

Yapının önünde yer alan betonarme ve iki katlı muhdes son cemaat yerinin orijinal durumu konusunda, bir ipucu tespit edemedik. Giriş cephesinin ortasındaki yeni kapıyla ulaşılan son cemaat yerinin duvarla ayrılıp depo olarak kullanılan batı bölümüne girildiğinde, minare kaidesiyle karşılaşılır (Foto.:328). Harim duvarlarından dışa taşarak ön cepheyi uzatan kare kaidenin kuzeye bakan yüzünde, kesme taş çevrelikli, yuvarlak kemerli basit bir kapı açılmıştır. Minare kaidesinde, üç sıra tuğla, bir sıra kesme taştan oluşan muntazam bir almaşık örgü dikkat çeker. Beden duvarlarının üstüne kadar uzayan kaide üzerinde, tuğladan prizmatik üçgenli papuçluk yer alır (Foto.:329). İlk iki metrelik kesimi sıvalı olan, sepet örgülü tuğla gövdeye ince uzun mazgal pencereler açılmıştır. İnce bir bilezikle son bulan gövdenin üzerinde, dört sıralı testere dizisiyle geçilen şerefe altı yükselir. Şerefe korkuluğu sade tutulmuş, kesme taşlarla dönülmüştür. Silindirik petek üzerinde, kurşunla kaplı, ahşap konik külah ve alem yükselmektedir.⁴³⁷

Harime kuzey cephenin ortasında yer alan, kesme taş çevrelikli, basık kemerli bir kapıyla

⁴³⁵ 1994 Ağustos'undaki araştırmamızda diğer cephelerin sıvaları yenilenmiş idi. Sadece doğu duvarını çıplak olarak görebilmiştik. Bu cephedeki duvar örgü düzeninin diğer cephelerde de geçerli olması beklenir. Ancak yukarıda da değindiğimiz üzere bu pek alışıldık bir düzen değildir. Mesela minare kaidesindeki almaşık, düzen bir sıra taş, üç sıra tuğla şeklindeyken, doğu duvarda, zeminden 2-2.5 m.ye kadar sadece bir sıra moloz taş, üst kesimlerde ise her iki malzemenin (moloz taş ve tuğla) düzensizce kullanıldığı görülmektedir. Bu kesimlerde moloz taş ağırlıktadır. Batı duvarında göze çarpan bir başka detay, duvarın kible ucuna doğru zemin seviyesinin hemen üstünde yer alan, kör sivri kemerdir. Alt pencerelerin yarı seviyesine kadar yükselen tuğla çevrelikli kör kemerin işlevini -belki statik açıdan açıklamak mümkün olabilir- açıklamak zordur. Bugün bu kesim de yeni siva altında kalmıştır.

⁴³⁶ 1994'de minarenin şerefesinden görebildiğimiz kadarıyla, bağdadi kubbe dıştan, yer yer saman karışımı, çamura benzer bir malzemeyle sıvalı idi. Ancak malzemenin cinsinden emin değiliz.

⁴³⁷ 1994 yılı onarımında restorasyon ekibinden gördüğümüz bir şahıs, külahın ahşap aksamının sökülüp mevcut çinko kaplamasının kurşun olarak yenileneceğini belirtmiş idi. Bugünkü görünüm buna uymaktadır.

girilmektedir (Foto.:330). Kilit taşı hafifçe taşırılan kemerin üstündeki kesimlerinde, duvardaki tuğla dizisinden bir parça seçilebilmektedir. Kapının üstünde, sözünü ettiğimiz kitabe yer alır. Kapının sağındaki pencerede, açıklığın hemen üzerinde sıva üzerinde, siyah zemine, beyaz celi sülüs hatla “Kelime-i Tevhid” yazılıdır.

Sayıca fazla, ancak ölçüleri itibarıyla küçük kalan pencereler, harimi hafif loş kalmaktan kurtaramamıştır (Foto.:331). 12.50 m. çapındaki kubbe, harime hâkimdir. Köşelerde, orta kesimleri dışa bombeli üçgen şeklinde pendentif benzeri, bağdadi geçişler üzerinde yükselen kubbenin içi, sıvalı olup kalem işi nakışlarla bezelidir. 1994’de restorasyon ekibinden Hasan usta’nın “keten alçı dolgulu” diye tabir ettiği kubbe sıvası, bağdadi sıvadır.⁴³⁸

Kuzey duvarı boyunca uzayan, kenarlarda duvar, ortada serbest konumdaki sekiz direk üzerinde yükselen kadınlar mahfiline çıkış, kuzeybatı köşede “L” şeklindeki ahşap bir merdivenle sağlanmıştır (Foto.:332). Basit bir parmaklıkla sınırlanan mahfilin inşadan sonra yapılmış olabileceği düşünülebilir.

Kible duvarı ortasında bulunan yarım yuvarlak nişli mihrap, yukarıya doğru daralıp küresel bir kavsarayla son bulmaktadır. Mihrabı da içine alarak kible duvarının tamamını kaplayan lambri kaplama, orijinal görüntüyü bütünüyle perdelemiştir (Foto.:331).

Kible duvarının batı köşesindeki çakma ahşap minber, Çarşı Camii’ndekinin yakın bir benzeridir (Foto.:333). Batı yüzü duvara dayalı minberin, zarif oymalarla bezeli kapı ve köşk haricindeki kesimleri yalındır. Minberin çifte kanatlı kapıları, beşer panoya ayrılarak simetrik düzende, yüzeyin oyulmasıyla kabartılan barok karakterli, stilize bitki kompozisyonlarıyla süslenmiştir (Foto.:334). Kare ve dikdörtgen çerçeveler içerisindeki panolardan, en alttakilerin ortasında, cepheden görülen bir çiçekle başlayan kompozisyon, barok kıvrımlarla yuvarlak bir demet oluşturmaktadır. Bunun üstündeki panoda “C” kıvrımlarıyla teşkil edilen, içi boş bir kartuş çevresinde, stilize yaprak ve kıvrımlara yer verilmiştir. Alttan yukarıya çıkarken üçüncü ile dördüncü panolar, sırasıyla bir ve ikincinin tekrarıdır. En üstte basık yuvarlak kemer formuyla sonlanan beşinci panonun içi sade bırakılmıştır. Kapı açıklığının üzeri basık yuvarlak form verilerek, köşelerden başlayıp, ortada birleşen, bir başka kıvrık dal ve yaprak kompozisyonuyla bezenmiştir. Hafifçe irice tutulan yaprak ve kıvrık dallar arasında, köşelerde, beş yapraklı çiçekler yer alır. Kapı tacı üçgen şeklinde olup, ortasında içi boş bırakılmış bir kartuş yer alır (Foto.:335). Kartuşun etrafını saran stilize bitki kompozisyonu, kenarlarda beş yapraklı çiçekleriyle birlikte bir öncekinin benzeridir.

Yarım yuvarlak şekilde köşeye gömülmüş, birer alemlerle son bulan kapı dikmeleri aşağıdan yukarıya sarmal şekilde çıkan barok karakterli kıvrık dal, yaprak ve çiçeklerle bezelidir. Kompozisyonu geniş yapraklı kenger yaprakları belirler. Dikmelerin başlıklarında “C” kıvrımlarıyla birleştirilmiş, benzer bir bitki kompozisyonu görülür. Kapı kanatlarını, yüzeye çakılı basit dövme demirli bir plaka buluşturmakta, bunun da üzerinde küçük sade bir

⁴³⁸ Ahşap yüzeye kolayca yapıştığı için tercih edilen bağdadi sıvanın, üç kat halinde vurulduğu, birinci katın kıtıklı kireç alçı veya kıtıklı kireç-alçı karışımı harçla yapılıp, kurumasını takiben ikinci ve üçüncü kat sıvaların vurulduğu bildirilmektedir. D. HASOL, “Bağdadi Sıva” mad., *a.g.e.*, s. 466. Ayrıca bkz. M. SÖZEN- U. TANYELİ, “kıtık” mad., *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, İst., 1992, s. 130-31; C. E. ARSEVEN, “sıva” mad., *Sanat Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul, 1983, s. 1997.

metal halka görülmektedir. Dört sütun üzerinde, yanlara kemerlerle açılan minber köşkünün sütun başlıkları ve kemer yüzeylerindeki bezemeler, kapıdakilerin yakın bir benzeridir. Köşkün üzerinde, yalın bir külah yer alır. Minberin tamamı beyaz yağlı boyalıdır.⁴³⁹ Yağlı boya, çok derin olmasa da iyi bir plastik etki veren kompozisyonun derinliğini hatırı sayılır bir oranda perdelemiştir.

Harimdeki bir başka bezeme unsuru, zeminden başlayıp kubbeyi de kaplayan kalem işi nakışlardır. 1994 restorasyonunda camideki yeni kalem işi nakışların büyük bir kısmı raspa edilmiş, bunların altındaki orijinal, silik soluk nakışlar, kısmen ortaya çıkarılmış idi. Nakışlar orijinal kompozisyon ve renk düzeni tespit edildikten sonra, üzerlerinden yeni boyalarla gidilerek yenilenmiştir. Kible duvarında ikinci kat pencerelerine kadar yükselen, yeni ahşap kaplamanın altındaki kesimlerin, kalem işi bezemeli olup olmadığını bilmiyoruz. Duvarın üst hizasında, dikdörtgen çerçeveler içerisinde, orijinal canlılığını yitirmiş, barok karakterli çerçeveler içerisinde, bitkisel bezemeler görülür. Kırmızı ve yeşilin hâkim olduğu kompozisyonda küçük çiçek demetleri ve “C” kıvrımları yer alır. Mihrabın üstünde kartuş içerisinde bir ayet, bunun sağ ve solunda yuvarlak madalyonlar içerisinde “Kelime-i Şehadet” yazılıdır. Diğer yazılarda da geçerli olduğu üzere, bunlar siyah zemine, beyaz celi sülüsle yazılmıştır.

Doğu, batı ve kuzeyde, zeminden 1.5 m. kadar yükselen lambri kaplamanın üzerindeki kesimlerde kalem işi nakışlar görülmektedir (Foto.:332-33,336-41).⁴⁴⁰ Doğu ve batı duvarlardaki kompozisyonlar birbirinin aynısıdır. Alt kat pencereleri arasında, dikdörtgen çerçeve içerisinde, iki büyük kartuş içerisinde, dışta yarı natüralist kıvrık dal ve yapraklar, içte “C” kıvrımlı stilize bir kompozisyon yer alır (Foto.:336). Panonun köşelerinde, demet halinde, yeşil sap ve yapraklar arsında, yarı natüralist kırmızı çiçekler görülür. Alt kat pencere üstü hizasında, üçgen bir pano oluşturularak, panonun içerisinde ve köşelerinde benzer şekilde yarı natüralist tarzda çiçek demetleri tekrar edilmiştir. Bunların arasında, alttaki büyük dikdörtgen panoların benzeri, sarılı kırmızılı kartuşlar içerisinde çiçek demetleri, köşelerde ise buldukları kesime uydurulmuş, ince yapak ve çelenklere yer verilmiştir. Bunun üstünde duvar boyunca, üç yatay kuşak uzanır. İkisinde basit stilize bitki, diğerinde geometrik bir kompozisyon görülür. Bunların üstünde simetrik düzende, oval, baklava dilimi ve dikdörtgen kartuşlar ile kemerli dörtgen panolara yer verilen, aşağıdakilere nispetle, daha sade bir kompozisyon görülür. Bu kesimde de ince çiçek ve yaprak demetleri tekrar edilmiştir.

Kuzeyde, mahfil katı hizasında, ortada üç büyük dörtgen pano içerisinde yuvarlak madalyonlar yer alır (Foto.:337). Sağ ve soldaki madalyonların içinde celi sülüs yazılar, ortada çiçekler görülür. Köşeleri fiyonlarla bağlanan panolarda madalyonların dışında küçük zarif çiçek ve yaprak desenleri görülür. Aynı duvarın kubbe geçişleriyle pencere aralarında kalan üçgen kesiminde öncekilerin benzeri sap, yaprak ve çiçekleriyle birlikte bitki demetlerine yer verilmiştir. Kubbe geçişlerinde bağdadi sıva üzerinde, ortada yuvarlak yazı panoları, bunun dışındaki alanlarda ise duvar köşelerindeki üçgen panolardaki gibi, sapları bir bağla bağlanmış

⁴³⁹ 1994 yılında restorasyon ekibinden gördüğümüz bazı şahıslar, açık yeşil ve sarı yıldızla boyalı olan minberin, kazınıp ahşap yüzeyin ortaya çıkarılıp, ince bir vernikle kaplanacağı söylenmekteydi.

⁴⁴⁰ Kuzeyde mahfil altındaki yüzeyler duvar kâğıdıyla kaplıdır.

bitki demetleri görülür. Yapraklarda yeşil, çiçeklerde sarı ve kırmızı kullanılmıştır. Ortadaki panolar her köşede birbirinden farklı yazılar ihtiva eder. Siyah zemine, beyaz aynalı celi sülüsle yazılan panolar, dört halifenin isimleriyle birlikte çeşitli dua ifadelerini içermektedir⁴⁴¹ (Foto.:338).

İç içe dairelerle bezenen kubbenin ortasında yeşil yapraklar ve vişneçürüğü çiçekler görülür (Foto.:339). Bunu zikzaklı basit geometrik bir bordür sarmaktadır. Bunun dışındaki iki bordürden birincisinde “C” kıvrımları, ikincisinde hançer yaprağını hatırlatan stilize bitkisel bir kompozisyon yer almaktadır. Daha sonra, kubbe eteğine doğru dikine uzatılan bordürlerle oluşturulan üçgen alanların içi, simetrik şekilde, barok karakterli bitkiler, “C” ve “S” kıvrımlarıyla bezenmiştir. Orijinalde yeşil, vişneçürüğü ve sarının hâkim olduğu kompozisyonun renk ve motif düzeninin restorasyonda değiştirildiği anlaşılmaktadır.⁴⁴² Üst pencerelerde, yer alan alçı içlikler, son restorasyondan kalmadır.

⁴⁴¹ Panolarda güneybatıda “*Ebubekir radiyallahu anh*”, güneydoğuda “*Ömer’ül- Faruk radiyallahu anh*”, kuzeybatıda “*Aliyy’ül- Murteza radiyallahu anh*”, kuzeydoğuda “*Osman radiyallahu anhu*” yazılıdır. Kuzey duvarı ortasında yer alan panolara yukarıda değinmiştik. Bunlar da Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin ile ilgilidir.

⁴⁴² Caminin kalem işi nakışları, kısmen ortaya çıkartılabilmiş orijinallerinden hareketle yenilenmeye çalışıldığı halde, bu kesimdeki farklılık restorasyonda pek titiz davranılmadığını göstermektedir. Özellikle küçük kır çiçekleri ve yapraklardan oluşan kompozisyonlarda, konturların ihmal edildiği, açık ve koyulu renk tonlarıyla benzer etkinin sağlanmaya çalışıldığı dikkat çekmektedir.

KAVAK / DEĞİRMENCİLİ KÖYÜ – DERE CAMİİ

Katalog No : 3.1.25.
 Çizim No : 38.
 Foto. No : 342-348.
 İnceleme Tarihi : Ağustos 2002.

Yeri: Cami; Samsun - Kavak yolundan 3 km. içeride Kavak'ın 19 km. kadar kuzeydoğusundaki Değirmencili Köyü'nde bulunmaktadır. Yapı köy merkezinin dışında yerleşim yerlerinden uzak, eski bir mezarlık içerisinde (Foto.:342).

Tarihçe: Cami, güneyinde akan dere sebebiyle “Dere Camii” olarak anılmaktadır. Ancak “Değirmencili” adı da kullanılmaktadır. Yapının inşa kitabesi yoktur. Kayıtlı bir vakfiyesine de rastlayamadık. Harime açılan kapının etrafında, basitçe duvara kazınmış olarak H. 1221 / 1806, H. 1258 / 1842, H. 1297 / 1880 ve H. 1343 / M. 1926 tarihleri yazılıdır.⁴⁴³ Bunlardan ilkinin inşa diğerlerini ise onarım tarihleri olarak kabul eden Y. Can'a biz de katılmaktayız.⁴⁴⁴ Eskiden caminin yanında medrese, imaret ve bir çeşme olduğu belirtilmektedir.⁴⁴⁵ Ancak bugün bu yapıların varlığını belgeleyecek herhangi bir ize rastlayamadık. Yapının, civardaki yedi köyün cuma camisi olarak yapıldığı belirtilmektedir.⁴⁴⁶ Halen ibadete açık olan cami, nispeten iyi durumdadır.

Mimari ve Süsleme: Cami, kiblesinden geçen küçük derenin kenarında, düz bir alanda bulunmaktadır. Toprak zemine oturan taş ve kütükler üzerinde kirişlerle 0.50 m. kadar yükseltelen cami, ahşaptan, yığma tekniğinde inşa edilmiştir. Revaklar dahil tek katlı olarak inşa edilen camiyi, dıştan dört omuz kırma çatı, içten muhdes bir tavan örtmektedir. 7.45 x 7.65 m. ölçülerindeki kareye yakın dikine dikdörtgen harimin dört yanı, revaklarla çevrilidir (Çiz.:38). Revaklarla birlikte ölçüleri 10.40 x 12.60 m.ye ulaşan caminin kuzeyinde kadınlar mahfiline yer verilmiştir. Caminin minaresi yoktur.

Harim duvarları köşelerde kurt boğazı geçmelerle birbirine geçirilen 8 cm. kalınlığındaki ahşap perdelerle bağlanmıştır. Perdeler, duvar boyunca tek parça olarak uzatılmıştır. Duvarlarda birkaç yerde dövme demir çiviler kullanıldığı görülmektedir. Duvarları sağlamlaştırma kaygısının sezildiği uygulama, bu tipteki diğer camilerde nadiren görülmektedir. Harimi geçip revakları da kuşatan alaturka kiremitlerle kaplı çatı, revaklardan 0.90 m. taşan saçaklarıyla yapıyı biraz basık göstermektedir.

Camide kible yönünü de kuşatarak yapının dört yanını dolaşan bir revakla karşılaşmaktayız (Foto.:342-44). Kuzeyde son cemaat yeri işlevini de üstlenen revakın genişliği 3.40, doğu ve batıda 1.40 güneyde ise 1.30 m.dir. Revaklarda doğuda sekiz direğe karşılık batıda dokuz direk, kuzeyde ve güneyde köşeleri saymazsak dörder olmak üzere, toplam yirmi beş direk yer alır. Batıdaki fazla direklerden biri, muhtemel bir onarımda eklenmiş olabilir.⁴⁴⁷ Alt ve üstü kare, ortası yuvarlak direklerin başlıkları basit profillidir. Direkler arasına yatay

⁴⁴³ Tarihlerin dışında hiçbir açıklama görülmemektedir.

⁴⁴⁴ Y. CAN, a.g.e., s. 44.

⁴⁴⁵ Y. CAN, a.g.e., s. 40.

⁴⁴⁶ Y. CAN, a.g.e., s. 40.

⁴⁴⁷ Can bu görüştedir. Y. CAN, a.g.e., s. 43.

olarak uzatılan korkuluk küpeştelinde parmaklık veya benzeri bir şey görülmez. Kiblede direkler arasında korkuluk bulunmamaktadır. Kuzeyde ortadaki iki direk arasına da korkuluk çekilmeyerek, bu kesim revaka giriş olarak belirlenmiştir. Bu iki direğin üzerine uzatılan tek parçalı başlıklarda ve direklerin üst kesimlerinde oymalar görülür. Diğer direklerin başlıkları yalın profilli, bunlarda gövdenin üst kesimlerinde yatay çizgisel profillerden sonra, doğudakinde pahlı kesimin dört köşesinde koç boynuzunu hatırlatan küçük profiller, batıdakinde ise yalın tutulmuş stilize kenger yaprakları ve basit rozetlere (köşelerde birer tane) yer verilmiştir (Foto.:345). Birbirinin aynısı olan başlıklarda, zemine bakan yüzde basit çizgiler ve üçgenler ve bir rozet yer alır. Revak döşemesinin yanları hafifçe yükseltilmiştir.

Duvarlarda kuzeyde pencereye yer verilmezken doğu ve batıda karşılıklı birer, güneyde iki olmak üzere, dört pencere açılmıştır. Tek kat düzeninde ve yatık dikdörtgen şeklindeki pencerelerin söve ve kanatları yenidir. Diğer camilerde pencerelerde dikine olan form, bu camide yatay dikdörtgene dönüşmektedir. Bunun sebebi olarak; ustanın, duvarlarda yer yer çivi kullanmasında olduğu gibi, yapının sağlamlığından kaygı duyması gösterilmektedir.⁴⁴⁸ Bu görüşe biz de katılmaktayız.

Camiye, kuzey duvarı ortasındaki çift kanatlı, ahşap kapıyla girilmektedir (Foto.:346). Kapı açıklığı, kenarları profilli, yuvarlak kemer şekli verilmiş tek parçayla kapatılmıştır. Kemer çevreliğinde on dört küçük rozet görülür. Üç yönden ince halat silme şeklinde oyulmuş çıtalarla sınırlanan kapı kanatlarının her biri tek parçadır. Basit kazıma usullü baklava dilimi şeklinde geometrik bir kompozisyonun görüldüğü kanatların binisi, basit yatay çizgi ve profillerle bir nebze hareketlendirilmiştir. Kapının üstüne sağ kolu kırılmış bir hilâlle sonlanan, basit profilli tek parça bir taç yerleştirilmiştir.

Yapının içi pencerelerin yetersizliği sebebiyle epey loş kalmıştır (Foto.:347-48). Harimde asıl katta bulunan üç direkten kuzeydeki, orta ekseninde kuzey-güney doğrultusunda atılan ana kirişi, gerideki ikisi ise mahfili taşımaktadır. Direklerin alt ve üstü kare, ortası ise yuvarlağa yakın, sekiz köşelidir. Çatıyı taşıyan direkte başlığa yer verilmezken, diğerlerinin basit üçgen ve dışlarla süslü profilli başlıkları bulunur.

Kible duvarı ortasında yer alan, harime doğru hafifçe taşırılan mihrap yarım yuvarlak niş ve kavsarası yenidir (Foto.:347). Nişin iki yanında yüzeysel kazınmış baklava dilimlerinden oluşan basit bir geometrik kompozisyon yer alır. Kavsara köşelerinde de tekrar edilen baklavalardan içinde birer rozete işlenmiştir. Kavsara, bordürü halat silme şeklinde oyulmuş çubuklar dolandır. Mihrabın üzerinde tek parça ahşap bir taç bulunmaktadır. İçi yıldız biçimli prizmatik üçgenlerle dolu, dört yöne kıvrılan "S"lerden oluşan tacın tepeliği basit bir ajurlu oymayla son bulur.

Harimin güneybatı köşesindeki minber, yenidir. Kible duvarı boyunca mihrabın önünde kesilen basit ahşap bir seki görülür. Sekinin mihrapla buluştuğu köşelerinde basit profilli birer dikme yer alır. Harimin güneydoğu köşesinde bulunan dörtgen şeklindeki vaaz kürsüsünün köşelerindeki babalar bunların benzerleridir.

⁴⁴⁸ Y. CAN, a.g.e., s. 42.

Harimin kuzeybatısındaki ahşap bir merdivenle ulaşılan kadınlar mahfilini, basit bir korkuluk sınırlar (Foto.:348). Alttaki direklerle aynı hizada yerleştirilen mahfil direklerin iki yanına bitişik duran korkuluk babalarında basit profiller göze çarpar. Direklerin üst kesimleri, yakın zamanlarda yapılan tavan döşemesi içinde kalmıştır.

SAMSUN – PAZAR CAMİİ

Katalog No : 3.1.26.
 Çizim No : 39.
 Foto. No : 349-356.
 İnceleme Tarihi : Temmuz 1994, Ağustos 2002.

Yeri: Cami; şehir merkezinde, Saathane Meydanı'nın güneybatısında, Büyük Camii'nin 150 m. kadar batısında yer almaktadır (Foto.:349).

Tarihçe: Caminin inşa kitabesi yoktur. Kapısı üzerindeki orijinal kitabelik içerisine yeni konulan mermer levhada, Latin harflerle “*Pazar Camii Şerifi Miladi 1380*” yazılıdır. Yöresel bazı yayınlarda yapının, İlhanlı devri eseri olduğu ve 1819’da tamir edildiği kaydedilmiştir.⁴⁴⁹ Bir başka görüşe göre yapı, 1819 yılında Hazine-dârzâde Süleyman Paşa tarafından yaptırılmıştır.⁴⁵⁰ Yukarıdaki araştırmalar herhangi bir belge veya kaynak göstermezken, 15 Cemaziyel-Evvel 1228 / M. 16 Mayıs 1813 tarihli bir vakfiyeye dayanarak, bir başka araştırma, yapının 1809–13 arasında, Hazine-dârzâde Süleyman Paşa tarafından inşa ettirilmiş olduğu sonucuna ulaşmaktadır.⁴⁵¹ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde 733 numaralı defterin 43. sırasında kayıtlı bulunan Hazine-dârzâde Süleyman Paşa'nın yukarıda belirttiğimiz vakfiyesinde; “Bezzaz Camii Şerifi” olarak adı geçen yapı, görebildiğimiz kadarıyla vakfiyede vâkıfın inşa ettirdiği bir yapı olarak değil (“Samsun kasabasında vaki bezzaz camii şerifinin ...”), vâkıfın çeşitli vakıflar bağışladığı⁴⁵² bir yapı olarak geçmektedir. Bu günkü yapının giriş cephesinin özellikleri 19. yüzyıl’a son derece uygun düşmektedir. Yukarıda belirttiğimiz 1813 tarihli vakfiyede anıldığına bakarak yapının 19. yüzyılın başlarında bugünkü şeklini almış olabileceğini düşünmekteyiz.

Mimari ve Süsleme: Kuzeyde sokağa açılan yapı, doğu ve kiblede komşu binalarla sarılıdır (Foto.:349-51). Batısında, yakınlarda yapılan bir bölüm ve yine son yıllarda duvarlarla çevrilip şadırvan ilâve edilen küçük bir avlu bulunmaktadır. Yapı; dikine dikdörtgen plânlı olup, içten düz tavan, dıştan dört omuz kırma çatıyla örtülüdür (Çiz.:39). Camiye giriş kuzeyde, cephe ortasındaki taçkapı ile sağlanmış olup, son cemaat yeri bulunmaz (Foto.:352). Kuzeybatı köşede dışa taşan kadesiyle bir minare, harimin kuzeyinde bir kadınlar mahfili yer alır.

Asıl cami 11.25 x 14.60 m. ölçülerinde olup 1.10 m. kalınlığındaki kâgir duvarlarla çevrilidir. Duvar malzemesi yer yer tuğla beslemeli moloz taştır. Ancak kapı çevresinde düzgün kesme taş işçilik görülür. Duvarlarda, kuzeyde kapının sağında ve üstünde, bir alt bir üst, doğuda üç alt, güneyde iki alt bir üst olmak üzere, sekiz pencere açılmıştır. Caminin batısı, üç kapıyla sonradan eklenen bölümle irtibatlandırılmış olduğundan, bu duvardaki orijinal düzen

⁴⁴⁹ Samsun İl Yılığ 1973, s. 120; B. SARISAKAL, ... İkinci Kitap, s. 337; P. TUĞLACI, a.g.e., s. 265; İlimiz Samsun, s. 50, Geçmişten ..., s. 50; A. KAYIKÇI, Samsun’da Kültür-Sanat, C. 1, s. 107; H. YİĞİT, Samsun, s. 90; Samsun Turizm Envanteri 2002, s. 36; R. GÖKÇEN- O. YALÇIN, a.g.e., s. 45.

⁴⁵⁰ S. CEMBELOĞLU - M. CEMBELOĞLU, İlimiz ve Bölgemiz Samsun Kitabı, s. 33.

⁴⁵¹ K. İNCE, a.g.t., s. 129. Vakfiyede adı “Trabzon Valisi ve Canik ve Şarki Karahisar muhassılı Hazine-dârzâde Süleyman Paşa” şeklinde geçen Süleyman Paşa'nın 1818’de öldüğü bilinmektedir. Süleyman Paşa hakkında katologda “Samsun Bedesteni” bahsinde geniş bilgi verilecektir.

⁴⁵² V.G.M.V.K.A.nde 733 numaralı defterin 41. sayfa ve 21. sırasında kayıtlı bulunan vakfiyede caminin imam ve hatibine, müezzin, ikinci müezzin, kürsü şeyhi, devirhan, ferraş, kayyımına ücret tahsisi ile caminin kandillerine yağ alınması için ücret tahsis edildiği görülmektedir. Vakfiyede aynı şekilde Samsun civarındaki başka yapılara da benzer tahsifat ayrıldığı görülmektedir.

bozulmuştur. Doğu duvarda da pencere düzeninin değişikliğe uğradığı görülür. Bugün genişçe tutulan yuvarlak kemerli üç pencerenin yukarısında, bunların yarı genişliğinde kible duvarındakilerin benzeri, sonradan kapatılmış dört pencerenin, tuğladan örülmüş sivri kemerleri seçilebilmektedir (Foto.:351). Bunlardan kuzey uçtaki, bitişikteki binayla kesildiğinden yarısı görülebilmektedir. Kible yönde, içe doğru mazgal olarak genişleyen sivri kemer açıklıklı küçük pencereler orijinal olmalıdır. Doğuda çatı seviyesinin 0.50 m. kadar altında, tek sıra halinde kirpi saçak yer alır. Saçağın alışılmışın dışında duvarların üstünde değil de çatı seviyesinden aşağıda kalmasına ve diğer cephelerde bulunmamasına bakılırsa, duvarlar sonradan yükseltilmiş olmalıdır. Çatının kiremit kaplaması yenidir.

Giriş olarak değerlendirilen kuzey cephede yedi basamaklı bir merdiven ve cephenin ortasında plânlanan⁴⁵³ bir taçkapı yer alır (Foto.:352). Yapının en orijinal kesimi burasıdır. Kapı üst üste iki bölüm halinde tasarlanmıştır. Altta ince silme ve bir sütunçeyle çevrili yayvan, basık kemerli bir açıklık yer alır. Sütuncelerin ve bordürün dışındaki silmenin üzerinde, stilize bitkisel motiflerle bezeli başlıklar bulunmaktadır (Foto.:353-54). Üst bölüm, alttakinin yakın bir benzeridir. Bu kesimin yanları çifte sütuncelerle sınırlandırılmış olup, üstte beş kat silme dizileriyle son bulmaktadır (Foto.:353). Ortada altta bir kitabelik⁴⁵⁴ onun üstünde dikdörtgen açıklıklı bir pencere yer alır. Sütuncelerin başlıkları karşılıklı simetrik olup, alttakilerde olduğu gibi, motifler, kabartılmıştır. Başlıklar sepet örgü şeklinde dizilmiş baklava dilimli başlayıp, üstte iyon volütlerini hatırlatır şekilde son bulmaktadır.

Kuzeybatıda, cepheden dışa taşırılan kaidesinin güneyindeki kapıyla ulaşılan minare, sıvalıdır. Çatı hizasına kadar yükselen kaidenin üstünde, soğanvari kısa bir papuçluk yer alır. İnce bir bilezikle başlayan silindirik gövdeden yukarısının, 1943 depreminde yıkıldıktan sonra yapılmış olabileceğini düşünmekteyiz.⁴⁵⁵

Açılan bol sayıdaki pencerelerle ferah durumdaki harimde, orijinal görünüm büyük ölçüde kaybolmuştur (Foto.:355). Harimi örten tavanın ortası, dört kademe halinde çökertilmiştir. Harimin kuzeyinde yuvarlak kemerlerle taşınan, altı ahşap direklerle desteklenen, ortası dörtgen şeklinde taşırılan bir kadınlar mahfili yer alır (Foto.:356). Harime sepet kulplu kemerlerle açılan mahfile, kuzeydoğu köşede, duvar içerisindeki merdivenle çıkılmaktadır.

Kible duvarı ortasında bulunan mihrap beş köşeli bir niş, sivri kemerli küresel bir kavsara ve bordürlerden oluşur. Mihrabın tamamını kaplayan muhdes mermer kaplama, orijinal görüntüyü yok etmiştir⁴⁵⁶ (Foto.:355). Mihrabın sağında, köşede yer alan yeni minberin yerinde, vaktiyle çakma tekniğinde yapılmış basit bir ahşap minber bulunduğu anlaşılmaktadır.⁴⁵⁷

⁴⁵³ Caminin kuzeyinde sonradan eklenen dükkân kuzeyde taçkapının solundan başlayıp biraz doğuya devam ederek yapıyı kapatmış durumdadır.

⁴⁵⁴ Kitabelikte bugün daha önce sözünü ettiğimiz yeni kitabe bulunmaktadır.

⁴⁵⁵ Minare Yalı Camii'nin minaresiyle yakın bir benzerlik göstermektedir. Ancak onun da depremden ne kadar hasar görüp, ne oranda yenilendiği belli değildir. Kanaatimizce her iki minarenin kaideden yukarı kesimleri 1943 depreminde yıkılmış ve sonradan yenilenmiştir.

⁴⁵⁶ 1985 yılında hazırlanan lisans tezindeki bir resimde mihrap muhdes mermer kaplama olmaksızın görülmektedir. H. ÇAKAN, **Samsun'da Osmanlı Dönemi Mimari Yapıları**, Yayınlanmamış Lisans Tezi, Atatürk Ü., F.E.F., Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü, Erzurum, 1985, resim. 16.

⁴⁵⁷ H. ÇAKAN, **a.g.t.**, resim.16.

SAMSUN – HACI HATUN CAMİİ

Katalog No : 3.1.27.
 Çizim No : 40.
 Foto. No : 357-358.
 İnceleme Tarihi : Temmuz 1994, Ağustos 2002.

Yeri: Cami; şehir merkezinde, Kale Mahallesi'nde Saathane Meydanı'nın 100 m. kadar güneyinde yer almaktadır (Foto.:357).

Tarihçe: Yapının inşa kitabesi yoktur. Kayıtlı bir vakfiyesi de bulunmayan caminin kapısı üzerinde bulunan Latin harfli yeni bir yazıtta 1113 tarihi geçmektedir. Miladi 1701–02 yılına denk gelen bu tarih, bir araştırmada⁴⁵⁸ 1697 olarak yazılmış ve yöreyle ilgili birçok yayında, yapının inşa tarihi olarak kaydedilmiştir.⁴⁵⁹ Hiçbir belgeye dayanmayan ve muhtemelen 1976 yılı civarındaki tamirde konulan bu yazıtta temkinli bakılmaktadır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan H. 1280 / M. 1863–64 tarihli bir belgeden⁴⁶⁰ yapının tamir ve inşasının gerektiği görülmektedir. H. 18 Cemaziye'l-ahir 1276 / M. 1859–60 tarihli bir başka belgede⁴⁶¹ “Çarşamba kasabasından Hazinedârzâde müteveffa Osman Paşa'nın halilesi Hace Hatun” şeklinde geçen şahsın, yapının banisi olması muhtemeldir. Hazinedârzâde Osman Paşa'nın 1841'de vefat ettiğine⁴⁶² bakarak, eşi Hacı Hatun'un camiyi 19. yüzyılın ilk yarısında yaptırmış olabileceği düşünülebilir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan tarihsiz bir belgede camiye ait vakıflar görülmektedir.⁴⁶³

Cami, 1976–77 yılı eklemeleriyle orijinal görünümünden bir hayli uzaklaşarak modern bir görünüm almıştır.⁴⁶⁴ Tek kubbeli yapının önünde, vaktiyle bir son cemaat yerinin olduğu, bilinmeyen bir tarihte yıkıldığı anlaşılmaktadır.⁴⁶⁵ Yakın zamanlarda elden geçirilen cami, aynı fonksiyonunu sürdürmektedir.

Mimari ve Süsleme: Kuzeyde sokağa açılan, diğer yönlerde bitişiğindeki binalarla sarılan cami, hem iç hem de dışta, orijinal görünümünden neredeyse hiçbir şey kalmaksızın günümüze ulaşmıştır (Foto.:357). Yapı tek kubbeli olup, ayrırtlı tromplarla geçilen sekizgen kasnaklı bir kubbeye örtülüdür (Çiz.:40). Kare şeklindeki harimin kuzeybatı köşesinde bugün

⁴⁵⁸ S. CEMBELOĞLU - M. CEMBELOĞLU, *Samsun İli ...*, s. 59.

⁴⁵⁹ *İlimiz Samsun*, s. 50; *Tarih Boyunca ...*, s. 59 (bu yayında 1694, “1964” şeklinde yazılmıştır); *Geçmişten ...*, s. 5 ; H. YİĞİT, *a.g.e.*, s. 90; *Samsun Turizm Envanteri 2002*, s. 36; A. KAYIKÇI, Samsun'da Kültür-Sanat, C.1, s. 105; İ. ÇAKAN, *a.g.e.*, s. 193; S. CEMBELOĞLU - M. CEMBELOĞLU, *İlimiz ve Bölgemiz Samsun Kitabı*, s. 33; R. GÖKÇEN- O. YALÇIN, *a.g.e.*, s. 45'de belge gösterilmeksizin inşa tarihi 1694, banisi “Hatice oğlu İbrahim” şeklinde kayıtlıdır. Sarısakal ise H. 1113 tarihinin karşılığını 1694 olarak göstermektedir. B. SARISAKAL, ... *İkinci Kitap*, s. 340.

⁴⁶⁰ B.O.A., A.MKT.MHM., d.n. 267, g.n. 13.

⁴⁶¹ B.O.A., A.MKT.MHM., d.n. 384, g.n. 87.

⁴⁶² Mehmed Süreyya, “Osman Paşa (Hazinedarzâde) mad., *a.g.e.*, C. 4, s. 1306.

⁴⁶³ B.O.A., EV.d., d.n. -1 /-1, g.n.16984.

⁴⁶⁴ Belediyece yürütülen çalışmalarda caminin güney duvarı, ortada bir paye bırakılarak açılmış, bu kesime ardi ardına önce iki kubbeli sonra tek kubbeli, betonarme ekler yapılmış ve kible duvarı dışında yer alan Hatice Hatun'a ait olduğu söylenen kabir bu yeni bölümde kalmıştır. Ek bölüm çinilerle donatılarak cami olarak düzenlenmiştir.

⁴⁶⁵ V.G.M.A.Y.İ.D.A.nde bulunan 55.01.01.10 numaralı dosyada, tarihsiz yeni bir belgeden, yapının zelzeleden (muhtemelen 1943 depremi) etkilenmemişse de çok harap olduğu, minaresinin bulunmadığı anlaşılmaktadır. Minarenin yeniden yapımı ve yapının tamiri için 6.00 Lira harcanmasının öngörüldüğüne bakarak tarihin 1940 veya 1950'li yıllar olabileceğini düşünmek mümkündür. Aynı belgeden yapının 1938'de tapuya kaydedilip, tescil edildiği anlaşılmaktadır.

bir minare bulunur.

Bir araştırmada duvarların “kesme taş ve tuğla hatılı” olduğu belirtilmektedir.⁴⁶⁶ Hâlihazırda travertlerle kaplı ön cephenin, 1976 yılı civarındaki bir resminde, ortada dar ve yuvarlak, iki yanda geniş ve sivri kör kemerler görölmektedir.⁴⁶⁷ Orijinaliği şüpheli olmakla birlikte, yapının aslından kalma olabilecek bu cephenin önündeki yıkılan son cemaat yerinin, ortası dar ve üç gözlü tonoz veya kubbeli olabileceği akla gelmektedir. Aynı resimde basık yuvarlak kemerli kapının solunda, dikdörtgen açıklıklı bir pencere görölmektedir. Bugün bu pencere kapatılmış olup, kapı kemeri ve cephedeki kör kemer kısmen değişikliğe uğramıştır.

Yapı dışına yansıyan tromplar ve sekizgen kasnak duvarlardan hafifçe çekilmiştir. 1985’e kadar kiremitle kaplı olduğu anlaşılan⁴⁶⁸ kubbe şimdi kurşunla kaplıdır. Kubbe kasnağı duvarlara oranla biraz yüksek tutulmuştur. Bir hayli küçük tutulan, mahalle mescidi görünümündeki yapının kuzeybatı köşesinde yer alan minare, kare şeklinde bir kaide üzerinde yükselmektedir (Foto.:357). Harim duvarlarından hem içe hem de dışa taşan kaidenin girişi harim içerisindedir. Minare yolu ve basmaklarında yaptığımız gözlemede ilk on beş kadar basmağın orijinal, bunun yukarısındaki otuz civarındaki basmağın yeni olduğunu tespit ettik. Bu durum, minarenin 3–4 m.ye kadar yıkıldığı (muhtemelen 1943 depreminde) bu tarihten sonra yenilendiğine işaret sayılabilir. Duvarların üzerinde, kasnağın yukarısına kadar yükselen kaidenin üzerindeki kalın bir silmeyle, kısa tutulan papuçluğa geçilmektedir. Silindirik gövdenin alt kesimindeki kalın silmenin yukarısındaki kesimler betonarme olup yenidir.

5.25 x 5.25 m. ölçülerinde batıda 1 m. diğer yönlerde 0.85 m. kalınlıktaki duvarlarla çevrilen harimde, duvarlarda doğu, batı ve kuzeyde birer, kasnakta ise giriş yönü hariç üç olmak üzere, toplam altı pencere açılmıştır.

Harimin batı kesimi, kuzeyde minare kaidesine oturan bir kemerle genişletilmiştir. Sıvayla kaplanan duvarların üzerinde üç sıralı testere dişi bir kuşak, köşelerde ayrıtlı tromplar, aralarında kör sivri kemerler görölmektedir (Foto.:358). Tuğla dizileriyle belirlenen bu kesimlerin orijinalinin de bu şekilde olabileceğini düşünmekteyiz.⁴⁶⁹ Duvarların üstünde kademelerle küçölen kare alan 4.30 m. çapında bir kubbeyle örtölüdür.

Vakıflar Genel Müdürlüğü’nün 1975 yılında onayladığı rölöve çizimlerinde, yapının henüz kaldırılmayan kible duvarında, kapı eksenini üzerinde derin yarım yuvarlak nişli bir mihrap ile iki yanında birer pencere görölmektedir. Doğuda derince bir niş ile bu kesimde yapıya yapılan ek bölüme açılan bir kapı yer almaktadır. Aynı çizimlerden mihrabın iki sıra mukarnaslı olduğu anlaşılmaktadır.

⁴⁶⁶ A. KAYIKÇI, *Samsun’da Kültür-Sanat*, C.1, s. 105.

⁴⁶⁷ *Tarih Boyunca* ..., s.

⁴⁶⁸ H. ÇAKAN, *a.g.t.*, s. 21.

⁴⁶⁹ 1985 yılı civarındaki bir resimde kör kemerler ile trompların ağızlarındaki sivri kemerlerin sıvalı olduğu görölmektedir. Bu durumda, son yıllardaki onarımda sıvaların dökölerek, yer yer dökölün parçalar yenilenmek suretiyle, tuğla dizilerinin açığa çıkarıldıkları akla gelmektedir.

TERME - PAZAR (ÇARŞI / CUMA) CAMİİ

Katalog No : 3.1.28
 Çizim No : 41.
 Foto. No : 359-363.
 İnceleme Tarihi : Ağustos 1994, Temmuz 2002.

Yeri: Cami, ilçe merkezinde Cumhuriyet Mahallesi'nde bulunmaktadır (Foto.:359).

Tarihçe: “Pazar”, “Çarşı”, “Cuma”, “Terme”, “Tahta” ve “Eski” adlarıyla bilinen⁴⁷⁰ yapı, bugün daha çok “Pazar Camii” şeklinde anılmaktadır. Yapıya ait bir inşa kitabesi olmadığı gibi kayıtlı bir vakfiyesine de rastlayamadık. Caminin doğu bitişiğindeki ahşap türbenin güney cephesinde bulunan tamir kitabesine göre türbe, H. 1256 / M. 1840 yılında “İmamzâde Es-Seyyid Mahmud” tarafından “Amele Usta Muhammed bin Memiş Arhaveli” ye tamir ettirilmiştir.⁴⁷¹ Caminin yapımıyla ilgili yörede bazı rivayetler nakledilmektedir.⁴⁷² Caminin türbeyle aynı tarihte tamir ettirilmiş olabileceği düşünülebilir. Caminin bundan önce de mevcut olabileceği akla gelirse de caminin mimari özellikleri kitabede geçen 1840 yılında bu günkü görünümü kazandığına işaret etmektedir. Yapıdan pek söz etmeyen yerel yayınlardan birinde kaynak gösterilmeksizin “Fatih zamanında” yaptırıldığı kaydedilmektedir.⁴⁷³ 1938 depreminde, caminin taş minaresinin yıkıldığı, kısa bir süre sonra üç metreden yukarısının ahşaptan yenilendiği,⁴⁷⁴ bu da çürüyünce bugünkü haliyle 1961’de yeniden betonarme olarak yapıldığı anlaşılmaktadır.⁴⁷⁵ Epey onarım gördüğü anlaşılan cami, bugünkü görünümünü büyük ölçüde Vakıflar Genel Müdürlüğü’nün 1986-1987’de yaptırdığı onarımda almıştır.⁴⁷⁶

Mimari ve Süsleme: Cami; Terme Çayı’nın yanı başında, düz bir alanda, avlu içerisinde bulunmaktadır. Kuzeyinden geçen yolun 1 m. kadar altında kalan yapı, bu yönden bakıldığında biraz çukurda kalmaktadır. Batı ve kuzeyde caddelerle sarılan avlunun güney ve doğu kısmı açıktır⁴⁷⁷ (Foto.:359-60).

Yapı; ahşaptan, yığma tekniğiyle inşa edilmiştir. Dikdörtgen şeklindeki 15.65 x 23.55 m. ölçülerindeki harimi, kuzey-güney ekseninde iki sıra halinde uzanan, altışardan on iki direk, üç sahına ayırmıştır (Çiz.:41). Harimi üç yönden “U” şeklinde dolanan galeriyle birlikte yapının ölçüleri, 23.35 x 28.75 m.yi bulmaktadır. Harim ve galeriler içten düz tavan, dıştan dört omuz kırma çatıyla örtülüdür. Camiye kuzey, doğu ve batıda olmak üzere üç ayrı kapıyla

⁴⁷⁰ N. YAZICI, **Terme Tarihi**, Samsun, 1982, s. 41.

⁴⁷¹ Türbeyi katalogda türbeler başlığı altında inceledik.

⁴⁷² Caminin inşa tarihine dair bir bilgi içermeyen rivayet, caminin, yörede seyahat eden muhterem bir zatın bir deniz kazasında ölmesi üzerine, cesedinden çıkan vasiyetnameye binaen yaptırıldığı ve bu şahsın caminin yanına defnedildiği şeklindedir. Bkz. H. ŞENYURT - M.KARAMOLLAOĞLU, “Pazar Camii”, **Terme Dergisi**, S.1, Samsun, 1988, s. 25-26. Bir başka rivayette camiyi, Fatih Sultan Mehmed’in, Trabzon’a giderken yaptırdığı geçmektedir. Bkz. S. CEMBELOĞLU - M. CEMBELOĞLU, **İlimiz ve Bölgemiz Samsun Kitabı**, Ankara, 1981, s. 129; **İlimiz Samsun**, s. 52.

⁴⁷³ R. GÖKÇEN - O. YALÇIN, **a.g.e.**, s. 92.

⁴⁷⁴ N. YAZICI, **a.g.e.**, s. 43-44; H. ŞENYURT - M. KARAMOLLAOĞLU, **a.g.m.**, s.25

⁴⁷⁵ **Samsun Turizm Envanteri 2002**, s. 147. Ahşap minarenin sökülerek bir köy camisine nakledildiği bildirilmektedir (N. YAZICI, **a.g.e.**, s. 44).

⁴⁷⁶ H. ŞENYURT - M. KARAMOLLAOĞLU, **a.g.m.**, s.26.

⁴⁷⁷ Bu kesimde eskiden bir mezarlık bulunduğu anlaşılmaktadır (N. YAZICI, **a.g.e.**, s. 42-43).

girilmektedir. Harimi saran galerilere açılan kapılarla⁴⁷⁸ aynı eksendeki diğer üç kapı, harime açılır. Doğu yönde galerinin içerisinden kapıyla ulaşılan türbe yapıya bitişiktir (Foto.:359). Harimin kuzeyinde bir kadınlar mahfili, kuzeybatı köşede minare bulunur (Foto.:360).

Duvarlarının özgün görünümü tamamen yok olmuştur. Diğer ahşap camilerin subasman seviyesinde gördüğümüz kirişlemeye yönelik herhangi bir ipucu, bu yapıda görülmez. İçten ve dıştan kaplanan doğrama içerisinde kalan orijinal duvarların inşa tekniği konusunda da bir ipucu yoktur. Kanımızca diğer camilerde olduğu gibi kurtboğazı geçmelerle tutturulan yığma perdeler, duvar ortalarında dikmelere çift kanallı çalma boğaz tekniğinde geçirilen perdelerle uzatılarak tamamlanmış olmalıydı. Bugün duvar köşelerinde kurtboğazı geçmelerin çıkıntıları görülmez. Bunların duvar kaplaması yapılırken az bir pay bırakılarak kesilmiş olabileceği düşünülebilir.⁴⁷⁹ Ancak köşe bağlantılarının armoz direğiyle, yarım çalma boğaz geçmelerle sağlamış olma ihtimali de akla gelmektedir. Dıştan ve içten muhdes tahtalarla kaplanan harim duvarının kalınlığı, 0.17 ile 0.20 m. arasında değişmektedir. Asıl duvar kalınlığının 0.10 m. civarında olabileceği düşünülebilir. Caminin dış duvarları ise muhdes kaplamayla birlikte 0.27 m.dir. Caminin etrafını saran galerinin orijinal durumunu bilemiyoruz. Bugünkü gibi duvarla çevrili kapalı galeriden ziyade, direkler üzerinde taşınan bir revak şeklinde düzenlenmiş olabileceğini düşünmekteyiz (Foto.:361). Caminin simetrik halde geniş ve yüksek tutulan pencereleri ve kapıları yenidir. Tamamı dikdörtgen şeklindeki kapı ve pencere açıklıklarının sonradan genişletildiği bilinmektedir. Camiyi saran galerinin (sonradan kapatılan revak) eni kuzeyde 4.50 m. doğuda 3.80 m., batıda ise 3.10 m.dir. Harimin doğu duvarının kuzey ucunda mahfil katına açılan ahşap bir merdiven bulunur.

Dikine dikdörtgen şeklindeki harim, mihraba dik uzatılmış iki sıra halindeki on iki direk ile üç sahına ayrılmıştır (Foto.:362). Orta sahin diğerlerinin yaklaşık iki katı genişliktedir. Aynı eksen uzanan bu direklerden başka, mihrabın sağ ve solunda kible duvarının 0.60 m. kadar açığında, iki direk daha görülür. Duvarların iç ve dışında zeminden tavana kadar uzanan belli aralıklarda yerleştirilmiş dikmelerle desteklenmiştir. Mihrap, minber ve vaaz kürsüsü yenidir.⁴⁸⁰

Harimin kuzeyini kaplayan kadınlar mahfili, iki sıra halindeki dokuz direk taşınmaktadır. Bunlardan kuzeyde bulunan dördü daha ince olup, kare kesitli gövdeleri üzerinde basit profilli başlıkları bulunur. Diğer direkler 0.25 m.yi bulan çaplarıyla yuvarlak gövdeli olup, taş kaidelere ve profilli ahşap başlıklara sahiptir (Foto.:363). Kaideler yakın zamanlardan kalmadır. Yeni bir parmaklıkla sınırlandırılan kadınlar mahfiline çıkılan ahşap iki merdivenden biri yukarıda sözünü ettiğimiz harimin doğu duvarının dışında, diğeri harimin kuzeybatı köşesindedir. İçten ve dıştan yağlı boyalarla boyanmış camide süs unsuruna rastlayamadık. Direklerin birbirinin aynısı olan profilli başlıkları harimdeki orijinal ve hareketli tek unsurdur.

⁴⁷⁸ Doğu ve batıda yukarıda saydıklarımızın dışında, ikişer kapı daha bulunur. Bunlardan batıdakinin biri minareye, diğeri minarenin yanındaki depo benzeri betonarme bölüme, doğudakilerden biri türbeye, diğeri kuzey uçta galeriye açılmaktadır.

⁴⁷⁹ Şayet köşeler kurtboğazı geçmelerle tutturulmuş olsaydı bağlantının zayıflaması veya kopmasına sebep olabilecek böyle bir uygulamadan kaçınılması gerekir. Bu durumda köşelerin kurtboğazı geçmelerle tutturulma ihtimali zayıflamaktadır.

⁴⁸⁰ Bunlar 1987 yılındaki vakıfların onarımında camiye uygun olacağı düşünülerek Bolu'da yaptırılmış ahşap elemanlardır.

BAFRA – ÇARŞI (EMİRZA BEY) CAMİİ

Katalog No : 3.1.29.
 Çizim No : 42.
 Foto. No : 364-375.
 İnceleme Tarihi : Temmuz 1994, Ağustos 2002.

Yeri: Cami; ilçe merkezinde, Cumhuriyet Meydanı'nın 500 m. kadar güneyinde, Hacı Nabi Mahallesi'nde, Tekel Caddesi üzerinde bulunmaktadır (Foto.:364-65).

Tarihçe: Eskiden beri ticari bir merkez⁴⁸¹ konumunda bulunan yerinden hareketle halkın "Çarşı Camii" adıyla bildiği yapı, çeşitli tarihi kayıtlarda "Emirza Bey"⁴⁸², "Mirza Bey"⁴⁸³ ve "Muslihiddin"⁴⁸⁴ adlarıyla kayıtlıdır. "Emirza"nın zamanla "Mirza" şekline dönüştüğü görülmektedir.

Caminin kible duvarının dışında, doğu üst köşede, sıvalı yüzeye gömülü halde yaklaşık olarak 0.45 x 0.25 m. ölçülerinde, taş üzerine nesih harflerle yazılı iki satırlık Arapça kitabe şöyledir: (Foto.:366)

"فی تاریخ 1 ۱۲۷۲"

"*Fî târîh 1, 1272*"⁴⁸⁵

Kitabeden caminin H. Muharrem 1272 / M. Eylül 1855 yılında yapıldığı anlaşılmaktadır. Yapının adıyla anıldığı Emirza Bey, kitabede geçen tarihten çok önce 14. sonları- 15. y.y. başlarında yaşamış olup, yörede hâkimiyet kuran Bafra Beylerinin önemli bir şahsiyetidir.⁴⁸⁶ Bafra'ya bağlı Türbe Köyü'ndeki türbesine gömülü olan Emirza Bey'in bugünkü yapının yerinde, daha önceki yapının banisi olması muhtemeldir. 1943 depreminde yıkılan minare,⁴⁸⁷ depremin akabinde halk tarafından yenilenmiştir. 1993'de caminin içi tavan da dahil ahşap lambriyle kaplanmıştır. Cami bakımlı olup ibadete açıktır.

Mimari ve Süsleme: Doğu, batı ve güneyde sokaklarla sarılan caminin kuzeyinde, yakın zamanlarda yapıldığını (veya yenilendiğini) sandığımız, duvarla çevrili küçük bir avlu yer alır (Foto.:365). Avludaki 20–25 yıl öncesinden kalan betonarme şadırvan, yenidir. Cami dikine dikdörtgen şeklinde olup, içten düz tavan, dıştan dört omuz kırma çatıyla örtülüdür (Çiz.:42). Harimin kuzeyinde bir son cemaat yeri bulunmaktadır. Cephenin batı kenarında, harimden dışa taşan kaidesi üzerindeki minare, yenidir. Harimin kuzeyinde, son cemaat yerinin üstünü de içine alacak şekilde bir mahfil katına yer verilmiştir.

12.30 x 18.10 m. ölçülerinde 0.60 m. kalınlıktaki duvarlarla çevrili harimin kuzeyinde, üç alt, bir üst, doğu ve batısında, harim hizasında üçer alt, dörder üst, yine bu duvarın son cemaat

⁴⁸¹ Caminin bulunduğu mahallenin 15. ve 16. yüzyıllarda Bafra'nın ("Pazar-ı Göründür") en büyük mahallesi olduğu belirtilmektedir. M. ÖZ, **a.g.e.**, s. 20, 59.

⁴⁸² M. ÖZ, **a.g.e.**, s. 147.

⁴⁸³ V.G.M.V.K.A. 2241 numaralı Samsun Fihristi s. 4, sr. 21'de 413 esas, 132 sr. numaralı yeni şahsiyet kaydı; ay. fihrist. s. 7, sr. 59'da esas 488 / sr. 182–111 numaralı yeni şahsiyet kaydı.

⁴⁸⁴ V.G.M.V.K.A. 2276 Numaralı Samsun Fihristi s. 3, sr. 23'de esas 7/ sr. 75 numaralı yeni şahsiyet kaydı.

⁴⁸⁵ Kitabede geçen "1" rakamının, birinci aya işaret ettiğini düşünmekteyiz

⁴⁸⁶ Caminin ismine tarihi belgelerde Bafra ("Pazar-ı Göründür"), "Mahalle-i Mescid-i Cami-i Emirza Bey (1485 tarihli tahrir defterine göre (M.ÖZ, **a.g.e.**, s. 159) şeklinde rastlanılmaktadır. Emirza bey hakkında katalogta türbesini tanıttığımız bölüme bakılabilir.

⁴⁸⁷ V.G.M.A.Y.İ.D.A.'ndeki camiye ait 55/ 03.01/3 numaralı dosyadaki V.E.E.F.

yeri hizasında birer alt, doğuda iki üst, kible cephesinde altlı üstlü ikişer olmak üzere, toplam yirmi altı pencere açılmıştır. Pencereler büyük ölçüde altlı-üstlü simetrik düzende iki kat halinde açılmış olup, üsttekiler alttakilere oranla daha dar tutulmuştur (Foto.:364). Lokmalı demir şebekeli alt pencereler, dikdörtgen açıklıklıdır. Üst pencerelerin açıklıkları; doğuda ortadakilerden biri, batıda kuzey taraftaki ile kuzey cephedeki dikdörtgen, diğerlerinin bir kısmı sivri, bir kısmı yuvarlak olmak üzere kemerlidir. Üst pencerelerin şekil bakımından birbirlerine uymaması, yerleşim düzenindeki aksaklıklar, sonradan elden geçirilmiş olabileceklerini akla getirmektedir.

İçte ve dışta sıvayla kaplı duvarların malzemesi, belli değildir. Moloz taş olabileceklerini düşünmekteyiz. Pencerelerle biraz çözülen cephelerde, herhangi bir hareket unsuru görülmez.⁴⁸⁸ Cephenin batı kenarında ana kütlede kare şeklinde taşırılan yeni minarenin girişi, mahfil katı hizasında yapı içerisindedir.

Camiye, kuzey ve batıda son cemaat yerine açılan iki kapıyla ulaşılmaktadır. Kuzeydeki basit dörtgen açıklıklı olup herhangi bir sanat değeri taşımaz. Batıda bulunan yuvarlak kemerli kapının, yapının asıl girişi olduğu anlaşılmaktadır. Bugün yerlerinde yenisi bulunan kapı kanatlarının orijinallerinin, bezemeli olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁸⁹

Üç yönde pencerelerle aydınlatılan son cemaat yerinin doğusu, sonradan bölünerek imam odası olarak düzenlenmiştir (Foto.:367). Batı köşesinde mahfile çıkan bir merdivene yer verilen, enine dikdörtgen şeklindeki son cemaat yeri, düz tavanla örtülüdür. Tavanı kenarlarda duvarlara gömülü, ortada serbest, kare kesitli iki ahşap direk taşımaktadır.⁴⁹⁰ Son cemaat yerine açılan kuzey kapı ve aynı eksen üzerindeki yuvarlak kemerli bir başka kapıyla harime girilmektedir (Foto.:367). Kapının kemer ve sövelerindeki düzgün kesme taş işçiliği⁴⁹¹ bugün lambri kaplama içinde kalmıştır. Kapı kanatları yenidir. Dikine dikdörtgen şeklindeki harime girilince hafif bir derinlik hissiyle karşılaşılır. Harimdeki unsurların hemen tamamında görülen lambri kaplama, son cemaat yerinde olduğu gibi, orijinal görüntüyü neredeyse tamamen yok etmiştir (Foto.:368-69).

Harimin kuzeyindeki kadınlar mahfilinin ortası, kibleye doğru dikdörtgen şeklinde taşırılmıştır (Foto.:369). Yanları iki kol halinde kibleye doğru uzatılan mahfilin kuzey kesimi, ortada iki ahşap direk, kenarlarda duvarlarla taşınmakta, kolların altında direk bulunmamaktadır.⁴⁹² Mahfil kollarında, üçer direk tavana raptedilerek mahfil korkuluğu ile tavan arasında asılmıştır. Mahfili sınırlayan basit çubuklu parmaklıklar lambriyle kaplıdır. Lambriyle kaplanmadan önce “tavanın ortasındaki göbek kısmının üçgen panolar şeklinde” süslü olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁹³

⁴⁸⁸ Kuzey cephe ikinci kat pencere hizasına kadar, yakın yıllarda yeni fayanslarla kaplandığından, yapı bu cephede modern bir görünüm almıştır.

⁴⁸⁹ Çifte kanatlarda “ortasındaki baklava dilimi üzerinde yuvarlak bir bezeme” olduğu anlaşılmaktadır. V.G.M.A.Y.İ.D.A., 55 / 03.01/03 numaralı dosyada bulunan V.E.F.F.

⁴⁹⁰ Direkler harimdeki diğerleri gibi muhdes lambri kaplama içinde kalmıştır.

⁴⁹¹ Aynı V.E.F.F.

⁴⁹² Mahalle sakinlerinden mahfil kollarının vaktiyle alttan ahşap direklerle desteklendiğini, bunların sonradan kaldırıldığını öğrendik.

⁴⁹³ Aynı V.E.F.F.

Kible duvarı ortasında yer alan mihrap, hafif ileri taşırılmıştır (Foto.:370). İki yanda irice stilize bitkisel motiflerle bezeli sütuncelerle sınırlandırılan yarım yuvarlak mihrap nişinin üzerindeki küresel kavsarayı, dalgalı profilli bir sivri kemer kuşatır. Kavsara, üstte yüzeysel istiridye yivlerle başlayıp yatay iki silmeyle devam etmektedir. Kavsarayı çeviren kuşatma kemerinde stilize yaprak ve “S” kıvrımları görülmekte, kemerle kavsara arasındaki yüzeyde ise daha iri, stilize kıvrık dal, yaprak ve çiçekler yer almaktadır (Foto.:371). Mihrabı üç yönden saran çevrelikte, üç yanı dolanır şekilde perde motifleri görülmektedir. Mihraptaki bezemeler, yapının inşa tarihiyle uyumludur. Taş olabileceğini düşündüğümüz malzemeyi yüzeye kat kat sürülen yağlı boya gizlemektedir.

Daha önce mihrabın sağında yer alan⁴⁹⁴ minber, bugün kible duvarının batı köşesindedir (Foto.:372). Ahşaptan çakma tekniğinde yapılan minberin yan aynalıkları çıtalı,⁴⁹⁵ köşk ve köşk altı lambri kaplıdır. Minber kapısı son derece kaliteli, ahşap oymalarla bezelidir. Üçer panoya ayrılan yuvarlak kemer formu verilmiş çifte kanatların bezemesi simetriktir. İnce silmelerle çevrilen kayıtlar içindeki panoların alttakilerinde, ayaklı ve kulplu büyükçe bir vazodan çıkan, stilize bitkisel bir kompozisyon yer alır (Foto.:373). Basit yapraklarla bezeli dallar, vazodan çıktıktan sonra panonun ortasında açılıp, yanlara kıvrılarak son bulmaktadır. Dallarda rozet biçiminde stilize çiçekler dikkat çeker. Orta panolarda aynı tarzda, ancak panoyu dolduracak kadar büyük rozetler görülmektedir (Foto.:372). Üst panolarda, yarım yuvarlak şekilde bir altlıkla başlayan, kıvrık dallı, stilize bitkisel kompozisyon, alt panolardakinin bir benzeridir (Foto.:374). Altlığının üstünde sarmal şekilde uzayan kıvrık dal, her panoda birbirine bakacak şekilde kıvrılarak son bulur. Gayet zarif bir hat çizen dallarda, basit yapraklar ve lâlelere yer verilmiştir. Panonun üstü dalgalı bir hat çizerek, açıklığı örten basık, yuvarlak kemer formu verilen parçanın, yaprak dizisi şeklinde kesilen dalgalı kenarlarına uydurulmuştur. Açıklığın üzerindeki parçada, panolardakinin yakın benzeri, stilize bitkisel bir kompozisyon görülür (Foto.:375). Bunun üstünde yuvarlak kemer şekli verilen tacın ortasında, ahşap yüzeyin oyulmasıyla kabartılarak Arapça harflerle “Sene 1272”⁴⁹⁶ (1855) yazılıdır. Yuvarlakça, vazoyu andıran çerçeve içerisine alınan yazının üzerinde, ortası hilâle son bulan, stilize bitkisel bir kompozisyona yer verilmiştir. Kapı kanatlarında gayet zarif, iki metal halka göze çarpar. Halkalar ahşap yüzeye, eğrilerle bezeli, oval metal plakalarla tutturulmuştur. Boğumlu ve basit alemlerle son bulan kapı dikmelerine stilize kıvrık dal, yaprak ve rozetler işlenmiştir. Minber korkuluğu, boğumlu çubuklarla hareketlendirilmiştir. İnce ahşap sütuncelere oturan, basit kemerlerle dışa açılan köşkün, kuzey yüzünde kapıdakinin yakın benzeri bir başka, stilize bitki kompozisyonu görülür. Minberdeki bezeme, ahşap yüzeyin oyulmasıyla kabartılmıştır. Kabartma, yüzeysel olmayıp hatırı sayılı bir derinlik hissi uyandırmaktadır. Kompozisyonun üslubu devrin modasıyla uyumlu olup, gayet zariftir.

⁴⁹⁴ 1985 yılında hazırlanan bir lisans tezinde yer alan fotoğrafta minber, mihrabın hemen sağ yanında görülmektedir. Bkz. S. GÜRBÜZ, **Bafra'nın Camii ve Türbeleri**, A.Ü.D.T.C.F., Sanat Tarihi A.B.D., Basılmamış Lisans Tezi, Ankara, 1985, r. 43,45.

⁴⁹⁵ Bkz. S. GÜRBÜZ, **a.g.t.**, r. 45.

⁴⁹⁶ Sene yazısının ortasında Arapça rakamlarla 5 yazılıdır. Bunun sol başında, açıkça anlaşılmayan, belki bir ay isminin baş harfi olabilecek, belirsiz bir çizgi görülmektedir.

ÇARŞAMBA / PORSUK KÖYÜ CAMİİ

Katalog No : 3.1.30.
 Çizim No : 43.
 Foto. No : 376-398.
 İnceleme Tarihi : Ağustos 2002.

Yeri: Cami, Çarşamba'nın 14 km. kadar güneybatısına düşen Porsuk Köyü'nde bulunmaktadır (Foto.:376-77).

Tarihçe: Harim kapısı ve minberi üzerindeki çeşitli kitabelerden caminin H. 1276 / M. 1859–60 yılında inşa edildiği anlaşılmaktadır.

1-Harime açılan ahşap kapı kanatlarından soldakinin üst kesiminde, kartuş içerisinde, dört satır halinde, nesih hatla yazılmış 0.29 x 0.13 m. ölçülerinde Arapça bir kitabe yer alır (Foto.:378). Diğer kitabelerde olduğu gibi yazı, yüzeyin oyulmasıyla kabartılmıştır. Kitabenin metni şöyledir:

"بو جامع شريف يابانى
 و ياپدرانى
 مغفرت ايله يا رحمن يا رحيم
 عمل اوسطه مصطفى سنة ١٢٧٦"

"Bu cami'-i şerifi yaptıranı / Ve yapanı mağfiret eyle yâ Rahman yâ rahîm /'Amele usta Mustafa sene 1276"

2-Aynı kapının sağ kanadındaki 0.26 x 0.13 m. ölçülerindeki üç satırlık Osmanlıca kitabenin metni şöyledir:

"لا اله الا الله الملك / الحق المبين محمد رسول الله / صادق الوعد الامين"

"Lâilâhe illallah melikü'l / hakkü'l-mübîn, Muhammedurresulüllahi /sâdiku'l-va'di'l-emîn"

3-Minber kapısı üzerinde, yüzeye oyulan 0.63 x 0.16 m. ölçülerinde bir kartuş içerisinde, sağda ve solda yer alan Allah, Muhammed ifadeleri arasındaki üç satırlık Arapça kitabenin metni şöyledir: (Foto.:379).

"بسم الله الرحمن الرحيم
 الله محمد
 لا اله الا الله محمد رسول الله حقا
 ما شا الله سبحانه الله سنة ١٢٧٦"

"Bismillahirrahmanirrahim

Allah Muhammed

Lâilâheillallah Muhammedurresulüllah hak

Maşallah Sübhanallah sene 1276"

4-Bunun hemen altında dörtgen çerçeve içerisinde 0.67 x 0.09 m. ölçülerindeki tek satırlık Arapça kitabenin metni şöyledir:

"شفيع الخالق فى المحشر محمد صاحب المنبر"

"Şefî'u'l-Hâlıkî fi'l-Mahşer Muhammedun sahibu'l-minber"

Yukarıdaki kitabelerden anlaşılacağı üzere cami, minberle birlikte 1859–60 tarihinde

“Amele Usta Mustafa” adlı bir şahıs tarafından yapılmıştır. Kitabelerde baninin ismi geçmemektedir.⁴⁹⁷ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi’nde yapıya ait tarihsiz bir şahsiyet kaydı görülmektedir.⁴⁹⁸

Camiyi yağmurdan korunmak maksadıyla kible duvarı hariç olmak üzere, duvarlar dıştan çinkoyla kaplanmış,⁴⁹⁹ iki katlı revak, direkler arasına sunta çekilerek kapatılmıştır (Foto.:377). Yakın zamanlarda yapılan bu işlere ilaveten, caminin ihtiyacı karşılayamaması üzerine batı yanına bitişik olarak 2–3 yıl önce başlatılan betonarme ek bina, yapıyı iyice kapatmıştır. Yapım aşamasında yapı, caminin revak ve çatı detaylarında bir takım tahribata da yol açmıştır. Sözünlü ettiğimiz yerler dışında gayet orijinal olan yapı, günümüze kadar iyi korunarak gelmiştir.

Mimari ve Süsleme: Cami, köy merkezi dışında, tarlalarla çevrili bir mezarlık içerisinde bulunmaktadır. Yapı ahşaptan, yığma tekniğinde inşa edilmiş olup, iki katlı revaklar da dahil olmak üzere, içten düz tavan, dıştan dört omuz kırma çatıyla örtülüdür (Çiz.: 43). 5.40 x 6.10 m. ölçülerindeki hafif dikine dikdörtgen harimi, “U” şeklinde iki katlı revaklar kuşatmaktadır. Revaklarla birlikte boyutları 8.30 x 9.10 m.ye ulaşan caminin kuzeyinde bir kadınlar mahfili yer alır. Caminin minaresi yoktur.

Düz bir alanda, toprak zemine basan taşlar üzerinde, kirişlere oturan cami, yerden 0.40 m. kadar yükseltilmiştir. Harim duvarları köşelerde kurtboğazı geçmelerle birbirine geçirilen 6 cm. kalınlıktaki ahşap perdelerle bağlanmıştır. Doğu ve batıda her iki katta, güneyde sadece mahfil katı hizasında perde boyaları yeterli olmadığından, bu kesimlerde duvar ortalarında birer dikme konulmuş, perdeler bu dikmelere çift kanallı çalma boğaz tekniğiyle geçirilerek duvarlar tamamlanmıştır.

Duvar yüzeyleri Çarşamba Gökçeli ve benzeri diğer erken tarihli yapılara göre gayet muntazamdır.⁵⁰⁰ Caminin beden duvarlarında çınar⁵⁰¹ mahfil kirişlerinde kestane kullanılmıştır.⁵⁰² Duvarlardan 1.10 m. taşan geniş saçaklarıyla cami gayet güzel bir görünüm vermektedir. Yukarıda sözünlü ettiğimiz sac kaplamanın bulunmadığı kible duvarı yapının asli görüntüsünü en iyi yansıtan kesimdir⁵⁰³ (Foto.:377).

Camiye kuzeyde bulunan basit muhdes bir kapıyla girilmektedir. Revaklara çekilen duvarda, kuzeyde hiç pencere açılmazken doğu ve batıda, her iki katta belli aralıklarla üçer pencere yer verilmiştir (Foto.:377). Kuzeyde 2.90 m., doğu ve batıda 1.40 m. genişlikteki revakın kuzey kesimi son cemaat yeri görevini üstlenmiştir. Her iki katta simetrik düzenlenen revaklar, harim duvarıyla revak direklerinin üstündeki kirişler arasına uzatılan, tali kirişlere

⁴⁹⁷ Kitabede “bu camii yapanı ve yaptıranı” ifadesi baninin bir kişi olabileceğine işaret etmektedir. Bani muhtemelen isminin geçmesinden kaçınmış olmalıdır.

⁴⁹⁸ V.G.M.V.K.A., 2276 numaralı il fihristi, s. 29.

⁴⁹⁹ Muhdes kaplama caminin asli görüntüsü dıştan büyük ölçüde bozmuştur.

⁵⁰⁰ Diğerlerinde perdeler balta ile yonma şeklinde meydana getirilirken bu ve benzeri diğer geç tarihli yapılarda perde yüzeylerinin rendeyle düzeltildiği anlaşılmaktadır.

⁵⁰¹ Yörede çınara “kavlağan” denilmektedir.

⁵⁰² Bu bilgileri köy halkından edindik.

⁵⁰³ Kible cephesinde çatı altında pencere açıklığının üzerindeki duvar yüzeyinin rengi, daha aşağıdaki kesimlere göre daha açıktır. Daha yeniymiş gibi bir görüntü doğmasının sebebi geniş tutulan saçığın bu kesimin çok daha az yağış almasına yol açmasıdır. Diğer kesimlerde fazla yağışın etkisiyle ahşap yüzeyin rengi koyu kestaneye dönüşmüştür.

çakılan düz tavanlarla örtülmüştür (Foto.:380-81).

Revaklar; doğu ve batıda tam karşılıklı yerleştirilen beşer, kuzeyde köşeleri saymazsak iki olmak üzere, her katta on ikişerden toplam yirmi dört direk taşınmaktadır. 0.15 m. çapında ve başlıksız olarak yapılan direklerin gövdeleri, alt ve üstte kare, ortada yuvarlaktır. Direklerin üzerine uzatılan kirişler, köşelerden birbirlerine geçirilmiş olup, kiriş başları profillerle hareketlendirilmiştir. Revak direkleri arasında, her iki katta aynı düzende, gayet zarif bir parmaklık göze çarpar (Foto.:381). Birbirinin aynısı olan zarif, silindirik çubuklar boğumludur. Saçak merteklerinde görülen iki kademeli ritmik düzen, yapıdaki özenli ahşap strükture ait bir başka detaydır.

Caminin beden duvarlarında; asimetrik düzende, iki kat halinde, dikdörtgen açıklıklı pencerelere yer verilmiştir. Kuzey duvarda hiç pencereye yer verilmezken kiblede, altta ve üstte birer pencere açılmıştır (Foto.:377). Alttaki pencere doğuya, üstteki ise mihrabın hafif batısına kaymış durumdadır. Alt pencerenin ahşap lokmalı kafesi yerinden sökülmüş halde yerde durmaktadır⁵⁰⁴ (Foto.:382). Üst pencere demir şebekeli olup giyotin kanatlıdır. Minberin pencere yerine denk gelmesi, kible duvarı pencerelerinde asimetrikliğe sebep olmuştur. Batıda duvara bitişen minberin bulunduğu kesimde pencere açılmamıştır. Batı duvarın orta kesimindeki pencere, kibledeki lokmalı kafesli pencerenin bir benzeridir.⁵⁰⁵ Doğuda altlı üstlü ikişer pencere açılmıştır. Kibledeki üst pencerede olduğu gibi, kasalara geçirilen yatay demir çubuklarla korunan pencerelerin, üstten aşağıya kapanan kanatları bulunur (Foto.:377).

Harime, kuzey duvarı ortasında bulunan dikdörtgen açıklıklı, çift kanatlı bir kapıyla girilmektedir. Her biri tek parçadan oluşan kanatlarda yüzeyin oyulmasıyla kabartılan bitkisel bir kompozisyon yer alır (Foto.:383). Eğri kesim tarzında oyulan kanatların üst kesiminde yukarıda sözünü ettiğimiz kitabeler yer alır (Foto.:384). Kitabeleri içine alan kartuşlar birbirinden farklıdır. İlk bakışta simetrikmiş gibi görünen kanatlarındaki bitkisel kompozisyon birbirinin çok yakın benzeridir. Stilize edilmiş kompozisyonu ikili sarmal bir bordür sınırlamaktadır. Kanatların sağdakinin üzerine çakılı bini sade tutulmuştur. Sağ panoda aşağıdan yukarı doğru, sağlı sollu simetrik çıkan kıvrık dallar, dairevi bir çerçeve çizerek devam eder. Yapraklarla donatılan kıvrık dallarda stilize hatayî ve lâle motifleri tekrar edilmiştir. İnce yivlerle detaylı bir şekilde işlenen lâleler, gayet zarif bir şekilde aşağıya doğru yönelmiştir (Foto.:383-84). Panonun alt kesiminde solda bulunan küçük bir rozet sağda tekrar edilmemiştir. Yine bu kesimde iki stilize yaprak, iç içe küçük dairelerle dalların ucuna bağlanmıştır. Bunlardan soldakininde ayrıca küçük bir rozet bulunur. Bunun gibi bazı ayrıntılar kanattaki sağlı sollu simetrinin dışına çıkan detaylardır. Soldaki kanatta sağdakinin benzeri şekilde, alttan yukarıya doğru, sağlı sollu simetrik çıkan kıvrık dallar ve dairevi formlar yer alır. En altta sağdaki kanatta olduğu gibi iç içe geçmiş, yarım daire halkalar, bunların kenarında sağlı sollu birbirine bakar şekilde lâleler görülür. Kanattaki diğer lâleler aşağıya bakar şekilde işlenmiştir. Bu kanatta da diğerinde olduğu gibi stilize dalların iç ve dış kesimlerinde yine stilize badem

⁵⁰⁴ Dikine uzatılan üç parçanın üzerinde açılan deliklere, aynı şekildeki küçük yatay parçaların geçirilmesiyle oluşturulan şebekede, geçmelerin aralarında sekizgen kafesler oluşmuştur.

⁵⁰⁵ Her iki pencerenin kompozisyon ve tekniği aynıdır Bu pencerenin tek parça çubukları yatay konumda olup sayıca bir tane fazladır.

şeklinde yapraklar, lâleler, hatayîler ve rozetler yer alır. Üstten bir alttaki daire içerisinde, ortadaki hatayînin etrafında düğümlenerek altı kol meydana getiren bir kompozisyon, diğerlerine nispeten biraz farklıdır (Foto.:385). Bu kanatta da diğerinde olduğu gibi simetrisinin, küçük detaylarda gözletilmediği görülmektedir.

Her iki kanatta çok az boş yer bırakılarak işlenen kompozisyon, gayet başarılıdır. Yakından bakılınca zeminin ince noktalarla donatılarak yüzeydeki sertliğinin yumuşatıldığı görülür. Her iki kanatta dikkat çeken bir husus, küçük avuç içi kadar birer parçanın kesilmiş ancak tekrar yerleştirilmiş gibi görünmesidir.⁵⁰⁶ Kanatların üzerinde iki kilit yuvası ile bir kapı halkası çevresinde dekoratif ajurlu metal plakalar ve kanatları kapı dikmelerine bağlayan dövme demir menteşeler göze çarpar (Foto.:384,85).

Yapıyı saran revakın sonradan kapatılması, harimi karanlıkta bırakmıştır. Harimde altlı üstlü simetrik düzende yerleştirilmiş iki katlı altışardan on iki ahşap direk, mahfil katı ve çatıyı taşımaktadır. Her iki katta direk gövdelerinin alt ve üst kesimleri kare, ortası yuvarlaktır (Foto.:386). Mahfil katı direklerinde oymalar görülmez. Ancak alt kat, orta direklerin alt kesimlerinin harime bakan ikişer yüzü, üst kesimlerinin ise tüm yüzleri oymalarla bezelidir. Direklerin alt kesiminde bir yüzde geometrik geçme kompozisyonu yer alır. Kenarlarda çekiç darbeleriyle yapıldığını sandığımız incecik kare şeklindeki yüzeyler, ilgi çeken bir detaydır (Foto.:387). Bunun üstünde ince yivlerle yuvarlatılan gövdeye geçişte bir hatayî görülür. Diğer yüzde kenarlarda yarım hatayîler, ortada ise basit bir geometrik geçme kompozisyonu yer alır. Direklerin kirişle buluşacağı üst kesimlerde yürek motifleri görülmektedir. Diğer yüzlerde kıvrık dalların ucunda lâleler, yuvarlak alanlar içerisinde hatayîler ve “S” şeklinde kıvrımlar görülmektedir.

Harimde kible duvarı ortasında yer alan mihrap, harimin en sade elemandır (Foto.:388). Harime doğru hafifçe taşırılan mihrap nişinin kavsara haricindeki kesimleri, yenidir. İki yanında basit raflara yer verilen mihrabın üstünde, ağızları dışa kıvrık, hilâli hatırlatan bir motif görülür. Mihrabın sağında, kible duvarının doğu köşesinde bulunan vaaz kürsüsünü, mahfildekinin benzeri, bir parmaklık sınırlar. Basitçe iki direk üzerinde duvar köşelerine bitleştirilen kürsünün harime bakan iki yüzünde, ağaç yüzeye oyulmuş ikili sarmal bir kuşak yer alır (Foto.:389).

Mihrabın sağında yer alan minber, harimdeki en güzel unsurdur (Foto.:390). Klasik elemanlara sahip minberin aynalık kısmındaki oymaları, göz alıcıdır. Batı yüzü sade bırakılan minberin kapısı üzerinde, daha önce sözünü ettiğimiz kitabeler yer alır. Kanatları yalın bırakılan kapının binisi, basit profillerle bir nebze hareketlendirilmiştir (Foto.:391). Tek parça ajurlu oyma kapı tacı, yarım yuvarlak bir güneş kursunu andırır. Bunun da orta kesimi, mihrapta olduğu gibi ağız dışı dönük hilâlle sonlanmaktadır. İnce silmelerle kuşatılan aynalığın doğu yüzü, her biri yaklaşık 0.60 m. enindeki dört parçadan oluşur (Foto.:392). Aynalığı yan yana dizili yarım hatayîlerle çevrili, geniş bir bordür kuşatır. Bordürü dolanan kıvrımların aralarına serpiştirilen hatayîler yüzeydeki boşluk hissini de gideren zengin bir görüntü sunar (Foto.:393). Aynalığın merkezinde, bir bütün halinde tasarlanmış, birbirinden kesin sınırlarla ayırmadan,

⁵⁰⁶ Bu kesimlere denk gelen budakların bertaraf edilmesi veya oyma sırasında yapılan bir hatanın telafisi için, böyle bir yama kullanma gereği duyulmuş olabilir.

dört kümede ele alabileceğimiz bitkisel bir kompozisyon görülür. Her biri iç içe yarım daire halkalarla başlatılan kümelerden kuzey uçta bulunanı, stilize edilmiş zarif bir hayat ağacına benzemektedir. İnce bir dal şeklinde yukarıya uzanan eksenin sağ ve solunda simetrik düzende ince dallar, boyunları zarifçe aşağı kıvrılmış lâle motifleri görülür. Yer yer badem şeklinde yapraklar takılan ince dallar arasında yerleştirilen hatayîler, kompozisyonun boşluklarına göre, büyüklü küçüklü işlenmiştir (Foto.:393). Aynalığın güneyine doğru gittikçe artan yüksekliğe paralel olarak boyutları büyüyen kümeler, birbirinin yakın benzeridir. Harime açılan kapının kanatlarında olduğu gibi, yukarıya doğru inceliyor sonra da genişleyerek yayvan daireler oluşturan kıvrık dalların belirlediği stilize bitkisel kompozisyon, gayet ustaca istiflenmiştir. Sağlı sollu simetrisinin yine yer yer dikkate alınmayıp; yerine göre bir yaprak veya bir hatayî ile bozulduğu kompozisyonun ana unsurları, lâleler ve hatayîlerdir. Kıvrık dallara eklenen badem yapraklarla tamamlanan kompozisyon, harim kapı kanatlarıyla aynı teknik ve üslubu yansıtmaktadır.

Mahfil korkuluklarına benzeyen minber korkuluğu, her biri geçirildikleri küpeştede döner vaziyette bulunan, silindirik boğumlu çubuklarla donatılmıştır (Foto.:392). Çubuklar köşkte de devam eder. Basit ince direkler üzerinde, zarif kıvrımlarla kemer şeklinde dışa açılan köşkün üstünde, korkuluktakinin benzeri bir parmaklık ve konik sivri bir külah yer alır. Köşk altı, zarif kemer şeklinde kesilerek boşaltılmış, daha altta ise sade bir panoya yer verilmiştir.

Harimin kuzeyinde başlayıp doğu ve batıda kible duvarına kadar uzanan “U” şeklindeki kadınlar mahfilinin ortası, kibleye doğru dikdörtgen şekilde taşıntı yapar. Revakdakilere benzer, gayet zarif tutulmuş silindirik boğumlu çubuklarla donatılan bir parmaklıkla sınırlanan kadınlar mahfiline, harimin kuzeybatı köşesindeki basit ahşap merdivenle çıkılmaktadır. Batıda duvara bitişen merdivenin diğer yakasını zarif bir parmaklık kuşatır. Mahfil çıkıntısının kibleye bakan alt yüzünde “S” şeklinde yatay olarak uzanan yer yer yapraklarla bezeli stilize bir kıvrık dal motifi işlenmiştir (Foto.:394).

Oymalarla bezeli bir başka alan, iç içe kare şeklinde çökertilen tavandır (Foto.:395). İçteki çökertmenin dışında ve ortasında, çepeçevre dört yanı dolanır şekilde ajurlu oymalı, bir kuşak yer alır (Foto.:396). Yüzeyden 0.25 m. kadar çökertilen kesimin dört yanında, hasır/sepet örgülü bir kuşak tekrar edilmiştir. Bundan sonra geniş tavan yüzeyinde sağa sola ve aşağıya yukarıya bakan sırt sırta vermiş “C”lerden oluşan geometrik bir kompozisyon yer alır. Bunun da içinde ajurlu oymalı tahtalarla dönülen, ortasında irice bir sarkıt bulunan merkez kare kısmı gelir (Foto.:397). Sarmal yivlerin ince bir kuşakla daraltılıp sonra çiçekleri hatırlatır şekilde dilim dilim açıldığı plastik göbeğin çevresinde, dilimli yuvarlak bir panoya yer alır. Bunun çevresinde içleri eğri oyulmuş, üçgenli geometrik bir kompozisyon yer alır. Merkezdeki kareleri dört köşelerinden birbirine bağlayan zarif eğrilerle bezeli ince kuşaklar, dikkat çeken bir başka ayrıntıdır. Tavanın ortasında yer alan çökertmeyle mahfil hizası arasında kalan dıştaki çökertme arasındaki alan yalın bırakılmıştır (Foto.:395). Dıştaki çökertmenin sınırlarında, dört yanı dolanan, iç içe iki kuşak yer alır. Dışta, uçları yarım yuvarlak bir hilâl dizisinden oluşan profilli bir kuşak yer alır. Kuşağın alın kesiminde, yan yana tekrar edilen üçgenler, içteki kuşakta küçük yarım daire dizileri görülür. Harim duvarlarının çatıyla buluştuğu dış kesimde ve bunun karşısında, revak direklerinin taşıdığı çatı kirişi hizasında, yarım yuvarlak ve hilâllî profiller,

dıştaki çökertmenin sınırını belirler.

Harimde göze çarpan bir başka bezeme, aşı boyalı nakışlardır. Tavanın etrafında, ortadaki yuvarlak pano ve sarkıt üzerinde, mahfil direklerinde, doğuda güneydeki üst pencerenin sağ ve solunda gayet basit, renkleri solmuş, yeşil, pembe, mavi renklerle düz yüzey boyaması ve basit iziklemelere yer verilmiştir (Foto.:398). Büyük ölçüde silik ve sınırlı yüzeylerde kullanılan boyalı nakışlarda, ahşap bezemenin aksine, harimin geneline dağılan belli bir program dahilinde hareket edilmediği görülür. Bunlar yapının zengin ahşap oymalarının yanında son derece sınırlı ve bir o kadar da acemice yapılmış boyamalardır.

SAMSUN - ŞEYH SEYYİD KUTBEDDİN CAMİİ

Katalog No : 3.1.31.
 Çizim No : 44.
 Foto. No : 399-403.
 İnceleme Tarihi : Temmuz 1994, Temmuz 2002.

Yeri: Cami; şehir merkezinde, Kökçüoğlu Mahallesi'nde, 100. Yıl Bulvarı üstündeki Kökçüoğlu Mezarlığı'nda⁵⁰⁷ Şeyh Seyyid Kutbeddin Türbesi'yle yan yana bulunmaktadır (Foto.:399).

Tarihçe: Yapının inşa kitabesi yoktur. Yerel bazı yayınlara göre cami, yanındaki türbeyle⁵⁰⁸ birlikte, 1895 yılında Hazine Darü'l-Hazret Süleyman Paşa'nın torunu Memduh Bey,⁵⁰⁹ bir başka araştırmaya göre ise Şeyh Kutbeddin tarafından⁵¹⁰ yapılmıştır. Birinci araştırmada herhangi bir belge gösterilmezken, ikincisinde, caminin kible bitişiğindeki türbede gömülü olan Şeyh Seyyid Kutbeddin'in⁵¹¹ mezarındaki H. 15 Safer 722 (M. Şubat 1322) tarihten hareketle yapının, bu tarihte, Şeyh Kutbeddin tarafından yaptırıldığı sonucunu çıkarılmaktadır. Şeyh Seyyid Kutbeddin'ine atfedilen mezardaki yeni ahşap sandukalarda böyle bir kayıt yoktur. Sözü edilen mezar taşının kaybolmuş olabileceği düşünülebilir. Mimari özellikleri geç devre, özellikle de 19. y.y.a işaret eden cami ve türbe, muhtemel mezar taşındaki tarihten çok sonraları, bir başkası tarafından yaptırılmış olmalıdır. Nitekim H.1280 / M. 1863-64 tarihli bir belgede, caminin bu tarihlerde "tamir ve inşa" edildiği kayıtlıdır.⁵¹² Belgedeki ifadelerle bakarak cami ve türbenin bu tarihte yeni baştan yapıldıkları anlaşılmaktadır. Cami 1971-72 yıllarında belediye tarafından, türbeyle birlikte onarılmış, içinde bulunduğu mezarlığın çevresi duvarlarla çevrilmiştir.⁵¹³

Mimari ve Süsleme: Cami batıdan doğuya doğru alçalan meyilli bir alanda, doğuda 1.10 m. kadar yükselen bir platform üzerinde inşa edilmiştir (Foto.:399). Kuzey, doğu ve batıda mezarlarla sarılan yapının önünde birkaç metre ilerideki şadırvan yenidir.

Yapı; kareye yakın, derinlemesine dikdörtgen plânlı olup, içten düz tavan, dıştan dört omuz kırma çatıyla örtülüdür (Çiz.:44). Camiyi doğu ve kuzeyde "L" şeklinde ahşap direklere oturan bir revak sarmakta, kible bitişiğindeki kare plânlı türbenin güneydoğu köşesinde kare

⁵⁰⁷ Seyyid Kutbeddin Mezarlığı da denilen tarihi kabristan, 1960'lı yıllara kadar kullanılmış, daha sonra yeni cenaze kabul etmemiştir. 1971-72 yılında belediye tarafından etrafi duvarlarla çevrilen mezarlıkta, çoğu 19. yüzyıldan kalma bir hayli mezar bulunmaktadır. Bir kısmına 100. Yıl Bulvarının ve yeni binalar yapılan mezarlık halen Samsun'un en eski ve en büyük tarihi mezarlığıdır. İ. TERZİ, "Samsun'daki Mezarlıklar ve Kökçüoğlu Mezarlığı'ndaki Tasvirli Bazı Mezar Taşları" **O.M.Ü.E.F.D.**, S. 9, Samsun, 1997, s. 208. **Tarih Boyunca** ..., s. 53-54. Şehirdeki bu ve diğer tarihi mezarlıklar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. B. SARISAKAL, ... **İkinci Kitap**, s. 354-61.

⁵⁰⁸ Caminin kible duvarı bitişiğinde aynı adla anılan ve ileride tanıtacağımız türbenin mimari özellikleri camiyle birlikte inşa edilmiş olabileceğine işaret etmektedir.

⁵⁰⁹ M. TORUN, **a.g.e.**, s.18; S. CEMBELOĞLU - M. CEMBELOĞLU, **Samsun İli** ..., s. 58; R. GÖKÇEN- O. YALÇIN, **a.g.e.**, s. 45. Memduh Bey'le ilgili bir bilgiye ulaşamadık.

⁵¹⁰ **Geçmişten** ..., s. 51.

⁵¹¹ Şeyh Seyyid Kutbeddin hakkında türbesini tanıttığımız bölüme bakılabilir.

⁵¹² B.O.A., A.MKT.MHM., d.n. 284, g.n. 81.

⁵¹³ **Tarih Boyunca** ..., s. 53-54. Cami ve türbe duvarlarını dıştan kaplayan düz traverten kaplamanın bu onarımdan kalma olduğu anlaşılmaktadır. Bu yıllarda veya birkaç yıl sonra camekânla kapatılan revakın kuzeyi, iki metre kadar genişletilmiş, ortasına bir kapı açılarak, bu bölümün doğu ucu imam odası, üst katı kadınlar mahfili olarak değerlendirilmiştir.

kaideli bir minare bulunmaktadır (Foto.:399-400). Camiye giriş kuzeyde, doğu kenardaki bir kapıyla sağlanmıştır (Foto.:400).

6.90 x 8.25 m. ölçülerinde, 0.65 m. kalınlıktaki duvarlarla kuşatılan yapının duvarlarında; doğuda üç, batıda ve kuzeyde birer olmak üzere, tek kat halinde, asimetrik düzende, beş pencere açılmıştır. İçe doğru genişleyen mazgal pencere açıklıkları, basık kemerle kuşatılmıştır. Doğuda diğer cephelere nazaran daha fazla pencere açılmıştır.

Revakın kuzey kolu, doğu kenardan başlayıp kapı hizasında son bulmakta, tüm cepheyi kaplamaktadır. Kuzeyde üç, doğuda beş olmak üzere yedi ahşap direk üzerinde, sivri bağdadi kemerlerle dışa açılan revak, içten düz tavan, dıştan kırma çatı içerisine alınmıştır. Son yıllarda yarım bir duvar çekilip, camekânla kapatılan revakın, 1970'li yıllarda yayınlanan araştırmalarda basit ahşap bir parmaklıkla çevrili olduğu görülmektedir (Foto.:401).

Türbenin güneydoğu köşesinde kaidersiz olarak zemine oturan minarenin, kare gövdesinin köşeleri, pahlanmıştır. Konsolu profilli taş çıkma üzerindeki şerefe ve yukarısı ahşaptır. Eski bir resimde⁵¹⁴ (Foto.:401) silindirik bir petek ve soğanvari bir külah ve alemle son bulunduğu görülen minarenin şimdiki korkuluğu, kaş kemerli köşkü ve kurşunla kaplı piramidal külahı, yenidir (Foto.:402). Yaklaşık 12 m. yükseklikteki minare, yapıyla uyumlu, zarif bir elemandır.

Kuzey cephede basık kemerli bir kapıyla ulaşılan harim, gayet sade olup özellikle doğu yöndeki pencerelerle, ferah bir havaya kavuşmuştur. Pencerelerin uzun tutulması yapıdaki açıklık hissini artırmıştır. Tavanın ortasında kare şeklinde yalın bir çökertme yer alır. Kible duvarı ortasındaki yarım yuvarlak nişli, küresel kavsaralı mihrabı, duvardan hafif çıkıntılı yalın bir bordür kuşatır (Foto.:403). Kible duvarının batısındaki minber ve doğu köşedeki vaaz kürsüsü yenidir.

⁵¹⁴ B. SARISAKAL, ... **İkinci Kitap**, s. 346.

KAVAK / ÇAKALLI BELDESİ – KASIMZÂDE SOFU AHMED CAMİİ

Katalog No : 3.1.32.
 Çizim No : 45.
 Foto. No : 404-409.
 İnceleme Tarihi : Temmuz 1994, Ağustos 2002, Şubat 2003.

Yeri: Cami; Kavak'ın 20 km. kadar kuzeydoğusunda, Samsun - Ankara yoluna 500 m. mesafede, belde merkezinde yer almaktadır (Foto.:404-05). Eski Samsun - Ankara yolu caminin yanı başından geçmektedir.

Tarihçe: Caminin harime açılan kapısı üstünde, yaklaşık 0.70 x 0.23 m ölçülerinde, ahşaba oyularak nesih harflerle yazılmış Osmanlıca ve Arapça bir kitabe yer alır (Foto.:406). Beş satırlık kitabenin üzerinde daha küçük bir başka ahşap kitabede, besmele yazılıdır. Hat ve istifi acemice olan kitabelerin metni şöyledir:

"بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 الحمد لله موفق ایلدی بو جامع شریفی احيایه جماعتله قلینسک صلات خمسہ وجمعه نمازی...
 الهی سن کرم بابک کشاد ایت همان اچیله سکا جانم. بو جامع صاحبک یا رب ایکی جهانده شاد ایت
 صاحب الخیرات والحسنات دکیزاکره کی قریسندن قاسم زاده احمدی صوفی افندی. غفر الله لنا ولكم
 ولسائر المؤمنین والمؤمنات والمسلمین والمسلمات الاحیاء منهم والاموات برحمتک یا ارحم
 الراحمین وسلام علی المرسلین والحمد لله رب العالمین فی سنة ۱۲۹۶"

"Bismillahirrahmanirrahim

*Elhamdülillah muvaffak eyledi bu cami-i şerifi ihyaya. Cemaatle kılınsin salat-ı hamse
 Cum'a namazı ...*

*İlahî sen kerem babın küşad et. Hemân açıla? sana canım. Bu cami-i sahibin yâ Rab iki
 cihanda şâd et.*

*Sahibü'l-hayrat ve'l-hasenat Denizegre-i karyesinden Kasım-zâde Ahmed-i Sûfi Efendi
 gafferallahü lena velekim*

*Velisairii'l - müminin ve'l - müminat ve'l - müslimin ve'l - müslimat el-ahyun minhum
 ve'l- emvât birahmetike yâ erhemer*

*Rahimîn ve selamün 'ale'l-mürselin ve'l-hamdü lillahi rabbi'l-'alemin. Fi sene 1296."*⁵¹⁵

Kitabede geçen "bu camii şerifi ihyaya" tabiri, caminin inşasını da kastedebilecek geniş bir anlam içermektedir. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde 13 Cemaziye'l-Ahir 1299 / Nisan 1882 tarihli vakfiyesindeki ifadeler,⁵¹⁶ caminin Kasımzâde Ahmed Sofu tarafından yenilendiğine işaret etmektedir. Kitabede H. 1296 / M. 1879, vakfiyede H 1299 / M. 1882 şeklindeki tarihlere bakarak, caminin yenilenmesinden üç yıl sonra vakfiyesinin hazırlanmış olabileceği düşünülebilir. 1879'daki yenilemenin içeriği, belli olmamaktadır. Ancak ileride değineceğimiz üzere caminin batı yönden genişletildiğine işaret eden izler, bu tarihten kalmış

⁵¹⁵ Ahşap yüzeydeki aşınma yazıların okunuşunu hayli güçleştirmektedir. Kitabenin okunuşunda için Can'ın yayınından büyük ölçüde istifade ettik. Y. CAN, a.g.e., s. 49.

⁵¹⁶ "Medine-i Samsun'a muzafa kavak nahiyesine tabi Çakallı Karyesi ahalisinden ve eshab-ı hayratından Kasımzâde Ahmed Sofu bin Hacı Mehmed'in müceddeden bina ve inşa eylediği camii şerif..." V.G.M.V.K.A. 589 Numaralı Defterin 155. sayfa ve 273. sırasında kayıtlı vakfiye.

olmalıdır.⁵¹⁷ 1879'da yenilenmeden önce caminin yerinde muhtemelen daha küçük ve onarıma muhtaç bir ahşap cami bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu yapının inşası hakkında bir ipucu yoktur. Cami, bugün kendi haline terkedilmiştir.⁵¹⁸

Mimari ve Süsleme: Yapı kuzeyinde akan Çakallı Irmağı'nın kenarından başlayarak hafifçe yükselen bir alanda, ırmağa 50 m. kadar mesafede bulunmaktadır. Irmağın karşısında birkaç yüz metre kuzeybatıda Çakallı Hanı, caminin 70–80 m. kadar kuzeyinde de Çakallı Köprüsü bulunmaktadır.

Cami; güneyden kuzeye doğru alçalan bir alanda, moloz taşlara oturan kirişler üzerinde kurulmuş, kible tarafta 0.40 m., kuzeyde 1.50 m kadar yükseltilmiştir (Foto.:404). Yapının altındaki boşluk, muhdes duvarlarla kapatılmıştır. Caminin batı ve kuzey kesiminde, küçük bir hazire yer alır. Zamanla teşkil olduğu anlaşılan hazirede, revakın batı yanındaki bir mezarın, baniye ait olduğu söylenmektedir.

Yapı ahşaptan, yığma tekniğinde inşa edilmiştir. Son cemaat yeri revakı da dahil olmak üzere, içten düz tavanla örtülen cami, dıştan dört omuz kırma çatıyla kaplanmıştır (Çiz.:45). Orijinalde 6.30 x 7.30 m. ölçülerinde, dikine dikdörtgen şeklindeki harim ile bunun önünde dört direk taşıyan, yanları açık bir son cemaat yerinden oluşan caminin boyutları 6.60 x 10.95 m.dir. Harimin batı duvarı sonradan kaldırılıp yapı, bu yönde genişletilmiştir. Bugün bu ilaveyle birlikte harim enine dikdörtgen şeklinde olup 9.05 m. ölçülerine ulaşmıştır. Caminin kadınlar mahfili ve minaresi yoktur.

Harim duvarları, köşelerde, armoz direğine iki kanallı çalma boğaz geçmelerle bağlanmıştır. Duvar ortalarına yerleştirilen direklere, iki kanal çalma boğaz tekniğinde ilave edilen perdelerle duvarlar tamamlanmıştır (Foto.:405). Batıdaki ek de bu usulle yapılmıştır. Bu teknikte yapılan diğer camilerde genelde 5-6 m. arasında olan duvar kalınlığı, bu camide 0.15 m.yi bulmaktadır. İçten sıvayla kaplı duvarlar Y. Can'ın da işaret ettiği⁵¹⁹ gibi "bağdadiye benzer kaplama" ile kaplanmış olmalıdır.⁵²⁰

Camiye, kuzeyde bulunan dört basamaklı betonarme bir merdivenle ulaşılmaktadır.⁵²¹ Merdivenin yanında taşlar üzerinde 0.50 m. kadar yükseltilen, masa şeklinde blok moloz bir taş muhtemelen musalla taşı olarak kullanılıyordu. Yapının önünde orijinal harim boyunca uzanan revak, dört ahşap direk üzerinde yükselmektedir. Yapının diğer kesimlerinde olduğu gibi, tek katlı revakın içi, düz tavanla örtülü olup dıştan, harimi örten kırma çatı içerisine alınmıştır (Foto.:407). Profilli başlıklı alt ve üst kesimleri kare, ortaları yuvarlak direkler arasında basit bir korkuluk yer alır. Son cemaat yerinin zemini, kapının iki yanında 0.30 m. kadar yükseltilmiştir.

Harim duvarlarında kuzeyde pencereye yer verilmezken, doğu ve batıda karşılıklı ikişer,

⁵¹⁷ Can da yapıyı tarihlendirirken kitabenin onarım kitabesi olması ihtimalini benimseyerek buradaki tarihin batıdaki genişlemeye işaret ettiği ihtimali üzerinde durmaktadır. Y. CAN, **a.g.e.**, s. 49.

⁵¹⁸ 1994'deki incelememizde yapı namaz vakitleri haricinde kilitli olarak bulunmakta idi. Bugün ise içerideki halılar bir kenara yığılmış halde ve kullanılmamaktadır.

⁵¹⁹ Y. CAN, **a.g.e.**, s. 47.

⁵²⁰ İlkın, halen mevcut olduğu üzere, ahşap perdelerle teşkil edilen duvarların, sonradan içten bağdadi kaplamayla sarılmış olabileceği anlaşılmaktadır.

⁵²¹ Merdivenin orijinalde ahşap olabileceği düşünülebilir.

kiblede üç olmak üzere yedi pencere açılmıştır. Kanatları yenilenen pencerelerin dikdörtgen açıklıkları, kasalara geçirilen yatay çubuklu demir şebekelerle muhafaza altına alınmıştır (Foto.:405). Alaturka kiremitlerle kaplı çatı, duvarlardan, iki kademeli merteklerle 1 m. kadar taşırılan geniş saçaklarıyla güzel bir görüntü verir. Harimin kuzey cephesi ortasında yer alan kapı, sade tutulan kanatlarıyla mütevazı yapıyla uyumlu olup, açıklık üstündeki kitabesiyle ilgi çeker (Foto.:407).

Yapının içi, son derece yalındır (Foto.:408). Batıda kaldırılan duvarın yerinde bugün üç direk bulunmaktadır. Son derece basit tutulan kare kesitli direklerden, ortadakinin başlığı profillidir. Kible duvarı boyunca, zeminden 0.30 m. kadar yükselen basit bir sekiye yer verilmiştir. Vaktiyle kible duvarının ortasındayken bugün doğuya yakın düşen mihrap, harime doğru taşıntı yapan, basit basık yuvarlak bir nişten ibarettir (Foto.:408). Mihrap ve kapının sağ ve solundaki sekileri ve direkleri dolanan korkuluklar, yenidir.

Mihrabın sağında bulunan minber, son derece sade tutulmuştur (Foto.:409). Köşk, külah ve kapı kanatları bulunmayan minberin korkuluğunda, kafes oyma basit bir geometrik kompozisyon dikkat çeker. Bunun üstündeki korkuluk yeni olmalıdır. Vaaz kürsüsü, harimin güneydoğu köşesinde olup, düz tahtalarla çakılmak suretiyle yapılmış basit bir elemandır (Foto.:408).

Tavanda, asıl harimin üzerinde, basit bir çökertme yer alır. Çökertmenin çevresini basit profilli bir alın tahtası dolandır. Sıvalı duvar yüzeylerinde bugün kalem işi veya benzeri bir nakış bulunmamakla birlikte köy halkı vaktiyle kible duvarında sıva üzerinde kalem işi nakışların bulunduğunu belirtilmektedir.

HAVZA / CEVİZLİK KÖYÜ CAMİİ

Katalog No : 3.1.33.
Çizim No : 46.
Foto. No : 410-425.
İnceleme Tarihi : Ağustos 2002.

Yeri: Cami, Havza'nın 12 km. kadar kuzeydoğusuna düşen Cevizlik Köyü⁵²² merkezinde bulunmaktadır (Foto.:410-12).

Tarihçe: Yapının çeşitli yerlerinde, üç tarih kitabesi bulunmaktadır.

1-Caminin minber kapısı tacında, ahşap zemine, üç satır halinde nesih hatla yazılan Arapça kitabenin metni şöyledir: (Foto.:413)

"قد وقف هذه المنبر/ الحاجي عمر اغا عمل على سنة ١٢٩٦"

"*Kad vekafe (vakfetti) hazihi 'l-minber /el Hacı Ömer/amele Ali sene 1296*"

2-Harime geçit veren kapının sol kanadında, üst orta başlık üzerinde, beyaz boya ile "sene 1305" (M. 1887-88) yazılıdır (Foto.:414).

3-Minare kaidesinin kuzeye bakan yüzünde, kapı üstünde yaklaşık 0.70 x 0.30 m. ölçüsünde beyaz mermer üzerine, kartuşlar içerisine alınarak, dört satır halinde, nesih hatla yazılmış, Osmanlıca bir kitabe bulunmaktadır (Foto.:415). Kitabenin metni şöyledir.

"حبذا بو مناره عليا / اسم غفاري ايلبور اعلا

ابدلير ابالي خور دار / بذل قدرت ايدوب و آني انشا

يالکز قويدی طاشی غازی بك/ شكرا لله سعبيهم ايدا ١٣١٦ "

"*Habbeza bu minare-i ulya / ismi Gaffari eyliyor a'la*

Eylediler ahaliyi hor dâr / bezli kudret idüp anı inşâ

Yalnız kaviydi taşı Gazi Bey / Şükran lillah sa'yihim ebeda 1316"

Yukarıdaki kitabelerden en eskisi H. 1296 / M. 1879 tarihli minber kitabesidir. Yapı muhtemelen bu tarihte yapılmış olmalıdır. Kapı kanatlarındaki tarih dokuz, minaredeki ise yirmi yıl sonradır. Kitabelerden hareketle caminin 1879'da yapıldığını, bu tarihte camiye Hacı Ömer Ağa tarafından "Amele Ali"ye yaptırılan ahşap bir minber konulduğunu, harime geçit veren kapı kanatlarının 1887-88'de, minarenin ise Gazi Bey adında bir şahıs tarafından 1893 yılında yaptırıldığını söyleyebiliriz.⁵²³ Köy halkından caminin 1943⁵²⁴ ve 1960⁵²⁵ depremlerinden sonra ve 1992-93⁵²⁶ yıllarında elden geçirildiği öğrenilmiştir.

Mimari ve Süsleme: Yapı duvarlarla çevrili küçük bir avlu içerisinde batıdan doğuya

⁵²² Köy halkından köyün vaktiyle Kafkasya muhacirlerinin iskânıyla kurulduğunu öğrendik.

⁵²³ İlk kitabede adı geçen Hacı Ömer Ağa'nın yapının banisi olabileceği akla gelirse de kitabede bu şekilde bir ifade geçmemektedir.

⁵²⁴ 1943 yılındaki depremde caminin çatısının kaydığı akabinde yıkılmadan yerine çakıldığı, kaide üstünden yukarısı yıkılan minarenin orijinalinden 7-8 m. daha kısa olarak, yeniden inşa edildiği, minarede kullanılan kesme taşların 3-4 yıl öncesine kadar faaliyetine devam eden Havza'nın Karacaören (Taşkaracaören) Köyü'ndeki taş ocağından sağlandığı bildirilmiştir.

⁵²⁵ Eski harçsız, kuru duvar olan avlu duvarının, 1960 yılı depreminde yıkıldığını öğrendik.

⁵²⁶ Bu yıllarda yapı içinden olan kadınlar mahfili girişinin, -batı duvarın üst kesimine merdivenle ulaşılan muhdes bir kapı açılarak- dışa alındığı, mahfile orijinalde harimdeki ahşap bir merdivenle ulaşıldığı ifade edilmiştir. Batıda duvara bitişik olarak yükselip mahfile açılan betonarme merdiven, buradaki kapı, merdiven yanındaki ahşap depo benzeri muhdes bölüm caminin orijinal görüntüsünü bir ölçüde bozmuştur.

doğru hafifçe meyilli bir alanda inşa edilmiştir. Cami içten düz tavan, dıştan dört omuz kırma çatıyla örtülü, boyuna dikdörtgen şeklinde bir harim ile bunun önünde yer alan, yanları kapalı sundurma şeklinde, dört ahşap direk taşıyan bir son cemaat yerine sahiptir (Çiz.:46). İçten düz tavanla kapatılan son cemaat yeri, dıştan harimi kapatan kırma çatı altına alınmıştır (Foto.:412). Kuzey duvarı ortasında açılan kapıyla ulaşılan harimin kuzeyinde, kadınlar mahfiline yer verilmiştir. Caminin yenilenen minaresi, kuzeybatı köşededir (Foto.:416).

10.80 x 12.10 m. ölçülerindeki camiyi, 0.90 m. kalınlıktaki duvarlar çevrelemektedir. İçten ve dıştan sıvanan duvarların malzemesi görülemezle birlikte, kâğır olabileceği anlaşılmaktadır. Son cemaat yerini yanlardan kapatan 0.20 m. kalınlığındaki sıvalı duvar, hımıştır (Foto.:412).

Duvarlarda, her cephede ikişer olmak üzere, asimetrik düzende, sekiz alt pencere açılmıştır. Kible yönde bunların üstünde iki, doğuda kuzeye kaymış durumda bir olmak üzere, üç üst pencere ile sayı on bire tamamlanmıştır (Foto.:410-11). Kible duvarındaki mazgal üst pencereler, alttakilerin tam üstünde yer alırken, diğerlerine nispeten küçük tutulan doğu duvardaki pencere, simetriyi bozmuştur. Pencerelerin dikdörtgen açıklıkları, demir şebekelerle donatılmıştır. Duvarlardan 1.00 m. kadar taşınan, yeni kiremitlerle kaplı çatı, son yıllarda elden geçirilmiş izlenimi vermektedir.

Caminin önündeki son cemaat yeri, yanlarda duvarlar, önde dört ahşap direk taşımaktadır. Altta kare, üstte yuvarlak şekildeki direkler, köşeleri pahlı, üst üste yatık profilli başlıklar ve bağdadi kemerlerle son bulmaktadır (Foto.:412). Son cemaat yerinin zemini⁵²⁷ yanlarda 0.50 m. kadar yükseltilmiştir.

Kuzey cephenin ortasında yer alan, düzgün kesme taş işçilikli, basık yuvarlak kemerli kapı, üç yönden silmelerle kuşatılmıştır (Foto.:412,14). Açıklık koyulu taşlarla örülen kemerin üzerinde, siyah zemine sarı yıldızla yazılmış, tek satırlık celi sülüs bir dua kitabesi yer alır. Kemerin üstü yeşil zemin üzerinde, siyah konturlu, sarı ve kırmızı boyalı stilize bir bitki kompozisyonuyla bezenmiştir (Foto.:414). Yakın zamanlarda üzerlerinden gidilerek boyaları yenilenmiş gibi görünen kalem işi nakışlardaki kompozisyonun, orijinal olabileceği düşünülebilir.

Kapının üçer panolu çifte kanatlarının üstü, açıklık kemerine uydurulmuştur. Ceviz ağacından, her biri tek parça halinde çakılarak birleştirilen panolarda, yüzeyin oyulmasıyla kabartılan ahşap bezeme görülür (Foto.:417). Birbirinin simetriği panolarda stilize edilmiş bitki ve barok tarzı kıvrımlar işlenmiştir. Alt panolarda, ortada tepeden resmedilen rozet şeklinde bir çiçek ve bunu çevreleyen barok tarzı “C” ve çeşitli kıvrımlar görülür. Diğerlerinin üç katı kadar büyük tutulan orta panolarda, iç içe geçirilmiş daireler içerisinde, stilize çiçek ve kıvrımlar tekrar edilmiştir. Üst panolardaki kompozisyon öncekilerin yakın bir benzeridir. Ancak sağ panoda dikine duran kompozisyon, solda, yana yatırılmıştır.⁵²⁸

Cami dıştan olduğu gibi, içten de gayet bakımlıdır. Yakın zamanlarda pencere altlarına

⁵²⁷ Köy halkı bugünkü beton zeminin orijinalinin tahta olduğunu belirtmektedir.

⁵²⁸ Soldaki kanadın üzerinde beyaz boya ile yazılmış olan “sene 1305” şeklindeki kitabeye daha önce değinmiştik.

kadar lambriyle kaplanan duvarların sıvası yenidir. Lambri kaplama kible duvarı boyunca uzanan seki ve mihrabı da kapatmaktadır (Foto.:418). Köy halkı, kible duvarı ortasında yer alan alçı kaplamalı yarım yuvarlak nişli mihrabın, “cumhuriyet devrinden” kalma olduğunu etmişlerdir. Kible duvarının doğu ucundaki vaaz kürsüsü de yenidir.

Harimin kuzeyinde, dört ahşap direk üzerine uzatılan kirişler ve duvarlarla taşınan kadınlar mahfili, basit bir parmaklıkla çevrilidir (Foto.:419). Köy halkı, bugün düz bir hat şeklinde uzatılan mahfil parmaklığının, vaktiyle Sivrikese Köyü Camii’nde olduğu gibi, kibleye doğru bombeli bir çıkma teşkil ettiğini belirtmektedir. Mahfilin altı iki yanda, parmaklıklarla çevrili sekiler şeklinde hafifçe yükseltilmiştir. Parmaklık, aralarında üçgen şeklinde boşluklar oluşan tahtalarla teşkil edilmiştir. Sarıya boyalı tahtaların dışa bakan yüzünde, kalem işi nakışlar yer alır (Foto.:420). Sarı zemin üzerinde yeşil ve beyaza yakın pembe ve açık mavi tonların görüldüğü motifler birbirinin aynısıdır. Üst kesimde basit bir palmet, altta ise alt kesimleri düğümlemiş yeşil dal ve yapraklar arasında, açık renkli bir çiçek tasvir edilmiştir. Taş kaidelere basan yuvarlak direklerin alt kesiminde, zarif sütun-kemer dizisi içerisinde, hatayî tarzda basit çiçek tasvirleri yer alır. Kapı kemeri köşeliklerindekiyle üslup açısından yakınlık gösteren ve fırçayla sürülerek uygulanan kalem işi nakışların, ilk inşaya ait olup olmadıkları belli değildir.

Harimin güneybatı köşesindeki minber, yapının en güzel unsurudur (Foto.:421). Kapı kanatlarında olduğu gibi gayet iyi durumdaki minber, ceviz ağacından çakma usulüyle inşa edilmiştir. Kapı tacındaki kitabeye göre, 1879 yılında yapılan minberin ustası “Amele Ali”dir.⁵²⁹ Minberde kapı kanatlarına yer verilmemiştir.⁵³⁰ Oldukça yüksek tutulan, iki parça ağaçtan müteşekkil kapı tacının, kemer formu verilerek çerçeve içerisine alınan alt kısmında, sözünü ettiğimiz kitabe ile “C” ve “S” benzeri kıvrımlar görülür (Foto.:413). Ajurlu tacın üst kısmı, hilâle son bulan, stilize kıvrımlarla bezenmiştir. Süpürgeliğin birbirinin simetriği yan yana dörtgen panolarında kör yuvarlak kemerli dörtgenler içerisinde çeşitli kıvrımlar tekrar edilmiştir (Foto.:422). Yan aynalık, merkezden dağılıp tüm yüzeyi bir bütün halinde dolduran “C” ve “S” benzeri kıvrım ve volütlerle bezenmiştir (Foto.:423). Ortada, bir daireyle kuşatılan, tepeden işlenmiş bir çiçekten dağılan kıvrımlar, “C” ve “S” benzeri kompozisyonlar çizerek, aynalığın köşelerine doğru yönlendirilmiştir. Bunları aynalığın kenarları boyunca, ikili sarmal şekilde uzatılan “S” benzeri kıvrımlar karşılar. Bir nevi kenar bordürü olarak kompozisyonda yerini alan bu kesim, korkulukta da tekrar edilmiştir. Köşk kısa tutulmuş olup, kemerli formlar meydana getiren ajurlarla bezenmiştir. Minberin harime bakan kuzey ve doğu kenarlarında yine benzeri kıvrımlar görülür. Köşk altı, üst üste binen dikdörtgen panolara bölünmüştür. Panoların köşeleri kıvrımlarla bezenirken, orta kesimleri kesilerek boşaltılmıştır. Konik külah son derece yalın olup, küçük bir küp ve hilâle son bulmaktadır (Foto.:421). Minberin bölümlerini ayıran kayıtlar yalın bırakılmıştır.

⁵²⁹ Köyün yaşlılarına göre minberin ustası ileride inceleyeceğimiz Sivrikese Köyü minberinin ustasıyla aynı, Yergani adında Rum asıllı bir ustadır. (S. SAKALLI, **Havza Köylerinde Üç Ahşap Minber**, Gazi Ü., F.E.F., Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü, Sanat Tarihi A.B.D., Lisans Tezi, Ankara, 1998, s. 9). Tezde de dikkat çekildiği üzere kitabede usta açıkça “amele Ali” ifadeleriyle kaydedilmiştir. Bu durumda Rum asıllı ustanın bir muhtedi olabileceği veya ustanın rivayette geçen Rum olamayacağı düşünülebilir.

⁵³⁰ Minberin yakın bir benzeri olan Sivrikese Köyü Camii minberinde de kapı kanadı görülmez.

Gayet muntazam, yuvarlak satırlı bir oyma tekniğinin görüldüğü kompozisyonlarda hâkim unsur, stilize bitki kompozisyonlarını andıran kıvrımlardır. Yer yer belli belirsiz şekilde karşımıza çıkan stilize bitki motifleri, kompozisyonda çok az bir yer işgal eder.

Caminin iki kademeye çökertilen tavanı, sırt sırta veren ve tavan döşemesine alttan çakılan “C”lerden oluşan bir kompozisyonla bezelidir (Foto.:424). Tavan ortasındaki yuvarlak göbeğin merkezinde, dilimli küresel küçük bir sarkıt yer almakta, bunu daire ve “S” kıvrımlarından oluşan bir kompozisyon çevrelemektedir (Foto.:425).

HAVZA - YÖRGÜÇ PAŞA CAMİİ

Katalog No : 3.1.34.
 Çizim No : 47.
 Foto. No : 426-431.
 İnceleme Tarihi : Ağustos 1994, Temmuz 2002, Şubat 2003

Yeri: Cami, ilçe merkezinde, İmaret Mahallesi'nde, Mustafa Bey Hamamı'nın doğu yanında bulunmaktadır (Foto.:426-27).

Tarihçe: İnşa kitabesi bulunmayan caminin, kayıtlı bir vakfiyesine de rastlayamadık.⁵³¹ A. Şimşirgil'e göre cami, Rum Beylerbeyi Yörgüç Paşa⁵³² tarafından Rum beylerbeyiliğine gönderildiği H. 826 / M. 1423 yılından sonra yaptırılmıştır. Ayverdi, Havza'da Mustafa Bey vakıflarını sayarken caminin de ona ait olduğunu belirtmektedir.⁵³³ Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde Mustafa Bey'e ait H. 840 M.1436–37 tarihli imarete ait vakfiyede Şimşirgil'in de isabetle kaydettiği gibi – camiden bahsedilmemektedir.⁵³⁴ A. Şimşirgil, caminin evkaf ve tahrir defterlerinde Yörgüç Paşa adına kayıtlı olduğunu bildirmektedir.⁵³⁵

Hüseyin Hüsameddin, yapının H. 925 / M. 1519 yılında Karaman Beylerbeyi Şâdi Paşa tarafından yeniletilirip, vakıflarının tanzim edildiğini belirtmektedir.⁵³⁶ Ayverdi, “Samsun Evkaf Müdürlüğü'nde yapıya ait bir kayıta caminin H. 1300 (1882–83) senelerinde yenilendiğini (“tecdîd”) bildirmektedir.⁵³⁷ Mevcut yapının mimari özellikleri de bu tarihlere uymakla birlikte bundan sonra da bir ölçüde elden geçirilmiş olmalıdır.

Mimari ve Süsleme: Cami kuzeyden güneye doğru alçalan, oldukça eğimli bir arazide kurulmuştur⁵³⁸ (Foto.:427). Yapının güney ve doğusunda, yüksek bir duvarla desteklenen teras

⁵³¹ Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde yapıya ait bir şahsiyet kaydına rastlayabildik. V.G.M.V.K.A., 2276 Numaralı İl Fihristi, s. 53, sr. 8, 3/2 esas, 63 sr. no'lu yeni şahsiyet kaydı.

⁵³² “II. Murad devrinin beş kudretli devlet adamlarından biri” olarak nitelendirilen (A. ŞİMŞİRGİL, “Rum Beylerbeyi Yörgüç Paşa'nın Hayatı ve Vakıf Eserleri”, **Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı**, İstanbul, 1995, s. 459) Paşa'nın, Sultan II. Murad'ın lalası, sonra fevkalade yetkilerle donatılmış olarak, Rum Beylerbeyliği vazifesinde bulunduğu görülmektedir (A. ŞİMŞİRGİL, a.g.m., s. 459. Aşık Paşazâde, **Osmanoğulları'nın Tarihi** (Hazırlayanlar: K. YAVUZ - M. A. Y. SARAÇ), İstanbul 2003, s.173, 178-89 ; İ. H. UZUNÇARŞILI, **Kitabeler**, İstanbul, 1927, s. 26-28). Hoca Saadettin Efendi, **Tacü't-Tevarih**, C. II, s. 157-64 ; İ. H. UZUNÇARŞILI, **Osmanlı Tarihi**, C. I, Ankara 1998, s. 396, 403, 405, 406; Cemal TOKSOY, “Yörgüç Paşa (Lala)” mad., **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, C. II, İstanbul 1999, s. 677. Uzun yıllar bu görevde kalan paşanın, başta Amasya olmak üzere Tokat, Gümüş, Vezirköprü, Havza, İskilip ve Kavak'ta yaptırdığı yapılar ve bunlara ait vakıfları bilinmektedir. A. ŞİMŞİRGİL, a.g.m., s. 463-70; E. H. AYVERDİ, **Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri 806-855 (1403-51) II**, İstanbul, 1989, s. 495-97, 512,570. 1441'de vefat eden paşanın Amasya'da yaptırdığı caminin yanındaki türbesine defnedildiği bilinmektedir (A. ŞİMŞİRGİL, a.g.m., s. 463).

⁵³³ E. H. AYVERDİ, **Osmanlı Mimarisinde ...II**, s. 498'de Havza'daki eserler, bir hamam (Büyük Hamam kastediliyor) hariç olmak üzere, Mustafa Bey'e ait gösterilmektedir. Ayverdi, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde 747 numaralı Harameyn 14 defterin, 356. sayfasında kayıtlı olarak gösterdiği Mustafa Bey'in vakfiyesine işaret etmekte ve ilçedeki Mustafa Bey İmareti'nin vakıflarını sıralamaktadır.

⁵³⁴ V.G.M.V.K.A., 747 numaralı defterin 356. sayfa ve 246. sırasında kayıtlı vakfiye hakkında detaylı bilgi için “Havza Mustafa Bey İmareti” bahsine bakılabilir.

⁵³⁵ A. ŞİMŞİRGİL, “Rum Beylerbeyi Yörgüç Paşa'nın Hayatı ve Vakıf Eserleri”, **Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı**, İstanbul, 1995, s. 467–68. Aynı çalışmada caminin 1520 yılında vakıfları olduğu görülmektedir.

⁵³⁶ Abdizâde Hüseyin Hüsameddin, a.g.e., C. I, s. 298.

⁵³⁷ E. H. AYVERDİ, **Osmanlı Mimarisinde ...II**, s. 498.

⁵³⁸ Caminin kuzeyi, çatı seviyesinin üzerine kadar yükselen araziye yaslandığından, kuzey duvar sağırdır. Caminin güneyinden geçen caddeye doğru arazi 10 m. kadar alçalır. Batıda arazi duvar boyunca tesviye edilerek, yapının yanı başında küçük, geçit şeklinde düz bir alan açılmıştır. Bunun gerisinde merdivenli dik bir patika görülmektedir.

şeklinde küçük bir avlusu bulunmaktadır. Avluya, duvarın kibleye yakın bir kesiminde açılan bir merdivenle çıkılmaktadır⁵³⁹ (Foto.:427). Caminin birkaç metre güneybatısında Mustafa Paşa Kaplıcası (Küçük Hamam) bulunmaktadır.

Cami; boyuna dikdörtgen plânlı olup, içten ahşap direklerle taşınan düz tavan, dıştan dört omuz kırma çatıyla örtülüdür (Çiz.:47). Harimin kuzeyinde kadınlar mahfiline yer verilen caminin minaresi, kuzeydoğu köşededir. Camiye doğu ve batı duvarlarda, aynı eksen üzerindeki iki kapıyla ulaşılmaktadır.⁵⁴⁰

Dıştan oldukça sade görünen caminin duvarlarında, doğuda bir alt iki üst, batıda iki üst, güneyde dört alt olmak üzere, asimetrik düzende yer yer iki kat halinde sekiz pencere açılmıştır. Pencere, altta daha büyük olmak üzere, dikdörtgen açıklıklı olup, üsttekiler çatıyla aynı seviyededir (Foto.:426). Bunların sonradan açılmış veya elden geçirilmiş olabileceğini düşünmekteyiz.⁵⁴¹

13.70 x 18.40 m. ölçülerindeki harimin duvar kalınlığı doğu, batı ve kuzeyde 1.20 m. kiblede ise 0.30 m.dir. İçten ve dıştan sıvıyan duvarların malzemesi anlaşılammakla birlikte üç yönde kâgir, diğerlerine göre çok ince olan güneyde ise hımsız olabileceği akla gelmektedir.⁵⁴² Duvarlardan 0.50 m. kadar taşırılan çatının kaplaması yenidir. Doğu ve batı duvarların kible uçları, saçak altı seviyesinde basit profilli bir konsol, saçağa destek vermektedir (Foto.:427). Minare, kaidesindeki yeni yazıttan anlaşıldığı üzere 1976 yılından kalmadır. Orijinal minarenin ahşap olduğu ve yıkıldığı anlaşılmaktadır.⁵⁴³

Doğu kapı, caminin asıl girişi olup, kesme taş çevrelikli yuvarlak kemerli, basit bir açıklıktan ibarettir (Foto.:428). Kapı kanatları, batıdaki kapıda olduğu gibi yenidir. Her iki kapı açıklığı içe doğru mazgal şeklinde hafifçe genişlemektedir.⁵⁴⁴ Pencere sayısının yetersizliğinden harim biraz loş kalmıştır.⁵⁴⁵ Kibleye dikine uzanan dikdörtgen şeklindeki harim, iki sıra halinde sekiz ahşap direk ile üç sahına ayrılmıştır (Foto.:429). Orta sahin diğerlerinden epey geniş tutulmuştur. Kible duvarında direk sıralarıyla aynı eksende, duvara gömülü iki direğin yarım yuvarlak gövdeleri seçilmektedir. Duvarlar, tavan, mahfil ve direkler yakın zamanlarda lambriyle kaplandığından harimin orijinal görüntüsü büyük ölçüde kaybolmuştur.⁵⁴⁶

Kible duvarı ortasındaki yağlı boyalı mihrabın üzerinde ise H. 1379 / M. 1959 tarihli bir

⁵³⁹ Eski bir resimde merdivenin caddeye bakan kible yüzünde sivri kemerli bir niş görülmektedir. Bkz. E. H. AYVERDİ, **Osmanlı Mimarisinde ...II**, s. 498.

⁵⁴⁰ Doğu cephede kapının önünde betonarme küçük bir mekân bulunur.

⁵⁴¹ 1994 yılındaki araştırmamızda, doğu cephede, kapı ve pencere çevrelıklarinde gördüğümüz, muhdes yazı kuşakları ve bitkisel kompozisyonlu kalem işi bezemeler beyaza boyanarak kapatılmıştır.

⁵⁴² Havza ve çevre yerleşim birimlerinde ahşap iskeletli araları tuğla, taş ve çamur veya kerpiç doldurulmuş çeşitli hımsız duvar tipleri görülmektedir. Bundan hareketle kible duvarının hımsız olabileceği düşünülebilir. Nitekim Ayverdi, duvarlarının "ahşap" olduğunu belirtmektedir. Kible duvarı bu tanıma uygun düşerse de 1.20 m.lik diğer duvarların kâgir olması gerekmektedir. E. H. AYVERDİ, **Osmanlı Mimarisinde ...II**, s. 498. Kible duvarının zemin seviyesinde iki kademeli bir duvar görülmektedir. Subasman seviyesindeki bu duvarın, yapının kaymasını önlemek için yapıldığı anlaşılmaktadır.

⁵⁴³ **Geçmişten ...**, s. 93.

⁵⁴⁴ Doğudaki alt pencere de içe doğru mazgaldır.

⁵⁴⁵ Pencere açılmayan kuzey ve iki küçük üst pencereyle yetinilen batı kesimlerinin ışığı iyice yetersiz kalmıştır.

⁵⁴⁶ Lambri kaplamanın altında kalan direklerin şekli belli değildir. Basit profilli bir başlıktan sonra, kibleye doğru dikine uzanan bursa kemerlerine basan tavan çevresindeki detaylar, muhdes kaplamanın altında kaldığından görülememektedir.

levha yer almaktadır. Mihrap muhtemelen bu tarihten kalmış olmalıdır. Mihrabın sağında, çakma tekniğinde yapılan ahşap minber, kısmen lambri kaplama içerisinde kalmıştır (Foto.:429). Orijinal olup olmadığı konusunda kesin bir Şey soyleyemesek de, lambriyle kapatılmasına bakarak, süslemesiz basit bir eleman olabileceğini dŐunebiliriz.

Kible duvarının doğu köşesinde bulunan ve lambriyle kaplı vaaz kürsüsü, kare Şeklinde küçük bir elemandır. Köşe dikmeleri ve batı yüzündeki kapı kanadı, eskidir (Foto.:430). Kanat, kafes oymalı olup, kelebek benzeri bir motif, yüzeyde tekrar edilmiştir. Kible duvarı boyunca 0.35 m. kadar yükselen, basit bir rahle sekisi görülür (Foto.:429).

Harimin kuzeyinde geniş bir alan kaplayan kadınlar mahfiline, kuzeybatı köşedeki “L” Şeklindeki merdivenle çıkılmaktadır. Ortası yarım yuvarlak Şekilde taşırılan mahfil, iki sıra halinde sekiz ahşap direk üzerinde yükselmektedir (Foto.:431). Kuzey sıradaki direkler mahfil katında da tekrar edilmiştir. Cami dıştan olduğu kadar içten de sade son derece yalındır.

SAMSUN – ULU (BÜYÜK / HAMİDİYE / VALİDE) CAMİ

Katalog No : 3.1.35.
 Çizim No : 48.
 Foto. No : 432-455.
 İnceleme Tarihi : Temmuz 1994, Temmuz 2002, Şubat 2003.

Yeri: Cami şehir merkezinde Kale Mahallesi'nde Saathane Meydanı'nın yanı başında bulunmaktadır⁵⁴⁷ (Foto.:432).

Tarihçe: Halk arasında daha çok “Büyük Camii” adıyla anılan, çeşitli yayın ve belgelerde “Ulu”, “Cami-i Kebir”, “Valide”, “Hamîdiye” adlarıyla geçen⁵⁴⁸ caminin inşa kitabesi yoktur. Şehrin en büyük tarihi camisi konumunda bulunan bugünkü caminin yerinde, hatalı bir şekilde 1300 yıllarında yapılan eski bir cami olduğu belirtilmektedir.⁵⁴⁹ Ahşap olduğu söylenen ilk yapının, 1869'daki büyük yangında yandığı bilinir.⁵⁵⁰ Bazı yayınlarda caminin 1884'de Batumlu Hacı Ali tarafından kâgir olarak yeniden yaptırıldığı belirtilmekte,⁵⁵¹ diğer bir kısmında, aynı tarihte, Sultan Abdülaziz'in annesi Pertevniyal Valide Sultan'ın katkılarıyla onarıldığı geçmektedir.⁵⁵² Bu durumda 1884 yılı civarında yapının yeniden (bugünkü haliyle) inşa edildiği ortaya çıkmaktadır. Batumlu Hacı Ali ile Pertevniyal Valide Sultan'ın⁵⁵³ yeni

⁵⁴⁷ Vaktiyle sahildeki kale kalıntıları yanı başında bulunan cami, denizin doldurulmasıyla hâlihazırda denizden 400 m. Kadar içeride kalmıştır. 2003 yılındaki çevre düzenlemesinde, cami avlusunun doğu sınırında eski duvar kalıntıları açığa çıkarılmıştır. Bunların kale surlarına ait olabileceği anlaşılmaktadır. 1964 yılında düzenlenen bir belgede caminin “sahildeki eski kale kalıntıları içinde” bulunduğu ifade edilmektedir (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nde bulunan 55.01.07 numaralı dosyadaki V.E.E.F.). Ayrıca bkz. A. ALTAYLI, **a.g.e.**, s. 16; L. TEKİN, **a.g.m.**, s. 29.

⁵⁴⁸ **Geçmişten ...**, s. 49 ; B. SARISAKAL, ... **İkinci Kitap**, s. 342; **Samsun Turizm Envanteri 2002**, s. 35 ; H. YİĞİT, Samsun, Bafra, 2002, s. 90 ; M. TORUN, **a.g.e.**, s. 26 ; R. GÖKÇEN- O. YALÇIN, **Samsun ve Karadeniz Bölgesi**, s. 46 (Bu yayında hatalı bir şekilde yapının 17. yüzyıl başlarında Köprülü Mehmet Paşa'nın hanımı Ayşe Hatun tarafından yaptırıldığı kayıtlıdır) ; V.G.M.A.Y.İ.D.A.nde bulunan aynı V.E.E.F.

⁵⁴⁹ Torun 1869 yılı yangınının şehirde yaptığı tahribattan söz ederken, Büyük Camii'nin (ilk olarak) Selçuk Beylerinden Hızır Bey tarafından yaptırıldığı, daha sonra 1300 yılındaki bir tamirin sekiz sene sürdüğünü belirtmektedir (M. TORUN, **a.g.e.**, s. 26).Öyle görünüyor ki 1869 yangınından sonraki inşayı kasteden Torun hicri olduğunu belirmeden H. 1300 / M. 1882-83 yılına işaret etmiş, devamla eski yapının Selçuk beylerinden Hızır Bey'e ait olduğunu kaydetmiştir. Bazı araştırmacılar 1300 tarihini milâdi olarak yorumlayıp, Hızır Bey'in yapısı 1300'de yaptırıldığı sonucunu çıkarmıştır (S. CEMBELOĞLU - M. CEMBELOĞLU, **İlimiz ve Bölgemiz Samsun Kitabı**, Ankara, 1981, s. 32; B. SARISAKAL, ... **İkinci Kitap**, s. 342). Torun yapının Selçuk Beyi olarak nitelendirdiği Hızır Bey'le olan ilgisi konusunda bir belge göstermemektedir.

⁵⁵⁰ A. ALTAYLI, **a.g.e.** s. 24; M. E. YOLALICI, **a.g.e.**, s.26 ; M. TORUN, **a.g.e.**, s. 26; B. SARISAKAL, ... **İkinci Kitap**, s. 326 ;R. VADALA, **a.g.e.**, s. 31.

⁵⁵¹ **İlimiz Samsun**, İstanbul, 1988, s. 50, **Geçmişten ...**, s. 49; B. SARISAKAL, ... **İkinci Kitap**, s. 342; A. KAYIKÇI, **Samsun'da Kültür Sanat C. 1**, Samsun, 1998, s. 104; İ. ÇAKAN, **Karadeniz Bölgesi**, Ankara, 1994, s. 492, **Samsun Turizm Envanteri 2002**, s. 35. Yayınlarda bu konuda bir belge veya kaynak belirtilmemektedir.

⁵⁵² S. CEMBELOĞLU - M. CEMBELOĞLU, **İlimiz ve Bölgemiz Samsun Kitabı**, s.32; S. CEMBELOĞLU - M. CEMBELOĞLU, **Samsun İli ...**, s.57; A. ALTAYLI, **a.g.e.**, s. 24; M. Emin YOLALICI, **a.g.e.**, s. 26 (Son iki yayında tarih 1886 olarak geçmektedir).

⁵⁵³ Pertevniyal Valide sultan'ın 1820'den sonra Sultan II. Mahmud'un haremine girdiği, 1830'da tek çocuğu olan Abdülaziz'i (Sultan) doğurduktan sonra, önce ikinci ikbal sonra da beşinci kadın efendi payesini kazandığı, oğlu Abdülaziz 1861'de padişah olunca on beş yıl süreyle Dolmabahçe Sarayı'nın Valide Dairesi'nde, “yarı resmi kimlikle” valide sultanlık yaptığı bilinir (N. SAKAOĞLU, “Pertevniyal Valide Sultan” mad., **D.B.İ.A.** C. 6, İstanbul, 1994, s. 245 ; N. SAKAOĞLU, “Petrevniyal Sultan” **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, C. 2, İstanbul, 1999, s. 436-37; J. DENY, “Valide Sultan” mad., **İ.A.** C.XIII, İstanbul, 1986, s. 185; M. Ç. ULUÇAY, **Padişahların Kadınları ve Kızları**, Ankara 1985, s. 124-126). Valide sultanların İstanbul'a hayırlı eserler kazandırma geleneğine uyan Pertevniyal Valide Sultan'ın İstanbul'daki sonuncu Valide Camiini yaptırdığı bilinmektedir (N. SAKAOĞLU, “Pertevniyal Valide Sultan” mad., **D.B.İ.A.**, s. 245. Oğlunun tahttan indirilmesi ve ölümünden sonraki yedi yılını ibadet ve hayır işleriyle geçirdiği kaydedilen Valide Sulan'ın İstanbul'daki vakıflarıyla tanındığı görülmektedir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde vakıflarıyla ilgili birçok belge arasında Samsun'daki camiyle ilgili bir vakfiye görülmemesine bakarak, yöreyle ilgili yayınlarda da

inşayla ilgilerine ışık tutacak bir belgeye rastlayamadık. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan H. 1280 -1300 / M. 1863 – 1883 tarihli on bir ayrı belgeden Samsun'da padişah (Sultan II. Abdülhamid 1876–1909)⁵⁵⁴ adına iki minareli bir cami yapılmasının düşünüldüğü, mevcut yapının yandığı ve yeniden inşasının plânlandığı, inşa için çarşının yeniden düzenleneceği, kalenin güneyindeki bahçe ve bir kısım arsanın satılarak parasının caminin inşasında kullanılacağı, inşa için ayrıca para yardımları yapıldığı, inşanın kalfalığına Aristovel'in tayin edildiği ve inşanın 1884'de tamamlandığı anlaşılmaktadır.⁵⁵⁵ Caminin inşasını Batumlu Hacı Ali'nin yönettiği, Valide Sultan'ın büyük katkı sağladığı, buna nispetle yapıya Valide Camii denildiği anlaşılmaktadır.

Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde bulunan biri H.1123⁵⁵⁶/M.1711–12 diğeri H. 2 Cemaziye'l-Evvel 1323 / M. 5 Temmuz 1905 tarihli asıl⁵⁵⁷ ve H.19 Şevval 1324 / M. 6 Aralık 1906 tarihli zeyl olmak üzere, iki ayrı vakfiyeden, yapıya bu tarihlerde, iki ayrı Kur'an kıraati, şamdan ve mum vakfedildiği anlaşılmaktadır. Bunlardan ilki 1884 öncesi, mimarisi hakkında bilgimiz bulunmayan camiye aittir. Caminin 1884 yılındaki inşasıyla ilgili bir vakfiyesine rastlayamadık.⁵⁵⁸ Caminin avlusunda; tek katlı bir odadan ibaret ve cephesi mermer bir muvakkithane bulunduğu belirtilmektedir.⁵⁵⁹

1943 depreminde, cami minarelerinin her ikisinin de şerefeden itibaren yıkıldığı anlaşılmaktadır.⁵⁶⁰ Yıkılan kısımlar bu tarihten sonra şimdiki şekliyle onarılmıştır. 1973 yılında caminin çevre düzenlemesinin yapıldığı⁵⁶¹ 1996'da ise Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından yer yer bozulan kalem işi nakışların aslına uygun olarak yenilendiği anlaşılmaktadır.⁵⁶² Son olarak 2003'de yapının iç ve dışına dokunulmaksızın avluda çeşitli düzenlemelerin yapıldığına şahit olduk.⁵⁶³ Cami ibadete açık olup Samsun'un en kalabalık ve hareketli camisidir.

belirtildiği gibi, Valide Sultan'ın yapının inşasına yardımla yetindiğini söyleyebiliriz. 1883'te vefat eden Pertevniyal Valide Sultan, İstanbul-Aksaray'da yaptırdığı kendi adıyla anılan külliyedeki türbesine defnedilmiştir (M. O. BAYRAK, *İstanbul'da Gömülü Meşhur Adamlar (1453-1978)*, İstanbul 1979, s. 25; N. SAKAOĞLU, "Pertevniyal Valide Sultan" mad., *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul, 1999, s. 437; Mehmed Süreyya, "Pertevniyal Vâlide Sultan" mad., *a.g.e.*, C. 1, s. 35.

⁵⁵⁴ C. KÜÇÜK, "Abdülhamid II" mad., *T.D.V.İ.A.*, C. 1, İstanbul, 1988, s. 216.

⁵⁵⁵ B.O.A., A.MKT.MHM., d.n. 284, g.n. 37; d.n. 455, g.n. 9; d.n. 455, g.n. 60; d.n. 285, g.n. 17; d.n. 283, g.n. 59; d.n. 274, g.n. 45; d.n. 273, g.n. 71; d.n. 455, g.n. 55; d.n. 470, g.n. 180 ; B.O.A., Y.PRK.AZJ., d.n. 5, g.n. 34 ; B.O.A., Y.PRK.UM., d.n. 5, g.n.101.

⁵⁵⁶ Arapça vakfiye V.G.M.V.K.A.nde 582 numaralı defterin 150. sayfası, 100. sırasında kayıtlıdır. Ayşe Hatun'un ("Ayşe binti Nu'man") caminin mahfilinde Cuma günleri Kuran-ı Kerim okunmasıyla ilgili bir vakfi bulunduğu anlaşılmaktadır.

⁵⁵⁷ Vakfiye V.G.M.V.K.A.nde Mücedded Anadolu (19) adlı ve 605 numaralı defterin 49. sayfa ve 68. (asıl) ve 69. (zeyl) sırasında kayıtlıdır. Vakfiyeden Trabzon Defteri Hakanî Memuru Mehmet oğlu Hacı Lütfullah Efendi'nin camiye iki adet şamdan ve mum ile Kur'an kıratı vakfi olduğu anlaşılmaktadır.

⁵⁵⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan tarihsiz bir belgede camiye ait vakıflar görülmektedir. B.O.A., EV.d., d.n. -1/-1, g.n. 31044.

⁵⁵⁹ B. SARISAKAL, ... *İkinci Kitap*, s. 134.

⁵⁶⁰ V.G.M.A.Y.İ.D.A.nde bulunan aynı V.E.E.F. Ayrıca bkz. M.TORUN, *a.g.e.*, s.45.

⁵⁶¹ A. KAYIKÇI, *Samsun'da Kültür-Sanat*, C.1, s.104.

⁵⁶² V.G.M.A.Y.İ.D.A., 55.01.07 numaralı dosya.

⁵⁶³ Samsun Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu denetiminde, Samsun Büyükşehir Belediyesi tarafından yapıldığını öğrendiğimiz çevre düzenlemesinde, cami avlusunun mevcut duvarlarının elden geçirildiği, zemin döşemesinin ve muhdes şadırvanın yenilendiği, avlu duvarının kuzeyindeki muhdes dükkanların kaldırıldığı, bu duvarın avluya bakan iç yüzündeki muhdes abdest almaya mahsus musluk ve oturakların batı duvarının iç yüzüne taşındığı anlaşılmıştır. Çalışmalar sırasında avlunun doğu kenarında avlu zemininden 1 m. kadar aşağıya inilerek, yaklaşık 1.5 m. genişlikte kalınca bir sur duvarı kalıntısı ortaya çıkarılmıştır. Bu duvar, daha önce değindiğimiz vaktiyle görülebilen kale surlarına ait olmalıdır. Çalışmalar esnasında koruma kuruluna geçici bir

Mimari ve Süsleme: Yapı, şehrin en işlek meydanı olan Saathane Meydanı'nın yanı başında, düz bir alanda, avlu içerisinde yer almaktadır (Foto.:432-35). Cami, avlu kotundan 1.10 m. kadar yükselen bir platform üzerinde inşa edilmiştir (Foto.:436-37). Son çevre düzenlemesi sırasında caminin, kuzey ve doğusundaki dükkân ve park kaldırılarak yapı, ferah bir atmosfere kavuşturulmuştur. Yapının batı yanı caddeye, kible cephesi ise bir ara sokağa bakar.

Cami, tek kubbeli olarak ele alınmıştır (Çiz.:48). Tromplarla geçilen tek kubbeyle örtülü kare şeklindeki harimin kuzeyi, ortada iki büyük ayakla taşınan üç göz kubbeli, üstü mahfil olarak düzenlenen enine dikdörtgen bir mekânla genişletilmiştir. Bunun da önünde beşik tonozla örtülü kuzeye beş, doğu ve batıya birer yuvarlak kemerle açılan, payelerle taşınan bir son cemaat yeri yer alır. Ön cephenin iki köşesinde son cemaat yeri içinde başlayan kaideleri üzerinde iki minare yükselmektedir. Kuzey duvarın ortasında açılan kapıyla harime ulaşılmaktadır.

Dıştan 18.30 x 30.20 m. ölçülerindeki camiye çevreleyen 1.20 m. kalınlıktaki duvarlar, muntazam kesme taş işçiliklidir. Yapıda kullanılan taş, sarı gri arası soluk renkli bir cins kumtaşıdır (Foto.:436).

Caminin iki kat halindeki pencereleri, simetrik düzenlidir. Doğu ve batıda karşılıklı üçer, kuzey ve güneyde ikişer açılan alt pencereler (on adet) üst kattakilerden farklı olarak, gayet büyük ve uzun tutulmuştur (Foto.:438). Duvar yüzeyinden hafif taşırılan profilli çevrelikli, yuvarlak kemerli pencerelerin, kilit taşlarında birer kemer sorgucuna yer verilmiştir (Foto.:439). Sorguçlarda Türk Ampiri tarzında stilize bitkisel bir kompozisyon görülür. Yapı içine doğru hafifçe genişleyen alt pencereler, 1.5 m.den başlayıp, duvar yüksekliğinin yarı boyunu geçtikten sonra son bulmaktadır. Açıklıklar demir şebekelerle muhafaza altına alınmıştır (Foto.:438). Kible cephesinde mihrabın arkasına denk düşen kesimde, pencere formu, içi dolu olarak tekrar edilerek cephedeki sağrılık giderilmiştir (Foto.:438). İkinci kat hizasında harim duvarlarının ortasında güney, doğu ve batıda sekiz kollu yıldız şeklinde açıklığa sahip, yuvarlak çevrelikli birer pencereye görülür⁵⁶⁴ (Foto.:433,35). Doğu, batı ve kuzeyde kadınlar mahfiline açılan birer pencere görülmektedir. Bunlar alttaki ince uzun pencerelerin, kısa, bodur tekrarı şeklinde olup, onlar gibi hafif mazgaldır.

Beden duvarlarında köşelerde ve duvar ortalarında, zeminden kornişe kadar uzanan duvar ayaklar, pencere çevrelıklarinde olduğu gibi, duvardan 0.10 m. kadar dışa taşırılarak, sade görünümlü cephelere bir nebze hareket kazandırmıştır (Foto.:433,38). Bunların dikey hareketi, duvarları üstten sınırlayan, hafif dışa taşan iki sıralı düz kornişle dengelenerek derli toplu bir cephe görüntüsü vermiştir. Kurşunla kaplı 15.90 m. çapında, sekizgen kasnak üzerinde yükselen hafif basık kubbe yapıya hâkim bir görünüm vermektedir (Foto.:433,40). Beden duvarlarında olduğu gibi; plasterlerle bölünen kasnak yüzeylerinde, her kenarda ikişerden, on altı yuvarlak kemerli pencere açılmıştır. Kasnağın dört köşesinde sekizgen köşe kulelerine yer verilmiştir.

süre kaldırılıp tekrar yerine konulacağı söylenen, batı avlu kapısının süslü taş babalarının akibeti belli değildir. Yine aynı çevre düzenlemesinde son cemaat yerinin kuzeyindeki yarım yuvarlak kesitli, altı basamaklı taş merdiven, biraz daha büyütülerek, kare şeklinde, traverten kaplamayla yenilenmiştir. Bunun bir benzeri revakın doğu kenarına da yapılmıştır.

⁵⁶⁴ Pencerelerin yapı içine bakan yüzleri yuvarlaktır.

Kasnakta olduğu gibi duvarlardan hafif içe çekilerek başlatılan kuleler, küçük kubbelerle örtülü olarak, kubbe eteği hizasının biraz yukarısında son bulmaktadır (Foto.:441). Köşe plasterleri, alt ve üst kesiminde yatay uzanan korniş ve silmeler, kulelerde de tekrar edilerek, yapının bütünüyle bir uyum sağlanmıştır. Köşe kulelerinin içi boştur. Bunlardan kuzeydoğudakinin içerisine girdiğimizde, ana kubbe ile kuzeydoğu köşe arasında uzatılmış, kesme taştan örülmüş verev bir payanda kemeriyle karşılaşmıştır. Kubbe ağırlığını duvar köşelerine iletmek için kullanılan kemer, kulenin içerisinde gizlenerek, kulelerin estetik rolleri zedelenmemiştir. Kulenin kubbesinde ve verev kemerde içten bakılınca, tuğla örgü görülebilmektedir. Beden duvarlarının üzerindeki kornişten itibaren, kule ve kasnağın sözünü ettiğimiz yatay ve dikey çerçevelerinde kesme taş kullanılırken, bunların çerçevelediği orta kesimlerin malzemesi sıvalı olduğundan pek anlaşılammaktadır. Köşe kulesinin içerisindeki tuğla örgü, üst yapıda, taşın ağırlığından kaçınılarak tuğla kullanılmış olabileceğini akla getirmektedir.

Avlu kotundan 1.10 m.⁵⁶⁵ yükselen subasman üzerinde yükselen yapının son cemaat yeri revakına, kuzey ve doğuda bulunan altışar basamaklı taş merdivenlerle çıkılmaktadır⁵⁶⁶ (Foto.:436-42). Haçvari altı ayakla taşınan revak, yuvarlak kemerlerle dışa açılmaktadır. Ayaklar, subasman üzerinden itibaren profilli kaidelerle başlayıp, üzengi hizasında yatay silmelerden oluşan profilli başlıklarla son bulmaktadır (Foto.:442). Kemerlerin kilit taşları, basit profilli olarak hafif dışa taşırılmıştır. Revakın giriş olarak belirlenen orta gözü, diğerlerinden biraz daha dar tutulmuştur. Son cemaat yeri doğu-batı doğrultusunda uzatılan bir beşik tonozla kapatılmıştır. Ayaklarla harimin kuzey duvarındaki kesme taş konsollara oturan takviye kemerleriyle desteklenen tonoz, üst örtünün genelinde olduğu gibi, dıştan kuşunla kaplıdır. Son cemaat yerini kapatan camekân ile içte batı köşedeki ahşap imam odası yeni unsurlardır (Foto.:443).

Camiye dıştan bakılınca, mahfilin bulunduğu kuzey kesimin, harimin merkezinden biraz aşağıda tutulduğu görülür. Burası köşe kulelerinin yarı boy hizasında son bulan, kasnaksız üç kubbeyle örtülmüştür. Son cemaat yeri bu kesimden biraz aşağıda tutularak, kuzeyden merkeze doğru kademeli olarak yükselip, ortadaki kubbenin hâkimiyetini pekiştiren etkili bir siluet çizilmiştir (Foto.:433).

Revakın orta gözüyle aynı eksende yer alan kapı, geniş ve yüksek tutulmuş olup muntazam kesme taş işçiliğiyle dikkat çekmektedir (Foto.:444). Dıştan içe doğru bombeli şekilde daralarak, iç içe iki kemer içerisine alınan kapının, üç yönden ince silmelerle kuşatılan açıklığı, yuvarlak kemerlidir. Duvar kalınlığı boyunca, bombeli bir kesit çizen kapı açıklığının, hafif dışa taşırılan kilit taşı üzerinde, boş bir kitabelik yer alır. Kitabelik, devrin modasıyla uyumlu olarak duvardan hafifçe ileri çıkarılmıştır. Kapının kemer gözü, bu hizaya kadar inen kadınlar mahfiliyle perdelenmiştir. Kapının çifte kanatları gayet yalın, altı eşit panoya ayrılmıştır. Açıklığa gerilen meşin sitare yenidir. Son cemaat yerinde dikkat çeken bir başka unsur, kesme taş örgünün üzerine çekilen vernik benzeri kimyevi bir maddedir. Yakın zamanlarda çekilen madde, taşın rengini daha koyu göstermektedir. Kolay aşınan bir taşla inşa

⁵⁶⁵ Son çevre düzenlemesinde avlu 0.15 m. kadar yükseltilmiştir.

⁵⁶⁶ Doğudaki açıklığın sonradan kapı olarak değerlendirildiğini düşünmekteyiz. Son çevre düzenlemesinde merdivende yapılan değişikliğe yukarıda değinmiştik.

edilmesi sebebiyle, rutubetli bir yerde bulunan yapının aşınmasını engellemek için çekilmiş olabilecek cila benzeri bu madde, harimde de görülmektedir.

Son cemaat yerinin iki köşesinde, duvarlardan 0.30 m. kadar yanlara taşırılan kare kaideler üzerinde yükselen minareler, birbirinin simetriğidir. Kaidelerin kuzeye bakan yüzünde açılan yuvarlak kemerli kapılarla ulaşılan minarelerin kaideleri, son cemaat yerini örten beşik tonozu delip, beden duvarları hizasının biraz altında ince silmeli taş bir kornişle son bulmaktadır (Foto.:435). Soğanvari pabuçluktan sonra, ince bir bilezikle silindirik gövdeye geçilmektedir. Yer yer dar ve uzun mazgal pencerelerin yer aldığı gövdenin üstünde, üst üste genişleyerek bindirilen profillerden oluşan şerefe altı yer almaktadır. Şerefe altında, alttan yukarıya doğru sırayla, uçları aşağıya doğru uzanan sivri üçgenli bir dizi, ince bir silme, aralarda küçük yuvarlak kemerciklere benzer boşluklar oluşturan bir kuşak ve çapın genişlediği kesimde benzer bir başka kuşak yer alır (Foto.:445).

Caminin diğer kesimlerinde olduğu gibi kum taşından inşa edilen ve 1944 depreminde papuçluk üstünden itibaren yıkılan⁵⁶⁷ minarelerin üst kesimleri hakkında eski bir fotoğraf bilgi vermektedir.⁵⁶⁸ Buna göre korkuluk,⁵⁶⁹ şimdikine benzer, çepeçevre çubuk dizisi şeklinde görülmektedir. Silindirik petek, şerefe altındakilere benzer bir profille son bulmakta, külah ise soğanvari şekilde taş olup, üzerinde bir alem görülmektedir. Şimdiki külah onarımdan kalma olup kurşun kaplı, sivri konik formdadır. Hâlihazırda 35 m. kadar yükselen minarelerin orijinallerinin daha zarif olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁷⁰

Tek kubbe altında toplanan harimde, geniş ve büyükçe tutulan pencereler sayesinde ferah bir hava hâkimdir. Kuzeydeki paye ve kemerlerde, mihrap ve tromp kemerlerinde muntazam kesme taş örgü görülebilmektedir (Foto.:446). Dış cephelerde olduğu gibi yapı içersinde de duvarlar, kör yuvarlak kemerlerle birbirlerine bağlanan, hafif çıkıntılı plasterlerle hareketlendirilmiştir. Kubbe, kuzeyde mahfil kubbelerinin de oturduğu iki ayak, diğer yönlerde ise duvarlarla taşınmaktadır. Ayakların üzerinde yuvarlak kemerler görülür. Kubbe geçişleri derin tromplardır (Foto.:447). Dıştan sekizgen olan kasnak içte yuvarlaktır. Duvar ortalarında ve köşelerde yer alan, duvar içi ve dışına taşıntısı bulunan, üstte kör kemerlerle bağlanan, gömme ayaklar kubbe ağırlığını belli noktalarda karşılayarak, duvarlara binen yükü azaltmıştır.⁵⁷¹

Harimin kuzeyinde üstü kadınlar mahfili olarak değerlendirilen bölüm, ortadaki kalın ayaklar ve harim duvarı arasına atılan kemerlerle taşınan, pandantiflerle geçilen küçük kubbelerle örtülüdür. Buraya kapının iki yanında duvar boyunca uzanan, ahşap merdivenlerle çıkılmaktadır (Foto.:446). Ahşap mahfil, kenarlarda duvarlar, ortada iki kâgir paye ve dört ahşap

⁵⁶⁷ Sarısakal'ın kitabında altında Büyük Camii onarımı şeklinde açıklama görülen eski bir resimde minareler papuçluk hizasında görülmektedir (B. SARISAKAL, ... **İkinci Kitap**, s. 343).

⁵⁶⁸ Fotoğrafi Samsun Mimarlar Odası Arşivi'nden edindik. Kendilerine teşekkür ederim.

⁵⁶⁹ Şerefe korkuluğu betonarme olarak yenilenmiştir.

⁵⁷⁰ Kimi kesimlerde görülen, onarımlardan kalma kalın harç sıraları, muntazam taş örgünün güzelliğini zedelemektedir. Bugün yer yer eriyen taş yüzeyde kimi yerlerde dökülmeler görülmektedir.

⁵⁷¹ Bu, kubbe ağırlığını belli noktalarda toplayarak, duvarlara binen yükün azami ölçüde azaltıldığı istinatlı strüktürlerin bir benzeridir. Ancak istinatlı yapılarda duvarlardan bağımsız olarak yükselen ayaklar burada duvarlara gömülüdür.

direkle taşınmaktadır. Ortası harime doğru dikdörtgen şekilde taşırılan mahfil, kible yönünde, bir parmaklıkla sınırlanmıştır. Mahfil katında, kuzeyde duvara bitişik ahşap bir merdivenle küçük bir pencereye ulaşılmaktadır. Kapı gibi kullanılan pencereyle son cemaat yeri tonozu üstüne (çatıya) çıkılmaktadır.

Kible duvarı ortasında yer alan mihrap, iki plaster arasına alınmıştır (Foto.:448). Plasterlerin altı profilli silme, üstü ise yalın bir başlıkla kesildikten sonra devam ederek, ikinci ve daha küçük profilli bir başlıkla son bulmaktadır. Üstte yalın tutulan kör bir kaş kemere yer verilmiştir. Bunun altında şimdi yeni bir levha konulan boş kitabelik ile asıl mihrap nişini çevreleyen, basık yuvarlak kemer görülmektedir. Yalın tutulan mihraptaki tek süsleme ögesi, stilize bir bitki motifine yer verilen kemer sorgucudur.

Mihrabın sağındaki ahşaptan çakma minber, boyut itibariyle yapıyla uyumludur (Foto.:449). Zarif iki dikme arasına alınan yuvarlak kemerli kapı açıklığı üstünde, alemle son bulan, üçgenimsi bir taç yer alır. Birer alemle son bulan kapı dikmelerinde, küp şeklinde altlık ve kaval yivler görülür. Taştan profilli taban üzerinde yükselen minberde, klasik devirde görmeye alışık olduğumuz kemerli süpürgelik görülmez. Taş taban üzerinde dikine dört panodan oluşan aynalığa geçilmektedir. Küçük panoların ortasında küçük birer rozet yer alırken, büyüklerde, pano ortalarında, birinde yuvarlak bir göbek etrafında dilimli bir madalyon, diğerinde sekiz kollu bir yıldız görülür. Korkulukta bu yıldızın benzeri üç yıldız işlenmiştir. Köşk ve korkuluğun altı geçit şeklinde boşaltılmıştır. Zarif ahşap sütunlar üzerinde, yuvarlak kemerlerle dışa açılan köşkün üstünde, profilli silmelerle başlayan konik sivri bir külah yer alır. Köşk üzerinde iki, külahta bir olmak üzere, bu kısımda üç alem bulunmaktadır. Minber bugün beyaz yağlı boyalı olup yıldız, daire, alem ve profilli kesimler sarı yıldızlarla boyalıdır.

Caminin doğu duvarındaki vaaz kürsüsü, köşk şeklindedir (Foto.:450). Yarım yuvarlak ahşap kürsüye, doğu duvarda orta pencerenin güney kesiminde, duvar içersine açılan, rampa beşik tonozla örtülü, küçük bir geçitle ulaşılmaktadır. Tonozun harime bakan kemer yayında, ortada düğümlemiş tomurcuk ve yapraklarla bezeli stilize bitkisel bir bezeme yer alır. Taşa işlenen kompozisyonun üstü, küçük bir konsol şeklinde taşırılmıştır. Üstte yatay silmelerle sınırlandırılmış kapalı bir korkulukla çevrelenen kürsünün altı, üçgen şeklinde aşağı doğru uzayıp, profilli küp ve silmelerle son bulmaktadır. Kürsü devrin özelliklerini gösteren nispeten sade bir elemandır. Boydan boya uzatılan çizgilerle bölünen yüzeylerde, korkuluk ortasında yuvarlak madalyonlar, kaide ile korkuluk arasında basit profillere yer verilmiştir.

Eski bir resimde, yapının içinde kemerlerde, örtüye geçiş ve örtü elemanlarında barok tarzı kalem işi nakışlarlar görülmektedir (Foto.:451). Bugün sadece ana kubbedekiler yerindedir. Son olarak 1996'da elden geçirilen nakışların kompozisyonunda bir değişiklik yapılmamış olmakla beraber renklerin üzerinden aynıysa gidilmiştir. Kubbenin tamamına yayılan kompozisyonun merkezinde, stilize bitkisel kompozisyonlarla bezeli, iç içe dört yuvarlak bordür yer alır (Foto.:452). Bunun etrafında, açık mavi zeminde, merkezden raydal olarak dağılan, sarı kırmızı ışık demetlerinden oluşan geniş bir bordür görülür (Foto.:453). Bunu stilize bitkisel bir kompozisyon çevreler. Mavi zemin üzerinde palmet, rumi ve kıvrık dallar arasında, pembe hatayî tarzı çiçekler ve yeşil yapraklar, bunu saran kuşakta sekiz kollu yıldız ve aralarında gri

boyalı dörtgen panolara yer verilmiştir. Minberde gördüklerimize benzeyen yıldızlardan sonra, kubbe eteğine doğru uzanan, içleri bezeli bordürlerle, kubbe yüzeyi sekiz panoya ayrılmıştır. Birbirinin simetriği panoların, alt ve üst kenarlarında palmet, rumi, kıvrık dal ve hilallerden oluşan, stilize bitkisel bir kompozisyon yer alır. Bu kesimlerde açıklı koyulu, mavi ve sarı hâkim olup, ayrıca kahverengi görülmektedir. Panoları kuşatan ve ayıran bordürlerde ince uzun geometrik panolar arasında yıldızlar, geçmeler ve benzer stilize bitkisel kompozisyonlar, tekrar edilmiştir (Foto.:453). Kubbe eteğine doğru dört bordür daha yer alır. Bunlardan üsttekinde içleri boş bırakılan ince uzun dörtgen panolar arasında, sekiz kollu yıldız ve içi istiridye yivleriyle bezeli palmet ve kıvrık dallardan oluşan stilize bitkisel bir kompozisyon görülür. Bunun altındaki bordür, açık mavi zemin üzerine zarif kartuşlar içerisine alınmış stilize bitkisel kompozisyonlarla doldurulmuştur. Kubbe eteğini dolanan iki ince bordürden dıştakinde, ince gri konturlar arasında stilize bir bitki kompozisyonu, içtekinde ise sarı, kırmızı ve mavi renklerin hâkim olduğu bir başka stilize bitkisel kompozisyon yer alır.

Kubbede yer alan kalem işi nakışlar, tam bir simetriyle uygulanmış olup, şablonlama tekniğinin kullanıldığına işaret etmektedir. Bugün mat tonlarda gri, mavi, sarı, kırmızı, yeşil ve beyazın hâkim olduğu renklerin orijinalliğini ne derece koruduğu belli değildir. İçleri boş bırakılan açık renkli dörtgen panolar, açıklı koyulu dilimlenmiş sekiz kollu yıldızlar, radyal ışın demetleri, istiridye yivler ve hilaller devrin modasını yansıtan motiflerdir.

1994 yılındaki araştırmamız sırasında avlunun batısında, avlu duvarındaki kapı açıklığının iki yanında görülen kapı babaları, bugün yerinde yoktur. Kesme taş işçilikli ve devrin modasını yansıtan, babaların batı yüzleri bezeli olup, devriyle uyumlu elemanlar olarak dikkat çekmekteydi (Foto.:454). Kare şeklindeki kaidelerde, dış sıralarıyla doldurulmuş kare pano içerisinde, ortadaki yuvarlak madalyonu çevreleyen “C”ler, bunun üstünde profilli silmelerden sonra, gövdeleri yivli gömme çifte sütundan oluşan babalar görülmekteydi (Foto.:455). Babaların başlıkları yukarıya doğru genişleyen silmelerle teşkilatlandırılmıştı. Üstte uçları volütlü “C” kıvrımları arasında düğümlerle bağlanan ajurlu oyma kuşaklar ve hatayî tarzı bir çiçek, tepede yuvarlak topuzlar kompozisyonu tamamlamaktaydı.

SAMSUN – KURŞUNLU CAMİİ

Katalog No : 3.1.36.
 Çizim No : 49.
 Foto. No : 456-463.
 İnceleme Tarihi : Temmuz 1994, Ağustos 2002, Şubat 2003.

Yeri: Cami; şehir merkezinde, Pazar Mahallesi'nde, 100. Yıl Bulvarı üzerinde Şeyh Seyyid Kutbeddin Camii ve Türbesi'nin bulunduğu tarihi mezarlığın karşısında bulunmaktadır (Foto.:456).

Tarihçe: Caminin inşa kitabesi yoktur. “Molla Fahreddin⁵⁷² Camii” de denilen yapı, halk arasında “Kurşunlu Camii” adıyla bilinmektedir. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde “Molla Fahreddin Zaviyesi” şeklinde iki ayrı şahsiyet kaydı bulunmaktadır.⁵⁷³ Sarısakal kaynak göstermeksizin yapının 1810'lu yıllarda Molla Fahreddin'in büyük oğlu Şeyh Hacı Hikmet Efendi tarafından yaptırıldığını ve bitişiğinde “Kurşunlu Tekkesi” bulunduğunu belirtmektedir.⁵⁷⁴ Çeşitli yayınlarda, yapının H. 1340 (M. 1921–22) yılında Molla Fahreddin adında bir hayırsever tarafından yaptırıldığı kaydedilmektedir.⁵⁷⁵

Yapı; minaresi, kesme taş işçilikli kesimleri ve kubbenin oturduğu strüktür bakımından Büyük Camii ile yakın benzerlik içerisindedir. Altta yuvarlak kemerli, üstte öküzgözü pencerelerden oluşan pencere düzeni, Büyük Camii ile bir hayli benzeşir. Bu benzerliklerden hareketle yapının 19. y.y. 2. yarısında Büyük Camii'nin inşa tarihi olan 1884 yılları civarında yapılmış olabileceğini düşünmekteyiz.

1970'li yıllara kadar yapının önünde bulunan üç katlı bina, batı yönde hazireyi çeviren duvar ve buradaki muslukların halk tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır.⁵⁷⁶ Yine bu yıllarda üst örtünün alaturka kiremitle kaplı olduğu görülmektedir (Foto.:457). Yapı bugünkü görünümünü, büyük ölçüde aslına uygun olarak gerçekleştirilen 1992 yılı civarındaki Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün yaptırdığı restorasyonda almıştır.⁵⁷⁷ Halen bakımlı durumda bulunan yapı ibadete açıktır.

Mimari ve Süsleme: Batısından geçen yol ile aynı kotta bulunan cami, doğuda bir hayli alçalan aziden bir hayli yüksektedir(Foto.:456). Caminin batı yanında yakın zamanlara kadar

⁵⁷² Molla Fahreddin'in kimliği konusunda bir bilgi edinemedik.

⁵⁷³ V.G.M.V.K.A., 2270 Numaralı Samsun Vilayeti Defteri 1. sayfa 2. sıra; V.G.M.V.K.A., 2279 Numaralı Fihrist, 6. sayfa, 72. sıra. Zaviye ismi caminin yanında veya yakınlarından bir zaviye olabileceğine işaret etmektedir. Camiyle ilişkisi konusunda ise elimizde bir belge bulunmamaktadır.

⁵⁷⁴ B. SARISAKAL, ... **İkinci Kitap**, s. 340.

⁵⁷⁵ S. CEMBELOĞLU-M. CEMBELOĞLU, **İlimiz ve Bölgemiz Samsun Kitabı**, s. 33; **Tarih Boyunca ...**, s. 61, **Geçmişten ...**, s. 50; H. YİĞİT, **Samsun**, s. 90; **Samsun Turizm Envanteri 2002**, s. 36; **Samsun İl Yıllığı, İstanbul**, 1973, s. 120. Cembeloğulları Hicri olarak kaydettikleri 1340 yılımlı hatalı bir şekilde miladi 1931 olarak göstermektedir. Bu yanlış yukarıdaki birçok araştırmada tekrar edilmişken bazı yayınlarda 1340, miladi olarak anlaşılmıştır. 1921–22 tarihi yapı için geç bir tarihtir.

⁵⁷⁶ **Tarih Boyunca ...**, s. 61.

⁵⁷⁷ 1992 yılı civarında V.G.M. tarafından yaptırılan onarımda yapının önündeki üç katlı yapı kaldırılmış, önüne üstü mahfil olarak düşünülmüş betonarme bir son cemaat yeri yapılmış, cami ile önündeki platformun altı abdest alma mahalli ve tuvalet olarak düzenlenmiş, batıda hazire duvarına bitişik abdest muslukları kaldırılmıştır. Eskiden batı yöndeki bir kapıdan ulaşılan son cemaat yerinin girişi bugün kuzeydedir. Onarımdan önce biraz yamuk dikdörtgen şeklindeki son cemaat yeri, minare kaidesinden biraz batıya taşmış durumdayken, onarımda minare hizasına kadar içe çekilerek, mekân düzgün bir dikdörtgen şekle sokulmuştur. Son cemaat yerinin orijinal örtüsü yok olmuştur. Örtünün orijinal şekli konusunda fikir verebilecek bir iz de kalmamıştır.

duvarla çevrili küçük bir hazire yer almaktaydı. Hazire 100. Yıl Bulvarının açıldığı 1970'li yıllarda kaldırılmıştır.⁵⁷⁸

Cami, tek kubbeli olarak ele alınmıştır (Çiz.:49). Ayrıtlı tromplarla geçilen tek kubbeyle örtülü kare şeklinde harimin kuzeyinde, ahşap bir mahfil yer alırken, son onarımda kaldırılmıştır. Yapının önünde yamukça, yanları kapalı, betonarme bir son cemaat yeri, harimin kuzeybatısında kare kaidesi üzerinde yükselen bir minare yer alır.

7.50 x 7.50 m. ölçülerinde, 0.90 m. kalınlıktaki duvarlarla çevrili harimde, kuzeyde ve kiblede ikişer alt, birer üst, doğuda üç alt bir üst, batıda iki alt bir üst olmak üzere, büyük ölçüde simetrik düzende, iki kat halinde, on üç pencere açılmıştır.⁵⁷⁹ Yuvarlak kemerli alt pencereler beden duvarlarının yarı boyuna yakın bir hizaya kadar uzatılarak, cephelerdeki açıklık hissi artırılmıştır (Foto.:458). Kuzeydeki üst pencere basık kemerli, korniş hizasının hemen altında, duvar ortalarında açılan diğer pencereler, öküzgözü pencerelerdir. Her iki katta, pencere açıklıkları, duvar yüzeyinden birkaç santimetre dışa taşırılmış ve düzgün kesme taş işçilikle vurgulanmıştır. Kible duvarında, mihrap hizasında, alt pencerelerin formu kör bir kemerle tekrar edilerek,⁵⁸⁰ hareketli bir görünüm elde edilmiştir.

Caminin dış cephelerinde; kornişte, kasnağın köşeleri ve kornişinde, pencere çevrelıklarinde, yapı içinde; kapı, minare kaidesi ve pencere çevrelıklarinde, harim duvarlarındaki plasterlerde ve minarede, sarımtırak renkte, düzgün kesme taş görülmektedir. Eski bir resimde, şimdi sıva altında kalan diğer kesimlerde moloz taş görülmektedir⁵⁸¹ (Foto.:457).

Taş bir kornişle sınırlanan duvarların üzerinde, orijinalde iki kademeliyken, son onarımda üstteki kademesi yok edilen sekizgen bir kasnak yer almaktadır (Foto.:457-58). Duvarlardan hafif içe çekilen, penceresiz kasnağın üzerinde basık bir kubbe yer alır. Son onarımda kurşunla kaplanan üst örtünün, önceden oluklu kiremitle kaplı olduğu bilinmektedir. İçteki tromplar, yapı dışına yansıtılmamışlardır. Yapı dıştan, sade ve dengeli bir görünüm verir.

Boyut ve mimari ifade olarak, yapıyla son derece uyumlu olan, yaklaşık 16.50 m. boyundaki minareye, son cemaat yeri içinde, kuzeye bakan bir kapıyla ulaşılmaktadır. Tek bir taş blokla kapatılan düz bir açıklıkla geçilen kapı açıklığı, gayet dar tutulmuştur. Yalın bir taş kornişle sınırlanan kaidenin üstünde, içbükey oval şekilde başlayan ortası profilli silmeli kısa bir papuçluk yer alır (Foto.:459). Küçük mazgal pencerelerle aydınlatılan, alt ve üstte ince birer bilezikle sınırlandırılan silindirik gövdenin üzerinde, üst üste bindirilmiş profilli silmelerle genişleyen şerefe altlığı ve taş korkuluk yer alır (Foto.:460). Korkuluğun kesme taş bloklarındaki ajurlar son onarımın işidir. Eski bir resimlerde bunların sağır olup, üstte üç kat halinde ince silmelerle sınırlandırıldığı görülmektedir.⁵⁸² Kısa tutulan petekte kibleye bakan

⁵⁷⁸ Samsun Arkeoloji ve Etnografya Müzesi Arşivi'nde bulunan tescil fişi. Sarısakal hazirede Mola Fahreddi'in oğulları "Müftüzade Hikmet Efendi, Müftüzade Ahmet Efendi, Müftüzade Mehmet Şevki Efendi, Müftüzade Ahmet Hulusi Efendi"nin mezarları bulunduğunu belirtmektedir (B. SARISAKAL, ... **İkinci Kitap**, s. 340).

⁵⁷⁹ Batıdaki minare kaidesi, doğuya göre pencere sayısının bir eksik tutulmasına neden olmuştur.

⁵⁸⁰ Benzer bir uygulama Ulu Camii'de de görülmektedir.

⁵⁸¹ B. SARISAKAL, ... **İkinci Kitap**, s. 341.

⁵⁸² **Tarih Boyunca** ..., s. 61; B. SARISAKAL, ... **İkinci Kitap**, s. 341.

yuvarlak kemerli bir kapıya yer verilmiştir. 1943 depreminde yıkılmadan⁵⁸³ önceki zarif taş külahın taş külahın, bir silmeyle başlayıp iç bükey armudi bir form çizdikten sonra, boğumlu bir tepelik ve alemle son bulduğu anlaşılmaktadır. Şimdiki külah bunun kötü bir benzeridir.

Harime girişi sağlayan kapı, yuvarlak kemerli bir açıklıktan ibarettir (Foto.:461). Kanatları, pencerelerdekiler gibi yenidir. Harime girince, Büyük Cami'de olduğu gibi duvar yüzeylerinden hafifçe taşan, duvara gömülü, sekiz ayakla karşılaşılır. Köşelerde ve duvar ortalarında yerleştirilen, profilli altlık ve başlıklara sahip göme ayaklar, yuvarlak kör kemerlerle birbirlerine bağlanmıştır (Foto.:462-63). Bunlar, ayrıtlı tromplar ve silindirik kasnak üzerindeki kubbenin ağırlığını sekiz istinatlı anlayışta olduğu gibi, belli noktalarda taşıyarak, duvarlara binen yükü azami ölçüde azaltmıştır. 7.50 m. çapındaki kubbe eteğinde, profilli ince bir silme yer alır.

Harimin kuzeyinde, iki ahşap direk ve duvarlara oturan ahşap kadınlar mahfili, son onarımda kaldırılmıştır. Mahfile harimin kuzeydoğusundaki pencere boşluğunun doğusunda, duvar içerisinde açılan bir merdivenle ulaşılmaktaydı.⁵⁸⁴ Harim duvarlarında açılan geniş ve bol sayıdaki pencerelerle ferahtır.⁵⁸⁵ Kible duvarı ortasındaki mihrabın çevresi, gömme ayaklara kadar, son onarımda mermer ve fayanslarla kapatılmıştır (Foto.:463). Orijinal mihrabın yuvarlak kemerli küresel bir kavsarası olduğu, yarım yuvarlak mihrap nişinin, üstte düz bir silme ve yalın bordürle sınırlandırıldığı anlaşılmaktadır.

Mihrabın sağında, köşede yer alan minber ve harimin güneydoğu köşesindeki vaaz kürsüsü yenidir (Foto.:463). Bundan önceki çakma ahşap minberin, yan aynalıklarının dikdörtgen panolara ayrıldığı, korkulukta sarmal şekilde ajurlu bir kuşak, köşk ve altının kemerli bir şekilde düzenlenip, konik bir külahla son bulduğu anlaşılmaktadır.⁵⁸⁶ Köşk üstü ve külah ortasında çepeçevre dendanları andıran ahşap kemerli bir şerit görülmektedir.

⁵⁸³ B. SARISAKAL, ... **İkinci Kitap**, s. 341.

⁵⁸⁴ H. ÇAKAN, **a.g.t.**, s. 30-31.

⁵⁸⁵ H. ÇAKAN, **a.g.t.**, s. 31 ve 25 numaralı resim.

⁵⁸⁶ Pencere açıklıklarını ve kapı açıklığını dolanan üçlü ince silmeler son onarımdan kalma olup, yapının aslından değildir.

HAVZA / SİVRİKESKE KÖYÜ CAMİİ

Katalog No : 3.1.37.
 Çizim No : 50.
 Foto. No : 464-483.
 İnceleme Tarihi : Ağustos 2002.

Yeri: Cami, Havza'nın 12 km. kadar kuzeyine düşen Sivrikese Köyü'nde bulunmaktadır (Foto.:464).

Tarihçe: Caminin inşa kitabesi yoktur. Köyün yaşlılarının beyanına göre yapı, 1887 yılı civarında, Ali Osman Ağa tarafından Rum ustalar Tudor ve Balious'a yaptırılmış ve inşaat iki yıl sürmüştür.⁵⁸⁷ Bir araştırmada caminin 1903 yılında Ali Osman Ağa tarafından "Todur Ustaya" yaptırıldığı kayıtlıdır.⁵⁸⁸ Bugünkü caminin mimari ve süsleme özellikleri, yukarıdaki tarihlere son derece uygundur. Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde bulunan 24 Rebi'u'l-ahir 1028 /Mart 1619 tarihli bir vakfiyede,⁵⁸⁹ camiye bir para vakfi kayıtlıdır. Vakfiyede geçen yapının bugünkü caminin inşasıyla ortadan kaldırılan, daha eski bir camiye olabileceği düşünülebileceği gibi, köyün daha eski başka bir camisine ait olabileceği de anlaşılmaktadır. Caminin mihrabında ayet kitabesinin altında Arapça rakamlarla "1343" (1924) yazılıdır. Bunun mihrabın kavsara kemeri üstündeki ayet kitabesinin konulduğu tarihe işaret olarak yazılmış olabileceğini düşünmekteyiz. Köyde yeni büyük bir cami yapıldığından, yapı son üç yıldır kullanılmayarak, kilitli tutulmaktadır.

Mimari ve Süsleme: Düz bir alanda duvarlarla çevrili bir avlu⁵⁹⁰ içerisinde bulunan cami, içten düz tavan, dıştan dört omuz kırma çatıyla örtülü, dikine dikdörtgen şeklinde bir harim ile bunun önünde yer alan, ahşap direkler üzerinde taşınan bir son cemaat yerinden oluşmaktadır (Çiz.:50). Kuzey cephenin ortasında açılan bir kapıyla ulaşılan harimin kuzeyinde bir kadınlar mahfili yer alır. Caminin kuzeybatı bitişiğindeki minare, yeni bir unsurdur.

9.30 x 10.60 m. ölçüsündeki harimi çeviren 0.85 m. kalınlıktaki moloz taş örgülü duvarlar üç sıralı kirpi saçakla son bulmaktadır. Duvar köşelerinde, düzgün kesme taş işçilik dikkat çeker (Foto.:465). Dış cephelerinde yalın bir görünümün hâkim olduğu yapıyı örten oluklu kiremitle kaplı çatı, kuzeydeki son cemaat yeri revakını da kapatmaktadır. Kible duvarında korniş altında duvar yüzeyine gömülü vaziyette, dikdörtgen şeklinde iki kesme taş levha ilgi çekicidir. Bunlardan birisi hilâl, diğeri beş kollu yıldız şeklinde süslenmiştir (Foto.:466-67). Birincisi yalın bir çerçeve içindeki ajurlu hilâl ve küçük bir daireden, diğeri aynı şekilde yüzeysel bir dörtgen çerçeve içerisindeki ajurlu beş kollu bir yıldız ve köşelerdeki basit oymalardan

⁵⁸⁷ Köy halkından görüştüğümüz sanat tarihçisi Sinan Sakallı lisans tezini Havza'daki Dereköy Mısımlağaç ve bu köydeki üç mihrap üzerine yaptığını bildirerek, tezinden bir nüshayı istifademize sunmuştur. İnşayla ilgili rivayetleri tezinde toplayan Sakallı ayrıca yapının 1305 yılında yaptırıldığını belirtmektedir. Bu tarihi neye dayanarak gösterdiğine işaret etmemekle birlikte, köydeki rivayetleri esas aldığı anlaşılmaktadır. (S. SAKALLI, a.g.t., s.24.) Aynı araştırmada çağdaş minber ustası Mahmut CEYLAN'ın ifadesine göre minberlerin ustası Yergani adlı bir Rumdur.

⁵⁸⁸ **Geçmişten** ..., s. 93. Herhangi bir belge gösterilmeyen araştırmada köy halkının rivayetlerinin esas aldığı anlaşılmaktadır.

⁵⁸⁹ V.G.M.V.K.A'nde 586 numaralı defterin 138. sayfa ve 128. sırasında kayıtlı vakfiye Mustafa oğlu Seyyid Taceddin adına düzenlenmiştir.

⁵⁹⁰ Avlu içerisinde batı yönde 1320'li tarihlerden kalma iki eski mezar dikkat çeker.

oluşmaktadır. Levhalardan özellikle yıldızlı olanı armaları akla getirmektedir.⁵⁹¹

Duvarlarda kuzeyde iki alt, doğu ve batıda karşılıklı ikişer alt bir üst, güneyde ise altlı üstlü ikişer olmak üzere, büyük ölçüde simetrik düzende, iki kat halinde toplam on iki pencere açılmıştır. İçeriye doğru genişleyen mazgal pencerelerin üsttekileri, alttakilere oranla hayli küçüktür. Doğu ve batıdaki üst pencereler, mahfil hizasında açılarak, mahfilin aydınlatılması hedeflenmiştir. Düzgün kesme taş işçilikli dikdörtgen açıklıklı, tuğla dizili kör sivri kemerli alınlıklara sahip alt pencereler, harime yuvarlak kemerlerle açılmaktadır.

3.60 m. derinlikteki son cemaat yeri revakı, dördü cephede, ikisi kuzey duvarın köşelerinde olmak üzere, altı ahşap direk üzerindeki bağdadi bursa kemerleriyle⁵⁹² taşınmaktadır (Foto.:468). Yuvarlak kesitli direkler, yukarıya doğru daralan boğumlu profilli taş altlıklar üzerinde yükselmektedir (Foto.:469). Direklerin başlıklarına ince yatay profilli, küçük tahta parçalar çakılmıştır. İçten düz tavan, dıştan harimi örten kırma çatıyla örtülü revakın döşemesi, orta kesimde yanlardan 0.40 m. kadar aşağıdadır. Kapının sağ yanında duvara bitişik halde, zemine gömülü, 0.30 m. çapında, bir ağaç direk bakiyesi görülür. Bunun vaktiyle burada bulunan ahşap minarenin direği olduğu öğrenilmiştir.⁵⁹³ Revakın batı yanındaki minare yenidir.

Kuzey duvarı ortasında yer alan kesme taş işçilikli kapı, dıştan bursa kemeriyle kuşatılan basık kemerli, iki yanında ince sütuncelerin yer aldığı bir açıklığa sahiptir (Foto.:470). Kuşatma kemerinin köşelerinde solda, stilize bitki kıvrımları ve ay-yıldız motifi, sağda ise “maşallah” yazısı ve bir yıldız motifi işlenmiştir. Kapıyı üç yandan saran geometrik geçme kompozisyonlarla süslü bordürün üst orta kesiminde, stilize bitkisel bir kompozisyon görülmektedir. Kapının üst kesiminde, kenarları stilize bitki motifleriyle bezeli “kelime-i tevhid” yazılı küçük bir kitabe ile dikdörtgen çerçeve içerisinde, stilize bitkisel bir kompozisyona yer verilmiştir. Kapıdaki bezemeler taş yüzeyin oyulmasıyla kabartılmıştır. Çakma usullü ahşap kapının çifte kanatları, üsttü kemer kavsine uydurulmuş, üçer yalın panoya ayrılmıştır.

Kendi haline terk edilen caminin harimi, hafif loştur (Foto.:471-72). Sıvalı duvar yüzeylerinde bezeme unsuru görülmez. Tavan, fırfırlı şekilde içleri oyularak kesilmiş tahta yüzeylerle birbirinden ayrılan, iç içe üç kademeye çökertilmiştir (Foto.:473). Tavanın ortasında, dilimli küre şeklinde küçük bir sarkıtla başlayıp, bunu iki sıra halinde saran ajurlu oymalı çevrelekle son bulan bir göbek yer alır (Foto.:474). Kompozisyon, küçük yuvarlak ve “U” benzeri kıvrımlardan oluşmaktadır. Harimin kuzeyindeki kadınlar mahfiline, batı köşedeki ahşap merdivenle çıkılmaktadır (Foto.:472). Kenarlarda duvarlar, ortalarda kible yönde dört, kuzeyde duvara bitişik iki olmak üzere, altı ahşap direk taşıyan mahfili, kibleye doğru bombeli bir şekilde taşınan parmaklıkla sınırlanmıştır (Foto.:472). Genişçe ajurlu tahta parçalarıyla teşkil edilen parmaklığın benzeri, mahfilin altındaki sekilerde de görülür. Basit profilli başlıklı direklerin gövdeleri, altta kare ortada sekizgendir. Mahfil katında direk görülmez. Mahfilin

⁵⁹¹ Simgesel anlamda bir armayı kastetmiyoruz. Benzerlik, şekil itibariyledir. Burada ay-yıldızın İslâmı simgelediği düşünülebilir.

⁵⁹² Bağdadi kemerlerin sıvası yer yer dökülmüştür.

⁵⁹³ Köy halkından, son cemaat yeri revakının örtüsünü yırtarak dışarı uzanan minarenin, 1987 yılı civarında yıkıldığını öğrendik.

kuzeybatı köşesindeki ahşap merdivenle çatıya çıkılmaktadır.

Kible duvarının ortasında yarım yuvarlak nişli, yuvarlak kemerle kuşatılan küresel kavsaralı mihrap, ilk bakışta harime açılan kapıyı andırır (Foto.:475). Kavvara üzerinde beyaz mermer üzerinde bir ayet kitabesi, hemen altında “1343” (1924) yazılıdır. Üç yandan ince silmelerle kuşatılan mihrapta herhangi bir bezeme unsuru görülmez. Kible duvarında, mihrap önünde kesintiye uğrayan kâgir bir sekiye (rahle sekisi) yer verilmiştir.

Kible duvarının batı köşesindeki minber, son derece kaliteli bir elemandır (Foto.:476). Ceviz ağacından çakma usulüyle inşa edilen minber, Cevizlik ve Mısımlağaç Köyü minberlerinin benzeri, ancak onlardan daha gelişkin bir işçiliğin ürünüdür. Tüm yüzeyler yuvarlak satırlı oyma ve ajurlu oymalarla bezelidir. Kapı kanatları bulunmayan minberde kapı açıklığı, dikmeler arasına alınarak, üstte yüksekçe bir taç ile bezenmiştir (Foto.:477). Kare şeklinde başlayan babaların yarından yukarısı, boğumlu, yuvarlak bir şekil alır. Kare kesimde aşağıdan yukarıya doğru çıkan kıvrık dal dizilerden oluşan stilize bitkisel bir kompozisyon, profilli altlık ve başlıklı üst kesimde, birbirine geçirilmiş halkalar ve yaprak benzeri kıvrımlar görülür. Açıklığın üzerinde, antik devrin “yumurta dizilerini” hatırlatan palmet benzeri bir diziyile son bulan, bir tabla yer almaktadır. Kapı tacı, yarım daire şeklinde bir kursu kuşatan, üçgenimsi bir çerçeve çizer. Dairenin içinde ajurlu oyma, stilize irice yapraklar, dışında ise “S” ve “C” kıvrımları ve iri stilize kenger yaprakları görülür. Tacın iki yanındaki, birer minyatür minare tasviri, ilgi çekicidir⁵⁹⁴ (Foto.:477)

İnce bir tespih dizisi ve kapı açıklığı üzerindeki andıran, yumurta dizisine benzer bir bordürle başlayan süpürgelikte, stilize, bitkisel bir kompozisyon, yan yana tekrar edilmiştir (Foto.:478). Kompozisyonu oluşturulan parçalar, oyulup hazırlandıktan sonra, minber üzerindeki yerlerine çakılarak yerleştirilmiştir. Stilize edilmiş iri kıvrık dal ve kenger benzeri yapraklardan oluşan bitkisel dekor, yapraklarla yapılmış vazoyu hatırlatan bir formdan çıkmaktadır. Sağa sola kıvrılarak uzanan yapraklarının üst kesimlerinde, bunların benzeri, küçük stilize bitkisel bir dekor görülür. Yan yana dizilen yarım dairelerden oluşan bir bordürle son bulan süpürgeliğin üstünde, ortası daire şeklinde kompoze edilen üçgen aynalık yer almaktadır. Hatayîleri andıran, tepeden resmedilen katmerli bir çiçekle başlayıp, ince yivlerle açılarak büyüyen merkez daireyi, stilize yapraklar, tespih dizisi ve yumurta dizisine benzeyen, ince bir bordür kuşatır (Foto.:479). Aynalığın ortasındaki pano ilk bakışta, ajurluymuş gibi görünmektedir. Ancak parçalar tek tek oyulup hazırlandıktan sonra minberin üzerine çakılmıştır. Süpürgeliğin altında gördüğümüz bordürün aynısıyla, kuşatılan aynalığın ortasındaki yuvarlak panonun köşelerinde, iri stilize yapraklar kabartılmıştır. Bunlardan üst köşedekinin ucunda bir ay-yıldız dikkat çeker (Foto.:480).

Aynalığın merkezdeki üçgeni saran geniş bordürlerden ikisinde son derece zarif, ikili sarılmış ince dallar arasında, üzüm salkımları yer alır (Foto.:480). Dalların ucunda stilize geniş yapraklar görülür. Ortadaki daha büyük olan üçlü yaprakların damarları ve uç kıvrımları en ince ayrıntılarına kadar, büyük bir titizlikle işlenmiştir. Dikine uzanan diğer bordürde iki yana

⁵⁹⁴ Bunlar kaidesinde kemerli bir kapı açıklığı, papuçluk, sekizgen gövde, korkulukla çevrili şerefe ve boğumlu petek, külah ve alemle detaylı bir şekilde gösterilmiş minare tasvirleridir.

kıvrılan, stilize iri bitkisel bir kompozisyon yer alır. Bu bordürün alt köşesi, çeyrek daire şeklinde ayrılmıştır. Yelpeze şeklinde başlayan merkezi, yuvarlak ve sarmal şekilde iki dairevi bordür sarmaktadır. Üçgen aynalığın diğer köşelerinde, köşeyi dolduracak şekilde stilize bitki demetlerine yer verilmiştir. Minber korkuluğu, üst üste bordürlerle teşkil edilmiştir (Foto.:481). Alttaki bordür ince, uzun çubuk ve yaprak dizisi benzeri parçaların, yan yana belli aralıklarla çakılmasıyla oluşturulmuştur.⁵⁹⁵ Üstteki bordürde tespih benzeri, yuvarlak volütlerle son bulan, bir dizi palmet görülür. Bunun üstünde ajurlu oymalı, iri kıvrık dal ve çiçeklerden oluşan, bir başka bordür yer alır. Korkuluk tablası boyunca kıvrılarak uzanan dallar arasında, stilize kenger yaprakları ve on iki yapraklı çiçek motifleri tekrar edilmiştir. Korkuluk ile kapı dikmeleri arasındaki köşede, üçgen boşluğa uydurulan, ajurlu iri yapraklar ve çiçekler yer alır. Bunlar, kapı açıklığını kapatan tablaya kadar yükselmektedir.

İki sıra halinde üst üste dizilmiş, palmet dizileriyle⁵⁹⁶ sınırlandırılan minber köşkü biraz kısa tutulmuştur (Foto.:482). Kuzeye yuvarlak kemerle açılan köşkün yanları kapalıdır. Köşkün üzerindeki külah, hayli ilginç ve ustalıklıdır. Bir çubuk- bir stilize yaprak şeklinde, her biri tek parça ağaçtan oyulan parçalarla yapılan, soğanvari küre şeklindeki külah, yukarıda bir küp ve firfırlı bir çember içerisine alınan, ay-yıldızlı bir alemlerle son bulmaktadır. Köşkün kuzey yüzünde köşelerde yelpeze şeklinde açılan çeyrek daireler, batı yüzde stilize bitkisel kompozisyonlar görülmektedir. Köşk altını ayıran hizada, köşkü üstten sınırlayan palmet dizisi tekrar edilmiştir. Köşk altı, iki dikdörtgen panoya ayrılmıştır. Her iki panoda hasır örgüsü şeklinde muntazam bir oyma görülmektedir (Foto.:483). Alttaki panonun ortası kesilerek boşaltılmıştır. İki pano arasına stilize bitki kompozisyonuyla bezeli bir çekmece yerleştirilmiştir (Foto.:479). Panoların sağ kenarı boyunca, daha önce sözünü ettiğimiz palmet dizisi görülür. Solda ve panoların arasındaki bordürde, bir başka stilize bitki kompozisyonu yer alır. İki yana kıvrılan kompozisyonda altı yapraklı çiçek ve yaprak dizileri tekrar edilmiştir. Minberin ilgi çekici bir başka parçası, köşkün doğu yüzünde ahşaptan oyulmuş halkalardan oluşan zincirle sarkıtılan, ajurlu stilize bitkisel kompozisyonudur (Foto.:483). Köşk altındaki hasır örgülü dikdörtgen panoyu ortlayan kompozisyonda, içi boş firfırlı daireyle çevrilmiş bir kartuş etrafında, stilize iki kenger yaprağı yer alır. Alttan yukarıya doğru iki kol halinde uzanarak merkezdeki daireyi kuşattıktan sonra, iki yana ayrılarak, zincire asılan kompozisyonun alt kesiminde, yaprakların ucuna tutturulmuş bir başka zincir sarkıtılmıştır.

Minberin doğu yüzünün bezeli yüzeyi altına, koyu kırmızı bir kadife kumaş çekilmiş, minberin iskeleti bunun altında bırakılarak, ajurlu bezemenin etkili bir şekilde algılanması hedeflenmiştir (Foto.:479-81). Minberin kimi kesimlerinde yer yer küçük kırıklar görülse de gayet sağlam durumda olup, tamir görmeden günümüze ulaşmıştır. Yüzeye çekilen ince vernik görünümünü güzelleştirmiştir.

Kible duvarının doğu kesiminde yer alan çeyrek daire şeklindeki taş vaaz kürsüsü,⁵⁹⁷ yukarıya doğru çan şeklinde genişlemekte olup süslemesizdir (Foto.:371).

⁵⁹⁵ Bunun aynısı, aynalığın dikine kanarını köşk altından ayıran kesimde de tekrar edilmiştir.

⁵⁹⁶ Bunlar korkuluktakinin aynısıdır.

⁵⁹⁷ Yüzü sıvalı kürsüsünün korkuluğu demirdir.

SALIPAZARI – GÖKÇELİ (ÇATAK AHMET AĞA) CAMİİ

Katalog No : 3.1.38.
 Çizim No : 51.
 Foto. No : 484-492.
 İnceleme Tarihi : Temmuz 2002.

Yeri: Cami; ilçe merkezinin doğusunda, Gökçeli Mahallesi'nde, Gökçeli Mezarlığı içerisinde bulunmaktadır (Foto.:484-86).

Tarihçe: Yöre halkının ifadesiyle civardaki birkaç köyün cuma camisi olarak inşa edilen caminin bulunduğu mahalle, eskiden “Çatak Ahmet Ağa” adıyla bilindiğinden, yapı da “Çatak Ahmet Ağa Camii” şeklinde anılmaktaydı. Yapıya ait bir inşa kitabesi olmadığı gibi, kayıtlı bir vakfiyesine de rastlayamadık. Yöre halkının beyanına göre cami 100–130 yıllık bir geçmişe sahiptir. Y. Can yapıyı 19. y.y.'a tarihlemektedir.⁵⁹⁸ Yöreyle ilgili bazı yayınlarda “Çatak Ahmet Ağa Köyü Camii” ismiyle geçen yapının, her hangi bir belge gösterilmeksizin 105 yıllık olduğu belirtilmektedir.⁵⁹⁹ Yapının mimari ifadesi ve cephe düzeni, daha erkene tarihlediğimiz diğer ahşap camilerden ayrılarak, 1859-60'da inşa edilen Çarşamba- Porsuk Köyü Camii'ne benzemektedir. Bunlara bakılarak yapının 19. yüzyılda inşa edilmiş olabileceğini düşünmekteyiz.

Mimari ve Süsleme: Cami; kuzey ve batıda alçalarak devam eden yüksekçe bir düzlükte taşlar üzerinde, kirişleme usulüyle, yerden 0.60 m. kadar yükseltilmiştir. Yapının altındaki boşluk, sonradan taş bir duvarla kapatılmıştır⁶⁰⁰ (Foto.:486).

Cami ahşaptan, yığma tekniğiyle inşa edilmiştir. 7.20 x 8.25 m. ölçülerindeki kareye yakın dörtgen harimin önünde, yakın zamanlarda yapılmış, betonarme bir bölüm bulunmaktadır (Foto.:484,86). 1998 yılında yayınlanan Y. Can'ın araştırmasında, yapının önünde bir son cemaat yeri ve sonradan yapıldığı belirtilen bir sundurma yer almaktadır. 1998'den sonra, harimin kuzey duvarı 1.5 m. kadar geriye çekilip son cemaat yeri ve önündeki sundurmanın kaldırıldığı anlaşılmaktadır. Harimin orijinalde, mahfilin altında bulunan kuzeydeki iki direk hizasına kadar uzandığı, son cemaat yerinin buradan başlayıp, harimin şimdiki kuzey duvarında son bulduğu anlaşılmaktadır. Cami, içten düz tavan, dıştan dört omuz kırma çatıyla örtülüdür (Çiz.:51). Kuzeyinde kadınlar mahfili bulunan caminin minaresi yoktur.

Harim duvarları köşelerde kurt boğazı geçmelerle tutturulmuş, 5 cm. kalınlığındaki ahşap perdelerle inşa edilmiştir. Duvarlar, pencerelerin sağ ve soluna konulan dikmelere, iki kanallı çalma boğaz geçme tekniğinde perde ilavesiyle tamamlanmıştır (Foto.:485).

Yapı iki katlı bir cephe düzenine sahiptir. Zeminden çatıya kadar 10 m. kadar yükselen cephelerde subasman, orta ve çatı katı hizalarındaki kirişlerin belirlediği yatay çizgiler, pencere civarlarına konulan dikmelerin belirlediği dikey çizgilerle karşılanarak dengeli bir görünüm meydana getirilmiştir⁶⁰¹ (Foto.:485-86). Bugün saçla kaplı çatının eskiden alaturka kiremitlerle

⁵⁹⁸ Y. CAN, a.g.e., s. 60

⁵⁹⁹ Geçmişten ..., s. 114; H. YİĞİT, Samsun, s. 219.

⁶⁰⁰ Batı kenardaki küçük bir açıklıktan, yapının oturduğu kirişlemenin detayları görülebilmektedir.

⁶⁰¹ Cephelere sürülen yeni yağlı boyalarda çizgilenmenin olduğu kesimlerde koyu, diğer yüzeylerde açık renk kullanılması sözünü ettiğimiz görünüşü pekiştirmiştir.

kaplı olduğu belirtilmektedir.⁶⁰² Cephelerde, doğu ve batıda altı üstlü üçer, güneyde ikişer, kuzeyde iki alt, üç üst olmak üzere, yirmi bir pencere açılmıştır. İki kat halinde simetrik düzende açılan pencereler, dikdörtgen açıklıklı olup, giyotin kanatlıdır. Alt kat pencereler yatay çubuklu demir şebekelerle muhafaza altına alınmıştır (Foto.:485).

Kuzeyde betonarme ek bina, yapının cephesini bütünüyle yok etmiştir. Bugünkü haliyle, yanlara taşan yeni binanın güneydoğusundaki muhdes bir kapıyla, caminin kuzey duvarındaki kapısına ulaşılmaktadır (Foto.:486). Cephe ortasından 1 m. kadar doğuya kaydırılmış kapıyla harime girilmektedir. Harimin kuzey duvarının batı kesiminde görülen merdiven izleri, son cemaat yeri içerisinden mahfil katına çıkışı sağlayan ahşap merdivene aittir (Foto.:487). Çifte kanatlı harim kapısı alt ve üstü büyük ortası küçük olmak üzere yalın tutulan üçer dikdörtgen panoya ayrılmıştır.

Çok sayıdaki pencerelerle gayet ferah tutulan harim, yapı dışında olduğu gibi yağlı boyalıdır⁶⁰³ (Foto.:488). Kible duvarı ortasında harime doğru taşıntılı mihrap, basit, yarım yuvarlak bir nişe sahiptir. Çakma tahtalarla yapılan nişin üzerinde, basit oymaların görüldüğü, yatay profilli bir kavsara yer alır (Foto.:489). Mihrap nişini, ince bir silme ve sade tutulan geniş bir bordür çevreler.

Mihrabın sağ ve solunda, iki kat halinde dört direk bulunur (Foto.:488). Bunlar, kible duvarı boyunca ikinci kat hizasında uzanan, basit bir korkulukla sınırlanan bir dolanma alanını taşır. Kible duvarından 0.40 m. kadar harime sokulan bu kesim, kadınlar mahfilinin kollarıyla birleşmektedir. Alt katta bunun hizasında, minberin batısından başlayıp doğu köşedeki vaaz kürsüsüne kadar uzayan bir rahle sekisi yer alır (Foto.:488).

Mihrabın sağındaki minber,, klasik elemanlara sahip, yapıyla uyumlu basit bir elemandır (Foto.:488). Basit kasetlerin haricinde herhangi bir süs unsuru barındırmaz. Harimin güneybatı köşesinde bulunan vaaz kürsüsü, alttan yukarıya doğru yelpaze şeklinde çakılmış ahşap bir kaide üzerinde, çakma tahtalarla yapılmış basit bir korkulukla son bulur (Foto.:490).

Harimin kuzeyinden başlayan, doğu ve batıda kible duvarına uzanan kadınlar mahfili, “U” şeklinde düzenlenmiştir (Foto.:491). Yapının kuzeye doğru genişletilmesinden önce mahfilin son cemaat yerinin üstünü kaplayacak şekilde geniş tutulduğu anlaşılmaktadır.⁶⁰⁴ Kadınlar mahfiline çıkış, orijinalde son cemaat yerinin kuzeybatısındaki “L” şeklindeki bir merdivenle sağlanmaktaydı.⁶⁰⁵ Mahfili doğu ve batıda karşılıklı dört, kuzeyde ortada iki sıra halinde dört olmak üzere, sekiz direk taşımaktadır. Mahfil katında, alttaki direklerin üstüne-kuzeydeki kapıya yakın olan ikisi hariç olmak üzere – yerleştirilen direkler çatıya destek verir. Bunlardan ayrı, doğu ve batıda kible duvarı yakınına birer direk ilavesiyle, mahfil katı direkleri sekize tamamlanmıştır. Direklerin alt ve üstleri kare, ortaları yuvarlak olup altlık ve başlıkları bulunmaz (Foto.:491). Kuzeyde ortası yarım yuvarlak bir taşıntıyla kibleye doğru uzatılan mahfili, boğumlu çubuklarla donatılmış bir parmaklık sınırlamaktadır.

⁶⁰² Y. CAN, **a.g.e.**, s.58. Duvarlardan 0.80 m. kadar taşınan saçakların zemine bakan yüzüne döşeme çakılmıştır.

⁶⁰³ Dışta olduğu gibi duvar yüzeyleri ve direklerde, açıklı-koyulu farklı renkler kullanılmıştır.

⁶⁰⁴ Y. CAN, **a.g.e.**, s. 59.

⁶⁰⁵ Ancak şimdi betonarme binadan çıkılan bir merdivenle, yapı dışından mahfilin kuzey duvarına ulaşılmakta, bu duvarın batı tarafında kapı haline dönüştürülen pencereyle mahfile girilmektedir.

Harimin ortasında, yaklaşık 3.5 m. çapında, ahşap bir kubbeye yer verilmiştir (Foto.:492). Ortada kubbe eteğine kadar dikine istikamette çekilen tahtalarla teşkil olunan kubbenin ortasında, ajurlu bir göbek yer alır. Ortası aşağıya sarkıtılan göbekte, iç içe halkalar içerisinde geometrik bir kompozisyon, kubbe eteğinde fırfırlı oyulmuş bir kuşak görülür. Fırfırlı kuşağın bir benzeri, mahfil hizasında, tavanı dolandır. Kuşakta yan yana hilâli hatırlatan kıvrımlar arasında, palmetleri andıran profiller tekrar edilmiştir. Harim duvarlarında, kutsal isimlerin yazılı olduğu, celi sülüs panolar yakın zamanların işidir.

TERME / AŞAĞI SÖĞÜTLÜ KÖYÜ CAMİİ

Katalog No : 3.1.39.
 Çizim No : 52-53.
 Foto. No : 493-502.
 İnceleme Tarihi : Temmuz 2002.

Yeri: Cami; Samsun-Terme yolundan 1 km. kadar içeride, Terme'nin 8 km. kadar batısındaki Aşağı Söğütlü Köyü'nde, mezarlık içerisinde bulunmaktadır (Foto.:493).

Tarihçe: Caminin inşa kitabesi yoktur. Kayıtlı bir vakfiyesine de rastlayamadığımız camiyi Y. Can 19. y.y.'a tarihlemektedir.⁶⁰⁶ Yapının mimari ifadesi ve cephe düzeni daha erkene tarihlediğimiz diğer ahşap camilerden ayrılarak, 1859- 60'da inşa edilen Çarşamba-Porsuk Köyü Camii ve Salıpazarı- Gökçeli Camii'ne benzemektedir. Bunlara bakılarak yapının 19. yüzyılda inşa edilmiş olabileceğini düşünmekteyiz. Caminin 1945'li yıllarda onarıldığı bilinmektedir. Bu onarımda batı cephe ve son cemaat yeri revakı, zeminden çatıyla kadar uzanan tahtalarla kaplanmıştır.⁶⁰⁷

Mimari ve Süsleme: Düz bir alanda, taşlara oturan kalın kütükler üzerinde, kirişleme usulüyle yerden 0.40 m. kadar yükseltelen cami, ahşaptan, yığma tekniğinde inşa edilmiştir. Kareye yakın enine dikdörtgen şeklindeki 8.45 x 7.65 m. ölçülerindeki harimin önünde, 2.15 m. derinlikte bir son cemaat revakı bulunur. Revakla birlikte 8.45 x 9.90 m.ye ulaşan caminin harimi, dört omuz kırma çatıyla örtülüdür (Çiz.:52). Çatının içinde, ortada ahşap bir kubbe yer alır. Son cemaat yeri, ahşap direklere oturan, sundurma çatıyla kapalıdır. Harimde "U" şeklinde bir kadınlar mahfiline yer verilmiştir. Diğer ahşap camilerde görmediğimiz minareyle, nihayet bu camide karşılaşıyoruz. Minare, caminin kuzeydoğu köşesinde (Foto.:493).

Duvarlar köşelerde kurt boğazı geçmelerle birbirine geçirilen 5 cm. kalınlıktaki ahşap perdelerle inşa edilmiştir. Perde boyları kısa kaldığından, duvar ortalarında dikmeler konulup, iki kanallı çalma boğaz geçmelerle duvarlar tamamlanmıştır. Kat kirişleriyle ayrılan iki katlı pencere düzenlemesiyle, caminin cephelerine iki katlı bir görünüm verilmiştir (Foto.:494). Cephelerinde kuzeyde iki üst, doğuda ve güneyde iki alt iki üst, batıda bir alt, bir üst olmak üzere, asimetrik düzende, iki kat halinde on iki pencere açılmıştır. Güneyde batı kesimdeki minber hizasındaki alt pencerenin, minberin kaldırıldığı tarihte açıldığı anlaşılmaktadır. Dikdörtgen açıklıklı pencerelerde giyotin kanatlar ve yatay demir çubuklu şebekelere yer verilmiştir. Köy halkından görüştüğümüz bazı şahıslar, pencerelerin Yeni Camii Köyü'nde olduğu gibi, lokmalı ahşap kafesli olduğunu, zamanla bunların tahrip olduğunu belirtmiştir. Yeni kiremitlerle kaplı harim çatısının saçakları, duvarlardan 0.60 m. kadar taşırılmış ve zemine bakan yüzüne döşeme çakılmıştır. Caminin batı duvarı dışta yağmura tedbir olarak yakın zamanlarda, zeminden çatıya kadar uzanan tahtalarla kaplanmıştır (Foto.:495).

Camiye kuzeyde cephe ortasında yer alan üç basamaklı bir merdivenle ulaşılmaktadır. Üst basamak betonarme alttaki ikisi kesme taştır. Yapının önünde yer alan son cemaat yeri

⁶⁰⁶ Y. CAN, a.g.e., s. 52.

⁶⁰⁷ Onarımla ilgili bilgileri köy halkından edindik. Köyün sakinleri beş-altı yıl önce caminin çatı kaplamasını yenilediklerini, aynı tarihte caminin yakınına yeni bir cami yapıldığından, yapının kullanılmadığını ifade etmektedir. Cami köyün içerisinde kaldığından diğer birçok camiye nazaran şanslı sayılmalıdır.

cephede altı, ortada dört olmak üzere, iki sıra halinde dizilen sekiz ahşap direk taşınmaktadır (Foto.:493), (Çiz.:53). Köy halkından bir şahıs, son cemaat yeri revakının aslında daha dar olduğunu, ortadaki direk sırasında son bulan revakın, Cumhuriyet devrinde bugün cephede yer alan direk sırasına kadar genişletildiğini belirtmiştir. Bu durumda revakın ilk haliyle, son cemaat yerinden ziyade, bir giriş sundurması şeklinde düşünüldüğünü söyleyebiliriz.⁶⁰⁸

Son cemaat yeri revakı; içten düz tavan, dıştan yeni kiremitleriyle kaplı, 0.40 m. kadar dışa taşırılan bir sundurma çatıyla kapatılmıştır. Kare kesitli çubuklarla donatılan korkulukla çevrilen revakın yanı, harimin batı duvarında olduğu gibi, yakın zamanlarda çekilen tahtalarla kapatılmıştır. Direk gövdelerinin alt ve üst kesimleri dörtgen, ortası sekizgendir. Kapının iki yanındaki direklerden ön cephedeki ikisinde, basit profilli başlıklar, gerideki iki direğin üzerinde ise tek parçalı basit profilli bir yastık yer alır (Foto.:496).

Minareye, son cemaat yeri içinden ulaşılmaktadır. Dar bir kapı açıklığıyla girilen, çam ağacından yapılmış minare, yakın zamanlarda dıştan çinkoyla kaplanmıştır. Yukarıya doğru hafifçe daralan silindirik gövdenin üstünde bugün şerefe bulunmamakla birlikte 1996 yılında yayınlanan Y. Can'ın cephe çiziminde bir şerefe görülmemektedir. Minare, silindirik petek, konik bir külâh ve alemle son bulmaktadır.

Harime kuzey cephenin ortasındaki, dikdörtgen açıklıklı, çifte kanatlı, basit bir kapıyla ulaşılmaktadır (Foto.:497). Alt ve üstte büyük, ortada küçük üçer panoya ayrılan kanatlar, son derece yalın tutulmuştur. Kapı açıklığının üzerindeki kirişin alını ve açıklığı iki yanından sınırlandıran dikmeler, oymalarla bezelidir. Kirişin altında basitçe halkalar, kapının sağ ve solunda ise yüzeysel, dalgalı geometrik oymalar arasında çekiç darbeleriyle yapılmış olması muhtemel minik dörtlü kareler görülmektedir.

Pencerelerinin yetersizliği sebebiyle, özellikle kuzey ve batı kesim, epey loş kalmıştır (Foto.:498-99). Tavanın ortasında çatı içerisine yerleştirilmiş, küçük bir ahşap kubbe ye alır. Yaklaşık 3.75 m. çapındaki sade tutulan kubbe, merkezden eteğe doğru iki kademe halinde, uzunlamasına çakılan tahtalarla oluşturulmuştur. Tam ortasında yaklaşık 0.35–0.40 m. çapında yuvarlak bir parça bulunur. Kible duvarı boyunca uzanan kat kirişinin altında, mihrabın solu ile mahfil korkuluğu arasında, kabartma rozetlerin işlendiği, ikili sarmal şekilde dolanan bir kuşak yer almaktadır.

Kible duvarı ortasında harime doğru hafifçe taşan mihrabın yarım yuvarlak nişi, sade tutulmuştur (Foto.:498). Dikine çakılmış tahtalarla teşkil edilen nişin iki yanındaki bordürlerde, simetrik düzende, basit, üçlü sarmallar yer alır. Mihrabın tacı sökülmüştür. Kalan kesimde, sağda, ajurlu oyma bir hilâl dikkat çeker.

Ahalinin ifadesiyle “yer darlığından” dolayı sökülen ve sadece duvara asılı köşkü yerinde kalan minberin, diğer parçalarının akıbeti bilinmemektedir. Yanları yuvarlak kemer şeklinde kesilerek boşaltılan köşkün üstünde, ucu sivriltilmiş boğumlu ahşap bir alemle son bulan konik bir külâh yer alır (Foto.:498).

⁶⁰⁸ Genişlemeye işaret edecek bir yapım farkı veya bir iz görülmediği gibi, her iki sıradaki direklerin birbirlerine yakın benzerliği de dikkat çekmektedir.

Harimin güneydoğu köşesinde bulunan çakma usulüyle yapılan vaaz kürsüsü, basit dörtgen bir elemandır (Foto.:500). Kürsünün, boğumlu çubuklu bir parmaklığın yer aldığı batı yüzü, küçük yuvarlak kemer şeklinde kesilerek boşaltılmıştır.

Kadınlar mahfili, harimin kuzeyinden başlayıp iki yanda kible duvarına uzanan, dar kollarıyla birlikte “U” şeklinde düzenlenmiştir (Foto.:499). Altta kuzeybatı köşede yer alan “L” şeklindeki basit bir ahşap merdivenle ulaşılan mahfili, kuzeyde iki, doğu ve batıda birer olmak üzere dört ahşap direk taşımaktadır. Alt ve üstü kare, ortası yuvarlak kesitli direklerin başlıkları, basit profillidir (Foto.:501). Mahfili taşıyan kirişlerin altında, üç yanı dolanan kuşak halinde oymalar görülür. Doğu ve batıdakiler birbirinin aynıdır. Altta ikili sarmal şekilde kıvrılarak uzanan geometrik kuşakta, altı yapraklı rozetler tekrar edilmiştir. Bunun üstünde bir dış sırası, onun üstünde mihrap bordürlerinde bir benzerini gördüğümüz, üçlü sarmal kuşak yer alır (Foto.:501). Kuzeyde altta yan yana dizilmiş, oval halkalar, üstte doğu ve batıda gördüğümüz altlı üstlü iki kuşak tekrar edilmiştir (Foto.:502). Mahfili sınırlayan korkuluk silindirik boğumlu çubuklarla donatılmıştır.⁶⁰⁹ Mahfil ve son cemaat yeri direklerinde karaağaç, korkulukta çam kullanılmıştır. Mahfil katında alttakilerin benzeri basit profilli başlıkları bulunan sekiz direk yer alır. Doğu ve batı kolda ortadakiler alttaki direklerin hizasında, diğerleri farklı yerlerde. Alttakilerden farklı olarak, mahfil direklerinin zemine bakan yüzeylerinde, basit eğrilerden oluşan oymalar görülmektedir.

Altan çakılan tavan döşemesinin tahtaları arasına ince çıtalar çakılarak cami tozdan kurtarılmaya çalışılmıştır. Döşemenin kuzeyinde küçük bir açıklık tavan arasına çıkış olarak bırakılmıştır. Harim duvarlarında süs unsuru görülmez.

⁶⁰⁹ Çubukların boğum sayıları değişmektedir.

ALAÇAM – ÇARŞI CAMİİ

Katalog No : 3.1.40.
 Çizim No : 54.
 Foto. No : 503-510.
 İnceleme Tarihi : Ağustos 1994, Temmuz 2002.

Yeri: Cami; şehir merkezinde Yeni Camii Mahallesi'nde, Bafra Caddesi üzerinde bulunmaktadır (Foto.:503-04).

Tarihçe: Yapının inşa kitabesi yoktur. Kayıtlı bir vakfiyesine rastlayamadığımız caminin kapısı üzerinde, Latin harflerle yazılmış mermer levhada “*yapılış 1902*” yazmaktadır. Minare kaidesindeki bir başka yeni yazıttan, minarenin 1982 yılından kalma olduğu anlaşılmaktadır. Levhalardaki ifadelerin kaynağı belli değildir. Bazı yayınlarda her hangi bir belge göstermeksizin yapının 1878 yılında yaptırıldığını belirtmektedir.⁶¹⁰ Yapının mimari özellikleri ilk yazıtta geçen tarihe uygundur.

Mimari ve Süsleme: Cami, yakın zamanlarda yapılmış yüksek duvarla çevrili küçük bir avlu içerisinde yer almaktadır. Kible cephesi direkt sokağa açılırken, diğer cepheler avluya bakmaktadır. Yapı, yerden 0.90 m. kadar yükselen bir platform/subasman üzerinde inşa edilmiştir.

Cami; dikine dikdörtgen plânlı olup, içten düz tavan, dıştan dört omuz kırma çatıyla örtülüdür (Çiz.:54). Yapının önündeki son cemaat yeri yenidir. Harimin kuzeyinde bir mahfil, kuzeybatı köşesinde dışa taşan kaidesi üzerinde bir minare yükselmektedir.

Dıştan 10.70 x 12.40 m. ölçülerindeki harimi 0.75 m. kalınlığındaki duvarlar sarmaktadır. Moloz taşla inşa edilen duvarlarda kuzeyde iki alt, doğuda ve batıda altta üçer üstte ikişer, güneyde altlı üstlü ikişer olmak üzere, iki kat halinde, büyük ölçüde simetrik düzende, on sekiz pencere açılmıştır. Tamamı içe doğru genişleyen mazgal pencerelerin dikdörtgen açıklıklı alttakileri, kesme taş çevrelikli ve demir şebekelidir (Foto.:503). Üst pencereler aynı şekilde kesme taş çevrelikli, ancak yuvarlak kemerlidir. Beden duvarları kirpi saçaklarla son bulmaktadır. Çatının kiremit kaplaması yenidir.

Yapının önünde yer alan son cemaat yeri, üç basamaklı merdivenle birlikte yenidir (Foto.:504). Son cemaat yerinin orijinal durumu hakkında bir ipucu görülmemektedir. Son cemaat yerinin ortasındaki kapıyla harime girilmekte, kuzeybatı köşedeki merdivenle mahfile çıkılmaktadır. İki katlı pencere düzeniyle aydınlatılan muhdes son cemaat yerinin üstü mahfile dahil edilmiştir. Mahfil katında kuzeyde harimi sınırlayan duvarın, yerine iki ahşap direk konularak kaldırıldığı, böylece son cemaat yerinin üstünün mahfile katıldığı görülmektedir. Harimin kuzeybatı köşesindeki minare, yeni bir unsurdur.

Dıştan olduğu gibi içten de son derece yalın tutulan caminin kuzey duvarı ortasında yer alan dikdörtgen açıklıklı kapısının ahşap çifte kanatları yenidir. Açılan bol sayıdaki pencerelerle harim ferahtır. Kuzeyde girişin sağ ve solunda, boğumlu çubuklarla donatılmış parmaklıkla

⁶¹⁰ S. CEMBELOĞLU-M. CEMBELOĞLU, *İlimiz ve Bölgeimiz Samsun Kitabı*, s. 50; H. YİĞİT, *Samsun*, s. 111; R. GÖKÇEN - O. YALÇIN, *a.g.e.*, s. 66.

sarılı sekiler yer alır (Foto.:505). Bunun üstünde ortası yarım daire şeklinde harime taşırılmış, aynı şekilde parmaklıklarla sınırlandırılan, kadınlar mahfiline yer verilmiştir. Kenarlarda duvarlara sokulan kirişlere oturan mahfil, kible yönde, dört ahşap direk üzerinde yükselmektedir. Alttaki direklerin gövdeleri, alt ve üstü kare, ortası yuvarlaktır. Bunların aynı mahfil katında da tekrar edilmiştir.

Kible duvar ortasında yer alan yarım yuvarlak nişli mihrabın, küresel kavsarası yuvarlak kemer içerisine alınarak, üç yönden bordürlerle sarılmıştır (Foto.:506). Bordürlerden “S” şeklinde kıvrılarak nişi ve kemeri üç yönden kuşatan biri bezeli, diğerleri sadedir. Kemer köşeliklerinde stilize iri kıvrık dal ve yapraklar görülür (Foto.:507). Duvar yüzeyinden hafifçe taşırılan mihrabı, profilli silmeler kuşatmaktadır. Silmeler üstte, yan yana dizilmiş üç iri stilize bitki motifiyile son bulmaktadır. Mihraptaki bezemelerin üslubu, geç devir Batılılaşma dönemine uygun düşmektedir. Üzeri boyalı mihrabın malzemesi, belli değildir.⁶¹¹

Mihrabın sağında, köşedeki yağlı boyalı ahşap minber, çakma tekniğinde yapılmıştır (Foto.:508). Yan aynalıklar, korkuluk, köşk altı ve kapı dikmeleri sade, kapı tacı ajurludur. Tacın ortasında, yuvarlak oymalı bir göbeği saran ajurlu bir madalyon yer alır. Bunu, iki yandan iki büyük “S”, kenarlarda ise üst üste bindirilmiş “C” kıvrımlı ajurlar sarar (Foto.:509). Taç sarı metal bir hilâle son bulmaktadır. Köşk alışıldık baldaken tipten farklıdır. Ajurlu oymalarla çevrelenen köşk çevreliğinde, kapı tacındakine benzer “C” kıvrımlar ve yuvarlaklar yer almakta, bunun üstünde alemlerle son bulan, piramidal bir külah görülmektedir. Kible duvarı boyunca mihrabın iki yanında basit bir ahşap seki (rahle sekisi) görülür. Kible duvarının doğu ucunda yer alan vaaz kürsüsü, seki üzerinde başlayıp basit bir parmaklıkla çevrilmiştir (Foto.:510). Çeyrek daire şeklinde köşeye yerleştirilen kürsü, ilk inşadan kalma olabilir. Harimde kalem işi veya benzeri bir süs unsuru görülmez.

⁶¹¹ Mihrap nişi ve yalın bordürlerde siyah ve mermer süsü verilmiş yağlı boya, bezeli kesimlerde sarı yıldız, dış ve üst silmelerde yeşil boya görülür.

pencere düzenini belirleyen yatay çıkıntılarla birlikte, duvarlara hareket katan unsurlar olmuştur. Kible duvarında mihrabın bulunduğu kesim, yarım yuvarlak şekilde dışa taşırılmıştır. Bir sıra kirpi saçakla son bulan duvarların üzerinde, 0.50 m. kadar taşırılan saçaklarıyla, yeni kiremitlerle kaplı kırma çatı yer alır.

Yapının kuzeydoğu köşesinde, harim içine yerleştirilen kaidesi üzerinde yükselen tuğla minare, beden duvarlarını aşır, çatıyı delerek 20–25 m. kadar yükselmektedir (Foto.:514). Kaidenin harime bakan köşesi, yuvarlatılarak yumuşatılmıştır. Minareye giriş, harimin içinden, batı köşedeki basık kemerli kapı açıklığıyla sağlanmıştır. Dıştan, çatı hizasındaki papuçluğun üst kesimiyle görülmeye başlayan minarenin silindirik gövdesi, alt ve üstte birer bilezikle sınırlandırılmıştır. Şerefe altlığında üç sıra testere dişi, korkulukta yalın tutulmuş kesme taş bloklar görülür. Kısa tutulan silindirik peteğin kibleye bakan yüzünde, yuvarlak kemerli bir kapı bulunur. Minare, konik bir külâh ve alemle son bulmaktadır. Sıvayla kaplı minarenin kaidesine, içten bakınca, malzemenin tuğla olduğu görülür.

Yapıya, kuzey duvarının orta ekseninden, hafif doğuya kayan, basık yuvarlak kemerli basit bir kapıyla girilmektedir (Foto.: 515). Üç yönden ince silmeleriyle kuşatılan kapının kayda değer bir yanı yoktur. Bol sayıdaki pencerelerle gayet ferah tutulan harimin ortasında, mahfil ve tavani taşıyan, kare kesitli dört direk yer alır. Tavanda herhangi bir bezeme unsuru görülmez.

Kible duvarı ortasında bulunan alçı mihrabın, yarım yuvarlak nişi üstünde, yuvarlak kemerle kuşatılmış küresel bir kavsara görülür (Foto.:516). Nişi iki yandan kuşatan profilli silme ve bordürlerin altı, profillerle hareketlendirilmiştir. Yukarıya doğru devam eden stilize kıvrık dal kompozisyonunun üstünde, karşılıklı birer ay-yıldız motifi ve profilli basit bir başlık yer alır (Foto.:517).

Kible duvarının batı köşesinde bulunan çakma ahşap minber, gayet yalın tutulmuştur (Foto.:518). Minberin orijinalliği konusunda kesin bir şey söylemek mümkün görünmese de, yapıyla uyumlu basit bir örnek olarak değerlendirilebilir. Kible duvarı boyunca, mihrabın önünde kesintiye uğrayan, basit bir ahşap seki görülür. Güneybatı köşedeki vaaz kürsüsü, yenidir. Mahfil katı hizasında duvarların 0.15 m. kadar içe çekildiği, mahfil döşemesinin buraya oturtulduğu görülmektedir. Minare içerisindeki yolla ulaşılan ve oldukça yalın tutulan mahfilde kayda değer bir unsur görülmemektedir.

VEZİRKÖPRÜ – NAMAZGÂH CAMİİ

Katalog No : 3.1.42.
 Çizim No : 56.
 Foto. No : 519-522.
 İnceleme Tarihi : Ağustos 1994, Temmuz 2002, Şubat 2003.

Yeri: Cami; ilçe merkezinde, Namazgâh Mahallesi'nde, Köprülüler Caddesi üzerinde bulunmaktadır (Foto.:519).

Tarihçe: Cami, tarihi namazgâha 40–50 m. mesafede bulunduğundan bu adla anılmaktadır. Caminin inşa kitabesi yoktur. Bugünkü caminin yerindeki eski caminin, Köprülü Mehmed Paşa tarafından yaptırıldığı, 1906 depreminde yıkılarak sadece minber ve mihrabı kaldığı, 1915 yılında aynı yerde mahalle sakinleri tarafından şimdiki caminin yaptırıldığı belirtilmektedir.⁶¹⁷ Köprülü Mehmed Paşa adına düzenlenen H. Zilkade 1061 / M. Ekim 1654 tarihli vakfiyede, paşanın kasabada inşa ettirdiği yapılar ve vakıfları arasında yapıdan söz edilmediği görülmektedir.⁶¹⁸

Mimari ve Süsleme: Düz bir alanda inşa edilen, kuzey ve batısında caddelerle çevrilen caminin doğu bitişiğine, yakın zamanlarda yeni bir bölüm eklenmiştir (Foto.:520).⁶¹⁹ Yanı başında, yeni ve büyük bir cami inşaatı süren yapının adını aldığı Namazgâh, yeni caminin kible duvarına birkaç metre, Namazgâh Camii'ne ise yaklaşık 50 m. mesafededir. Yapının giriş cephesinde, yüksekçe bir duvarla çevrili, küçük bir avlu yer alır (Foto.:519).

Caminin, dikine dikdörtgen şeklindeki harimi önünde, kapalı bir son cemaat yeri bulunmaktadır (Çiz.:56). Harim ve son cemaat yeri içten düz tavan, dıştan dört omuz kırma çatıyla örtülüdür. Harimin kuzeyinde bir mahfil katı, son cemaat yerinin güneybatı köşesinde bir minare yer alır.

Dışardan gayet yalın görünen 9.15 x 13.15 m. ölçülerindeki caminin duvarlarının kalınlığı 0.25 m.dir. İçten ve dıştan sıvalı duvarların hımsız olabileceği anlaşılmaktadır.⁶²⁰ Harim duvarlarında kuzeyde iki alt, doğuda iki alt bir üst, kiblede iki üst olmak üzere, asimetrik düzende, on pencere açılmıştır. Bunlardan başka, son cemaat yerinin kuzeyinde, üstte üç pencere daha bulunmaktadır. Pencereler son derece basit dikdörtgen açıklıktan ibarettir (Foto.:519-20). Duvarlardan 0.90 m. kadar taşırılan yeni kiremitlerle kaplanan çatının yakınlarda bir onarım gördüğü anlaşılmaktadır.

Son cemaat yerinin batı köşesinde yer alan çinkoyle kaplı ahşap minareye, son cemaat yerinin üstündeki kadınlar mahfilinden geçilerek ulaşılmaktadır. Çatı seviyesinde başlayan silindirik gövde üzerinde, hafifçe taşırılmış bir şerefede, kısa silindirik bir petek ve konik külah yükselmektedir (Foto.:519). Kuzey cephenin ortasındaki dikdörtgen açıklıklı basit bir kapıyla

⁶¹⁷ **Geçmişten** ..., s. 126; H. YİĞİT, s. 251. Caminin kuzey cephesinde duvar üzerine asılı metal bir levhada 1915 yılı kayıtlıdır.

⁶¹⁸ Vakfiye V.G.M.V.K.A.'nda 610. defterin 284. sayfasında kayıtlıdır. Aynı konuyla ilgili olarak Namazgâh bahsine bakılabilir.

⁶¹⁹ Briketten yapılan bu kesimle caminin doğrudan bir bağlantısı yoktur. Çevre sakinlerinden buranın caminin deposu ve çocukların Kur'an okumalarına mahsus bir yer olarak düşünüldüğünü öğrendik.

⁶²⁰ Duvar köşelerinde, duvara gömülü halde ahşap dikmeler görülmektedir.

ulaşılan son cemaat yerinin batı köşesindeki merdivenlerle kadınlar mahfiline çıkılır. Düz tavanla örtölen son cemaat yerinde, kayda değer bir unsur görölmez.

Son cemaat yerine girilen kapıyla aynı eksende bulunan, bunun benzeri bir başka kapıyla harime ulaşılmaktadır. Yapının dışında olduğu gibi, harim de gayet yalın tutulmuştur (Foto.:521-22). Kible duvarı boyunca önü parmaklık şeklinde düzenlenen, ahşap bir seki görölür.

Kible duvarı ortasında yer alan, harime doğru hafifçe taşırılan mihrap, basık yarım yuvarlak bir niş ve sivriltilmiş küresel bir kavsaraya sahiptir (Foto.:521). Cami cemaatinden mihrabı saran “tatlı kireç” bordürlerin 1943 depreminden sonra yapıldığı öğrenilmiştir. Kible duvarının batı köşesindeki ahşap minber ile doğu köşesindeki ahşap vaaz kürsüsü, yeni unsurlardır.

Harimin kuzeyi boyunca uzanan kadınlar mahfili; kenarlarda duvarlar, kible tarafta ise dört ahşap direk üzerinde yükselmektedir (Foto.:522). Ortası kibleye doğru dörtgen şeklinde taşırılan, basit bir parmaklıkla çevrilen mahfil, kuzeye doğru, son cemaat yerinin üzerini kaplayacak şekilde uzatılmıştır.

3.2. MEDRESE

VEZİRKÖPRÜ – FAZIL AHMET PAŞA (KÖPRÜLÜ / TAŞ / KURŞUNLU) MEDRESESİ

Katalog No : 3.2.1.
Çizim No : 57.
Foto. No : 523-533.
İnceleme Tarihi : Ağustos 1994, Temmuz 2002, Şubat 2003.

Yer: Medrese, ilçe merkezinde, Fazıl Ahmed Paşa Mahallesi'nde bulunmaktadır (Foto.:523).

Tarihçe: Bulunduğu mahalleye adını veren yapının inşa kitabesi yoktur. Z. Köşklü, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunduğunu belirttiği, Köprülü Fazıl Ahmed Paşa adına düzenlenen, 25 Safer 1089 (Mart 1678) tarihli vakfiyeye dayanarak yapıyı, vakfiyesinin düzenlendiği 1678-79'den kısa bir süre önceye tarihlenmektedir.⁶²¹ Bir başka araştırmacı Fazıl Ahmed Paşa'nın ölümünden iki yıl sonra Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın Fazıl Ahmed Paşa adına düzenlediği bir vakfiyede, yapının vakıflarının tanzim edildiğini bildirmektedir.⁶²² Hüseyin Hüsameddin, medresenin, Fazıl Ahmed Paşa tarafından yapıldığını belirtir.⁶²³ M. Sözen, kaynak göstermeksizin yapının ilçedeki bedesten ve arastanın Fazıl Ahmed Paşa tarafından yapıldığını kabul etmektedir.⁶²⁴ O. Aslanapa'ya göre medrese, Kale Camii ve bedestenle birlikte bir külliye dahilinde yaptırılmıştır.⁶²⁵ Yöresel yayınlarda herhangi bir belge gösterilmeksizin yapının Fazıl Ahmed Paşa tarafından 1661⁶²⁶ ve 1668'de⁶²⁷ yaptırıldığını kabul edilmektedir. Yapının banisi, Köprülüâdelerden meşhur sadrazam Fazıl Ahmed Paşa'dır.⁶²⁸

⁶²¹ Z. KÖŞKLÜ, **17. ve 18. Yüzyıl Osmanlı Medreselerinin Tipolojisi**, C. 1, Atatürk Ü. S.B.E., Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1999, s. 93. Aynı arşivde yaptığımız araştırmada bahsi geçen vakfiyeye rastlayamadık.

⁶²² K. PEKTAŞ, **XVI. Yüzyıl Sonrası Klasik Tarzda İnşa Edilen Osmanlı Külliyelerindeki Medreseler**, Yüzüncü Yıl Ü., S.B.E., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, 1993, s. 30.

⁶²³ Abdizâde Hüseyin Hüsameddin, **a.g.e.**, C. I, s. 309.

⁶²⁴ M. SÖZEN vd., **Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan**, İstanbul, 1975, s. 268, 271.

⁶²⁵ O. ASLANAPA, **Osmanlı Devri Mimarisi**, İstanbul, 1986, s. 357-58.

⁶²⁶ **Geçmişten ...**, s. 127.

⁶²⁷ S. CEMBELOĞLU - M. CEMBELOĞLU, **İlimiz ve Bölgemiz Samsun Kitabı**, s. 139.

⁶²⁸ H. 1045 / M. 1635-36'da Vezirköprü'de (Köprü) doğan Fazıl Ahmed Paşa, Köprülü Mehmed Paşa'nın büyük oğludur. Annesi, Köprü Voyvodası Yusuf Ağa'nın kızı Ayşe Hanım'dır. Yedi yaşında babasıyla birlikte İstanbul'a giderek ünlü ilim adamlarından çeşitli alanlarda ders alan paşa, mülâzımlık ve müderrislikten sonra mülkiyeye geçti. 1659'da vezirlik rütbesiyle Erzurum Valisi, 1660'da Şam Valisi, kısa bir süre sonra Halep Valisi olan paşa, bu göreve henüz başlamadan İstanbul'a çağırılarak İstanbul Kaymakamlığı'na getirildi. Kısa bir süre sonra babasının rahatsızlanması üzerine Edirne'ye gidip Sadaret Kaymakamı, babasının vefatıyla da Kasım 1661'de henüz yirmi yedi - yirmi sekiz yaşlarında sadrazam oldu (Şemseddin Sami, Kamûs'ül- Â'lâm, C. V, İstanbul, 1314, s. 3908; A. ÖZCAN, "Köprülüâde Fâzıl Ahmed Paşa" mad., **T.D.V.İ.A.**, C. 26, İstanbul, 2000, s. 260; T. ÖZCAN, "Fazıl Ahmed Paşa (Köprülüâde)" **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, C. I, İstanbul, 1999, s. 439-40; İ. H. DANIŞMEND, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, C. 5, İstanbul, 1971, s. 43 ; İ. H. DANIŞMEND, **a.g.e.**, C. 2, s. 429-30). 1676'da vefat eden Paşa'nın cenazesi babasının İstanbul - Çemberlitaş'taki türbesine defnedilmiştir. Aralıksız on beş yıldan fazla sadaret makamında kalan ve bu sürenin yaklaşık dokuz yılını cephelerde geçiren Paşa'nın yerli ve yabancı tarihçiler tarafından itidalli, müsamahakâr, azimli, ileri görüşlü, ilim ve sanat hamisi, en yaygın olarak da "fazıl" gibi iyi vasıflarla anıldığı görülmektedir. Derviş Ali'den meşur eden icazetli bir hattat olduğundan söz edilen (Süleyman Sâdeddin Müstakimzâde, Tuhfe-i Hattatîn (Yayınlayan, İbnülemin Mahmut Kemal, İstanbul, 1928, s. 82) Fazıl Ahmed Paşa babasının vasiyeti üzerine Anadolu'daki vakıfları, Rumeli'de yarım kalmış içtimai ve dini müesseselerle, İstanbul - Çemberlitaş'ta babasının başlattığı külliyei tamamlattığı bilinmektedir (H. KOÇ, "Köprülü Kütüphanesi" mad., **D.B.İ.A.**, C. 5, İstanbul, 1994, s. 90-91; A.V. ÇOBANOĞLU, "Köprülü Külliyesi" mad., **D.B.İ.A.**, C. 5, İstanbul, 1994, s. 89. Paşa'nın bugün yurtdışında kalan Uyvar, Kamanice, Yanova, Kisoma, Kalkandelen, Şam ve Kandiye'de, yurt içinde İstanbul, İzmir, Karasu, Çorlu, Vezirköprü'de çeşitli eser ve vakıfları görülmektedir (Mehmed Süreyya, "Ahmed Paşa (Fâzıl) mad., **a.g.e.**, C. 1, s. 209; A. ÖZCAN, a.g.mad., s. 262; T. ÖZCAN, a.g.mad., s. 441; N. ŞİMSİR, "Köprülü Fâzıl Ahmed Paşa'nın İzmir'deki

Yukarıdakilerden yapının banisinin Fazıl Ahmed Paşa olduğu anlaşılmalı birlikte inşa tarihi konusunda kesin bir şey söylenemez. Paşa'nın sadarete bulunduğu 1661- 76 yıllarını inşa tarihi olarak kabul etmek mümkündür.

Medresenin 1943 depremini hafif çatlaklarla atlattığı, orijinalde kurşunla kaplı çatının kurşunlarının sökülerek önce kiremitle, ardından 1974'deki onarımında bakırla kaplandığı bilinmektedir.⁶²⁹ Yapı 1964 yılından beri, İlçe Halk Kütüphanesi olarak kullanılmaktadır.⁶³⁰ Yeni fonksiyonunu ifa ederken yapıya zarar verilmediğini görmek sevindiricidir.⁶³¹

Mimari ve Süsleme: Kuzeyden güneye doğru hafifçe alçalan meyilli bir alanda kurulan yapının kuzey cephesi sokağa, diğer cepheleri duvarlarla çevrili avluya açılmaktadır (Foto.:523-25).

Tipik açık avlulu medrese semasında inşa edilen yapı; dört yanı revaklarla çevrili dikine dikdörtgen şeklinde, şadırvanlı bir avlu, avlunun kuzey ve güneyinde karşılıklı, altışardan on iki hücre ve doğuda ana bünyeden dışa taşırılan büyükçe bir dersane-mescidden oluşmaktadır (Çiz.:57). Dershane, hücreler ve revakların hücrelerin önüne gelen kuzey ve güney kolları kubbe, revakın doğu ve batı kollarının ortalarında tekne tonoz, yanlarda oval kubbelere görülmektedir. M. Sözen'in plânında revakın, dershane- mescit ve giriş önündeki kesimlerde orta gözlerde tekne, iki yandaki birer gözde de aynalı tonoz görülmektedir. Bu değişikliği M. Sözen'den sonraki restorasyona bağlamak mümkündür.

Yapının dış cephesinin tamamında, avluya bakan iç kesimlerde ise, kapı, pencere, dolap ve ocak nişi çevrelıklarinde muntazam kesme taş işçilik görülür (Foto.:23-25). Dershane ve hücrelerin içi ve avluya bakan yüzeyler sıvayla kaplıdır. Ocak bacalarında tuğla kullanılmıştır.

Doğu-batı doğrultusunda uzanan 37.60 x 30.10 m. boyutlarındaki⁶³² yapının girişi, batıdadır (Foto.:524). Batı cephenin ortasında ana kapı, bunun solunda ise küçük bir başka kapı yer alır. Doğu ve güney cephede dikdörtgen açıklıklı pencerelerden başka hareketli bir unsur görülmez. Pencere bulunmayan kuzey cephe sağırdır. Tüm cephelerde duvarlar, profilli kesme taş bir kornişle son bulur.

Dershanenin cephe düzeninde biraz daha bir fazla özen gözlenmektedir (Foto.:526). Dikdörtgen açıklıklı alt pencerelerin üzerinde, sivri kemer içerisine alınmış, içleri sade alınlıklar görülür. Kuzeyde içe bakan iki dolap nişi sebebiyle, bu cephede alt katta pencere açılmamıştır.

Vakıflarına Ait Hicri 1141 Tarihli Bir Muhasebe Bilançosu", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, S. XII, İzmir, 1997, s. 155 – 181; N. SAKAOĞLU, "Köprülüler" mad., **D.B.İ.A.**, C. 5, İstanbul, 1994, s. 93; Mustafa Nuri Paşa, **Netayicü'l-Vukuat**, C. I-II (Sadeleştiren Notlar ve Açıklamaları Ekleyen, N. ÇAĞATAY), Ankara, 1992, s. 310; O. KÖPRÜLÜ, "Kandiye'de Köprülüler'e Ait Kitabeler", **İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan**, Ankara, 1988, s. 493 - 94 ; V. ÇABUK, Köprülüler, İstanbul, 1988, s. 159; İ. H. UZUNÇARŞILI, **Osmanlı Tarihi**, C. III/1, Ankara, 1995, s. 401-28; İ. H. DANİŞMEND, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, C. 3, s. 445; M. T. GÖKBİLGİN, "Köprülüler" mad., **İ.A.** C. VI, İstanbul, 1967, s. 897-905. Hafız Hüseyin Ayvansarâyî, **Mecmuâ-i Tevârih** (Hazırlayanlar: F. Ç. DERİN - V. ÇABUK) İstanbul, 1985, s. 185; J. BLAŞKOVIÇ, "Sadrazam Köprülüzade (Fazıl) Ahmed Paşa'nın Ersekujvar Bölgesindeki Vakıfları 1664-66", **Tarih Enstitüsü Dergisi**, S. 9, İstanbul, 1978, s.293-342; M. O. BAYRAK, **a.g.e.**, s. 51.

⁶²⁹ **Geçmişten** ..., s. 127.

⁶³⁰ **Geçmişten** ..., s. 127.

⁶³¹ Dershane-mescit okuma salonu, talebe hücreleri, kitap deposu, kuzey kolun doğu kolundaki hücre müdür odası, batı ucundaki hücre ise eşya deposu olarak kullanılmaktadır.

⁶³² 8.00 x 8.70 m. ölçülerindeki dershane dahildir.

Dershanenin kuzey, güney ve doğu cephelerinde duvar ortasında, ajurlu alçı şebekeli sivri kemerli, birer ince uzun üst pencere açılmıştır. Bu pencerelerin kemer kilit taşlarında birer rozet kabartılmıştır. Medresenin dış cephelere bakan alt pencerelerinin tamamı, lokmalı demir şebekelerle muhafaza altına alınmıştır. Yapının cephelerinde geçirdiği depremlere rağmen, ciddi bir bozulma görülmemektedir.

Dershaneyi, tromplarla geçilen, yüksek sekizgen kasnaklı bir kubbe örtmektedir (Foto.:526). Diğer birimlerin üzerini örten kubbe ve tonozlar hemen hemen aynı hizadayken, bu onların iki katına yakın bir büyüklükte ve yükseklikte tutularak vurgulanmıştır. İçteki tromp geçişlerin, hafifçe dışa yansıtıldıkları dikkat çeker.

Hücrelerin tamamı, revakın doğu ve batı kollarının orta kesimleri haricinde kalan birimleri pandantiflerle geçilen kasnaksız kubbelerle örtülmüştür. Hücreleri örten kubbelerin arasında, dikdörtgen kesitli, tuğla bacalar yükselir. Dershaneyi örten kubbenin metal alemine karşılık, diğer kubbelerde gayet zarif, “karacaören taşı”ndan kesilmiş taş alemler kullanılmıştır. Soğanvari şekilde başlayıp ince bir bilezik ve sivri bir tepelikle son bulan alemler, ters çevrilmiş cam kandilleri anımsatmaktadır.

Batı cephenin ortasına yerleştirilen kapı, mütevazı ölçülerde basit bir açıklıktır. Üç yandan ince bir silmeyle çevrilen kapı açıklığı, basık kemerlidir (Foto.:524). Kemerin kilit taşında, küçük bir rozet kabartılmıştır. Bunun solunda yer alan ikinci kapı, aynı işçilik ve formu taşımaktadır. Daha küçük tutularak ana kapının cephedeki rolünü destekleyen küçük kapı bugün, kullanılmamaktadır. İçte revaka açılan girişi sonradan kapatılan kapının, bu kesimde eskiden var olduğu düşünülen⁶³³ tuvaletlere giriş için yapılmış olması muhtemeldir. Kapının basık kemerinin ortasındaki kilit taşında, küçük bir rozet görülmektedir.

Ana kapıdan girilince; dört yanı revakla çevrili, ortasında ongen bir şadırvan bulunan, üstü açık avluya ulaşılmaktadır (Foto.:527). Oturma yerleri, fiskiye ve üst yapısı bulunmayan şadırvan, düzgün kesilmiş blok taşlarla meydana getirilen bir su haznesinden ibarettir. Avlunun zemini revakta da olduğu gibi kesme taş kaplamalıdır. Yekpare, düzgün, kesme taş sütunlarla taşınan, revakın şadırvanın hizasında bulunan karşılıklı iki sütunu yuvarlak, diğerleri sekizgendir.⁶³⁴ Diğerlerinde kare kaidelerin köşeleri pahlanarak gövdeye geçirilmektedir. Tüm sütunlarda aynı tip başlık kullanılmıştır. Köşeleri prizmatik üçgenlerle pahlanan mukarnaslı başlıklar, altlıklara nazaran daha hareketlidir (Foto.:529-29). Sütunların arasına ve sütunlarla hücre duvarları arasına atılan sivri kemerler, üzengi hizasında uzatılan dövme demir gergilerle sağlamlaştırılmışlardır. Revakın giriş ile dersane-mescit önündeki orta gözleri daha alçak ve dar kemerlerle vurgulanmıştır. Revakın giriş önündeki kemeri, üstten üç yanı dolanan ince bir silmeyle çevrilmiş olup, kemerin kilit taşında bir gülbezek görülür. Bugün revak kubbelerinin sadece birkaçında bulunan stilize bitki kompozisyonlu kalem işi nakışların, vaktiyle diğerlerinde de bulunduğunu düşünebiliriz. Bunların benzerleri dersane-mescit kubbesinde hâlen mevcuttur.

⁶³³ M. Sözen'in plânında, kapının yanında avlunun kuzeybatı köşesini oluşturan kesime “helâ yıkılmış” şeklinde bir not düştüğü görülmektedir. M. SÖZEN vd., a.g.e., s. 272, 604 numaralı şekil.

⁶³⁴ Yuvarlak sütunlardan güneydeki çap olarak diğerlerinden biraz daha büyüktür.

Avlunun kuzey ve güneyindeki hücreler, ölçü ve örtü itibarıyla birbirinin tam simetriğidir. Ancak kapı, pencere, niş yerleri gibi iç düzende, kuzey ve güneyde kendi içlerinde birbirinin aynısı olmak üzere, farklı bir düzen görülmektedir. Kuzeydeki hücrelerde avluya açılan, birer kapı ve pencereye yer verilmiştir. Doğu uçta, bugün müdür odası olarak kullanılan hücrenin yapı dışına açılan penceresi, bu kanatta simetrisinin dışına çıkan tek unsurdur. Kapı ve pencere açıklıkları, medresenin güney kolunda olduğu gibi, dikdörtgen şeklinde olup söve ve lentoları tek parça blok taştan kesilmiştir (Foto.:525,29). Pencere açıklıklarında medresenin, tüm alt kat pencerelerinde olduğu gibi, lokmalı demir şebekeler görülmektedir. Kuzey kolda bulunan hücrelerde, kuzey duvarının ortasında birer ocak, iki yanında ise birer dolap nişine yer verilmiştir (Foto.:530). Kare şeklindeki ocak nişleri, basık yuvarlak kemer içerisine alınmış olup, üçgen şeklinde sivri bir tepelikle son bulmaktadır.⁶³⁵ Dikdörtgen şeklindeki dolap nişlerinin üstünde, içleri boşaltılmış ve yuvarlak kemerle kuşatılmış alınlıklara yer verilmiştir. Alınlıkların benzerleri, hücre kapıları üzerinde de görülür.

Medresenin güney kolunda yer alan hücrelerde, kuzeyden farklı olarak, dışa açılan ikişer pencereye yer verilmiş, revaka bakan penceresiz yüzde, hücrelerin batı duvarı yakınında birer kapı açılmıştır. Hücrelere girilince, ocak ve dolap nişlerinin yerinin, kuzeye göre değiştirilerek, hücreleri ayıran duvarlara alındığı göze çarpar. Hücrelerin doğu duvarında bulunan ocak ve dolap nişi düzeni, kuzeydekiyle aynıdır. Hücrelerin kapı, pencere, ocak ve dolap nişleri düzenlemelerinde fonksiyonel bir tutum sergilendiği dikkat çekmektedir. Hücrelerin kapı ve pencere kanatları yenidir. Şimdiki kapılarda menteşe kullanılmaksızın kanatlara oturtulan demir parçaların alt ve üstte kesme taşlarda açılan yuvalar içerisinde dönerek çalıştırıldığı görülmektedir. Orijinal kapıların da aynı esas ile çalıştırıldığını düşünmek yerindedir.⁶³⁶

Medrese bünyesinden dışa taşırılan dersane - mescidin avluya bakan cephesinde ortada bir kapı, iki yanında birer pencere yer alır. Yüksekçe bir eşikle geçilen ve ana kapının yakın bir benzeri olan kapıda, basık kemerli bir giriş açıklığı, bunun üzerinde, dikdörtgen boş bir kitabelik dikkat çeker (Foto.:531). Kapı açıklığının dersane - mescide bakan iç yüzü de aynı şekilde basık kemerle kapatılmış olup, kapının duvar kalınlığından ibaret derinliği, düz bir tonozla örtülmüştür. Dershanenin güney duvarı ortasında bulunan mihrabının önüne konulan kitap dolapları, mihrabı görmemize engel olmuştur. Ancak silmelerle çevrili mihrabın üç kenarlı niş ve yuvarlak kemerli küresel bir kavsaradan müteşekkil olduğu anlaşılmaktadır.⁶³⁷

Dershanede güney ve doğuda ikişer alt pencere, kuzeyde bunların yerine iki dolap nişi, üstte duvar ortalarında vitrayla bezeli yeni içlikleriyle sivri kemerli birer (kuzey hariç) küçük pencere yer alır⁶³⁸ (Foto.:532).

Sivri kemerle kuşatılan trompların aralarında, aynı şekilde, kör sivri kemerler atılmıştır.

⁶³⁵ Ocak şekli diğer kolda da aynıdır.

⁶³⁶ Benzer bir düzenek (ahşap dişlerle) Çarşamba'da Yayıncılar Köyü'nde Şeyh Habil Camii'nde de görülmektedir.

⁶³⁷ S.K.T.V.K.K.A.nde bulunan "Verizköprü Fazıl Ahmed Paşa Medresesi Rölöve-Restorasyon Projeleri" adlı dosyada yer alan rölöve çizimleri (A-A kesiti).

⁶³⁸ S.K.T.V.K.K.A.nde bulunan yukarıda sözünü ettiğimiz dosyada üst pencerelerin sonradan açıldığı belirtilmekle birlikte, bir izah getirilmemektedir. Bunların sonradan açılmış oldukları hissini veren bir işaret göremedik. Özellikle klasik devir ve sonrası medreselerimizdeki pencere düzeni dikkate alındığında hayli yüksek tutulan duvarlardaki üst pencerelerin bu yapıda da orijinal olabileceği akla yakın gelmektedir.

Kubbeye, tromp ve kör kemerlerde, üzerlerinden gidilerek orijinal canlılığını kaybetmiş kalem işi nakışlar görülür⁶³⁹ (Foto.:533). Stilize kıvrık dal, rumi, palmet ve hatayîlerin yer verildiği ve mavinin hâkim olduğu bitkisel kompozisyonda kırmızı, sarı ve yeşil görülmektedir. Kubbe eteğinde bir dizi iri palmet içerisinde, aynı kompozisyon tekrar edilmiştir. Kubbe içinde alt ve üstte palmetlerle son bulan oval kartuşlar, benzer motiflerle doldurulmuştur. Trompların hizasında, buldukları üçgenimsi alana uydurulmuş halde, ortada içi doldurulmuş iri bir palmetten başlayarak, köşelere doğru yönelen stilize bir bitki kompozisyonu tekrar edilmiştir.

Dershane-mescitte dikkat çeken bir başka orijinal unsur, dolap nişlerinin ahşap çifte kanatlarıdır. Birbirinin simetriği çakma kanatlar, ortası büyük olmak üzere, üçer panoya ayrılmıştır. Alt ve üst panoların sade bırakılmasına karşılık ortadakilerde, stilize çiçek şeklinde dekore edilmiş metal birer plaka dikkat çeker. Bunların benzerleri kanatların arasındaki binide ve kanatların alt ve üstündeki dövme demir menteşelerde görülür.

⁶³⁹ Aynı dosyada, son cemaat yeri kubbelerinde bir miktar kalem işi nakışın bulunduğu belirtilmektedir. Bugün bunlardan bir iz kalmamıştır.

3.3. TÜRBELER

HAVZA / DEREKÖY - VELİYYÜDDİN BİN BEREKET ŞAH TÜRBESİ

Katalog No : 3.3.1.
 Çizim No : 8.
 Foto. No : 534-537.
 İnceleme Tarih : Temmuz 2002.

Yeri: Türbe, Havza'nın 19 km. kadar kuzeydoğusuna düşen Dereköy'de bulunmaktadır (Foto.:50,534).

Tarihçe: Halk arasında "Zeyneddin bin Veli" şeklinde anılan türbe, batısındaki aynı adlı camiyle birlikte, camiye bitişik inşa edilmiştir. Camiler kısmında da belirttiğimiz gibi, yapılara ait bir inşa kitabesi bulunmamaktadır. Konuyla ilgili bulabildiğimiz tek kaynak, Hüseyin Hüsameddin'in Amasya Tarihi'dir. Buna göre cami ve türbe, Selçuklu Emirlerinden, Emir el-Hac Veliyyüddin bin Berekât Şah tarafından H. 647 / M. 1249-50'de yaptırılmış ve vakıfları düzenlenmiştir.⁶⁴⁰ Türbenin banisi olarak gösterilen Selçuklu Emiri Veliyyüddin'in ismine, kaynaklarda rastlayamadık. Cami ve türbenin tarihini aydınlatacak başka bir belgeye de ulaşamamıştır. Mevcut yapının plâni, duvar kalınlığı, işçiliği ve mimari elemanları bu tarihe uygun düştüğünden⁶⁴¹ Hüseyin Hüsameddin'in verdiği tarihin ciddiyetle karşılanması gerektiğini düşünmekteyiz.

Mimari ve Süsleme: Türbe; içten sekizgen, dıştan ise camiyle bitişmesi ve kuzeyinde bir giriş mekânı yer alması itibarıyla, güneydoğu köşesi pahlı, dikine dikdörtgen şeklindedir. İçten sekiz köşeli, piramidal külah örtülü yapı, dıştan camiyle birlikte kırma çatıyla örtülüdür (Çiz.:8). Sıvalı sekizgen külah, pek muntazam değildir. Çatı, 1940 yılında kuzeye eklenen caminin çatısının devamı olarak yapılmıştır. Kuzey cephedeki kapıyla girilen türbenin, sekizgen kenarları, birbirine yakın ölçülerde, ancak aynı değildir. Kible duvarında alt seviyedeki mazgal pencere, yapının altındaki cenazelik katına işaret etmektedir.

Sekizgen yapının kuzeyinde yeni cami, batısında eski cami bulunmaktadır. Türbenin kuzeyi, doğu yönde yeni bir kapıyla girilen, enine dikdörtgen şeklinde olup, bir tür giriş olarak belirmektedir (Foto.:534-35). Ancak bugün etrafını kapatan duvarlarla kendiliğinden oluşan bu kesimde, orijinalde ne tür bir düzen olduğu anlaşılamamaktadır.

Duvarlar iç ve dışta sıvalı olduğundan inşa malzemesi anlaşılamamaktadır. Doğuda, yeni caminin duvarına yakın kuzey köşede açılan yeni bir kapıyla, türbenin kapısının açıldığı kuzey cephesine ulaşılmaktadır (Foto.:534). Duvarlar son derece sade olup, iki sıralı kirpi saçakla son bulmaktadır.

İçten 3.25 x 3.25 m. ölçülerindeki türbenin duvarları, hayli kalın (1.05 m.) tutulmuştur. Kible duvarında, gövde katında dikdörtgen açıklıklı bir pencere, bunun altında, zemine yakın bir seviyede, cenazeliğe açılan mazgal bir başka pencere açılmıştır. İkinci pencere cenazeliğe işaret etmektedir. Ayrıca bir girişi bulunmadığından cenazelikle ilgili herhangi bir detaya ulaşabilmek mümkün değildir.

⁶⁴⁰ Abdizâde Hüseyin Hüsameddin, **a.g.e.**, C. I, s. 302.

⁶⁴¹ Belirtilen hususlarda cami de aynı kanaati vermektedir.

Yapının zamanla aldığı görünüm, türbe olduğu kanaatini vermekten uzaktır. Kuzey cephenin batı kenarına doğru, alt seviyede bir niş görülür. Giriş cephesinin ortasındaki kapı, basit, dikdörtgen bir açıklıktan ibarettir (Foto.:535). Türbeye; tek kanatlı, iki panoya ayrılarak oymalarla bezenmiş ahşap bir kapıyla girilir. Eğilerek girilecek kadar alçak tutulan kapının eşiği, hafif yüksektir. Birbirinin simetriği dikdörtgen panolarda, ortada tüm panoyu kaplayan eşkenar dörtgen çerçeve içerisinde, “S” kıvrımlarıyla birlikte, stilize, bitkisel bir kompozisyon görülür (Foto.:536). Barok karakterli iri kıvrımların ortasında, papatya benzeri stilize bir çiçek motifi yer alır. Panonun köşelerinde oluşan üçgen alanlarda, daireden dağılan ışık demetlerini hatırlatan, bir kompozisyon vardır. Ahşap yüzeyin oyulmasıyla kabartılan kompozisyonun üslubu, türbenin ilk inşasından çok sonralara; geç devir Batılılaşma dönemine işaret etmektedir.

Sadece kible yöndeki pencereden ışık alan yapının içi, bir hayli karanlıktır. Pencerenin yetersizliğiyle birlikte, duvarlar ve külahın kısa tutulması, yapının içinde basık bir etki uyandırmıştır. Türbede sanat değeri taşımayan iki sanduka bulunur (Foto.:537). Ortadaki biraz daha büyük, kible taraftaki küçük olan sandukalar,⁶⁴² kabaca yapılmış olup, küçük olanın bir çocuğa ait olması beklenir. Zamanla elden geçirilen, halen beyaz alçıyla kaplı sandukaların, kimlere ait olduğu konusunda elimizde bir belge olmamakla birlikte, bani ve bir yakınına ait olabilecekleri akla gelmektedir. Duvarlarda içte dört köşede, 1.70 m. yükseklikte taş kandillikler göze çarpar.

⁶⁴² 0.30 m. kadar yükselen kaideleriyle birlikte büyük 0.70 x 1.55 m., küçük 0.55 x 1.05 m. ölçülerindedir.

BAFRA / TÜRBE KÖYÜ – EMİRZA BEY TÜRBE Sİ

Katalog No : 3.3.2.
 Çizim No : 58.
 Foto. No : 538-549.
 İnceleme Tarihi : Ağustos 1994, Temmuz 2002.

Yeri: Türbe; Bafra'nın 5 km. kadar güneyine düşen, Türbe Köyü'nde, köy merkezinden birkaç yüz metre uzakta, tarlalar arasında bulunmaktadır (Foto.:538-40).

Tarihçe: Yapının giriş kapısı üzerindeki, üç parça mermere yazılmış, inşa kitabesinin sağ alt parçası yerinde değildir. 0.55 x 0.37 m. ölçüsündeki üst parça, iki satır halinde celi sülüs hatla kabartılarak yazılmış, 0.67 x 0.33 m. ölçülerindeki alt parça, yedi satır olup reyhaniye benzer bir hatla yine kabartma olarak yazılmıştır. Kitabenin üzerlerine çekilen kırmızı boya (aşu boyası olmalı) büyük ölçüde silinmiştir. Kaybolan parçayla birlikte kitabe Z. Oral tarafından 1956'da yayınlanmıştır. Arapça ve Farsça yazılan kitabenin metni şöyledir:⁶⁴³ (Foto.:541-43)

"لا اله الا الله محمد رسول الله
 فى تاريخ المحرم ثلث و ثمانين مايه
 ولو نجى من المنون احد نجى النبى الهاشمى احمد حباب هذه العمارة مرحوم مغفور
 معصوم سعيد شهيد حافظ كلام الله حاجى لطف الله بن امير محترم مكرم
 اميرزا بن حسين بك و خواهران مرحوم مذکور مرحومات مغفورات
 سعيدات شهيدات حافظات كلام الله پاشا و خواند
 خاتون و سلطان جعلهن الله فى بحبوحة الجنة چون حكم ربانى
 تاريخ طاعون در رسيد همه دريك لحظه بجوار حق
 پيوستند پدر و مادر خون دل ازديده بارانيدند و چو
 ن مدت مدیده ماتم داشتند و راحت دنيا جمله گذاشتند اما خور
 انديشند كى دنيا دنى فنا فنا است هر تحتى را بتخته تابوتى بدل
 كند هر شخصى عزيز را لباس كل من عليها فان پوشاند هر صاحب
 ذوق را شراب كل نفس ذائقة الموت بخشاند بفروزه نقصان
 ضيادادند وطريق تسليم نص ديد و دانستند كه حكم خدای عز و جل جزع
 بسيار كردن ويا صبوري نمودن رجوع نتواند بود هر كه
 را لباس حيوة پوشانيدند كاس ممام نوشانيدند"

"Lâilâhe illallah Muhammeduresulûllah

Fî târihi 'l-muharremi selâse ve semânine ve seb'a mayeh

*Velev necâ mine 'lmenûni ahedün necâ'n-nebiyyü 'l-Hâşimiyü Ahmed hibâb (habbâb-ı) (?) hâzihi 'l-
 'imâreti merhûm mağfûr*

Ma'sûm sa'id şehid hâfiz ü kelâmüllah Hacı Lütfullah bin Emîr muhterem mükerrerem

Emirzâ bin Hüseyin Bey ve havâhirân –ı merhûm mezkûr merhûmât mağfûrât sa'idât şehidât hâfizât

Kelâmüllah paşa ve İlalmuş paşa ve Havând (Hant)

Hâtun ve sultan ce'alehüllahü fî bahbûheti 'l-cenneti (?) çün hükm-i Rabbânî

Târih-i Tâ'ûn der resid hime der Bey (himederin) (?) lahza bicivâr-ı Hakk.

⁶⁴³ Kitabenin okunuşunda büyük ölçüde Oral'dan istifade ettik. M. Z. ORAL, "Durağan ve Bafra'da iki Türbe" *Bellekten* C. XX, S. 79, Ankara, 1956, s. 390-92. Bugün mevcut olmayan [...] içerisindeki yerler Oral'dan alınmıştır.

Pibustend peder ve mâder hûn del ez dîde bârânîdend ve çûn müddet-i medîde mâtem dâşdend ve râhat-ı dînya cümle kezâştend ammâ hûr

Endişend ki dînya denî fenâ est her tahti râb i-tahtihî tâbûtî bedel kend

Her şahsı azîz re'l-bâs küllü men 'aleyhâ fân pûşând her sâhib-i

Zevk râ şarâb küllü nefsin zâikatü'l-mevt bi haşând bifürûze noxsân zâdând

Ve tarîk-i teslîm-i nass dîd ve dânstend ki hüküm-ü Hüdâ-yı "azze ve celle cez'ün

Bi seyyâri kerden veya sabûrî nemûden rüçû' netvând bûd her ki re'l-bâs-ı hayat pûşânîdend kâs-ı memât-ı nûşânîdend."

Kitabeden türbenin, H. Muharrem 783/M. Mart 1381'de inşa edildiği anlaşılmaktadır.⁶⁴⁴ Türbeyi kitabesine göre tarihleyen H. G. Danişman, türbenin Candaroğulları veya İsfendiyaroğulları'na bağlı bir yerel yönetici tarafından yaptırıldığına işaret ederek, yapının "yöresel beylik mimari tarzını yansıttığını" belirtmektedir.⁶⁴⁵ Tarihçede de değindiğimiz üzere Emirza Bey bu yıllarda Bafra mıntıkasına hâkim olan yerel bir beydir. Türbenin Emirza Bey'in ölümü üzerine 1381'de inşa edildiğini, daha sonra vefat eden yakınlarının da türbeye defnedildiğini kabul etmek mümkündür.

Kaçak define kazılarıyla içerisindeki sandukaların büyük ölçüde talan edilmiş olan bakımsız durumdaki yapı, ağaç ve çalılıkların tahribatına da maruz kalmıştır. Vaktiyle içinde on yedi sanduka, dışında ise üç mezar bulunurken⁶⁴⁶ bugün içindeki sandukaların büyük bir kısmı yerlerinden edilmiş, bazıları kırılmış, ikisi de pencereden dışarı atılmış olarak, duvar dibinde bulunmaktadır. Türbenin dışındaki bahçede bulunduğu belirtilen üç mezardan ise eser kalmamıştır.

Mimari ve Süsleme: Tarlalarla çevrili etrafı açık, düz bir alanda bulunan türbe içten üçgenlerle geçilen iç yüzü hafif kavisli bir kubbe⁶⁴⁷, dıştan sivri konik bir külahla örtülü, kare şeklinde basit bir mekân düzenine sahiptir (Çiz.:58). Girişin bulunduğu güney cephede bir kapı, diğer cephelerde birer pencere yer alır (Foto.:538-40).

Büyük ölçüde moloz taş malzemeyle inşa edilen yapının, duvar köşeleriyle kapı ve pencere çevreliklerinde düzgün kesme taş kullanılmıştır. Dıştan son derece yalın görünümün bir

⁶⁴⁴ Tarihlerde ismi müstakilen geçmeyen "Bafra Beyleri" şeklindeki ifadelerle dolaylı olarak değinilmiş olan Emirza Bey'in adına bu türbe ile tahrir defterlerinde rastlanıldığı görülmektedir (M. ÖZ, a.g.e., s.20). Öz'ün, bölgede önemli bir şahsiyet olarak kabul ettiği Emirza Bey'in ölüm tarihi belirsiz ise de türbedeki kitabelerden kardeşlerinden Ahmed'in 1411, dört kızının da 1380'de öldüğü görülmektedir. Oral Emirza Bey'in de içinde olduğu Bafra Beylerinin "Pervane" soyundan geldiklerini öne sürmektedir (M. Z. ORAL, a.g.m., s. 409). Dilcimenin yayınında Emirza Bey adının "Mirza Hasan Bey" şeklinde geçtiği görülmektedir. Türbedeki kitabeleri yayınlamadan kitabeden ismen bahseden Dilcimen'in, konu hakkında başka bir belge göstermediği görülmektedir.

⁶⁴⁵ H. G. DANIŞMAN, "Emirza Bey Türbesi", **Anadolu Araştırmaları**, S. X, İstanbul, 1986, s. 544-45.

⁶⁴⁶ M. Z. ORAL, a.g.m. s. 392-95. V.G.M.A.Y.İ.D.A.'inde bulunan 55.03.01/4 numaralı dosyadaki V.E.E.F.'nde türbenin içindeki sanduka sayısı on yedi, dışındaki mezarlar dört olarak geçmektedir. Gökoğlu türbenin içinde on altı, dışında iki mezar, Danişman ise içte onaltı, dışta dört mezar bulunduğunu kaydetmektedir. A. GÖKOĞLU, **Paphlagonia: Paflagonya Kastamonu Sinop Çankırı Safranbolu Bolu Gerede Mudurnu İskilip Bafra Alaçam ve Civarı Gayri Menkul Eski Eserleri ve Arkeolojisi**, Kastamonu, 1952, s. 316-18; H. G. DANIŞMAN, "Emirza Bey Türbesi", s. 544). Sayılardaki fark, türbenin zamanla talan edildiğine işaret etmektedir.

⁶⁴⁷ Danişman'ın çiziminde kubbenin iç eğimi bugünkünden biraz farklıdır. Görebildiğimiz kadarıyla hatlar bu kadar derin ve keskin değildir. Danişman, kubbenin sonradan yapılan sivri ikinci bir ahşap kabuk ile kaplı olduğunu belirtmektedir. Kanaatimizce orijinali külah olabilecek kaplama tahrir olunca, belirtilen kabukla, türbe korunmaya çalışılmıştır.

hâkim olduğu 9.10 x 9.10 m. ölçülerindeki yapının duvarları, 1.02 m. kalınlıktadır. Etrafı ve üzeri ağaçlarla sarılmış vaziyetteki yapının duvarlarının ne şekilde son bulduğu belli değildir. Yer yer duvarların çatlamasına⁶⁴⁸ sebep olan ağaç ve çalılıklar, üst örtünün görülmesine büyük ölçüde engel olmaktadır. Sağlam ve bitkilerin istilasından kurtulabilmiş küçük bir kesimde, alaturka kiremitler görülmektedir. Örtü tamamıyla çalılıklarla kaplandığından dış çizgileri, sınırı ve şekli etraflıca görülememektedir.⁶⁴⁹ Giriş kapısının yerleştirildiği güney cephedeki tek açıklık ve hareketli unsuru, kapı olmakta, diğer cephelerde ise dikdörtgen açıklıklı birer küçük pencereyle, aynı cephe görüntüsü tekrarlanmaktadır.

Türbenin kapı açıklığı, sivri kemer şeklinde kesilen tek parça blok kesme taşla kapatılmıştır. Üstüne inşa kitabesi yerleştirilen kapının çevreliğinde, düzgün kesme taş kullanılmıştır. Bugün yer yer aşınan kapı sövelerinde, stilize bitkisel kompozisyonla bezeli birer bordür görülür (Foto.:541,44). Birbirinin simetriği bordürlerde stilize palmet ve rumilerle donatılmış kıvrık dallar görülmektedir. Bordürlere birkaç santimetrelik mesafede, dökülen sıva altında duvar yüzeyine gömülü, örgülü geometrik bezemelere sahip kare şeklindeki iki tuğla ilgi çekicidir.⁶⁵⁰ Kapı açıklığını kapatan kesme taş blok üzerinde, bordürlerdekine nispetle, daha yüzeyel kabartılan, yine stilize bitkisel bir başka dekor yer alır. Kemerin tepe noktasında bulunan bir palmet kompozisyonun eksenini oluşturmaktadır. Bunun sağ ve solunda simetrik olarak, köşelerde birer büyük rozet, arada ise kemer kavşına uydurulmuş, ucu birer palmetle sonlanan damla şeklinde, içi palmet ve rumilerle bezeli bir kompozisyon görülür. Rozetlerin içinde altı kollu yıldızdan dağılan palmet ve rumilere yer verilmiştir. Kapı üstünde, kitabe çevresinde, duvarın diğer kesimlerinden farklı olarak düzgün kesme taş kaplama dikkat çekmektedir. Kitabenin alt sırasının iki ucunda, küçükçe birer taşın hafifçe ileri taşırıldığı görülmektedir (Foto.:541). Bunların vaktiyle, kapı açıklığı önünde bulunan muhtemel bir kapı sundurmasını taşıdıkları düşünülebilir.

Türbenin içerisine girilince daha önce değindiğimiz tahribat, maalesef ilk dikkat çeken husus olmaktadır (Foto.:545-46). İki doğu pencereden dışarı çıkarılarak duvara dayanmış halde, kendi haline terk edilen mermer sandukaların çoğu delik deşik edilen toprak zemin üzerinde, geliş güzel durmaktadır. Sandukalardan sadece biri yerindedir. Yapı içerisinde tam bir sükûnet ve yalnızlık hâkimdir. Yer yer sıvaları dökülmüş duvarlarda, kapı açıklığının iki yanında sivri kemerli iki niş yer alır. Kapı açıklığı dışta olduğu gibi, içte de dikdörtgendir. Kapı eşiği şimdiki zeminden 0.30 m. kadar yüksektedir. Pencereler nispeten küçük, duvarlar da alçak tutulmuştur. Yapının içinde batıda sekiz, kuzeyde iki olmak üzere, duvarlarda 1.20 m. kotunda açılan ve duvarın dışına kadar ulaşan delikler ilgi çekicidir (Foto.:546). Bunların işlevi, orijinal olup olmadıkları belli değildir. Özellikle rutubetin yoğun olduğu batı ve kuzey cephelerde yer almaları, nem oranı yüksek olan bir bölgede bulunan yapının nemini izole etmek maksadıyla yapılmış olabileceklerine işaret sayılabilir. Deliklerden bazılarının zemini düz, üstü yarım daire

⁶⁴⁸ Özellikle doğu cephede, pencere üzerine kadar inen büyük bir çatlak hayli tehlikelidir.

⁶⁴⁹ Eski bir resimde yapıyı henüz tam olarak sarmayan çalılıkların arasından, alaturka kiremit kaplı konik sivri külah benzeri bir form görülmektedir. Bu durumda içteki kubbenin, dıştan konik bir form kazandığı anlaşılmaktadır. Aynı resimden, dış duvarların üst köşelerinin üçgen şeklinde bağlandığı, bu kesimlerin sonradan tuğla örgüyle doldurulduğu sonucu çıkarılabilir. **Geçmişten ...**, s. 74.

⁶⁵⁰ Görülebildiği kadarıyla tuğla kullanımı bunlarla sınırlıdır.

şeklinde muntazam bir form göstermesi, tahribat sonucu yapılmış olabilecekleri ihtimalini ortadan kaldırmaktadır.

Yer yer dökülen sıva altında, moloz taş malzemenin seçildiği duvarların üstünde, duvar yüzeyinden hafifçe taşırılan üçgenli kubbe geçişleri vardır. Kubbe geçişleri arasında duvar ortasında görülen, yüzeyden hafifçe içe çekilen kör sivri kemerler, son derece yalın tutulan yapıyı bir nebze hareketlendirmiştir. Sıvaların döküldüğü kesimlerde görülen yatay tuğla sıraları, kubbenin tuğladan yapıldığını göstermektedir.

Türbenin içinde bugün, bir kısmı kırılmış halde on beş kadar mermer ve kalker taşından yapılmış sanduka sayılabilmektedir.⁶⁵¹ Z. Oral'ın sandukalardan tespit ettiği üzere, türbede gömülü şahısların isimleri ve ölüm tarihlerini plândaki sanduka numaralarına göre şöylece sıralayabiliriz: 2- Emirza Bey kızı Hant Hatun (H. Recep 782 / M.1380), 3- Emirza Bey kızı Sultan Hatun (H. Recep 782 / M.1380), 4- Emirza Bey kızı İlalmiş Hatun (H. Şaban 782 / M.1380), 5- Emirza Bey oğlu Hacı Lütfullah (H. Şa'ban 782 / M.1380), 6- Emirza Bey kızı Paşa (H. Şa'ban 782 / M.1380), 7- Mehmet Kızı Giçi Hatun (H. Recep 782 / M.1380), 9- Hüseyin oğlu Ahmed (H. 814 / M. 1411-12), 10- Emirza Bey (Ali Beyoğlu Hüseyin Bey oğlu Emirza Bey), 11- Ali Bey kızı Şeref Hatun (H.799 / M.1396-97), 12- Hüseyin oğlu Resul, 14- Gazi oğlu Seyyid (H. 814 / M.1411-12), 15- Sultan Baht Hatun (H.814 / M.1411-12), 16- Sultan Hant Hatun (H.814 / M.1411-12) Oral, 1 numaralı sandukanın baş ve ayakucu şahidelerinin o tarihte mevcut olmadığını, diğer kesimlerde yazı ve tarih bulunmadığını, 8 nolu sandukada yazı olmadığını, 10 numaralı Emirza Bey'in sandukasında tarih görmediğini, 12 numaralı Hüseyin oğlu Resul'ün sandukasında ölüm tarihinin silindiğini, 13 numaralı sandukada tarih ve isim görülmediğini, 15 numaralı sandukada yazı bulunmadığını belirtmektedir. Sandukalarda ölümle ilgili veciz sözler, dualar, kelime-i tevhid, ayet-i kerimeler (Ayete'l-Kürsî ve ölümle ilgili ayetler) yazıldığı anlaşılmaktadır. Yine Z. Oral'ın tespitine göre avludaki kabirlerde, Mehmed oğlu Gazi (H. 872 / M. 1467-68), Şadi oğlu Hızır (H. 782/M.1380-8), Şadi oğlu Eylük (ölüm tarihi yok) isimleri görülmektedir.

Sandukalarda geçen tarihlerin en erkeni Ali Bey kızı Şeref Hatun'a (Emirza Bey'in kız kardeşi olmalı) ait sandukada geçen 1396–97 tarihidir. En geçi ise 9, 14, 15, 16 numaralı sandukalarda görülen 1411–12 tarihidir. Yukarıdakilere ve türbenin inşa kitabesine (H. Muharrem 783/M. Mart 1381) bakarak türbenin Emirza Bey'in ölümü üzerine 1381'de inşa edildiğini, daha sonra vefat eden yakınlarının da türbeye defnedildiğini söyleyebiliriz. Kaynaklarda Emirza Bey'in ölüm tarihi bilinmez. Sandukalarda kıvrık dal, rumi, palmet, rozet ve yazı kompozisyonları kabatrtılmıştır (Foto.:546-49).

⁶⁵¹ H. G. Danişman, türbede on altı mezarlar bulunduğunu belirtmektedir. H. G. DANIŞMAN, "Emirza Bey Türbesi", s. 544. Danişman sağ ve sol koldaki sandukaların 0.30 m. yükseklikteki taş döşeli sekiler üzerinde bulunduğunu belirtmektedir. Sekiler bugün tahrip olmuştur.

BAFRA / ÇETİNKAYA BELDESİ – HIZIR BEY TÜRBESİ (KÜMBET DEDE)

Katalog No : 3.3.3.
 Çizim No : 59.
 Foto. No : 550-551.
 İnceleme Tarihi : Ağustos 1994.

Yeri: Türbe; Bafra'nın 4 km. kadar batısına düşen Çetinkaya Beldesi'ne⁶⁵² bağlı Kümbet Tepe mevkiinde, Bafra'ya takriben 3 km. mesafede bulunmaktadır (Foto.:550).

Tarihçe: Halk arasında "Kümbet Dede" adıyla da anılan türbeye ait, bir inşa kitabesi yoktur. Çeşitli tarihi kaynaklarda 1411 veya 17'den önce Bafra'yı eline geçiren Candaroğlu İsfendiyar Bey'in, şehri, oğlu Hızır Bey'e verdiği bildirilmektedir.⁶⁵³ Türbenin Hızır Bey adıyla anılmasına⁶⁵⁴ bakılarak, Candaroğlu Hızır Bey'e ait olabileceği ve yakınında bulunan hamamla birlikte, Hızır Bey'in Bafra'ya hâkim olduğunu bildiğimiz 1411–1420 arasında, kendisi tarafından yaptırılmış olabileceği düşünülebilir. Tarihi kaynaklarda Hızır Bey hakkında bilinenler oldukça sınırlıdır.⁶⁵⁵

Türbenin 70–80 m. kadar güneydoğusunda, aynı adla anılan, kitabesiz ve kısmen harap bir hamam bulunmaktadır. Her iki yapının, Hızır Bey'in Bafra'ya hâkim olduğunu bildiğimiz 1411–20 arasında, kendisi tarafından yaptırılmış olabileceği düşünülebilir.⁶⁵⁶

Türbenin içinde ve yakınlarında bir mezar veya kitabe bulunmamakla birlikte vaktiyle içinde bir mezar bulunduğu anlaşılmaktadır.⁶⁵⁷ Yapı bugün, kısmen harap bir vaziyette kendi haline terk edilmiştir. İçindeki mezar, tamamen yok olmuş, kapı ve pencere çevrelikleri tahrip edilmiş,⁶⁵⁸ batıda daha fazla olmak üzere, duvar yüzeyleri kısmen tahrip olmuş, kubbe kaplaması dökülerek ortasında da küçük bir delik açılmıştır.

⁶⁵² Çetinkaya'nın belde olmasından önce Türbe Mardar Köyü dahilinde idi. Bkz. K. DİLCİMEN, *Canik Beyleri*, s. 63.

⁶⁵³ İ.H. UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Tarihi*, C. I, Ankara, 1998, s. 358; Y. YÜCEL, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar I*, s. 93; M. ÖZ, *a.g.e.*, s. 20; Mehmed Neşri, *Kitab-ı Cihanümâ* (Yayınlayan: M. A. KÖYMEN – F. R. UNAT), C. II, Ankara, 1957, s. 358; Hoca Saadetin Efendi, *Tacü't- Tevarih*, C. II, s. 96.

⁶⁵⁴ Yapının, 1485, 1520 ve 1576 tarihli tahrir defterlerinde "Türbe- yi Hızır Bey vakfı İsfendiyar" şeklinde anıldığı görülmektedir. M ÖZ, *a.g.e.*, s. 147. Dılcimen türbeyi bir belge göstermeksizin İsfendiyar oğlu Hızır Bey'e atfetmektedir (K. DİLCİMEN, *Canik Beyleri*, s.63; K. DİLCİMEN, *Samsun Tarihinde Önemli Olaylar*, s.35.

⁶⁵⁵ Uzunçarşılı Bafra'da H. 814 / M. 1411–12 tarihinde Hızır Bey adına bir miracnâme'nin tercüme edilmiş olduğunu belirtmektedir. İ. H. UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Tarihi*, C. I, s. 358.

⁶⁵⁶ Samsun ve Bafra havalsininin İsfandiyar Bey tarafından alınmasından kısa bir süre sonra, Çelebi Sultan Mehmed'in Kastamonu ve Canik'e bir sefer yaptığı, bu tarihte Samsun'u alamadığı (1418), ancak iki sene sonra oğlu Murad'ı ve yeni atabeyi Rum Beylerbeyi Hamza Bey'i bu işe tayin ettiği, Candaroğlu Hızır Bey'in bu sefer Osmanlı kuvvetlerine mukavemet göstermeden Samsun'u teslim ettiği görülmektedir. Tarihi kaynaklarda Çelebi Sultan Mehmed'in, Hızır Bey'le görüşerek, yanında kalmasını teklif ettiyse de, Hızır Bey'in, babasının yanına döndüğü kaydedilmektedir. (Aşık Paşazâde, *Osmanoğullarının Tarihi*, s.424; Hoca Saadetin Efendi, *Tacü't Tevarih*, C. II, s. 96; İ. H. DANIŞMEND, *a.g.e.*, C. I, s. 178; İ. H. UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Tarihi*, C. I, s. 358; Y. YÜCEL, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar I*, s. 94; M. ÖZ, *a.g.e.*, s. 20). Buna bakarak Hızır Bey'in Bafra'yı elinde bulundurduğu yıllarda türbe ve hamamı yaptırdığı, Bafra elinden çıkınca babasının yanına döndüğünden, buraya defnedilmediği, türbede vaktiyle olduğu bilinen ancak şimdi ortadan kalkan mezarın başka birisine ait olabileceği düşünülebilir. Altaylı bir belge göstermeksizin birçok kaynağın aksine Hızır Bey'in babasının yanına dönmeyip (Güneş'te aynı kanaattir. H. GÜNEŞ, *a.g.e.*, s. 3) Bafra'da kaldığını, türbenin Hızır Bey'e ait olduğunun söylenmesine rağmen bunun belli olmadığını belirterek, mezar taşını kırılıp sonradan kaybolduğunu bildirmektedir. A. ALTAYLI, *a.g.e.*, s. 20.

⁶⁵⁷ S. CEMBELOĞLU - M. CEMBELOĞLU, *İlimiz ve Bölgemiz Samsun Kitabı*, s. 66; A. GÖKOĞLU, *a.g.e.*, s. 318. Belirtilen yayınlarda mezarın şekli hakkında herhangi bir bilgi verilmektedir. Gökoğlu mezarda isim ve tarih bulunmadığını belirtmektedir.

⁶⁵⁸ Bu zararın define avcıları tarafından verilmiş olabileceği anlaşılmaktadır.

Mimari ve Süsleme: Türbe uzaklardan görülebilecek şekilde, küçük bir tepe üzerinde bulunmaktadır (Foto.:550). 7.60 x 7.60 m ölçülerindeki türbe, üçgenlerle geçilen tek kubbeyle örtülü, kare şeklinde tek bir mekândan oluşmaktadır (Çiz.:59). 0.90 m. kalınlığındaki duvarlarda kuzeyde bir kapı, doğu ve güneyde birer pencere açılmıştır. Yer yer dökülen ve büyük ölçüde aşınan duvar yüzeyleri, yapının orijinal cephe görüntüsünü ilk bakışta algılamamızı güçleştirtedir. Dikdörtgen şeklindeki kapı ve pencere açıklıklarının etrafı tahrip olmuştur.

Yapının duvar köşelerinde, kapı ve pencere çevreliklerinde yer yer kaba yonu taş, diğer kesimlerde moloz taş, üst örtüde ise tuğla kullanılmıştır (Foto.:551). Duvarlarda taşın yanı sıra çok az olmak üzere tuğla da görülmektedir. Tahribat sebebiyle duvarların üst kesiminin nasıl bir kornişle bittiği, kubbe geçişlerin dışarıya nasıl yansıtıldığı gibi hususlarda kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Ancak mevcut görünüşe dikkatle bakıldığında, korniş hakkında bir ipucu olmamakla birlikte (kirpi saçak olabilir), köşelerde üçgen şeklinde bir düzenleme fark edilmektedir. Köşelerden kubbeye doğru, yükselen sırtın iki yanı alçaldığı görülmektedir. Kubbe kasnaksız olarak, yelpaze şeklindeki bir geçiş kuşağı vasıtasıyla duvarlara oturtulmuştur. Geçişlerde yer yer düzgün kesme taş işçiliği görülür. Kaplaması tamamen dökülen tuğla kubbenin kimi yerlerindeki izler, kaplamanın oluklu kiremit olduğuna işaret etmektedir. Kubbenin ortasında yaklaşık 0.50 m. çapında bir delik bulunmaktadır.

Türbenin içinde de dışında olduğu gibi hiçbir süs unsuru yoktur. Orijinal döşeme seviyesi kaçak define kazılarıyla tahrip olduğundan, döşemenin cinsi belli değildir. Bugün toprak zeminde sanduka veya benzeri bir kalıntı mevcut değildir.

LÂDİK – SUNULLAH PAŞA TÜRBESİ

Katalog No : 3.3.4.
 Çizim No : 60-62.
 Foto. No : 552-556.
 İnceleme Tarihi : Ağustos 1994, Ağustos 2002.

Yeri: Türbe, ilçe merkezinde, Bahşi Mahallesi'nde bulunmaktadır (Foto.:552-53).

Tarihçe: Yapıya ait bir kitabe olmadığı gibi kayıtlı bir vakfiyesine de rastlayamadık. Bir belgede⁶⁵⁹ “Sadullah Paşa Türbesi” şeklinde de kaydedilen yapının adı, diğer bazı belgelerde⁶⁶⁰ ve halk arasında “Sunullah Paşa” şeklinde geçmektedir.⁶⁶¹

Yöreyle ilgili araştırmalarda⁶⁶² inşa tarihiyle ilgili bir ipucu bulunmayan yapıdan, Evliya Çelebi, Seyahatnamesi'yle, Hüseyin Hüsameddin'in Amasya Tarihi'nde bahsedilmektedir. M. Tunçel, yapıyı Canik Beyleri devrine, 14. y.y. sonu veya 15. yy. başlarına tarihlemektedir.⁶⁶³ Çeşitli tarihi kaynaklarda tespit ettiğimiz üç ayrı Sunullah Paşa'nın Lâdikle ilgisine rastlayamadığımızdan bunları yapıyla irtibatlı düşünmek için elimizde yeterli bir dayanak oluşmamaktadır. Yapının isminde geçen paşa ifadesi, Osmanlı dönemine işaret sayılabilir. Ayrıca Lâdik'in Osmanlı döneminde saray ve yakın çevresinin sayfiye yeri olduğu ve birçok Paşa sarayı barındırdığı hatırlanacak olursa⁶⁶⁴ yapının bu dönemlerden kalmış olabileceği tarihen daha mümkün görünmektedir. Türbenin plân, mimari, malzeme özellikleri ve cephe düzeni klasik Osmanlı üslubuna yakın durmaktadır. Bunlara bakarak yapının 15. yüzyılın 2. yarısında inşa edilmiş olabileceğini düşünmekteyiz.

1991 yılı civarında, üst örtüsü yıkık durumdaki yapının Lâdik depremlerinden birisiyle tahrip olduğu anlaşılmaktadır. Yayınlarda tarih verilmemekle birlikte yapının Lâdik'e en büyük hasarı veren 1943 depreminde zarar gördüğü düşünülebilir.⁶⁶⁵ Uzun süre ciddi bir restorasyon görmeyen yapının, bu arada yöresel bazı müdahalelerle ayakta tutulmaya çalışıldığı düşünülebilir. Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde 1969 yılına ait rölöve ve restorasyon projesi, yapının bu tarihlerde restorasyona alındığına işaret sayılmakla birlikte, 1991 yılına kadar restorasyonun gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır.⁶⁶⁶ 1994 yılındaki ziyaretimizde, yöre

⁶⁵⁹ V.G.M.A.Y.İ.D.A, 55.07.01/01 numaralı dosyada bulunan V.E.E.F.

⁶⁶⁰ Abdizâde Hüseyin Hüsameddin, **a.g.e.**, C. I, s. 315;

V.G.M.V.K.A., 2270 numaralı Samsun İl Fihristi, s. 62, sr. 37 (Yeni Şahsiyet Kaydı esas no 490, sıra no 491/299.

⁶⁶¹ TUNÇEL vakıflara ait bir yayında geçen “Sadullah” şeklindeki isme değinmektedir. Araştırmacı, halkın yapıyı “Sunullah” şeklinde adlandırmasından hareketle bu ismi tercih etmektedir. M. TUNÇEL, “Lâdik'te İki Türbe”, **IX. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi Bildirileri**, C. III, Ankara, 1995, s. 354. Biz de bu görüşe katılmaktayız.

⁶⁶² Yöresel yayınların bir kısmında adından söz edilmezken, “Sunullah” adıyla yapıyı anan birisinde yapının, 1200 yıllarında Selçuklu kumandanlarından Lâdikli Sunullah Paşa adına yaptırıldığı (**Geçmişten ...**, s.107), bir diğerinde Selçuklu devri eserlerinden olduğuna dair bir rivayet kaydedilmektedir (İ. ÇAKAN, **a.g.e.**, s. 471). Konuyla ilgili herhangi bir belge ve açıklamanın yer almadığı bu araştırmalardan başka, diğer bir araştırmada, Lâdik'teki tarihi eserleri sıralayan listede yapının adı geçmektedir (H. YİĞİT, **a.g.e.**, s. 206).

⁶⁶³ M. TUNÇEL, “Lâdik'te İki Türbe”, s. 350.

⁶⁶⁴ Konuyla ilgili olarak Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesine bakılabilir. Buna daha önce tarihçe bölümünde yer vermiştik.

⁶⁶⁵ Tunçel'in 1991 yılında düzenlenen IX. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi'ne sunduğu resimler ve yapıyı tanıtan cümleleri, yapının o yıllarda henüz restore edilmediğini göstermektedir.

⁶⁶⁶ Lâdik'teki depremler hakkında bkz. M. BLUMENTHAL “Lâdik Deprem Hattı (Samsun İli) **Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü Mecmuası**, S.1/33, İstanbul, 1945, s. 153-162; M. TUNÇEL, “Lâdik'te İki Türbe”, s. 353; M. TORUN, **a.g.e.**, s. 95; A. ALTAYLI, **a.g.e.**, s. 41.

sakinlerinden yapının 1993'te restore edildiğini öğrenmiştik. Yöre sakinlerinden görüştüğümüz yaşlı bir şahıs, türbenin yanında 1966 civarında kaldırılan, küçük bir tarihi mescit olduğunu belirtmiştir.⁶⁶⁷ Yapı halen kilitli tutulmakta olup bakımlıdır.

Mimari ve Süsleme: Türbe; düz bir alanda, batısında komşu bir evin bahçesi, kuzey ve doğusunda sokaklarla çevrili, güneyde ise önü açık bir konumdadır (Foto.:552). Türbe iç ve dıştan sekizgen plânlı, kubbeye örtülü bir gövde ile beşik tonozla örtülü, dikdörtgen şeklinde bir cenazelikten oluşur (Çiz.:60-62). Girişin bulunduğu kuzeyde, iki sütunla taşınan bir kapı sundurması yer alır (Foto.:554). Sekizgen gövdenin her yüzünde birer pencere açılmıştır.

Yapının inşa malzemesi çeşitlilik göstermektedir. Dış cephelerde kahverengi düzgün kesme taş kaplama, pencere söve ve alınlık köşelerinde, taçkapı ve kapı sundurmasını taşıyan sütunlarda beyaz mermer kullanılmıştır (Foto.:553-54). Son restorasyonda yapılan iç sıva altında kalan malzemeyi, bazı eski resimler ve M. Tunçel'in ifadelerinden öğreniyoruz. Buna göre iç yüzeylerde, büyük ölçüde kaba yonu ve moloz taş, kubbeye geçişteki kör kemer ve pencere çevreliklerinde, düzgün kesme taş kullanılmıştır.⁶⁶⁸

Sekizgen gövdenin kuzeyinde 3.70 m. x 2.15 m. ölçülerinde küçük bir giriş ünitesi yer alır. Kenarlarda 1.20 m.ye kadar yükselen yarım duvarların ortasındaki dört basamak, türbeye çıkışı sağlamaktadır (Foto.:554). Yarım duvarların üzerinde yer alan iki sütun, kapı sundurmasına destek vermektedir. Üstte, dövme demir gergilerle birbirine ve türbe duvarına bağlanan beyaz mermer sütunlar, basit profilli altlık, silindirik gövde, köşeleri pahlı profilli başlıklar ve başlık altı hizada bronz birer bilezikle, birbirinin simetriğidir. İlk bakışta cepheye oranla biraz büyükçe duran sütunların üzerinde, bugün basit kiremitle kaplı bir sundurma çatı yer alır (Foto.:554). Daha önce kırma çatı olan örtünün, son restorasyonda tek eğimli basit bir sundurma çatıyla yenilediği anlaşılmaktadır. Araştırmamız sırasında kapalı bulunan türbenin içine ve cenazeliğine girmek mümkün olmamıştır. Gerek 1969 tarihli rölöve çizimleri, gerekse M. Tunçel'in ifade ve çizimlerinden yapının, tonozla örtülü bir cenazelik katına sahip olduğu anlaşılmaktadır. M. Tunçel'in tespitlerine göre cenazeliğe, doğu ve batı cephelerin hemen yanı başında yapının içinde, zeminindeki açıklıklarla inilmektedir (Çiz.:62). M. Tunçel bunlardan batıdakinin, tonozun zamanla delinmesiyle, sonradan açıldığını kaydetmektedir.⁶⁶⁹ Cenazelik bugünkü sokak seviyesinin biraz üstünde son bulur.⁶⁷⁰ Türbeye dıştan bakıldığında, gövdeyle cenazeliği ayıran bir unsur görülmediği gibi Tunçel'in rölövelerinde görülen doğu ve batı yüzlerde cenazeliğe açılan küçük mazgallar da mevcut değildir. Bunların son restorasyonda kapatıldığı anlaşılmaktadır.

Sekizgen gövdede giriş kapısının bulunduğu yüz hariç tutulursa, birbirinin simetriği bir

⁶⁶⁷ Hüseyin Hüsameddin Lâdik'teki mahalleleri sayarken, Bahşi Mahallesinin yanı sıra, Sunullah Paşa Mahallesi'nin adını kaydederek, Sunullah Paşa'nın burada bir mescit veya cami yaptırdığına işaret eder. Hüseyin Hüsameddin'in sözünü ettiği mescit, yukarıda bahsettiğimiz mescit olabilir. Paşanın, mescidin yanındaki türbesine defnedildiği düşünülebilir. Aynı görüşmede yapının yanında biri sandukalı olmak üzere, altı mezar olduğunu öğrenmiştik.

⁶⁶⁸ M. TUNÇEL, "Lâdik'te İki Türbe", s. 347, 357-58. Tunçel'in ifadelerinden, son restorasyondan önce de duvarların içten sıvalı olduğu, Tunçel'in araştırması sırasında, bu sıvaya ait halen dökülmemiş kısımlarının bulunduğu anlaşılmaktadır (s. 349).

⁶⁶⁹ M. TUNÇEL, "Lâdik'te İki Türbe", s. 349.

⁶⁷⁰ Türbenin dış yüzeylerinde

cephede düzeni tekrarlanır (Foto.:553). Her yüzde dikdörtgen açıklıklı birer pencereye yer verilmiştir. Duvarlardan hafifçe içe çekilen yüzeylerde açılan pencereler, dikdörtgen bir çerçeveye alınarak vurgulanmıştır. Lokmalı demir şebekelerle muhafaza altına alınan açıklıkların etrafında, mermer söveler, üstte ise yekpare taştan kesilmiş sivri kemer görünümü alınlıklar yer alır. Sivri kemer içerisine alınan alınlıklar, ince profillerle detaylandırılmış olup, köşelikleri mermerdir. Türbenin bu seviyeden yukarısı, büyük ölçüde aslına uygun olarak restore edilmiştir. Hafifçe dışa taşırılan kornişin üstünde, duvarlar içe çekilerek sekizgen kasnağa geçilmiştir. Aynı şekilde yalın bir kornişle son bulan kasnağın üzerinde kesme taş kaplamalı, hafif şişkince bir kubbe yer alır. Basık yarım küre şeklinde başladığı anlaşılan kubbenin, bugünkü hafif şişkin formu, son restorasyondan kalmadır. 1969 yılında hazırlanan rölöve çizimlerinde kısmen çökmüş ve kaplamasının büyük çoğunluğu yıkılmış durumda gösterilen kubbenin kaplaması, mevcut birkaç parçanın işlenerek gösterildiği gibi, oluklu kiremittir.⁶⁷¹ Son restorasyonda büyük ölçüde yenilenen kubbenin kaplamasında kesme taş kullanılmıştır.

Giriş olarak değerlendirilen kuzey yüzde, köşelerde yüzeyden hafif çıkıntı teşkil eden plasterler yer alır. Profilli konsollarla son bulan plasterler arasına alınan taçkapı, plasterlerden biraz daha yukarıya uzanmaktadır (Foto.:555). Hafif çıkıntılı üst kesime, sözünü ettiğimiz sundurma çatı oturur. Kapının üstü, bursa kemeri şeklinde kesilen mermer levhalarla yalancı bir kuşatma kemeri şeklindedir. Üzengi hizasında basit profiller, köşeliklerde ise birer rozet yer alır. Taş yüzeyde kabartılan rozetlerden sağdaki sade⁶⁷², diğeri stilize eğrilerle bezelidir. Asıl kapı açıklığı, basık kemerli olup çevreliği, son derece yalın tutulmuş düzgün kesilmiş mermerdir. Kapı kanadı yenidir. Son restorasyonda yenilenen sıvayla kaplı duvarın üst seviyesinde, her kenarda birer kör sivri kemere yer alır (Foto.:556). Kemerler arasındaki pandantiflerle, sekizgenden yuvarlağa dönüştürülen duvarların üstünde, yalın bir kuşaktan sonra kubbe yükselmektedir. Sıva, kör kemerlerden aşağıda kalan kesimlerde görülmekte, bunun yukarısında kesme taş örgü (çoğu son restorasyonun eseri) yer almaktadır. M. Tunçel'in, kapatılmadan önce görme imkânı bulduğu, cenazeliğe inen merdivenler, gövde döşemesinin düzgün taş kaplamaları ve cenazelik katının düzeni hakkındaki tespitlerini aktarmayı uygun gördük.⁶⁷³ Yapının içerisinde hiçbir süsleme unsuru, yazıt ve sanduka yoktur. 1969 yılı rölöve çizimlerinde gövde katında, ortada görülen iki kademeli prizmatik sandukadan bugün eser yoktur. Çizimde sandukanın başka bir detayı belli olmadığından orijinalliği de şüphelidir.

⁶⁷¹ Araştırmasında Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki rölöveden söz etmeyen Tunçel, türbenin içten kubbe dıştan ise piramidal külahla kapalı olabileceğini belirtmektedir. M. TUNÇEL, "Lâdik'te İki Türbe", s. 348.

⁶⁷² Rozetin bulunduğu yalancı bursa kemerinin sol yarısını teşkil eden parçanın, onarımda düşen aslının yerine konulduğu anlaşılmaktadır. Bkz. M. TUNÇEL, "Lâdik'te İki Türbe", s. 349.

⁶⁷³ "Zemin, alt yapısındaki tonoz sırtının tesviyesinden ibaret moloz döşeme gibi görünmesine karşılık, düzgün plakalarla kaplandığı, sadece birkaç parçası yerinde kalmış taşlardan anlaşılıyor. Doğu ve batı cephelerin hemen önünde, zeminin ilk (baskı hatası; "iki" olmalı) açıklığı vardır. Bunlardan batıdaki tonoz sırtının kareye yakın biçimde, sonradan delinmesi sonucu ortaya çıkmış; doğudaki ise, dikdörtgen biçimde düzenlenmiş kenarlarla ve pencere altında bulunan dört köşeli bir nişin derinliğine eklenerek, mumyalık katına giriş niteliğinde yapılmıştır. Aynı maksatla duvara bitleştirilen taş merdiven de, birkaç basamaktan itibaren alt kademelerde dökülmüş, daha düşük kotlarda ise yıkıntı ve toprakla kapanmıştır. Mumyalık içine girildiğinde, dökülen taş, toprak v.b. kaba malzeme ile fazlaca dolduğundan zemin seviyesine erişmek mümkün olamıyor. Mekânın beşik tonoz örtüsü moloz taşlarla örülmüş, doğu ve batıdaki dar cephe duvarlar birer nişle inceltilmiş, bunların her biri ortasına da, ince, uzun ve adeta düşey bir derz gibi görünen havalandırma menfezi açılmıştır." M. TUNÇEL, "Lâdik'te İki Türbe", s. 349.

SAMSUN – İSA (ESE) BABA TÜRBESİ

Katalog No : 3.3.5.
 Çizim No : 63-64.
 Foto. No : 557-558.
 İnceleme Tarihi : Temmuz 1994, Temmuz 2002, Şubat 2003.

Yeri: Türbe; il merkezinde, Cedid Mahallesi'nde bulunmaktadır (Foto.:557).

Tarihçe: Önüne yaptırılan ilavelerle camiye dönüştürülen türbenin bahçesinde İsa Baba'ya atfedilen büyükçe bir mezar, doğusunda büyük bir hazire ile bir takım yeni binalar bulunmaktadır. Türbenin vaktiyle İsa Baba Zaviyesi adıyla anılan bir tarikat yapısı/tekke dahilinde bulunduğu anlaşılmaktadır.⁶⁷⁴ İnşa kitabesi bulunmayan türbe ve tekkenin beş yüz yıllık olabileceği ve 1895 yılında Hazinedârzâde Memduh Bey tarafından onarıldığı bilinmektedir.⁶⁷⁵ Türbe bugünkü görünümünü, Samsun Belediyesi tarafından 1975'de yapılan onarımda almıştır. Onarımda basit kare şeklinde tek mekânlı türbenin önüne, betonarme küçük bir cami ve minare ilave edildiği, türbenin içindeki, mezar dışarıya çıkarılıp cami ve türbenin içinin yeni çinilerle, dışının kesme taşla kapandığı ve çevre düzenlemesi yapıldığı anlaşılmaktadır.⁶⁷⁶ Türbenin adını aldığı İsa Baba⁶⁷⁷ hakkında, kaynaklarda bir bilgiye rastlayamadık.

Son tamirle birlikte modern bir görünüm arz eden türbenin prizmatik üçgenli kubbe geçişleri, yapının tarihlemesinde bir ipucu sayılabilir. Samsun'un Osmanlılar eline geçtiği dönemde şehre yerleşmiş olabilecek İsa Baba adına veya kendisi tarafından yapılan bir tekke kompleksi dahilinde inşa edilmiş olabilecek türbenin, erken Osmanlı döneminde bu tip kubbe geçişlerinin yaygın olduğu 15. yüzyılda yapılmış olabileceğini düşünmekteyiz. Cembeloğlu kardeşler "altı köşeli bir mescit" şeklinde tarif ettikleri eserin, "müslüman denizciler" tarafından yaptırıldığını belirtmektedir.⁶⁷⁸ Halen halkın ziyaret yeri olarak kabul ettiği ve İsa Baba'ya ait olarak kabul ettiği mezarın başucu şahidesinde, tarih satırının olması gereken alt satırları toprağa gömülü vaziyettedir. Şahidenin bezemesi Osmanlı baroğu dönemine ait olabileceğini göstermektedir.

Mimari ve Süsleme: Doğusu denize bakan yüksek bir teras şeklindeki bir arazide inşa edilen türbenin kuzeyinde, 1975 yılında yapılan yeni cami bulunmaktadır (Foto.:557). Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde yapıya ait bulunan 1972 tarihli rölöve projesinden türbenin, kuzey

⁶⁷⁴ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivindeki il fihristlerinde İsa Baba Zaviyesi diğerinde ise İsa Baba Tekkesi şeklinde kaydedilen yapının vakıf kayıtları olduğu görülmektedir (V.G.M.V.K.A. 2276 nolu il fihristi, s. 8; 2270 nolu il fihristi, s. 1). Aynı arşivde Müceddet Anadolu (26) adlı ve 611 numaralı defterin, 42. sayfa ve 25. sırasında kayıtlı 1328 tarihli bir vakfiyede yapının "İsa Baba Zaviyesi" şeklinde anıldığı görülmektedir. Tekkeye ait olabilecek başka binaların varlığı veya tekkenin mimarisi hakkında bir bilgi edinemedik.

⁶⁷⁵ **Geçmişten...**, s. 51; M. E. YOLALICI, a.g.e., s. 26; H. YİĞİT, Samsun, s. 90; **Samsun Turizm Envanteri 2002**, s. 36; A. KAYIKÇI, **Samsun'da Kültür-Sanat**, C. 1, s. 106. Yukarıdaki yayınlarda herhangi bir belge veya kaynak gösterilmemektedir.

⁶⁷⁶ Aynı onarımda türbenin etrafındaki hazireyi içine alacak şekilde duvarla çevrildiği avluya yeni bir şadırvan, tuvalet ve imam lojmanı yapıldığı görülmektedir. Bkz. **Tarih Boyunca...**, s. 52-53; Anonim, Samsun Belediyesi Halk Hizmetinde, Ankara, 1977, s. 569-74.

⁶⁷⁷ Yöresel yayınlarda halk arasındaki rivayetlere dayanılarak, yöresel ağızla "Ese" şeklinde de söylenen İsa Baba'nın yörenin fethi sırasında şehit düşmüş evliya bir zat olarak tanıtıldığı görülmektedir. **Tarih Boyunca...**, s.52; **Samsun Belediyesi Halk Hizmetinde**, s. 569; A. KAYIKÇI, **Samsun'da Kültür-Sanat**, C. 1, s. 106; **Geçmişten...**, s. 51; M. E. YOLALICI, a.g.e., s. 26.

⁶⁷⁸ S. CEMBELOĞLU – M. CEMBELOĞLU, **İlimiz ve Bölgemiz Samsun Kitabı**, s. 31.

cephesi ortasında bir kapı ve kuzeye doğru devam eden ince duvarlar⁶⁷⁹ görülmektedir. Bugün kuzeyine eklenen yeni caminin inşası sırasında bu kapının kaldırılıp türbenin camiye katıldığı görülmektedir.

5.70 x 5.70 m. ölçüsünde, 0.90 m. kalınlıkta duvarlarla çevrili türbe, Türk üçgenleriyle geçilen tek kubbeyle örtülüdür (Foto.:558), (Çiz.:63-64). Tek mekânlı basit bir mekân düzenine sahip türbenin kible duvarı ortasında yarım yuvarlak mihrap nişi, doğu ve batı duvarlarında içe doğru hafifçe genişleyen birer pencereye yer verilmiştir. Son onarımda elden geçirilen pencereler, nispeten küçük tutulmuş olup sivri kemerlidir. Sözünü ettiğimiz rölövede batı duvarına bitişik bir minber görülen yapının, 1970'li yıllardan önce de cami olarak kullanıldığı düşünülebilir. Aynı rölövede yapı içinde, sanduka veya mezarın işlenmediği görülmektedir. Mevcut halde muhdes kaplamalar altında kalan duvarların kâgir olduğu anlaşılmaktadır. Yapının içindeki minber, vaaz kürsüsü, çini kaplama ve kalem işi nakışlar, son restorasyondan kalma yeni unsurlardır.

⁶⁷⁹ Devam eden duvarların. Tekkenin mescidine ait olabileceği düşünülebilir.

TERME / DAĞDIRALI KÖYÜ CAMİİ TÜRBESİ

Katalog No : 3.3.6.
 Çizim No : 65.
 Foto. No : 559.
 İnceleme Tarihi : Temmuz 2002.

Yeri: Türbe; Terme-Çarşamba yolundan 4 km. içeride, Terme'nin 30 km. kadar batısına düşen Dağdıralı Köyü'nde, köy merkezinden uzaktaki bir mezarlıkta bulunan camiinin doğu bitişiğinde bulunmaktadır (Foto.:559).

Tarihçe: İnşa kitabesi bulunmayan türbenin yanındaki camiyle birlikte 15–18. yüzyıl arasında inşa edilmiş olabileceğini düşünmekteyiz.⁶⁸⁰

Mimari ve Süsleme: Caminin doğusunda birkaç metre mesafede bulunan ahşap yığma türbe; dikdörtgen şekilde tek mekânlı basit bir düzenleme göstermektedir (Foto.:559), (Çiz.:65). Duvar tekniği ve çatı yapısı camiyle aynı olan, herhangi bir sanat değeri taşımayan yapı, yakın tarihlerde elden geçmiş olmalıdır.⁶⁸¹

⁶⁸⁰ Caminin tarihlemesiyle ilgili olarak ilgili bölüme bakılabilir.

⁶⁸¹ Türbede camiye uzun yıllar hizmet veren bir evliyanın yattığına inanılmaktadır. Bkz. Y. CAN, **a.g.e.**, s. 44.

LÂDİK - SEYYİD AHMED-İ KEBİR TÜRBESİ

Katalog No : 3.3.7.
 Çizim No : 66.
 Foto. No : 560-575.
 İnceleme Tarihi : Ağustos 1994, Ağustos 2002.

Yeri: İlçenin batısına düşen Şehre Küstü Mahallesi'nde bulunmaktadır (Foto.:560-61).

Tarihçe: Yapıya ait bir inşa kitabesi yoktur. Kapı açıklığı üzerinde bir "tecdid" (yenileme) kitabesi bulunur. 1.63 x 0.67 m. ölçülerindeki mermer üzerine, yan yana ikişerli kartuşlar içerisine alınarak, beş sıralı on dört satır halinde, celi sülüs, hatla kabartılarak yazılan kitabenin zemini siyah, harfler, kartuş ve rozetler sarı yaldızla boyalıdır (Foto.:562). Kartuşları ayıran kesimlerde ve kenarlarında gül bezekler, kitabenin alt sırasının iki kenarında ise kartuşlar içerisinde, vazodan çıkan stilize bitkisel bir kompozisyon, karşılıklı simetrik olarak resmedilmiştir. Yazı ve üslup açısından gayet güzel görünümlü kitabenin metni şöyledir:

"اولياء تاج و تحتك قطبی شاه عبدالحمید / کیم اکا اولمق دیلر اسکندر دارا مرید
 هم انک باش چوقاداری سید عبدالله آغا / حضرت نوری افندی زاده اول مرد رشید
 غوث اعظم شیخ عبدالقدیر ندر نسلی هم / سید احمد حاله اولمشدر نسبه اول حفید
 شمدی انک توربه سن همتله تجدید ایلدی / بیت معمور اولدی دیرسمده صاقن کورمه بعید
 حق تعالی حرمتیچون اول ولی اکلین / حضرت شاه جهانک عمرنی قیلسون مزید
 حاله محتاج اولدی محضا قال برله ایلمه / بو مجدد تربه نک سریده سن کوفت و شنید
 زهنیا عربان ثوب قاله یاز تاریخنی / سید احمد حاله کل نو تربتدیرلبس جدید"

*"Evliyü tac-ü tahtın kutbu Şah Abdülhamid / Kim ana olmak diler İskender-i dara mürid
 Hem anın baş çukadarı Seyyid Abdullah Ağa / Hazret-i Nuri Efendizâde ol merd-i reşid
 Gavs-ı a'zam Şeyh Abdülkadirindir nesli hem / Seyyid Ahmed hal'e olmuştur nesebde ol hafid
 Şimdi anın türbesin himmetle tecdîd eyledi / Beyti ma'mur oldu dirsemde sakın görme ba'id
 Hak teala hürmetiçün ol veliyy-i ekmelin / Hazret-i şah-ı cihanın ömrünü kılson mezid
 Hale muhtaç oldu mahza kal birle eyleme / Bu mücedded türbenin seridesin güftü şenid
 Zihniya 'uryan-ı sevb kalehu yaz tarihini / Seyyid Ahmed hale gel nev türbedir lebsi cedid."*

Kitabenin son satırında "uryan-ı sevp" ifadeleriyle, ebced usulünde, 1192 tarihi düşürülmüştür. Kitabeden yapının Sultan I. Abdülhamid döneminde (1774–1789)⁶⁸² Sultan'ın baş çukadarı Nuri Efendi oğlu Seyyid Abdullah Ağa tarafından 1778'de yenilediği anlaşılmaktadır. Bundan önceki yapının ne zaman ve kim tarafından inşa edildiği bilinmemektedir. Öncekinin nasıl bir yapı olduğu ve ne ölçüde yenilediği konusunda da bir bilgi bulunmamakla birlikte, ileride değineceğimiz kapı revakı ve tavan içindeki kalem işi nakış ve yazıların bu yenilemenin eseri olabileceği tahmin edilebilir.

Yapının çeşitli kaynak ve yayınlarda⁶⁸³ "Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi" adıyla

⁶⁸² M.C. BAYSUN, "Abdülhamid I", mad., İ.A., C. I, İstanbul 1979, s.73-76; M. AKTEPE, "Abdülhamid I", mad., T.D.V.İ.A., C. I, İstanbul, 1988, s. 213.

⁶⁸³ Hazret-i Seyyid Ahmed-i Kebir Tekyesi, ma'mur (u) âbadân, nazargâh-ı ehl-i irfân ve mihmangâh-ı ehl-i dilân ve karâgâh-ı dervişân-ı zîşânın yeridir. Âyende vü revendeye ni'met-i mebzûl evkâf-ı azîmdir" Evliya Çelebi b.

bilinmesine karşılık M. Tunçel kitabede, türbede medfun şahsın “Seyyid Ahmed” şeklinde geçtiğine dikkat çekmektedir.⁶⁸⁴ S. Bayram, Rufai tarikatının kurucusu Ahmed er-Rıfâî (ö.1182)⁶⁸⁵ ile irtibatlandırılan Seyyid Ahmed-i Kebir’in; tarikatın kurucusu olarak bilinen Ahmed er-Rıfâî’nin torunlarından veya halifelerinden olabileceğini⁶⁸⁶ ifade ederek, tarikatın Anadolu’daki ilk kurucularından olması gerektiği üzerinde durmaktadır.⁶⁸⁷ Tarihi şahsiyeti mevcut belge ve yayınlarda tam olarak aydınlanamayan Seyyid Ahmed’in, S. Bayram’ın bulgularına göre 1240–1335 tarihleri arasında⁶⁸⁸ yaşamış olduğu varsayılırsa ilk yapının, 14. yy. başlarına kadar gittiği düşünülebilir. Nitekim S. Bayram’ın, Amasya Suluova-Yolpınar Köyü’nde bulunan Seyyid Ahmed-i Kebir er-Rıfâî’nin oğlu olarak kaydettiği Necmeddin Yahya er-Rufâî’nin türbesindeki H. 761/M. 1360 tarihli ahşap sandukası, türbemizdeki sandukalarla yakın bir benzerlik göstermektedir.

Gerek Evliya Çelebi, gerekse Hüseyin Hüsameddin’in ifadelerine bakarak yapının bir Rufai Tekkesi dahilinde olup, bundan başka bir takım yapıların daha bulunabileceği, ancak sadece türbenin günümüze ulaştığı sonucu çıkarılabilir.⁶⁸⁹ Nitekim türbenin içinde bulunduğu duvarlarla çevrili büyükçe bir hazireyi de içine alan avluda, biri dış kapıda, diğeri türbeye çıkan basamaklı yolun sağ başında olmak üzere, iki çeşme kitabesi bulunmaktadır. Her ikisi de şimdiki yerlerine sonradan konulan kitabelerin 1778 yılındaki tecditle ilgili olup, tekke kompleksi dahilinde olabilecekleri görülmektedir.⁶⁹⁰ Nitekim Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde bulunan H. Zilhicce 1294 / M. 1877 tarihli bir belgede yapının “... Lâdik kazasında medfun es-Seyyid Ahmed el-Ekber Zaviyesi’ne...” şeklinde anıldığı görülmektedir.⁶⁹¹ Aynı arşivde Seyyid Ahmed-i Kebir vakfına ait tarihsiz, üç ayrı belgeye rastladık.⁶⁹² Türbe bakımlı olup ziyarete açıktır.

Mimari ve Süsleme: Türbe; duvarlarla çevrili büyük bir hazire içinde etrafa hâkim yüksekçe bir alanda bulunmaktadır (Foto.:560-61). Yapı, içten bağdadi tavan, dıştan dört omuz

Derviş Mehmed Zillî, **a.g.e.**, s. 203; “Lâdik kasabasını halkın ziyaret mahalli haline getiren, Rufaiyye Tekkesi kurucusu es-Seyyid eş-Şeyh Ahmed-i Kebir-i Rufai’nin türbesi pek meşhurdur. Türbenin vakıfları, imarethanesi ve tekkesi var idi”. Hüseyin Hüsameddin, **a.g.e.**, C. I, s. 315-16; S. BAYRAM, “Samsun-Lâdik ve Seyyid Ahmed-i Kebir Hazretleri”, **O.M.Ü.E. F.D.**, S. 5, Samsun, 1990, s. 11-19; İ. ÇAKAN, **a.g.e.**, s. 471; **Geçmişten** ..., s. 106; **Samsun Turizm Envanteri**, 2002, s. 132.

⁶⁸⁴ M. TUNÇEL, “Lâdik’te İki Türbe”, s. 350. Tunçel yapının çeşitli yayın ve halk dilinde yanlış adlandırıldığını kitabede geçen haliyle “Seyyid Ahmed Türbesi” şeklinde düzeltilmesi gerektiği kanaatinde. Aşağıda değineceğimiz arşiv belgelerinde yapı “Seyyid Ahmed-i Kebir” şeklinde geçmektedir.

⁶⁸⁵ M. TAHRALI, “Ahmed er-Rıfâî” mad., T.D.V, İ. A., C. 2, İstanbul, 1989, s. 127-130.

⁶⁸⁶ S. BAYRAM, “Samsun-Lâdik ve Seyyid Ahmed-i Kebir Hazretleri”, s. 15.

⁶⁸⁷ Bayram’a göre, bazı tarihçiler asıl Seyyid Ahmed-i Kebir’den ayırt etmek için Lâdik’te gömülü bulunan Seyyid Ahmed’e “Küçük (küçük) Seyyid Ahmed Rufai” demişlerdir. Çeşitli tarihi kaynaklarda adının geçtiği yerlerden alıntılar yapan Bayram kaynaklarda pek uyumsuz bilgileri aktardıktan (S. BAYRAM, “Samsun-Lâdik ve Seyyid Ahmed-i Kebir Hazretleri”, s. 15-16) sonra (ki bunların aynı şahıstan bahsedip etmediklerini anlamak hayli güçtür) Küçük Seyyid Ahmed-i Kebir’in Sultan Orhan zamanında yaşamış olabileceğini (bir önceki yayının 17. sayfası) belirtilmektedir. Yazarın dört yıl sonra yayınlanan konuyla irtibatlı bir başka araştırmasına bakarak Küçük Seyyid Ahmed-i Kebir’in 1257 yıllarında delikanlılık çağlarında olabileceği sonucu çıkarılabilir. (S. BAYRAM, “Amasya-Taşova-Alparşlan Beldesi Seyyid Nureddin Alparşlan er-Rufai’nin 655 H/1257 M. Tarihli Arapça Vakfıyesi Tercümesi ile 996 H/1588M. Tarihli Seyyid Fettah Velî Silsile-Nâmesi” V. D., S. XXIII, Ankara, 1994, s. 33–34).

⁶⁸⁸ Tunçel’in yorumu da aynı doğrultudadır. M. TUNÇEL, “Lâdik’te İki Türbe”, s. 350-55.

⁶⁸⁹ Tunçel’in yorumu da aynı doğrultudadır. M. TUNÇEL, “Lâdik’te İki Türbe”, s. 350-55.

⁶⁹⁰ Kitabeleri ileride “3.14” numaralı bölümde tanıtacağız.

⁶⁹¹ B.O.A., İ.DH., d.n. 762, g.n. 62135/M.

⁶⁹² B.O.A., EV.d., d.n. -1/-1, g.n. 16547; d.n. -1/-1, g.n. 16849; d.n. -1/-1, g.n. 17015.

kırma çatıyla kapatılmış kare şeklindeki asıl mekân ile bunun önündeki küçük kapı revakından oluşmaktadır (Çiz.:66).

Bir sıra düzgün kesme taş, üç sıra tuğla olmak üzere almaşık düzende örülen duvarların doğusunda bir kapı açıklığı, diğer cephelerde blok kesme taşlarla çevrelenmiş dikdörtgen açıklıklı, birer mazgal pencere yer alır. Birbirinin aynısı olan pencerelerin üzerinde, hafifçe içe çekilmiş sivri kemerli alınlıklar görülür (Foto.:561). Kilit taşıyla birlikte üzengi hizasında kemse taş, diğer kesimlerinde tuğla kullanılan alınlıkların içi, yatay tuğla dizileriyle yalın bırakılmıştır. Son derece yalın tutulan duvarlardaki hareketli tek unsur almaşık örgü ve pencerelerdir. Duvarların üzerinde 1.00 m. kadar taşırılan saçaklarıyla, yakınlarda elden geçirilen yeni kiremitlerle kaplı kırma çatı yükselmektedir.

Giriş cephesi küçük bir kapı revakıyla hareketlendirilmiştir. Muhdes betonarme kaidelere gömülü iki ahşap direk taşıyan bağdadi kemerler üzerinde, içten düz tavan, dıştan ana çatının uzantısıyla örtülen, geniş saçaklı kapı revakı, 1994 yılından sonra yenilenmiştir (Foto.:560). Orijinalde ortası yuvarlak, alt ve üst kesimi köşelerden pahlı kare şeklindeki direkler, revakın diğer kesimlerinde olduğu gibi, lambriyle kaplanmıştır. 1994’da sıvası kısmen dökülmekle birlikte bağdadi kemerler ve tavanın iç yüzünde görülen kalem işi nakışlar, son onarımda yok edilmiştir (Foto.:563). Nakışlarda çeşitli kartuşlar, yıldız ve papatya benzeri beş yapraklı kırmızı çiçeklerle donatılmış, zarif dal ve yapraklar görülmekteydi. Tavanın ortasında kırmızı konturlarla çevrili, yeşil bir göbekten dağılan stilize, iri kıvrık dal ve yapraklar, saçak altında, mızrak ucu şeklinde bir kompozisyon görülmekteydi. Altın sarısı, kırmızı ve yeşilin görüldüğü geç devir batılılaşma modasını yansıtan kompozisyonların benzerleri, yapıyı içten örten bağdadi tavanda mevcuttur.⁶⁹³

Doğu cephenin ortasına yerleştirilen kapı, duvardan hafifçe ileri taşırılmıştır. Kapı açıklığını örten basık kemerin kilit taşında yer alan gülbezeğin, buraya sonradan tutturulduğu düşünülebilir⁶⁹⁴ (Foto.:564). Kapının türbenin içine bakan yüzü, yalın bir sivri kemerle kapatılmıştır. Ahşap kapı kanatları yenidir. Türbenin içine girildiğinde girişe yakın sırada dört, bunların ilerisinde üç olmak üzere yedi sandukayla karşılaşılır (Foto.:565). Son derece yalın tutulan duvarların sıvası yenidir. Ahşap dörtgen bir çerçeveye içerisinde alınarak kalem işi nakışla bezelenen küçük bir kesim, duvarlardaki süslü tek unsurdur. Üçayaklı altın sarısı renkte sehpayı andıran bir mobilya tasviri üzerinde, altı yeşil, üstü beyaz bir kavuk resmedilmiştir. Kavuğun üstünde, yarı natüralist tarzda, karşılıklı simetrik, çiçek ve yapraklarla bezeli bir kıvrık dal görülmektedir. Koyu yeşil bir perde motifleriyle kompozisyon tamamlanmaktadır.

Yapıyı içten örten bağdadi tavan, duvarlardan içe doğru düz ve kavisli kademelerle çökertilmiş ve ortada büyükçe bir tavan aynası bırakılmıştır (Foto.:566). Tavanda, simetrik düzende, belli noktalarda toplanan bitki ve yazı dekorasyonu görülmektedir (Foto.:567). Duvara bitişen kenar bordüründe, her kenarda artarda beşerli olmak üzere, kaş kemerli kartuşlar içerisinde, yarı natüralist bitki kompozisyonlarına yer verilmiştir. Tüm tavanda olduğu kirli

⁶⁹³ Kapı revakındaki kalem işi nakışlar için M. Tunçel’in ifadelerine bakılabilir. M. TUNÇEL, “Lâdik’te İki Türbe”, s. 351-52.

⁶⁹⁴ Kesme taş üzerine alçı karışımli bir tür harçla tutturulduğunu sandığımız rozetin sonradan konulmuş olabileceği şeklindeki yoruma katılmaktayız. M. TUNÇEL, “Lâdik’te İki Türbe”, s. 352.

beyaza yakın bir açık mavi zemin üzerinde nakışların kolaylıkla görülmesi hedeflenmiştir. Küçük bir ağaç görünümündeki bitkinin, açıkly koyulu yeşil dalları ucuna, mavi kırmızı çiçekler ve yeşil yapraklar işlenmiştir (Foto.:568). Küçük birer ağacı andıran motifler, ince uzun tutulmuş, diplerinde basit stilize boyamalara yer verilmiştir. Tekrardan kaçınılarak her bir kartuşun içinde farklı çiçekler işlenmiştir. Sarı, kırmızı ve mavinin hâkim olduğu kompozisyonda, papatya, sümbül ve gül benzeri yarı natüralist bahar çiçekleri görülmektedir. Kırmızı ve siyah konturlarla sınırlandırılan yüzeylerde dıştan içe doğru ikinci sırada, genişçe içbükey bir kavis yer alır. Tavanın dört yanını dolanan bu kesimde, celi sülüs hatla siyah harflerle yazılmış, bir takım dua ve dini ibareler içeren kitabe kuşağı yer almaktadır (Foto.:566-67). Yer yer silinmelerin görüldüğü kuşakta harflerin siyah, çoğu hareke ve noktalamar ile gözlü harflerin göz içlerinin kırmızı boyalı olduğu dikkat çekmektedir.⁶⁹⁵

Tavan aynasının çökertildiği alın kısmında, bir siyah bir kırmızı, yan yana dizilerek devam eden, mızrak ucunu hatırlatan, ters çevrilmiş palmet benzeri, stilize bir motif tekrar edilmiştir. Siyahların büyük oranda soluk olduğu motifte kontur görülmez. Bunun hemen altındaki profilli ince silmede, altı yapraklı papatya benzeri, tepeden görülen, kırmızı ve siyahlı olarak nöbetleşe dizilmiş çiçek motifleri yer alır. Örtünün büyük bir kesimini kaplayan tavan aynası, tavanda en geniş ve önem arz eden bölümdür (Foto.:569). Dıştan içe doğru hafif dar, sonra epey geniş birer bordür, ortada ise merkez kareyi teşkil eden, dörtgen bir göbek yer alır. Kenar bordürde, küçük, kiraz çiçeğine benzer, beş yapraklı kırmızılı beyazlı çiçekler ile aralarında basit çizgi gibi görülen stilize yeşil yapraklara yer verilmiştir. İçteki geniş bordürde, stilize ve yarı natüralist bitki kompozisyonları kümelenmiştir. Köşelerde tavan ortasına doğru diyagonal uzatılmış, küçük ağaçları andıran bitki kompozisyonu yer alır. Tavanın kenar bordürlerinin yakın bir benzeri olan kompozisyonda, bir köşede sarı, diğerinde beyaz, diğer ikisinde kırmızı renkli, yarı natüralist bitki motiflerine yer verilmiştir. İnce, uzun gövdeli, yeşil dal ve yapraklı bitkilerin çiçeklerinde, farklı renk ve formlar görülmektedir. Aynı bordürün kenar ortalarında merkezdeki kare panoda stilize bitkisel bir dekor görülmektedir. Yeşil, oval bir göbekten dağılan dairevi merkezin iki kolu boyunca uzanan kıvrık dal ve yapraklarda “C” kıvrımları, stilize yapraklar ve iki palmet motifine yer verilmiştir. Birbirinin simetriğiymiş gibi görünen kompozisyonda, aynı form büyük ölçüde tekrar edilirken, renk düzeninde küçük farklılıklar görülmektedir. Bunlarda da hâkim renk, kırmızı ve yeşil olmakla birlikte, az sayıda sarı, beyaz ve kontur çizgisi olarak siyah görülmektedir.

Tavanın merkez karesini oluşturan nakışlar dıştan, iç içe geçmiş yarım daireleri hatırlatan stilize kıvrık dalları andıran, kırmızı beyazlı bir bordürle kuşatılmıştır (Foto.:569). Ortada stilize “C” kıvrımlarının sır sırta ve karşılıklı olarak, tüm yüzeyde belirli bir düzene göre dizilmesiyle oluşturulan, gayet güzel bir bitki kompozisyonu görülmektedir. Stilize yapraklarla donatılan,

⁶⁹⁵ Doğuda, duvar ortasında yan yana “Allah, Muhammed”, tavanın dört köşesinde ise dört halifenin ismi “Ebubekir, Ömer, Osman, Ali” yazılıdır. Arada kalan diğer yazıların küçük bir kısmını okumak mümkün olmadı. Batıdan başlayarak, bunları kümelendikleri şekilde sıralayalım: Batı: “Huvel Hallakü'l-Baki-Allah/(Silik, okunamıyor, ancak Ebubekir, Osman gibi halife isimlerine benziyor) / Güney: “Tevekkeltü ‘alellahi Teala iza tehayyertum fil umuri feste’inu min ehli'l-kuburi, Maşallah “Aynalı vav” / Doğu: “İlahi Haliki ihram bekaî tekabbel tevbeti ve fir hataiLevlake levlak ve ma halektiil eflak” / Kuzey: idde feraizellahi tekun muti an ilahi lutfu fazlından kerem babın küşad ile(eyle?) Bu hayrın sahibin ya rab iki âlemde şâd eyle”

stilize “C”lerin çerçeve teşkil ettiği dekoratif alanların içinde, yarı natüralist çiçek demetlerine yer verilmiştir (Foto.:569). Siyah konturla çevrilen açık mavi “C”lere karşılık, çiçeklerde kırmızı, yeşil, beyaz, pembeye yakın bir ton ve sarı tercih edilmiştir. Renklerde yoğunluk, sırasıyla kırmızı ve yeşilde olup diğerleri çok az oranda kullanılmıştır. İnce, yeşil dal ve yapraklardaki yarı natüralist çiçeklerde lâle, gül, papatya, kiraz çiçeği benzeri formlar görülmektedir.

Türbenin içinde iki sıra halindeki yedi sandukanın en büyüğü, plânda 2 numarayla gösterilendir. Sandukalar hafif düzensizlik⁶⁹⁶ dışında iki sıra halde ve eşit aralıklarla yerleştirilmişlerdir. Ahşap sandukaların altında muhtemelen restorasyonlarda konulmuş taş benzeri bloklar görülmektedir. 4 ve 7 numaralı sandukaların yeni puşidelerini kaldırdırca bazı parçalarda ahşap bezeme ve yazılarla karşılaşılır. Sandukaların kimi parçalarının yeni olduğu görülmektedir. Bazı eski parçalarda bezeli ve yazılı kesimlerdeki kararmışlık ve yüzeyin erimesi, yapının bir yangın geçirmiş olabileceğini akla getirmektedir. Sandukalar, yanan parçaların yerine yeni parça ilave edilmek suretiyle elden geçirildikleri izlenimi vermektedir. Bu birleşmede kimi parçaların asıl yerlerinden farklı bir yere veya sandukaya yerleştirilmiş oldukları, parçaların üzerindeki yazı ve kompozisyon uyumsuzluklarından anlaşılmaktadır.

Türbenin güneydoğu köşesine yakın duran 7 numaralı sandukanın üstündeki üçgen çatmalarla, baş kesimdeki dik parça orijinaldir. Prizmatik üçgen şeklindeki çatmalardan güneydeki, yan yana iki parçadır. Ayak kesiminden baş kısmına (yazıların yazılma düzenine göre) doğru bakıldığında, tepe kısımda sanduka boyunca yazı kuşağı, bunun alt kesiminde, geometrik ve bitkisel bir kompozisyon görülmektedir. Yazı ve bitkisel dekorun ince bir çizgiyle ayrıldığı, etek kısmındaki bezemenin kenarda, yarıda kesildiği dikkat çekmektedir. Ayrıca sanduka ortasında iki parçanın birleşme yerine bakılınca, gerek yazılı gerekse dekoratif parçalardaki uyumsuzluk, iki parçanın birleştirilirken uçlarından birkaç santimetrelilik kesimlerinin kesildiğine işaret etmektedir (Foto.:570).

Çatmanın ayak ucunda kelime-i tevhidin tekrar edilmiş olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁹⁷ Celi sülüs yazılar, yüzeyin yuvarlak sathlı oyulmasıyla kabartılmıştır (Foto.:570). Çatmanın etek kesiminde, yüzeyin derince oyulmasıyla, kabartılan sekiz kollu yıldızlardan dağılan, yan yana tekrar ederek tüm yüzeyi saran, geometrik bir kompozisyon dikkat çeker. Arada beş kollu yıldızlar meydana getirilen kompozisyonda, kabartılan geometrik alanların içi; yüzeysel, düz sathlı oyulmuş, stilize palmet, lotus ve rumilerle bezelidir. Son derece zarif işlenen motiflerin plastik bir ifade verecek şekilde ve simetrik işlendikleri dikkat çekmektedir. İlk bakışta boş bırakılmış izlenimi veren, beş kollu yıldız, üçgen gibi bazı boşlukların, halen yerinde mevcut olan emsallerine bakılınca, orijinalde buralara ayrıca parçalar kakıldığı, ancak sonradan döküldükleri anlaşılmaktadır. Bu durumda, derince oyulan bu kesimlere, oymalarla bezenmiş parçaların yerleştirildiği, künde-kârî benzeri bir teknikle karşılaşmaktayız.

Aynı sandukanın (7 numaralı) kuzeye bakan çatma tahtalarından baş taraftaki, diğerine

⁶⁹⁶ 1 ve 2 numaralı sandukalar arasında bir miktar boşluk bulunmaktadır.

⁶⁹⁷ Çatmanın ayakucunda, 0.30 m.lik kesimdeki yanık, buradaki yazıyı kesin olarak saptamamıza imkân vermiyorsa da mevcut kesimde “...*ilahe illallah*” devamında kelime-i tevhidin tamamlandığı, ikinci parçada “*Muhammedürresulüllah*” şeklinde başlayarak, kelime-i tevhidin tekrar edilmiş olduğu görülmektedir. Sanduka ucunda kitabe “*Muhamme*” şeklinde son bulmaktadır.

oranla daha uzun olup, tepe kesiminde, aynı şekilde, Kelime-i Tevhid'in tekrarlandığı görülür (Foto.:571). Etek kesiminde, simetriğindeki yakın bir benzeri yer almaktadır. Ancak bu parçanın yüzeyi daha fazla aşınmıştır. Ayak kesimini örten küçük parçada, yazı olmaksızın tepede başka, etek kesiminde başka bir bitkisel dekor görülmektedir. Etek kesiminde, irice bir yarım damla veya şemseyi hatırlatan bir çerçeve içinde, kıvrık dal ve rumiler görülmekte, arada oyulmaksızın boş bırakılan kesimden sonra, tepe kısmında, yüzeyin oyulmasıyla kabartılan, öncekine nispetle küçük boyutlarda işlenen, bir başka stilize kompozisyon yer almaktadır. Sırt sırta vererek ortadan düğümlenmiş iki sıra "C" dizilerinden oluşan, diğer parçalarla uyuşmayan bu parçanın, 4 numaralı sandukadaki yazısız parçalarla olan benzerliği, bu parçanın aslında 4 numaralı sandukaya ait olabileceği kanaatini vermektedir.

Aynı sandukanın (7 numaralı) baş tarafındaki, dikine konulan parça da bezelidir (Foto.:572). Üçgen biçimindeki tepe parçası kayıp olan tahtanın, alt kesimleri de kırıktır. Üst kesimindeki zıvana delikleri üstteki parçanın zıvanalı geçmeyle tutturulduğunu göstermektedir. Genişçe bordürlerle sarılı, kare şeklindeki panonun ortasında, sandukayı örten çatmalarda görülen, sekiz kollu yıldızdan dağılan geometrik kabartma kompozisyonunun, yakın bir benzeri yer alır. Panonun alt kesimleri bir hayli aşınmıştır. Genişçe dış bordürde yüzeyin oyulmasıyla hafifçe ve düz satırlı kabartılan stilize bir bitki kompozisyonu görülmektedir. Kompozisyonda her kenarda simetrik düzende tekrar edilen, stilize kıvrık dallar arasında, rumi ve palmetlere yer verilmiştir. Kompozisyon uzaktan bakılınca oldukça ince ve girift bir görüntü verirse de, çok ince bir işçilik gösterilmediği anlaşılmaktadır.

Sandukalardan bezemeli olan diğeri, türbenin kuzeydoğu köşesine yakın duran 4 numaralı sandukadır. Bunun da 7 numaralı sandukada olduğu gibi, sandukanın üstünü kapatan çatma tahtalarıyla, baş tarafta bulunan dikine parçası bezelidir. Aynı şekilde, piramidal üçgen şeklindeki çatma tahtalarının güneye bakan baş taraftaki parçasında, 7 numaralı sandukanın üstünü örten, üç parçasında gördüğümüzün yakın benzeri, sekiz kollu yıldızdan dağılan geometrik bir kompozisyon ile yazı kuşağı görülür (Foto.:573). Diğer üç parça 7 numaralı sandukanın kuzey ayak ucundaki tek parçada görülen şemseli düzenlemenin benzeridir (Foto.:574). Bu durumda bunların karşılıklı yer değiştirmeleri gerektiği akla geliyor. Ancak böyle yapılırsa da parçaların birbirine ölçü ve kompozisyon olarak tam uymadığı görülmektedir. Bu durumda, eldeki parçaların sadece bu iki sandukaya ait olmayıp, orijinalde süslü olan diğer sandukalara da ait olabilecekleri anlaşılmaktadır. 4 numaralı sandukanın güneye bakan baş tarafındaki üst parçada tepe kesimde görülen geometrik kompozisyonun ortasındaki siyah is izleri yerindedir. Etek kısmında⁶⁹⁸ ise "*şehide.... el-melâiketu ulul 'ilm kâimen bil-kist, lâilahe illâ, huvel...*" ifadeleri okunmaktadır.⁶⁹⁹ Bunun yanında ayak kesiminde bulunan parça 7 numaralı sandukanın kuzey yüzünün ayakucundakinin çok yakın bir benzeridir. Aynı sandukanın kuzeye bakan yüzünde, tek parça halinde bir kapak görülmektedir. Tepe kesiminde dört kollu, geometrik bir bordür yer alır. Bu yüzdeki asıl unsur oldukça büyük bir yer kaplayan

⁶⁹⁸ Diğerlerinde yazı, tepe kesiminde iken bu parçada etek kesimindedir. Ayrıca yazının 7 numaralı sandukadan farklı bir şekilde, kısa kenara dönerek devam ettiği dikkat çekmektedir. Bu durumda sandukaların kapak mesabesindeki bu üst parçalarının kenarlarında bulunan kitabe kuşağının, dört yanı dolandığı, tepe kısmında ise sağlı sollu simetrik olmak üzere, söz konusu geometrik kompozisyonun uygulanmış olabileceği akla gelmektedir.

⁶⁹⁹ "Hüvel..." kesimi sandukanın dar kesiminde yer almaktadır. Ayrıca Kelime-i Tevhid'in tamamının yazılmadan kesildiği görülmektedir.

iri bir şemse-saalbek kompozisyonudur. Uçları iri birer palmetle son bulan saalbekler ve şemsenin içi kıvrık dal, rumi ve palmetlerle doldurulmuştur. Motifler yüzeyin oyulmasıyla hafifçe kabartılmıştır.

Sandukanın baş tarafındaki düşey parça, üstteki üçgen parçanın yakın bir benzeridir (Foto.:575). Bunun altındaki büyük yekpare parçanın ortasında, on kollu yıldızdan dağılan geometrik geçmeler, aralarda beş kollu yıldızlar oluşturarak yanlara doğru açılmaktadır. Kenarlarındaki dar bordürle ortadaki yuvarlak pano arası, boş bırakılmıştır. Bordürde 7 numaralı sandukada benzerini gördüğümüz, sırt sırta vermiş “C”lerden oluşan bir kompozisyon görülmektedir. Bu parçanın da alt kesimi kopmuştur. Günümüzde sadece ikisinde görülen yazı ve dekorasyonun benzerlerinin, vaktiyle diğer sandukalarda da bulunduğu, muhtemel yangınla yok oldukları akla gelmektedir.

TERME - PAZAR CAMİİ TÜRRESİ

Katalog No : 3.3.8.
 Çizim No : 41.
 Foto. No : 576-577.
 İnceleme Tarihi : Ağustos 1994, Temmuz 2002.

Yeri: Türbe; ilçe merkezinde, Cumhuriyet Mahallesi'nde, Pazar Camii'nin doğu bitişiğinde bulunmaktadır (Foto.:576).

Tarihçe: Ahşap türbenin güney cephesinin üst kısmında iki sıra halinde istif edilmiş sekiz satırlık bir tamir kitabesi bulunmaktadır. Ağaç üzerine yazılarak duvara yerleştirilen yaklaşık 3.50 x 0.30 m. ölçülerindeki kitabe, satır aralarında çizgilerle kartuşlara ayrılarak usta ve bani kayıtları düşülmüştür. Kitabenin metni şöyledir: (Foto.:577).

"خوش زیارتگاه محالدر تکه دن اولمایه بعید / هم توجه ایت خدایه اوله سین دائم سعید
 صدق ایله دعایی عمریکز اولسون مزی / واصته ایت تکه سین قل نیاز خدایه چوق
 نه کوزل ایتمیش مزین تکه نک تعمیریکی / اولیالر حرمتینه برمراد ایت سن انک موجیدیکی
 نه قدار ایتنس زیارت چوق ایدر همتنی / واصته ایت تکه سین قل دعا یزدانه چوق
 صاحب الخیرات امام ذاده السید محمود غفر له . سنة / عمل اوسته محمد بن مه میش ارحاوه لی ۱۲۵۶"

"Hoş ziyaretgâh mahaldır, tekkeden olmaya ba'id / Hem teveccüh et Hüda'ya olasin daim said

Sıdk ile eyle duayı ömrünüz olsun mezid / Vasıta et, tekkesin kıl niyaz Hüda'ya çok

Ne güzel etmiş müzeyyin tekkenin tamirini / Evliyalar hürmetine ber murad et, sen onun mucidini

Ne kadar etsen ziyaret, çok eder himmetini / Vasıta et, tekkesin kıl dua Yezdan'a çok

Sahibu'l-hayrat imamzade es-seyyid Mahmud, gafere leh sene 1256 / Amele Usta Muhammed bin Memiş Arhaveli"

Kitabeden türbenin, H.1256 / M.1840 yılında, "İmamzâde Es-Seyyid Mahmud" tarafından "Amele Usta Muhammed bin Memiş Arhaveli" ye tamir ettirildiği anlaşılmaktadır.⁷⁰⁰ Türbenin bundan önceki hali bilinmemekle birlikte şimdiki yapının 1840'dan kalma olduğu anlaşılmaktadır. Yöreye ilgili yayınlarda, türbede yatan zâtn, camiye yaptıran/tamir ettiren evliya/denizci bir şahıs olduğu şeklindeki rivayetler kaydedilmiştir.⁷⁰¹

Mimari ve Süsleme: 4.50 x 2.80 m. boyutlarındaki türbe, köşelerde kurtboğazı geçmelerle tutturulmuş ahşap perdelerle yığma olarak inşa edilmiştir (Foto.:576). Kıрма çatıyla örtülü türbenin taş bir subasman üzerinde yükseldiği görülmektedir. İçerisindeki ahşap sanduka, çürüyen eskisinin yerine 1987'de yapılan yeni bir sandukadır. Türbede kayda değer mimari bir unsur görülmez.

⁷⁰⁰ Kitabenin altında yağlı boyalı Arapça harflerle yazılan "Onarım tarihi 1986" ifadesi türbenin 1986'da onarıldığına işaret etmektedir.

⁷⁰¹ N. YAZICI, *Terme Tarihi*, Samsun, 1982, s. 44-46; H. ŞENYURT - M. KARAMOLLAOĞLU, a.g.m., s. 25-26.

SAMSUN – ŞEYH SEYYİD KUTBEDDİN TÜRBESİ

Katalog No : 3.3.9.
 Çizim No : 44.
 Foto. No : 578.
 İnceleme Tarihi : Temmuz 1994, Temmuz 2002.

Yeri: Türbe şehir merkezinde Kökçüoğlu Mahallesi'nde, 100 Yıl Bulvarı üstündeki Kökçüoğlu (Seyyid Kutbeddin) Mezarlığı içerisinde, aynı adlı caminin kible bitişiğinde bulunmaktadır⁷⁰² (Foto.:399,401).

Tarihçe: İnşa kitabesi bulunmayan türbede Şeyh Seyyid Kutbeddin'in medfun olduğu bilinmektedir. Hakkında yeterli bilgi sahibi olmadığımız Seyyid Kutbeddin'in⁷⁰³ türbesinin, ölümünden sonra kendisi adına yanındaki camiyle birlikte 1895 yılında Hazinekar Süleyman Paşa'nın torunu Memduh Bey⁷⁰⁴ tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır.⁷⁰⁵ Yanındaki camiyle birlikte 1971-72 yıllarında belediye tarafından, onarılan⁷⁰⁶ türbe orijinal görünümünü büyük ölçüde yitirmiştir. Şeyh Seyyid Kutbeddin'ine atfedilen ahşap sandukalar yenidir. Bazı yerel yayınlarda kaynak gösterilmeksizin Şeyh Seyyid Kutbeddin'in mezarındaki H. 15 Safer 722 (M. Şubat 1322) tarihi bulunduğu belirtilirse de bugünkü mezarda böyle bir kayıt yoktur.

Mimari ve Süsleme: Kareye yakın dikdörtgen şeklindeki türbe içten ahşap beşik tonoz, dıştan tek eğimli çatıyla örtülüdür (Foto.:578). Türbenin girişi doğuda olup, cenazelik katı bulunmamaktadır. Türbenin güneydoğu köşesinde, içeriye doğru taşıntı yapan minare kaidesi yanındaki camiye aittir. Yapının içinde zeminden tavana kadar görülen çiniler ve kontrplaklarla kaplı ahşap tonozun yüzeyindeki kalem işi nakışlar ve ahşap sanduka 1970'li yıllarda yapılan onarımdan kalmadır.

⁷⁰² Camiyi daha önce tanıtmıştık.

⁷⁰³ Yöresel yayınlarda meşhur mutasavvıf Abdulkadir Geylani'nin soyundan geldiği, baba adının Muhyiddin olduğu ve büyük bir alim ve mücahit olduğu kaydedilen (S. CEMBELOĞLU - M. CEMBELOĞLU, *Samsun İli* ..., s. 58; M. TORUN, *a.g.e.*, s.18; *Geçmişten* ..., s. 51, *Tarih Boyunca* s. 53.) Şeyh Seyyid Kutbeddin'in, yörede tanınmış bir şahsiyet olabileceği kabul edilebilir. Ancak meşhur tarihi kaynaklarda adına rastlayamadık. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan tarihsiz bir belgede "Seyyid Kutbeddin" adına vakıflar bulunduğu görülmektedir. B.O.A., EV.d., d.n. -1 /-1, g.n.16984. Torun'un ifadelerinden Seyyid Kutbeddin'in 17. yy. ortalarında öldüğü anlaşılmaktadır. Ancak bir belgeye dayanmayan bu görüşe ihtiyatla bakılabilir.

⁷⁰⁴ M. TORUN, *a.g.e.*, s.18; S. CEMBELOĞLU - M. CEMBELOĞLU, *Samsun İli* ..., s. 58. Memduh Bey'le ilgili bir bilgiye ulaşamadık.

⁷⁰⁵ Tarihçesi konusuna daha önce camiyi tanıtırken değinmiştik.

⁷⁰⁶ Onarımla ilgili olarak camiyi tanıttığımız bölüme bakılabilir.

3.4. ŞEHİRLERARASI HAN (KERVANSARAY)

KAVAK / ÇAKALLI BELDESİ - ÇAKALLI HAN (ÇAKALLI KERVANSARAYI)

Katalog No : 3.4.1.
 Çizim No : 67-68.
 Foto. No : 579-588.
 İnceleme Tarihi : Temmuz 1994, Temmuz 2002.

Yer: Yapı Kavak'ın 15 km. kadar kuzeydoğusunda, belde merkezinin batısında, Samsun-Ankara yoluna 200 m. mesafede bulunmaktadır⁷⁰⁷ (Foto.:579-81).

Tarihçesi: Tarihi Samsun-Amasya kervan yolu üzerinde bulunan yapının inşa kitabesi yoktur. Tarihleme konusunda kitabe veya benzeri bir belge bulunmayan yapıyı K. Erdmann⁷⁰⁸ ve İ. İltter⁷⁰⁹ 13. yüzyıla tarihlemektedir. Yapının Anadolu Selçuklu döneminde şehirlerarasındaki kervan yolları üzerinde yapımı ilk olarak Sultan II. Kılıç Arslan⁷¹⁰ (1155–1191) veya Sultan I. Gıyaseddin Keyhüsrev döneminde (1164–1211) 1204'de görülen⁷¹¹ ve daha çok 1204–40 arasında yoğunlaşan⁷¹² hanlarla birlikte inşa edilmiş olabileceğini düşünmek mümkündür. Anadolu Selçuklu devrinde benzerleri 1209–10 dolaylarına tarihlenen,⁷¹³ Amasya-Halifet Gazi Türbesi ve Antalya-Burdur yolu üzerinde Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev tarafından 1238-39'da yaptırılan İncir Han'ında⁷¹⁴ olduğu gibi, 13. yüzyılın ilk yarısında görülen, taçkapı bordürlerine bakarak yapının, bu yapılara yakın tarihlerde inşa edilmiş olabileceği de düşünülebilir (Foto.:582). Taçkapının sağ tarafındaki bordürlerde, gelişigüzel kazıma usullü yazılan dua kelimeleri ve isme benzer Arapça harfli yazılar, sonradan yazılmış olmalıdır. K. Erdmann'ın hanın yakınında ve hana ait olarak bahsettiği⁷¹⁵ çeşmeden bugün bir iz yoktur. K. Erdmann kapalı kısmın ön ve arka duvarlarının Ezinepazarı Han'ıyla birlikte 1650'da yenilendiğini, mermer kapının da o zaman ilave edildiğini düşünmektedir. Erdmann'ın avlunun dış duvarlarını ve kapısını gösteren ve batılı bir araştırmacıdan aldığı anlaşılabilir plândan, avlu kısmının 19. yy.da, kısmen ayakta olduğu anlaşılmaktadır.

K. Erdmann, 1848'de P. Von Tschihatscheff, 1850'de A. D. Mordtmann, 1870'de H. J. Von Lennep ve 1881'de H. F. Tozer'in yapıyı ziyaret ettiğini belirtmekte ve yapıyla ilgili ifadelerine yer vermektedir. Yapıyı tanımlayan cümleler arasında, H. J. Von Lennep'in hanın avlusunun iki yanında odaları olduğundan söz etmesi önemlidir. K. Erdmann'a göre hanın inşasına, kapalı kısım ile başlanmış ve avlu daha sonra inşa edilmiştir.⁷¹⁶ E. Diez- O. Aslanapa ve

⁷⁰⁷ Samsun istikametinden gelirken belde merkezinden sağa dönerek eski Samsun-Ankara devlet yoluna ulaşılır. 150 m. kadar ilerideki Çakallı Köprüsü'ne girilmeden sağa dönen ara yolda 100 m. kadar ilerleyince han ile karşılaşılır.

⁷⁰⁸ K. ERDMANN, *Das Anatolische Karavansaray Des 13. Jahrhunderts*, C. I, Berlin, 1961, s. 79.

⁷⁰⁹ İ. İLTER, *Tarihi Türk Hanları*, Ankara, 1969, s. 81.

⁷¹⁰ S. KOCA, "Türkiye Selçuklu Sultanlarının İzledikleri Ekonomik Politikalar," *Türkler*, C. 7, Ankara, 2002, s. 346; M. S. POLAT, "Selçuklu Türkiyesi'nde Ticaret," s. 382; İ. AYTAÇ, "Selçuklu Kervansarayları," s. 858.

⁷¹¹ G. CANTAY, "Türk Mimarisinde Kervansaraylar," s. 79.

⁷¹² G. CANTAY, "Türk Mimarisinde Kervansaraylar," s. 79.

⁷¹³ H. ÖNKAL, *Anadolu Selçuklu Türbeleri*, Ankara, 1996, s. 63.

⁷¹⁴ Ş. AKALIN, "İncir Hanı" mad., *T.D.V.İ.A.*, C. 22, İstanbul, 2000, s. 279.

⁷¹⁵ K. ERDMAN, *a.g.e.*, C. 1, s. 79.

⁷¹⁶ K. ERDMAN, *a.g.e.*, C. 1, s. 78-79.

D. Kuban, yapıdan ismen bahsetmektedir.⁷¹⁷ Yapı bugün harap haldedir. Vakıflar Genel Müdürlüğü'nden kiralayıp saman deposu olarak kullandığı yapının içinde, bir takım tahribat ve eklemeler yapılmıştır.⁷¹⁸

Mimari ve Süsleme: Kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda uzanan yapı, kuzeyden güneye doğru hafifçe alçalan bir alanda kurulmuş olup, 24.80⁷¹⁹ x 34.20 m. ölçülerindedir (Çiz.:67). Güneybatıya açılan ön cephesinin ortasında açılan geniş ve yüksek bir taçkapıyla ulaşılan yapının içi, sivri beşik tonozlarla örtülen üç sahına ayrılmış olup orta sahnın, yanların iki katı genişliğinde ve daha yüksek tutulmuştur. Tonozlar sahnınların arasındaki duvarların sivri kemerlerle boşaltıldığı ve duvarların bir paye kadar daraldığı bir strüktürle taşınmaktadır (Foto.:583). Sahnıları ayıran duvarlardaki sivri kemerli açıklıklar sahnıları birbirleriyle irtibatlandırmıştır.

Yapının 25-30 m. kadar önünde, moloz taş duvar kalıntıları mevcuttur (Foto.:584). Mevcut haliyle birkaç metre uzayan duvarların ne şekilde devam ettiği⁷²⁰ belli değildir. K. Erdmann'ın verdiği çizimden de anlaşılacağı üzere bu kesim, klasik kervansaray yapılarında kapalı bölümün (ahır) önünde görülen avludur (Çiz.:68). Mevcut yapı, ön cephesi ortasında büyük bir taçkapı açıklığı bulunan, üç sahnılı kapalı ahır kısmıdır. Yukarıda da değindiğimiz üzere, mevcut kalıntılar ve Erdmann'ın çizim ve resimleri, avlunun mekân düzeni konusunda bilgi vermekten uzaktır. Erdmann'ın ifade ve çizimlerinden avlu kapısının ahır kapısı ekseninden hafif yana kaymış olduğu, kapının ileri taşıntılı ve sivri kemerle (Tozers'e dayanarak) kuşatıldığı anlaşılmaktadır.

Ön cephede moloz taş dolgunun, iki ayrı cins kesme taşla kaplandığı görülmektedir. Duvarların alt kısmında, gri tonlu, düzgün yüzeyle bir taş, üst kısmında ise sarımtırak ve gözenekli ayrı bir cins taş görülür. Avlu kısmında daha önce sözünü ettiğimiz kuzeybatı köşedeki duvar kalıntısının dış yüzünde de görülen birinci cins taş (gri) diğerlerine göre daha kaba ve iri tutulmuştur. Tahrip olan taçkapının, kısmen mevcut olan bordürlerinde bu taşın kullanıldığı kesimlerdeki geometrik bezeme, ikinci sırada saydığımız sarımtırak taşta kesintiye uğrar. Bundan, ikincisinin ilk inşadan sonraya ait olabileceği; diğer cephelerde olduğu gibi büyük ölçüde tahrip olan ön cephenin, sonradan sarımtırak kesme taşla onarılmış olabileceği anlaşılır. Dış cephelerin diğer kesimlerinde ve yapı içinde, moloz taş örgü görülmektedir.⁷²¹

⁷¹⁷ E. DIEZ – O. ASLANAPA, **Türk Sanatı**, İstanbul, 1955, s. 96; D. KUBAN vd., **Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı**, İstanbul, 2002, s. 229.

⁷¹⁸ Bugün hanın girişindeki yeni tahta kapının, tahrip edilen kapı açıklığının iki yanına dökülen beton kolonlara tutturulduğu görülmektedir. Dış duvarlarda ön cephede kimileri sonradan kaba moloz dolgularla tekrar kapatıldığı birkaç delik görülmektedir. Duvarların iki yanındaki duvar payandalarının uçlarının gayri muntazam şekline bakarak, bunların yüzeylerdeki birçok yerde olduğu gibi söküldükleri anlaşılmaktadır. Nitekim Erdman'ın çizimlerinde bunlar dikdörtgen şekilde gösterilmiştir. Yapıyı örten beşik tonozların üstündeki beton şap yakın zamanların eseridir. Orta sahnının kuzey ucunda üst kesimde büyük bir delik açılmıştır. Yapının içinde sahnıların arasındaki kemerli boşluklara, yer yer muhdes duvarlar örülmüştür.

⁷¹⁹ Ölçü ön cepheden alınmış olup, duvar payandaları hariçtir.

⁷²⁰ Giriş cephesinin sağlı sollu kabaca 20 m. kadar önünde tespit ettiğimiz duvarlardan sonra arazi alçalmaktadır. Günümüze ulaşan kesme taş kaplamalı duvarların bu hizada son bulduğu anlaşılmaktadır. Özergin'e göre hanın avlusu 31 x 20 m. ölçüsündedir (M. K. ÖZERGİN, "Anadolu'da Selçuklu Kervansarayları", **Tarih Dergisi**, C. XV, S. 20, İstanbul, 1965, s. 146).

⁷²¹ Muhtemel tamirde sadece ön cephenin kaplandığı anlaşılmaktadır. Bu kesimdeki taşın birkaç yüz metre mesafedeki Çakallı Köprüsü ve 3 km. kadar ilerideki Koca Köprü'de kullanıldığı görülmektedir. Her iki köprünün 1300 (1882/83) yılı dolaylarında Samsun-Ankara devlet yolu üzerinde yapıldığı bilinmektedir. Birinci

Hanın içinde sahnaları ayıran kesimlerde, tonoz takviye kemerlerinde, bunların oturduğu konsollarda ve ortadaki tonozun kaplamasında kesme taş, diğer kesimlerde moloz taş kullanılmıştır.

Büyük ölçüde tahrip olan ve yapı içine, sivri kemerle açılan taçkapının taş oymalarla bezeli bordürleri, kısmen yerindedir (Foto.:585). Bordürlerde zeminden itibaren takriben 3.5 m.ye kadar yükselen kesimde, geometrik oymalar dikkat çekmektedir. İçte basit zikzaklar, dıştaki bordürde ise biraz daha plastik etkili olmakla birlikte, yine hafifçe oyulmuş küçük kör kemercikleri hatırlatan bir başka kuşak görülür (Foto.:582). İki yanda aynı kotta son bulan bordürlerin yukarıdaki kesimde, daha önce değindiğimiz gibi malzeme değişmektedir. Buradaki ince silmelerle çevrilen yalın bordürler, alttaki bordür konturlarına uydurulmuştur. İçleri sade bulunan bu kesimin görüntüsü, Osmanlı üslubuna uymaktadır. Aşağıdaki orijinal bordürler, tarihleme konusunda, yapı üzerindeki en kayda değer unsurlardır. Kapının iki yanında düzgün kesme taş kaplama ve dolgu, epeyce zarar görmüştür. Erdmann'ın mermerden olduğunu belirttiği basık kemeri Osmanlı onarımından kalmış olabilir (Foto.:586). Açıklığın iki yanında, muhtemelen sonradan yazılmış isim ve belli belirsiz Arapça harfli ibareler görülmektedir. Diğer cephelerde olduğu gibi üst kesimleri dökülen ön cephe, ortadan yanlara doğru üçgen şeklinde alçalır. Duvarların hangi seviyeye kadar yükseldiği ve ne tür bir kornişle son bulduğuna dair bir ipucu kalmamıştır. Yapının diğer cephelerinde dıştan, herhangi bir bezeme unsuru, kayda değer bir detay görülmez.

Yapının içine girilince gayet karanlık, yüksek ve derin bir mekânla karşılaşılır⁷²² (Foto.:587). 29.20 m. uzunluğundaki sahnılardan; ortadaki 10 m., iki yanındaki 5 m. genişliktedir. Yanlardakilerden 1.5 kat kadar daha yüksek tutulan orta sahnın, takriben 8.5 m. yüksekliktedir. Duvarların ağır havası sahnaları ayıran kemer dizisiyle bir nebze hafifletilmiştir. Boydan boya uzatılan sivri beşik tonozlarda, periyodik aralıklarla, düzgün kesme taş işçilikli takviye kemerleri atılmıştır.⁷²³ Takviye kemerlerini taşıyan konsolların bir kısmında, mukarnas benzeri basit profiller göze çarpmaktadır. Sahnaları birbirine bağlayan kesme taş işçilikli, iç içe ikişerli atılan sivri kemerlerin fazla yüksek tutulmadıkları görülmektedir (Foto.:588). İki sıra arasına sıkıştırılan, küçük taş parçaları, içteki kemerlerin ilk inşadan sonra sağlamlaştırma veya tamir sebebiyle atılmış olabileceğini akla getirmektedir. Yapı zemininin, zamanla biraz yükseldiğini düşünmekteyiz.⁷²⁴ K. Erdmann'ın resimlerinden ve ifadelerinden hanın arka duvarında her sahına açılan birer pencereyle aydınlatıldığı anlaşılmaktadır. Ancak bugün, sadece orta sahında, pencerenin olması gereken yerde büyükçe bir delik açılmıştır.

Giriş kapısı yönünden bakılınca sağda ve solda ikinci kemerler tamamen, soldaki üç ve dördüncü kemerler ise kısmen, muhdes duvarlarla kapatılmıştır. Soldaki sahnın ikinci ayak

köprünün kitabesinde geçen ifadelerden, bölgenin imarı sırasında bu hanın da kısmen onarılmış olabileceği düşünülebilir.

⁷²² Kapıdan girilince sağda muhdes bir kulübe görülür. Solda ise duvarın birkaç kez delinip açıklığın kapatıldığı, küçük bir açıklığın kapı olarak bırakıldığı dikkat çekmektedir.

⁷²³ Orta sahında her payenin, kenar sahnılarda ise sadece iki ve dördüncü payelerin hizasında görülen konsollara oturan düzgün kesme taş işçilikli takviye kemerlerinden, orta sahnındakileri kapıya yakın olanı hariç, diğerleri düşmüştür. Yan sahnılardakilerin büyük çoğunluğu yerindedir.

⁷²⁴ Zira develer için de tasarlanan ahırın, daha yüksek olması beklenir. Yukarıda değindiğimiz gibi kemerlerin içine sonradan takviye maksadıyla atılmış olması muhtemel ikinci kuşak, basıklığı artırmıştır.

hizasında başka bir muhdes duvarla bölünmüştür. Hanın içinde orijinal müstemilata dair seki, ocak, yemlik veya benzeri bir düzenlemeye rastlayamadık. Sahınları ayıran duvar-ayakların bazılarının etrafında tahrip olmuş ve muhdes duvarlarla ayırt edilemeyecek şekilde kaynaşmış haldeki moloz taş kalıntıların muhtemel sekilere ait olabileceği düşünülebilir.⁷²⁵ Yapının içinde yukarıda işaret ettiğimiz, bir kısım konsollardaki basit oylumlardan başka bir süs unsuru görülmez.

⁷²⁵ İçi oldukça karanlık olan yapının, samanla dolu kesimlerini detaylı bir şekilde inceleyemedik.

3.5. ŞEHİR İÇİ HANLARI

SAMSUN – TAŞ HAN

Katalog No : 3.5.1.
 Çizim No : 69-73.
 Foto. No : 589-596.
 İnceleme Tarihi : Temmuz 1994, Temmuz 2002, Şubat 2003.

Yeri: Han; şehir merkezinde, Pazar Mahallesi'nde, Buğday Pazarı Caddesi üzerinde bulunmaktadır (Foto.:589-90).

Tarihçesi: Yapının inşa kitabesi yoktur. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan H. 1266 / M. 1849–50 ve H. 1275 / M. 1858–59 tarihli iki ayrı belgeden yapının, belirtilen tarihlerde ayakta olduğu anlaşılmaktadır.⁷²⁶ H. 1279 / M. 1862 tarihli bir başka belgede⁷²⁷ geçen “Samsun'da Ahi Ali bin Ali Paşa Vakfı'na ait hanlardan Taşhan içindeki odalar...” şeklindeki ifadelerden, yapının banisinin Ali Paşa oğlu Ahi Ali olduğu düşünülebilir.⁷²⁸ Vakıflar Genel Müdürlüğü, Vakıf Kayıtları Arşivi'nde bulunan, 733 numaralı defterin 56. sayfa, 26. sırasında kayıtlı, H. Evail-i Muharrem 914 / M. Mayıs 1508 tarihli, Mevlana Mahmud bin Ahmed bin Ali Paşa vakfına ait, Arapça vakfiyenin tercümesinde, “Samsun beldesinin haricinde bina ettiği hanı” ifadeleriyle kayıtlı han, bu yapı olmalıdır. Vakfiyeden; hanın, karşısında bulunan mescidin, hanı saran dükkân ve mahzenlerin ise Ahi Ali Zaviyesi'nin vakfi olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumda Ahi Ali'nin, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki belgelerde geçen tarihten çok önceleri yaşamış olduğu anlaşılmaktadır. Görüldüğü gibi yukarıdaki belgeler, hanın banisi konusunda farklı isimlere işaret etmektedir. H. 914 / M. 1508 tarihli vakfiyede, Mevlana Mahmud açıkça yapının banisi olarak geçmekte ayrıca “Ahi Ali” ismi de telaffuz edilmektedir. 1862 tarihli diğer belgede, yapının Ahi Ali vakfindan gösterilmesi kanımızca hatalı olabilir. Zira vakfiyede han ayrı zikredilerek, sadece hanı çeviren dükkân ve mahzenler Ahi Ali Zaviyesi vakfindan gösterilmektedir. Kaldı ki ikinci belge, birincisinden epey sonraya aittir ve yapının ait olduğu vakfın zamanla karıştırılması da mümkündür. Ahi Ali' ve Mevlana Mahmud'un kimliği hakkında, tarayabildiğimiz kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır.

Yapının yalın plan ve mimari kuruluşu, son derece yalın tutulan cephe düzeni ve süslemeden yoksun ifadesi, Osmanlı döneminde özellikle bir tarihe işaret etmekten uzaktır. Yukarıdakilere bakarak, hanın 1508 yılı civarında inşa edilmiş olabileceğini düşünmekteyiz. Ancak yapının son dönemde elden geçirilmiş olabileceği, plan ve mimari detaylardaki küçük çarpıklıklara bakılarak söylenebilir. Batı cephenin mimari ifadesi, son dönemde şekillenmiş olabileceği kanaati vermektedir. Aşağıda belirteceğimiz mimari aksaklıkların sebebi, son devirde yapılan bir müdahale olabilir.

Çeşitli yayınlarda kaynak gösterilmeksizin, yapı Ali Paşa⁷²⁹ ve Mahmut Paşa'ya⁷³⁰

⁷²⁶ B.O.A., A.MKT.UM., d.n. 334, g.n. 54; d.n. 15, g.n. 75.

⁷²⁷ B.O.A., İ.MVL., d.n. 468, g.n. 21222.

⁷²⁸ Ahi Ali'nin babası olarak geçen Ali Paşa'nın, Canikli Ali Paşa olabileceği akla gelirse de, hakkında detaylı araştırmalar bulunan Ali Paşa'nın, “Ahi Ali Bey” adında bir oğlu olmadığı anlaşılmaktadır. Bkz. R. KARAGÖZ, **a.g.e.**, s. 146-153.

⁷²⁹ **Geçmişten ...**, s. 53.

⁷³⁰ M. E. YOLALICI, **a.g.e.**, s. 27.

mâledilmektedir. İ. İltter, herhangi bir açıklama veya kaynak göstermeksizin yapıyı 17. yüzyılın sonuna tarihlemektedir.⁷³¹ Vakıflar Genel Müdürlüğü, Abide ve Yapı İşleri Dairesi Arşivi'nde bulunan, yapıya ait 55.01-01/4 numaralı dosyadaki vakıf eski eser fişinde, yapı yukarıda belirttiğimiz vakfiyeye dayanılarak "Mahmut Paşa"ya mâledilmektedir.⁷³² Samsun Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu Arşivi'nde bulunan ve kaynak göstermeksizin, yapıyı Ali Paşa vakfına ait gösteren, envanter fişinde, hanın 1975 yılında vakıflar tarafından onarıldığı kaydedilmiştir.

Mimari ve Süsleme: Halen yoğun bir ticarî merkezde bulunan yapı, üç yandan yeni dükkânlar arasında kalmıştır (Foto.:589-90). Yukarıda geçen vakfiyeden hanın eskiden de dükkânlarla sarılmış olduğu anlaşılmaktadır. Caddeye açılan batı cephesi, sıvayla kapatıldığından, yapının aslı görüntüsü bir hayli zedelenmiştir (Foto.:591). 27.60 x 29.70 m. ölçülerinde düz bir alana oturan, kareye yakın bir şekildeki yapı, iki katlıdır. Hanın kuzey cephesi 28.20 m., güneyi 19.50 m. olup, bu ikisi arasında uzanan batı cephesi eğiktir (Çiz.:69-70). İnşa sırasındaki sokak dokusundan veya yukarıda işaret ettiğimiz bir müdahaleden kaynaklanmış olabilir. Hanın doğu cephesi ortasında yer alan girişi, yapıyı saran dükkânların arasında kalmıştır. Caddeye bakan batı girişi, bugün hanın ana girişi konumundadır (Foto.:591).

Han, plân itibariyle Osmanlı şehir hanları düzenine uymaktadır. Her iki katta, dikdörtgen bir avlu etrafında sıralanan hücrelerden oluşan yapının plânı, özellikle alt katta karmaşıktır (Çiz.: 69-73). Bu katta, yapının orta eksenini belirleyen kapılarla, ortadaki revaksız avluya ulaşılır. Avlunun etrafında ahır olarak kullanıldığı anlaşılan hücreler ve dehlizler yer almakta, batıya bakan yüzde, dışa açılan, yan yana dizilmiş beş dükkân görülmektedir. Cephenin güney köşesindeki dükkânın vaktiyle ahır olabileceğini düşünmekteyiz. Bu kesimdeki dükkândan girilince ulaşılan, içe doğru derinleşen ve güney cephe boyunca uzayarak "L" şeklinde, sola dönen, tonozlarla örtülü, dehliz şeklindeki başka bir girişi olmayan kesim, büyüklüğü itibariyle ahıra uygundur (Çiz.:69). Alt katın kuzey kesimi de bir hayli karmaşıktır. Batı uçtaki dükkân, sivri kemerle bölünmüş olup çapraz tonozlarla örtülüdür. Bunun yanındaki dükkân içe doğru bir dehlizle derinleşmekte ve arkasındaki başka bir hücreye ulaşmaktadır. Bu kesimlerin orijinalliğini ne derece muhafaza ettiği belli değildir.⁷³³ Alt kat örtülerinde çapraz tonozlar kullanılmıştır. Bir kısım yamuk dörtgen hücreler, duvarlarından ileri çıkan duvar ayaklar üzerine atılan sivri kemerlere oturan çapraz tonozlarla örtülmüştür.

Yapının inşa malzemesi çeşitlilik göstermektedir. Kuzeybatı köşedeki pahlı kesim ile, kuzey cephenin görülebilen yerlerinde ve eski bir resimde⁷³⁴ köşelerde ve pencere çevrelerinde düzgün kesme taş, diğer kesimlerde, seyrek tuğla sıralarının da yer aldığı, moloz taş örgü görülmektedir (Foto.:590-95). Batı cephenin her iki katındaki kapı ve pencere çevrelüklerinde düzgün kesme taş kullanılmıştır. Bu, hanın diğer kapı ve pencere çevrelükleri için de az çok geçerlidir. Alt katta avlu çevresinde payeler ve merdivenler ve zemin döşemesinde düzgün

⁷³¹ İ. İLTER, **Tarihi Türk Hanları**, Ankara, 1969, s. 107.

⁷³² Belirtilen dosyada yapının batı cephesinin yol geçirilmesi sebebiyle kesildiği, hanın doğu kapısının o tarihlerde (1967) kapalı olduğu, ahır ve avlunun muhdes duvarla bölündüğü bildirilmektedir.

⁷³³ Hanın, ağzına kadar ticari mallarla dolu bulunan kimi kesimlerinde, detaylı bir gözlem yapmak mümkün olmamıştır. Kilitli olan bazı bölümler incelenememiştir.

⁷³⁴ **Tarih Boyunca Samsun ve Samsun Belediyesi**, s. 58.

kesme taş, kemerlerde tuğla, kemerlerin aralarında kalan duvar yüzeylerinde bir sıra taş, üç sıra tuğla olmak üzere almalı düzen görülmektedir. Aynı düzen, üst kattaki revakta da tekrar edilmiştir. Örtü elemanlarının içini kaplayan sıva, malzemeyi gizlemektedir. Bacaların dışı yansıyan kesimlerinde tuğla görülmektedir. Dışa doğru meyilli çatıyı kaplayan kurşunlar son tamirden kalmadır. Orijinalinin de aynı şekilde olabileceği akla gelmektedir.

Kuzey cephede ikinci kata kadar uzanan muhdes dükkânlar, cephenin orijinal düzenini bozmuştur (Foto.:589). Diğer yönlerde yeni dükkânlarla sarılan hanın, en orijinal cephesi, batı cephesidir (Çiz.:73). Ortada bir kapı, iki yanında geniş basık kemerlerle cepheye açılan dükkânların sıralandığı cepheye çekilen muhdes sıva, orijinal görünümü bozmuştur (Foto.:589-91). Cepheye açılan düzgün kesme taş işçilikli kemerlerin birinde küçük bir kemer sorgucu dikkat çeker. (Foto.:591). Dükkânların önüne çekilen demir doğramanın yerinde bulunan aslının ahşap olduğu, halen mevcut birkaç tanesine bakılarak anlaşılabilir. Bunun da önünde açılır-kapanır demir kepenkler bulunmaktadır.

Cephede katları ayıran bir kat silmesi görülmezken, üstte basit profilli bir silme dikkat çeker. Batı cephenin ikinci katında, hücrelerin dışı açılan dikdörtgen açıklıklı, kesme taş çevrelikli pencereleri, cephenin tekdüze görüntüsünü bir nebze yumuşatmıştır. Kible ucundaki ikisi gayet küçük olan kesme taş çevrelikli pencereler, düşey dikdörtgendir. Kuzeye bakan hücrelerin pencereleri, ölçü ve biçim olarak, batı cephenin kible ucundaki küçük pencerelerle aynıdır (Foto.:590).

Batı cephesinin ortasına yerleştirilen ve ikinci kata kadar uzanan basit başlıklı plasterler arasına alınan kapı, son derece yalın tutulmuş, basık kemerli bir açıklıktan ibarettir (Foto.:591). Kapının önünde art arda iki çapraz tonozla örtülen uzun hol, avluya ulaşmaktadır (Foto.:592). Zemini yedi basamakla alçalan hol, avluya sivri bir kemerlerle açılmaktadır. Zemin katta revakın bulunmadığı avlunun, düzgün kesme taşla kaplı zemini, son restorasyonda elden geçirilmiştir.

Batıdakiyle aynı eksen üzerinde bulunan doğu kapı, aynı şekilde, düzgün kesme taş işçilikli basık kemerli bir açıklıktan ibarettir (Foto.:593). Bunun da önünde, çapraz tonozlarla örtülü, iki bölümlü küçük bir giriş holü yer alır. Avlunun kuzey ve güneyinde birer dükkân bulunmaktadır. Dükkânların avluya bakan cepheleri, ortada payeye oturan sivri kemerlerle teşkil edilmiştir (Foto.:594).

Doğudaki holün avluya bakan ucundaki betonarme yeni merdivenlerle çıkılan ikinci kat, ortada revaklı bir galeri ve gerisindeki hücrelerden oluşmaktadır (Foto.:595), (Çiz.: 70). Revakın oturduğu kesme taş işçilikli payelerin üzerinde, tuğladan sivri kemerler görülür. Kemerlerin arasında daha önce sözünü ettiğimiz almalı sistem, en üstte ise kirpi saçak yer alır. Revaklar, batı hariç olmak üzere çapraz tonozlarla örtülüdür. (Foto.:596). Tonozların revaka bakan kesimlerindeki sırt çizgileri (tonoz bölgeği) belli iken, hücrelere dayanan geri kesimlerinde bu görülmez. Revakın batı kolunun örtüsü, son restorasyonda düz beton tabliye ile yenilenmiştir. Revakı taşıyan ayaklar arasına, 0.70 m. yükseklikte muhdes bir korkuluk çekilmiştir. Bunun hemen altında bir kat silmesi dikkat çeker.

İkinci katta, batıda üçü küçük olmak üzere sekiz, doğuda yedi (köşeler dahil) kuzeyde beş, güneyde dört olmak üzere, toplam yirmi dört hücre yer almaktadır. Dikdörtgen açıklıklı kapılarla revaka açılan hücrelerin, dışa açılan birer penceresi bulunmaktadır. Çoğunda, kapının bulunduğu duvarda birer ocak nişine yer verilen hücrelerin büyük bir kısmı, sivri beşik tonozla örtülüdür. Batı sıradakiler ile kuzeydoğu ve güneydoğu köşedekiler çapraz tonoz, kuzeybatı köşedeki ise aynalı tonozla örtülüdür. Araştırmamız sırasında alt katta olduğu gibi, ticari eşyayla dolu ve kilitli olduklarından, birçok hücreye girmemiz mümkün olmadı.

VEZİRKÖPRÜ – TAŞ HAN

Katalog No : 3.5.2.
 Çizim No : 74.
 Foto. No : 597-609.
 İnceleme Tarihi : Ağustos 2002, Şubat 2003.

Yer: Han; ilçe merkezinde, Orta Camii Mahallesi'nde, Orta Caminin 25 m. kadar kuzeydoğusunda bulunmaktadır (Foto.:597).

Tarihçe: Yapıya ait inşa kitabesi yoktur. İnşası konusunda bir belgeye de rastlayamadık. Yöreyle ilgili yayınların pek azında söz edilen yapının, geç Osmanlı devrine ait olabileceğine işaret edilmekle birlikte, herhangi bir belge gösterilmemektedir.⁷³⁵ Yapının malzeme ve teknik özellikleri, birkaç asırdan daha eskiye gidemeyeceğine işaret etmektedir. Vezirköprü'nün Köprülüler zamanından sonra hızla büyümesiyle, artan ticari kapasiteye binaen, yapının 17. yüzyılın sonlarıyla 19. y.y.arasında yaptırılmış olabileceğini kabul edebiliriz.⁷³⁶

Zamanla hasar gören yapının, aslına yakın tamirler gördüğü anlaşılmaktadır. 1943 depreminde, hanın kuzey duvarının büyük ölçüde yıkıldığı ve bu tarihten sonra ikinci kat hizasının aslı taş iken, hımsıyla yenilendiği anlaşılmaktadır. Hanın ara giriş cephesindeki dükkânların da büyük ölçüde yenilendiği görülmektedir. Bugün zemin kattaki hücrelerin birçoğu depo veya ahırdır. Avlu park yeri, üst kattaki birimler, dükkân ve büro olarak kullanılmaktadır. Yer yer tahrip olan yapının, aslına uygun olarak restoresi gerekmektedir.

Mimari ve Süsleme: Yapı, güneyden kuzeye doğru alçalan bir alanda kurulmuştur. Güneye bakan giriş cephesi 100. Yıl Caddesi'ne, batısı Taceddin İbrahim Paşa Camii'ne kadar uzanan bir sokağa açılmaktadır (Foto.:597-98). Güney ve batıdaki iki kapıyla ulaşılan hanın ana girişi, güneydedir. Doğuda yeni ticari yapılarla çevrili hanın, develiğin bulunduğu kuzey cephesi, bu kesimdeki sivil yapıların bahçesiyle bitişiktir (Foto.:599).

Han; dıştan 33 x 39 m. ölçüsünde, hafif yamuk bir dikdörtgen şeklinde olup, ortadaki avlunun çevresinde sıralanan iki katlı hücre ve revaklar ile kuzeyde bir develikten oluşmaktadır (Çiz.:74). Küçük bir avludan ibaret develik, geniş ve basit bir kapı açıklığıyla hanla irtibatlıdır.

Yapının dış duvarları kâgir, diğer kesimlerindeki duvarları hımsıdır. Hanı çeviren kâgir duvarlarda, yer yer devşirme blok taşların seçildiği moloz taş örgü görülmektedir. Kapı çevrelıklarinde kesme taş, kirpi saçakta ve hücrelerdeki ocak çevrelıklarinde tuğla kullanılmıştır. Hanın üst örtüsü, her iki katta da düz tavan olup, ikinci katta, tavanın üstünde, kırma çatı görülmektedir. Alaturka kiremitle kaplı çatının saçakları, hafifçe taşırılmıştır.

Hanın kâgir dış duvarlarının görünümü oldukça tek düze olup, penceresizdir. Cadeye bakan ana giriş, kirişleme usulüyle oturtulan bir çatıyla örtülü, geniş ve derin bir hol şeklindedir (Foto.:597,600). Kuzeydeki develiğe açılan kapı da bunun yakın bir benzeridir (Foto.:601). Batıya açılan kapı; düzgün kesme taş çevrelikli, sivri kemerli, diğerlerine nispetle daha dar bir

⁷³⁵ **Geçmişten ...**, s. 128.

⁷³⁶ Elde edebildiğimiz Köprülülere ait vakfiye ve benzeri türden belgelerde yapının geçmemesi ve halk arasında bu yolda bir rivayet bulunmaması, yapının Köprülülere ait olmadığına bir işaret sayılabilir.

açıklıktan ibarettir (Foto.:602). Bu da diğer kapılarda olduğu gibi, avluya kadar uzanan bir hole açılır. Şimdiki dövme demir çivilerle yan yana çakılarak yapılan kapı kanatları, epey eskiye delalet etmekle birlikte, ilk yapıdan kalıp kalmadığı belli değildir.⁷³⁷ Bugün sokak seviyesinin 0.40 m. kadar yükselmesiyle, biraz basık görünen kapının, kemer kilit taşında, basit bir rozet kabartılmıştır. Kapı çevreliğinin alt kesiminde, iki yanda büyükçe beyaz blok kesme taşlar kullanılmıştır. Açıklığın üstünde, sağlı sollu iki taş konsol ve kapı kemerinin iki yanındaki deliklere yerleştirilen eliböğründelerle taşınan basit kapı sundurması, yakınlarda elden geçirilmiş gibi görünmektedir (Foto.:602).

Hanın güneye bakan giriş cephesinde, yakın zamanlarda çeşitli müdahalelerle orijinalliği bir hayli bozulmuş dükkânlar görülmektedir. Bugün sokak seviyesiyle hemen hemen aynı kotta bulunan, avlu tarafında; hanın içinde ise ikinci kata tekabül eden dükkânların, hanın inşasından sonra yapılmış olması da muhtemeldir (Foto.:603). Arazinin eğimi sebebiyle dükkânların arasındaki giriş holü, avluya doğru alçalan bir rampa şeklinde devam eder⁷³⁸ (Foto.:600) Esasen bu kapının, şehrin sosyal ve ticari trafiğinin zamanla bu yönde gelişmesi sebebiyle sonradan açılmış olabileceği düşünülebilir. Bu durumda hanın ilk inşasında düşünülen asıl girişinin, batı kapısı olabileceğini söyleyebiliriz. Bu kapı kemerli ve düzgün kesme taş işçiliğiyle dikkat çeker. Kuzey kolu daha genişçe tutulan yamuk dikdörtgen şeklindeki avlunun, ortasındaki sekizgen kesme taş döşeme, vaktiyle burada bir şadırvana olabileceğine işaret etmektedir.⁷³⁹

Avluyu çeviren birimler, altlı üstlü, büyük ölçüde simetrik tutulmuş olup, inşadan sonra bölme, genişletme, tamir gibi müdahalelerle asli yapı bir ölçüde değişmiş görünmektedir.⁷⁴⁰ Bugün hanın alt katında girişin bulunduğu güney kesimde, kapının sağında dört, solunda bir olmak üzere, dört bölme (depo), üst katta kapının sağında iki, solunda bir olmak üzere üç dükkân yer almaktadır (Foto.:600,603). Güneyde caddeye bakan dış yüzde ise tek kat halinde, doğu kolda üç, batıda dört dükkân bulunur (Foto.:605). Doğuda alt katta beş bölme (depo), üstte yedi dükkân yer alır (Foto.:604). Batıda kapıya kadar olan güney kolda, alt katta, üç bölme (depo), üstte üç dükkân, kuzey kolda altta üç bölme (ahır) bulunmaktadır (Foto.:605,06). Bu kesimin ve kuzey holün üst katında, bölme duvarları yıkık olduğundan bu kesimler uzun bir revak-hol görünümündedir (Foto.:607). Kuzey yönde alt katta, beş bölme (depo ve ahır) bulunmaktadır. Alt kattaki çeşitli birimlerin büyük çoğunluğu, ahır olarak kullanılmaktadır. Orijinalde yapının alt katının ahır, üst katının ise tüccarların ikametına mahsus odalar olarak kullanılmış olabileceği akla yakın gelmektedir. Ancak alt katta ahırların haricinde, diğer bazı birimlerin dükkân, depo veya tamir atölyesi (nalbant vs.) olabileceği beklenir. Aynı şekilde üst katta caddeye bakan dükkânların haricindeki birimlerden bazılarının dükkân olarak kullanılmış olabileceği akla gelmektedir.

⁷³⁷ Diğer iki kapının açıklıklarında yeni demir doğramalar görülür.

⁷³⁸ Hanın güney kolunun avlu zemini, güneydeki girişten bir kat daha aşağıdadır.

⁷³⁹ Hanın park yeri olarak kullanıldığı düşünülürse, şadırvanın yer kazanmak için sökülmiş olabileceği akla gelmektedir.

⁷⁴⁰ Her iki katta birçok birimin kilitli olması ve sahiplerinin ilçe dışında bulunmaları sebebiyle, birimlerin yarısına yakınına içten göremediğimizden, plânda bunların hepsini göstermek mümkün olmamıştır.

İkinci kata, güneydeki giriş holünün iki yanındaki ahşap merdivenlerle çıkılmaktadır.⁷⁴¹ Hanın zemin katında revak görülmezken, ikinci kattaki birimlerin önünde, ahşap direklerle taşınan, kırma çatı içerisine alınan revaklara yer verilmiştir (Foto.:604-07). Revak, batıda zemin kattaki büyük kapı üstünde, doğuda ise kuzey kolla birleştiği kesimde duvarla kesilmiştir. Geri kalan kesimlerde devam eden revakın arkasında kuzeyde ve batıda bölmeler görülmektedir. Mevcut halde batıda kapının sağındaki kesimin ikinci kat kotu, diğer kesimlerden yüksektir. Bu durumun yapının aslından olmadığı, döşemenin sonradan yükseltildiği anlaşılmaktadır. Zira bu kesimdeki ahşap döşeme, duvarlarda açılan ocakların (5 adet) yaşmaklarına saplanmaktadır (Foto.:608). Orijinal döşemenin diğer kesimlerdekilerle aynı hizadayken sonradan bilinmeyen bir sebeple⁷⁴² yükseltildiği anlaşılmaktadır. Yukarıda da değindiğimiz gibi bu kesimde, vaktiyle mevcut olduğunu sandığımız hücrelere birer ocak nişi konularak, insanların ikametine ayrıldığı anlaşılmaktadır. Ocakların yaşmakları, tuğladan sivri kemerlerle kuşatılmış olup, sade bir görünüm verir. Yaşmakların içi küçük dilimli kemerlidir.

Her iki katta farklı düzen, sayı ve boyutlardaki birimlerin, sonradan yapılan müdahalelerle orijinal düzenini bir ölçüde kaybettikleri görülmektedir. Birimlerin avluya bakan cephelerinde görülen kapı, pencere ve çevrelıkların büyük bir kısmı çeşitli zamanlarda yenilenmiştir. Hücreleri ayıran duvarlarda ahşap iskelet arasında taş, toprak ve tuğlanın dolgu malzemesi olarak kullanıldığı, hıms-ştrüktür görülmektedir. Yer yer tahrip olan duvarların sıvaları, büyük ölçüde yerindedir. Birçoğu yeni olan kapı ve pencere kanatlarının çakma usullü, dövme demir işçilikli bir kısmında, kayda değer bir eskilik görülmekle birlikte, sanatsal bir değer yoktur (Foto.:609).

Revakı taşıyan ahşap direklerin hemen tamamı, altlık ve başlıksız olarak, son derece yalın tutulmuştur. Alt katta duvara gömülü bazı direklerde yalın profilli başlıklar, üst kattaki direklerin arasında son derece yalın bir ahşap korkuluk görülür. Çatıyı taşıyan giriş ve tavan detaylarında ve hücrelerde, ahşap iskelette çam ve meşenin ağırlıkta olduğu görülmektedir.

⁷⁴¹ Bugün yıkılmış olmakla birlikte avlunun kuzeydoğu köşesinde, eski bir resimde, bir başka ahşap bir merdiven görülür.

⁷⁴² Ahır yüksekliklerinin develerin barınması için (kışım) yetersiz kalması olabilir.

VEZİRKÖPRÜ – ÜZÜM HANI

Katalog No : 3.5.3.
 Çizim No : 75.
 Foto. No : 610-615.
 İnceleme Tarihi : Ağustos 2002, Şubat 2003.

Yer: Yapı; ilçe merkezinde, Orta Cami Mahallesi'nde, Orta Camii'nin kible yönünde, sokak aşırı karşısında bulunmaktadır (Foto.:610).

Tarihçesi: Yöreye ilgili yayınlarda adından söz edilmeyen yapının inşa kitabesi yoktur. İnşa ile ilgili olabilecek bir belgeye de rastlayamadık. Tarihlemesi konusunda, hanın mimarisi, belli bir tarihe işaret etmekten uzaktır. Ancak şehrin ticari açıdan canlanmaya başladığı Köprülüler döneminde veya akabinde yapılmış olabileceği düşünülebilir. Taş Han'la mimari açıdan yakınlık gösteren yapının, onunla yakın tarihlerde, 17. yy. sonlarıyla 19. yy. arasında yapılmış olabileceğini düşünmekteyiz.

Mimari ve Süsleme: Kuzey-güney doğrultusunda uzanan, yaklaşık; 17 x 50 m. ölçüsündeki, nispeten düzlük bir alanda kurulan yapı, doğu ve batıdan dükkân ve evlerle çevrilidir (Foto.:610). Kuzey ve güneyde sokaklarla sarılan yapının girişi, kuzey cephenin ortasından biraz batıya kaymış durumdadır. Bugün şahıs mülkiyetinde bulunan hanın sahibi, hanın ölçüsünü alıp rölövesini çıkarmamıza izin vermediğinden, çalışmamıza yapının basit bir krokisini koymak zorunda kaldık⁷⁴³ (Çiz.:75).

Han; uzun, dikdörtgen, revaksız bir avlunun etrafında, tek kat halinde sıralanan hücreler ve güneyde ahırdan oluşmaktadır. Avlunun kuzeydoğu köşesindeki dükkânlarla, gerideki ahırın birleştiği kesimde, bir çeşme bulunmaktadır. Buna ileride ayrı bir başlıkla değineceğiz. Ahır günümüzde büyük ölçüde yıkıktır. Ahırın ortada küçük bir avlu ve etrafındaki kapalı birimlerden oluştuğunu öğrendik⁷⁴⁴. Hanın aslını oluşturan kesimde, ortadaki avlunun doğu, batı ve kuzeyinde dükkânlara yer verilmiştir (Foto.:611-12). Kuzey cephede kapı açıklığının sağ ve solunda, sokağa açılan dükkânlar yer almaktadır.⁷⁴⁵

Doğu ve batıda hana bitişik dükkânlar, önlerindeki sokaklara açılmaktadır. Sokağa bakan cepheleri giriş olarak değerlendirilen dükkânların sırtı, hanın avlusuna açılan dükkânlara dayanır. Yer yer yenilenen ve bazılarının üst katına ev çıkılan bu dükkânların, hanla direkt bir ilgisi bulunmamaktadır. Ancak hanın inşasını takiben yapılmış olabilecekleri düşünülebilir.

Han; tek katlı olup, kırma çatıyla örtülüdür. Giriş kapısının solunda sokağa bakan dükkânda olduğu gibi, bazı kesimlerine kat çıkılan veya bazı duvarları yıkılıp, yenilenen yapı, orijinal ifadesini kısmen muhafaza etmektedir. Yapının duvarlarında, ahşap iskeletin arasında moloz taş, tuğla ve toprağın kullanıldığı hımış-strüktür görülür (Foto.:613). Hımış duvarların

⁷⁴³ Kroki, yapıyı gezerken adım ve göz kararı ölçümlerimiz ile belediyeden edindiğimiz 1/1000 ölçekli şehir imar plânından çıkarılmıştır.

⁷⁴⁴ Bunu yöredeki yaşlı şahıslardan öğrendik.

⁷⁴⁵ Hanın sahibi tüm ısrarlarımıza rağmen yapının çizimini yapmamıza razı olmamış, ancak fotoğraf çekmemize ve açık bulunan kesimlere göz gezdirmemize izin vermiştir. Avlunun iki yanındaki dükkânlardan hemen tamamı kapalı olduğundan, bu kesimleri kapı pencere camlarından ve camekânlardaki aralıklardan gözlemleyebildik.

üzerindeki samanlı sıva tabakası büyük ölçüde dökülmüştür. Duvarların ana iskeletinde, çatıyı taşıyan kirişlerde ve çatı aksamında, çam ve meşe kullanılmıştır. Hücreler, saçakları duvarlardan hafif dışa taşırılan, alaturka kiremitle kaplı çatıyla örtülüdür. Dükkân aralarındaki duvarlar ve avluya açılan kapı ve pencere çevrelikleri, büyük ölçüde değişmiştir.

Yaklaşık 3.50 m. genişliğinde ve kırma çatıyla örtülü kapı açıklığını, basit çakma usullü kanatlar örtmektedir (Foto.:614). Kapı açıklığının avluya bakan yüzü, ortada ahşap bir direk, kenarlarda dükkânların duvarlarına oturan bir revak şeklinde düzenlenmiştir (Foto.:615). Zemini moloz taş döşeli avlunun, diğer kesimlerinde revak görülmez.

3.6. BEDESTEN

VEZİRKÖPRÜ BEDESTEN VE ARASTASI

Katalog No : 3.6.1.
 Çizim No : 76-79.
 Foto. No : 616-633.
 İnceleme tarihi : Ağustos 1994, Ağustos 2002, Şubat 2003.

Yeri: Yapı; ilçe merkezinde, Orta Camii Mahallesi'nde, Orta Camii ile Çifte Hamam arasında bulunmaktadır (Foto.:616).

Tarihçe: Çeşitli yayın, belge ve halk nazarında “Köprülü”, “Fazıl Ahmet Paşa”, şeklinde adlandırılan yapının, inşa kitabesi yoktur. Evliya Çelebi, bedesteni çeviren arastadan bahsetmeksizin, bedestenin Hacı Yusuf Ağa hayratı olduğunu bildirmektedir.⁷⁴⁶ Hüseyin Hüsameddin yapının banisi olarak gösterdiği Köprülü Mehmed Paşa'nın şehirdeki diğer yapılarıyla birlikte H. 1078'de (M.1667) vakfiesini düzenlediğini bildirmektedir.⁷⁴⁷ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde, Ayşe Hanım adına düzenlenen, H. Ramazan 1107 / M. Nisan-Mayıs 1696 tarihli, dört sayfalık Osmanlıca vakfiyede⁷⁴⁸ adı sık sık geçen bedesten ve arastaya ait dükkânların, vakfiye tarihinden önce inşa edildiği anlaşılmaktadır. Ayşe Hanım'ın Vezirköprü'deki vakıf eserlerine gelir sağlayan taşınmaz mallar arasında görülen bedesten ve arastanın inşası ve banisi konusunda vakfiyede bir açıklama görülmemektedir.

M. Tunçel, A. S.Ülgen'in bahsettiği vakfiyelere⁷⁴⁹ dayanarak bedesten ve çevresindeki dükkânların inşasının Köprülü Mehmed Paşa tarafından başlatıldığını ölümü üzerine eşi Ayşe Hanım tarafından tamamlanmış olabileceğini belirterek yapıyı, 1657–67 yılları arasında tarihlemektedir.⁷⁵⁰ G. Özdeş ve M. Sözen kaynak göstermeksizin bedestenin, 17. yüzyılda Fazıl Ahmed Paşa tarafından yaptırıldığını bildirmektedir.⁷⁵¹ M. Cezar yapıyı, mimari görünüşüne göre 17. yüzyıl'a tarihlendirmekte, bedestenin banisi hakkında Evliya Çelebi'nin ifadelerine yer vermekte, arastanın ise Çelebi'de geçmediğine bakarak Çelebi'nin şehre geldiği tarihten (1645) sonra, Köprülüâdelerden Mustafa Paşa, Numan Paşa veya bir başkası tarafından yapılmış olabileceğini belirtmektedir.⁷⁵² Darkot'a göre yapı, Vezirköprü Bedesteni ve Arasta'sı ve Çifte Hamam'la birlikte, bir külliye dahilinde, Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa tarafından yaptırılmıştır.⁷⁵³ Yerel yayınlarda kaynak gösterilmeksizin yapının, Ayşe Hanım'ın babası

⁷⁴⁶ Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, **a.g.e.**, s. 210.

⁷⁴⁷ Abdizâde Hüseyin Hüsameddin, **a.g.e.**, C. I, s. 309. Hüseyin Hüsameddin vakfiyenin nerede olduğuna dair bir açıklamada bulunmamaktadır.

⁷⁴⁸ V.G.M.V.K.A., 604 numaralı defter, 208. sayfada, 229. sırada kayıtlı vakfiye sureti. Vakfiyede bedesten içinde 4 yeni dükkan, 66 adet dolap, bedesten dışında dört tarafa açılan 29 bab dükkan, bedestenin karşısında 58 dükkandan bahsedilmektedir.

⁷⁴⁹ Tunçel'in “H.1102 ve 1107 tarihli iki vakfiye ile mükerrer nüshaları” şeklinde bahsettiği vakfiyelerden 1107 tarihli Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulduğumuz ve yukarıda değindiğimiz vakfiye olmalıdır.

⁷⁵⁰ M. TUNÇEL, **Osmanlı Mimarisinde Bedestenler**, A.Ü.D.T.C.F., Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1980, s. 124.

⁷⁵¹ G. ÖZDEŞ, **Türk Çarşıları**, Ankara, 1998, s. 136; M. SÖZEN vd., **a.g.e.**, s. 271

⁷⁵² M. CEZAR, **Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi**, İstanbul, 1985, s. 282. Cezar, Köprülüler hakkında bir kitabı bulunan Ahmed Refik ve Köprülüler'in hayır eserlerini yazan Mustafa Nuri Paşa'nın yapıardan bahsetmediğine dikkat çekmektedir. Cezar'ın dikkat çektiği gibi yukarıdaki kaynakların haricinde köprülüler hakkında bilgi veren diğer tarih ve kaynaklarda yapıdan söz edilmektedir.

⁷⁵³ B. DARKOT, “Vezirköprü” mad., s. 315.

“Yusuf Ağa” tarafından yaptırıldığı tekrar edilmektedir.⁷⁵⁴ Yukarıdakilere nazaran kesin bir şey söylemek mümkün değilse de Ayşe Hanım adına düzenlenen vakfiyede, Ayşe Hanım’ın vakıflarına gelir sağlayan dükkânların anılan bedesten ve arastanın vakfiye tarihinden (1696) önce Köprülü Mehmed Paşa tarafından başlatılmış, ölümüyle yarım kalan inşanın hanımı tarafından tamamlanmış olabileceği düşünülebilir. Ancak Köprülü Mehmed Paşa adına düzenlenen ve Paşa’nın ilçedeki vakıflarından sözedilen H. Evahiri Şehri Zilkade 1064 / M. Ekim 1654 tarihli Osmanlıca vakfiyede,⁷⁵⁵ bedesten ve arastadan bahsedilmemesi yapıların Köprülü Mehmed Paşa tarafından başlatılmış olabileceği ihtimalini zayıflatmaktadır.⁷⁵⁶ Yukarıdakilere nazaran yapıyı 17. yüzyılın ikinci yarısına tarihlemeyi uygun görmekteyiz.

Bedestenin Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından; 1950, 1969, 1975, 1998 yıllarında onarıldığı anlaşılmaktadır.⁷⁵⁷ 1990’lı yıllarda tütün deposu olarak kullanılan bedestenin, yine bu yıllarda kuzeydeki hariç olmak üzere, kapılarının önündeki eyvanların kapatılarak dükkân olarak düzenlendiği anlaşılmaktadır.⁷⁵⁸ 1998 yılı civarındaki restorasyonda, kapı önlerindeki muhdes dükkânların kaldırılarak, kapıların özgün görünümüne kavuştukları görülmektedir. Sadece bedesten ve bedestenin güneydoğu ve batı kenarları karşısındaki dükkânlar ile bu kesimlerdeki taçkapıları içeren restorasyonda o yıllarda sac⁷⁵⁹ olan çatı kaplamasının kurşuna dönüştürüldüğü, belirttiğimiz kesimlerdeki dükkân saçaklarının orijinale uygun olarak yenilendiği, dükkân kepenklerinin orijinalde olduğu gibi ahşap camekân yapıldığı, duvarların elden geçirildiği anlaşılmaktadır.⁷⁶⁰ Bedesten, zemini ve sekisine beton dökülerek düzlenmiştir.⁷⁶¹ Halen şehrin ticari merkezi konumunda bulunan külliye, bedesten haricindeki tüm dükkânları, faaliyetlerine devam etmektedir.⁷⁶² Anahtarı esnaftan bir şahısta bulunan bedesten, kilitli tutulmaktadır.

Mimari ve Süsleme: Bedesten ve arasta; yaklaşık 77 x 55 m. ölçüsünde, geniş bir alana yayılan büyük bir ticari site/külliye oluşturmaktadır (Çiz.:76). Külliye kuzeyinde sokak aşırı karşısında Orta Camii, güneybatı bitişiğinde Çifte Hamam, doğusunda Hükümet Konağı, batısında yol aşırı karşısında Üzüm Hanı bulunmaktadır. Yapının bulunduğu alan doğudan batıya doğru, hafifçe alçalmaktadır. Külliye merkezini, dış cepheleri dükkânlarla sarılı, cephe ortalarında birer kapısı bulunan, dört kubbeyle örtülü bedesten oluşturmakta, bunun dört yanındaki arasta sokaklarının gerisinde ise arastayı oluşturan dükkânlar sıralanmaktadır

⁷⁵⁴ Geçmişten ..., s. 129; Samsun Turizm Envanteri 2002, s. 153.

⁷⁵⁵ Vakfiye V.G.M.V.K.A. nda 610. defterin 284. sayfasında kayıtlıdır.

⁷⁵⁶ Köprülü Mehmed Paşa’nın ilçedeki vakıfları konusunda Vezirköprü - Köprülü Mehmed Paşa Namazgâhi ve Vezirköprü - Namazgâh (Köprülü Mehmed Paşa ?) Çeşmesi bahsine bakınız.

⁷⁵⁷ V.G.M.A.Y.İ.D.A.nde 55.09/9 numaralı dosyada bulunan V.E.E.F.

⁷⁵⁸ S.K.T.V.K.K.A.nde bulunan A 23 numaralı Tescil Fişi.

⁷⁵⁹ Eski resimlerde ve arastanın kuzeyindeki dükkânlarda bugün de görüldüğü üzere, külliye çatı kaplaması alaturka kiremit idi.

⁷⁶⁰ Restorasyon projesinde yer verildiği üzere bedestenin içine duvar boyunca sıralanması düşünülen 16 yeni dükkânın inşasından vazgeçildiği görülmektedir. Aynı restorasyonda arastanın diğer kısımlarının ileride restore edileceği bildirilmesine rağmen henüz gerçekleşmemiştir. V.G.M.A.Y.İ.D.A.ndeki 55.09./9 numaralı dosyada bulunan V.E.E.F ve A.E.E.O.F. ve 13.11.1990 tarihli bir rapor.

⁷⁶¹ Orijinali moloz taş döşeli olan zeminde beton tabla arasında bırakılan küçük kanalların su tahliyesine yönelik oldukları anlaşılmaktadır.

⁷⁶² Arastanın güneybatı kolunda bedestene bakan güney uçtaki dükkânın içine beton eklemeler yapılarak tuvalete dönüştürüldüğü görülmektedir. Genellikle semaver ve soba ve benzeri teneke işleri yapan zanaatkarların bulunduğu dükkânlarda ayrıca, ayakkabıcı, lokanta, terzi, kasap gibi küçük esnaflar bulunmaktadır.

(Foto.:616). Bedestenin ana girişinin bulunduğu kuzeyde arasta, yamuk dikdörtgen şeklinde kuzeye doğru “U” şeklinde uzatılmıştır (Foto.:617). Arastanın büyük bir kısmını oluşturan bu kesiminde, ortada, aralarındaki dar bir sokakla ayrılmış halde, doğuda on iki, batıda on bir dükkândan oluşan iki dükkân bloku yer alır. Bunların dışında külliyeinin dış çerçevesini oluşturan duvarın, içe bakan yüzüne dizilmiş olarak, kuzeyde dört, kuzeydoğuda yedi, doğu ve güneyde on üçer, batıda on bir, kuzeybatıda on olmak üzere toplam elli sekiz dükkân bulunmaktadır.

Külliyeeye biri kuzeyde, ikisi kuzeydoğu ve kuzeybatı köşelerde, diğeri ise güneyde orta eksenenden biraz batıya kaymış durumdaki, anıtsal dört kapıyla ulaşılmaktadır. Arastayı oluşturan duvarların dış yüzeyinde, kuzeydoğuda dokuz, batıda altı olmak üzere, on beş dükkân daha bulunmaktadır. Arasta, bedestenin duvarlarına dıştan bitişik halde, her kenarda sekizden otuz iki dükkânla birlikte, doksan iç, on beş dış dükkân olmak üzere, yüz on dört dükkândan oluşmaktadır. Arastanın dış duvarına sonradan bazı dükkân ve bina ilaveleri yapılmıştır.

Arastanın kuzeydoğu kapısının sol iç yanındaki dükkânın, kibleye bakan duvarına bitişik halde bir çeşme bulunmaktadır. Güneybatıda arasta sokağının bedestene bakan yüzünde bulunan çeşme yenidir.⁷⁶³ Külliyeinin güneydoğu köşesinde, dükkânların arasında, küçük bir mescide yer verilmiştir.

Külliyeinin ana yapısı olan bedesten, arastanın diğer birimlerinden hayli yüksek tutulduğundan, etkileyici bir tesir bırakır. Klasik Osmanlı bedesteni şemasında, bir birine eş büyüklükte dört kubbeyle örtülen 31.50 x 31.50 m. ölçülerinde kare şeklinde bir alana oturan yapının dört yönünde, kenar ortalarında sivri kemerli abidevi taçkapılar yer alır (Çiz.:77-79). Tromplarla geçilen sekizgen kasnaklı kubbeler, kapı eksenleri üzerinde atılan gayet geniş sivri kemerler vasıtasıyla, kenarlarda duvar ve duvar payandaları, ortada ise büyükçe bir ayakla taşınmaktadır. 4.70 x 4.70 m. ölçülerindeki kare ayağın içinde, altlı üstlü kubbelerle örtülü iki küçük hücre yer alır (Çiz.:77-78).

Yapının silueti gayet başarılı, akıcı bir tesir bırakır. Bedesteni saran dükkânlar, beden duvarlarının yarısını aştıktan biraz sonra son bulur (Çiz.:79). Dükkânların geniş saçakları epey aşağılara uzanarak tok bir etki bırakmaktadır. Tuğladan geniş bir yuvarlak kemerle kuşatılan dükkânların camekânlarının çoğu yenilenmiştir. Dükkân cephelerini saran kör kemerlerin içinde, üç sıra halinde altışar tane, üçgen kesitli küçük dekoratif açıklıklar yer alır. Bugün bir kısmı kapanan açıklıklar, cephelere karakteristik bir görünüm vermektedir. Dekoratif yönleri bir yana bırakılırsa bunların, genişçe tutulan saçığın gölgelendirdiği dükkânlara ışık sağlamaya yönelik olabilecekleri anlaşılmaktadır. Bugün tüm üst örtüde olduğu gibi son restorasyonda yenilenmiş (bir öncesi çinko, orijinali oluklu kiremit olmalı) kurşunla kaplı saçak, köşelerde ve dükkânları ayıran ara duvar hizalarında, birer eliböğründelerle desteklenmiştir. Beşik tonozlarla örtülü dükkânların arasında yer alan, geniş sivri kemerlerle kuşatılan, eyvan tipi taçkapıların ağırlığı, cephelerde hemen hissedilir.

Bir sıra kirpi saçakla sınırlandırılan bedesten duvarları, takriben 9 m.de son bulur.

⁷⁶³ Bunun yerinde vaktiyle eski bir çeşme olabileceği akla gelmektedir.

Bedestenin örtüsü gayet akıcı bir görünüm vermektedir. Kapılarla ortadaki paye arasında uzatılan ve üstte küçük kubbecikle bağlanan geniş kemerlerin üstü, dükkân saçaklarında olduğu gibi, rampa şeklinde alçalmaktadır (Foto.:617). Cephe eksenlerini belirleyen kemerler, üst örtüde, akıcı bir görüntü oluşturmaktadır. Yüksek sekizgen kasnaklar üzerinde yükselen hafif basık kubbeler, yapının silüetine hâkim unsurlardır. Üstte kubbe yayları, aşağıda tromp ve orta eksendeki eğik çizgilenme, ortada duvarların düşey çizgileri ve bunları dengeleyen kirpi saçaklardaki yatay çizgiler, yapının üst örtüsünde hareketli ve ilgi çekici bir tesir uyandırmaktadır (Foto.:616). Duvarların üst hizalarında, kesme taş çevrelikli, lokmalı demir şebekelerle korunan dikdörtgen açıklıklı mazgal pencerelere yer verilmiştir. Kubbeler, boğumlu metal alemlerle son bulmaktadır.

Bedesten duvarlarında büyük ölçüde moloz taş kullanılmıştır. İçte, kemerlerin başlangıcına kadar yer yer tuğlaların da görüldüğü örgüde, ana malzeme moloz taştır. Ancak kapı çerçevelerinde düzgün kesme taşla birlikte iri devşirme blok taşlar görülür. Ortadaki payede, köşelerde yer yer iri kesme taşlar olmak üzere, büyük ölçüde moloz taş işçilik, duvarların dış yüzünde daha kaliteli ve özenli bir işçilik göze çarpar. Bu kesimlerde bir sıra taş, üç sıra tuğla olmak üzere almaşık düzen görülmektedir. Aynı düzen kubbe kasnaklarında da görülür. Duvarların üst hizasındaki pencerelerde, yukarıda değindiğimiz gibi düzgün kesme taş işçilik göze çarpar. Örtüye geçiş elemanları, kemerler, üst örtü ve taçkapıların kuşatma kemerleri, dükkânların cepheye açılan kemerleri ve yukarısında tuğla, dükkân saçakları ve camekânlarında ahşap malzeme kullanılmıştır.

Bedestenin dört yöne açılan, düzgün kesme taş çevrelikli, basık kemerli taçkapılarının önünde, sivri kemerli beşik tonozlu eyvanlar görülmektedir (Foto.:618). Kapı açıklığının önündeki eyvanların sıvaları yenidir. Kuzeye bakan ana kapının açıklığı üzerinde sivri kemerli kör bir alınlık görülür⁷⁶⁴. Kapının önündeki eyvanın doğuya bakan yüzünde zemine yakın bir yerde, devşirme bir yazıt bulunmaktadır. Doğudaki kapı eyvanının kuzeye bakan yüzünde yerden 1.80 m. kadar yüksekte duvar yüzeyine gömülü bir başka devşirme kitabe yer alır. Diğerinde olduğu gibi taş levhaya, kazıma usullü Latince yazılan yazıt, okunmayı hayli güçleştirecek şekilde aşınmıştır. Diğer kapılardaki görünüş, antik kitabeler (kuzey ve doğu kapıda) ve boş kitabelik (kuzey kapıda) haricinde bunların aynısıdır. Zeminden 3.50 m.ye kadar yükselen kapı açıklıklarındaki ahşap çifte kanatlar, dıştan dövme demir levhalarla kaplıdır. 7 cm. kalınlıktaki meşe olması muhtemel düşey kalaslar, içten yatay parçalara, dövme demir çiviler çakılarak tutturulmuştur. Kapılar yapı içine, tuğladan örülen sivri kemerlerle açılır.

Bedestenin içinde yalın bir hava hâkimdir(Foto.:619). Etkileyici büyük bir boşluk hissi uyandıran yapıya girilince ilk bakışta, ortadaki ayak çevresindeki seki dikkat çeker (Foto.:620). 0.80 m. yükseklikte 1.90 m. genişlikteki kâğır sekiye, kuzeydeki beş basamaklı merdivenle çıkılmaktadır. İçten haçvari plânlı ayağın kuzeyinde bir kapı açılmıştır. Orijinalde lentoyla kapatılan açıklığın üstünde, sivri kemerli tuğla bir alınlık bulunurken, son onarımda alınlık boşaltılarak kapı, sivri kemerli bir açıklığa dönüştürülmüştür. Yüksekçe bir eşikle girilen kapının kanatları yoktur. Kuleyi andıran ayağın içine girilince, dört yanda sivri kemerlerle

⁷⁶⁴ Bunun içinde vaktiyle bir kitabe olabileceği akla gelmektedir

genişletilen pandantiflerle geçilen kubbeye örtülü küçük, haçvari bir mekânla karşılaşılır. Kubbenin güneydoğu köşesindeki dörtgen açıklıkla, ayağın içinde üstteki küçük sekizgen mekâna ulaşılır ki, bunun da üzeri, bedestenin ortasını taçlandıran küçük basık kubbecikle örtülüdür. Üst üste iki hat halinde düzenlenen payenin içine yerleştirilen küçük mekânlar, hayli ilginçtir. Payenin dört yanında mazgal, küçük dikdörtgen pencereler alttaki hücreyi aydınlatmada yetersiz kalmakta, üstteki hücrenin ise ışık alacak bir açıklığı bulunmamaktadır.

Arastanın güney kesimi, bedesteni dolanan sokağın iki yanına “U” şeklinde dizilen dükkânlardan oluşur. Bedestenin ana girişi önünde bulunan kuzey kesim, bedestene bakan “U” şeklinde ayrı bir blok oluşturur (Foto.:617). Bu kesimin ortasında, ara sokaklarla birbirinden ayrılan doğuda on iki, batıda on bir dükkânından oluşan, iki küçük blok yer almaktadır.

Arastanın doğu ve batısında açılan ve bedestenin giriş cephesinin iki yanını tutan taçkapılar, bedestenin merkezi konumuna işaret etmektedir. Ticari sitenin hem kendi içindeki akışını, hem de şehirle irtibatını sağlayan kapılar, yerli yerinde ve yeteri sayıda plânlanmıştır. Bloklar arasındaki arasta sokakları da aynı fonksiyona hizmet eder.

Arastanın kuzey ve güneye açılan kapıları, diğerlerine nispetle oldukça yalın tutulmuştur (Foto.:621). Eksenden hafif batıya kayan kuzey kapıya, yeni dükkânlar arasında kalan dar bir sokakla ulaşılmaktadır. Dışarıya kesme taş çevrelikli, yayvan bir sivri kemerle açılan kapının içe bakan yüzünde, açıklığı kuşatan sivri kemer ve beşik tonozla örtülü küçük bir eyvan yer alır (Foto.:622). Açıklık kemerinin kilit taşında, basit bir kandil motifi kabartılmıştır. Açıklık kemeri ve çevresinin düzeni, kapının sonradan açılmış olabileceği izlenimini vermektedir.⁷⁶⁵ Kapının sağında, sivri beşik tonozla örtülü, üç dükkân görülmekte, bunun devamında kuzeydoğu kolda ikinci kapıya kadar sırt sırta vermiş içte yedi, dışta sekiz dükkân yer almaktadır. Cephe düzenleri birbirinin aynı ve beşik tonozlarla örtülü dükkânlardan, kuzeydoğudakilerin üzerinde, bağdadi duvarlı, kırma çatılı muhdes bir yapı yer alır. Dükkânları aşarak öne uzatılan yapının, bu kısımdaki çıkması, taş altlıklara oturan altı ahşap direğe oturtulmuştur. Dükkânların önüne denk gelen direklerin başlıkları, basit profillidir. Birbirinin aynısı olan dükkân cephelerinde, sıva altında izi kalmış, yuvarlak kemerli açıklıklar ve dükkânları ayıran bölme duvarlarının üst hizalarında taş konsollar dikkat çekmektedir. Vaktiyle dükkânların önündeki saçakların oturtulduğu konsolların benzerleri, kuzey koldaki dükkânlarda da mevcuttur.

Yukarıda değindiğimiz üzere, kuzeydoğu kolda, bedestene yakın dükkânın, güney duvarı bitişiğinde bir çeşme bulunmaktadır. Buna ileride ayrı bir başlıkla değineceğiz. Arastaya doğudan girişi sağlayan taçkapı, sivri beşik tonozlu bir eyvan şeklinde külliyeye açılmaktadır (Foto.:623-24). Dışa kesme taş çevrelikli, kilit taşında küçük bir gülçe kabartılan basık sivri kemerle açılan kapının üstü, kalkan şeklinde taş ve tuğla sıralarıyla yükseltilerek, tek sıra kirpi saçaklı kornişle son bulur. Kapı, önündeki küçük eyvanı da içine alan, eğimli çatıyla örtülüdür. Bu kapının güneyinde, arastanın doğu kolunu oluşturan külliye içine bakan, on üç dükkân yer alır. Bedestenin güneyinde “U” şeklinde dizilen dükkânlar ile bedestene bitişen dükkânların cephelerine çekilen ahşap camekân ve saçaklar, son restorasyonda birbirinin aynısı olarak yenilenmiştir. Bu kolun ucunda güneydoğu köşede, küçük bir kubbeye örtülü, kuzeydoğuya

⁷⁶⁵ Aynı hususa Tunçel de işaret etmektedir. M. TUNÇEL, a.g.t., s. 129.

açılan bir kapı ve penceresi bulunan bölüm, mescit olarak düzenlenmiştir. Külliye'nin ihtiyacını karşılamaya yönelik olarak düşünülen mescit, gayet basittir.

Arastanın güney kolunda bu kesimdeki kapının doğusunda on, batısında üç olmak üzere on üç dükkân yer alır. Bunların da cephe düzeni ve örtüsü diğerlerinin aynısıdır. Kesme taş çevrelikli basık kemerli bir açıklıktan ibaret kapı, batısındaki üç dükkânla birlikte Çifte Hamam'ın odun deposuna bitişiktir. Üstü dükkânlarla aynı seviyeye çıkan kalkan duvarla yükseltilen kapının önünde, beşik tonozla örtülü, küçük bir giriş eyvanı oluşturulmuştur. Dıştan, dükkânları örten çatı altına alınan kapı, kuzeydeki gibi cepheden yukarıya taşırılmıştır.

Arastanın batı kolunda; kuzeybatıdaki taçkapıya kadar, içe dönük on bir, dışa dönük altı olmak üzere, sırt sırta vermiş on yedi dükkân bulunmaktadır. İçteki dükkânlar, öncekilerin benzerleridir (Foto.:625). Dışa açılan dükkânlar, alçalan arazi zeminine uyarak, içtekilerden biraz daha aşağıda kalmıştır. Bunlar içe bakan dükkânlar gibi son restorasyonda elden geçirilmediklerinden, daha orijinal bir görüntü vermekle birlikte, cephelerine çekilen camekân ve kepenkler muhdestir. Bunların kuzey ucunda, kapının hemen yanındaki dükkânın dövme demir kenet ve gergilerle tutturulan ahşap kepenkleri, orijinal cephe düzenine dair ipuçları vermektedir (Foto.:626). Bunlar belki birkaç yüz yıllık, belki de ilk inşadan kalmış olabilirler.

Arastaya batı yönden girişi sağlayan taçkapı, doğudakinin yakın bir benzeridir. Hem iç hem de dışta önünde küçük, sivri beşik tonozla örtülü birer eyvanı bulunan kapının üstü, dükkân seviyesinden yukarıya uzatılmıştır (Foto.:627-28). Tek sıra kirpi saçakla son bulan kapı, eğimli çatıyla kapatılmıştır. Düzgün kesme taş çevrelikli basık kemerli açıklıkla geçilen kapının iç yüzünde, eyvanın sivri kemeri içine alınmış bir başka sivri kemere yer alır. Kapının oturduğu alan, batıdan doğuya doğru yükseldiğinden, içe bakan eyvan söz konusu kemerle yükseltilerek basıklığı giderilmiştir (Foto.:628). Bu kapının da açıklık kemeri üstündeki tonoz ve kemerlerde tuğla, daha yukarıda ise taş-tuğla alması görülmür. Diğerlerinde olduğu gibi, bu kapıda da kalın ahşap kalaslardan çakma usulüyle yapılmış çifte kanatlar dikkat çeker. Dövme demir çivi, gergi ve kenetlerle sağlamlaştırılan kanatlar, kesme taş sövelere demir menteşelerle tutturulmuştur.

Arastanın kuzeybatı kanadında içe bakan on dükkân bulunur (Foto.:629).⁷⁶⁶ Ortadaki bloklara yönelen dükkânlar, arastanın kuzeyindeki diğer dükkânlarla ortak özellikler göstermektedir (Foto.:630-31). Arastanın kuzeyini oluşturan kesimde ortada kalan iki paralel bloktan doğudakinde on iki, batıdaki on bir dükkân bulunmaktadır (Foto.:632). Dört yönden sokaklarla sarılan bloklar, kuzey-güney doğrultusunda uzanan ortak duvarın, sağ ve solunda sırt sırta vermişlerdir. Bedestene bakan güney köşeleri diyagonal ara duvarlarla bölündüğünden, bu kesimdeki dükkânlar, bedestenin dört köşesindeki dükkânlarda olduğu gibi, üçgen şeklindedir. Mekân düzeni bakımından bloklardaki tek fark, batıdaki kuzey ucundaki dükkânın "U" şeklinde dışa açılmasıdır. Diğer blokla bu kesim, ortadan ikiye bölünerek ikişer cepheli, iki dükkân şeklinde değerlendirilmiştir (Foto.:633). Üçgen şeklindeki dükkânlar, bedestenin köşelerindeki gibi, iki kademeli yarım konik tonozlarla örtülmüştür.

⁷⁶⁶ Bu dükkânların sırtına eklenen dokuz dükkân yeni olmalıdır.

3.7. ARASTALAR

SAMSUN - SÜLEYMAN PAŞA ARASTASI (SAMSUN BEDESTENİ)

Katalog No : 3.7.1.
 Çizim No : 80.
 Foto. No : 634-638.
 İnceleme Tarihi : Temmuz 1994, Temmuz 2002, Şubat 2003.

Yeri: Yapı; Kale Mahallesi'nde, halen şehrin ticari merkezi konumundaki kuyumcular mevkiinde, Ziya Gökalp Caddesi üzerindedir⁷⁶⁷ (Foto.:634).

Tarihçe: Halk dilinde ve çeşitli yayınlarda bedesten olarak adlandırılan yapı, klasik bedesten yapılarına uymaz. Uzunca bir sokağın sağ ve soluna karşılıklı dizilmiş dükkânlar ve aralardaki kapılardan oluşan yapı, mimari tarzıyla arasta tanımına uygun düşmektedir.⁷⁶⁸

Yapının inşa kitabesi yoktur. Günümüze sağlam olarak ulaşan iki kapısı üzerinde bulunan kitabeliklerin içleri boştur. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan H. 1280 M. 1863 tarihli üç ayrı belgede⁷⁶⁹ yapı Hazinedârzâde Süleyman Paşa'nın vakfi olarak geçmektedir. Arastanın Hazinedârzâde Süleyman Paşa⁷⁷⁰ tarafından, Canik muhassıllığına⁷⁷¹ getirildiği 1807 ile vefat ettiği 1818 arasında yaptırılmış olabileceğini düşünmekteyiz. Ancak, aşağıda da değineceğimiz

⁷⁶⁷ Sarısakalın ifadelerinden bedestenin yıkılan iç kalenin doğu kapısının yanında bulunduğu anlaşılmaktadır (B. SARISAKAL, ... **İkinci Kitap**, s. 326).

⁷⁶⁸ S. EYİCE, "Bedesten" mad., **T.D.V.İ.A.**, C. 5, İstanbul, 1992, s. 302-11; N. ÇAM, "Arasta" mad., **T.D.V.İ.A.**, C. 3, İstanbul, 1991, s. 335-36; M. CEZAR, **Tipik Yapılarıyla ...**, s. 59-70; M. M. CERASI, **Osmanlı Kenti, Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygurlığı ve Mimarisi**, İstanbul, 1999, s. 123.

⁷⁶⁹ B.O.A., A.MKT.MHM., d.n. 278, g.n. 99; d.n. 273, g.n. 78; d.n. 761, g.n. 62. Belgeler bedestenin Paşa'nın vakfına ait cami ve medreseyle birlikte tamir edilmesi konusundadır. Orijinalliğini kaybeden cami ve medrese halen Süleyman Paşa'nın adıyla anılmaktayken, arasta için Paşa'nın adı unutulmuştur.

⁷⁷⁰ Sultan III. Selim'in son zamanlarında Canik Muhassıllığına getirilen "Hazinedârzâde Süleyman Ağa" Canikli Ali Paşa'nın hazinedarı Berham Bey'in oğludur. Kendisiyle birlikte Samsun ve çevresinde Canikli Ali Paşa sülalesi yerine Haznedarzâdeler sülalesinin 50 yıl sürecek olan hakimiyeti başlamıştır (M. E. YOLALICI, **a.g.e.**, s. 13; M. TORUN, **a.g.e.**, s. 19; M. BEŞİRLİ, "XIX. Yüzyılın Başlarında Karadeniz Bölgesi ve Âyan- Devlet Perspektifinden Trabzon Valisi Hazinedârzâde Süleyman Paşa," **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyum Bildirileri**, C. 1, Trabzon, 2001, s. 329). Kafkas cephesinde gösterdiği başarılarından dolayı 1812'de pašalığa terfi eden Süleyman Ağa'nın Canik'in yanısıra Trabzon ve Anapa yörelerinin idaresine memur edildiği görülmektedir (M. E. YOLALICI, **a.g.e.**, s. 13; Mehmed Süreyya, "Süleyman Paşa (Hazinedârzâde)" mad., **a.g.e.**, C. 5, İstanbul 1996, s. 1548-49). Doğu Karadeniz'de devletle araları açılan ve hakimiyet alanlarını genişletmek isteyen ayanların üzerine gitmek için darsaadetten gerekli izni alan ve devlet hakimiyetini yeniden tesis eden (Ş. ŞEVKET, **a.g.e.**, s. 192-98; M. GOLOĞLU, **a.g.e.**, s. 101; F. SÜMER, **Tirebolu Tarihi**, İstanbul, 1992, s. 117-21, 228-29) Paşa'nın 1818'de azledildiği ve aynı sene yeni görevi olan Alâiyye Sancağı Mutasarrıflığına gitmeden vefat ettiği bilinmektedir (Mehmed Süreyya, "Süleyman Paşa (Hazinedârzâde)" mad., **a.g.e.**, C. 5, s. 1549; M. BEŞİRLİ, "XIX. Yüzyılın Başlarında Karadeniz Bölgesi ve Âyan- Devlet Perspektifinden Trabzon Valisi Hazinedârzâde Süleyman Paşa," s. 330). Mehmed Süreyya'nın "dediğini yaptırır, çalışkan ve zorbaydı" şeklinde vasfettiği Paşa'nın V.G.M.V.K.A.nde, Haremeyn (4) adlı ve 733 numaralı defterin 41. sayfa ve 21. sırasında kayıtlı, "Trabzon Valisi ve Canik ve Şarki Karahisar muhassılı Hazinedarzâde Süleyman Paşa adına düzenlenen, 15 Cemaziye'l-Evvel 1228 / M. 16 Mayıs 1813 tarihli vakfiyeden, Paşa'nın Samsun'da müceddeden iki cami, bir medrese (Süleyman Paşa Camii ve Medresesi ile bir başka cami (Pazar Camii?), kale içinde bir mektep, Çarşamba'da Hasbahçe Mahallesi'nde müceddeden bir medrese, yine Çarşambada Çay Mahallesi'nde müceddeden bir başka cami, bunun yanında, içinde kütüphane bulunan bir medrese ("kırkbeş hücreyi müstemil") ve mektep yaptırdığı, bunlara hatırı sayılı miktarda para ve taşınmaz vakfettiği anlaşılmaktadır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan tarihsiz iki ayrı belgeden Paşa'nın Samsun, Çarşamba, Terme, Akçay, Kurşunlu'da vakıfları olduğu görülmektedir. B.O.A., EV.d., d.n. -1/-1, g.n. 13275; d.n. -1/-1, g.n. 14579. Samsun- Çarşamba'da vefat eden Paşa'nın mezarı Rıdvan Bey Camii haziyesinde bulunmaktadır.

⁷⁷¹ Muhassıllık; Tanzimattan önce, devlet adına vergi toplamakla görevli bir memuriyet olarak tanımlanmaktadır. Bkz. F. DEVELLIOĞLU, "Muhassıl" mad., **a.g.e.**, s. 670; M. Z. PAKALIN, "Muhassıl" mad., **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II**, İstanbul, 1993, s. 569-570.

üzere, 1785 tarihli bir belgede, yapının adının geçtiği şeklindeki bir kayda bakarak, yapının 1785 yılından önce inşa edilmiş olduğu düşünülebilir. Bu durumda; 1785'ten önce inşa edilen yapının, Hazinedârzâde Süleyman Paşa tarafından, satın alınarak vakfedilmiş olabileceği akla gelmektedir.

Yöreyle ilgili yayınların pek azında yapıdan söz edilmektedir.⁷⁷² B. Sarısakal, 1785–1839, 1872, 1874 tarihli bir takım belgelerde yapının adının geçtiğini belirtmektedir.⁷⁷³ Sarısakal'a göre, eski Samsun Kalesi surlarının şehir içine bakan doğu yanına⁷⁷⁴ bitişik olarak yapılan, sağlı sollu, üstü tonozlarla kapalı⁷⁷⁵ üst kısımlarında, az sayıda penceresi bulunan, kırk dört dükkândan oluşan bedesten, 1864 yılında onarılmış, bazı dükkânlar kapıya çevrilerek yapı ferahlandırılmış, kale içine açılan bir, güneye açılan dört ve her iki baş tarafına açılmış olan iki kapı, demirlerle kapatılmış ve kapı sayısı yediye ulaşmıştır.⁷⁷⁶

H. 1286 / M. 1869–70 tarihinde Süleyman Paşa Medresesi'nde çıkan ve daha çok medresenin kuzeybatısındaki Hançerli Mahallesi civarında etkili olan yangında, halkın bir kısmının değerli eşyalarını bedestene naklederek korumaya çalıştıkları kaydedilmektedir.⁷⁷⁷ Eskiden sarraflar, antikacılar, bezzazlar gibi büyük çaplı esnafın bulunduğu bedestenin, zamanla çarşının genişleyip şehir içine doğru yönelmesiyle, öneminin azaldığı görülmektedir. Zengin esnafın yerini, daha küçük çaplı esnaf almıştır. Yapı, halen canlı bir alış veriş merkezi konumundadır.

Mimari ve Süsleme: Doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen bir alana oturan yapı, 92 x 15 m. boyutlarındadır. Arasta, ortada 4.40 m. genişliğinde üzeri açık bir sokak (orijinalde kapalıydı), bunun iki yanında, karşılıklı dizilmiş dükkânlar ve sokağın iki başı ile kuzey ve güneyde dükkânlar arasında bırakılan kapı açıklıklarından oluşmaktadır. Plânda da görüldüğü üzere, yarıya yakını yenilenen veya üzerine yeni bina yapılan dükkânların sadece ikisi bütünüyle orijinaldir (Çiz.: 80). Kapıların yer ve sayısının orijinal durumu konusunda, mevcut yapı, kesin bir fikir vermemektedir. Hâlihazırda yapının güney kolunda on dokuz, diğerinde ise yirmi bir dükkân bulunmaktadır.⁷⁷⁸ Plânda 24 ve 38 numarayla gösterdiğimiz dükkânların

⁷⁷² İnşasıyla ilgili herhangi bir belgenin gösterilmediği yayınlardan birinde, yapının, Osmanlı eseri olduğu (İ. ÇAKAN, a.g.e., Ankara, 1994. s. 493), diğerinde geç Osmanlı dönemine ait olduğu (*Geçmişten* ..., s. 54) belirtilmektedir.

⁷⁷³ "H. 1220 – 1255 (M. 1785–1839) tarihli, 1755 numaralı Samsun Şer'iyye Sicil Defteri kayıtlarında 15 Safer 1225 tarihli bir hükümde bedesten, "bezzazistan" şeklinde, 1772 numaralı Samsun Şer'iyye Sicil defteri kayıtlarında (H.1289–1291 / M.1872–1874) 5 Eylül 1872 tarihli bir hükümde ise "bedesten" şeklinde geçmektedir." B. SARISAKAL, ... **Birinci Kitap**, s. 138. Sarısakal'ın açıklamalarına kaynak olarak gösterdiği iki ayrı yüksek lisans tezinde geçen ifadelerden, yapının bu tarihlerde ayakta olduğu anlaşılmaktadır.

⁷⁷⁴ "Bu bedestenler (dükkânlar kastediliyor olmalı) kemer şeklinde (tonoz kastediliyor olmalı) kapalı idi." B. SARISAKAL, ... **Birinci Kitap**, s. 138.

⁷⁷⁵ "Bedesten denilen çarşının bir duvarını da Samsun surları teşkil ediyor idi." M. Emin YOLALICI, a.g.e., s. 26.

⁷⁷⁶ B. SARISAKAL, ... **Birinci Kitap**, s. 138. Onarımlarla ilgili bir kaynak göstermeyen Sarısakal'ın ifadelerinde geçen yedi kapı, yapının bugünkü görünümüne uymamakla birlikte, bugün dükkânların arasında görülen bir dükkân genişliğindeki, üç ayrı açıklığı, mevcut iki kapı ve deniz tarafında kuzey batıda mevcut olduğu ifade edilen (buna ileride değineceğiz) diğer kapıyı da sayarsak, kapı sayısı altıya ulaşmaktadır. Bu durumda, kuzey kolda deniz tarafındaki dördüncü sıradaki yeni dükkânın, karşısında bulunan boşluk gibi, kapı olarak değerlendirildiği, sonradan dükkâna çevrilmiş olabileceği akla gelmektedir.

⁷⁷⁷ L. TEKİN, "60 Sene Evvelki Samsun", s. 29.

⁷⁷⁸ Bugün, kimileri birleştirilen veya yıkılarak yerine yeni bina yapılan dükkânların sayısı; yeni yapıların cephe uzunluklarının kaç dükkân boyuna denk geldiklerine bakılarak hesaplanması mümkün olabilmektedir. Bu konuda bedesten esnafından Ahmet Bey'in yardımlarını gördük. Ahmet Bey, gerek kendisi, gerekse daha yaşlı bedesten

karşısındaki açıklıkların, vaktiyle burada bulunan dükkânların kaldırılması suretiyle açıldığı düşünülürse, sokağın iki tarafında yirmi birerden, kırk iki dükkân bulunduğu söylenebilir. Bedesten sokağının iki başındaki kapılardan batıdaki mevcut iken doğudaki yıkılmıştır.⁷⁷⁹ Bedestenin uzun kollarından güneyde 9 ile 10. dükkânın arasındaki orijinal kapının karşısında, iç kaleye açılan bir başka kapı olduğu düşünülebilir.⁷⁸⁰ Bu durumda bedestenin ikisi sokak başında, diğer ikisi uzun kenarların ortalarına yakın olmak üzere, dört kapısı ve her iki kolda, yirmi birden, kırk iki dükkânı bulunduğunu kabul edebiliriz.⁷⁸¹

Esnaftan bazı yaşlı şahısların ifadelerinden, eskiden olduğu gibi, bugün de “bedesten sokağı” şeklinde anılan arasta sokağının, vaktiyle kapalı olduğunu öğrendik. Yağışı bol bir iklimi olan Samsun için, bir ölçüde ihtiyaç olan çatının, ahşap olabileceği akla gelmektedir. Belki üstten aydınlatma maksatlı ışıklıkların yer verildiği çatının, şekline dair, mevcut yapıda herhangi bir ipucuna rastlayamadık. Plânda güneyde 1, kuzeyde 22, 23, 24, 26, 27, 28, 30, 39 numarayla işaretlediğimiz dükkânların orijinal hiçbir yanları kalmamıştır.⁷⁸² Güney kolda 3, 17, 19, 21 kuzeyde ise 29, 31–37, 40–42 numaralı dükkânların içerisine betonarme işler yapılmış, kimisinin üzerine yeni katlar atılarak, orijinallikleri büyük ölçüde zedelenmiştir. Geri kalanların (güneyde 4–16, 20, kuzeyde 25,38) orijinalliğini büyük ölçüde muhafaza ettikleri görülmektedir. Bunlardan 25 ve 38 numaralı dükkânların beşik tonozlu örtüleri sağlamdır. Orijinalliğini büyük ölçüde koruyan grupta saydığımız diğer dükkânların, tonozları, altlarındaki muhdes ahşap veya beton tablalar içerisinde kalmışken, bunlarıki açıktadır. Arasta esnafının da işaret ettiği üzere, 25 numaralı dükkân, en orijinal dükkân olup, vaktiyle birbirinin aynısı olan dükkânların orijinal şeklini ortaya koyması bakımından önemlidir. Kuzey-güney doğrultusunda atılan beşik tonozla⁷⁸³ örtülen 25 numaralı dükkânın, güneye bakan cephesi, cepheye yayvan, basık bir kemerle açılmaktadır. Kemerin içinde, ahşap kapı ve pencereden oluşan bir camekân, camekânın dışında açılıp kapanır demir kepenkler görülmektedir. Kepenkler, demir menteşeler yardımıyla duvarlara sabitlenmiştir. Bazı eski resimlerde, kimi dükkânların önünde, kepenk şeklinde büyük demir kanatlar görülmektedir.

Dükkânların kapı ve kemer çevreleri ile ön cepheyi sınırlayan kornişte kesme taş kullanılmıştır. Tonozların, arasta sokağına bakan yüzünde, tonozun yuvarlak kemer yayı içinde, dörtgen açıklıklı birer pencere açılmıştır (Foto.: 635).

Kuzey koldaki dükkânların bedesten sokağına bakan güney cephelerinin, giriş olarak değerlendirilmiş, arka duvarları ise iç kale suruna yaslanmış. Güney koldaki dükkânların, her

esnafından sorarak, yeni dükkânların yerinde eskiden kaç dükkân olduğu şeklinde bilgi edinmemizi sağladı. Buna göre kuzey koldaki yeni büyükçe binanın üç dükkânın yerinde (21, 22, 23), bunun doğusundaki bir orijinal dükkândan (24) sonraki yeni binanın aynı şekilde iki dükkânın yerinde (25, 26) kurulmuş olduğunu öğrendik. Plânda taralı olarak gösterdiğimiz yeni dükkânların içinde kalan eski dükkânları numara vererek gösterdik.

⁷⁷⁹ Bedesten esnafından yetmişini aşan bir şahıstan, bu kapının 1960 senelerine kadar ayakta olduğunu öğrendik.

⁷⁸⁰ Bu kesim, kapıyla aynı hiza ve ölçülerdeki bir boşluktan ibarettir.

⁷⁸¹ Kanımızca en uygun düzen budur. Sarısakal 1864 yılındaki onarımda bazı dükkânların kaldırılıp kapı açıklığına dönüştürülerek, kapı sayısının yediye çıkarıldığını ve bedestenin kırk dört dükkânı bulunduğunu belirtmektedir. Herhangi bir kaynak vermeyen Sarısakal'ın kuzeyde iç kaleyle bağlantı kuran açıklığı kapı olarak kabul ettiği de görülmektedir ki, dükkân sayısını bu haliyle kırk dörde tamamlamak imkânsız görünmektedir.

⁷⁸² 22, 23, 24 numaralı dükkânların yerine bir, 26, 27 numaralı iki dükkânın yerine bir yeni ve büyük dükkân yapılıırken, diğerleri tek dükkâna karşılık, tek olarak yenilenmiştir.

⁷⁸³ 25 numaralı dükkânın beşik tonozu alttan tahta kaplıdır.

iki cephesi giriş şeklinde düzenlenmiştir.⁷⁸⁴ Şimdi modern bir görünüm kazanan girişlerin, vaktiyle, 25 numaralı orijinal dükkândaki gibi oldukları anlaşılmaktadır.

Yer yer dökülmelerin görüldüğü, düzgün kesme taş işçilikli arasta kapıları, birer yuvarlak kemerli açıklıktan ibarettir. Az ilerideki Kale Camii tarafına (batıya) açılan kapı, üzengi hizasında basit profillerle hareketlenen yuvarlak kemerli, basık bir açıklığa sahiptir (Foto.: 636). Açıklığın üstünde, üzerini yeni bir levhanın kapattığı dikdörtgen şeklinde, boş bir kitabelik yer alır. Kapının bedestene bakan iç yüzü, yuvarlak bir kuşatma kemeriyle son bulmaktadır. Üst tarafının yıkıldığı anlaşılan kapının vaktiyle, güneydeki kapıya benzer bir üçgen alınlıkta son bulduğu düşünülebilir.

Güneye açılan diğer kapının iç ve dış görünüşü, birincinin mevcut kesimleriyle aynıdır. Bunun dışı açılan yüzünde, kalın bir taş kornişle çevrilen, üçgen bir alınlık görülür (Foto.: 637). Alınlığın tuğla dolgusu batıdaki gibi boştur. Burada da vaktiyle bir kitabe olabileceği akla gelmektedir. Kapının önündeki beşik tonozlu giriş, bedesten sokağına basit bir yuvarlak kemerle açılmaktadır (Foto.:638).

⁷⁸⁴ Benzer bir düzen Çarşamba Büyük Arasta'da da görülmektedir.

ÇARŞAMBA - BÜYÜK ARASTA (BÜYÜK BEDESTEN)

Katalog No : 3.7.2.
 Çizim No : 81.
 Foto. No : 639-643.
 İnceleme tarihi : Temmuz 1994, Temmuz 2002.

Yeri: Yapı; ilçe merkezinde, Yeşil Irmağın doğusunda, Yeni (Keten) Camii'nin sokak aşırı karşısında bulunmaktadır (Foto.:639).

Tarihçesi: Bugün bedesten adıyla bilinmesine karşın, yapının mimari düzeni klasik bedesten yapılarından ziyade, arasta tanımına uygun düşmektedir.⁷⁸⁵ Yapının inşa kitabesi yoktur. Doğu kapısının üstünde Latin harfleriyle yazılan yeni mermer kitabede, yapılış tarihi olarak 1826 yılı kayıtlıdır. Yöresel bir yayında bedestenin bu tarihte, Bedükyan adında zengin bir Rum tarafından yaptırıldığı bildirilmektedir.⁷⁸⁶ Çevre sakinleri arasında söylenegelen aynı rivayete, biz de şahit olduk. Yapının mimari görünüşü ve basit bezeme unsurları, belirtilen tarihe uygun düştüğünden bu tarihi inşa tarihi olarak kabul edebiliriz.

Mimari ve Süsleme: Doğu-batı doğrultusunda uzanan; 20.10 x 38.50 m. boyutlarında, dikine dikdörtgen plânlı yapı, iki başında kapı açılan, üstü sivri beşik tonozla örtülü bir hol (arasta sokağı) ile bunun iki yanında sağlı sollu dizilen dükkânlardan oluşmaktadır (Çiz.:81). Güney kanatta dükkânlar, arasında orta ekseninde, bir başka hol bulunmaktadır. Bu holün bir ucu yapı dışına, diğeri arasta sokağına açılmaktadır.

Arastanın kuzey kolunda dokuz, güneyde ise sekiz dükkân yer alır. Aslı beşik tonoz olan dükkân örtülerinin çoğu, betonarme kat ilavesi gibi nedenlerle kaldırılmıştır. Güney koldaki dükkânlar, diğerlerinden 2.30 m. kadar daha derin tutulmuştur.⁷⁸⁷ Bugün yalnızca iki dükkânın orijinal örtüsü yerindedir. Bazı dükkânların üzerine betonarme veya yığma yeni katlar çıkılarak, orijinallikleri bozulmuştur.

Arasta sokağı, dükkânlardan hayli yüksek tutulan, alaturka kiremitle kaplı bir kırma çatıyla kaplıdır. Arastanın ana girişleri sokak genişliğine yakın ölçülerdedir. Yuvarlak kemerle çevrili kapıların üstünde, yüksekçe bir kalkan duvar oluşmuştur (Foto.: 640-41). Duvarların üst kesiminde içe doğru genişleyen, yuvarlak kemerli iki pencere açılmıştır (Foto.: 642). Bunların arasında, küçük, yuvarlak birer pencereye daha yer verilmiştir. Pencere çevrelikleri, yüzeyden hafifçe taşınarak vurgulanmıştır. Doğu ve batı cephelerinde basit profilli bir silmeyle son bulan duvarların sağır görünümüne, yatay ve dikey plasterlerle bir nebze hareket kazandırılmıştır. Kapı kemerlerinin sorguçları, devrin modasına uydurularak, basit bir profille yüzeyden taşınmıştır. Benzerleri, güneydeki dükkânların dışa açılan kapılarında da mevcuttur.

Yapının doğu ve batıdaki ana girişleri, küçük detaylar dışında, birbirinin aynısıdır. Batıda kapı kemeri üstünde, ortasında sade tutulmuş yuvarlak bir pano bulunan, dekoratif bir kartuş yer alır (Foto.: 640). Kartuşun altındaki kat silmesinin sol kenarında, alt yarısı kalmış dekoratif bir

⁷⁸⁵ Konuya daha önce Samsun- Süleyman Paşa Arastası başlığı altında değinmiştik.

⁷⁸⁶ M. TORUN, *a.g.e.*, s. 58.

⁷⁸⁷ Güneydeki dükkânlar 7.90 m., kuzeydekiler ise 4.60 m. derinliktedir. Genişlikleri aynıdır (3.60, ölçüler içten içedir).

konsol görülmektedir. Buna bakarak kapının üstünde vaktiyle, küçük bir sundurma olabileceği düşünülebilir. Doğuda, batı kapı açıklığının üzerindeki kemer sorgucu görülmez. Kemer üzengi hizasının biraz aşağısında, küçük bir püskülle başlayan dekoratif plasterler, profilli başlıklarla son bulmaktadır. Başlıkların arasında uzatılan silmenin, küçük bir üçgen alınlık meydana getirdiği dikkat çekmektedir ki, bu görünüş batıdan farklıdır (Foto.: 641). Bunun dışındaki kesimler; yatay ve dikey diğer plasterler ve pencereler, batı cepheyle aynıdır.

Güney cephedeki ara kapı, iç içe geçmiş, profilli silmelerle teşkil edilen yuvarlak kemerli bir açıklığa sahiptir (Foto.: 643). Açıklığın üstünden geçen, öncekilerin benzeri kat silmesinin üstünde, yuvarlak kemerli kör bir alınlık dikkat çeker. Kapının açıldığı beşik tonozlu holün diğer ucu, arasta sokağına açılmaktadır.

Arastanın güney kolundaki dükkânların düzeni, birbirinin aynıdır. Her biri aynı ölçülerde, uzunlamasına dikdörtgen şeklinde ve beşik tonozlarla⁷⁸⁸ örtülü dükkânların, arasta sokağı ve yapının dışına açılan kuzey ve güney duvarları, cephe boyunca açılarak kapı şeklinde değerlendirilmiştir. Yukarıda sözünü ettiğimiz ara kapının açıldığı holün iki yanındaki dükkânların hole bakan cepheleri, ortada bir ayakla taşınan iki yuvarlak kemerli açıklıklar şeklinde düzenlenmiştir. Kemerler sonradan kapatılmıştır.

Arasta sokağına bakan cepheleri, genişçe bir kat silmesiyle son bulan dükkânlardan, kuzeydekileri, dıştan yeni bir binayla bitişiktir. Bu kesimin orijinalde de kapalı olduğu anlaşılmaktadır. Bu dükkânların arasta sokağına bakan cepheleri diğerleriyle aynıdır. Açılır-kapanır demir kepenkler ve camekânlarla muhafaza edildiğini düşündüğümüz dükkân cephelerinde, bugün modern camekân ve kepenkler görülmektedir.⁷⁸⁹ Arasta sokağının üzerini örten sivri beşik tonozun iki yanında; dükkânları ayıran duvarların üst hizasında büyük, dükkânların sokağa açılan kemerlerinin orta hizasında küçük olmak üzere, sağlı sollu simetrik düzende pencereler açılmıştır (Foto.: 642). İçe doğru mazgal şeklinde genişleyen, dikdörtgen açıklıkları yatay demir çubuklarla korunan büyük pencereler, yuvarlak kemerle kuşatılmıştır. Bu pencerelerden bazıları, sonradan kapatılmıştır. Dikdörtgen çevrelikli küçük pencereler de, benzer şekilde demir çubuklarla donatılmıştır. Arasta sokağının aydınlatılmasında bunlardan başka, ana kapıların üstünde yer alan pencereler etkili olmaktadır.

⁷⁸⁸ Daha önce değindiğimiz üzere, dükkânlardan hemen tamamının orijinal örtüsü kaldırılarak betonarme ekler yapılmıştır.

⁷⁸⁹ Cephe genişliğince açılan basık kemerin içinin şekli konusunda mevcut yapıda bir iz olmamakla birlikte, benzer cephe düzeninin görüldüğü ve cephedeki camekân ve kepenklerinden biri günümüze ulaşan Samsun - Süleyman Paşa Arastası, bu konuda bir fikir verebilir. Her iki yapıdaki düzen aynı değilse bile, kanaatimizce birbirine yakın olmalıdır.

3.8. İMARET - ZAVİYE

HAVZA – MUSTAFA BEY İMARET - ZAVİYESİ

Katalog No : 3.8.1.
 Çizim No : 82.
 Foto. No : 644-656.
 İnceleme Tarihi : Temmuz, 1994, Temmuz 2002.

Yeri: İlçe merkezinde, İmaret Mahallesi'nde Yörgüç Paşa Camii, Kadınlar ve Erkekler Kaplıcaları'nın 100 m. kadar kuzeybatısında yer almaktadır (Foto.:644). Yapı, tarihi eserlerin yoğun olduğu kesimin üst başında bulunmaktadır.⁷⁹⁰

Tarihçe: Yapının doğuya bakan ana kapısında, sağ mihrabiye üzerinde başlayan, açıklık kemeri üzerinde devam edip sol mihrabiye üzerinde son bulan Arapça bir inşa kitabesi bulunur. Mermer üzerine kabartma, celi sülüs harflerle yazılan kitabe, zarif kartuşlar içerisine alınarak, ortada bir cetvelle iki satıra bölünerek yazılmıştır. Harflerin üzerine yeni siyah bir boya çekilen kitabenin metni şöyledir: (Foto.:645-47).

- "امر بانشاء هذه العمارة المباركة المنسوبة الى لفقير والمساكين فى ايام دولة السلطان الاعظم والخ.... م الفتح سلطان مراد بن خان المشتهر بابن عثمان خلد الله سلطانه واوضح على العالمين
 - برهانه الامير الكبير مصطفى بك بن الوزير الخطير جلال الملة والدين يوركوج باشا الاتا بك احسن الله عاقب سسه سنة
 ثلث و ثلثين وثمانماية من هجرة خير البرية عليه افضل التحية"

-“*Emera bi-inşâi hâzihi’l-‘imâreti’l-mübâreketi’l-mensûbeti ile’l-fukarâ (i) ve’l-mesâkîni fî eyyâmi devleti’s-sultânî’l-a’zam ve’l-hâ (kâni’l-mu’azzam)m (ebi)’l-feth sultan Murâd bin Muhammed Hân el-müştehar bi-ibni ‘Osman halleda’llâhü sultânehû ve evdaha ‘ale’l-âlemîne*

-*Burhânehû el-emîru’l-kebîr Mustafa Bey bin el-vezîru’l-hatîr celâlî’l-milleti ve’d-dîn Yörgüç Pâşâ el-atâbek ahsena’llahü (âkibe (tehümâ ve e)ssesehû (fî) seneti selâsin ve selâsîne ve semânemâyeh min hicreti hayri’l-beriyye (aleyhi efdalü’t-tahiyeh.*”⁷⁹¹

Anlamı: “Kıymetli vezir, dinin ve milletin büyüğü, Atabek Yörgüç Paşa’nın oğlu, büyük emir Mustafa Bey –Allah her ikisinin sonlarını güzel eylesin, Osmanoğlu diye şöhret bulmuş Mehmed Han’ın oğlu, büyük sultan ve ulu hakan, fethin babası, Sultan Murad’ın- Allah onun idaresini devamlı kılsın ve onun delillerini âlemlere açıklasın- yönetimi günlerinde, yoksullar ve düşkünler adına bu mübarek imaretin inşa edilmesini emretti. O, imareti, selamların en güzelinin üzerine olduğu, yaratılmışların en hayırlısının hicretinin 833. yılında tesis ettirdi.” Kitabede geçtiği üzere Atabek Yörgüç Paşa’nın oğlu emir Mustafa Bey,⁷⁹² imareti H.833 / M.1429–30 yılında yaptırmıştır. Vakıflar Genel Müdürlüğünde Mustafa Bey’e ait H. 840

⁷⁹⁰ Yapının bulunduğu alan diğerlerinden yüksektir.

⁷⁹¹ Kitabenin okunuşu ve anlamı Tüfekçioğlu’ndan alınmıştır. A. TÜFEKÇİOĞLU, **Erken Dönem Osmanlı Mimarisinde Yazı**, Ankara, 2001, s. 203-04.

⁷⁹² II. Murad’ın lalası Rum Beylerbeyi Yörgüç Paşa’nın oğlu olup, kardeşi Hızır Bey’le beraber Varna’da 1444’de şehit düştüğü bildirilen (A. ŞİMŞİRGİL, a.g.m., s. 470) Mustafa Bey hakkında bilinenler oldukça sınırlı görünmektedir. Şimşirgil tahrir defterlerinde imaretin zengin vakıfları olduğunu bildirmektedir (A. ŞİMŞİRGİL, a.g.m., s. 470). Öz’ün araştırmasından imarete Vezirköprüden gelir sağlandığı anlaşılmaktadır (M. ÖZ, “Tahrir Defterlerine Göre Vezirköprü Yöresinde Mâlikâne- Divânî Sistemi,” V.D., S. 23, Ankara, 1994, 236).

M.1436–37 tarihli bir vakfiye bulunmaktadır.⁷⁹³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan tarihsiz bir belgeden Havza'da Mustafa Bey'e ait vakıflar görülmektedir.⁷⁹⁴

İmaretin asıl girişinin açıldığı sofa ve kible yönündeki mihraplı bölümün üzerini, bugün içten düz, bir beton tabliye, dıştan kırma çatı örtmektedir. Orijinalde kubbelerle örtülü olan bu kesimlerin depremle yıkılıp sonradan bu şekilde yenilediği bilinmektedir.⁷⁹⁵ Bir ara Halk Kütüphanesi olarak kullanılan⁷⁹⁶ ve 1982'den beri aşevi olarak hizmet veren⁷⁹⁷ yapı, 1994'den sonra elden geçirilmiştir.⁷⁹⁸

Mimari ve Süsleme: Yapı kuzeybatıdan güneydoğuya doğru alçalan bir arazide kurulmuştur (Foto.:644). Yapının oturduğu alanın kuzey ve batı kesimleri, tesviye edilerek güney doğudaki seviyeye indirilmiştir.

İmaret iki bölümden oluşmaktadır (Çiz.:82). Birinci asıl ve büyük bölüm dış çerçeve itibarıyla kabaca bir “L”ye benzetilebilir. “L”nin kible kesiminde yan yana geniş bir kemerle birleştirilmiş orijinali kubbeye⁷⁹⁹ (şimdi çatılı) örtülü, iki kare mekân bulunur (Foto.:648-49). Bunlara kuzeydekinin doğu cephesindeki büyük taçkapıyla içeriye ulaşılmaktadır (Foto.:648). Bu hücre, imaretin bir nevi sofasıdır. Bu bloğun kuzeyinde bunlara dik olarak konumlandırılan doğu-batı doğrultusunda uzanan beşik tonozlarla örtülü, üç hücre yer alır (Foto.:650). Diğerlerinden biraz daha küçük ve epey alçak tutulan hücreler, kareye yakın olup dışarı ve sofayla irtibatlandırılmıştır. Doğudaki hücrenin güneyinde bir kapı açılmıştır (Foto.:651). Batı taraftaki iki oda, birer kapıyla sofayla bağlantılıdır (Foto.:652). Her iki blokunun kapılarının açıldığı alanda vaktiyle, kare şeklinde bir ayağa oturan, doğu ve güneye birer kemerle açılan, bir tür kapı revakı olduğu anlaşılmaktadır. Kemerlerin oturduğu mukarnaslı konsollar yerindedir. Yukarıda belirtilen asıl imaret binasının 18 m. kadar doğusunda, kare şeklinde kubbeye örtülü küçük bir yapı, ikinci bölümü oluşturur. Bunun imaretin mutfağı olabileceği düşünülmektedir.

Yapının yer yer sıvayla kaplı cephesinde alt ve köşelerinde, düzensiz bir şekilde kesme ve moloz taş, birinci kat pencere üstlerinde ise köşelerde kesme taşla birlikte alt iki sırada moloz

⁷⁹³ V.G.M.V.K.A., 747 numaralı defterin 356. sayfa ve 246. sırasında kayıtlı vakfiyede “...Amasya tevabiinden Havza Köyünde bir han bina ve inşa etmiştir ki kubbeli, süslü evleri ve bir yüksek sofayı müstemildir. Onun vasfı cennet sıfatlarını andırır, gönüllerden hüznü giderir. Karşılıklı iki kışık, surun içinde zarif bir mahzen yapmıştır ve ona imaret ismini vermiştir.” ifadeleriyle tanıtılan imaretin bir tür tabhane işlevi yüklediği “Hazret-i Muhammed ümmetinden olanların oraya gelip uğrayan fukara ve mesakine vakfı habs in'am ve tasadduk eylemiştir.” şeklinde devam eden cümleden anlaşılmaktadır. Vakfiyede takip eden cümlelerde gayet zengin tutulduğu görülen otuz iki maddelik vakıflar köy, çiflik, mezra, arazi, mesken, bağ, bahçe, dükkân ve değirmenler) sıralanmaktadır. Daha sonra imaretteki personel kadrosu, bunların görevleri, mütevellî tayini, personelin ücretleri sıralanmıştır. Buna göre bir şeyh (“ehlî ilimden dindar, salih bir kimse şeyh olup gelenleri menzillerine indirir, mertebelerine göre riayet eder”), bir imam, bir müezzin, dört hafız, bir nakib, bir ferraş (“bevâplık ve kandilcilik te yapar), bir aşçı, bir ekmeççi, bir kabi (“katip ve nazır”) ve bir hazin (gıda malzemelerini koruyup muhafaza eden kişi) görevlendirilmiştir.

⁷⁹⁴ B.O.A., EV.d., d.n.-1/-1, g.n. 24357.

⁷⁹⁵ V.G.M.A.Y.İ.D.A., 55.05.01/8 nolu dosyadaki V.E.E.F.

⁷⁹⁶ R. GÖKÇEN- O. YALÇIN, **a.g.e.**, s. 80 ; **Geçmişten ...**, s. 95. Bu yıllarda kuzey batıdaki hücrenin batı duvarına muhdes bir kapı açıldığı, yapının duvarla bitişik olarak tuvalet ve depo yapıldığı kaydedilmektedir. V.G.M.A.Y.İ.D.A., 55.05.01/8 nolu dosyadaki V.E.E.F.

⁷⁹⁷ **Geçmişten ...**, s. 95.

⁷⁹⁸ Bu tamirde yapının dökülen sıvaları yenilenmiş, duvar yüzeylerindeki dökülmeler giderilmiştir.

⁷⁹⁹ Yapı içindeki mukarnaslı kubbe geçişlerinden de anlaşılacağı üzere orijinal örtü kubbe olmalıdır. Ayverdi güneydeki bölümün (“seki”), bitişikindeki sofadan biraz daha dar tutulması sebebiyle, kare şekli bozulan mekânı örten kubbenin, elips olması gerektiğini belirtmektedir. E. H. AYVERDİ, **Osmanlı Mimarisinde ...II**, s. 500.

taş, diğer kesimlerde tuğla kullanılmıştır. Doğu ve güneyde bulunan kapılarla alt pencere çerçeveliklerindeki kesme taş işçiliği dikkat çekmekte, batı ve kuzeyde sıvayla kaplı yapının malzemesi görülmektedir. Aynı kolun kible ve doğu cephesinde bir yatay, bir dikey olarak yerleştirilmiş, üçer tuğlalı dizi, cephelerde dekoratif bir görünüm oluşturmaktadır⁸⁰⁰ (Foto.:653)

Güneybatı köşede zemin hizasında kabartma haçla bezeli devşirme bir taşın, son onarımda sıva altında kaldığı anlaşılmaktadır. Duvar örgüsünde görülen düzensizliği, sonradan yapılan tamirlere bağlamak mümkündür.⁸⁰¹ Duvar kalınlığı 1 ile 1.15 m. arasında değişmektedir.

Doğuya bakan ana kapının açıldığı hafif loş bir atmosferin hâkim olduğu mekân, sofa görevini üstlenmiştir. Batı yönde yuvarlak kemerli bir üst penceresi bulunan sofanın güneyinde sivri bir kemerle ayrılan hücre, kible duvarı ortasındaki mihrabıyla, mescit işlevini de üstlenmiş olmalıdır. Bu kesimde mihrabın sağ ve solu ile doğu ve batıda birer alt pencere açılmıştır. Güneyde mihrabın üstünde, doğu ve batıda, alt pencerelerin hizasında (doğudaki tam hizada değildir) birerden, toplam iki kat halinde altı pencereyle aydınlatılan mekân imaretin en ferah kesimidir. Kesme taş çevrelilikli, lokmalı demir şebekelerle muhafaza edilen, dikdörtgen açıklıklı alt pencerelerin doğu ve güneyindekilerin çevreliliğini ince silmeler kuşatmakta, açıklık üzerinde yuvarlak kemerli içleri süslemesiz bırakılmış alınlıklar yer almaktadır (Foto.:648-49). Batıdaki silme ve alınlığa yer verilmemiştir. Tuğla çevrelilikli üst pencereler, yuvarlak kemerli basit açıklık şeklindedir. Duvar yüzeyinden hafifçe içe çekilen pencere çevreliliklerinde, açıklığın dört yanını saran, iki sıra testere dişi tuğla dizi dikkat çekmektedir⁸⁰² (Foto.:653).

Batı cephenin nispeten kör olmasına karşılık doğu ve güneye özenildiği görülmektedir. Doğuda sofaya açılan taçkapı abidevi bir tesir bırakmaktadır (Foto.:648,54). Sivri bir kuşatma kemeri⁸⁰³ içerisine alınan kapının kavsarası, dokuz sıra mukarnaslı olup, ortası aşağıya doğru sarkılmış, kavsara kontur çizgisi de dalgalı bir hat çizmektedir. Cepheden 1.70 m. kadar ileri fırlayan basık kemer açıklıklı kapının, sağlı sollu iki mihrabiyesi bulunmaktadır. Yarım yuvarlak mihrabiye nişlerinin üzerinde üç sıra mukarnaslı kavsaralar, bunun da üstünde oluklu silmelerle çevrilmiş, içleri yalın bırakılmış dikdörtgen panolar görülür. Kapının içeriye bakan yüzü, basit bir dikdörtgen açıklıktan ibarettir.

Günümüze ulaşabilmiş mukarnaslı kubbe geçişlerinden sofadakiler beş sıralı olup diğerlerinden daha gösterişlidir (Foto.:655). Simetrinin görülmediği geçişlerde bazılarının gayet basit profiller veya düzlem üçgenler şeklinde olduğu görülmektedir. Buradan geçişlerin zarar gördüğü sonucu çıkarılabilir.⁸⁰⁴ Üzerlerine çekilen kahverengi yağlı boya, geçişlerin güzelliğini yok etmiştir. Sofanın kuzeyindeki hücrelere geçit veren mermer çevrelilikli basık kemerli

⁸⁰⁰ Aynı örgü orijinalliğini muhafaza ettiğini sandığımız mutfak cephelerinde de görüldüğünden bu kesimin yapının aslından olduğu düşünülebilir. Konuya benzer bir yaklaşım için bkz. E. H. AYVERDİ, **Osmanlı Mimarisinde ...II**, s. 501.

⁸⁰¹ Ayverdi güneydeki odanın dış duvarının öne eğilmiş olduğunu isabetle kaydetmekte, sulak bir arazide bulunan yapının geçirdiği depremlerle zamanla eğilip büküldüğüne işaret ederek, aslı kesme taş olan duvar kaplamasının sıvanarak kurtarılmaya çalışıldığına işaret etmektedir. E. H. AYVERDİ, **Osmanlı Mimarisinde ...II**, s. 501.

⁸⁰² Son onarımın eseri boyama, orijinal görünümün algılanmasına engel olmaktadır.

⁸⁰³ Kuşatma kemerinde iki renkli görünüm yeni boya ile sağlanmış olup taşların aslı rengi değildir. Aynı şekilde kavsara boşluğu da kahverengi yağlı boyayla boyanmak suretiyle çirkinleştirilmiştir.

⁸⁰⁴ Ayverdi'ye göre sofa bölümündeki geçişlerden sadece biri sağlam kalmıştır. E. H. AYVERDİ, **Osmanlı Mimarisinde ...II**, s. 498.

kapıların üstünde, kör bir bursa kemeriyle kuşatılmış içi boş yüksekçe alınlıklar ilgi çeker (Foto.:652). Bunlar odaların loş ve sade görüntüsüne nazaran gayet süslü durmaktadır.

İmaretin kuzey kolunu oluşturan üç hücreye, doğu kenardaki hücrenin önündeki kapıyla ulaşılmaktadır. Derince geniş ve yüksek bir sivri kemer içerisine açılan cephenin sağ kenarında yer alan kapı, diğerine nispetle hayli küçük tutulmuştur. İnce silmeli bir çevrelik içine alınan kapının basık kemerli açıklığı üstünde, ortası sarkıtılmış yedi sıralı mukarnas dizisi yer almaktadır (Foto.:651). Yanyana iki mukarnaslı üçgen şeklindeki düzenleme, duvar yüzeyinden içe çekilmek suretiyle meydana getirilmiş olup, alışıldık küresel kavşaralardan farklı bir görünüm vermektedir. Kapının solundaki ince silmelerle çevrili pencere lokmalı demir şebekeli dikdörtgen açıklıklı olup, üç dilimli kör kemerli bir alınlığa sahiptir. Daha önce değindiğimiz üzere sofa ve yapı dışıyla irtibatı kurulan hücreler, içte ve dışta son derece sade bir mimari sergilerler. Hücrelerin beşik tonozlarının dışa yansıtılış biçimleri, ilgi çekicidir. Doğu hücre üçgen şeklinde çift kırma, diğerleri yarım daire şeklinde alışılmadık bir görüntü vermektedir. Kuzey duvarı boyunca yuvarlak kemerli birer üst pencereyle yetersiz bir şekilde aydınlatılan hücrelerden doğudaki hariç olmak üzere, ikisinde birer niş görülmekte idi. Hücreleri birbirine bağlayan muhdes kapıların açılmasıyla niş düzeni bozulmuştur.

İmaretin ikinci parçasını oluşturan, 500 x 4.75 m. ölçüsündeki yelpaze üçgenlerle geçilen kubbeyle örtülü küçük yapı, 18 m. kadar doğuda bulunmaktadır (Foto.:656). Yakın zamanlarda imaretle birlikte elden geçirilen yapının doğu ve güney cepheleri sağır, imarete bakan batı ve kuzey cepheleri ise sivri kemerli baldakendir.⁸⁰⁵ Köşelerde kesme taş, diğer kesimlerde tuğlanın görüldüğü yapının güneybatı kesiminde, blok bir devşirme taş görülmektedir. 0.70 m. kalınlıktaki duvarlarda cephelerde, kemerlerin üstündeki kesimlerde, üçer dik ve yatay tuğla dizileriyle meydana getirilen dekoratif görüntü haricinde, süslü bir unsur görülmemektedir. Kemerler bir sıra dikine yerleştirilmiş tuğlalarla örülmüştür. Kaplaması dökülen kubbenin ortasında, küçük bir delik görülmektedir ki bunun orijinal olması muhtemeldir. Zemini zamanla hafif yükselen hücrede, sade duvar yüzeylerinden başka bir unsur görülmemektedir.

⁸⁰⁵ Ayverdi, ziyareti sırasında kemerlerin (sonradan) örülerek kapatıldığını belirtmektedir (E. H. AYVERDİ, **Osmanlı Mimarisinde ...II**, s. 501). Bu muhdes duvarlar şimdi kaldırılmıştır.

3.9. NAMAZGÂH

VEZİRKÖPRÜ - KÖPRÜLÜ MEHMED PAŞA NAMAZGÂHI

Katalog No : 3.9.1.
 Çizim No : 83.
 Foto. No : 657-660.
 İnceleme Tarihi : Şubat 2003.

Yeri: Yapı, Namazgâh Mahallesi'nde, Namazgâh Camii'nin 30–40 m. kadar güneyinde bulunmaktadır⁸⁰⁶ (Foto.:657).

Tarihçe: Namazgâhın inşa kitabesi yoktur. Köprülü Mehmed Paşa adına düzenlenen H. Evahiri Şehri Zilkade⁸⁰⁷ 1064 / M. Ekim 1654 tarihli iki sayfa Osmanlıca vakfiyede⁸⁰⁸ geçen “kasaba-i mezkurede bina ettiğim musallata...” ifadelerinden Paşa'nın Vezirköprü'de bir namazgâh inşa ettirdiği anlaşılmaktadır. Vakfiyede geçen 1654 yılı Mehmed Paşa'nın⁸⁰⁹ 1651 yılı civarında Köstendil Sancağı Beyliğinden azledilerek 1655'de Trablusşam Valiliğine atanıncaya kadar, Köprü'de ikamet ettiği döneme rastlamaktadır. Paşa'nın bu yıllarda eşinin memleketinde hayır ve imar işleriyle meşgul olduğu görülmektedir.⁸¹⁰ Hüseyin Hüsameddin'e

⁸⁰⁶ Namazgâh Camii'ne isim veren namazgâhın vaktiyle şehir merkezinin güney doğu ucunda (veya biraz ilerisinde) kurulduğu düşünülebilir.

⁸⁰⁷ Zilkade ayının sonu.

⁸⁰⁸ Vakfiye V.G.M.V.K.A. nda 610. defterin 284. sayfasında kayıtlıdır. Aynı vakfiyeden paşanın bir semahane, bir su yolu yaptırdığı anlaşılmaktadır. Vakfiyede namazgâha biri Taşkale Camii'nin diğeri Orta Camii'nin hatipliğini de üstlenecek iki hatip atandığı görülmektedir.

⁸⁰⁹ Bilindiği üzere Köprülü Mehmed Paşa Osmanlı'nın meşhur sadrazamlarındandır. Aslen Arnavutluk'un Berat sancağı'na bağlı Rudnik Köyü'nden olan Paşa'nın hanımı Ayşe Hatun, Köprü (Vezirköprü) kasabasından olduğu ve Mehmed Paşa görevden azledildiği dönemleri burada geçirdiği için kendisine “Köprülü” denilmiştir. Osmanlı döneminde Köprülüler olarak bilinen vezirler ailesinin kurucusudur (K. YAŞAROĞLU, “Mehmed Paşa (Köprülü)” mad., **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, C. 2, İstanbul, 1999, s. 160; A. R. ALTINAY, **Köprülüler**, İstanbul, 2001, s. 14-16). Genç yaşta devşirilerek sarayda Enderun'da yetişip, birkaç küçük çaplı memuriyetten sonra Hüsrev Paşa'nın sadrazamlığında onun hazinearı olan Paşa, daha sonra Amasya Sancak Beyliği, çeşitli voyvodalıklarda, ihtisap ağalığında, tophane nazırlığında, sipah ve silâhdar ağalıklarında bulundu. Çorum sancak beyi iken Bağdat seferine katılan (1638) paşa rikâb-ı hümayun kapıcılar kethüdası ve mirâhur, ardından yeniden Amasya Sancak Beyi iken vezirlik verilerek Trabzon Valiliği'ne tayin edildi. 1647'de Şam Mütesseslimi, ardından Karaman Beylerbeyi olan Paşa'nın bir süre Vezirköprü'de vakit geçirdiği bilinmektedir. Valide Turhan Sultan'ın kethüdası olan memleketlisi Mimar Kasım Ağa'nın gayretleriyle 1656'da sadrazam oldu (Mehmed Süreyya, “Mehmed Paşa (Köprülü)” mad., **a.g.e.**, C. 4, s. 1061; Şemseddin Sami, **Kamûs'ül-Â'lâm**, C. V, İstanbul, 1314, s. 3907). Beş yıl kadar süren sadaretinde “siyasi ve askeri disiplin tesisinde büyük gayret gösterdiği” (M. İLGÜREL, “Köprülü Mehmed Paşa” mad., **T.D.İ.A.**, C. 26, İstanbul, 2000, s. 258) kaydedilen Paşa'nın hayır işlerinin çokluğu dikkat çekmektedir. Macaristan'da, Erdel'de Arad Kasabası'nda, Şam Eyaleti'nde Cisuşugur'da, Limni Adası, Lefke, Yanova, Rudnik, İstanbul, Bozcaada, Geyve, Kastamonu, Akhisar, Turhal, Osmancık, Vezirköprü, Bolu, Bilecik, Gümüşhacıköy, Taraklı, Safranbolu ve Antalya'da vakıfları bulunan (Mustafa Nuri Paşa, **Netayicü'l- Vukuat** (Sadeleştiren ve Açıklamaları Ekleyen, N. ÇAĞATAY), C. I - II, Ankara, 1992, s. 310; K. YAŞAROĞLU, a.g.m., s. 162; N. SAKAOĞLU, “Köprülüler” mad., s. 93; V. ÇABUK, **Köprülüler**, s. 70) paşa'nın İstanbul'da yapımını başlattığı külliyesinin bazı bölümlerini oğlu Fazıl Ahmed Paşa'nın tamamlattığı bilinmektedir. H. KOÇ, “Köprülü Kütüphanesi” mad., **D.B.İ.A.**, C. 5, İstanbul, 1994, s. 90. 31 Ekim 1661'de Edirne'de seksen küsur yaşında vefat eden Paşa, İstanbul-Çemberlitaş'taki türbesine defnedilmiştir. Hâfız Hüseyin Ayvansaraylı, **Vefeyât-ı Selâtin ve Meşâhir-i Rical**, (hazırlayan, F. DERİN), İstanbul, 1978, s. 12 – 13; A. V. ÇOBANOĞLU, “Köprülü Külliyesi” mad., **D.B.İ.A.**, C. 5, İstanbul, 1994, s. 90; İ. H. DANİŞMEND, **a.g.e.**, C. 3, s. 429; M. O. BAYRAK, **İstanbul'da Gömülü Meşhur Adamlar**, İstanbul, 1979, s.50). Paşaya ait bir vakfiye ve kapsamlı bir vakıf defterine daha önce çeşmeler bahsinde değinmiştik. Paşanın hayatıyla ilgili ayrıntılı bilgi için yukarıdaki eserlere ilaveten ayrıca bkz. V. ÇABUK, **Köprülüler**; N. SAKAOĞLU, “Köprülüler” mad., **D.B.İ.A.**, C. 5, İstanbul, 1994, s. 91-95; M. T. GÖKBİLGİN, a.g.mad., s. 892 -897; İ. H. UZUNÇARŞILI, **Osmanlı Tarihi**, C. III/2, Ankara, 1995, s. 414-18; İ. H. DANİŞMEND, **a.g.e.**, C. 5, s. 42-43.

⁸¹⁰ Paşanın ilçedeki vakıfları konusunda Vezirköprü-Namazgâh Çeşmesi bahsinde bakılabilir.

göre namazgâh, Köprülü Mehmet Paşa tarafından sadrazamlığı sırasında yaptırılmıştır.⁸¹¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan H. 1317 / M. 1899–1900 tarihli bir belgede Paşa'nın ilçede yaptırdığı bir namazgâh ve meydan çeşmesinden söz edilmektedir.⁸¹² Köprülülerle ilgili araştırmasıyla tanınan Çabuk Paşa'nın, Vezirköprü'de bir namazgâh yaptırdığını bildirilmektedir.⁸¹³ Bugün kendi haline terk edilen namazgâhın korunması yönünde bir takım girişimler sürmektedir.⁸¹⁴ Minber ve mihrabın üst kesimlerindeki yıkılan yerlerin tuğla ve betonarme inşasıyla yenilendiği görülmektedir.

Mimari ve Süsleme: Namazgâh, 6.40 m. uzunluğunda bir kible duvarı, bu duvarın doğu kenarında bir mihrap ve batı kenarında bulunan bir minberden müteşekkildir (Çiz.:83). Zemini, kotu bulunduğu arsadan 1.20 m. kadar aşağıda olup briketten yapılmış muhdes bir duvarla çevrilen namazgâhın kible duvarıyla eş uzunluktaki briket duvarın sınırladığı alan, 6.40 x 4.70 m. ölçülerinde yatık bir dikdörtgendir. Namazgâhın önünde şimdilerde yeni büyük bir cami yapılan arsanın vaktiyle, Namazgâh alanına dahil olması beklenir.⁸¹⁵

Yarım daire şeklindeki basit bir nişten oluşan mihrabın yalın kavsarası, sivri kemerle kuşatılmıştır⁸¹⁶ (Foto.:658) Kiremit rengine çalan kırmızımtrak düzgün kesme taş⁸¹⁷ işçiliğın görüldüğü mihrabın önünde; 1.37 x 0.74 m. ölçülerinde, 0.10 m. kalınlığında, üzeri kabartılarak bezenmiş, tek parça, blok bir kesme taş bulunmaktadır. Alt ve üstte yalın, birer bordürle sınırlanan taşın ortasında, üç servi ağacı ve birinin içerisinde hançer tasviri bulunan, iki büyük daire yer almaktadır (Foto.:659). Oldukça yalın işlenen motiflerin üzerinde, herhangi bir detay görülmez.

Minberin köşk ve yukarı kesimindeki betonarme kesimler, yakın zamanlarda yapılmıştır (Foto.:657). Orijinal kesimleri oluşturan korkuluk ve basamaklarda kesme taş, diğer yerlerde moloz taş kullanılmıştır. Basamaklardaki taşlar kırmızımtrak, korkuluktakiler ise beyazdır. Korkuluk ve köşkü kuşatan büyük blok taşların, dövme demir kenetlerle sağlamlaştırıldığı dikkat çekmektedir. Yan yüzleri sağır moloz taş, dolgudan ibaret minberde, süs unsuru görülmez (Foto.:660). Kible duvarında, minberin korkuluk ve basamak haricindeki orijinal kesimlerde moloz taş, mihrap, minberin korkuluk ve basamaklarında kesme taş kullanılmıştır.

⁸¹¹ Yöreye ilgili yayınlarda adından söz edilmeyen namazgâh Amasya tarihinde "Köprülü Mehmed Paşa, sadrazamlığı sırasında, bu köprü şehrin imar ettirmek için çok gayret sarfetmiştir. Bu meyanda, şehrin doğu tarafında, büyük bir namazgâh ve fakir fukara için yemekhane yaptırmıştır..." şeklinde geçmektedir. Bugün tarihi dokunun güneydoğu ucunda (günümüz Vezirköprü'sünün ortasında) bulunan namazgâhın yeri H. Hüsameddin'in tarifine uymaktadır.

⁸¹² B.O.A., Y.EE., d.n. 134, g.n. 29. Belgede geçen çeşmenin "Namazgâh Çeşmesi" adıyla bilinen çeşme olabileceğine daha önce değinmiştik. Belgeden namazgâhın bu tarihte kullanılmadığı anlaşılmaktadır.

⁸¹³ V. ÇABUK, **Köprülüler**, s. 70.

⁸¹⁴ Söz konusu yeni cami inşaatına 8–10 m. mesafede bulunan yapının bulunduğu yerde yanları açık üstü kapalı bir inşayla korumaya alınması yönünde il müftülüğü ve Samsun kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu arasındaki bir işbirliğine şahit olduk.

⁸¹⁵ Hüseyin Hüsameddin'in "büyük bir namazgâh" şeklindeki ifadelerine şimdiki muhdes briket duvarla çevrili küçük alan uymamaktadır. Bu duvarın şimdiki cami inşaatı sırasında çekilmiş olabileceği akla gelmektedir.

⁸¹⁶ Mihrap kavsarası üstündeki beş sıra tuğla dizisi yenidir

⁸¹⁷ Karacaören taşı olduğu anlaşılan kırmızımtrak taşı ilçe ve yakın bölgede başka yapılarda da gördük. Benzer şekilde selvilerle bezeli aynı renk ve bezeme işçilikteki taşlar Vezirköprü'de Kale Camii ve Bafra Ulu Camii minarelerinin şerefe korkuluklarında da görülmektedir. Aynı taş Fazıl Ahmet Paşa Medresesi'nde inşa malzemesi olarak kullanılmıştır.

3.10. HAMAMLAR VE KAPLICALAR

BAFRA / ÇETİNKAYA BELDESİ - HIZIR BEY HAMAMI

Katalog No : 3.10.1.
 Çizim No : 84.
 Foto. No : 661-663.
 İnceleme Tarihi : Ağustos 1994, Temmuz 2002.

Yeri: Hamam; Bafra'nın 14 km. kadar batısına düşen Hasırlı Köyü'ne bağlı Kümbet Tepe mevkiinde, Bafra'ya 2 km. mesafede, aynı adlı türbenin 80 m. kadar güneydoğusunda yer almaktadır (Foto.:661).

Tarihçe: Yapının inşa kitabesi yoktur. Kayıtlı bir vakfiyesine de rastlayamadığımız hamamın, kuzeyindeki Candaroğlu İsfendiyar Bey'in oğlu Hızır Bey'e ait olduğunu düşündüğümüz türbesiyle birlikte veya yakın tarihlerde yapılmış olabileceği akla gelmektedir. Her iki yapının da Hızır Bey adıyla anılmasına bakılarak, Hızır Bey'in Bafra'ya hâkim olduğunu bildiğimiz 1411–1420 arasında, türbe ve hamamı birlikte yaptırmış olabileceği düşünülebilir.⁸¹⁸ Bazı kesimleri yıkılan hamamın, geri kalanı da yıkılmaya yüz tutmuş durumda, kendi haline terk edilmiştir. Yapının içini ve çevresini saran ağaç ve dikenli çalılar mevcut yapının etraflıca incelenmesini engellemekte, daha da önemlisi, duvarları çatlatmaktadır.

Mimari ve Süsleme: Kuzeyden güneye doğru hafif meyilli bir alanda kurulan hamam, yer yer tuğlanın da görüldüğü moloz taşla inşa edilmiştir. Mevcut haliyle 9.15 x 9.55 m. ölçüsündeki yapının duvarlarının kalınlığı 0.85 m.dir (Çiz.:84). Bugün kuzeyde cephe ortasında yer alan basit bir kapıyla (Foto.:662) ulaşılan, üçgenlerle geçilen kubbeyle örtülü, bir hücreye girilir. Bunun gerisinde aynı ölçülerde (3.55 x 3.55 m.) yine üçgenlerle geçilen, sadece etek kısmı günümüze ulaşabilmiş bir kubbeyle örtülü bir başka hücre mevcuttur. Bunların batısında, duvarları zemine kadar yıkılmış, külhan olabilecek, uzunca bir bölüm yer alır. Doğuda ortadaki kubbeli iki hücrenin bitişiğinde, yine zemine kadar yıkılmış duvar kalıntılarıyla, önceki iki hücre duvarlarının dış yüzüne bindirilmiş, bir kemer kalıntısı görülmektedir. Yapının içini saran çalı ve ağaçlar kaldırılıp bir kazı yapılırsa, hamamın diğer kısımlarının izlerini görmek mümkün olacaktır.

Mevcut haliyle batısında külhan olabilecek uzun dikdörtgen bir alan ile bunun doğusunda kubbeli iki küçük hücrenin bulunduğu yapının, mekân düzeni tam olarak anlaşılammaktadır. Kubbeli kesimlerin, halvet hücreleri olabileceği anlaşılmaktadır. Bunlardan kuzeydekinin kuzey cephesindeki dar kapı açıklığının çevresi tahrip olmuş, aslı kemerli olabilecek açıklık üstünün ise kubbe çatlağıyla birlikte yıkıldığı görülmektedir. Bu hücrenin doğu kenarında bir başka kapı açıklığı ve bir pencere yer almaktadır. Hücreyi örten kaburgalı kubbe doğu ve kuzeyde çatlayıp tehlikeli bir şekilde açılmıştır.⁸¹⁹ Mevcut haliyle kubbenin ortasında, üçlü altıgen tepe ışıklıkları bulunduğu anlaşılmaktadır (Foto.:663). Bunlardan sadece biri sağlamdır. Dıştan kaplaması dökülen kubbenin geçişlerinde, yüzeyleri baklava şeklinde kabartılan prizmatik üçgenler, kubbe eteğinde ise zikzaklar ve üçgen şeklinde dekoratif bir kuşak yer almaktadır. Hücrenin içindeki sıvalar büyük ölçüde dökülmüştür. Diğer hücrenin kubbesi etek kısmındaki az bir kısım hariç olmak üzere tamamen yıkılmıştır. Mevcut yapıda yukarıda anlattıklarımızın dışında dekoratif ve kayda değer başka bir unsur görülmemektedir.

⁸¹⁸ Tarihler ve geniş bilgi için türbeler bahsine bakılabilir.

⁸¹⁹ Açıklık 0.30–0.40 m.ye kadar varmaktadır.

SAMSUN – ŞİFA (VAKIF / YEKTA) HAMAMI

Katalog No : 3.10.2.
 Çizim No : 85-87.
 Foto. No : 664-667.
 İnceleme Tarihi : Temmuz 1994, Temmuz 2002.

Yeri: Hamam, ilçe merkezinde Pazar Mahallesi'nde, Eski Belediye Sarayı karşısında, Süleyman Paşa (Medrese) Camii bitişiğinde bulunmaktadır (Foto.:664).

Tarihçesi: Yapının inşa kitabesi yoktur. Yöresel yayınlarda adından söz edilmeyen yapının, inşasına ışık tutacak bir belgeye rastlayamadık. Bitişiğindeki cami ve medresenin banisi Hazinedârzâde Süleyman Paşa'ya ait H. 1228 (M. 1813–14) tarihli vakfiyede⁸²⁰ adı anılan yapının, bu tarihte mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Hamamın kubbe ve tonozlarında açılan ışıklıkların eteklerde görülmeyip sadece tepelerde açılması, az sayıda ve nispeten kaba şekillerde yapımlarına bakarak,⁸²¹ 15. yüzyılda erken Osmanlı döneminde inşa edilmiş olabileceğini düşünmekteyiz. 1975'li yıllarda elden geçirildiği anlaşılan⁸²² yapının şimdiki soyunmalığı, bu yıllardan kalmadır. Hamam, halen kullanılmaktadır.

Mimari ve Süsleme: Sonradan ilave edilen soyunmalık hariç tutulursa 14.80 x 18.60 m. ölçüsündeki yapı dıştan, doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen şeklindedir (Çiz.:85). Kuzeyde Süleyman Paşa (Belediye) Camii, diğer yönlerde bitişiğindeki mevcut yeni dükkânlarla⁸²³ sarılan yapının soyunmalığına iki kapıyla ulaşılmaktadır. Bunlardan ana giriş olarak kullanılanı batı kapı, Necip Bey Caddesi'ne bakmaktadır. Doğudaki, bitişikteki dükkânlar arasında kalan küçük bir boşluğa açılmaktadır. Gerek bu kapılar, gerekse bunların açıldığı çift katlı ahşap konstrüksiyonlu soyunmalıkta, orijinal bir unsur görülmez.⁸²⁴ Yapıyı dıştan saran dükkânlar ve içteki sıva inşa malzemesini gizlemektedir.⁸²⁵

Soyunmalığın güneydoğu köşesindeki basit yuvarlak kemerli bir kapıyla Türk üçgenleriyle geçilen kubbeyle örtülü, ılıkığa ulaşılır (Foto.:665). Kubbenin ortasında büyükçe beşgen, etrafında dikdörtgen şekilde dört küçük ışıklık açılmıştır (Foto.:666). Bu hücrenin güneyindeki basit yuvarlak kemerli başka bir kapıyla, hâlihazırda tıraşlık ve helâ olarak kullanılan beşik tonozla örtülü bir başka hücreye geçilmektedir.

⁸²⁰ V.G.M.V.K.A., Hameyn (4) adlı ve 733 numaralı defterin 41. sayfa ve 21. sırasında kayıtlı vakfiye.

⁸²¹ Işıklıklara ilgili olarak bkz. Y. ÖNGE, *Anadolu'da XII-XIII. Yüzyıl Türk Hamamları*, Ankara, 1995, s. 65.

⁸²² V.G.M.A.Y.İ.D.A.nde 55.01/9 numaralı dosyadaki 1975 tarihli rölöve ve restorasyon projelerinde, aslı tek katlıyken restorasyonda çift katlı olarak yenilenen soyunmalığının, genişçe bir ışıklığı bulunan kırma çatıyla örtülü olduğu görülmektedir.

⁸²³ Yukarıda sözü edilen vakfiyede hamamın civarında beş dükkândan söz edilmektedir. Bunların şimdiki dükkânların yerindeyken zamanla yenilenmiş olabilecekleri akla gelmektedir.

⁸²⁴ 1975 yılındaki restorasyonda yenilenen soyunmalıkta görüldüğü belirtilen bazı izlere ve Hazinedârzâde Süleyman Bey vakfiesine işarette, burada yapının "Yekta Hamam-ı Kebir" adıyla anıldığına bakılarak yapının orijinalde çifte hamam olabileceğine işaret edilmektedir. (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nde bulunan 55.01.01/9 numaralı dosyadaki V.E.E.F.). Fişte soyunmalıkta izler hakkında herhangi bir açıklama yapılmamaktadır. Araştırmamızda zemin ve duvarları muhdes müstemilatıyla kaplanmış durumdaki soyunmalıkta, bu türden bir iz rastlayamadık.

⁸²⁵ Birçok benzer yapıda olduğu gibi duvarlarda moloz taş, örtüde tuğla kullanılmış olabileceği akla gelmektedir. Samsun Arkeoloji ve Etnografya Müzesi'nde bulunan yapıya ait bir eski eser fişinde külhanın kesme taştan yapıldığı kaydedilmektedir. Bugün külhanın dış cephesinde yeni dekoratif bir taş kaplama görülmektedir. İç örgü ise moloz taştır.

Ilıklığın⁸²⁶ batısındaki kemerli bir kapıdan, sıcaklığa girilmektedir. Sıcaklık, göbek taşının bulunduğu, kubbeyle örtülü bir merkez, üç yanında beşik tonozlarla örtülü eyvanlar ve köşelerde kubbelerle örtülü üç halvetten oluşmaktadır (Çiz.:86-87). Ilıklıktan girilince sıcaklığın kuzey eyvanına ulaşılır. Üç yanında seki ve yeni birer kurna bulunan eyvanın tonozunun ortasında büyükçe dikdörtgen açıklıklı bir ışıklık yer alır. Diğer eyvanların ışıklık düzeni de aynıdır.

Sıcaklığın ortasındaki kare alan, üçgenlerle geçilen, sekizgen kasnaklı bir kubbeyle örtülüdür. Kasnağın dört yönünde birer pencere açılmıştır. Kubbenin ortasında büyükçe beşgen, etrafında ise iki sıra halinde dikdörtgen şeklinde, sekizden on altı ışıklık açılmıştır (Foto.:667). Hamamın diğer ışıklıklarında olduğu gibi bunlar da dıştan içe doğru genişleyen mazgal şeklinde olup, dıştan düz yüzeyli camlarla kapalıdır. Sıcaklığın ortasında mermer kaplı, altıgen bir göbek taşı yer alır. Hamamın zemini, göbek taşında olduğu gibi mermer kaplıdır.⁸²⁷

Batı eyvanın sağ ve solunda bulunan halvetlere, sıcaklığın merkez karesine bakan, köşelere yerleştirilmiş sivri kemerli dar kapılarla geçilmektedir. Hamamın güneydoğu kesimine düşen diğer (üçüncü) halvetin girişi, güney eyvanla ortak duvar ortasında olup, bu açıdan bir fark belirlemektedir. Halvet iki parçalı üçgenler üzerinde hafifçe yükselen bir kasnak ve kubbeyle örtülüdür.⁸²⁸ Kubbenin ortasında beşgen, etrafında birinci sırada beş dikdörtgen, ikinci sırada aynı şekilde ancak doğudaki sonradan kapatılan üç ışıklık yer almaktadır.

Diğer iki halvette dört yanda sekiler, duvar ortalarında yeni birer kurna yer alır. Kubbe geçişleri Türk üçgeni olmakla birlikte her iki halvetin köşelerindeki kubbe geçişlerinin iki, üç ve dört parçalı üçgenler şeklinde, birbirlerinden farklı oldukları dikkat çekmektedir. Kubbelerin sadece ortalarında büyükçe birer ışıklık görülür. Bunlar, sağdaki halvet kubbesinde altıgen, soldakinde ise beşgendir.

Hamamın batı yüzüne bitişen beşik tonozlu külhan ve önündeki betonarme odunluğun, kayda değer bir yanı yoktur. Hamamın üst örtüsü, bugün onarımlardan kalma beton şap ile sıvanmıştır (Foto.:664). Sıcaklığın orta kubbesiyle soğuk halvet haricindeki kubbeler, kasnaksızdır. Diğerlerinin kasnakları yüksek tutulmuştur. Epey bir tamir gören yapının, baca, ışıklık gibi detaylarında da kayda değer orijinal bir unsur göremedik. Tepe ışıklıklarının ortada bulunanlarının küçük bir baca gibi yüksekçe (ışık bacaları şeklinde) tutuldukları görülmektedir. Yapıda herhangi bir süs unsuru görülmez.

⁸²⁶ Bu hücrenin duvarları yakın zamanlarda betobeyle kaplanmıştır.

⁸²⁷ Mermer kaplama yakın zamanlarda yenilenmiştir.

⁸²⁸ Diğerlerinden farklı olarak serince tutulan ve bugün "soğuk halvet" denilen, seki ve kurnaların bulunmadığı, zemininden kirli su çıkan halvetin içine, duş usulü yıkanmaya mahsus muhdes mermer perdeler çekilmiştir.

VEZİRKÖPRÜ – TACEDDİN İBRAHİM PAŞA (TAHTA) HAMAMI

Katalog No : 3.10.3.
 Çizim No : 88.
 Foto. No : 668-669.
 İnceleme Tarihi : Ağustos 2002.

Yeri: Hamam; ilçe merkezinde Çanaklı Mahallesi'nde, Taceddin İbrahim Paşa Camii'nin 50 m. kadar kuzeydoğusundaki bir evin bodrum katında bulunmaktadır. Yapıyı bugün, dışarıdan görmek mümkün değildir.

Tarihçe: Cami bahsinde de değindiğimiz üzere hamam Taceddin İbrahim Paşa adına düzenlenen vakfiyeye⁸²⁹ göre, Taceddin İbrahim Paşa⁸³⁰ tarafından yaptırılarak camiye vakfedilmiştir. Camide olduğu gibi inşa kitabesi bulunmayan yapının vakfiye tarihi olan 1495 yılında; kısa bir süre önce yaptırılmış olabileceğini kabul edilebiliriz. 1983 yılında Yurdakul⁸³¹ tarafından plânyla birlikte yayınlanan hamamdan, yöresel yayınlarda (biri hariç⁸³²) bahsedilmemektedir. Bugün şahıs mülkiyetinde bulunan yapının, otuz-kırk yıl önce kubbelerinin kaldırılıp üstüne tek katlı bir ev inşa edildiğini öğrendik.⁸³³

Mimari ve Süsleme: Mevcut bölümleriyle yaklaşık olarak 18.90 x 8.30 m. ölçülerinde; dikine dikdörtgen şeklindeki hamamın, inşa malzemesi, sıva sebebiyle görülmemektedir.⁸³⁴ Yapıya üstünde bulunan evin batı cephesindeki merdivenlerden geçip, kuzeye bakan bir kapıyla ulaşılmaktadır (Çiz.:88). Kapıdan girildiğinde kareye yakın genişçe bir mekânla karşılaşmaktadır. Batısındaki sivri kemerli kapı açıklığıyla hamamın içine girilen bu kesimin soyunmalık olduğu anlaşılmaktadır. Günümüzde depo olarak kullanılan soyunmalıkta orijinal tek husus yukarıda değindiğimiz kapıdır (Foto.:668). E. Yurdakul'un plânında soyunmalık pandantiflerle geçilen kubbeye örtülü gösterilmektedir. Kapıdan girildiğinde sağı yarım çapraz tonoz, ortası kubbeye örtülü bir mekân bulunmaktayken (Yurdakul'un plânına göre) sonradan kubbeli kesime muhdes bir duvar çekilip, sol tarafın bir hücre şeklinde değerlendirildiği görülmektedir. E. Yurdakul'un plânında kuzeyde görülen niş kaldırılarak yerine bir kapı açılmıştır. Orijinalliği bozulmadan önce bu kesimin sağ tarafının helâ- tıraşlık, geçiş niteliğindeki ortasının ise ılıklik fonksiyonunu karşıladığını düşünmekteyiz. Bu kesimlerde duvarlarda üç niş yer alır. Kuzeye doğru ilerleyerek sivri kemerli bir kapıdan kare şeklinde yine

⁸²⁹ Vakfiye ve caminin tarihçesi için ilgili bölüme bakılabilir.

⁸³⁰ Taceddin İbrahim Paşa hakkında cami kısmında bilgi vermiştik.

⁸³¹ M. E. YURDAKUL, "Taceddin İbrahim Paşa'nın Vakıfları İle Vâkıfın Merzifon'da İnşa Ettirdiği Hana Bitişik Mescidinde Yapılan Restorasyon Çalışmaları", **VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, C. III, Ankara, 1983, s. 1619-1629, Levha 497-500. Yurdakul, Taceddin İbrahim Paşa adına kayıtlı vakfiyede geçen yapılarla ilgili bölümde imaret-cami ile birlikte hamamdan da söz etmektedir. Hamamın mimari tanıtımına girmeyen araştırmacı, yapının plânını yayınlamıştır. Hâlihazırdaki yapıya uygun plânı kontrol ederek kullanmayı uygun gördük. Esasen buna mecbur kaldık. Zira yaşlı ve hasta olan hamam sahibi, yapı üzerinde kısa bir süre çalışabileceğimizi bildirdiğinden, plânı şekil itibariyle kontrol edip birkaç ölçü alarak çalışmamızı tamamladık. Bu vesileyle hamamın sahibi Kemal KAYALIOĞLU'na bir kez daha teşekkür etmek isterim.

⁸³² Herhangi bir kaynak gösterilmeyen yayında yapının 1491-95 arasında Taceddin Paşa tarafından yaptırıldığı belirtilmektedir. **Geçmişten** ..., s. 129.

⁸³³ Kayalioğlu hamamı uzun yıllar atıl bir vaziyette tuttuğunu, şimdilerde içindeki hafriyatı boşaltıp, duvarlarını sıvayarak yapıyı hizmete açacağını ifade etmiştir. Hafriyatın tamamlandığını, sıvanın ise kaba sıvası bitmiş olarak devam ettiğini gördük. Kemal Bey hafriyat sırasında yapının içinde birkaç kamyon toprak çıkarıldığını, içerideki rutubetin önlenmesine yönelik olarak, güneyde duvara küçük bir delik açtıklarını ve kayda değer bir mimari elemana tesadüf etmediklerini belirtmiştir.

⁸³⁴ Benzerleri gibi duvarların moloz taş, yıkılan üst örtünün tuğla olabileceği düşünülebilir.

yıkılmadan önce kubbeye örtülü olduğu anlaşılan küçük bir hücreye ulaşılmaktadır. Batı ve kuzeyinde bir nişle teşkilatlandırılan ve halvet olabileceği anlaşılan hücrenin kuzeyindeki bir başka sivri kemerli kapıdan, bunun benzeri bir başka halvete geçilmektedir⁸³⁵ (Foto.:669) Halvetlerde dilimli kemerli, genişçe nişler dikkat çeker. Bunların arkasında sağdaki halvetle bir pencere bağlantısı olan külhan yer alır.⁸³⁶

İçi yeni kaba sıvayla kaplı hamamda, hiçbir süsleme unsuru yoktur. Büyükçe bir soyunmalık bunun ilerisinde, ılıkık, tuvalet-tıraşlık, iki halvet ve külhandan oluşan yapının mekân düzeni, tam simetrik olmasa da derli toplu bir görünüm vermektedir. Bugün pandantifleri kısmen yerinde duran hamamın inşa malzemesi, sıvanın altında kalmış olmakla birlikte benzer birçok yapıda olduğu gibi moloz taş olabileceği düşünülebilir.

⁸³⁵ Bu hücrenin gerideki ılıkığa bakan duvarındaki kapı açıklığı yakınlarda yapılan hücreye geçit vermektedir.

⁸³⁶ Külhana giremedik.

LÂDİK – ESKİ HAMAM

Katalog No : 3.10.4.
 Çizim No : 89.
 Foto. No : 670-679.
 İnceleme Tarihi : Ağustos 1994, Ağustos 2002.

Yer: Hamam, ilçe merkezinde, Yeni Cami Mahallesi'nde, Şair Baki Sokak'ta bulunmaktadır (Foto.:670-71).

Tarihçe: İnşa kitabesi bulunmayan yapının, kayıtlı bir vakfiyesine de rastlayamadık. Evliya Çelebi Lâdik'te iki hamamdan söz etmektedir. Bunlardan "Eski Hamam" adıyla zikrettiği yapı, bu olsa gerektir.⁸³⁷ Hüseyin Hüsameddin'in Amasya Tarihi'nde geçen iki hamamdan ilki "Bahşi Mahallesinde, Amasya Valisi Şehzade Sultan Ahmed'in annesi Bülbül Hatun tarafından H.915 / M.1509'da bir cami-i şerif ve bir hamam yaptırılarak, vakıfları tanzim edilmiştir" şeklinde geçmektedir.⁸³⁸ Yerel yayınların bir kısmında yapının II. Bayezit'in annesi,⁸³⁹ bir kısmında ise eşi Bülbül Hatun⁸⁴⁰ tarafından yaptırıldığı belirtilmektedir.⁸⁴¹ Yapının mimari özellikleri, belirtilen tarihe uygun düşmektedir. Hüseyin Hüsameddin'in ifadelerine göre yapının II. Bayezid'in eşi Bülbül Hatun⁸⁴² tarafından, halen kendi adıyla anılan camiyle birlikte H. 915/M. 1509'da yaptırıldığını kabul edilebiliriz. Hamam, bugün epey bir hasar⁸⁴³ görmekte birlikte orijinaldir. Bugün şahıs⁸⁴⁴ mülkiyetindeki yapı, bu şahıslara ait evin hemen yanındadır.

Mimari ve Süsleme: 14.40 x 31.50 m. ölçülerinde, dikine dikdörtgen şeklindeki hamam; kuzeyde bir sokak, doğusunda bahçe, batıda boş bir araziyle çevrilidir (Foto.:670-71). Hamam, büyükçe bir kırma çatıyla örtülü soyunmalık, bunun önünde ılıklik ve tıraşlık-tuvalet, ortası büyükçe kubbeye örtülü üç eyvan iki halvetten oluşan sıcaklik ve külhanda oluşmaktadır⁸⁴⁵ (Çiz.:89). Sıcaklığı alışıldık üç eyvanlı, köşe halvetli düzende ki yapının, soyunmalık ile sıcaklik

⁸³⁷ "Ve iki hammâmdir. Çârşû içre Eski hammâmın âb [u] hevâsı ve binâsı latif hammâm-ı rûşenâdır". Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, **a.g.e.**, s. 203. Çelebi sözlerinin devamında şimdi üstüne bir apartman dikilen ve araştırmamız sırasında içine girme imkânı bulamadığımız Yeni Hamam'dan söz etmektedir.

⁸³⁸ Abdizâde Hüseyin Hüsameddin, **a.g.e.**, C.I, s. 315. Aynı sayfada diğer hamam "Çerkes Karabey-zâde Ömer Bey de, Saray Mahallesi'nde güzel bir hamam inşa ettirmiştir." ifadeleriyle geçmektedir. Yapının bulunduğu mahalle halen aynı ismi taşımaktadır. Bugün şahıs mülkiyetinde bulunan bu ikinci hamama yukarıdaki dipnotta değinmiştik.

⁸³⁹ **Geçmişten ...**, s. 107; Y. YÜCEL, **Bütün Yönleriyle Lâdik**, Samsun, 1987, s. 38.

⁸⁴⁰ İ. ÇAKAN, **a.g.e.**, s. 472. Cembeloğlu kardeşlerin "1478 yılında Amasya valisi Şehzade Sultan Ahmed'in annesi tarafından yaptırılan Cami-i Atik ve Hamam" ifadeleriyle andıkları yapının bu hamam ve Bülbül Hatun Camii olabileceği akla gelmektedir. Herhangi bir kaynak gösterilmeyen araştırmadaki tarihi ihtiyatla karşılamaktayız. Bkz. S. CEMBELOĞLU - M. CEMBELOĞLU, **İlimiz ve Bölgemiz Samsun Kitabı**, s. 117.

⁸⁴¹ Yukarıda geçen araştırmaların Hüseyin Hüsameddin'in verdiği bilgiyi tekrarladıkları anlaşılmaktadır.

⁸⁴² Bülbül Hatun'un Sultan II. Bayezit'in eşlerinden biri olduğu bilinmektedir (N. SAKAOĞLU, "Bayezid II" mad., **Yaşamları ve Yapılarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, C.I, İstanbul, 1999, s. 302).

⁸⁴³ 1994 yılında soyunmalığı saman deposu olarak kullanılan yapı, bugün kendi haline terk edilmiştir. Soyunmalığın kırma çatısı, soyunma odaları ve sekileri bir hayli tahrip olmuştur. Hamamın duvarlarında yer yer sökülme, delikler, üst örtüde yer yer çatlak ve ufak dökülmeler, içte zemin kaplama ve duvarlarda çökmeler meydana gelmiştir. Kurnaların yerlerinden sökülüp talan edildiği duvarların sıvalarının büyük ölçüde döküldüğü, kapı çevreliklerinin hasar gördüğü yapı, iyi bir restorasyonla eski ihtişamına kavuşturulabilir. Yapı Samsun ili dahilindeki en iyi hamamlardan biridir. Özellikle üst örtüsündeki zenginlikle dikkat çeken yapının bölgedeki bu nitelikteki az eserden biri olması hasebiyle tamiri ve ihyası gerekmektedir.

⁸⁴⁴ Yapı bugün Ahmet Kanoğlu ve Aslan Akyürek'in mülkiyetindedir. Araştırmamız sırasında gösterdikleri kolaylıktan dolayı kendilerine bu vesileyle bir kez daha teşekkür ederim.

⁸⁴⁵ Külhanın sınırını çizen batı duvarının dış yüzü yer yer dökülmüştür. Bitişğinde muhtemelen bir odunluk bulunmaktaydı.

arasında kalan ılıklik ve tuvalet kesiminin sağ yanı, hamam genelindeki simetriyi bozmaktadır.

Soyunmalıkta 1.60 m., diğer kesimlerde 0.70-1.20 m. arasında değişen kalınlıktaki duvarların inşa malzemesi, çeşitlilik göstermektedir.⁸⁴⁶ Yapının sağır duvarları hafif kısa tutulmuştur. Korniş hizası büyük ölçüde dökülen duvarların ne şekilde son bulduğu belli değildir.⁸⁴⁷ Yapının üstünü saran çalı çırpı ve küçük birer ağaç halini almış bitki dokusu, duvarlarda ve örtüde ciddi çatlak ve aşınmalara yol açmıştır.⁸⁴⁸ Kubbe ve tonoz kaplamaların orijinalde alaturka kiremitle kaplı olabilecekleri akla gelmektedir. 1994 yılı araştırmamızda kısmen ayakta duran soyunmalığın kırma çatısının ahşap aksamı ve kiremit kaplaması büyük ölçüde yıkılmıştır. Hamamın diğer kesimlerindeki kubbeler, sekizgen kasnaklıdır. Yapıyı saran bitki örtüsü, üst yapısı büyük ölçüde aşınan hamamın silüetini neredeyse silmiştir.

Yapıya; doğu cephede, soyunmalığa açılan, dikdörtgen açıklıklı bir kapıyla girilmektedir (Foto.:670). Kapının hizasında çatının üçgen şeklinde kaldırılıp biraz dışa taşınarak, bir çeşit kapı sundurması şeklinde düzenlendiğini 1994 yılında görmüştük.⁸⁴⁹ Kapı açıklığı üstünde, dikdörtgen şeklinde, yüzeyden içe çekilmiş, boş bir kitabelik görülmektedir.⁸⁵⁰

Soyunmalıkta giriş yönü hariç, üç yönde (kuzey ve doğudaki daha geniş olmak üzere) soyunma sekileri görülmektedir (Foto.:672). Güneyde duvar ortasında bir niş, kuzeyde ise ortada pencere açıklıkları görülür. Sokak tarafında 2.60 m. kotunda başlayan pencerelerin, sonradan açılmış olması gerekir.⁸⁵¹ Yerden 0.60 m. kadar yüksekte 1 ile 1.60 m. arasında değişen genişlikteki seki bakiyelerinin görüldüğü soyunmalık, neredeyse tamamen tahrip olmuştur. Bugün üst kesimleri tahrip olmuş duvarlarda muhtemel kubbe geçişlerine ait bir iz görülmemekle birlikte 11.00 x 11.00 m. tam kare şeklindeki mekânın, orijinalde kubbeyle örtülü olabileceği, yıkılan kubbenin sonradan çatıyla yenilendiği düşünülebilir. Mevcut çatıyı taşıyan direklerin kısalığı ve üstlerindeki kirişlerin duvarların üst hizasından 1.5 m. kadar aşağılara saplânmış olması bu kanaati desteklemektedir.

Soyunmalığın güneydoğusundaki sivri kemerli, basit bir kapı açıklığıyla, kare şeklinde küçük bir mekân olan aralığa geçilir (Foto.:673). Duvarların bitimiyle hafifçe daraltılarak mukarnaslara bindirilen, içleri de mukarnas dizili, ortalarında üçer dairevi ışıklık bulunan, sivri kemerli tromplar üzerindeki kubbeyle örtülü aralık, kubbe geçişlerinin zenginliğiyle dikkat

⁸⁴⁶ Soyunmalıkta dış cephede kesme taş kaplama içte ise moloz taş örgü görülmektedir. Soyunmalık duvarlarında yer yer düzensiz ve acemice yapıldığı belli olan moloz taş ve tuğla dolguların, tamir maksadıyla sonradan yapılmış olduğu anlaşılmaktadır. Diğer kesimlerde yer yer az miktarda tuğla ile beraber moloz taş örgü görülür. Duvar hizasında kapı çevreliklerinde yer yer tuğla görülmekle birlikte, tuğla asıl olarak kemer, kubbe geçişleri ve örtü elemanlarında kullanılmıştır. Külhanın uzun beşik tonozunda tuğla sıraları arasında moloz taş görülmektedir. Kesme taşlarla siyah volkanik, gözenekli sarımtırak gri ve kırmızımtırak Karacaören taşları seçilmektedir. Hamam sahiplerinden, vaktiyle oturma sekilerinde ve duvar örgüsünde kimi yerlerde görülen kırmızımtırak taşın, Vezirköprü'nün Karacaören Köyü'nden getirildiğini öğrendik.

⁸⁴⁷ Bu kesimde beton şap ve yeni kiremitler görülmektedir.

⁸⁴⁸ Yapının içine su sızmasına sebep olan bu durum karşısında eserin bugünkü sahipleri üst örtünün hemen her yerine şap dökerek önlem aldıklarını belirtmektedirler.

⁸⁴⁹ Çevre sakinlerinden çatının bu kesiminin 2002 yılında yıkıldığını öğrendik.

⁸⁵⁰ Hamam sahiplerine burada bir kitabe olabileceğini bildirdik. Ancak konuyla ilgili bir bilgileri olmadığını öğrendik.

⁸⁵¹ Bugün geliş güzel tahta ve tuğla dolgularla kapatılan bu kesimde, orijinalde şayet soyunma hücrelerine yer verilmemiş ise, buranın hemen önündeki sekıyla birlikte ışıklı bir istirahat için düşünülmüş olabileceği akla gelmektedir. Zira pencereler epey yüksekte başlamaktadır.

çekmektedir. Kubbeye trompların oluşturduğu kare alan arasındaki yüzeyler, küçük pandantiflerle değerlendirilmiştir (Foto.:674). Kubbede ortada beş yuvarlak, etrafında sekiz altıgen olmak üzere, on üç ışıklık yer alır.

Ilıklığın sağındaki sivri kemerli kapıyla hamamın orta ekseninde bulunan kare bir mekâna geçilmektedir. Batıda sıcaklığa, kuzeyde tuvalet ve “gelin hamamına” kapılarla bağlantılı bu kesim, bir geçiş olmak yanı sıra, doğu duvarındaki hafif yüksekçe sekisine bakılırsa, ılıklik fonksiyonunu da yüklenmiştir. Doğuda kör bir kemer, kuzey ve güneyde ise üçgenlerle daraltılan mekân, pandantiflerle geçilen bir kubbeye örtülmüştür. Kubbede biri ortada büyük ve dairevi, diğerleri bunun çevresinde küçük ve altıgen olmak üzere, dokuz ışıklık açılmıştır.

Ilıklığın kuzeydoğu köşesinde, kör bir sivri kemerle kuşatılan, sivri kemerli kapı açıklığıyla “L” şeklinde düzenlenen ve çevre sakinlerinin “gelin hamamı” olarak adlandırdığı halvete girilmektedir (Çiz.:89). Batı kolunda bir seki ve kurnaya yer verilen halvet, ikisi büyük, beş yuvarlak ışıklığı bulunan, “L” şeklinde beşik tonozla örtülüdür. Halvetin girişe yakın kesiminde kemerli küçük bir niş göze çarpar. Halvete açılan kapının sol yanında, sonradan kapatılan bir kapı izi seçilmektedir. Kapının açıldığı küçük mekânın helâ ve tıraşlık olabileceği anlaşılmaktadır.⁸⁵² Şimdi sıcaklığın sağ eyvanında açılan muhdes kapıyla girilen hücre, pandantiflerle geçilen bir kubbeye örtülüdür. Kubbede, biri ortada, diğerleri bunun etrafına sıralanmış, yedi altıgen ışıklık açılmıştır.

Sıcaklığa, ılıklıktaki sivri kemerli bir kapıyla ulaşılmaktadır (Foto.:675). Sıcaklığın düzenlenişinde, tam bir simetri hâkimdir. Ortası büyükçe bir kubbeye örtülü sıcaklığın, üç yanında eyvanlar, köşelerde iki halvete yer verilmiştir. Eyvanlar ve hücreler, kendi aralarında benzer düzenlemeye sahiptir. Ortada altıgen bir göbek taşı bulunmaktadır. Üstü parçalı mermer kaplı ve kısmen tahrip olmuş durumdaki göbek taşının, yeni olduğu söylenmektedir.⁸⁵³

Sıcaklık, diğer kesimlere nazaran (soyunmalık hariç) daha fazla tahrip olmuştur.⁸⁵⁴ Sıcaklığın ortasını örten 5.30 m. çapındaki kubbe, eyvan ağızlarındaki zarif kaş kemerlere oturtulan pandantifler üzerinde yükselmektedir (Çiz.:89). Etek kısmındaki ince bir şeritle başlayan kubbede, gayet zarif ve bol sayıda ışıklığa yer verilmiştir (Foto.:676). Kubbenin ortası 1 m. çapında, içi altı altıgen ışıklıkla doldurulan, küçük mazgal bir yarım küre şeklinde yükseltilmiştir. Bunun etrafında sekizden, iki sıra halinde, on altı ışıklık görülmektedir. Bunlar sekiz dilimli patatyaya benzer, dairevi şekilleriyle ilgi çekicidir.

Sağ ve sol eyvanlar birbirinin aynı olup, ortaya kaş kemerlerle açılmakta, diğer yönlerde ise aynı form kör kemer şeklinde tekrar edilerek, pandantiflerle kubbeye geçilmektedir (Foto.:677). Kubbe ortaları, orta kubbede olduğu gibi yükseltilerek, dairevi beşer ışıklıkla doldurulmuştur. Bunun etrafına sekizden iki sıra halinde, on altı, altıgen ışıklık

⁸⁵² Hücrenin ortasındaki sıvalı yarım boy perde duvar yeni olmalıdır.

⁸⁵³ Bunu hamamın sahiplerinden öğrendik.

⁸⁵⁴ Özellikle eyvanlarda delinen döşeme altında 0.50–0.60 m. yükseklikteki cehennemlik ızgaraları açığa çıkmış, sıvalar büyük ölçüde dökülmüş, sağ eyvanın ana duvarında büyük bir delik, tuvalete bitişik duvara ise sözünü ettiğimiz muhdes kapı açılmıştır. Duvarların kimi yerlerindeki dökülme ve deliklerin yanı sıra, yıkanma sekileri ve kurnaların vaziyet ve sayıları belirlenemez halde tahrip edilmiştir. Yer yer su sızması ve çatlaklara rağmen, örtü nispeten iyi durumdadır.

serpiştirilmiştir. Batıya bakan girişin tam karşısındaki eyvan, bu eksenindeki ılık hücrede olduğu gibi, kuzey ve güneyden üçgenlerle daraltılarak, kubbenin oturacağı kare alan oluşturulmuş ve pandantiflerle geçilen bir kubbeyle örtülmüştür. Kubbenin ışıklıkları diğer eyvandakiler gibidir.

Köşelerdeki halvetlere, ortaya bakan köşelerindeki, sivri kemerli dar kapılarla ulaşılmaktadır (Foto.:678). Açıklıkların üstü dört sıralı, yüzeysel mukarnas dizileriyle dekore edilmiştir. Birbirinin simetriği halvetlerde, dört sıralı mukarnas dizileri üzerinde yükselen kubbelerin ortasında, sekizgen bir göbek oluşturulmuştur. Yükseltelen göbekte beş⁸⁵⁵ etrafında sekizden iki sıra halinde on altı ışıklık açılmıştır. Etek hizasında yalın bir kuşakla başlayan kubbelerin altındaki duvar yüzeylerinde, uçları aşağıya doğru uzatılmış, yüzeysel ve zarif kör kemerlere yer verilmiştir.

Hamamda çoğu, yerlerinden uzaklaşmış durumda beş mermer kurna bulunmaktadır.⁸⁵⁶ Yekpare mermerden oyulan kurnalarda birbirinden farklı kabartmalar görülmektedir. Köşelerde yoğunlaşan kabartmalarda, uçları mızrak ucu şeklinde uzatılmış boğumlar, rozetler ve zarif kör mukarnaslar görülmektedir⁸⁵⁷ (Foto.:679).

Sıcaklığın sağındaki halvetle, yuvarlak kemerli bir pencere⁸⁵⁸ açıklığıyla bağlantılı külhan, beşik tonozla örtülüdür. Yüksekliği 1.80 m.ye kadar ulaşan perde duvarla bölünen külhana, pencerenin hemen altındaki beş basamakla inilmektedir.⁸⁵⁹ Külhanın güney duvarında sonradan kapanmış olduğu anlaşılan zeminden yaklaşık 1.80 m. yükseklikte, yuvarlak kemerli bir pencere izi belli olmaktadır.

⁸⁵⁵ Kırılmalar sebebiyle şekilleri tam anlayamıyorum.

⁸⁵⁶ Bunlardan biri kırık bir parça halinde mukarnaslı olup, hamamın yanındaki evin bahçesinde korunmaktadır.

⁸⁵⁷ Rozetlerin yüzeyi hayli aşınmış olduğundan çerçeve haricinde hiçbir çizgi veya detay belli olmamaktadır.

⁸⁵⁸ Pencere halvet zemininden yaklaşık 1.80 m. yükseklikte bulunmaktadır.

⁸⁵⁹ Perde duvarın merdivenin sahanlığına bitişen üstünde mermer bir su kurnası görülmektedir. Hamamın sahipleri külhandaki bakır kazanı yerinden aldıklarını belirtmektedirler.

HAVZA - KADINLAR (BÜYÜK / ASLANAĞZI / KIZGÖZÜ) KAPLICASI

Katalog No : 3.10.5.
 Çizim No : 90-92.
 Foto. No : 680-686.
 İnceleme Tarihi : Ağustos 1994, Ağustos 2002.

Yeri: Kaplıca; ilçe merkezinde, tarihi dokunun yoğun olduğu İmaret Mahallesi'nde, Mustafa Bey (Erkekler/Küçük) Kaplıcası'nın batı bitişiğinde yer almaktadır (Foto.:680-81).

Tarihçesi: İnşa kitabesi bulunmayan yapının, kayıtlı bir vakfiyesine de rastlayamadık. Çeşitli yayınlarda yapının 1256 yılında eski bir Bizans yapısı yerine, Anadolu Selçuklu devrinde Sultan II. Mesud zamanında yapıldığı şeklindeki kayıtlar,⁸⁶⁰ Hüseyin Hüsameddin'in Amasya Tarihi'ne dayandığı görülmektedir.⁸⁶¹ Hüseyin Hüsameddin bazı eski kayıtlarda "Sa'di Paşa Hamamı" olarak geçen yapının adının, halk dilinde "Şadi"ye dönüştüğünü, yapının inşa tarzına bakılarak Selçuklu eserlerinden olabileceğini, H. 665 / M. 1266-67 tarihinde mevcut olduğuna bakarak⁸⁶² Sultan Mesud devrinde inşa edilmiş olabileceğini, yapının Sadi Paşa tarafından vakfedildiğinin kaydedildiğini belirtmektedir.⁸⁶³ Daha sonra bitişikteki kaplıca, Yörgüç Paşa'nın oğlu Mustafa Bey'in yaptırdığını, bunun doğusundaki caminin (Yörgüç Paşa Camii) 1519'da Karaman Beylerbeyi Şâdi Paşa tarafından yenilettiğini, buna bakarak kaplıcanın caminin yenilenmesiyle birlikte yaptırıldığını kaydetmektedir.⁸⁶⁴ Hüseyin Hüsameddin önce kaplıca, 1256 yılında, Anadolu Selçuklu devrinde Sultan II. Mesud zamanında yapıldığı sonra yapıyı Amasya hükümdarı Şadgeldi Paşa'nın bir başkasından satın aldığını, daha sonra, Karaman Beylerbeyi Şadi Paşa tarafından Yörgüç Paşa Camii'nin yenilenmesi sırasında yapıldığını ifade ederek çelişkiye düşmüş görünmektedir.

Kaynaklarda yapının Sultan II. Mesud zamanında yapıldığına dair bir belge ve Şadgeldi Padişah ve oğlu Said Paşa hakkında bir bilgi edinemedik. Sicil-i Osmanî'de Yavuz Sultan Selim'in beylerbeylerinden gösterilen, H. 923 / M.1517-18'de Anadolu Beylerbeyi olduğundan bahsedilen Şadi Paşa'nın Hüseyin Hüsameddin'in bahsettiği Karaman Beylerbeyi Şadi Paşa olma ihtimali akla gelmektedir.⁸⁶⁵ E. H. Ayverdi, Samsun Vakıflar Bölge Müdürlüğü'ndeki bir tescil fişine dayanarak yapının, Selçuklu Sultanı II. Mesud'a ait olduğunu belirtmektedir.⁸⁶⁶ Çeşitli yayınlar ve halk arasında "Şadi Paşa, Sadi Paşa, Kızgözü, Aslanagzi, Kadınlar, Küçük Hamam/Kaplıca" şeklinde anılan yapının, inşa tarihi ve banisi konusunda yukarıdakilere nazaran kesin bir şey söylemek mümkün görünmemektedir. Bu durumda yapıyı mimarisine göre tarihlemek durumundayız.

Yapının pek gelişkin olmayan serbest düzenlemeli plânı, belli bir zaman dilimine işaret

⁸⁶⁰ Geçmişten ..., s. 95; Samsun Turizm Envanteri 2002, s. 121; R. GÖKÇEN- O. YALÇIN, a.g.e., s. 80.

⁸⁶¹ Abdizâde Hüseyin Hüsameddin, a.g.e., C.I, s. 297.

⁸⁶² Yazar bu konuda bir kaynak göstermemektedir.

⁸⁶³ Yazar Sadi Paşa'nın kimliği konusunda açık bir kayıt bulunmadığını, halk dilindeki rivayet ve "eski defterlere Sa'di Paşa diye kaydedilmiş" olmasının kuvvetle muhtemel olduğunu, Sadi Paşa'nın Amasya hükümdarı Şadgeldi Padişah soyundan geldiğini, H. 925 / M. 1519'da vefat ettiğini belirtmektedir. Yazar sonraki cümlelerinde yapının Şadgeldi Padişah'ın yaptırdığı hayır eserlerinden olmayıp satın aldığı bir mülkiyet olduğundan, daha sonra çocukları tarafından vakfedildiğini ifade etmektedir.

⁸⁶⁴ Abdizâde Hüseyin Hüsameddin, a.g.e., C. I, s. 298.

⁸⁶⁵ Mehmed Süreyya, "Şâdi Paşa" mad., a.g.e., C. 5, s. 1559.

⁸⁶⁶ E. H. AYVERDİ, Osmanlı Mimarisinde ...II, s. 498.

etmemektedir. Ancak, malzeme, işçilik, cephe düzeni ve mimari elemanların formuna bakılarak Selçuklu devriyle bir ilgisi kalmadığını (şayet varsa), belirtilen hususlarda bitişiğindeki diğer kaplıcadan daha gelişkin olduğunu, bunlara göre yapının klasik devir öncesi veya bu devir içerisinde; 15. yüzyılın ikinci yarısı ile 17. yüzyıl sonu arasında inşa edilmiş olabileceğini söyleyebiliriz. Bugünkü yapının yerinde, belki daha küçük ölçüde, bir eski yapı (Bizans dönemi ve bunu takiben Selçuklu dönemi olabilir) bulunmaktaydı. Ancak bitişihteki erkekler kaplıcasıyla⁸⁶⁷ birlikte mevcut mimari ifadesini Osmanlı döneminde kazandığı anlaşılmaktadır.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan tarihsiz bir belgede⁸⁶⁸ geçen “Sadi Paşa Hamamı Evkafı” şeklindeki ifadeler, yapının bu adla anıldığı ve vakıfları olduğunu göstermektedir. Aynı Arşivde bulunan H.1310 / M. 1892–93 tarihli bir başka belgede⁸⁶⁹ geçen “Havza kasabasındaki kaplıcanın ıslahı ve tamiri ile beldenin ihyasından dolayı teşekkür” şeklindeki ifadelerden, yapının bu tarihlerde onarıldığı anlaşılmaktadır. Kanaatimizce kapsamlı olması muhtemel bu tamir, yapının mevcut mimari ifadesinde etkili olmuş olmalıdır. H. 1317 / M. 1899–1900 tarihli bir diğer belgede “Havza hamamlarına bir belediye müfettişi tayini” konulu bir yazışma görülmektedir.⁸⁷⁰

Mimari ve Süsleme: Yapı batıdan doğuya doğru alçalan meyilli bir arazide inşa edilmiştir (Foto.:680). Girişi güneye bakan kaplıcanın kuzeyinde, dik bir yamaç, doğu bitişiğinde erkekler kaplıcası, güneyinde işlek bir sokak, batısında ise dar bir geçit ile yapının kuzeybatı köşesine birkaç metre mesafede, örtü ve duvarları kısmen yıkılmış, su taksiminin yapıldığı küçük bir mekân yer alır (Foto.:680-82). Kaplıcanın güney cephesinde Erkekler Kaplıcası'yla birleşen kesimde, muhdes dükkânlar bulunmaktadır⁸⁷¹ (Foto.:683) Dıştan, düzgün olmayan dörtgen bir şemaya sığabilecek yapı, doğu-batı istikametinde 18.70 m., kuzey-güneyde ise 18.50 m. uzunluğundadır (Çiz.:90-92). Erkekler kaplıcasında olduğu gibi ileri geri çıkıntılı bölümler, cephe ve kütleyle hareket katmıştır.

İçeride sıvayla kaplı yapının cephelerinde, güney ve doğuda düzgün kesme taş, kuzeyde⁸⁷² moloz taş işçiliği görülür. Sıvayla kaplı batı cephesinin moloz taş olabileceği düşünülebilir. Kesme taş, kirli sarı ve griye çalan gözenekli bir tür kireç taşıdır (Foto.:684). Kapı ve pencere çevresindeki pembeye çalan düzgün kesme taş, Karacaören taşına benzemektedir.⁸⁷³ Soyunmalık kubbesi kasnağında, bir sıra kesme taş, iki sıra tuğladan oluşan almalı düzen, diğer kubbe kasnaklarında ise düzgün kesme taş, işçiliği görülmektedir.

Kaplıca; dilimli tromplarla geçilen sekizgen kasnaklı kubbeye örtülü bir soyunmalık, biri büyük diğeri küçük, yanlara doğru kemerlerle genişletilmiş, kubbelerle örtülü iki halvetten oluşan sıcaklık ve güneydoğu köşede yer alan helâ-tıraşlık bölümünden oluşmaktadır. Plânda simetrisinin göz ardı edildiği, serbest bir düzen görülür (Çiz.:90).

⁸⁶⁷ Çalışmamıza dahil yapıyı daha önce tanıtmıştık.

⁸⁶⁸ B.O.A., EV.d., d.n. -1 /-1, g.n. 24345.

⁸⁶⁹ B.O.A., Y. PRK.AZJ., d.n. 22, g.n. 108.

⁸⁷⁰ B.O.A., Y.EE., d.n. 134, g.n. 64.

⁸⁷¹ Dükkânlar erkekler kaplıcasında olduğu gibi cephenin yarı boyuna kadar yükselmektedir.

⁸⁷² Bu cephenin ortalarında moloz taş örgü arasında, birbirine yakın aralıklarla düzensiz birkaç sıra tuğla dizisi göze çarpmaktadır.

⁸⁷³ Vezirköprü'de Fazıl Ahmet Paşa Medresesi'nde kullanılan Karacaören taşı hakkında ilgili bölüme bakılabilir.

Her iki kaplıcanın, müşterek bir duvarın iki yanındaki, havuzlu büyük halvet, küçük halvet, tuvalet-tıraşlık kesimleri aynı hizada, soyunmalıkları ise farklı hizada olmak üzere, boyut ve mekân düzeni açısından farklı oldukları görülür (Foto.:680).

Duvarlar profilli, taş bir kornişle sınırlandırılmıştır. Soyunmalığın giriş olarak düzenlenen güney cephesinde; ortada kapı, bunun sağ ve solunda dikdörtgen açıklıklı kırmızımtrak kesme taş çevrelikli, lokmalı demir şebekeli birer alt, kapı üstünde ise sivri kemerli bir üst pencere açılmıştır (Foto.:684). Alt pencerelerin üstünde, sivri kemerli alınlıklar yer alır. İki renkli kesme taşlarla örtülen, sivri kemerlerin çevrelediği alınlıkların içi, sade tuğla dolguludur.⁸⁷⁴ Üst pencere aynı şekilde kırmızımtrak ve beyaz taşlarla örülen sivri kemer açıklığına sahiptir. Soyunmalığın doğuya bakan yüzünde, bunun benzeri bir başka pencere görülür ki kaplıcanın duvarlarındaki pencereler, bu saydıklarımızdan ibarettir.

Soyunmalığın epey yüksek tutulan duvarları üstten, hafif içe çekilerek kasnağa geçilmiştir. İki kademeli sekizgen kasnak üzerinde, ortasında sekizgen bir aydınlık feneri bulunan, yeni kiremitlerle kaplı bir kubbe yükselmektedir. Son restorasyonda elden geçirildiğini sandığımız, her yüzünde birer dikdörtgen açıklığın bulunduğu fenerin üstünde, piramidal taş bir alem bulunmaktadır.⁸⁷⁵ Kubbe kasnağının fazla yüksek tutulmadığı, duvar köşelerinde içteki trompların dışa hafifçe yansıtıldıkları dikkat çeker.

Soyunmalığa nispetle hayli alçak ve küçük tutulan diğer bölümler, büyüklük itibariyle; büyük halvet, küçük halvet ve helâ-tıraşlık şeklinde sıralanabilir. Böylece soyunmalığın hâkim olduğu kademeli bir üst yapı ortaya çıkmaktadır. Büyük halvetin üzerindeki yüksekçe sekizgen kasnaklı kubbe, dıştan taş kaplı, sekiz köşeli, basık piramidal çatıyla örtülmüştür. Kasnak, diğer kasnaklarında olduğu gibi profilli taş bir kornişle sınırlandırılmıştır. Küçük halvetin kubbe kuruluşu, büyük halvettekiyle aynıdır. Kaplıcanın diğer bölümleri üst yapıda hissedilmeyecek derecede basık tutulmuştur. Soyunmalığa açılan kapı kırmızımtrak düzgün kesme taş işçilikli olup, iki renkli basık kemerli açıklığın üstünde boş bir kitabelik yer alır (Foto.:685). Açıklık kemeri üstünde köşelerde çarkifelek, ortada hatayî tarzında üç rozet kabartılmıştır. Bunların üstündeki kahverengi ve beyaz boyalar yenidir.⁸⁷⁶

Kaplıcaya girildiğinde kare şeklinde dilimli tromplarla geçilen büyük bir kubbeye örtülü soyunmalığa ulaşılır. Dört yanı iki katlı ahşap muhdes soyunma kabinleriyle donatılan soyunmalığın, güney ve doğu cephelerine açılan iki kat düzenindeki dört penceresinden yukarıda söz etmiştik. Dilimli tromplar arasında kör sivri kemerlerle hareketlenen soyunmalığın içindeki sıva ile zeminindeki mermer döşeme, diğer bölümlerde olduğu gibi yenilenmenin eseridir.

Soyunmalığın ortasında kesme taş bloklarla yapılmış sekizgen bir su haznesi ve hazne ortasındaki silindirik bir kaide üzerinde yükselen, yuvarlak tek parça, taş çanaktan oluşan şadırvan, yüksekçe sekizgen bir kaideye oturtulmuştur (Foto.:686).

Soyunmalığın doğusunda açılan sivri kemerli basit bir kapıyla, dikdörtgen şeklinde, ortası

⁸⁷⁴ Pencereler yapının kaplıca olması sebebiyle bir hayli yukarıda (zemin katından 2.60 m.) tutulmuştur.

⁸⁷⁵ Bu erkekler kaplıcasının soyunmalık kubbesindekiyle aynıdır.

⁸⁷⁶ Kapı önünde 1994 yılında gördüğümüz muhdes, sundurmanın 2002 yılında kaldırıldığını gördük.

oval bir kubbeyle örtülü olan küçük halvete girilmektedir. Kubbeli merkez karenin doğu ve batısı derin kemerlerle genişletilen halvetin, batı duvarında küçük bir niş, yıkanma sekilerinin üzerinde ise üç yeni kurna görülür. Pandantiflerle geçilen kubbede dördü ortada, diğer sekizi bunun etrafında iki sıra halinde sıralanmış, toplam on iki yuvarlak ışıklık açılmıştır. Ayrıca bir ılıkığa yer verilmeyen hamamda, küçük halvetin bir ölçüde ılıklik fonksiyonunu da üstlendiği - havuzun bulunduğu büyük halvete nazaran, daha düşük sıcaklıkta olmasına bakarak-düşünülebilir.

Küçük halvetin güneyinde, tuvalet ve temizlik hücresi olarak kullanılan bir bölüm, kuzeyinde ise büyük halvet yer alır. Buraya sivri kemerli bir kapıyla girilmektedir. Ortasında 5.70 m. çapında 1.70 m. derinliğinde büyük bir havuz bulunan büyük halvetin güney hariç olmak üzere, üç sivri kemerle genişletildiği görülmektedir.⁸⁷⁷ Duvarlarda güneyde iki, batıda kemerle genişletilen alanın batı ve kuzeyinde iki olmak üzere dört niş görülmektedir. Bunlardan bazıları basit yalın sivri kemerli, diğerleri ise sivri kemerin köşelerindeki üçgen alanları çevreleyen ince silmelerle bir nebze hareketli tutulmuştur. Havuzun etrafını çeviren sekilerde; doğuda biri muhdes olmak üzere iki, kuzeyde üç, batıda yeleleriyle birlikte işlenmiş ağzından su akan aslan figürlü⁸⁷⁸ bir kurnaya yer verilmiştir. Bunun sağında baklavali sütun başlığı şeklinde içinde su bulunan bir eleman dikkat çekmektedir.

Tuvalet-tıraşlık bölümüne, sivri kemerli basit bir kapıyla geçilmektedir. Yan yana üç küçük tuvalet ile bunların açıldığı kare şeklindeki boşluktan oluşan dikdörtgen şeklindeki bölümün örtüsü, dıştan eğimli çatıdır. Çatının kiremit kaplaması, yenidir. Tuvaletlerde ışıklık fonksiyonunu da yüklenen, birer havalandırma bacasına yer verilmiştir. Kaplıcada yukarıda yeri geldikçe değindiğimiz dekoratif öğeler dışında, bir süsleme görülmez.

Kaplıcanın kuzeybatı köşesine birkaç metre mesafede bulunan tek mekânli silindirik yapı, su dağıtım mekânı (bir tür maskem gibi) olarak görülmektedir.⁸⁷⁹ Kuzey ve batısı moloz taş masif bir kütle, güneyi sivri kemerli bir kapı açıklığıyla değerlendirilen yapı, basık kubbeyle örtülü olup harap olmaya yüz tutmuştur. Giriş açıklığının öne doğru uzatıldığı kesimlerinde iri kesme taş, örtüye kadar uzanan diğer kesimlerde moloz taş, örtü ve kemerlerinde tuğla kullanılan yapının giriş kesimi kısmen yıkılmış, kubbesinde bir delik oluşmuş ve kubbe kaplaması aşınmıştır. Mimari açıdan mevcut kaplıcayla çok örtüşmeyen yapının duvarlarına asılan bez parçaları, yatır olarak algılandığını göstermektedir.

⁸⁷⁷ Bunlardan doğudaki fazla derin tutulmamıştır.

⁸⁷⁸ Kurnadaki figür yapıya "Aslanağzı" adının verilmesine vesile olmuştur.

⁸⁷⁹ V.G.M.A.Y.İ.D.A.nde bulunan rölöve projesi.

HAVZA – ERKEKLER KAPLICASI (KÜÇÜK KAPLICA)

Katalog No : 3.10.6.
 Çizim No : 90-92.
 Foto. No : 687-689.
 İnceleme Tarihi : Ağustos 1994, Ağustos 2002.

Yeri: Kaplıca; ilçe merkezinde, tarihi yapıların yoğun olduğu mevkide, Mustafa Bey Camii'nin güneybatı yanında, Aslanağzı (Kadınlar) Kaplıcası'nın doğu bitişiğindedir (Foto.:680,87).

Tarihçe: Yapının inşa kitabesi yoktur. Çeşitli yayınlarda ve halk arasında “Mustafa Bey”, “Erkekler”, “Küçük Hamam” adlarıyla da bilinen yapı, Hüseyin Hüsameddin'e göre Rum Beylerleyi Yörgüç Paşa'nın oğlu Mustafa Bey tarafından, ilçede kendi adıyla anılan imaret ile birlikte yaptırılmıştır.⁸⁸⁰ Yazar bu konuda herhangi bir belge göstermemektedir. E. H. Ayverdi, Vakıflar Genel Müdürlüğü'ndeki H. 840 M. 1436 tarihli Mustafa Bey adına düzenlenen bir vakfiyeden hareketle, yapının Mustafa Bey tarafından yaptırılmış olduğunu belirtmektedir.⁸⁸¹ H. 21 zilkade 840/M. 15 Eylül 1436 tarihli vakfiyenin⁸⁸² tercümesinde Mustafa Bey'in Havza'daki vakıfları arasında hamamdan söz edilmemektedir.

Yapının inşa tarihi ve banisi konusunda, yukarıdakilere nazaran kesin bir şey söylemek mümkün görünmemektedir. Yapının pek gelişkin olmayan serbest düzenlemeli plânı, belli bir zaman dilimine işaret etmemektedir. Ancak, malzeme, işçilik, cephe düzeni ve mimari elemanların formu gibi hususlarda, bitişiğindeki diğer kaplıcayla benzerlik gösterdiği, bunlara göre yapının 15. yüzyılın ikinci yarısı ile 17. yüzyıl sonu arasında inşa edilmiş olabileceğini söyleyebiliriz.

Mimari ve Süsleme: Batıdan doğuya doğru alçalan meyilli bir alanda bulunan yapı, batısında kadınlar kaplıcasıyla bitişiktir (Foto.:680,87-88). Girişin bulunduğu güney cephesi önüne, soyunmalık girişini de kapatan muhdes dükkânlar inşa edilmiştir⁸⁸³ (Foto.:687) Kaplıcanın kuzeyinde birden yükselen bir yamaç, doğusunda dar bir patika yol, güneyinde işlek bir sokak bulunmaktadır. Dıştan düzgün bir dörtgen şema göstermeyen yapı, doğu-batı doğrultusunda 14.40 m., kuzey güney yönünde 14.90 m. uzunluktadır. İleri geri çıkıntı teşkil eden bölümler, yapıya hareketli bir görüntü vermektedir (Çiz.:90).

Yapının inşasında genelde, moloz taş kullanılmıştır. Doğu cephede (kısmen güneyde de) bir sıra moloz taş, üç sıra tuğla olmak üzere almaşık düzen görülür. Duvar örgüsünde köşelerde yer yer kesme taş göze çarpar.

Kaplıca diğerlerinden büyük ve yüksek tutulan, tromplarla geçilen sekizgen kasnağa oturan kubbeli bir soyunmalık, küçük tuvalet ve traşlık ile biri büyük, diğeri küçük iki halvetten ibaret sıcaklıktan oluşmaktadır (Çiz.:90-92). Kaplıcanın plânında serbest bir düzen görülür. Halvetler soyunmalıkta gibi tromplarla geçilen, sekizgen kasnaklı kubbeler, diğer kesimler

⁸⁸⁰ Abdizâde Hüseyin Hüsameddin, a.g.e., C. I, s. 298.

⁸⁸¹ E. H. AYVERDİ, **Osmanlı Mimarisinde** ...II, s. 498.

⁸⁸² V.G.M.V.K.A. 747 numaralı defterin, 356. sayfa ve 246. sırasında kayıtlı vakfiye.

⁸⁸³ Kaplıcanın işletmesiyle ilgili yapılan yapılar, kaplıcanın yarı duvar boyuna kadar yükselmektedir.

(tuvaletlerin arasındaki bölüm hariç) tonozla örtülüdür. Halvet kubbesi, ılıklıktan biraz daha yüksek, tuvalet ve tıraşlık tonozları ise duvar seviyesinde tutulmuştur. Böylece üst örtüde, soyunmalığın hâkim olduğu bir kademelenme sağlanmıştır (Foto.:688). Kubbe kasnakları duvarlara nispeten biraz yüksektir. Bu soyunmalık kubbesinde biraz daha belirgindir. Soyunmalık kubbesi kasmağında güney ve doğu yüzde sivri kemerli basit birer pencere açılmıştır. İçteki trompların dışı üçgen şeklinde hafifçe taşırıldığı soyunmalık kubbesinde sekiz köşeli yüksek bir kubbe feneri⁸⁸⁴ görülmektedir (Foto.:688). Soyunmalık kubbesinin kaplaması, yeni oluklu kiremit, diğerlerinin ise yeni beton şaptır. Bir sıra kirpi saçakla sınırlanan duvarlarda soyunmalığın doğu cephesinin iki ucunun pahlanarak yumuşatıldığı, doğuya bakan yüzünde, bir üst pencereye yer verildiği görülür.

Yapıya soyunmalığın güney duvarı ortasında açılan, iki renkli düzgün kesme taş işçilikli, basık kemerli bir kapıyla girilmektedir. Kapının içeriye bakan yüzü üstten basit bir sivri kemerle kuşatılmıştır. Giriş yönü haricinde, duvarlarda sivri kemerli birer nişin görüldüğü kare şeklindeki soyunmalık, tromplarla geçilen bir kubbeyle örtülüdür. Trompları kuşatan sivri kemerlerin benzerleri, tromp aralarında kör kemer şeklinde tekrar edilmiştir (Foto.:689). Doğu ve güneye açılan sivri kemerli pencereler son derece yalın tutulmuştur. Soyunmalığın sıvası, iki katlı soyunma kabinleri ve mermer döşemesi yenilenmiştir.⁸⁸⁵ Batıdaki sivri kemerli bir kapıyla, çok küçük, ortasında basit bir ışıklığı bulunan düz tonozla örtülü, kare bir alana ulaşılır. Bir tür geçit şeklindeki bu alanın batısındaki sivri kemerli bir başka kapıyla, yine düz tonozla örtülü, biraz daha büyükçe bir başka dörtgen alana geçilir. Buranın güneyinde tuvaletler, batısında ise sıcaklık halvetleri bulunur. Belirttiğimiz yönlere sivri kemerli birer kapıyla açılan, öncekinde olduğu gibi bir geçit gibi kullanılan bu hücre, ayrı bir ılıklığı bulunmayan kaplıcanın, ılıklık fonksiyonunu da üstlenmiş görünmektedir.

Yan yana dizili üç küçük dikdörtgen mekândan oluşan tuvalet-tıraşlığın ortası küçük bir giriş, sağ ve solu bu işlevleri yerine getiren hücrelerdir. Basık yuvarlak kemerli kapılarla ortaya açılan tuvaletler, birer tepe ışıklığı⁸⁸⁶ açılan, beşik tonozlarla örtülüdür. Tuvaletlerin arasında kalan bölüm, pandantiflerle geçilen, ortası üç yapraklı yonca şeklinde çökertilerek, dairevi üç ışıklık açılan, küçük bir kubbeyle örtülüdür. Pandantiflerle kubbe arası kör sivri kemerlerle değerlendirilmiştir.

Sivri kemerli basit bir kapı açıklığıyla ulaşılan sıcaklık iki bölümden oluşmaktadır. Soyunmalık yönündeki aralıklardan geçilerek önce kare şeklinde büyük bir halvete, sonra bunun güneybatı köşesindeki sivri kemerli bir başka kapıyla, yine kare şeklinde küçük bir halvete ulaşılmaktadır. Büyük halvetin ortasında 1.30 m. derinliğinde yaklaşık 5 m. çapında sekizgen bir havuz yer alır. Dört yönde birer niş açılan duvarların üstünde sepet kulplu kemerlerle sarılan bir kubbe yükselmektedir. Trompların arasında kalan yüzeyler aynı şekilde hafifçe içe çekilmiş iç içe sepetkulplu kör kemerlerle değerlendirilmiştir.

⁸⁸⁴ Bugünkü haliyle yenilenmiş olan fenerin orijinalde de mevcut olabileceğini düşünmekteyiz. Zira diğerlerinde tepe ışıklıklarına yer verilmişken soyunmalıkta tek açıklık bu fenerdir. Kubbede vaktiyle ışıklıklar olup sonradan kapatılmış olabileceği akla gelebilir. Ancak mevcut kubbede böyle bir iz görülmemektedir.

⁸⁸⁵ Bu diğer bölümler için de geçerlidir.

⁸⁸⁶ Soyunmalıktan girilen ilk bölümdeki de dahil olmak üzere, ışıklıkların, aydınlatma yanı sıra havalandırma fonksiyonunu da yerine getirdikleri görülmektedir.

Yarım küreye yakın şişkince kubbenin ortasında, içe doğru mazgal bir ışıklık açılmıştır. Bunun etrafında iki sıra halinde, dairevi yedi ışıklık görülür.⁸⁸⁷ Büyük halvetin batısındaki sivri kemerli kapı, bitişikte bulunan kadınlar kaplıcasına geçişi sağlamaktadır.⁸⁸⁸

Havuzu bulunmayan, kubbeyle örtülü, küçük halvette; giriş yönü hariç, duvarların üst hizasında, büyük halvetteki sepet kulplu kör kemerlerin benzerleri görülür. Dört sıra mukarnaslı tromplarla geçilen kubbenin ortasında, dairevi ve mazgal bir çökertme içerisinde, üç yuvarlak, bunun etrafında, altı altıgen ışıklık açılmıştır.⁸⁸⁹ Halvetin seki ve kurnaları (3 adet) yenidir. Kaplıcada yukarıda geçen basit dekoratif unsurlar haricinde bir süs unsuru görülmemektedir.

⁸⁸⁷ İkinci sıradaki sayının dört olup sonradan birisinin kapatılmış olabileceği akla gelirse de mevcut yüzeyde bu kanıyı uyandırabilecek bir iz görülmez.

⁸⁸⁸ Burada da olduğu üzere hamamın kapılarındaki demir kanatların tamamı yenidir.

⁸⁸⁹ Bunların ağızları kasnak hizasında dışa açılmaktadır.

VEZİRKÖPRÜ - ŞİFA HAMAMI

Katalog No : 3.10.7.
 Çizim No : 93.
 Foto. No : 690-696.
 İnceleme Tarihi : Şubat 2003.

Yeri: Yapı; ilçe merkezinde, Köprülü Mehmet Paşa Mahallesi'nde Kale Camii'nin 50–60 m. kadar güneyinde bulunmaktadır (Foto.:690).

Tarihçe: Yapının inşa kitabesi yoktur. Kayıtlı bir vakfiyesine de rastlayamadığımız yapının, Köprülü Mehmet Paşa tarafından, ailesi için özel olarak yaptırıldığı söylenegelmektedir.⁸⁹⁰ Yapının tarihlenmesi konusunda elimizdeki tek ipucu, halkın dilindeki bu rivayettir. Köprülü Mehmet Paşa'nın yapıyı, 1651 yılı civarında Köstendil Sancağı Beyliğinden azledilerek, 1655'de Trablusşam Valiliğine atanıncaya kadar, Köprü'de ikamet ettiği dönemde yaptırmış olabileceği kabul edilebilir. Paşa'nın bu yıllarda, eşinin memleketinde hayır ve imar işleriyle meşgul olduğu görülmektedir.⁸⁹¹ Köprülü Mehmed Paşa'nın asıl konağının bu hamamdan 150 m. kadar güneyde olduğu ve 1943 depreminde yıkıldığı,⁸⁹² yıkılmadan önce A. S. Ülgen tarafından rölövesinin çıkarılıp daha sonra yayınlandığı bilinmektedir.⁸⁹³ Plân ve mekân düzeni itibariyle bir konak hamamı olabilecek hamamın, Köprülü Mehmed Paşa'nın kayınpederi, Vezirköprü voyvodası⁸⁹⁴ Yusuf Ağa'ya ait olabileceği de düşünülebilir. Her iki ihtimali göz önüne alarak yapıyı 17. yüzyılın ilk yarısına tarihlemeyi uygun bulmaktayız.

Ait olduğu konağın bilemediğimiz bir tarihte yıkılmasından sonra hamamın önüne kırma çatıyla örtülü bir soyunmalık eklenerek, yapının mahalle hahamı olarak işletildiği bilinmektedir. Yakın zamanlara kadar kullanıldığı bilinen hamam, bugün kısmen yıkılmış olup harabeye dönüşme yolundadır.

Mimari ve Süsleme: Yapı, güneyden kuzeye doğru hafifçe alçalan meyilli bir arazide kurulmuştur (Foto.:690), (Çiz.:93). Dıştan kabaca 15.75 x 16.80 m. ölçülerindeki hamamın batısında, kendi adıyla anılan bir sokak, güneyinde dar bir geçit, kuzey ve doğusunda komşu evlerin avlu duvarıyla bitişen dar bir avlu bulunur.

Hamamın duvarlarında, köşelerde yer yer iri blok taş olmak üzere, moloz taş ve tuğla görülmektedir (Foto.:691). Moloz taşa nispetle az ve hayli düzensiz görülen tuğla sıraları, kubbe kasnaklarında bir taş sırasına karşılık üç sıralıdır. Duvarlardaki düzensizliği tamirlere bağlamak

⁸⁹⁰ Araştırmamız esnasında yardımlarını gördüğümüz Abdülkadir Yılmaz ve Vatandaş Gazetesi sahibi Vefai Teke'den halk arasında böyle bir rivayetin dolaştığını öğrendik.

⁸⁹¹ Paşanın ilçedeki vakıfları konusunda katalogda "Vezirköprü - Karlık Mezarlığı Karşısındaki İsimsiz Çeşme" ve "Vezirköprü - Köprülü Mehmed Paşa Namazgâhı" bahislerine bakılabilir.

⁸⁹² R. BASKIN, **Şu Samsun'un Evleri**, Samsun, 1998, s. 60. B.C.A., sayı no. 2/5225, d.n. 143-161, yer no. 68.71.6'da kayıtlı, konağın rölövesinin hazırlanmasıyla ilgili bir takım hazırlıkları konu alan 1936 tarihli bir belgeden, konağın bu tarihte ayakta olduğu görülmektedir. Fazıl Ahmed Paşa Medresesi'nde gördüğümüz takriben 2 m. çapındaki süslü ahşap tavan göbeğinin, 1943 depreminde yıkılan Köprülü Konağına ait olduğunu bir müddet bedestende saklandıktan sonra buraya getirildiğini öğrendik.

⁸⁹³ A. S. ÜLGEN, "Köprülü Konağı," **Fuat Köprülü Armağanı**, İstanbul, 1953, s. 565-80. Konakla ilgili olarak ayrıca bkz. M. SÖZEN vd., **a.g.e.**, s. 282-83; C. E. ARSEVEN, **Türk Sanatı**, İstanbul, 1970, s. 110.

⁸⁹⁴ B. DARKOT, "Vezirköprü", mad., s. 315.

mümkündür.⁸⁹⁵ Hamamın büyük ölçüde yıkılan muhdes soyunmalık duvarları, diğer bölümlerden farklı olarak hımıştır. Diğer birimlerin kemer, örtüye geçiş ve örtü elemanlarını kapatan sıva malzemeyi büyük ölçüde gizlemektedir. Ancak bazı kemer ve kubbelerde görülen tuğlalar, üst yapıda -bir ölçüde- tuğla kullanılmış olduğunu göstermektedir.⁸⁹⁶ Dıştan son derece yalın tutulan yapının batı duvarlarında, kırmızımtırak kesme taştan yapılan, üç çörten dikkat çeker. Üst kesimleri dökülen duvarların⁸⁹⁷ ne şekilde son bulduğu belli değildir.

Hamamın enine dikdörtgen şeklindeki muhdes soyunmalığının örtüsü, büyük ölçüde yıkılmış hücrelerin kapı, pencere ve duvarları yer yer tahrip olmuştur. Oluklu kiremitlerle kaplı kırma çatının yıkıntıları bugün enkaz halde durmaktadır (Foto.:692). Soyunmalık hücrelerin üstünde halen büyük ölçüde yerinde duran çatı, orta kesimde tamamen yıkılmıştır.⁸⁹⁸

Soyunmalığın ortasında büyükçe oval bir şadırvan yer alır (Foto.:692). Ortasında küçük bir fiskiyesi bulunan şadırvanın tüm yüzleri sıvalıdır. Soyunmalığın doğu ve batısında ahşap soyunma hücreleri, güneyinde ise bir seki yer alır. Taşla örülen altı küçük niş dizisi şeklinde değerlendirilen sekinin bir benzeri, doğudaki hücre önünde de görülür. Çeşitli tahribat ve tamirlerle orijinal yapısının büyük ölçüde değiştiğini sandığımız bugünkü soyunmalığın orijinalde de hımiş olabileceğini düşünmekteyiz. Soyunmalığa giriş biri kuzeydoğu köşesinde diğeri batı duvarının kuzey ucunda yer alan hücrenin, dışa bakan kapısı olmak üzere iki kapıyla sağlanmıştır. Soyunmalığın doğu ve batısına sıralanan üçer soyunma hücrelerinin, dışarıya bakan birer üst penceresi, içeriye açılan birer alt pencere ve kapısı bulunmaktadır. Mevcut kapı ve pencerelerin ahşap doğramaları, yakın zamanlardan kalmadır. Doğudaki hücrelerin önündeki sekinin, basit bir ahşap korkulukla sınırlandırıldığı anlaşılmaktadır.

Soyunmalığın kuzeyine yerleştirilen hamamın; güney batısında küçük bir külhan, bunun önünde bir odunluk, birisi büyük olmak üzere üç halvet, halvetlerin doğusunda iki küçük hücre yer alır. Bunların tıraşlık ve helâ olabileceği anlaşılmaktadır.⁸⁹⁹ Mekân düzeni bakımından biraz karmaşık ve asimetric olan hamama, soyunmalığın kuzeyindeki yuvarlak kemerli bir kapıyla girilmektedir (Foto.:692). Kapıdan girilince tromplarla geçilen sekizgen kasnaklı kubbeyle örtülü kare şeklinde bir hücreye ulaşılır. Diğerlerine nispetle büyük tutulan hücrenin, soyunmalık vazifesini de gören bir halvet olabileceğini düşünmekteyiz. Ortasında yuvarlak muhdes bir şadırvan bulunan hücrede, biri yeni, diğer üçü orijinal ve bezeli dört kurna ve yer almaktadır. Kurnaların pahlı kenarlarında, uçları palmet ve mızrak ucu şeklinde son bulan kabartmalar görülür. Kubbede ortadaki biraz daha büyük ve altıgen diğerleri küçük ve yuvarlak dokuz tepe ışıklığı açılmıştır.⁹⁰⁰ Kubbenin kaplaması, büyük ölçüde sökülüştür. Diğer

⁸⁹⁵ Bugün duvarların üst hizalarında tuğlanın diğer yerlere nazaran biraz daha yoğun olduğu görülmektedir. Batı cephenin kible ucunda yıkılan birkaç metrelik kısmın muhdes briket duvarla yenilediği dikkat çeker.

⁸⁹⁶ Halvetlerden birinin kubbesinin içten görünümünde sıva altında seçilen sıralar tuğladan çok moloz taş sırasına benzemektedir. Buna bakarak üst örtüde taş ve tuğlanın birlikte kullanılmış olabileceği akla gelmektedir.

⁸⁹⁷ Dökülen kesimlerin bir kısmı da beton şapla yenilenmiştir.

⁸⁹⁸ Yıkılan çatının orta kesimindeki sekizgen bir kasnak, çatı ortasında genişçe bir çatı penceresi/ ışıklığı bırakıldığına işaret etmektedir.

⁸⁹⁹ Büyük halvetin yanındaki küçük üstü açık kare mekânın sonradan örülen muhdes duvarlarla teşkil edildiği ve su deposu olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

⁹⁰⁰ Bunlardan kenarlardaki beşi sonradan kapatılmıştır.

kubbelerde beton şap görülmektedir.⁹⁰¹

Büyük halvetin sağında sivri kemerli dar bir kapıyla geçilen tuvalet, iki ışıklıklı düz bir tonozla örtülüdür. Büyük halvetin kuzeyindeki sivri kemerli bir kapıyla küçük halvetler ve tıraşlık olabilecek diğer bir bölmeye ulaşılmaktadır (Foto.:693). Doğu kenardaki bu kesimde, öncekilerin benzeri, taş bezemeli bir kurna yer alır. Güneyinde küçük bir niş bulunan hücre, iki altıgen ışıklık açılan beşik tonozla örtülüdür. Bunun batısında yer alan iki halvetin düzeni, büyük ölçüde aynıdır. Birincisinin doğu ve kuzey duvarında, derin ve sivri kemerli birer niş, batı duvarında, yandaki halvetle bağlantılı sivri kemerli bir pencereye yer alır. Halvetin güneydoğu köşesinde duvarda, konsol şeklinde basit bir kandillik dikkat çeker. Hamamın diğer kubbeli hücrelerindeki gibi; köşelerdeki sivri kemerli tromplar, bunların arasındaki kör sivri kemerler görülür. Tromplarla, sekizgene dönüşen duvarların üzerinde, biri ortada, sekizi bunun etrafında, olmak üzere, dokuz ışıklık açılan bir kubbe yükselmektedir. Bunun sağındaki diğer halvet duvardaki niş ve pencere düzeni haricinde yukarıdakinin aynısıdır. Sivri kemerli dar bir kapıyla geçilen halvetin batı duvarında çok küçük, kuzeyinde genişçe sivri kemerli bir başka niş, kuzeyinde ise üst hizada, külhane açılan küçük sivri kemerli bir pencere açılmıştır. Doğu halvetteki iki kurnadan, orijinal olanının köşelerinde, büyük halvettekilerin benzeri kabartmalar görülür. Batıdaki halvette aynı şekilde üç kurna bulunmaktadır. Kurnalardan birinin iki kenarında birer rozet, diğerlerinde ise ucu palmet şeklinde son bulan kabartmalar dikkat çeker (Foto.:694-95).

Beşik tonozla örtülü olduğunu sandığımız⁹⁰² külhanın, kuzeye bakan dış yüzünde yuvarlak kemerli, derince bir niş yer alır (Foto.:696). Kuzeye doğru birkaç metre devam eden ve büyük ölçüde tahrip olan odunluğu, kuzey taraftan 1 m. kadar yükselen bir duvar sınırlamaktadır. Bu kesimin zemini yoldan 1 m. kadar aşağıda kalmıştır.

⁹⁰¹ Kubbelerin orijinal kaplamasının kiremit olabileceği akla gelmektedir.

⁹⁰² Külhane girmek mümkün olmadı. Ancak dikdörtgen şeklinde oluşuna bakılarak örtüsünün beşik tonoz olabileceği düşünülebilir.

VEZİRKÖPRÜ – ÇİFTE (ORTA / KÖPRÜLÜ) HAMAM

Katalog No : 3.10.8.
 Çizim No : 94.
 Foto. No : 697-707.
 İnceleme Tarihi : Ağustos 1994, Ağustos 2002, Şubat 2003.

Yeri: Hamam; ilçe merkezinde, Ganioglu Mahallesi'nde, Hacıköy Caddesi üzerinde, Fazıl Ahmet Paşa Arasta ve Bedesteni'nin bitişiğindedir (Foto.:697).

Tarihçe: Yapının inşa kitabesi yoktur. Sadrazam Köprülü Mehmet Paşa'nın eşi Ayşe Hanım adına düzenlenen, H. Ramazan 1107 / M. Nisan-Mayıs 1696 tarihli, dört sayfalık Osmanlıca vakfiyede⁹⁰³ yapının, Ayşe Hatun tarafından "müceddeden" inşa edildiği kayıtlıdır. Hüseyin Hüsameddin'e bakarak yapının Ayşe Hatun tarafından yaptırılmış olabileceği düşünülebilir.⁹⁰⁴ Evliya Çelebi'nin "Ve Toprak Kal'a kapusundan taşra Çifte Hammâm, Ahmed Paşa'nındır"⁹⁰⁵ şeklindeki ifadelerine göre yapı, Sadrazam Köprülü Fazıl Ahmet Paşa (Ayşe Hatun'un oğlu) tarafından yapılmıştır. M. Sözen'e göre hamam, Ayşe Hatun tarafından yaptırılmıştır.⁹⁰⁶ Bir başka araştırmada yapının Sadrazam Köprülü Mehmet Paşa tarafından yaptırıldığı kaydedilmektedir.⁹⁰⁷ Yerel yayınlarda yapının Ayşe Hatun tarafından 1660 yılında yaptırıldığı şeklindeki kayıt tekrar edilegelmiştir.⁹⁰⁸

Yukarıdaki kaynak ve araştırmalar içinde en sağlıklı vakfiye görünmektedir. Vakfiyede geçtiği üzere hamam, Ayşe Hatun tarafından "müceddeden" inşa edilmiştir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan H. 1317 / M. 1899–1900 tarihli bir belgede de yapı, "Köprülü Mehmet Paşa'nın eşi Ayşe Hanım vakfı" olarak görülmektedir.⁹⁰⁹ Bundan önceki yapının banisi ve tarihi konusunda elimizde bir belge yoktur.⁹¹⁰ Hamamın plân ve mimarisi "müceddeden" inşa edildiği, 1695–96 yıllarına uygun düşmektedir. Hamamın, 1964–65 ve 1976 yıllarında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından onarıldığı anlaşılmaktadır.⁹¹¹ Yapı halen, çifte hamam olarak fonksiyonunu sürdürmektedir.

Mimari ve Süsleme: Hamam doğudan batıya doğru alçalan bir arazide, aynı doğrultuda uzanan, dıştan 29.30 x 35.80⁹¹² m. ölçümlerinde bir alana oturmaktadır (Çiz.:94). Yan yana eş büyüklük ve aynı plânda inşa edilen çifte hamamın erkekler bölümü, arastaya çıkan bir ara sokağa, kadınlar kısmı ise caddeye açılmaktadır. Araştırmamız sırasında kadınlar kısmına

⁹⁰³ V.G.M.V.K.A. 604 numaralı defter, 208. sayfada, 22. numarada kayıtlı vakfiye. Daha önce Vezirköprü- Kale Camii bahsinde vakfiyeye genişçe yer vermiştik.

⁹⁰⁴ "Ayşe Hanım kendisi de bir cami-i şerif iki hamam ve büyük bir bedesten yaptırarak 1078 (1667) tarihinde bunların vakıflarını tanzim etmiştir" Abdizâde Hüseyin Hüsameddin, **a.g.e.**, C. I, s. 309.

⁹⁰⁵ Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zıllı, **a.g.e.**, s. 210.

⁹⁰⁶ M. SÖZEN vd., **a.g.e.**, s. 273.

⁹⁰⁷ B. DARKOT, "Vezirköprü" mad., s. 315.

⁹⁰⁸ **Geçmişten** ..., s. 128; R. GÖKÇEN- O. YALÇIN, **a.g.e.**, s. 45; İ. ÇAKAN, **a.g.e.**, s. 480; H. YİĞİT, Samsun, s. 251; **Samsun Turizm Envanteri 2002**, s. 153 (İlk yayında yapının Ayşe Hanım tarafından vakfedildiği geçmekte, diğerlerinde ise Ayşe Hanım yapının banisi olarak gösterilmektedir); Anonim, "Samsun" mad., **Yurt Ansiklopedisi**, s. 6648.

⁹⁰⁹ B.O.A., Y.EE., d.n. 134, g.n. 27.

⁹¹⁰ Taş Kale (Ayşe Hatun) Hamamı'nda bir ihtimal olarak düşündüğümüz gibi, yapının Ayşe Hatun'a, babasından intikal etmiş olabileceği düşünülebilir.

⁹¹¹ V.G.M.A.Y.İ.D.A., 55.09.01/4 numaralı dosyadaki, V.E.E.F.

⁹¹² Ölçüye odunluğu dahil etmedik. Mevcut haliyle orijinalliğini koruduğunu varsayarsak odunlukla birlikte yapının uzunluğu 43.60 m.yi bulmaktadır.

girmek mümkün olmadı. Ancak erkekler hamamını işleten şahıs, bu kısmın her yönüyle erkekler hamamıyla aynı olduğunu belirtmiştir.⁹¹³

Erkekler hamamı; tromplarla geçilen tek kubbeyle örtülü büyük bir soyunmalık, bunun önünde iki kubbeyle örtülü ılıklik, ılıkliğin iki yanında aynalı tonozlarla örtülü tuvalet (solda), bunun da önünde sıcaklik, sıcakliğin bitişiğindeki, külhan ve odun deposundan oluşmaktadır. Sıcaklıkta, dört eyvanlı, dört köşe halvetli, klasik mekân düzeni görülür. Göbek taşının bulunduğu orta ve köşedeki halvetler kubbe, eyvanlar aynalı tonozlarla örtülüdür. Yapının soyunmalıkları ana çerçeveden biraz içeri çekilmiştir. Duvar köşelerinde güneydoğuda büyük, güneybatıda ise küçük bir pah görülür.

Dışta 1.45 m. iç bölmelerde 0.70–1.25 m. kalınlıktaki duvarlarda çoğu kaba yonu, bir kısmı kesme taş olmak üzere, bir sıra taş, iki ve üç sıra tuğla olmak üzere, almaşık düzen görülmektedir.⁹¹⁴ Soyunmalık cephesini oluşturan batı duvarda alt kesimlerde, köşelerde iri olmak üzere, sadece taş örgü görülür.⁹¹⁵ Bu kesimde almaşık örgü 1.80 m.nin üstünde görülmeye başlar. Batı cephe, arsanın eğimi sebebiyle diğerlerinden hayli yüksek tutulmuştur.

Dıştan son derece yalın ve sağır bir etki uyandıran duvarlar, dışa doğru, 0.30 m. kadar taşırılan iki sıralı kirpi saçakla son bulmaktadır. Duvarları çepeçevre kuşatan saçak, kubbelerin kasnaklarında da tekrar edilmiştir. Soyunmalık kubbeleri büyük ve yükseklikleriyle yapıya hâkimdir (Foto.:697-99). Bunlardan biraz daha alçak tutulan sıcakliğin orta kubbeleri diğer birimlerden hafif yüksek ve genişçe tutularak vurgulanmış, külhan ve odunluk, ana kütlede aşağıda tutulmuştur. Kadınlar hamamının güney doğusundaki hariç olmak üzere, halvet kubbeleri kasnaksızdır. Bundan başka tüm kubbeler, sekizgen kasnaklara oturmaktadır. Kasnaklardan soyunmalıkta kiler yüksekçe tutularak vurgulanmış, sıcaklik ortası, orta halli diğerleri ise oldukça kısa tutulmuşlardır. Bunlar bu halleriyle üst örtüde belirgin değildir.

Soyunmalık kubbeleri kasnaklarında birbirlerine bakan yüzleri hariç, tuğla çevrelikli sivri kemerli üçer pencereye yer verilmiştir.⁹¹⁶ Soyunmalık kubbeleri oluklu kiremitlerle kaplı olup tepelerinde, sekizgen bir ışıklık bulunur. Açıklığın üstünde, 1994 yılında gördüğümüz, soğanvari minik bir kubbe görünümü veren, baldaken form, şimdi betonarmeyle yenilenecek bozulmuştur. Bunların da üzerinde metal alemler yükselmektedir. Soyunmalık kubbeleri dışındaki tüm örtü elemanlarının üzeri, beton şap ile sıvalıdır (Foto.:699). Eski resimlerde bunların da oluklu kiremitlerle kaplı oldukları görülmektedir.

Erkekler hamamının kuzey ve doğu cepheleri kısmen, Fazıl Ahmet Paşa Arastası'nın dış sırasındaki dükkânlarla bitişiktir. Hamamın girişi kuzey cephenin batı ucuna yakın bir yerde, bu duvara sonradan sıralanan yeni dükkânlar arasında kalmıştır.⁹¹⁷ Dükkânlar arasında bırakılan

⁹¹³ Samsun K.T.V.K.K.A.nde bulunan tescil fişinde hamamın kadınlar kısmını anlatan satırlar erkekler hamamıyla tamamen aynı görülmektedir.

⁹¹⁴ V.G.M.A.Y.İ.D.A.ndeki 55.09.01/4 numaralı dosyadaki 1978 tarihli V.E.E.F.nde “dış duvarlarda taş, içte tuğla malzeme kullanılmıştır” şeklindeki ifade bugün içte tamamen sıvalı ve mermer kaplı duvarların tuğlayla örüldüğüne işaret etmektedir.

⁹¹⁵ Bu kesimde iri birkaç devşirme taş görülmektedir. Umar bunların Roma veya Bizans'a ait olabileceklerini belirtiyor. B. UMAR, **a.g.e.**, s. 194-95.

⁹¹⁶ Soyunmalık haricindeki kubbe kasnaklarında pencere görülmez.

⁹¹⁷ Plânda muhdes dükkânları göstermedik.

boşlukla ulaşılan kapı, basık kemerli bir açıklık olup, soyunmalığa açılmaktadır (Foto.:700).

Soyunmalık içten, 10.60 x 10.60 m. ölçülerinde, kare şeklinde olup, üstü tromplarla geçilen 10.40 m. çapında bir kubbeye örtülüdür. Girişin karşısındaki dört soyunma hücresi ile kapının sağ yanındaki büro kısmı yenilenmiştir. Diğer kesimlerde, birer taş basamakla çıkılan sekiler yer alır. Sekilerin altı sivri kemerli, nişlerle değerlendirilmiştir (Foto.:701). Soyunma hücrelerinin önünde üçer basamaklı taş merdivenler görülmektedir. Kubbeye geçişte mukarnaslı konsollara oturan, sivri kaş kemerlerle çevrilmiş, tromplar görülür (Foto.:702). Trompların arasında aynı form, kör kemerlerle tekrar edilmiştir. Trompların bitimiyle sekizgen kasnak hizasında, köşelerde iki sıra mukarnas dizisine yer verilerek kubbeye geçilmiştir. Kubbenin ortasındaki sekizgen ışıklık ve kasnak hizasındaki dört sivri kemerli pencere, soyunmalığı aydınlatmada yetersiz kalmış görünmektedir. Soyunmalığın ortasındaki sekizgen kaide üzerinde yükselen kesme taş bloklarla teşkil edilen, sekizgen şadırvanın, her yüzünde birbirinin aynısı taş bezeme görülür (Foto.:703). Yüzeyden hafifçe kabartılan ve üzerine yağlı boya çekilen kompozisyonda ortada bir daire, iki yanında birer selvi ağacı görülmektedir. Motiflerde başka bir detay görülmez.

Soyunmalığın doğusundaki dikdörtgen kapı açıklığıyla, ılıklığa ulaşılır (Foto.:701). ılıklık, ortada genişçe bir kemer ve iki yanında pandantiflerle geçilen iki kubbeye örtülmüştür. Doğusunda sıcaklığa geçit veren kapının iki yanında, sivri kemerli birer niş yer alır (Foto.:704). ılıklığın sağ yanında basık kemerli bir kapıyla helâya, solunda ise aynı şekilde bir kapıyla tıraşlığa ulaşılır. Her ikisi de aynalı tonozla örtülüdür. Tuvalettekinde dört, diğerinde üç altıgen ışıklık görülür. ılıklık kubbelerinde ortada sekiz kollu yıldız, etrafında ise iki sıra halinde, her birinde on üç ışıklık açılmıştır⁹¹⁸ (Foto.:705).

Fırfırlı kör kemerle kuşatılan dikdörtgen açıklıklı bir kapıyla ulaşılan sıcaklığın ortasında, büyükçe sekizgen bir göbek taşı görülür (Foto.:706). Mermerle kaplı göbek taşının 1978 yılından sonraya ait olabileceğini düşünmekteyiz.⁹¹⁹ Eyvan ağızlarındaki sivri kemerler ve duvarlara oturan sıcaklığın ortasındaki kubbeye, halvet kapılarının bulunduğu köşe hizasındaki pandantiflerle geçilmektedir. Kubbe eteğinde soyunmalık kubbesinde olduğu gibi mukarnas dizisi yer alır. Kubbenin ortasında sekiz kollu yıldız şeklinde bir ışıklık yer alır. Etrafında üç sıra halinde⁹²⁰ altı köşeli kırk ışıklık açılmıştır (Foto.:707).

Üçer yanı yıkanma sekisiyle donatılan birbirinin simetriği eyvanlar, dörder altıgen ışıklık açılan aynalı tonozlarla örtülüdür. Sıcaklığın ortasına bakan köşelerindeki, sivri kemerli kapılarla ulaşılan halvetler, üç yandan sekilerle çevrili olup, tromplarla geçilen kubbelerle örtülüdür. Halvetler üst örtüdeki ışıklıklar haricinde birbirinin simetriğidir. Halvet kubbelerinin

⁹¹⁸ Sağdakinde kenar sıradaki üç, soldakinde ise yine aynı yerde dört ışıklık sonradan kapatılmış gibi gözükmektedir. Solda bu kesimde, kubbeyi yırtarak dışa çıkan, ışıklıkların orijinal düzenini bozan muhdes olabileceğini düşündüğümüz bir baca dikkati çeker.

⁹¹⁹ V.G.M.A.Y.İ.D.A.nde bulunan 55.09.01/4 numaralı dosyadaki 1978 tarihli V.E.E.F.nde göbek taşının dikdörtgen şeklinde olduğu belirtilmektedir.

⁹²⁰ İçten dışa doğru; ilk sırada sekiz, diğer sıralarda on altışar ışıklık görülmektedir. Bunlardan ilk sıradaki sekiz ışıklık, uçları ortadaki yıldızla doğru uzatılmış yamuk altıgen şeklindedir.

ışıklıklarında sayı, düzen ve şekil bakımından bir çeşitlenme görülmektedir.⁹²¹ Hamamın zemin, seki ve duvarlarında takriben 1.80 m.ye kadar görülen mermer kaplama, yakınlarda yenilenmiştir. Eyvan ve halvetlerde görülen kurnalar da yenidir. Bugün odunluğun kapısı önünde, üst üste yığılmış halde duran mermer kurnalardan bazıları kırılmıştır. İnce profilli ve köşeleri pahlı bir kısmının orijinal oldukları anlaşılmaktadır.

Hamamın doğu cephesi boyunca uzanan külhan ve su deposuna girilememiştir. Hamamda köşe geçişlerindeki mukarnas dizileri, dışta kirpi saçaklar ve tepe ışıklıklarının dekoratif görüntüsü ve şadırvanın su haznesinin dış yüzündeki taş kabartmalar haricinde, bir süs unsuru görülmemektedir.

⁹²¹ Soyunmalığa yakın sağ köşedeki kubbenin ortasında ışıklık görülmezken, etrafındaki yuvarlak çökertme içinde üç, etrafında sekiz olmak üzere, on bir altıgen ışıklık açılmıştır. Bunun karşısındaki sol halvetin kubbesinde, kilit taşında bir, hemen yanında dört olmak üzere, beş yuvarlak, bunların etrafında sekiz altıgen olmak üzere, toplam on üç ışıklık görülür. Külhana bitişik halvetlerden sağdakinin kubbesinde, ortadaki sekiz kollu yıldız şeklindeki ışıklığın etrafındaki sekizgen çerçeve içinde dört ışıklık açılmıştır. Bunların ikisi sekiz kollu yıldız, diğer ikisi altıgendir. Dış sıradaki sekiz altıgen ışıklıkla birlikte sayı on üçü bulmaktadır. Bunun karşısındaki halvetin kubbesinde, ortada beş yuvarlak, etrafında önce sekiz yuvarlak, dışta ise sekiz altıgen olmak üzere, yirmi bir ışıklık yer alır.

VEZİRKÖPRÜ – KALE (TAŞKALE / AYŞE HANIM) HAMAMI

Katalog No : 3.10.9.
 Çizim No : 95.
 Foto. No : 708-719.
 İnceleme Tarihi : Ağustos 1994, Ağustos 2002, Şubat 2003.

Yer: Yapı; ilçe merkezinde, Taşkale Mahallesi'nde, Kale Camii'nin doğu bitişiğinde bulunmaktadır (Foto.:708-09).

Tarihçe: Hamamın inşa kitabesi yoktur. Ayşe Hatun adına düzenlenen H. Ramazan 1107 / M. Nisan-Mayıs 1696 tarihli, dört sayfalık Osmanlıca vakfiyede⁹²² geçen, “üç kıt'a (parça) hamamdan” birinin, bu yapı olabileceği anlaşılmaktadır.⁹²³ Vakfiyede geçen ifadelerden, hamamın, vakfiyenin düzenlendiği 1696'dan önce mevcut ve Ayşe Hatun'un tasarrufunda bulunduğu ve gelirinden bir kısmının Taşkale Camii ve diğer bazı eserlere vakfedildiği anlaşılmaktadır.

Yerel bazı yayınlarda yapının Ayşe Hanım tarafından 1659'da yaptırıldığı⁹²⁴ belirtilmekle birlikte herhangi bir kaynak gösterilmemektedir. Hüseyin Hüsameddin'in Ayşe Hanım'ın Vezirköprü'de iki hamam inşa ettirdiği şeklindeki ifadelerine⁹²⁵ bakarak birinin bu hamam, diğerinin çifte hamam olabileceği düşünülebilir. Evliya Çelebi'nin, Seyahatnamesi'nde “*Cümleden Hacı Yûsuf Ağa Hammamı'nın âb [u] hevâsı ve binâsı hûb hamâmıdır*”⁹²⁶ ifadeleriyle, bu hamamı kastettiği düşünülebilir. Şu halde hamamın banisinin Ayşe Hanım'ın babası Hacı Yusuf Ağa olabileceği anlaşılır ki bu durum, yukarıda değindiğimiz vakfiyedeki kayda uygun düşer.⁹²⁷ Hamamın vakfiyenin düzenlendiği 1696'dan biraz önce yapılmış olabileceğini düşünmekteyiz. İleride de görüleceği üzere hamamın mimari özellikleri de bu tarihe uygundur. 1945 yılı depremini ciddi bir hasar görmeden atlatan⁹²⁸ yapının 1960'dan sonra Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından onarıldığı anlaşılmaktadır.⁹²⁹

Mimari ve Süsleme: Üç yönden sokaklarla çevrili yapı, batıda Kale Camii ile bitişiktir. Kuzey-güney doğrultusunda uzanan tek fonksiyonlu yapı, dıştan 12.60 x 28.50 m. boyutlarındadır (Çiz.:95). Girişi kuzey yönden sağlanan hamam, tek kubbeli, büyükçe bir soyunmalık, bunun önünde solu tuvalet olarak düzenlenen, kubbe ve beşik tonozla örtülü ılıkık, üç eyvanlı üç köşe halvetli bir sıcaklık ve külhandan oluşmaktadır.

⁹²² V.G.M.V.K.A., 604 numaralı defter, 208-229. sayfalarda kayıtlı vakfiye sureti.

⁹²³ Vakfiyeye camiler bahsinde “Vezirköprü – Kale (Taş Kale / Ayşe Hatun) Camii” başlığı altında genişçe değinmiştik.

⁹²⁴ H. YİĞİT, Samsun, 25; **Geçmişten ...**, s. 129; S. CEMBELOĞLU - M. CEMBELOĞLU, **İlimiz ve Bölgemiz Samsun Kitabı**, s. 139 (Bu üç yayında tarih verilmemektedir); İ. ÇAKAN, **a.g.e.**, s. 480; **Samsun Turizm Envanteri 2002**, s. 153; R. GÖKÇEN- O. YALÇIN, **a.g.e.**, s. 98.

⁹²⁵ Abdizâde Hüseyin Hüsameddin, **a.g.e.**, C.I, s. 309.

⁹²⁶ “Ve cümle (...) hammâmıdır. Cümleden Hacı Yûsuf Ağa Hammamı'nın âb [u] hevâsı ve binâsı hûb hammâmıdır. Ve toprak kal'a kapusundan taşra Çifte hammâm, Ahmed Paşa'nındır ve cümle hammâmlardan rûşen binâdır. Ve Eski Câmî' kurbunda Eski Hamâm dahi latîfidir. Girdiğim hammâmlar bunlardır”, Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, **a.g.e.**, s. 210.

⁹²⁷ Yukarıda değindiğimiz gibi vakfiyede geçen ifadelerden hamamın vakfiyenin düzenlendiği 1696'dan önce mevcut olup Ayşe Hatun'un tasarrufunda bulunduğu anlaşılmaktadır. Hamamın Ayşe Hatun'a babasından intikal etmiş olabileceği düşünülebilir.

⁹²⁸ S.K.T.V.K.K.A.nde bulunan “Vezirköprü'de Kale Hamam...” başlıklı bir yeni bir belge.

⁹²⁹ N. KAYA, **a.g.t.**, s. 24.

Kalınlığı 0.85–1.10 m. arasında değişen moloz taş duvarların köşelerinde yer yer kesme taş, kubbe kasnaklarında, kasnak pencereleri çevreliğinde ve kasnak kornişlerinde ise tuğla kullanılmıştır. Kasnaklar tuğla moloz taşla birlikte almaşık düzendedir (Foto.:710).

Etrafindaki sokakların zamanla yükselmesi, zaten fazla yüksek tutulmayan duvarların basık görülmesine yol açmıştır. Duvarlarda yer yer kesme taş çörtlenler görülmektedir.⁹³⁰ Son derece yalın tutulan duvarlarda herhangi bir bezeme unsuru görülmemektedir. Diğer kesimlere nazaran yüksek ve büyükçe tutulan soyunmalığın hâkim olduğu hamamda, sıcaklık kesimde de benzer şekilde, orta mekâna doğru bir kademelenme görülmektedir (Foto.:709). Soyunmalık ve sıcaklığın orta kubbesi; diğerlerine nispetle biraz şişkince, kasnakları da yüksekçedir.⁹³¹ Soyunmalık kubbesi kasnağında ara yönlerde birer sivri kemerli pencere yer alır⁹³² (Foto.:710).

Soyunmalığın dışa hafifçe yansıtılan trompları ve kubbesi, oluklu kiremitle kaplanmıştır (Foto.:709). Kubbenin ortasında küçük sekizgen bir ışıklık açılmıştır. Şimdi beton sapla kaplanan diğer örtü elemanlarının kaplamasının orijinalde, aynı şekilde olduğu düşünülebilir.

Yapının soyunmalığına açılan kapının önünde muhdes, küçük bir giriş mekânı görülmektedir. Hamama, soyunmalığın kuzey duvarının ortasında açılan basık kemerli, ortasında küçük bir rozet kabartılan, kesme taş çevrelikli bir kapıdan girilmektedir (Foto.:711). Kapının içe bakan yüzü, sivri kemer açıklıklıdır (Foto.:712). Soyunmalığın dört yanında, altları kemerli nişler şeklinde değerlendirilen, sekiler yer alır. Aralarında kör sivri kemerler atılan, profilli konsollara oturan sivri kemerlerle kuşatılan trompların üstünde, kubbe yer alır (Foto.:712).

Soyunmalığın ortasında kesme taş işçilikli, sekizgen bir şadırvan yer alır (Foto.:713). Ortasında, dörtgen şeklinde, kenarları fırfırlı yekpare bir çanak bulunan haznenin dışına bitişik halde, dikdörtgen taş bir kurna görülmektedir.⁹³³ Kesme taş kaplamalı zeminde, seki önlerinde birer taş basamak görülür.

Soyunmalığın güneyinde hafif sağa kaymış durumdaki sivri kemerli bir açıklıkla, ılıklığa geçilmektedir (Foto.:714). Sol yanı, üç yönde, içine sekiler yerleştirilen nişlerle genişletilen ılıklığin ortası, beşik tonozla örtülüdür. Solunda küçük bir kubbeye örtülü tuvalet yer alır. Sol taraftaki bölüm pandantiflerle geçilen bir kubbeye örtülüdür (Çiz.:95). Kubbede biri ortada, diğer dördü etrafında sıralanmış halde, beş tepe ışıklığına yer verilmiştir.

Sivri kemerli basit bir kapıyla ulaşılan sıcaklığın ortasında, sekiz köşeli su haznesi ve basit bir fiskiyeden oluşan, gayet alçak bir şadırvana yer verilmiştir (Foto.:715). Burada olması gereken göbek taşı görülmez. Sıcaklığın merkezini teşkil eden pandantiflerle geçilen, tek kubbeye örtülü merkezin üç yanında eyvanlar, köşelerde güneyde iki halvet ve soyunmalık tarafında tıraşlık olarak kullanılan küçük bir hücre görülür. Eyvanlar beşik tonoz, halvet ve tıraşlık pandantiflerle geçilen kubbelerle örtülüdür. Tıraşlığın simetriğindeki bölümde olması

⁹³⁰ Kırmızımtırak taş Karacaören taşına benzemektedir. Mevcut çörtlenler üç tanedir.

⁹³¹ Diğer kubbeler kasnaklarıyla beraber gayet basık tutulmuştur.

⁹³² Bunlardan camiye bakan batıdaki sonradan kapatılmıştır. Diğer kasnaklarda pencere görülmez.

⁹³³ Üzerindeki yağlı boya taşın rengi ve cinsi hakkında fikir yürütmemize engel olmaktadır. Bunun da benzer örneklerde olduğu gibi kırmızımtırak Karacaören taşı olabileceğini düşünmekteyiz.

beklenen kubbeli hücreye yer kalmadığından, burası duvarla doldurulmuştur.⁹³⁴ Hücre ve eyvanlar sıcaklığın merkezinden 0.40 m. kadar yüksektedir. Girişin karşısındaki eyvanda 2 m. kotundaki yuvarlak kemerli pencere, gerideki halvete açılmaktadır (Foto.:715). Halvet kapıları yüksekçe ve sivri kemer açıklıklıdır.

Sıcaklığın ortasındaki kubbede ortada bir, bunun etrafında ilk sırada dört, ikinci ve üçüncü sırada sekizden toplam, yirmi bir altıgen ışıklık açılmıştır. Halvetlerde ortada bir, etrafında dört olmak üzere, beşer altıgen ışıklık, eyvanlarda ise aynı şekilde birer ışıklık görülmektedir. Sıcaklıkta orijinal ve bezeli dört mermer kurma görebildik. Epeyce aşınan kurnalarda, köşelerde, mızrak ucuna benzer palmet ve püsküller, kenar ortalarında çok kollu yıldız ve hatayî tarzı rozet ve gülçeler görülür (Foto.:716-17). Kurnalardan birinin, gayet zarif, mukarnas dizleriyle genişleyen bir kaidesi ilgi çekicidir (Foto.:716). Bir başka kurnanın aynalığında, ince silmeler içinde zarif kaş kemerle basit bir rozet görülür⁹³⁵ (Foto.:718).

Külhan, sıcaklık duvarı boyunda uzunca bir dikdörtgen alan olup doğu köşesinde genişçe bir pah, pahn bulunduğu yüzde ve sağ yanında iki açıklık bulunur (Foto.:708). Bunlardan biri duvarda sonradan açılan bir deliktir. Diğeri külhana giriş olmalıdır.⁹³⁶ 1994 yılında pahlı yüzdeki delikten içeriye girerek külhanın cehennemlik ağzındaki basık kemerli ocak ve bunun üstündeki sivri üçgen şeklindeki yaşmağı görebildik (Foto.:719). Külhan, dışa semer dam şeklinde yansıtılan uzun bir tekne tonozla örtülmüştür.

⁹³⁴ Bu kesimde ılıklığın, oturma sekilerine yer açmak için, bu yöne doğru genişletilmesi, hücre için gerekli alanı doldurmuş ve sıcaklıktaki simetrik düzeni bozmuştur. Sıcaklık ve halvet zemini büyük ölçüde beton mozaik ve mermer kaplamayla yenilenmiştir.

⁹³⁵ Benzerlerinin vaktiyle diğer kurnalarda da olabileceği akla gelmektedir.

⁹³⁶ Dıştan kilitli bu kapıya girmek mümkün olmadı.

ONDOKUZ MAYIS / YÖRÜKLER BELDESİ HAMAMI

Katalog No : 3.10.10.
 Çizim No : 96.
 Foto. No : 720-722.
 İnceleme Tarihi : Ağustos 1994-Temmuz 2002.

Yeri: Yapı, ilçe merkezinin 3 km. kadar kuzeyinde yer alan Yörükler Beldesi'nin⁹³⁷ batısında, Fevzi Çakmak Mahallesi'nde bulunmaktadır (Foto.:720).

Tarihçe: İnşa kitabesi bulunmayan, kayıtlı bir vakfiyesine de rastlayamadığımız hamamın halk nazarında bir ismi de bulunmamaktadır. Yöreye ilgili bir araştırmada, hamama birkaç km. mesafedeki Hızır İlyas Tepesi'nde bulunduğu belirtilen dört mezar taşındaki ifadelerden yola çıkılarak, hamamın bu mezar taşlarında isimleri “hamamcı” şeklinde geçen bir aile tarafından yaptırılmış olabileceği, aynı mezar taşlarında geçen H. 1203–1235 / M. 1788–1820 tarihlerine⁹³⁸ bakarak, hamamın bu tarihlerden önce mevcut olması gerektiğini söyleyebiliriz. Bunlara göre yapıyı 18. yüzyıla tarihlemeyi uygun bulmaktayız. H. Güneş, hamamın Pontos Krallığından kalma olduğunu belirtmektedir.⁹³⁹ Kendi haline terk edilen yapı, kısmen ayaktaadır.

Mimari ve Süsleme: Düz bir alanda bulunan yapının ayakta kalabilen kesimleri dıştan 11.60 x 9.10 m. ölçülerindedir (Çiz.:96). Dışta 1.00, içteki bölümlerde 0.70 m. olmak üzere kalınlıkları değişen duvarlarda moloz taş, örtüde tuğla kullanılmıştır. Mevcut yapının ortasında, kuzey ucu beşik tonozla örtülen, uzun dikdörtgen bir mekân yer alır (Foto.:721). Bunun batısında, biri dikdörtgen açıklıklı bir pencereyle bağlantılı dikdörtgen, diğeri dikdörtgen açıklıklı bir kapıyla bağlantılı, kare şeklinde iki hücre bulunur. Dikdörtgen hücrenin kuzey ve batı duvarları, büyük ölçüde yıkıktır. Ortadaki tonozlu mekânın diğer tarafında (doğu) zemin hizasındaki duvar kalıntılarına bakarak, dikdörtgen bir hücre tespit edilebilmektedir (Foto.:722). Bu hücre de bir kapı vasıtasıyla orta mekânla bağlantılıdır. Ortadaki mekânın kuzey ucundaki beşik tonoz⁹⁴⁰ hariç, diğer kesimlerin üst örtüleri yıkılmıştır. Mevcut haliyle yapının plâni, giriş yönü ve günümüze gelen bölümlerin işlevleri konusunda, kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Diğerlerine nispetle daha büyük olan orta mekânın güney kolunda, yıkılan tonozun duvarlara binen kısmının, mevcut küçük bir bölümüne bakarak, kuzeydeki gibi bir beşik tonoz olabileceği düşünülebilir. İki tonoz arasında kalan tam kare şeklindeki orta bölümün kubbeye örtülü olabileceği söylenebilir. Mevcut kesimlerin iç yüzünde yer yer dökülen sıva tabakası görülmektedir. Yapıya ait bir süsleme unsuru, kurna gibi bir müstemilata rastlayamadık.

⁹³⁷ Ondokuz Mayıs'ın 1988 tarihinde ilçe olmasıyla (H. YİĞİT, **Samsun**, s. 20) belirtilen tarihe kadar köy olan Yörükler bu tarihten sonra ilçeye bağlı belde olarak teşkilatlanmıştır. Yapı önceki yayınlarda “Yörükler Köyü Hamamı” adıyla geçmektedir (H.YİĞİT, **Bafra**, s.31).

⁹³⁸ H. YİĞİT, **Bafra**, s. 32. Araştırmamız sırasında gidemediğimiz tepede bulunan mezar taşlarında Yiğit'in belirttiği üzere şu “tarihler ve kimlikler” bulunmaktadır: “1-H.1203 ölüm tarihi, Molla Mahmut oğlu Molla, 2-H. 1214 ölüm tarihi, Hamamcızade Emine Hatun, 3- H. 1235 ölüm tarihi, Keleşlere ait ayrı bir mezar, 4- H. 1265 ölüm tarihi, Hamamcızade Halil Keleşoğlu. Yöreye ilgili diğer bazı yayınlar yapının 19.yy. Osmanlı eseri olduğu belirtilmektedir (**Geçmişten ...**, s.111; **Samsun Turizm Envanteri 2002**, s. 136). Bir başka yayında, bir öncekilerde olduğu gibi herhangi bir kaynak veya belge gösterilmeden yapının bazı söylentilere göre Roma ve Cenevizlilere ait olduğu belirtilmektedir (S. CEMBELOĞLU - M.CEMBELOĞLU, **İlimiz ve Bölgemiz Samsun Kitabı**, s. 71.).

⁹³⁹ H. GÜNEŞ, **a.g.e.**, s. 5-6.

⁹⁴⁰ Tonozun tepesinde küçük bir delik meydana gelmiştir.

VEZİRKÖPRÜ – YALI HAMAMI

Katalog No : 3.10.11.
 Çizim No : 97.
 Foto. No : 723-725.
 İnceleme Tarihi : Şubat 2003.

Yeri: Yapı; ilçe merkezinde, Nalbantlı Mahallesi'nde, Kendirciler Çıkması'nda bulunmaktadır (Foto.:723).

Tarihçe: Yapının inşa kitabesi yoktur. Günümüzde kubbeleri yıkılarak üzerine beton tabliye dökülen iki bölümden oluşan yapı, batı yönde yeni bir evin⁹⁴¹ avlusuyla bitişiktir. Yöreye ilgili yayınlarda adından bahsedilmeyen yapının, kaynaklarda başka bir isimle geçmiş olabileceği düşünülebilir. Eski bir konağa ait olduğu bildirilen⁹⁴² hamam, bugün sahibi tarafından depo olarak kullanılmaktadır. Gayet yalın ve süslemesiz hamamın mimari görünüşü, 18 veya 19. yüzyılda yapılmış olabileceği izlenimi vermektedir.

Mimari ve Süsleme: Mevcut haliyle 4.65 x 8.70 m. ölçülerinde ve 0.75 m. kalınlığındaki duvarlarla çevrili yapı, eş büyüklükte iki bölümden oluşmaktadır (Çiz.:97). Hamamın olması muhtemel diğer bölümleri hakkında, çevrede bir ipucu görülmemektedir.⁹⁴³ Yer yer devşirme büyük blok taşların görüldüğü duvar örgüsünde, karmaşık düzende moloz taş ve tuğla kullanılmıştır (Foto.:723). Bugün beton tabla ile son bulan duvarlar, yer yer aşınmıştır. Doğu ve güney yönde sağır bırakılan duvarların, kuzey ve batısında birer kapı açıklığı görülmektedir. Yapının kuzeybatı köşesinde birbirine yakın kapılardan batıdaki, sonradan kapatılmıştır. Bugün yapının tek girişi konumundaki diğer kapı, kapatılan kapıda olduğu gibi, sivri kemerli bir açıklıktan ibarettir. Kapıdan girilince doğuda, zarif kaş kemerli bir niş, kuzeyde, kapı üstü hizada, sonradan açılmış bir delik göze çarpar (Foto.:724). Sıvası yer yer dökülen duvarları üstünde, tromplar ve tuğla kubbe eteği görülmektedir (Foto.:725). Trompların arasında, trompları kuşatan sivri kemerlerin benzeri kör kemerler görülür. Bu hücrenin güneyinde, öncekilerin benzeri bir başka kapı açıklığıyla, ikinci hücreye girilir (Foto.:724). Mimari kuruluşu aynı olan hücrenin kuzey duvarında, bir öncekinin benzeri bir nişe yer verilmiştir. Mevcut yapıda herhangi bir süs unsuru görülmez. Hücrelerin, halvet olabileceklerini düşünmekteyiz.

⁹⁴¹ Ev Mehmet SEVİMER'e aittir. Hamam da aynı şahsın mülkiyetindedir.

⁹⁴² Bunu Taceddin İbrahim Paşa Hamamı'nın hâlihazırda sahibi bulunan Kemal KAYALIOĞLU'dan öğrendik. Kemal Bey hamamın yakın zamanlara kadar "Yalı Hamamı" adıyla bilindiğini ve konak hamamı olarak, vaktiyle hane sahibi tarafından yapıldığının söylene geldiğini belirtmektedir.

⁹⁴³ Duvar kalınlığının az, mevcut kesimlerin küçük oluşuna bakarak, hamamın söylendiği gibi, küçük bir konak hamamı olabileceği düşünülebilir.

BAFRA / UZUN HAMAM

Katalog No : 3.10.12.
 Çizim No : 98.
 Foto. No : 726-729.
 İnceleme Tarihi : Temmuz 2002.

Yeri: Hamam; ilçe merkezinde, Büyük Cami Mahallesi'nde, Ulu Cami'nin batısında bulunmaktadır (Foto.:726).

Tarihçe: İnşa kitabesi bulunmayan yapının, kayıtlı bir vakfiyesine de rastlayamadık. Yöreyle ilgili yayınlarda adından pek söz edilmeyen yapının, kim tarafından ve ne zaman yapıldığı bilinmemektedir. Yapıdan söz eden yayınların birçoğunda, belge göstermeksizin geç Osmanlı döneminden kalma olduğunu tekrarlanır.⁹⁴⁴ K. Kopuz, hamama ait olarak bahsettiği bir kitabeye dayanarak yapının 17. yüzyıldan kalma olduğunu bildirmektedir.⁹⁴⁵ Üslup ve tarih belirleyici bir mimari ifade ve süslemeden yoksun yapıyı, tarihlemek hayli güçtür. Zaten zayıf bir ihtimal olarak görülmekle birlikte hamamın kubbelerindeki ışıklıkların çokluğu ve kubbe eteklerine kadar inmeleri, yapının çok eskilere gidemeyeceğine işaret etmektedir.⁹⁴⁶ Plân açısından alışıldık tiplere uymayan yapının Osmanlı döneminde klasik devirden sonra 19. yy.da yapılmış olabileceği düşünülebilir. Hamamın çatıyla örtülü kare şeklindeki soyunmalığı, 1950'li yıllardan kalmadır.⁹⁴⁷ Soyunmalığın yanındaki betonarme odunluk, yenidir. Şahıs malı olan yapı, bugün de hamam olarak kullanılmaktadır.

Mimari ve Süsleme: Yapı, doğu hariç tüm cephelerde, bitişiğindeki evlerle sarılmıştır (Foto.:726-27). Sonradan yapılan soyunmalık hariç, 22.50 x 13.50 m. ölçülerindeki hamam uzun bir dikdörtgen şeklindedir (Çiz.:98). İçte ve dışta sıvayla kaplı duvarların inşa malzemesi görülemez.⁹⁴⁸ Kubbelerden birinde sökülen kaplamanın altında görülen tuğla örgüye bakarak, örtünün tamamında tuğla kullanılmış olabileceği düşünülebilir.

Bugünkü soyunmalığın batısında bulunan küçük, sivri kemerli bir kapıyla (Foto.:728), hamamın tıraşlık ve tuvaletlerinin bulunduğu, beş yuvarlak tepe penceresiyle aydınlatılan, beşik tonozla örtülü, dikdörtgen şeklindeki bir hücreye girilir. Giriş kapısının hücreye bakan iç yüzünde, kemer köşeliklerinde, sıva üzerine kabartılmış stilize bir bitki kompozisyonu seçilmektedir. Üzerine sürülen kat kat badanayla detayları kaybolan kompozisyon, hamamın mevcut tek dekoratif unsurudur.

Bu hücreden kare şeklinde ayrıntı tromplarla geçilen, kubbeye örtülü ılıkliğa ulaşılır (Foto.:729). Dört sıra halindeki yirmi sekiz yuvarlak ışıklıkla aydınlatılan bir kubbeye örtülü ılıklığın batısındaki kapıdan, uzunca bir hücreye geçilmektedir. "L" şeklinde bir sekisi bulunan

⁹⁴⁴ Geçmişten ..., s.75; Samsun Turizm Envanteri 2002, s. 108.

⁹⁴⁵ K. KOPUZ, *Geçmişten Günümüze Bafra 2002*, Samsun, 2002, s. 29. Kopuz'un okunuşunu "Bi müreffah bina kılınış/ Cihan derd-ü mecud olsun/ İlahi ruz-i mahşerde/ Anın ruhu şad olsun. Maşallah" şeklinde kaydettiği kitabenin nerede olduğu ve yapıyla ilgisi konusunda bir açıklama getirmemektedir. Kopuz'un kitabe hakkında hiçbir açıklama getirmediği gibi belirttiği tarihin kitabede geçmediği de görülmektedir.

⁹⁴⁶ Önge bol sayıda ve kubbe eteklerine kadar inen ışıklıkların 14. yüzyıldan itibaren gelişmeye başladığına işaret etmektedir Y. ÖNGE, ... *Türk Hamamları*, s. 55.

⁹⁴⁷ Bunu hamamı işleten şahıstan öğrendik. Aynı şahıs bazı bölümleri kısmen harap durumdaki soyunmalıkla birlikte hamamı, yakın zamanlarda orijinal yapısına dokunmadan, elden geçirdiklerini belirtmiştir.

⁹⁴⁸ Benzer birçok yapıda olduğu gibi duvarlarda moloz taş kullanılmış olabilir.

hücre, dört yuvarlak tepe penceresiyle ışıklandırılmış, beşik tonozla örtülü olup, güneyinde sonradan kapatılmış bir kapı izi görülür. Kapının açıldığı mekânın, beşik tonozla örtülü bir hücre olduğu, yapının üstünden bakılınca anlaşılacaktır. Bugün iki metre kadar uzadıktan sonra, bitişikteki evin duvarında kesilen hücrenin, orijinalde ileriye doğru devam ettiği düşünülebilir.

Ilıklığın güneyindeki kapıdan, yan yana iki kubbeyle örtülen uzunca bir sıcaklığa girilmektedir. Orta hizada geniş bir yuvarlak kemerle ayrılan kubbeler, ılıkta olduğu gibi ayrıtlı tromplara oturtulmuştur. Kubbelelerin aralarında kalan duvar yüzeylerinde, kör sivri kemerlere yer verilmiştir. Basit birer silmeyle başlayan kubbelelerde, dört sıra halinde, yirmi beş yuvarlak tepe penceresi açılmıştır. Hücrenin ortasında köşeleri pahlı dikdörtgen bir göbek taşı, doğu ve güney kenarlarda yıkanma sekileri görülür.⁹⁴⁹ Sıcaklığın güneybatı köşesinde, sonradan kapatılmış bir kapı görülmektedir. Hamamın üstünden bakılınca üç yandan evlerle kaynaşan hücrenin, sıcaklık kubbelerine benzer bir kubbeyle örtülü olduğu görülmektedir.⁹⁵⁰

Külhan, yapının doğu yönünde, soyunmalığın solundadır. Yapıya üstten bakınca külhanın da beşik tonozla örtülü olduğu görülmektedir. Bunların dışında kayda değer bir yanını göremediğimiz hamamın kurnaları yenidir.

⁹⁴⁹ Sıcaklığın güney kesimindeki mermer duşluklar yenidir.

⁹⁵⁰ Plânda bu kesimi ayrıca gösterdik.

3.11. KÖPRÜLER

VEZİRKÖPRÜ – HAVZA (TEKKEKİRAN - KAYABAŞI KÖYLERİ) SINIRINDA KURT KÖPRÜ

Katalog No	: 3.11.1.
Çizim No	: 99-100.
Foto. No	: 730-733.
İnceleme Tarihi	: Şubat 2003.

Yeri: Köprü, Vezirköprü - Havza sınırını çizen İstavroz Çayı üzerinde, Vezirköprü'ye bağlı Tekkekıran Köyü ile Havza'ya bağlı Kayabaşı (Tahna) Köyü arasında, Vezirköprü'nün 17 km. kadar doğusunda yer almaktadır⁹⁵¹ (Foto.:730, Harita: 3).

Tarihçe: İnşa kitabesi bulunmayan köprünün, ne zaman, kim tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir. Yerel yayınlarda adından pek söz edilmeyen köprünün mimari görünüşü, malzeme ve teknik özellikleri, erken dönemlere (14–16. yüzyıl arası) işaret etmektedir.⁹⁵² Bir hayli bakımsız durumda olan köprü, gerek tabiat, gerek insan eliyle kısmen tahrip olduğundan yıkılma ihtimali gözükmemektedir. Kayalık arazide, patika yolları bağlayan köprü, yaya trafiğine açıktır.

Mimari ve Süsleme: Yapı; güneybatı – kuzeydoğu doğrultusunda uzanan vadinin dar bir yerinde, kayalık iki kenar arasında kurulmuştur (Foto.:730). Boyu 87.00 m., genişliği 4.60 m., yüksekliği ise 13.50 m. olan köprünün, ortasında bulunan ayak üzerinde sivri kemerli iki göz, yapının esasını oluşturur (Foto.:731), (Çiz.:99-100). Bunların doğusunda, daha küçük, sivri kemerli bir başka göz, batıda ise küçük sivri bir boşaltma kemeri görülür (Foto.:732). Ortadaki iki büyük gözden doğudaki, 17.75 m., batıdaki 18.90 m. açıklıktadır. Bunların altında düz olarak devam eden dere yatağı, kemerlerin bitiminden itibaren, kayalık dik yokuşla buluşmaktadır. Kayalık arazinin doğusundaki küçük gözün zemini, ortadaki payenin zemin kotundan 4.50 m., batıdaki boşaltma kemeri 7.10 m. yüksektedir. Doğudaki göz 5.20 m.lik açıklığıyla, bir boşaltma gözü gibidir. Batıdaki boşaltma kemeri, 3.30 m. açıklığa sahiptir. Bir başka boşaltma kemeri, ortadaki 3.90 m. genişliğindeki ayağın üzerinde bulunmaktadır. 3 m. genişlikteki bu göz de diğerleri gibi sivri kemerlidir.

Köprü yolu, düz olup epey tahrip olmuştur (Foto.:730). Kenarlarında kaba yonu yatay blok taşlar görülmekle birlikte, iki yanda olması beklenen korkuluktan bir iz yoktur. Köprünün kaynak tarafında, ortadaki ayağın alt kesimindeki belli belirsiz iz ve kaba taş döküntüleri burada vaktiyle bir selyaranın bulunduğu işaret sayılabilir. Köprünün diğer kesimlerinde selyaran veya topuk bulunmadığı gibi böyle bir iz de görülmez. Köprü ayağının üstündeki boşaltma kemerinin batıya bakan yüzünde, kemerli bir açıklık görülmektedir. Köprü bünyesinde küçük bir hücre olabilecek bu kesime ulaşmak mümkün olmamıştır⁹⁵³ (Foto.:733).

Genel ölçüleri ve kemer açıklığıyla etkileyici bir görünüm veren köprünün, inşa malzemesi ilginçtir. Zeminden yaklaşık 5.50 m.ye kadar taş, bunun üstünde ise bir sıra kesme taş, üç sıra tuğla kullanılmıştır. Aşağı kesimlerdeki kimi kaba yonu, kimi düzgün taşlar arasında

⁹⁵¹ Kayabaşı Köyü köprüye yaklaşık 1 km, diğeri ise 2 km. kadar mesafede bulunmaktadır.

⁹⁵² Yerel bir yayında yapı mimari özelliklerine göre 13-14. yüzyıllara tarihlendirilmektedir (Geçmişten ..., s.130).

⁹⁵³ Bu kesimin "bekçi evi" olduğu belirtilmektedir. Samsun Turizm Envanteri 2002, s. 121.

Roma veya Bizans'tan devşirilmiş kimileri bezeli taşlar görülmektedir. Devşirme taşlar pek düzgün olmayan taş sıralarındaki düzeni bozmuştur. Üst kesimlerde devşirme taşlar nadiren görülür. Üst hizadaki almaşık örgü, ortadaki paye çevresinde muntazam, özellikle kenarlarda intizamsızdır. Ortadaki iki büyük kemerde taş tuğla almaşığı, diğer kemerlerde ise sadece tuğla kullanılmıştır. Ortadaki büyük kemerlerin iki sıralı alnında, içte taş tuğla almaşığı, dışta sadece tuğla kullanılmıştır. Genel olarak baktığımızda, taş sıralarında ve taş boyutlarında bir düzensizlik dikkat çekmektedir. Taşlarda beyaz, kiremite çalan kırmızımtırak bir renk ve az miktarda siyah görülmektedir. Ortadaki büyük kemerlerin karnında üzengi hizasından başlayarak yukarıya doğru periyodik aralıklarla sağ ve sol kenarlarda karşılıklı olmak üzere 0.20 m. civarında delikler görülmektedir. Deliklerin ayırım gözetmeksizin hem taş, hem de tuğla sıralarına denk düştüğü dikkat çekmektedir.⁹⁵⁴ Yapıda herhangi bir bezeme unsuru görülmez. Devşirme taşlar arasında, üzerine haç oyulmuş küçük bir parça dikkat çekmektedir.⁹⁵⁵

⁹⁵⁴ Söz konusu deliklerin fonksiyonel bir yönü var mıdır? Nasıl meydana gelmişlerdir? Belki köprü inşa edilirken kurulan kalıptaki direk başlarının oluşturduğu boşluklar olabilir.

⁹⁵⁵ Devşirme taşların büyük çoğunluğu profiller veya oyuklar işlenmiş yapı taşı parçalarıdır.

KAVAK / ÇAKALLI BELDESİ – ÇAKALLI KÖPRÜSÜ

Katalog No : 3.11.2.
 Çizim No : 101-102.
 Foto. No : 734-736.
 İnceleme Tarihi : Temmuz 1994, Ağustos 2002, Şubat 2003.

Yeri: Köprü, Kavak'ın 15 km. kadar kuzeydoğusunda, Ankara yoluna 300 m. mesafede, eski Samsun - Ankara devlet yolu üzerinde, Çakallı Irmağı üstünde bulunmaktadır (Foto.:734).

Tarihçe: Köprü'nün mansap yüzünde, ayaküstü hizada, korkuluğun 1 m. kadar altında, yaklaşık 1.00 x 0.30 m. boyutlarındaki mermer üzerine kabartma, celi talik hatla yazılı iki satırlık Osmanlıca inşâ kitabesi vardır. Kitabenin metni şöyledir: (Foto.:735).

"اشيو طريق ايله اوزرنده كى كوپرولر سايه حضرت عبدالحميد خانیده
 سرى پاشانك ترايزون واليكي هنكامندا انشا اولونموشدر ۱۳۰۰"

*"İş bu tarik ile üzerindeki köprüler saye-i hazret-i Abdülhamid Hanide
 Sırrı (?) Paşa'nın Trabzon valiliği hengâmında inşâ olunmuştur 1300"*

Kitabeye göre köprü, Trabzon valisi Sırrı Paşa⁹⁵⁶ tarafından H. 1300 / M.1882–83 yılında yaptırılmıştır. Kitabede geçtiği üzere, devlet yolu ve üzerindeki köprüler, Sultan II. Abdülhamid zamanında yaptırılmıştır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan H. 1269–1329 / M. 1852–1911 arasındaki bir takım belge özetlerinden,⁹⁵⁷ Samsun-Amasya ve Samsun - Sivas arasındaki yollar ve bu yollar üzerinde köprüler inşa edildiği anlaşılmaktadır. Eski Samsun - Ankara yolu üzerinde bu köprüden 4 km. kadar ileride bulunan Koca Köprü, aynı güzergâhta yapılan bir başka köprüdür.⁹⁵⁸ Yöresel bazı yayınlarda yapının kitabesine değinilmediği dikkat çekmektedir.⁹⁵⁹ Köprü, bugün kullanılmakta olup genel itibariyle iyi durumdadır. Korkuluğun birkaç yerinde kırılma ve harcın gevşemesinden doğan sökülmeler görülmektedir.

Mimari ve Süsleme: Kuzey-batıdan güney-doğuya akan ırmak üzerinde kurulan köprü, 42.40 m. boyunda, 9.60 m. genişliğinde, 8.50 m. yüksekliğindedir (Çiz.:102-02). Ortada bulunan ayak üzerinde, basık kemerli iki gözden oluşan köprü'nün düz yolu, iki yandan taş

⁹⁵⁶ Kandiy'e de (Girit), Salih Tosun Efendi'nin oğlu olarak 1844'te doğan ve "Sırrı-i Giridi" adıyla da anılan Paşa'nın asıl adı "Muhammed Selim Sırrı"dır (A. BİRİŞİK, "Sırrı-i Giridi (Sırrı paşa)" mad., **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, C. II, s. 531). Gençlik yıllarında İstanbul'da medrese eğitimi gören Sırrı paşa, Mahkeme-i Şer'iyye Kâtibi ve Hekim İsmail Paşa'ya damat olmuş, 1284'te Yanya Mektupçu Muavini, 1868-69'da Aydın Mektupçu Muavini, 1286'da Prizren Mektupçusu, 1872'de Tuna Mektupçusu, 1876'da Bihke Mutasarrıfı, ardından İzbornik (1877), Vidin (1877) ve Karesi mutasarrıflıklarında bulundu (A. BİRİŞİK, a.g.mad., s. 531; Mehmed Süreyya, **a.g.e.**, C. 5, s. 1507. Trabzon (1879), Kastamonu (1880), Trabzon (1880, 2. defa), Ankara (1881), Sivas (1883), Diyarbakır (1884-85), Adana (1887-88), valiliklerinde bulunan Paşa'nın, 1889-90'da, vezirlikle Bağdat Valisi, 1889-90'da Diyarbakır Valisi olduğu, son görevi sırasında hastalanıp İstanbul'a döndüğü ve H. 1313/M. 1895'de vefat ettiği, kabrinin, İstanbul-Divanyolu'ndaki Sultan II. Mahmud Türbesi Haziresi'nde olduğu bildirilmektedir (A. BİRİŞİK, a.g.mad., s. 531, Mehmed Süreyya, **a.g.e.**, C. 5, s. 1507). Mehmed Süreyya'nın "tedbirli, gayretli, çalışkan ve azil yüzü görmemiş, ilim ve fazilet bakımından benzersiz" olarak vasıflandırdığı paşanın edip, şair ve hattatlıkla birlikte dini ilimlere dair yirmi kadar eser verdiğine, vali ve mutasarrıf olduğu yerlerde bayındırlık faaliyetlerine önem vererek, buralarda ihtiyaç duyulan yol, köprü, su kanalı, okul ve hastane gibi yapılar inşa ettirdiğine dikkat çekilmektedir (A. BİRİŞİK, a.g.mad., s. 532).

⁹⁵⁷ B.O.A., DH.MKT., d.n. 1377, g.n. 48; B.O.A., MKT.MHM., d.n. 421, g.n. 14; d.n. 274, g.n. 92; d.n. 274, g.n. 33; d.n. 274, g.n. 32; d.n. 271, g.n. 17; d.n. 270, g.n. 83 B.O.A., İ.MVL., d.n. 507, g.n. 22892; d.n. 270, g.n. 10379; B.O.A., İ.DH., d.n. 508, g.n. 34574; d.n. 509, g.n. 34670; B.O.A., DH.ID., d.n. 25, g.n. 3. Belgelerin çoğunun 1280 civarında olduğuna bakılırsa inşanın bu yıllarda yoğunlaştığı düşünülebilir.

⁹⁵⁸ Koca Köprü çalışmamız dahilinde olup bundan sonraki başlık ona aittir. Samsun sınırları dahilinde bu güzergahta başka bir tarihi köprüye rastlayamadık.

⁹⁵⁹ **Samsun Turizm Envanteri 2002**, s. 127; H.YİĞİT, **Samsun**, s. 192. Bu yayında inşa tarihi olarak 1296 geçmektedir. Herhangi bir belgeye dayanmaksızın verilen tarih için bir açıklama getirilmemiştir.

korkuluklarla sınırlandırılmıştır (Foto.:736). Üstü semer şeklinde kavis çizen 0.40 m yükseklikteki korkuluklar, kesme taş bloklarla yapılmıştır. Korkuluğun altında 0.20 m. kadar taşırılan bir korniş yer alır. Her iki yönde üstü koni şeklinde son bulan köprü ayakları, yukarıya doğru hafif incelererek 4.00 m. kadar yükselmektedir. 6.60 m. genişlikteki kemer yaylarındaki irili ufaklı, sıralanan dendan şeklindeki diziliş, sade tutulan köprüye bir nebze hareket katmıştır (Foto.:736). Yapının inşasında kullanılan malzeme yer yer gri, sarı ve soluk kiremit kırmızısına çalan kumtaşına benzer bir cins taştır. İşçilik kemer çevresinde, ayak, korniş ve korkulukta daha muntazamdır. Köprü ayağı ve kemer çevreliklerindeki taşların rustik tarzda⁹⁶⁰ kesildiği, bu kesimlerde işçiliğin daha muntazam ve taşların biraz daha büyük olduğu görülmektedir.

⁹⁶⁰ Taşların kenarlarında ince bir bant muntazam kesilirken, ortası pürüzlü bırakılmıştır.

KAVAK / ÇAKALLI BELDESİ – ÇALBAŞI - ÇATALTEPE KÖYLERİ SINIRINDA KOCA KÖPRÜ

Katalog No : 3.11.3.
Çizim No : 103-104.
Foto. No : 737-739.
İnceleme Tarihi : Şubat 2003.

Yeri: Köprü; Kavak'ın 17 km. kadar kuzeydoğusunda, eski Samsun-Ankara devlet yolu üzerinde, Çakallı-Çalbaşı Köyleri sınırını oluşturan küçük bir dere üstünde bulunmaktadır (Foto.:737).

Tarihçe: Köprünün inşa kitabesi yoktur. Tarayabildiğimiz kaynak ve araştırmalarda yapıdan söz edilmemektedir. Köprünün inşa tarihi ve banisi konusuna, Çakallı Köprüsü'ndeki inşa kitabesi ışık tutmaktadır. Önceki yapıda tanıttığımız kitabeye göre, eski Ankara- Samsun devlet yolunun Çakallı mevkiinde “iş bu tarik ile üzerindeki köprüler” ifadesiyle kastedilen köprülerden biri de bu köprü olmalıdır. Çakallı Köprüsü'ne yaklaşık 4 km. mesafede bulunan köprü, inşa malzemesi, teknik ve mimari ifadesiyle, Çakallı Köprüsü'nün yakın bir benzeridir. Söz konusu kitabe ve yukarıda belirttiğimiz hususlara bakarak köprülerin beraber yapılmış olabileceğini düşünmekteyiz. Bu durumda söz konusu kitabeye göre yapı, Çakallı Köprüsü'yle birlikte Sultan II. Abdülhamit devrinde, Trabzon Valisi Tevfik Paşa tarafından H. 1300 / M. 1882–83 yılında yaptırılmış olmalıdır. Halen araç trafiğine açık bulunan köprü, gayet bakımsız ve kısmen haraptır.

Mimari ve Süsleme: Köprü, doğudan batıya doğru akan küçük bir dere üzerinde kurulmuştur. 26.70 m. boy, 8.05 m. genişlik ve 6.50 m. yükseklikteki, basık kemerli tek gözlü köprünün yolu, düzdür (Foto.:737), (Çiz.:103-04). Kemer açıklığı 7.90 m.olan köprünün, güney yüzünün kemer üstü dolgusu boydan boya uçmuştur (Foto.:738). Kuzey yüzde kemer yayının sol kesiminde, genişçe bir yüzey başta olmak üzere, yer yer kesme taş kaplama ve dolgunun döküldüğü görülmektedir⁹⁶¹ (Foto.:739). Yolun iki yanını sınırlayan 0.55 m. yükseklikteki kesme taş bloklardan oluşan, sırtı semer şeklindeki korkulukların güney yakadaki yıkılmış, kuzeydeki büyük ölçüde yerindedir. Korkuluğun altında 0.15 m. kadar taşırılan bir kornişe yer verilmiştir. Kemer karnı ve ayaklarından muhtelif yerlerde, gayet tehlikeli çatlaklar görülmektedir.⁹⁶²

Köprünün inşasında kullanılan malzeme yer yer gri ve sarıya yakın kumtaşına benzer bir cins taştır. İşçilik, kemer yayı ve kornişte daha muntazamdır. Kemer karnında düz yüzeyli kesme taş, diğer kesimlerde ortası kabartılmış rustik örgü görülmektedir. Bu Çakallı Köprüsü'yle yakın benzerlik gösteren bir başka unsurdur. Kemer yayında görülen kirli sarıya çalan taş, gözenekli bir yapıya sahiptir.⁹⁶³ Diğer kesimlerdeki farklı cins taşa, bu gözenekler görülmez. Köprünün güney cephesinde köprü gözünün batı kenarında, üçgen kesitli bir topuk bulunmaktadır. Üstten akan toprak ve etrafındaki sık çalılar arasında kalan topuğun şekli, belli değildir. Köprünün olması beklenen yerlerinde başka bir topuk veya selyaran bulunmamaktadır.

⁹⁶¹ Tahribatın insan eliyle -kaçak define kazısı olmalı- yapıldığı anlaşılmaktadır.

⁹⁶² Köprünün çeşitli kesimlerinde birkaç ciddi çatlak bulunmaktadır.

⁹⁶³ Çakallı Han'da da aynı cins taşın kullanıldığı (Osmanlı devri onarımında olmalı) görülmektedir.

VEZİRKÖPRÜ – MEZBAHANE MEVKİİNDE İSİMSİZ KÖPRÜ

Katalog No : 3.11.4.
 Çizim No : 105-106.
 Foto. No : 740.
 İnceleme Tarihi : Şubat 2003.

Yeri: Köprü, ilçe merkezinin batı kenarında, halkın mezbahane olarak adlandırıldığı bir mevkide, küçük bir akarsu üzerinde bulunmaktadır (Foto.:740).

Tarihçe: İnşa kitabesi bulunmayan köprünün, ne zaman, kim tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir. Yöreye ilgili yayınlarda adı geçmeyen köprü, bugün bir isimden de mahrumdur. Moloz taş, tek kemer açıklıklı basit köprünün en fazla birkaç yüzyıllık olabileceği düşünülürse 19. yy. veya 20. yy. başlarından kalmış olabileceğini kabul edebiliriz.

Mimari ve Süsleme: Günümüzde araç trafiğine kapalı olan köprünün, birkaç metre güneyindeki betonarme köprü bu işlevi yüklenmiş durumdadır. Köprü yolu ve cephelerde özellikle kemer yayının üstünde yer yer dökülmelerin görüldüğü köprü, harap olma yolundadır (Foto.:740).

Güneyden kuzeye akan çok küçük bir dere üzerinde kurulan köprünün boyu 8.75 m. genişliği 4.20 m.dir. 4.20 m. genişlikte tek gözlü yuvarlak kemerli köprünün yolu, düz olup üzerinde bugün bir korkuluk bulunmamaktadır. Mevcut halde 4.30 m. kadar yükselen köprünün üstünün kısmen tahrip olduğu görülmektedir (Foto.:740). Kemer bitiminden itibaren köprü yolunun doğuda 5.55 m., batıda ise 6.50 m.ye kadar genişlediği dikkat çekmektedir.

İnşa malzemesi yer yer kabaca düzeltilmiş moloz taştır. İrili ufaklı taş dizilerinin kemer altında olanları, diğerlerine göre bir nebze düzgün ve biraz daha büyükçedir. Kemer kavisinin muntazam olmayıp yer yer şekil bozukluğu gösterdiği dikkat çekmektedir. Son derece yalın bir görünüm veren yapıda süs unsuru görülmez.

ONDOKUZMAYIS / YÖRÜKLER BELDESİ – KALABA KÖPRÜSÜ

Katalog No : 3.11.5.
 Çizim No : 107-08.
 Foto. No : 741.
 İnceleme Tarihi : Şubat 2003.

Yeri: Yapı, Ondokuz Mayıs İlçesi'nin 3 km. kadar kuzeyine düşen Yörükler Beldesi'nin Kalaba Mahallesi'nde bulunmaktadır (Foto.:741).

Tarihçe: İnşa kitabesi bulunmayan köprünün yöresel bazı yayınlarda 19.yy.a verildiği görülmektedir.⁹⁶⁴ Büyük ölçüde araziye gömülü kalan yapının basit mimarisi, belirli bir tarihe işaret etmemektedir. Mevcut haliyle çok eskiye gidemeyecek yapıyı 19. yüzyıl veya 20. yüzyıl başına tarihlenmeyi uygun görmekteyiz.

Mimari ve Süsleme: Yapı bugün; yoldan 20 m. kadar içeride, düz bir alanda, küçük bir kanal şeklindeki suyun üzerinde bulunmaktadır⁹⁶⁵ (Foto.:741). Tek gözlü köprünün, yuvarlak kemerinin üst kısmı görülebilmektedir (Çiz.:107-08). Köprünün diğer bölümü hakkında bilgi sahibi değiliz.

Mevcut haliyle köprünün boyu, 11.00 m., genişliği 3.20 m.dir. Şimdiki kotta 2.90 m. olan kemer açıklığının orijinalde 4 – 4.50 m. civarında olabileceği tahmin edilebilir. Köprünün kemeri kesme taşla örülmüştür. Taş sırasını, dikine yerleştirilmiş bir sıra tuğla örgü kuşatır. Köprü yolu aşınmış olduğundan orijinal şekli hakkında kesin bir şey söylemek mümkün olmasa da, düz olabileceği tahmin edilebilir. Mevcut haliyle köprünün korkuluğu yoktur (Foto.:741). Yüzeylerde yer yer dökülme ve aşınmalar yanı sıra, sonradan onarımlarla eklenmiş izlenimi veren tuğla örgü (yoğunlukla kuzey doğu yüzde) dikkat çekmektedir. Yapıda herhangi bir bezeme unsuru görülmemektedir.

⁹⁶⁴ **Geçmişten ...**, s. 111; H. YİĞİT, **Samsun**, s. 215. Tarih için herhangi bir belge gösterilmediği gibi bir açıklama da getirilmemektedir.

⁹⁶⁵ Şimdi küçük bir patika olarak kullanılan yol üzerindeki köprü taşıt trafiğine kapalıdır.

3.12. DEĞİRMEN

TEKKEKÖY / ÇIRAKMAN KÖYÜ YEL DEĞİRMENİ

Katalo No : 3.12.1.
Çizim No : 109-111.
Foto. No : 742-743.
İnceleme Tarihi : Şubat 2003.

Yeri: Değirmen, ilçenin 6 km. kadar güneybatısındaki köyün dışında, yol üzerinde, köye 1 km. mesafedeki köy mezarlığında yer almaktadır (Foto.:743).

Tarihçe: Yapının inşa kitabesi yoktur. Yöresel yayınlardan birinde geçen yapının inşa tarihi ve banisine değinilmemektedir.⁹⁶⁶ Mevcut halde çok eskiye gidemeyecek kadar yeni görünen eserin 19. yüzyıldan kalmış olabileceği düşünülebilir. Yapı yarı harap vaziyette, kendi haline terk edilmiştir.⁹⁶⁷

Mimari ve Süsleme: Değirmen; yüksekçe bir tepede, etrafı açık bir arazide, rüzgârlı bir mevkidedir. Yukarıya doğru hafifçe daralan⁹⁶⁸ silindirik plânlı yapının, kuzey ve güneyde, karşılıklı açılan iki kapısı bulunmaktadır (Foto.:742), (Çiz.:109-11). Duvarların üst kesimlerinde iki pencere açıklığı görülen yapının üst örtüsü yıkılmıştır (Foto.:743). Bugün 6.45 m. yükseklikteki duvarların üst kesimleri, tahrip olduğundan yapının orijinal boyu hakkında kesin bir şey söyleyemiyoruz.⁹⁶⁹ Yapının bilinmeyenlerinden biri de örtü şeklidir. Kâgir bir örtüden ziyade, konik bir ahşap çatı düşünülebilir.

Yapıya, karşılıklı yerleştirilen birbirinin aynısı, basık kemerli iki kapıyla girilmektedir. Kapı açıklıklarının etrafı kısmen tahrip olmuştur. Pencereler de kapılarda olduğu gibi karşılıklı aynı eksen üzerinde açılmıştır. Duvarların zemin hizasında iç ve dışa doğru 0.20 m. taşan temel duvarı seçilmektedir. Duvarların iç yüzünde 1.40 m. ve 3.20 m. kotunda, yaklaşık 1.30 m. aralıklarla küçük boşluklar görülmektedir. Bunları değirmenin müstemilatını sabitlemeye yarayan, ahşap giriş gibi unsurların yuvaları olarak düşünmek mümkündür.⁹⁷⁰ Değirmen; siyah renkli, volkanik, bazalt cinsi moloz taşla inşa edilmiştir. Kapı ve pencere çevreliklerinde taşların kabaca yontulduğu görülmektedir.

⁹⁶⁶ Geçmişten ..., s. 118.

⁹⁶⁷ Duvarların zemin hizasında iç ve dışta bazı yerlerde kaçak kazı izleri görülmektedir. Yapının içinde ve yanbaşıda büyüyen ağaçlar yapıya zarar vermektedir. Yüzeylerde görülen harcın yakın zamanlarda, eriyen eskisi yerine çekilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

⁹⁶⁸ Yapının zemin hizasında 7.50 m. olan çapı, üstte 6.65 m.ye düşmektedir. Zemin hizasında 0.95 m. kalınlıktaki duvarlar 4.15 m.den sonra 0.15 m. içe çekilmiştir.

⁹⁶⁹ Duvarları üstten sınırlandıran korniş bulunmadığı gibi pencerelerin üstü açıktır. Bu durumda belki bir veya yarım metrelik bir kesimin yıkılmış olabileceği düşünülebilir.

⁹⁷⁰ 0.15–0.20 m.lik boşluklar duvar içine 0.15–0.20 m. kadar girmektedir.

3.13.ÇEŞMELER

VEZİRKÖPRÜ – NAMAZGÂH (KÖPRÜLÜ MEHMED PAŞA ?) ÇEŞMESİ

Katalog No : 3.13.1.
Çizim No : 112-13.
Foto. No : 744-745.
İnceleme Tarihi : Ağustos 2002.

Yeri: Çeşme; ilçe merkezinde, Namazgâh Mahallesi'nde, Namazgâh Camii'nin doğu bitişiğindedir (Foto.:744).

Tarihçe: Çeşmenin kuşatma kemeri içinde, beyaz taş üzerine, celi nesih hatla, kazıma usulüyle yazılmış, beş satırlık Osmanlıca bir inşa kitabesi bulunmaktadır. Kitabenin metni şöyledir: (Foto.:745).

"صاحب الخيرات
محمد اغا
سنة ١٠٥٢ "

"*Sahibü'l / Hayrat / Muhammed Ağa / Sene / 1052.*"

Kitabeden çeşmenin Muhammed Ağa tarafından, H. 1052 / M.1642–43 yılında yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Bilindiği üzere "Muhammed" "Mehmed" şeklinde de okunabilmektedir. Dolayısıyla kitabede geçen şahsın daha sonra sadrazam olacak ve Köprülü namıyla anılacak olan Mehmed Paşa olması muhtemeldir. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivin'de bulunan, Köprülü Mehmed Paşa adına düzenlenen ve kitabeden on iki yıl sonrasının tarihini taşıyan (H. Evahiri Şehri Zilkade 1064 / M. Ekim 1654) iki sayfalık Osmanlıca bir vakfiyeden⁹⁷¹ ve bazı araştırmalardan⁹⁷² Paşa'nın ilçede bir su yolu ve çeşmeler yaptırdığı anlaşılmaktadır. Bu su yoluna bağlı epey çeşme yaptırdığı, ölümüyle yarım kalan işlerin eşi Ayşe Hatun tarafından tamamlatıldığı şeklindeki kayıtlara bakarak ilçedeki çoğu tarihsiz ve isimsiz çeşmenin Paşa ve eşine ait olabileceği düşünülebilir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan H. 1317 / M. 1899-1900 tarihli bir belgede⁹⁷³ "... Köprülü Mehmed Paşa vakfi namazgâh ve meydan çeşmesinin kullanılmaması üzerine ..." şeklinde geçen ifadelerle bu çeşmeden bahsedilmiş olabilir. Yöreye ilgili yayınlarda üzerindeki inşa kitabesine değinilmeden, çeşmenin camiyle birlikte Köprülü Mehmed Paşa tarafından yaptırıldığı tekrar edilmektedir.⁹⁷⁴ Namazgâh Camii'nin avlu duvarına bitişik çeşme camiyle birlikte yapılmış

⁹⁷¹ Vakfiye V.G.M.V.K.A.'nde 610. defterin 284. sayfasında kayıtlıdır.

⁹⁷² V. ÇABUK, **Köprülüler**, s. 70; Abdizâde Hüseyin Hüsameddin, **a.g.e.**, C. I, s. 309. Hüseyin Hüsameddin'in ifadelerine göre çeşmelerin ve bağlı oldukları suyollarının inşasına Köprülü Mehmed Paşa başlamış, fakat bu yıllarda vefat edince eşi Ayşe Hanım yarım kalan çeşmelerin inşasını tamamlatmıştır (Abdizâde Hüseyin Hüsameddin, **a.g.e.**, C. I, s. 309). Köprülü Mehmet Paşa'nın Ankara'da Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivi'nde 6 numaralı gözde 81(yeni) 2238/2144 (eski) numarayla kayıtlı (Y. KURT, "Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivi Vakf-ı Cedid Tasnifi Katalog Çalışması", **Uluslararası Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi Bildirileri**, Konya, 2000, s. 465) H. Cemaziye'l-evvel 1068 / M. Şubat 1658 tarihli, 107 sayfalık vakıf defterinin Vezirköprü'de yaptırıkları da dahil, vakıfları konusunda, epey teferruatlı bilgiler içerdiği tahmin edilebilir. Ancak birkaç sayfası hariç tamamı siyakatla yazılan belgeyi okutmak mümkün olmadı.

⁹⁷³ B.O.A., Y.EE., d.n. 134, g.n. 29.

⁹⁷⁴ **Geçmişten ...**, s. 129; **Samsun Turizm Envanteri 2002**, s. 155.

olabilir.⁹⁷⁵

Mimari ve Süsleme: Arkası caminin avlu duvarına bitişen çeşme, 2.70 x 0.95 m.lik küçük bir alana oturmaktadır (Çiz.:112-13). 2.35 m.ye yükselen, yuvarlak kemerle kuşatılan, doğuya bakan cephesinde, dikdörtgen şekilde kirli beyaz blok kesme taştan bir yalak⁹⁷⁶ yer alır (Foto.:744). Yalağın iki yanında aynı cins taşın görüldüğü testi sekilerinden soldaki, kısmen tahrip olmuştur. Kemer üzengi hizasının altında, yan yana iki lüle deliği açılan kesimde, testi sekileri ve yalakta kesme taş görülürken, çeşmenin diğer kesimlerinin malzemesi sıvayla kaplandığından belli değildir. İlçedeki benzer birçok çeşmede olduğu gibi, bu kesimlerde tuğla veya almaşık örgü kullanılmış olabilir. Bugün kuşatma kemerinin 0.15 m. yukarısındaki muhdes sac kaplamayla kesilen çeşmenin, harpuşa veya kirpi saçaklı bir kornişle sonlanmış olabileceği düşünülebilir.

⁹⁷⁵ 1906 depreminde tamamen yıkıldıktan sonra 1915’de mahalle sakinleri tarafından yeniden yaptırılan caminin yerindeki eski yapının Köprülü Mehmed Paşa Tarafından yapıldığı yolundaki rivayetlere daha önce camiler bahsinde değinmiştik.

⁹⁷⁶ Yalağın ortasının sağ kesiminde küçük bir parça kırılarak yerinden kaybolmuştur.

VEZİRKÖPRÜ – ARASTA ÇEŞMESİ

Katalog No : 3.13.2.
 Çizim No : 114-15.
 Foto. No : 746.
 İnceleme Tarihi : Ağustos 1994, Ağustos 2002, Şubat 2003.

Yeri: Çeşme, arastanın doğu kapısının yanındaki doğu kolda, içe bakan dükkânlardan kapıya yakın olanının güney duvarına bitişiktir (Foto.:746).

Tarihçe: İnşa kitabesi bulunmayan çeşmenin, bedesten ve arastayla birlikte, 17. yüzyıl ortalarında⁹⁷⁷ yapılmış olabileceğini düşünmekteyiz. 2002 yılının Ağustos ayındaki incelememizden sonra Şubat 2003'te yapıyı tekrar ziyaretimizde kemer çevresi ve üst kısmının insan eliyle kasten tahrip edildiğine şahit olduk. Çeşmenin suyolunun faaliyetinin durduğu, yapının önüne çekilen yeni tesisatın şehir şebeke suyunu kullandığı görülmektedir.⁹⁷⁸

Mimari ve Süsleme: Bakım kabilinden küçük müdahalelerle birlikte, orijinal görüntüsünü büyük ölçüde koruduğunu düşündüğümüz çeşme, 1.38 x 0.70 m.lik bir alana oturan, 2.20 m. yüksekliğinde tek cephelidir (Foto.:746), (Çiz.:114-15). Güneye bakan cephesinde tek lüle deliği bulunan çeşmenin, gayri muntazam sivri kemerin oturduğu üzengi hizasının altında, kesme taş üstünde ise büyük bir kısmı sıva altında kalmış olmakla birlikte, son yıkımda açığa çıktığı üzere tuğla kullanılmıştır. Çeşmenin önünde, iki yanı kesme taş döşeli testi sekisiyle değerlendirilen, basit dikdörtgen bir yalak bulunmaktadır. İç içe silmelerle belirlenen kuşatma kemerinin altındaki zarif, kaş kemerli taslığın iki yanında, benzer şekilde yüzeysel bir kemer görülmektedir. Ortası hafif içe çekilen çeşmenin iki yanındaki çevrelik, kesme taş bloklardan ibarettir. Çeşme tek sıra kirpi saçak üzerinde profilli bir kornişle son bulmaktadır.⁹⁷⁹ Yer darlığı sebebiyle çeşmenin boyuna nispetle cephesinin dar tutulduğu ve sol köşesinin yalak hizasında pahlandığı dikkat çekmektedir.

⁹⁷⁷ Katalogda yer verdiğimiz Vezirköprü Bedesten ve Arastası için ilgili bölüme bakılabilir.

⁹⁷⁸ Çeşmenin önüne çekilen metal boru ve musluk yapının tarihi havasını bozmuştur.

⁹⁷⁹ Tuğla dolgunun üzerindeki sıvayla oluşturulan profiller yakın zamanların eseri olabilir.

VEZİRKÖPRÜ – KARLIK MEZARLIĞI KARŞISINDAKİ İSİMSİZ ÇEŞME

Katalog No : 3.13.3.
 Çizim No : 116-117.
 Foto. No : 747-748.
 İnceleme Tarihi : Ağustos 2002.

Yeri: Çeşme, ilçe merkezinin batısında, Karlık Mezarlığı'nın yol aşırı karşısındadır (Foto.:747).

Tarihçe: Büyük bir kısmı yolun altında kalan çeşmenin üzerinde, ilk iki satırı açıkta kalan bir inşa kitabesi bulunmaktadır (ikinci satırının alt kesimleri toprağa gömülü haldedir). Kesme taş üzerine celi sülüs hatla kabartılarak yazılan kitabenin üzerine çekilen badana, okunmasını hayli güçleştirmiştir. Dahası ikinci satırın alt kesimi noktalama hizası itibariyle toprağa gömülü olduğundan, kitabenin ancak birinci satırını okuyabilmek mümkün olmuştur. Okuyabildiğimiz kesimin metni şöyledir: (Foto.:748).

"صاحب الخيرات والحسنات عائشه خاتون"

"....."

"*Sahibü'l-hayrat ve'l-hasenat Aişe Hatun*

....."

Mevcut haliyle 0.45 x 0.23 m. ölçüsündeki kitabenin alt kesiminde olması muhtemel tarih satırı, toprağa gömülüdür. İlk satırdan çeşmeyi "Ayşe Hatun"un yaptırdığı anlaşılmaktadır. Köprülü Mehmet Paşa'nın eşi olduğunu bildiğimiz Ayşe Hatun'un⁹⁸⁰ Taşkale Camii ile birlikte Vezirköprü'deki diğer vakıflarının kaydedildiği vakfiyede⁹⁸¹ geçen yapılardan birinin de bu olduğu anlaşılmaktadır. Daha önce değindiğimiz H. Ramazan 1107 / M. Nisan-Mayıs 1696 tarihli, vakfiyeden Ayşe Hanım'ın kasabada ve civar köylerde külliyetli miktarda çeşme yaptırdığı anlaşılmaktadır.⁹⁸² Çeşmenin vakfiyenin düzenlendiği H. 1107 /M. 1696 tarihinde veya birkaç yıl önce yapılmış olabileceği kabul edilebilir. Önünden geçen caddenin zamanla yükselmesiyle büyük kısmı toprak altında kalan çeşme, kendi haline terk edilmiştir.

Mimari ve Süsleme: Çeşme, bugün arkasındaki Kur'an Kursu'nun duvarına bitişiktir. Mevcut haliyle 1.05 x 0.75 m.lik bir alana oturan çeşmenin, üstten 0.45 m. boyunda sıvayla kaplı kesimi, yuvarlak kemerle kuşatılmıştır (Foto.:747), (Çiz.:116-17). İnşa malzemesini gizleyen sıvanın, çeşmeyi korumak için sonradan yapıldığı anlaşılmaktadır.

⁹⁸⁰ Ayşe Hanım hakkında geniş bilgi için Vezirköprü - Kale Camii bahsine bakılabilir.

⁹⁸¹ Vakfiyeye daha önce Vezirköprü - Kale Camii bahsinde değinmiştik.

⁹⁸² Vezirköprü- Namazgâh (Köprülü Mehmed Paşa ?) Çeşmesi bahsine bakılabilir.

VEZİRKÖPRÜ – ÜZÜM HANI ÇEŞMESİ

Katalog No : 3.13.4.
 Çizim No : 118-19.
 Foto. No : 749.
 İnceleme Tarihi : Ağustos 2002, Şubat 2003.

Yeri: Çeşme, Üzüm Hanı'nın avlusunun doğu kolunda, dükkânlarla ahır bölümünün birleştiği kesimde bulunmaktadır (Foto.:749).

Tarihçe: Kitabesi bulunmayan çeşmenin, han ile birlikte 17. yy. sonlarıyla 19. yy. arasında yapılmış olabileceğini düşünmekteyiz. Suyu akmayan ve kendi haline terk edilen çeşme, yıkılmak üzeredir.

Mimari ve Süsleme: Hanın ana girişine bakan çeşme, mevcut haliyle 1.90 x 1.00 m.lik bir alana oturmakta ve 2.20 m.ye kadar yükselmektedir (Çiz.:118-19). Vezirköprü'deki diğer birçok çeşmede olduğu gibi sadece ön yüzünde lülesi bulunan tek cepheli çeşmenin önünde, kesme taştan, dikdörtgen şeklinde, yalın bir yalak bulunmaktadır (Foto.:749). Doğu yanı bu yöndeki dükkânla bitişen çeşmenin sivri kemerle kuşatılan ön yüzünde, ortada tek bir lüle deliği görülür. Lülesi yerinde bulunmayan çeşmede, taşlığa yer verilmemiş, kurnanın yanlarında bulunması gereken testi sekileri ise tahrip olmuştur. Kuşatma kemerinin üstünde kalan kesimi yıkılan çeşmenin, arka ve yan cepheleri sağırdır. Bu kesimlerdeki dolgunun epeyce döküldüğü görülmektedir. Kuşatma kemerinin üzengi hizasının üstünde tuğla, altında ise muhdes sıva görülmektedir.⁹⁸³ Üst kesimlerde yer yer yeni harç ve tuğlalar görülmektedir. Bu durum çeşmenin, basit müdahalelerle ayakta tutulmaya çalışıldığını göstermektedir. Mevcut halde çeşmede herhangi bir süs unsuru görülmez. Aslının da böyle sade olduğu tahmin edilebilir.

⁹⁸³ Muhdes olduğu anlaşılan sıvanın altında, ön cephede üzengi hizasına kadar, benzer çeşmelerde olduğu gibi blok kesme taş kullanılmış olabileceğini düşünmekteyiz. Bu taşların başka yerde kullanılmak için sökülmiş olabileceği akla gelmektedir.

BAFRA – ALİ BEY (CANIKLI ALİ PAŞA) ÇEŞMESİ

Katalog No : 3.13.5.
 Çizim No : 120-122.
 Foto. No : 750-755.
 İnceleme Tarihi : Temmuz 1994, Ağustos 2002

Yeri: Çeşme; ilçe merkezinde, Cumhuriyet Meydanı'nın kuzeyinde Hükümet Konağı'nı önünde yer almaktadır (Foto.:750-51).

Tarihçe: Çeşmenin üzerinde üç kitabe görülmektedir. Bunlardan ikisi güneye bakan ana cephede, diğeri kuzey cephededir.

1- Cephenin üst kesimindeki kitabe 0.58 x 0.72 m. ölçülerinde, taş üzerine, yan yana cetvellerle ayrılmış olarak, ikişerden on altı satır halinde, celi sülüs hatla yazılmıştır. Yüzeyden kabartılan harfler ve cetvelin, siyah, zeminin beyaza boyandığı kitabe metni şöyledir: (Foto.:752)

"جناب آب روی میر الحاج علی کیم / او داون در زماننده محصل جانکی لوا
 قیلوب میر سلیمانیلہ ایمنده اتحاد / بحمد الله کی جانکی قلدیلر معمور سراپا
 دعای خیر استجلاب ایجون بو ماء عطشانہ / مزار آثار خیراته خیریلہ ایلدی پیدا
 زماننده برر خیره موفق اولدیجر جمله / بقا جویان اقبالی رجال جانکی لوا
 بو وادینک آبی بلد صافی جودی اولمغله / ایدوب ناسه سبیل الله عطاشی ایلدی اروا
 بوکون چشمه بنیاد ایندیکم آب فراواندر / کی بویله خیر جاریه موفق ایلدی مولا
 اجابت ایللیه یزدان بحق سورء کوثر / آنک ابنیسنه اجر جزیل بیحساب اعطا
 نالی زیرء مصرعدن چقاردی تاریخن اما / قلدی زولال الحاج علی بک آنی احیا"

*"Cenâb-ı âb-ı rûy-ı Mirü'l-Hâcc Ali kim / O Dâven-i der-zamânında muhassıl-ı Canik-i livâ
 Kılup Mîr Süleyman 'la eyyâmında ittihâd / Bi hamdillâh ki Canik'i kıldılar ma 'mûr serâpâ
 Duâ-yı hayrı isticlâb için bu mâ-ı atşâna / Mezar-ı âsâr-ı hayrata haberiyle eyledi peydâ
 Zamanında birer hayra muvaffak oldular cümle / Bekâ cûyân ikbâli ricâl-i Caniki livâ
 Bu vâdinin âbı beled sâfî cûdî olmağla / İdüb nâsa sebîlü'llah 'atâşî eyledi irvâ
 Bugün çeşme bünyâd itdiğim âb-ı ferâvândır / Ki böyle hayr-ı câriye muvaffak eyledi Mevlâ
 İcâbet eylese Yezdân bi hakki sûre-i Kevser / Anın ebniyesine ecri cezil bi hisab i'tâ
 Nâili zîr-i mısırâdan çıkardı târihin ammâ / Kıldı zulâl el-Hâc Ali Bey anı ihyâ."*

2- Birinci kitabenin altında zarif kaş kemerin çevrelediği kesimde, üstte 0.15 x 0.07 m. ölçülerindeki, küçük bir taş levhada "maşallah" yazılıdır. Altındaki levha yine taş olup 0.52 x 0.31 m. ölçüsündedir. Birinci kitabede olduğu gibi harfler ve cetvellerin siyaha boyanıp, yan yana ikişerden sekiz satır halinde, celi sülüs kabartma harflerle yazılan Osmanlıca kitabe, bir hayli tahrip olmuştur (Foto.:753). Yüzeydeki aşınma ve boyaların dökülmesi kitabeyi okunamaz hale getirmiştir. Okuyabildiğimiz kesimler, birinci satırın ilk kelimesi "Küşâd" ile son satırdaki "sene" ifadelerinden ibarettir.

3- Çeşmenin kuzeye bakan arka cephesinde, ortadaki sivri kemerin üzerinde 0.77 x 0.55 m. ölçüsünde, aynı şekilde taş levhaya kabartma sülüs harflerle yazılmış, cetvellerle ayrılarak, yan yana ikişerli dizilmiş, altı satırlık Osmanlıca kitabenin metni şu şekildedir: (Foto.:754).

"صاحب الخيرات والحسنات حاجى على بيك بو چشم ايتدى بنا / جمله عالم ال اجوب ايلدى اكا دعا جنت
فردوس ايجره مقامن ايليه خدا / شفاعة قيله روز قيامته اكا مصطفى
بو چشم ياپدى ابي اولدى بحريات / كل ايج محمد عشقنه ابي حيات سنه ١١٦٧"

"Sâhibü'l-hayrât ve'l-hasenât Hacı Ali Bey bu çeşme itdi bina / Cümle âlem el açup eyledi âna duâ cennet

Firdevs içre makâmın eyleye Hüdâ / Şefa'at kıla Rûz-ı kıyâmette âna Mustafâ

Bu çeşmi yaptı abı oldu bahrayât / Gel iç Muhammed aşkına âb-ı hayât sene 1167"

Yukarıdaki kitabelerden çeşmenin, Canik muhassılı Hacı Ali Bey tarafından H. 1167 / M.1753–54 yıllarında yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Gayet zarif şiirsel ifadelerin kullanıldığı kitabelerden birincisinde, hem rakamla hem de 15. satırda geçtiği üzere ebced hesabıyla 1167 tarihi düşülmüştür. Üçüncü kitabede, bani ve tarih tekrar edilmiştir. Ancak bunda baninin ünvanı geçmez. Çeşmenin inşa edildiği 1753–54 yıllarında, ağabeyi Süleyman Paşa'yla birlikte Canik Muhassılı olduğu anlaşılan⁹⁸⁴ "Hacı Ali Bey," devrin önemli şahsiyetlerindedir.⁹⁸⁵ Yöreyle ilgili yayınlarda yanlışlıkla 1751 yılına verilen yapının tarihlendirilmesinde, kitabeden hareket edildiği, ancak hatalı hesaplamının tekrar edildiği görülmektedir.⁹⁸⁶ Bunlardan birinde kitabelerden bir ve üçüncü sırada tanıttıklarımızın okunuşları (üçüncü kitabenin son dört satırı

⁹⁸⁴ R. KARAGÖZ, a.g.e., s.12.

⁹⁸⁵ Kuzey ve doğu Anadolu'da yaklaşık elli yıl hakimiyet kuran ayan ailesi Caniklizâdelerin kurucusu olan Paşa, İstanbul'da dergah-ı âli kapıcıbaşılarından Fatsalı Ahmed Ağa'nın küçük oğludur (Mehmed Süreyya, "Ali Paşa (Hacı)" mad., a.g.e., C. 1, s. 286; Ş. ŞEVKET, a.g.e., s. 158; M. GOLOĞLU, a.g.e., s. 85; J. H. MORDTMANN, "Derebeyler" mad., İ. A., C. III, İstanbul, 1993, s. 540; Y. ÖZKAYA, **Osmanlı İmparatorluğunda Ayanlık**, Ankara, 1994, s. 137). Babasının Fatsa ve Terme'de yaptığı zulümler yüzünden, babasıyla birlikte 1741'de Ankara'ya sürülen ve 1748'de ağabeyi Süleyman Paşa ile birlikte tekrar Canik'e gelen paşanın, Canik muhassıllığını bir müddet ağabeyi Süleyman Paşa ile müştereken, 1765'ten sonra ise müstakilen yürüttüğü görülmektedir (R. KARAGÖZ, a.g.e., s. 12). Daha sonra Trabzon Mutasarrıfı (1770'de başlayıp birkaç yıl), Amasya Mutasarrıfı (1772–1775), Trabzon Valisi (1768–74 Osmanlı-Rus Harbi'nin sonlarına doğru başlayıp 1778'e kadar), Erzurum Valisi (1776–77), ikinci kez Trabzon Valisi (1781–84), Sivas Valisi (1778), ikinci kez Erzurum Valisi (1778–79) ve üçüncü kez Erzurum Valisi (1784–85) olarak gördüğümüz Ali Paşa'nın askeri sahalarda, 1768–1774 Osmanlı - Rus ve Osmanlı - İran Savaşlarında çeşitli yararlıklar gösterdiği, Kırım ve Gürcistan'da görevlendirildiği bilinmektedir. Bu arada devlete isyan edip affedildiği ve Çapanoğlu Mustafa Bey'le mücadele içerisinde olduğu da bilinmektedir. Temmuz 1785'de ölen ve "taşra ümerasından farklı aydın bir kişilikle" birlikte, yönetici olarak "acımasız ve zorba" olarak vasfedilen Ali Paşa hakkında bir hayli yaygın bulunmaktadır. Geniş bilgi için bkz. (R. KARAGÖZ, **Canikli Ali Paşa**, Ankara, 2003; Y. ÖZKAYA, "Canikli Ali Paşa", **T.T.K. Belleten**, C. XXXVI, S. 144, Ankara, 1972, s. 483-525; Y. ÖZKAYA, "Canikli Ali Paşa'nın Risalesi "Tedâbirü'l-Gazavat", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, S. 12 - 13, Ankara, 1973, s. 119 - 191; Mehmed Süreyya, "Ali Paşa (Hacı)" mad., a.g.e., C. 1, s. 286; Ö. MERT, "Canikli Hacı Ali Paşa Ailesi", **T.D.V.İ.A.**, C. 7, İstanbul, 1993, s. 151-154; C. TELCİ, "Canik Muhassılı Vezir Elhac Ali paşa'nın 1779 Tarihli Muhallefât Defterleri", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, S. 4, İzmir, 2000, s. 159 - 182. Paşaya ait bir vakfiye tespit edemedik. Görev yaptığı Soğucak ve Anapa'da imar ve inşâ faaliyetleri görülen (Ö.MERT, a.g.m., s. 153) Ali Paşa'nın Samsun'da adıyla anılan bir başka yapı bilinmemektedir.

⁹⁸⁶ S. CEMBELOĞLU-M. CEMBELOĞLU, **İlimiz ve Bölgemiz Samsun Kitabı**, s. 70; H. YİĞİT, **Bafra Tarihi**, s. 35; İ. ÇAKAN, a.g.e., s. 463; **Geçmişten ...**, s. 76; R. GÖKÇEN- O. YALÇIN, a.g.e., s. 70; **Samsun Turizm Envanteri 2002**, s. 108.

eksik olarak) yayınlanmıştır.⁹⁸⁷ Çeşmenin üzerinde yeni metal bir levhada, yapının 1982 yılında restore edildiği kayıtlıdır.⁹⁸⁸ Çeşme bugün, nispeten iyi durumdadır.

Mimari ve Süsleme: Tüm cepheleri muntazam kesme taş⁹⁸⁹ işçilik gösteren yapı, 3.75⁹⁹⁰ x 4.90 m. ölçüsünde, dikine dikdörtgen bir alana oturmaktadır (Çiz.:120). Meydana bakan revaklı asıl cephe ile kuzeye bakan arka cephesinde, lülelere yer verilen çeşmenin yan cepheleri sağır tutulmuştur (Foto.:750-51). Çevresinin zamanla yükselmesiyle yalak kısmı zemine gömülü kalmış, bu da çeşmeye basık bir görüntü vermiştir⁹⁹¹.

Batı cephesinde, çeşmenin yarı boyuna kadar yükselen bir su kulesi, doğuda ise duvarların üst hizasında sivri kemerli bir pencere açıklığı görülmektedir. Pencereden bakılınca çeşmenin haznesinin kubbeyle örtülü olduğu görülmektedir. Kubbe dışta, düz damla örtülerek dışa yansıtılmamıştır.

Çeşmenin en ilgi çekici cephesi olan güney cephe önünde, 1.65 m. derinliğinde, yekpare sekizgen sütunların taşıdığı üç yana yuvarlak kemerlerle açılan, üstü küçük bir beşik tonozla örtülü, zarif bir revak yer alır (Çiz.:121). Kemerlerin ince silmelerle kuşatılarak hafifçe vurgulandığı dikkat çeker. Köşeleri pahlanarak genişleyen sütun başlıkları, üst üste bindirilen silmelerle hareketlenerek, ince mukarnaslı bir diziyile son bulmaktadır.⁹⁹² Cephenin iki yanında sütunların karşısına yerleştirilen yarım sekizgen sütuncelerin başlıklarında, ayrı dekor görülmektedir. Sütunlara binen yuvarlak kemerlerden yandakiler gayet küçük, öndeki yüksek ve genişçe tutulmuştur. Cephe, dört sıralı profilli, taş bir kornişle son bulmaktadır. Tüm cepheyi dolanan ve yüzeyden hafifçe taşırılan kornişin benzeri, su kulesinde de görülür.

Revak içinde kalan cephenin ortası, hafif içe çekilmiş ve zemine, basit dikdörtgen bir yalak yerleştirilmiştir. Zamanla yükselen zemine gömülen yalak, zor fark edilmektedir. Cephenin ortasında bir lüle yer verilmiştir. Cephede bir taslık bulunmayışına bakarak, bugün zincirle asılan metal tasla su içilen düzenin, orijinalde de bu şekilde olması gerektiğine hükmedebiliriz. Üstü zarif bir kaş kemerle bitirilen nişin içinde, ikinci sırada tanıttığımız kitabe yer almaktadır. Nişi çeviren kaş kemerin üzengi hizasında başlayan ince silmeler, cephenin yukarısına çıkarak, büyük bir panoyu çevreler (Foto.:755). Silmelerin içinde, sırt sırta vermiş altlı üstlü dizilmiş “C”lerden oluşan geometrik bir bordür görülmektedir. Bordürün içinde kalan saha, iki bölüm halinde değerlendirilmiştir. Üstte ortada birinci sırada tanıttığımız kitabe, altta kaş kemerin köşelerini değerlendiren bitkisel bir dekor yer alır. İnce silmelerle sarılan

⁹⁸⁷ **Geçmişten** ..., s. 76. Kitabelerin okunuşunda küçük bazı farklar görülmektedir.

⁹⁸⁸ Hüseyin Bey Çeşmesi'nde olduğu gibi Türk Hava Kurumu Bafra Şubesi Başkanı Orhan ATMACA Bey'in öncülüğünde, İmar Bankası Bafra Şubesi'nin desteğiyle yapıldığını öğrendiğimiz restorasyonda, geneli itibariyle sağlam durumdaki çeşmenin çevre düzenlemesinin yapılarak, yüzeyinin temizlenmek suretiyle bakıma alındığını, orijinal doku ve bezemelere müdahale edilmediğini Orhan Bey'den öğrenmiş bulunuyoruz. 1994 yılındaki araştırmamız sırasında yapının arkasındaki Hükümet Konağı'nın yarım boy avlu duvarları çeşmeye batı ve kuzey yönde 1-2 m. kadar yakın bir vaziyette idi. 2002 yılında bunların geri çekildiğini gördük. Sevindirici bir başka gelişme çeşmenin doğu cephesinin dibindeki üç unsurun (trafik levhası, çöp ve aydınlatma direği) kaldırılması olmuştur.

⁹⁸⁹ Açık sarı renkli kalker cinsi taşın rengi zamanla koyulaşmış, yer yer kararmıştır.

⁹⁹⁰ Bu ölçüye çeşmenin solundaki su kulesi dahildir.

⁹⁹¹ Çevresi zamanla yükselen çeşmenin bundan 0.40 – 0.50 m. daha uzun olduğu tahmin edilebilir. Mevcut halde yapı 3.55 m. yüksekliktedir.

⁹⁹² Sütun altlıkları yükselen zemine gömülü kalmıştır.

kitabeliğin etrafını, prizmatik üçgenlerin kabartıldığı dar bir bordür kuşatır. Kaş kemerin köşelerinde, içi ince oymalarla bezenmiş, kaide, sap, gövde ve boynuyla işlenmiş zarif bir ibrikten çıkan, çiçek ve yapraklarla bezeli ince dallar görülür (Foto.:755). Kemerin iki yanında büyük ölçüde simetrik olarak işlenen kompozisyonda dallar, kemer kaşına uyarak içe doğru yönelmiştir. Sağdaki ibriğin soldakine nispetle biraz daha yukarıda bulunduğu ve altında altı yapraklı bir rozete yer verildiği dikkat çeker.

Ön cepheye nazaran daha sade tutulan arka cephe, öndeki gibi köşelerde yarım sekizgen sütuncelere oturan genişçe bir yuvarlak kemerle kuşatılmıştır (Foto.:751), (Çiz.:122). Kemerin içinde kalan alan, ince, dört yarım sekizgen sütunceye oturan, üçlü kaş kemerli, yüzeysel nişlerle değerlendirilmiştir. Ortasında şimdi yeni bir musluk takılan, tek lüleli çeşmenin yeni yalağının yerindeki orijinalinin, ön cephede olduğu gibi, zamanla yükselen zemine gömüldüğü anlaşılmaktadır. Köşelerdeki sütuncelerin, köşeleri pahlanarak genişleyen başlıkları, ön cephelerdekilerle aynıdır. Ortadaki ince silmelerle kuşatılarak vurgulandığı kemerler, esasen iki blok kesme taşın, kemer formu verilerek kesilmesiyle oluşturulmuştur. Silmeler yukarıya dönüp köşelerde üçüncü sırada tanıttığımız kitabeyi çevreler. Çeşmenin yan cepheleri yalın tutulmuştur. Çeşme, Türk baroğu devrinde yapılmış olmakla birlikte, bezemesinde klasik üslubun izleri görülmektedir.

BAFRA – KADI ÇEŞMESİ

Katalog No : 3.13.6.
 Çizim No : 123-24.
 Foto. No : 756-757.
 İnceleme Tarihi : Ağustos 1994, Temmuz 2002.

Yeri: Çeşme; ilçe merkezinde, Hacı Nabi Mahallesi'nde, Çarşı Camii'nin 40–50 m. kadar güneyinde bulunmaktadır (Foto.:756).

Tarihçesi: Çeşmenin üzerinde, mermer üzerine celi nesih hatla hafif kabartılarak yazılmış, dört satırlık 0.70 x 0.42 m. ebadında bir inşa kitabesi bulunmaktadır. İstifi ve hattı acemice görünen, sağında iki yanı zincirek oymalı bir ayyıldız kabartılan kitabenin metni şöyledir: (Foto.:757).

"ایجنه عافیت

کچنه سلامت

صاحب الخیرات قاضی علی افندی

سنة ۱۱۹۴"

"İçene âfiyet / Geçene selamet / Sahibü'l-Hayrat Kadı / Ali Efendi⁹⁹³ / Sene 1194."

Kitabeden çeşmenin H.1194 / M. 1780 yılında, Kadı Ali Efendi tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır. Yerel bazı yayınlarda yapının, Kadı Ali Efendi tarafından 1778 yılında yaptırıldığı şeklindeki kayıt tekrar edilmektedir.⁹⁹⁴ 1994 yılındaki ziyaretimizde çeşmenin düzgün kesme taş cephesinin büyük bölümü sıvayla kaplıydı. Ancak 2002 yılında çeşmenin iki renkli mermerle kaplandığı görülmüştür.⁹⁹⁵

Mimari ve Süsleme: Eski bir binanın güney cephesine bitişen çeşme, üç yandan cadde ve sokaklarla çevrilidir (Foto.:756), (Çiz.:123-24). Duvar yüzeyinden hafif ileri çıkan, dört plastırın belirlediği cephenin ortasında, tek lüle açıklığı ve küçük çanak şeklinde bir yalak yer alır. 3.50 m. genişliğinde 1.90 m. yüksekliğindeki tek cepheli çeşmenin, üst ve ortasındaki profilli yatay silmeler, plastırların yüzeyde bıraktıkları dikine tesiri yatay olarak karşılayarak, devrin barok üslubunu yansıtmaktadır. Hâlihazırda yeni bir musluk konulan lüle deliğinin altındaki mermer yalak, 0.52 m. çapında etrafı firfırlı yekpare bir elemandır.

⁹⁹³ Bu satırın Sahibü'l hayrat Ali Efendi kıldı vasiyet" şeklinde okunduğu görülmektedir (**Geçmişten** ..., s. 77). Ancak kitabe bu okunuşa uymamaktadır.

⁹⁹⁴ S. CEMBELOĞLU - M. CEMBELOĞLU, **İlimiz ve Bölgemiz Samsun Kitabı**, s. 70; H. YİĞİT, Bafra, s. 35; **Geçmişten** ..., s. 77; R. GÖKÇEN- O. YALÇIN, **a.g.e.**, s. 70; **Samsun Turizm Envanteri 2002**, s. 108. Hicri 1193 yılını miladiye çevirirken 1778 şeklinde yapılan hatanın, yukarıdaki yayınlarda tekrar edildiği görülmektedir.

⁹⁹⁵ Orijinal kitabenin altında "Bafra Belediyesi tarafından restore edilmiştir. 1997" yazılı yeni yazıt bu yenilemeye işaret etmektedir. Daha önce sağ tarafı kısmen sıva altında kalmış olan orijinal kitabenin, 1997'de açığa çıkarıldığı görülmektedir. Mermer kaplama orijinal kesme taş yüzeye giydirilirken form bozulmamış, ancak değişen malzeme sebebiyle yepyeni bir görüntü belirmiştir.

BAFRA – TAŞLI (KURU / HAZİNE DÂRZÂDE AHMED BEY) ÇEŞMESİ

Katalog No : 3.13.7.
 Çizim No : 125-26.
 Foto. No : 758-759.
 İnceleme Tarihi : Ağustos 1994, Temmuz 2002.

Yeri: Çeşme; ilçe merkezinde, Hacı Nabi Mahallesi'nde, Hacı Baş Sokağı üzerindedir (Foto.:758).

Tarihçe: Çeşmenin üzerinde 0.40 x 0.35 m. ölçülerinde, kesme taş üzerine, cetvellerle ayrılan dört satır halinde, kabartma celi talik hatla yazılan Osmanlıca bir inşa kitabesi bulunmaktadır. Kitabenin metni şöyledir: (Foto.:759).

"درکاه عالی قبوجی باشیلرندن
 بافره اعیانی خزینه دار زاده
 نجابتلو احمد بك افندی
 حضرتلرینک خیراتی فی سنة ۱۲۵۶"

*"Dergâh-ı âli kapucubaşlarından
 Bafra a'yamı Hazinedârzâde
 Necabetlü Ahmed Bey Efendi
 Hazretlerinin hayratı. Fi sene 1256."*⁹⁹⁶

Kitabeden çeşmeyi H. 1256 / M. 1840 – 41 yılında, Bafra Ayanı Hazinedârzâde Ahmed Bey'in yaptırdığı anlaşılmaktadır. Suyu akmayan çeşmenin yalağı, yolun altında kalmıştır.

Mimari ve Süsleme: Ön cephesi kuzeye bakan 2.80 x 2.75 m. ölçüsünde küçük bir alana oturan dört cepheli çeşme, içten beşik tonozla örtülüdür (Çiz.:125-26). Tonozun üst kısmının sonradan yıkıldığı ve beton tabliye atılarak, iki yana eğimli kırma dam şeklini aldığı görülmektedir (Foto.:758). Tek cephesinde musluk bulunan çeşmenin aynı cephesinde, sol yanda küçük bir su kulesi bulunmaktadır. Su kulesinin üstten 0.60 m.lik eki beton olup yenidir. 2.50 m.ye kadar yükselen yuvarlak kemerle kuşatılan ön cephede, ortada bir lüle deliği, üstünde ise kitabe bulunmaktadır. Kemer üzengi hizasındaki iki ince silme ön cephede yatay bir tesir bırakır. Diğer cepheler sağır olup, güneye bakan arka cephede, üst hizada su haznesinin örtüsünü görebildiğimiz küçük bir açıklık vardır. Dıştan sıvayla kaplanan duvarlarda, ön cephede dökülen bazı kesimlerin altında, kesme taş kaplama görülmektedir. Son derece yalın tutulan çeşmede, süsleme unsuru görülmez.

⁹⁹⁶ Tarih kısmında en altta köşede "nun" olabilecek bir harf görülmektedir.

BAFRA – MESCİT (HAZİNE DÂRZÂDE AHMED BEY) ÇEŞMESİ

Katalog No : 3.13.8.
 Çizim No : 127-28.
 Foto. No : 760-761.
 İnceleme Tarihi: : Temmuz 1994, Ağustos 2002.

Yeri: Çeşme, ilçe merkezinde Müftü Mescidi'nin avlusunda bulunmaktadır (Foto.:760). Çeşmenin vaktiyle mescidin önünde yol kenarındayken, eski ahşap mescidin yıkılıp şimdiki kâgir yapının yapıldığı 1964 yılında⁹⁹⁷ şimdiki yerine taşındığı bildirilmektedir.⁹⁹⁸

Tarihçe: Çeşmenin üzerinde 0.40 x 0.33 m. ölçülerinde, kesme taş levhaya, kabartma celi tâlik hatla yazılmış, dört satırlık Osmanlıca bir inşa kitabesi bulunmaktadır. Satırların cetvelle ayrıldığı kitabe şöyledir: (Foto.:761).

"درگاه عالی قیوجی باشیلرندن
 باقره اعیانی خزینه دار زاده
 نجابتلو احمد بك افندی
 حضرتلرینک خیراتی فی سنة ۱۲۵۶"

*"Dergâh-ı âli kapucubaşlarından / Bafra a'yanı Hazinedârzâde
 Necabetlü Ahmed Bey Efendi / Hazretlerinin hayratı. Fi sene 1256."*⁹⁹⁹

Kitabeden anlaşıldığı üzere çeşme, H.1256 / M.1840–41 yılında, Bafra Ayanı Hazinedârzâde Ahmed¹⁰⁰⁰ Bey tarafından yaptırılmıştır. Ahmed Bey'in Samsun'un da içinde bulunduğu Kuzeydoğu Anadolu dolaylarında 18. yüzyıl ortalarından itibaren hâkimiyet kuran ayan ailesi Hazinedârzâdelerden¹⁰⁰¹ olduğu anlaşılmaktadır. Aynı şahsın, bir sonraki yapıda göreceğimiz çeşmenin de banisi olduğu, çeşmedeki benzer kitabeden anlaşılmaktadır.

Mimari ve Süsleme: Çeşme; yeni mescidin önündeki yeni bir duvara bitişik olup, duvardan 0.35 m. kadar ileri fırlayan, 2.52 m. genişlikte, 1.75 m. yüksekliğinde, tek cepheli, basit bir düzenleme gösterir (Foto.:760), (Çiz.:127-28). Düzgün kesme taş işçiliğinin görüldüğü çeşmenin alt kesimi, yeni fayans karolarla kaplı olup önündeki yalak, oturaklar ve modern usulle yapılmış, su tesisatı yenidir. Taşınma sırasında orijinalliğini büyük ölçüde koruduğunu düşündüğümüz üst yapıyı üç yandan, sade bir silme çevrelemektedir. Ortası sivri kemerle kuşatılan kemerinin altında sözünü ettiğimiz kitabe, kitabenin altında ise basit bir taşlık görülmektedir. Yüzeyden 0.10 m. kadar içe giren küçük bir nişçikten ibaret taşlığın çevresi, baklava dilimi şeklinde, çizikleme usulüyle yapılmış, geometrik bir bordürle kuşatılmış olup, üstünde zarif bir kaş kemer, yanlarında ise karşılıklı, simetrik birer bitki motifi yer alır. Yüzeyden çok hafif kabartılan badem şeklinde yapraklı tepesi, zarif bir çiçekle son bulan bitki, yarı natüralist bir üslupla işlenmiştir. Taşlığın altında üst üste bindirilmiş yatay silmeler yer alır.

⁹⁹⁷ Tarihi çevre sakinlerinden öğrendik.

⁹⁹⁸ H. YİĞİT, **Bafra Tarihi**, s. 35; **Geçmişten**..., s.77. Çevre sakinleri çeşmenin eskiden Müftü Mescidi'nin doğusunda olup duvarına bitişik olduğunu bildirmişlerdir.

⁹⁹⁹ Tarih kısmında sene kelimesinin "nun" harfinin altında, bir "lam" harfi görülmektedir. Bunun aya işaret edebileceği akla gelirse de Hicri aylarda Lâh harfiyle başlayan bir ay yoktur.

¹⁰⁰⁰ Çeşitli yayınlarda kitabede geçen "Ahmed" ismi -Taşlı (Kuru) Çeşmede de olduğu gibi- "Hamdi" şeklinde okunmuştur. H. YİĞİT, **Bafra Tarihi**, s. 35; **Geçmişten**..., s. 77.

¹⁰⁰¹ Kurucusu Canikli Hacı Ali Paşa ile başlayan ayan ailesi hakkında geniş bilgi için bkz. Ö. MERT, "Canikli Hacı Ali Paşa Ailesi" mad., **T.D.V.İ.A.**, C.7, İstanbul, 1993, s. 151.

SAMSUN – HAMİDİYE ÇEŞMESİ

Katalog No : 3.13.9.
 Çizim No : 129-130.
 Foto. No : 762-764.
 İnceleme Tarihi : Temmuz 1994, Ağustos 2002.

Yeri: Çeşme; şehir merkezinin kuzeybatısında, Hançerli Mahallesi sınırlarında, çevre yolunun 10–15 m. kadar sahil tarafında, eski şehir stadyumunu yanında bulunmaktadır¹⁰⁰² (Foto.:762).

Tarihçe: Çeşmenin çevre yoluna bakan güney yüzünde duvarların üst kesiminde, beyaz mermer üzerine yazılan, üstü tuğralı, alt kesimi kartuşlar içerisine alınarak, iki sıra halinde, dört satır olarak, celi talik hatla yazılmış bir inşa kitabesi bulunmaktadır (Foto.:763-64). 0.92 x 0.72 m. ölçüsündeki kitabenin ortasında görülen kırık¹⁰⁰³ ve ilk satırdaki bilinçli kazıma, kitabenin tam olarak okunmasını engellemektedir.

"اقتفا حضرت عبد الحميد خان اثرينه
 چشمه انشا ايديلر صامسونده كي عطشانه ده
 موصولون صای قاچ ايسه طرح ات...ل تاريخيني
 چشمه ي ياپدي حكومت سايه شاهانه ده ۱۳۰۹"

“{Tuğra} Elgazi

İktifa Hazreti Abdülhamid? Han eserine

Çeşme inşa ettiler Samsun'daki 'atşâna

Musluğun say kaç ise tarh it.... Tarihini

Çeşmeyi yaptı hükümet saye-i şahanede, 1309”

Kitabedeki tuğra ve ifadelerden açıkça anlaşılacağı üzere, çeşmeyi Sultan II. Abdülhamid¹⁰⁰⁴ H. 1309 / M. 1892 yılında yaptırmıştır. Eski şehir stadyumunun yanında bulunduğundan halkın “Stad Çeşmesi” adıyla andığı yapıdan, söz eden yöreyle ilgili bazı yayınlarda yapının kitabesinde hatalı bir şekilde “Alamderzâde Hafız Mehmed Aziz Hayratıdır”

¹⁰⁰² Çeşmenin vaktiyle deniz kenarında bulunduğu, sonradan denizin doldurulmasıyla şehirden birkaç yüz metre uzakta kaldığı görülmektedir.

¹⁰⁰³ Kitabedeki kırığın, çeşmenin yolun karşı yakasındaki asıl yerinden buraya taşınırken olmuş olabileceği akla gelmektedir.

¹⁰⁰⁴ Osmanlı İmparatorluğu'nun otuz dördüncü padişahı olan Sultan II. Abdülhamid 1842'de doğmuş, 1876–1909 arasında saltanatta bulunmuştur. Siyasi, askeri, ekonomik alanda birçok yenilik ve başarıları bulunan Sultan Abdülhamid'in, hukuk, idari, eğitim, bayındırlık gibi alanlarda birçok kurumun temelini attığı görülmektedir. Mekteb-i Mülkiye, Mekteb-i Hukuk, Sanayi-i Nefise Mektebi, Hendese-i Mülkiye, Darü'l-Muallimin-i Âliye, Halkalı Ziraat Mekteb-i Âlisi, Maliye, Deniz, Ticaret, Orman, Maadin, Eczacı, Baytar, Dilsiz ve Ama Mektepleri, Darü'l-Muallimat Kız ve Erkek Sanayi, fen ve edebiyat fakültelerinden oluşan Darü'l-fünun, Darü'l-feyz, Burhan-ı Terakki, Numune-i İrfan gibi özel okullar, Müze-i Hümayun, Askeri Müze, Bayezid Kütüphane-i Umumisi, Yıldız Arşivi ve Kütüphanesi, Hazine-i Evrak, Haydarpaşa Tıbbiyesi, Şişli Etfal Hastanesi, Darü'l-Aceze, Tahrir-i Nufus, Ticaret ve Sanayi Odaları, Menafî Sandıkları, Ticaret Bankası, Feshane, Hereke, Yıldız Çini Fabrikaları, Tekauğ Sandığı hep Abdülhamid zamanında tesis edilen kurumlardır. Yeni kurumların haricinde padişahın birçok kurumunu modernize ettiği de bilinmektedir. İmparatorluğun buhranlı ve hareketli dönemlerinde saltanat süren padişahın umumen yoldan mahrum Anadolu'da bir “şose şebekesi” meydana getirdiği, Hicaz ve Basra'ya kadar telgraf hattı çektiği, çeşitli şehirlerde atlı ve elektrikli tramvaylar, düzenli rıhtımlar, Rumeli demiryollarının büyük kısmını yaptırdığı, birçok tarihi eseri onarttığı, başta İstanbul olmak üzere imparatorluğun çeşitli şehirlerinin ve tarihi eserlerin fotoğraflarını ihtiva eden çok değerli bir albümler koleksiyonu (“Abdülhamid Albümü”) hazırlattığı bilinmektedir (C. KÜÇÜK, “Abdülhamid II” mad., **T.D.V.İ.A.**, C. I, İstanbul, 1988, s. 216-24; N. SAKAOĞLU, “Abdülhamid II” mad., **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, C.I, İstanbul, 1999, s. 52-56; N. SAKAOĞLU, “Abdülhamid II” mad., **D.B.İ.A.**, C. I, İstanbul, 1993, s. 38-42; A. H. ONGUNSU, “Abdülhamid II” mad., **İ. A. C. I**, İstanbul, 1993, s. 76-80.

yazısının bulunduğu belirtilmekte ve yapı bu şekilde adlandırılmaktadır.¹⁰⁰⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan H. 25 Zilkade 1308 / Haziran 1891 tarihli bir belgede¹⁰⁰⁶ “Samsun civarında zuhur eden tatlı su için yaptırılan çeşmenin “Hamîdiye Çeşmesi” olarak isimlendirilmesi”, H. 28 Ramazan 1309 /M. Mart 1892 bir diğer belgede¹⁰⁰⁷ ise “Hamîdiye namıyla inşa kılınan çeşme üzerine konulmak üzere Turuk-ı Meabir Müdürü Fikri Efendi'nin kaleme aldığı tarih hakkında malumat” şeklindeki ifadeler, yapının ismi ve tarihini kitabedeki gibi belgelemektedir. İkinci belgeden kitabe metninin “Turuk-ı Meabir Müdürü Fikri Efendi” tarafından kaleme alındığı anlaşılmaktadır. Kitabede ebced usulünde tarih düşüldüğü de görülmektedir. Kitabe ve belgelere göre Sultan II. Abdülhamid tarafından yaptırıldığı kesin olduğuna göre, yapının, “Hamîdiye” veya “II. Abdülhamid Çeşmesi” adıyla anılması gerekir. Çeşmenin, eskiden yolun karşı tarafındayken sonradan şimdiki yerine taşındığı anlaşılmaktadır.¹⁰⁰⁸ Bugün şehir şebeke suyu bağlanan çeşme, faaldir.

Mimari ve Süsleme: Yoldan 0.40 m. kadar aşağıda kalması, çeşmeye basık bir görüntü vermektedir (Foto.:762). 2.35 x 2.35 m. ölçülerinde ve 3.05 m.ye kadar yükselen, dört cepheli çeşme, kasnaksız küçük bir kubbeye örtülüdür¹⁰⁰⁹ (Çiz.:129-30). Güneye bakan cephesinde iki lüle¹⁰¹⁰ bulunan çeşmenin yalağı betonarmedir.

Köşelerde ve cephe ortalarında, basık kör kemerlerle birbirine bağlan plasterlerin belirlediği cephelerin görüntüsü, birbirinin aynıdır. Plasterlerin üstünde, önce minik dendan dizilerinden oluşan bir firiz, sonra üst üste genişleyen profilli silmeler, sonra içe çekilen yalın bir kuşak, en üstte ise yine bir silme grubu görülür (Foto.:762). Kubbede, dilimli bir tepelik yer alır. Birinci silme dizisi hizasına konulan kitabenin üst yarısı, kornişi aşarak kubbenin yarı yüksekliğine kadar uzanır. Kitabedeki tuğrayı çevreleyen zarif hilâlin iki yanında, karşılıklı simetrik işlenen, devrin ampir üslubunu yansıtan iri plastik ifadeli, kıvrık dal, stilize yaprak ve çiçekler kabartılmıştır (Foto.:763). Kubbe de dahil olmak üzere çeşmenin cephelerinde, gri renkli, bir cins kum taşı kullanılmıştır. Oldukça düşük kaliteli taşın muntazam kesildiği görülmektedir.¹⁰¹¹

¹⁰⁰⁵ **Geçmişten ...**, s. 54; B. SARISAKAL, ... **Birinci Kitap**, s. 131. Kitabede böyle bir ifade geçmemektedir. Diğer yayınlarda “Stad Çeşmesi” adıyla geçen yapının H. 1309'da yapıldığı şeklinde bir kayıt düşülmüştür. H. YİĞİT, Samsun, s. 90; **Samsun Turizm Envanteri 2002**, s. 38.

¹⁰⁰⁶ B.O.A., İDH., d.n. 1231, g.n. 96431.

¹⁰⁰⁷ B.O.A., İDH., d.n. 1248, g.n. 97768.

¹⁰⁰⁸ **Geçmişten ...**, s. 54.

¹⁰⁰⁹ Yapının su haznesini gösterecek bir açıklık bulunmadığından çizimde duvar kalınlığını tahmini gösterdik.

¹⁰¹⁰ Çeşmede bunların haricinde lüle görülmez.

¹⁰¹¹ Genelde büyük levha halindeki taşların üzerinde, taş sırası gibi bir görüntü veren yatay ve dikey çizgiler dikkat çeker.

SAMSUN – FAZIL KADI ÇEŞMESİ

Katalog No : 3.13.10.
 Çizim No : 131-32.
 Foto. No : 765.
 İnceleme Tarihi : Ağustos 2002.

Yeri: Çeşme; şehir merkezinde, Pazar Mahallesi'nde, Pazar Camii'nin 100 m. kadar batısında, Fazıl Kadı İlköğretim Okulu'nun (İbtidâî Mektebi)¹⁰¹² avlu duvarının dış yüzünde bulunmaktadır (Foto.:765).

Tarihçe: Okulun deposunda bulunan mektebe ait inşa kitabesinde“ibtidâî mektebi 1 Safer sene 1319” (20 Mayıs 1901) yazılıdır. Mimari ifade ve bezeme açısından birbirleriyle uyumlu ve benzer olan yapıların, kitabede geçen 1901 yılında, birlikte inşa edilmiş olabileceklerini düşünmekteyiz. Yöreyle ilgili bazı yayınlarda¹⁰¹³ adından söz edilen çeşmenin önündeki caddenin zamanla yükselerek, çeşme yalağını gizlediği görülmektedir. Suyu akmayan çeşmenin önüne, belediye tarafından küçük modern bir çeşme yapılmıştır.

Mimari ve Süsleme: Avlu duvarından 0.10 m. kadar ileri çıkıntılı plastırlarla sınırlanan tek cepheli çeşmenin genişliği, 2.78 m., yüksekliği 3.35 m.dir. Çeşme, düzgün, kirli beyaz kesme taşla inşa edilmiştir (Çiz.:131-32). Altlık ve başlıkları, üst üste bindirilen profilli silmelerle beliren plastırların üstünde, yan yana küçük profilli konsollar ve üst üste bindirilmiş profilli silmeler yer alır (Foto.:765). Çeşmenin üstünde, genişçe, kaş kemer formu çizen bir taç görülür. Tacın iki yanında kum saatlerini andıran vazo benzeri motifler, içinde ise ikisi iri ve oval diğeri yuvarlak ve küçük olmak üzere üç çelenk yer alır. Ortasında 0.72 x 0.64 m. ölçülerinde boş bir kitabeliğe yer verilen tacın üçgen tepeliğinde, ters duran lâleyi andıran stilize bir motif kabartılmıştır. Plastların arası, birbirinin simetriği, iki ayrı pano gibi düzenlenmiştir. Kör yuvarlak kemerle çevrili, sonradan kapanan lüle deliklerinin bulunduğu alt kesimde, iri stilize, kıvrık dal ve yapraklardan oluşan bitkisel bir dekor yer alır (Foto.:765). Bunun üstünde yan yana dizili baklava dilimleri, ortaları iri fiyonklu yatay “S” şeklinde stilize kıvrık dallar ve bunlara asılan palmet ve kenger yaprakları görülür. Bunların yakın bir benzeri mektebin pencerelerini sınırlayan plastların başlıklarında da görülmektedir.

¹⁰¹² Yapının “Dede Avlu Mektebi” adıyla da bilindiği anlaşılmaktadır. **Geçmişten** ..., s. 55.

¹⁰¹³ Bunlardan birinde kitabeye değinmeden çeşmenin H. 1319'da inşa edildiği, diğer ikisinde, okulun deposundaki H. 1319 tarihli kitabenin çeşmeye ait olduğunu kaydetmiştir. Kitabedeki ifadeler kitabenin mektebe ait olduğunu göstermektedir. H. YİĞİT, **Samsun**, s. 90; **Geçmişten** ..., s. 55; B. SARISAKAL, ... **Birinci Kitap**, s. 131.

BAFRA – HÜSEYİN BEY ÇEŞMESİ

Katalog No : 3.13.11.
 Çizim No : 133-34.
 Foto. No : 766-773.
 İnceleme Tarihi : Ağustos 1994, Temmuz 2002.

Yeri: Çeşme; ilçe merkezinde, Cumhuriyet Mahallesi'nde, Tarihi Askerlik Şubesi'nin karşısındaki meydanda bulunmaktadır (Foto.:766-67).

Tarihçesi: Çeşmenin iki inşa kitabesi vardır.

1-Birinci kitabe, çeşmenin güney cephesinde, yüzeyden hafif kabartılan celi sülüs hatla Osmanlıca yazılmıştır (Foto.:768). Üstte, dairevi istif edilmiş “*Maşallah*” altında ise, dörtgen bir kartuş içinde H. “1326” (M. 1908–09) yazılıdır.

2- Kuzey cephenin ortasında, duvar yüzeyine gömülü 0.38 x 0.53 m. ölçüsünde kesme mermer üzerine, cetvellerle ayrılan üç satır halinde celi talik harflerle kabartılarak yazılan Osmanlıca kitabe şöyledir: (Foto.:769).

"بافره اشرفندن قران اصماز زاده حاجی
 عبد الرحمن اغانك مخدومی مرحوم
 حسین بك اثر خیریدر ۱۵ رجب سنة ۱۳۲۷"

“*Bafra eşrafından Kazan Asmazzâde Hacı
 Abdurrahman Ağa'nın mahdumu merhum
 Hüseyin Bey'in eseri hayırdır. 15 Receb sene 1327.*”

Kitabelerden çeşmenin H. 1326–1327 / M.1908–09 yıllarında, Bafra eşrafından Kazan Asmazzâde Hacı Abdurrahman Ağa'nın oğlu Hüseyin Bey tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır.¹⁰¹⁴ Bafra'nın tanınmış ailelerinden biri olduğu belli olan Hüseyin Bey¹⁰¹⁵ hakkında bir bilgi edinemedik. Yöreyle ilgili bazı yayınlarda yapıdan söz edilmektedir.¹⁰¹⁶ Üzerindeki yeni bir yazıttan çeşmenin 1985 yılında restore edildiği anlaşılmaktadır.¹⁰¹⁷

Mimari ve Süsleme: Her biri 2.10 m. genişliğindeki cephelerden oluşan altıgen plânlı çeşme, 3.75 m. çapında bir alana oturmaktadır. 0.50 m. yüksekliğinde, altıgen bir kaide üzerinde 4.35 m.ye kadar yükselen yapı, dıştan kırık piramidal, altı köşeli bir çatıyla örtülmüştür (Foto.:766), (Çiz.:133-34). Cephelerde çeşmenin su haznesini görebileceğimiz bir açıklık bulunmadığından, haznenin iç örtüsünün şeklini bilemiyoruz. Çatının kuruluşu ve strüktürüne

¹⁰¹⁴ H. 1327 tarihli ikinci kitabede merhum olarak geçen baninin bir önceki kitabede geçen H. 1326'da çeşmenin inşasını başlatıp bitirdiği, ikinci kitabenin yazıldığı 1909'da önce de vefat etmiş olabileceği akla gelmektedir. Nitekim kuzey doğu cephedeki içi boş kitabeliğin bu sebeple yarım kalmış olabileceği düşünülebilir.

¹⁰¹⁵ Çevre sakinlerinden “Çelebizâde Hüseyin Bey'in” çeşmeyi özellikle mahallenin ortasında yaptırdığı şeklinde bir rivayeti burada aktarmayı uygun gördük. Zira çeşme bugün de benzer bir konumda birkaç mahallenin birleştiği işlek bir meydandadır.

¹⁰¹⁶ Bunlardan birinde kitabelerin yayınlanıp yapının kısa bir tanıtımının yapıldığı görülmektedir. (**Geçmişten ...**, s. 77). Diğerinde sadece yapının ismiyle -kitabeye değinilmeden- tarih verilmiştir. (**Samsun Turizm Envanteri 2002**, s. 108).

¹⁰¹⁷ Çeşmenin doğuya bakan cephesinde metal bir levha üzerinde Latin harflerle yazılmış bulunan “Bu çeşme 1985 senesinde Türk Hava Kurumu Bafra Şubesi tarafından restore ettirilmiştir” şeklindeki ifadelerden yapının bu tarihte restore edildiği anlaşılmaktadır. Kurumun uzun yıllar Bafra Şubesi başkanlığını yapan ve restorasyonu organize ettiğini öğrendiğimiz Orhan ATMACA ile yaptığımız görüşmede, kendisinden restorasyonda çeşmenin orijinal yapısına hiç dokunulmadan bakım ve çevre düzenlemesi yapıldığını öğrendik.

bakarak ahşap olabileceğini düşünebiliriz. Çatının saçakları 0.80 m. taşırılarak, hem zarif bir görünüm sağlamış, hem de yapıyı, yağmur sularından korumuştur. Saçağın kenarlarını, firfırlı ahşap bir damlalık dolandır (Foto.:767). Çeşmenin düzgün kesme taş cephelerinde görülen gri tonlu yağlı boyanın altından yer yer orijinal doku görülmektedir.¹⁰¹⁸

Cephelerin üçünde lüle deliği ve birer yalağa yer verilirken aralarında kalan diğer cephelerde bunlar görülmez. Köşelerde gövde boyunca uzanan burmalı sütuncelerle birbirinden ayrılan cephelerin düzeni, birbirinin aynısıdır. Buna göre, burmalı sütunceler arasında, ince silmelerle birbirinden ayrılan, içi boş bordürlerle kuşatılan orta kesimde; altta dikdörtgen, üstte ise dairevi bir madalyonla son bulan üçgen alanlar oluşturulmuştur (Foto.:767). Bunların içinde üçgen şeklinde panolara yer verilmiştir. Cephelerdeki bu ortak kuruluşta, üçgen panoların iç düzeninde farklılık görülmektedir. Kuzeye bakan kitabeli yüzdekenden başlayarak bunları sağdan başlayarak sırayla tanıtmaya çalışacağız.

İnşa kitabesinin bulunduğu kuzey cephede, ortadaki kitabenin üç yanında, stilize bitkisel bir dekora yer verilmiştir (Foto.:769). Diğerlerinde olduğu gibi yüzeyin düz satırlı ve hafifçe oyulmasıyla kabartılan kompozisyonda, altta küçük bir elipsten dağılan ışık demetleri şeklinde bir motif, diğer kesimlerde, sağlı sollu simetrik “S” ve spiral şeklinde kıvrılan stilize yapraklı bitkisel bir kompozisyon görülmektedir. Yapraklar arasında, sekiz yapraklı çiçekler dikkat çeker. Bu cephenin yanındaki batıya bakan yüzde panonun şekline uydurulmuş kıvrık dallara bitişen iri yaprak ve çiçeklere yer verilmiştir. Üçgenin köşelerinde üç büyük çiçek, panonun altında çelenk benzeri bir başka bitki kompozisyonu, ortasında ise iri yapraklı dallar ve küçük çiçekler yer alır (Foto.:770). Bunun sağında güneybatıya bakan cephedeki panoda, kuzeydeki panonun alt kesimin ortasındakinin benzeri bir kompozisyonla karşılaşırız. Ortadaki elipsten radyal şekilde dağılan ışık demetlerini anımsatan kursun üstündeki üçgen boşluğu, iri kıvrık dal ve yapraklardan oluşan stilize bitkisel bir dekor doldurur (Foto.:771). Bunun yanındaki güneye bakan cephedeki panoda, birinci kitabenin etrafında, iri dal ve yapraklardan oluşan, stilize bitki kompozisyonu görülmektedir (Foto.:768). Üçgenin tepesinde, hatayî tarzında bir çiçek rozet yer alır. Bu cephenin yanında, doğuya bakan yüzdeki panoda, lâleye benzer bir tepelikle son bulan, geniş yapraklı, stilize bir bitki kompoze edilmiştir (Foto.:772). Tek gövde üstünde yükseldikten sonra iki yana kıvrılan dallarıyla motif küçük bir ağaca benzer. Panonun kenarlarını, bir uzun bir kısa ok uçlarına benzeyen, basit bir şerit dolandır. Üçgenin tepesinde tepe aşağı duran bir palmet görülür. Bu cephenin sağındaki kuzey doğuya bakan altıncı ve son cephedeki panoda, ortada ince silmelerle çevrili 0.49 x 0.59 m. ölçülerinde boş bir kitabelik görülür (Foto.:773). Panonun kenarları, yarım daire şeklindeki bir kaideden çıkıp yukarıya doğru uzanan, ince kıvrık dallar, küçük yaprak ve çiçeklerle donatılmıştır. Üçgenin tepesinde on iki yapraklı iri stilize bir çiçek ve lâle benzeri bir başka stilize çiçek yer alır. Çeşmenin kurşunla kapalı çatısının üzerindeki alem, prizmatik altıgen kaide üzerinde boğumlarla incelerek zarif bir hilâlle son bulmaktadır. Çeşmenin süslemeleri devrin modasını yansıtır.

¹⁰¹⁸ Çeşmenin batıya bakan yüzde üçgen panonun sağ kenarında küçük bir parça kırılmış vaziyette ancak yerinde durmaktadır. Kirli beyaz renkli kalker türü kesme taşın içinin oyulup, erimiş kurşunla doldurularak, döğme demir parçayla taşların birbirine kenetlendiği görülmektedir.

VEZİRKÖPRÜ – ASKERLİK ŞUBESİ ÇEŞMESİ

Katalog No : 3.13.12.
 Çizim No : 135-36.
 Foto. No : 774-775.
 İnceleme Tarihi : Şubat 2003.

Yeri: Çeşme; ilçe merkezinin batı kesiminde, Dikenli Mahallesi'nde, Askerlik Şubesi'nin arka bahçesinde bulunmaktadır (Foto.:774).

Tarihçe: Kim tarafından ve ne zaman yapıldığı bilinmeyen ve inşa kitabesi bulunmayan çeşmeden yerel yayınlar bahsetmemektedir. Samsun Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu Arşivi'nde adına bir tescil fişi düzenlenen yapının, mimari ve süsleme özellikleri geç Osmanlı devrine işaret etmektedir. Çeşmenin köşelerindeki sütünceler, başlık ve kör kemerli düzenleme, 19. yy. sonlarıyla 20. yy. başına uygun düştüğünden yapının, bu yıllarda yapılmış olabileceğini düşünmekteyiz. Yeni musluklar takılan çeşme, halen kullanılmaktadır.

Mimari ve Süsleme: Etrafı açık, düz bir alanda bulunan çeşme; kareye yakın, 4.45 x 3.10 m. ölçüsünde bir alana oturmaktadır (Çiz.:135-36). 3.20 m. yüksekliğinde dört cepheli çeşmenin sağır duvarları, iç örtünün şeklini tespit etmemize engel olmuştur. Dıştan, yeni beton bir tablayla kapatılan çeşmenin içten, kubbeyle örtülmüş olabileceğini düşünmekteyiz.

Kuzey ve güney cephelerinde ikişer lüle ve önlerinde dikdörtgen şeklinde, iki yanı testi şekilleriyle değerlendirilen yalaklara yer verilen çeşmenin yan cepheleri, sağır tutulmuştur (Foto.:774-75). Çeşmenin köşelerinde, profilli altlık ve başlıklı silindirik sütünceler görülür. Sütüncelerin arasında iki kademe halinde basık, yayvan kör kemerlere yer verilmiştir. Çeşmede, düzgün kesme taş işçiliği görülür. Duvar yüzeyleri ve kurnalarda, büyük ölçüde kirli sarı renkli bir taş, sütüncelerde gri tonlu başka bir cins taş, sütünce başlıklarıyla, basık kemerlerde kırmızımtrak Karacaören taşı ile beyaz, mermere yakın bir tür kalker taşı kullanılmıştır. Bu kesimlerde az da olsa ilk sırada saydığımız sarı renkli taş da görülür. Taşların renkleri ve cinslerine göre muntazam bir program göstermedikleri dikkat çekmektedir.¹⁰¹⁹ Çeşmenin ortasındaki kesim, su haznesi olarak değerlendirilmiş olup güney cephede üst hizada bir delik bırakılmıştır. Bugün yeni bir boru konulan deliğin, haznenin doldurulması için bırakılmış olabileceği akla gelmektedir.

¹⁰¹⁹ Yalak ve çevresindeki sekiler betonarme harçla sıvalıdır. Dökülen kesimlerin altında düzgün kesme taş malzeme görülmektedir.

VEZİRKÖPRÜ – ABDÜLGANİ CAMİİ’NİN KARŞISINDAKİ İSİMSİZ ÇEŞME

Katalog No : 3.13.13.
 Çizim No : 137-38.
 Foto. No : 776.
 İnceleme Tarihi : Ağustos 1994, Ağustos 2002.

Yeri: Çeşme ilçe merkezinde, Hacıköy Caddesinin kuzey kolu üzerinde Abdülgani Camii’nin karşısında bulunmaktadır (Foto.:776).

Tarihçe: Çeşmenin inşa kitabesi yoktur. Bugün bilinen bir ismi dahi bulunmayan yapıdan, yerel yayınlarda söz edilmemektedir. İlçedeki benzer diğer çeşmeler için de geçerli olabileceği gibi bu yapının da Köprülü Mehmed Paşa ve eşi Ayşe Hanım’ın vakfiyelerinde geçen çeşmelerden biri olabileceği akla gelmektedir.¹⁰²⁰ Gayet yalın tutulan süslemesiz yapının, mimari özellikleri bakımından özellikle bir tarih tespit etmek hayli güç görünmektedir. Benzerleri gibi bunu da Osmanlı dönemine, 17. yüzyıla tarihlendirmeyi uygun görmekteyiz.

Mimari ve Süsleme: Mevcut haliyle arkası yeni bir binaya dayanan yapı; 1.90 x 0.75 m. ölçülerinde küçük bir alan üzerinde kurulmuş olup, 2.72 m. yüksekliğinde ve tek cephelidir (Foto.:776), (Çiz.:137-38). Caddeye bakan cephesi sivri kemerle kuşatılmış olup, ortasında tek lüle deliği yer almaktadır. Önünde küçük dikdörtgen, sıvayla kaplı muhdes bir yalağı bulunan çeşme, bugün badanalıdır. Orijinal lüle deliği üzerine yeni bir musluk takılan çeşmenin kuşatma kemerinin üzengi hizasının altında, bugün sıvayla kaplı yüzeyin aslında kesme taş olduğu anlaşılmaktadır. Üzengi hizasının üstü tuğla olup çeşme üstte bir sıra kirpi saçakla son bulmaktadır.

¹⁰²⁰ Bu durumda yapının, vakfiyelerde geçen H. 1064 / M.1654 (Mehmed Paşa’nın vakfiyesi) veya H. Ramazan 1107 / M. Nisan-Mayıs 1696 (Ayşe Hanım’ın vakfiyesi) tarihlerinden kalma olabileceği akla gelmektedir. Vakfiyelere daha önce değinmiştik.

VEZİRKÖPRÜ – 1. KASIMLI SOKAKTA İSİMSİZ ÇEŞME

Katalog No : 3.13.14.
 Çizim No : 139-140.
 Foto. No : 777.
 İnceleme Tarihi : Ağustos 2002.

Yeri: Çeşme; ilçe merkezinde, Orta Camii Mahallesi'nde, 1. Kasım Sokak'ta bulunmaktadır (Foto.:777).

Tarihçe: Yapının inşa kitabesi yoktur. İlçedeki diğer birçok çeşmede olduğu gibi bugün bir isimden dahi yoksun olan yapının kim tarafından ve ne zaman yapıldığı bilinmemektedir. Hiçbir bezeme unsurunun bulunmadığı çeşmenin mimarisi, belli bir tarihe işaret etmekten uzaktır. Benzerleri gibi bunu da Osmanlı dönemine, 17. yüzyıla tarihlendirmeyi uygun görmekteyiz.¹⁰²¹

Mimari ve Süsleme: Mevcut haliyle arkası bir evle bitişen çeşmenin ön yüzü, batıya (sokağa) bakmaktadır (Çiz.:139-40). 1.95 x 0.90 m. ölçüsünde küçük bir alana oturan, tek cepheli, 1.92 m. yüksekliğindeki çeşmenin sivri kemerle kuşatılan ön cephesinde bir lüle deliği, bunun üstünde zarif, kaş kemerli bir taslık, önünde ise basit bir yalak yer alır (Foto.:777). Çeşmenin arka ve yan cepheleri sağırdır. Lülesi bulunmayan deliğin üzerinde küçük bir açıklık bırakılmıştır.¹⁰²² Sivri kuşatma kemerinin içindeki zarif dilimli kaş kemerli taslık, gayet sade tutulan çeşmeye bir nebze hareket katmıştır. Kuşatma kemerin etrafında köşelik ve taca yer verilmediği, üst yapının bu kemer kavsiyle son bulduğu görülmektedir. Çeşmede herhangi bir süsleme unsuruna yer verilmemiştir.

Nişin üzerini kuşatan kemerin başladığı üzengi hizasının altındaki kesimlerde düzgün blok kesme taş,¹⁰²³ üstte ise yakınlarda yenilenen sıvayla kaplı tuğla örgü görülmektedir. Çeşmenin yan yüzlerinde moloz taş dolgu görülmektedir.

¹⁰²¹ İlçedeki birçok çeşme için de geçerli olduğu gibi, bunun da Köprülü Mehmed Paşa ve eşi Ayşe Hanım'ın vakfiyelerinde geçen çeşmelerden biri olabileceği akla gelmektedir.

¹⁰²² Açıklık çeşmenin içindeki küçük su haznesini tespitine imkân tanımaktadır.

¹⁰²³ Yalaktaki beyaza yakın kirli beyaz mermeri andıran bir tür kalker taş, diğer kesimlerdeki ise daha koyu kahverengi çalan gri renkli bir başka cins taş görülmektedir.

VEZİRKÖPRÜ – KASIMLI ÇEŞMESİ

Katalog No : 3.13.15.
 Çizim No : 141-42.
 Foto. No : 778.
 İnceleme Tarihi : Ağustos 2002, Şubat 2003.

Yeri: Çeşme; ilçe merkezinde Orta Cami Mahallesi'nde, 1. Kasım Sokakta bulunmaktadır (Foto.:778).

Tarihçe: İnşa kitabesi veya tarihlenmeye yardımcı olabilecek ilgili herhangi bir belgeye rastlayamadığımız çeşmenin, ne zaman ve kim tarafından inşa edildiği bilinmemektedir.¹⁰²⁴ Osmanlı döneminden kalmış olabileceğini tahmin ettiğimiz yapının son derece yalın tutulan mimarisi, belli bir tarihe işaret etmekten uzaktır. Benzerleri gibi bunu da Osmanlı dönemine, 17. yüzyıla tarihlendirmeyi uygun görmekteyiz. Suyu akmayan çeşme, bugün kullanılmamaktadır.

Mimari ve Süsleme: Mevcut haliyle sokaktan 0.65 m. kadar aşağıda kalan çeşme doğudan batıya doğru hafif meyilli bir alanda, kuzeyindeki evle bitişiktir (Foto.:778), (Çiz.:141-42). 1.50 x 1.25 m.lik bir alana oturan çeşmeye batısındaki taş basamaklarla inilmektedir. Basamaklarla çeşme arasında yaklaşık 4 m.lik bir alan (bir tür çeşme meydanı) yer almaktadır. Lüle hizasından itibaren 1.20 m.ye kadar yükselen çeşmenin batıya bakan ön yüzünde tek lüle¹⁰²⁵ olup, üstünde üst üste yerleştirilmiş zarif kaş kemerli iki taslık, önünde ise yekpare taştan oyulan iki yanında, testi sekilerinin yer aldığı bir yalak bulunmaktadır. Cephede kuşatma kemeri görülmez. Moloz taşla örülen çeşmenin üstü, iki parça kesme blok taşla son bulmaktadır.¹⁰²⁶

¹⁰²⁴ Yöre sakinlerinden yaşlı bir hanım, çeşmenin Taceddin İbrahim Paşa'nın vakfı olduğu şeklinde bir rivayeti hatırladığını belirtmiştir. Ancak çeşmenin iki yüz metre kadar kuzeydoğusundaki Taceddin İbrahim Paşa Camii ve Hamamı'nın banisi İbrahim Paşa adına düzenlenen vakfiyede, herhangi bir çeşmeden söz edilmemektedir. Vakfiye için camiler bahsine bakılabilir.

¹⁰²⁵ Lüle yenidir.

¹⁰²⁶ Yalağın etrafındaki testi sekilerinin bulunduğu kesimde küçük çaplı, bakım kabildinden işler göze çarpar. Sokak seviyesinden aşağıda kalan çeşmenin sokağa bakan güney kenarı yağmur suyunun vereceği zararı engellemek için hafifçe yükseltilmiştir.

VEZİRKÖPRÜ – KULEBAŞI CADDESİNDE 1 NOLU İSİMSİZ ÇEŞME

Katalog No : 3.13.16.
 Çizim No : 143-44.
 Foto. No : 779.
 İnceleme Tarihi : Ağustos 2002, Şubat 2003.

Yer: Çeşme; ilçe merkezinde, Ganioğlu Camii'nin doğu cephesinden geçen Kulebaşı Caddesi'nin doğu kolu üzerinde, caminin 50–60 m. kadar güney doğusunda bulunmaktadır (Foto.:779).

Tarihçe: Zamanla ismi unutulmuş ve inşa kitabesi bulunmayan çeşmenin, kim tarafından, ne zaman yapıldığı bilinmemektedir. Şehirdeki diğer isimli çeşmelerde de olabileceği gibi bunun da Köprülü Mehmed Paşa veya eşi Ayşe Hanım tarafından yaptırıldığı bildirilen¹⁰²⁷ çeşmelerden olabileceği akla gelmektedir. Süslemeden yoksun yapının mimarisi, belli bir döneme işaret etmekten uzak görünse de benzerleri gibi bunu da Osmanlı dönemine, 17. yüzyıla tarihlendirmeyi uygun görmekteyiz.

Mimari ve Süsleme: Batı yüzü caddeye bakan çeşmenin kuzeydoğusu, yanbaşındaki evle bitişiktir (Çiz.:143-44). 2.18 x 1.37 m. ölçüsünde küçük bir alana oturan çeşmenin, sadece ön cephesinde lüle bulunmaktadır (Foto.:779). Bugün 2.50 m.de son bulan çeşmenin, üstten bir kısmı dökülmüştür. Sivri kemerle kuşatılan tek lüleli cephede, basit dörtgen, bir yalak yer almaktadır. Yapının iki yanındaki betonarme testi sekilerinin yerinde -belki kesme taş döşeli olarak- orijinallerinin olması beklenir.

Çeşmenin kuşatma kemeri üzengisinden aşağıda, düzgün kesilmiş blok taş, üstte ise bir sıra moloz taş, iki sıra tuğla olmak üzere, almalı düzen görülmektedir. Cephenin iki yanında, mermere benzer, bir tür beyaz kalker taşı, yalakta ise Karacaören taşı olması muhtemel, kırmızımsıtrak bir taş kullanılmıştır. Çeşmenin içe çekilen orta kesiminin altında muhdes sıva, üstünde tuğla dizileri arasında büyükçe, tek blok, kirli beyaz bir taş yer almaktadır. Bu taşın çeşmenin aslından olmayıp, kaybolan kitabe ve/veya taslık yerine sonradan konulmuş olabileceği akla gelmektedir. Çeşmenin arka yüzünde lüle hizasında dolgunun bir kısmı dökülmüştür.

¹⁰²⁷ Abdizâde Hüseyin Hüsameddin, a.g.e., C. I, s. 309. Köprülü Mehmed Paşa ve eşinin vakfiyelerine daha önce değinmiştik.

VEZİRKÖPRÜ – KULEBAŞI CADDESİNDE 2 NOLU İSİMSİZ ÇEŞME

Katalog No : 3.13.17.
 Çizim No : 145-46.
 Foto. No : 780.
 İnceleme Tarihi : Ağustos 2002.

Yeri: Çeşme; ilçe merkezinde, Kulebaşı Caddesi'nin doğu kolunda bulunmaktadır (Foto.:780).

Tarihçe: Çeşmenin üzerinde kitabe yoktur. Bugün bir isimden bile yoksun olan eserin, kim tarafından ve ne zaman inşa edildiği bilinmemektedir. Süslemesiz ve bir hayli tahrip olan çeşmenin mimarisi, belli bir döneme işaret etmekten uzaktır. Köprülü Mehmed Paşa ve eşi Ayşe Hatun'un yaptırdığı çeşmelerden birisi olabileceği düşünülebilir.¹⁰²⁸ Benzerleri gibi bunu da Osmanlı dönemine, 17. yüzyıla tarihlendirmeyi uygun görmekteyiz. Yakın zamanlarda elden geçirilen çeşme bugün kullanılmamaktadır.

Mimari ve Süsleme: Arkası bir eve bitişen ve ön yüzü batıya bakan, 2.05 x 1.45 ölçüsünde küçük bir alana oturan çeşme, 2.25 m. yüksekliğindedir (Çiz.:145-46). Deforme olmuş bir sivri kemerle kuşatılan ön yüzde, bir lüle¹⁰²⁹ ve basit bir yalak¹⁰³⁰ yer alır (Foto.:780). Muhdes sıvayla kaplı üst yapı, orijinale benzer şekilde, ancak kaba bir şekilde yenilediğinden, çeşmenin orijinal havası bir hayli bozulmuştur. Sivasız kesimlerde düzgün, blok kesme taş kullanılan çeşmenin, yan cepheleri sağırdır. Yapıda süsleme unsuruyla karşılaşılmaz.

¹⁰²⁸ Gerek Mehmed Paşa ve gerekse eşi adına düzenlenen vakfiyelerden her ikisinin şehirde hatırı sayılır sayıda çeşme yaptırdıkları anlaşılmaktadır. Bkz. Abdizâde Hüseyin Hüsameddin, **a.g.e.**, C. I, s. 309. Köprülü Mehmed Paşa ve eşinin konuyla ilgili vakfiyelerine daha önce değinmiştik.

¹⁰²⁹ Lüle yenidir.

¹⁰³⁰ Yalağın iki yanındaki testi sekileri betondur.

VEZİRKÖPRÜ – ÇANAKLI ÇEŞMESİ

Katalog No : 3.13.18.
 Çizim No : 147-48.
 Foto. No : 781.
 İnceleme Tarihi : Ağustos 2002.

Yeri: Çeşme; ilçe merkezinde, Çanaklı Mahallesi'nde, Taceddin İbrahim Paşa Camii'nin güneybatısında, avlu duvarının dış yüzünde bulunmaktadır (Foto.:781).

Tarihçe: Çeşmenin inşa kitabesi yoktur. Yöreye ilgili bazı yayınlarda herhangi bir belge gösterilmeksizin yapının, geç Osmanlı döneminde yapıldığı kaydedilmektedir.¹⁰³¹ Halk arasında daha çok “Çanaklı” ismiyle anılan çeşmenin, inşa tarihi ve banisi bilinmemektedir. Taceddin İbrahim Paşa Camii'nin avlu duvarına bitişik olarak yapılmasına bakarak çeşmenin, Taceddin İbrahim Paşa¹⁰³² tarafından, bugün mevcut olan cami ve hamam ayrıca vakfiyede¹⁰³³ geçen diğer yapı ve bölümlerle (“imaret, mutfak, ekmekhane, kiler, ambar, ahır, abdesthane”) birlikte, bir külliye dahilinde yaptırılmış olabileceği akla gelmektedir. Ancak vakfiyede çeşmeden söz edilmediği gibi, mimarisi itibariyle camiye nazaran çok daha basit ve farklı durmaktadır. Çeşmenin çeşitli müdahalelerle orijinal görüntüsünün bir ölçüde zedelendiği dikkat çekmektedir. Yapının mimari özellikleri, belli bir tarihe işaret etmekten uzaktır. Osmanlı döneminde inşa edilmiş olabileceğini düşünmekteyiz. Caminin restorasyonu ve avlu duvarını da kapsayan çevre düzenlemesinin yapıldığı 1989–2000 yıllarında çeşmenin de kabaca elden geçirildiği, mevcut harç tabakasından anlaşılmaktadır.

Mimari ve Süsleme: Ön yüzü batıya bakan tek cepheli çeşme, avlu duvarının arasında duvardan hafif içe çekilmiştir. Güneyden kuzeye doğru alçalan bir zeminde inşa edilen çeşme, 4.95 x 1.15 m.lik bir alana oturmakta ve 2.60 m.ye kadar yükselmektedir (Çiz.:147-48). Yüksekliğine nispetle bir hayli geniş tutulan ve iki yanda blok kesme taşlara oturan deforme olmuş, yayvan, basık bir kemerle kuşatılan çeşmenin ortasında, iki lüle deliği açılmıştır (Foto.:781). Kemer üzengisinin altındaki kesimlerde, lüle, yalak ve testi sekilerinde kesme taş¹⁰³⁴ işçilik görülür. Kemerin içinde kalan sıvalı kesimin malzemesi belli olmamakla birlikte, kemer köşeliklerinde olduğu gibi buralarda da moloz taş, kemerde tuğla kullanılmış olabileceği düşünülebilir. Herhangi bir süs unsuru bulunmayan çeşmenin üstünü kapatan beton şap ve basit üçgen tepelik yenidir.

¹⁰³¹ Geçmişten ..., s. 128; Samsun Turizm Envanteri 2002, s. 154.

¹⁰³² Yapılardan bugün sadece yan mekânlı bir cami ve hamam günümüze ulaşmıştır. Yapılar ve bâni hakkında geniş bilgi için imaret camiler bölümüne bakılabilir.

¹⁰³³ V.G.M.V.K.A.nde bulunan H. 27 Şa'ban 900 / M. 23 Mayıs 1495 tarihli vakfiye hakkında geniş bilgi için camiler bölümüne bakılabilir.

¹⁰³⁴ Taş diğer birçok çeşme ve eserde görülen beyaz renkli mermere benzer bir tür kalker cinsidir.

VEZİRKÖPRÜ – EŞREFOĞLU SOKAKTAKİ İSİMSİZ ÇEŞME

Katalog No : 3.13.19.
 Çizim No : 149-150.
 Foto. No : 782.
 İnceleme Tarihi : Ağustos 2002.

Yeri: Çeşme, ilçe merkezinde, Orta Cami Mahallesi'nde, Taş Han'ın takriben 150 m. kadar batısında, Eşrefoğlu Sokak'ta bulunmaktadır (Foto.:782).

Tarihçe: Tamamen yıkılma noktasına gelen çeşmenin, inşa kitabesi bulunmadığı gibi bugün halkın bildiği bir ismi de yoktur. Yerel yayınlarda geçmeyen çeşmenin, Samsun'da, Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu Arşivi'nde bulunan bir tescil fişinde biraz daha sağlam bir resmi görülmektedir.¹⁰³⁵ Çeşmenin hemen arkasında birkaç metre mesafede, avlu duvarı çeşmeyle bitişmiş konumda, yeni bir ev bulunmaktadır.¹⁰³⁶ Eski resmine bakıldığında çeşmenin ilçedeki diğer birçok çeşmeyle benzer bir cephe düzeni gösterdiği anlaşılmaktadır. Cephe görüntüsü dışında, malzeme ve işçilik bakımından da yakın benzerlik içinde bulunduğu ilçenin diğer çeşmeleri gibi bunun da Osmanlı eseri olduğunu düşünmekteyiz. Ancak herhangi bir süsleme unsurunun görülmediği yapı, mimari özellikleriyle belli bir tarihe konulamayacak durumdadır. Benzerleri gibi bunu da 17. yüzyıla tarihlendirmeyi uygun görmekteyiz. Suyu akmayan harap çeşme, bugün kendi haline terk edilmiştir.

Mimari ve Süsleme: Yan ve arka cepheleri büyük ölçüde tahrip olan, üstü yıkılan, 1.82 x 0.60 m.lik bir alan kaplayan çeşme, mevcut haliyle 1.27 m.ye kadar yükselmektedir (Çiz.:149-150). Batıya bakan ön yüzde, iki yanda (soldaki kaybolmuş) birer kırmızımsıtrak kesme taş blok,¹⁰³⁷ ortada yeni bir lülesi bulunan beyaz kesme taş bir blok görülmektedir (Foto.:782). Yalağı ve testi sekileri, yükselen kaldırımın içinde kalan çeşmenin, 0.78 m. kotundan yukarısında tuğla, yıkılan yan ve arka cephelerde alt kesimde moloz taş, üstte, ön cephede tuğla, gerideki dolguda ise moloz taş kullanılmıştır. 1992 tarihili tescil fişindeki resimde, ön cepheyi kuşatan tuğla sivri kemerin mevcut, kemer köşeliklerinin ise tahrip olduğu görülmektedir. Mevcut haliyle herhangi bir bezeme unsuru bulunmayan çeşmenin, sözünü ettiğimiz resminde de de bezeme görülmez.

¹⁰³⁵ Tescil fişinde "A-1" envanter numarasıyla kaydedilen eser Orta Cami Mahallesi'nde, Şehit Müftü Sokak'ta bulunduğu kaydedilmiştir.

¹⁰³⁶ Mahalle sakinleri son yıllara kadar kemeri vs. ile epeyce sağlam durumdaki -tescil fişinde de görüldüğü gibi- çeşmeyi, bitişindeki ev sahibinin gizlice tahrip ettiğini belirtmişlerdir.

¹⁰³⁷ Taşın rengi ve yapısı Fazıl Ahmet Paşa Medresesi başta olmak üzere ilçede ve yakın çevredeki bir takım yapıda görülen karacaören taşına uymaktadır.

3.14.YIKILAN ESERLERDEN GÜNÜMÜZE ULAŞABİLEN KİTABE VE MİMARİ ELEMANLAR

VEZİRKÖPRÜ - BİLİNMEYEN BİR YAPI KİTABESİ

Katalog No : 3.14.1.
Foto. No : 783.
İnceleme Tarihi : Temmuz 2002, Şubat 2003.

Yeri: Kitabe; ilçe merkezinde, Orta Camii'nin (Yörgüç Paşa Camii) doğu duvarına 8–10 m. mesafedeki iki dükkânın arasında, kuzeye bakan cephede duvara gömülü vaziyettedir.

Tarihçe: Tam olarak okunamayan kitabenin, ne tür bir yapıya ait olduğu belli değildir. Ancak üçüncü satırındaki ifadelerden H. 1053 / M. 1643 yılında yapılan bir su yapısına (çeşme) ait olabileceği anlaşılmaktadır. İkinci satırda Muhammed Ağa şeklinde adı geçen şahsın, ilçede bir su yolu ve çeşmeler yaptırdığı bilinen¹⁰³⁸ Köprülü Mehmed Paşa olabileceği akla gelmektedir.

Kitabe: Mevcut haliyle kabaca ve beş satır halinde celi nesih hatla yaklaşık olarak 0.35 x 0.45 m. ölçüsünde, taş üzerine kabartılarak yazılan kitabenin metni şöyledir: (Foto.:783).

"صاحب الخيرات
محمد اغا
قد وقع جريان الماء
في ثلاث و خمسين و الف
سنة ١٠٥٣"

"Sahibu'l-hayrat / Muhammed Ağa / Kad vega'a cereyânü'l-mai / Fi selase ve hamsine ve elf / sene 1053."

¹⁰³⁸ Konuya Vezirköprü çeşmeleriyle ilgili bahiste daha önce değinmiştik.

VEZİRKÖPRÜ - AYŞE HANIM'A AİT BİR SU YAPISIYLA (ÇEŞME?) İLGİLİ KİTABE

Katalog No : 3.14.2.
Foto. No : 784.
İnceleme Tarihi : Şubat 2003.

Yeri: Kitabe; ilçe merkezinde, Taş Kale Mahallesi'nde, Kale (Ayşe Hatun) Camii'nin kuzeyinde, avlu duvarının üzerinde bulunmaktadır (Foto.:784).

Tarihçe: Aşağıda görüleceği üzere kitabeden Ayşe Hanım'ın H. 1077 / M. 1666 –1667 yılında su ile ilgili -büyük ihtimalle bir çeşme-bir yapı yaptırıp vakfettiği anlaşılmaktadır. İlçedeki benzer diğer çeşmeler için de geçerli olabileceği gibi bu yapının Ayşe Hanım'ın vakfiyelerinde geçen çeşmelerden biri olabileceği akla gelmektedir.¹⁰³⁹

Kitabe: Mevcut halde yaklaşık olarak 0.45 x 0.20 m. ölçülerindeki mermer levha üzerine, kartuşlar içerisinde iki satır halinde kabartılarak yazılan sülüs Arapça ve Osmanlıca kitabenin alt kesiminin kaybolduğu anlaşılmaktadır. Kitabenin metni şöyledir: (Foto.:784).

"قد افاض واسع صاحبة الخيرات و الحسنات عائشه خانم تعملها الله يغفر له
هذالعذب الفرات في سنة الف سبعة و سبعين جعلته فرطا ليوم الدين"

*"Kad efaza vasi 'u sahibetu'l-hayrat ve'l-hasenat 'Aïşe Hanım te'ammeleha Allahu yuğfer leh
Hazel azbü'l-furât fi sene elf seb'a ve seb'in cu'ilethu faratan li yevmi'd-dîn"*

¹⁰³⁹ Konuya Vezirköprü çeşmeleriyle ilgili bahiste daha önce değinmiştik.

BAFRA – TABAKHANE CAMİİ İNŞA KİTABESİ

Katalog No : 3.14.3.
Foto. No : 785.
İnceleme Tarihi : Ağustos 1994.

Yeri: Cami, ilçe merkezinde, Tabakhane Mahallesi'nde bulunmaktadır.

Tarihçe: Bugün, yıkılan caminin yerinde, biraz büyütülerek yapılmış yeni bir cami bulunmaktadır. Bugünkü caminin harime açılan kapısı üzerindeki kitabede geçen H. 1183 (M. 1769–70) tarihi, caminin inşa yılına işaret ediyor olmalıdır. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde H.15 Cemaziye'l-ula 1228 / M.1813 tarihli Hazinedârzâde Süleyman Paşa adına düzenlenen vakfiyede, caminin adı geçmektedir.¹⁰⁴⁰ Yöreye ilgili bazı yayınlarda yapının, tarihi eserler arasında sayıldığı görülmektedir.¹⁰⁴¹

Kitabe: Yukarıda da değindiğimiz üzere, caminin harime açılan kapısı üzerinde, duvara gömülü vaziyette, yaklaşık olarak 1.80 x 0.40 m. boyutlarındaki ahşap kitabede, ortada sarı ve yeşil boyalı kartuş içerisinde, celi sülüs hatla kelime-i tevhid yazılıdır (Foto.:785). Kartuşun sağ kenarında stilize bitkisel bir kompozisyon, sol kenarda ise 1183 tarihi görülür:

"لا اله الا الله محمد رسول الله ١١٨٣"

"Lâilâhe illallah Muhammedürresulüllah, 1183."

Kitabenin sağında dört, solunda üç rozete yer verilmiştir. Rozetlerin içi muhtelif şekilde, basit çarkıfelek ve yıldız oymalarla bezelidir. Ahşap parçanın kısa kenarları "C" kıvrımlarıyla son bulmaktadır. Yüzeye çekilen kahverengi ve sarı yeşil boyalar, yüzeysel oyulmuş bezeme ve yazının algılanmasını güçleştirmektedir.

¹⁰⁴⁰ V.G.M.V.K.A., Hameyn (4) adlı ve 733 numaralı defterin 41. sayfa ve 21. sırasında kayıtlı vakfiyede caminin müderrisine ve camiye para vakfi görülmektedir.

¹⁰⁴¹ S. CEMBELOĞLU, M. CEMBELOĞLU, *Samsun İli ...*, s. 98; *İlimiz Samsun*, s. 52; *Geçmişten ...*, s. 72; R. GÖKÇEN- O. YALÇIN, *a.g.e.*, s. 70; *Samsun Turizm Envanteri 2002*, s. 108; K. KOPUZ, *a.g.e.*, s. 33.

LÂDİK - SEYYİD ABDULLAH AĞA ÇEŞMESİ İNŞA KİTABESİ

Katalog No : 3.14.4.
Foto. No : 786.
İnceleme Tarihi : Şubat 2003.

Yeri: İlçenin batısına düşen Şehre Küstü Mahallesi'ndeki Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi'nin içinde bulunduğu duvarlarla çevrili avlu dahilinde, türbeye çıkan patika yolun başında, türbeye yaklaşık 25-30 m. mesafede bulunmaktadır (Foto.:786).

Tarihçe: Vaktiyle Seyyid Ahmed-i Kebir Tekkesi¹⁰⁴² dahilinde bulunurken, yıllarak sadece kitabesi kalan çeşmenin kitabesinden, Nuri Efendi'nin oğlu Başçukadar Seyyid Abdullah Ağa tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Kitabenin sonunda ebcedle H. 1192 / M. 1778 tarihi düşünülmüştür. Türbedeki kitabeden, aynı şahsın türbeyi 1778'de yenilettiğine daha önce değinmiştik. Çeşmenin türbenin yenilediği sırada yapılmış olabileceği anlaşılmaktadır.

Kitabe: 1.30 x 0.67 m. ölçüsünde mermer levhaya cetvellerle ayrılarak celî talik hatla ikişerden on satır halinde yazılan Osmanlıca kitabenin metni şöyledir: (Foto.:786).

"هم أنك باش چوقه داری سید عبد الله آغا / کل کبی نوری افندی زاده دن کل شبنم ایچ
حسبه لله قیلدی شمدی بو آبی روان / افضل الاعمال سقی المادر آکا مقسم؟ ایچ
ایلدی بو چشمه ساری وقف ایناء سبیل / تشنه لب کز مه صلادر هم وضوء ایله هم ایچ
طلمت ابادی طولاشمه ای شپکندر سو بسو / لذت ماءالحیات اولدی بو صوده هم [غم بیمه ایچ]
ذهنیا؟ یاز حج دعاسیله مجوهر تاریخینی / سید عبد الله آغا عیننده آب [حیات ایچ]"

*"Hem anın baş çukadarı Seyyid Abdullah Ağa / Gül gibi Nuri Efendi-zâde'den gel şebnem iç
Hasbeten lillah kıldı şimdi bu ab-ı revân / Efdalü'l-a'mal sakyü'l-ma'dır ana (maskem?) iç
Eyledi bu çeşme-i sarı vakf-ı ebna-i sebil / Teşne-leb gezme sâlâ dur hem vuzu' eyle , hem iç
Zulmet-i abadi dolaşma ey süpkender sû be sû / Lezzet-i ma'ül hayat oldu bu suda hem [gam
yeme iç]*

Zihniya yaz hac duasıyla mücevher tarihini / Seyyid Abdullah Ağa ayınında ab-ı [hayat iç]" ¹⁰⁴³

¹⁰⁴² Geniş bilgi için Lâdik- Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi bahsine bakılabilir.

¹⁰⁴³ Şimdi kırık olan köşeli parantez içindeki kesimlerin okunuşu için Yücel'den faydalanılmıştır. Y. YÜCEL, **Bütün Yönleriyle Lâdik**, Samsun, 1987, s. 44.

LÂDİK – İSİMSİZ BİR YAPI KİTABESİ (SEYYİD ABDULLAH AĞA ÇEŞMESİ İNŞA KİTABESİ)

Katalog No : 3.14.5.
Foto. No : 787.
İnceleme Tarihi : Şubat 2003.

Yeri: Kitabe, ilçenin batısına düşen Şehre Küstü Mahallesi'nde bulunan Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi'nin içinde bulunduğu avlunun şimdiki halde yenilenmiş olan kapısının yanındaki duvarda bulunmaktadır (Foto.:787).

Tarihçe: Seyyid Ahmed-i Kebir Türbe ve Tekkesi dahilinde bulunan ve ait olduğu yapının yıkıldığı anlaşılan kitabede, isim ve tarih geçmemekle birlikte, kitabenin edebi dili, yazı karakteri, ölçüleri ve içeriği, yukarıdaki kitabeyle birlikte ve muhtemelen aynı çeşme için yazıldığına işaret etmektedir. İlk satırda geçen ifadelerden Sultan I. Abdülhamid dönemine (1774–1789)¹⁰⁴⁴ ait olduğu anlaşılan kitabe, şimdiki yerine sonradan konulmuştur. Aşağıda görüleceği üzere kitabede isim, tarih ve ait olduğu yapıyla ilgili bir kayıt düşülmemesi önceki kitabede kaydedilen hususları tekrardan kaçınıldığına, dolayısıyla her iki kitabenin aynı çeşme üzerinde bulunduğuna işaret sayılabilir.¹⁰⁴⁵

Kitabe: 1.30 x 0.71 m. ölçüsünde mermer levhaya cetvellerle ayrılarak celî talik hatla ikişerden on satır halinde yazılan Osmanlıca kitabenin metni şöyledir: (Foto.:787).

"حضرة عبد الحميد خاتك دعای دولتك / صو كبی از برله طاسی نميله جام جم ایچ
شاه عالم كبی طبعی مانل خیراتدر / ثمریت اوصاف خیراتنی انك هر دم ایچ
ایتدی اسفا چشهء حب الوطن بو بلدی / منبع اجر صلا ایله ایله فلکك حزم ایچ
رمز تجری تحتها لانهار یازسم غم دکل / عین آب جنت اولمشدر مثال آدم ایچ
صاحب الخیرك دعاسی عمرنی ابرا ایدوب / اولنده یاپمشدم آخریک قبل الجم ایچ"

*"Hazret-i Abdülhamid Hân'ın dua-yı devletin / Su gibi ezberle tası nemile cam-ı cem iç
Şah-ı âlem gibi tabii mâil hayratıdır / Semeriyet evsafı hayrâtını ânın her dem iç
İtdi esfa çeşme-i hubbu'l- vatan bu beldeyi / Menba'ı ecr-i sala ile eyle (kalbin?) hazm iç
Remz tecri tehtaha'l-enhari yazsam gam değil / 'Aynı âb-ı Cennet olmuştur mîsâl-ı Âdem iç
Sahibu'l-hayrın duası ömrünü ibra idüb / Evvelinde yapmışdım âhirin kable'l-cem iç."*

¹⁰⁴⁴ M. C. BAYSUN, "Abdülhamid I", mad., İslam Ansiklopedisi, C. I, İstanbul 1979, s.73-76 ; M. AKTEPE, "Abdülhamid I", mad., T.D.V.İ.A., C. I, İstanbul, 1988, s. 213.

¹⁰⁴⁵ Dikkatle incelendiğinde ölçüleri sadece 3-4 santimetre kadar fark eden kitabelerin satırlarını ayıran cetvellerin şekli birbirinin aynısıdır.

ÇARŞAMBA – İHSANİYE (KANARYA) CAMİİ İNŞA KİTABESİ

Katalog No : 3.14.6.
Foto. No : 788.
İnceleme Tarihi : Temmuz 1994, Temmuz 2002.

Yeri: Cami, ilçe merkezinde, eski “mal pazarı” yanında, Kızılay Caddesi üzerinde bulunmaktadır.

Tarihçe: Resmi kayıtlarda “İhsaniye” şeklinde geçen camiyi halk daha çok, “Kanarya” adıyla anmaktadır.¹⁰⁴⁶ Şimdiki betonarme caminin yerinde bulunan tarihi camiden, yeni minare kaidesinde bulunan bir kitabe dışında bir şey kalmamıştır. Bazı araştırmalarda, eski caminin Kadı oğlu Ahmet Efendi’nin önderliğinde, halkın yardımlarıyla yapıldığı kaydedilmiş, ancak tarih verilmemiştir.¹⁰⁴⁷ Baninin adı, aşağıda tanıtacağımız H. 1229 / M. 1813–14 tarihli kitabede, “Belediye Müfettişi Kadızade Muhammed Efendi” şeklinde geçmektedir. Caminin 1943–44 yıllarında, yörede görülen irili ufaklı depremlerde yıkıldığı anlaşılmaktadır.¹⁰⁴⁸

Kitabe: Minare kaidesinde duvara gömülü olup, yaklaşık olarak 0.50 x 0.40 m. ölçüsünde, taş üzerine dört satır halinde yazılan celi sülüs kitabe, Osmanlıcadır (Foto.:788). Hat ve istif açısından biraz düşük sayılabilecek kitabe şöyledir:

"اهاليمزك ياردميله / بانيسى بلديه مفتشى قاضى زاده محمد افندى
فى ٢٨ سنه ١٢٢٩ "

“Ahalimizin yardımıyla / Banisi Belediye Müfettişi
Kadızade Muhammed Efendi / Fi 28..... sene 1229”¹⁰⁴⁹

¹⁰⁴⁶ Mahalle sakinlerinden görüştüğümüz şahıslar, mal pazarına yörede “kanarya” adı verildiğini, yapının adının buradan geldiğini bildirmektedir.

¹⁰⁴⁷ CEMBELOĞLU, M. CEMBELOĞLU, **Samsun İli ...**, s. 115; M. TORUN, **a.g.e.**, s. 59. Torun H. 1300 (M. 1882-83) yılında Rıdvan Bey Camii avlusundaki dükkânlardan çıkan yangının süratle genişleyip, kanarya mevkiine kadar ilerlediğini belirtmektedir. M. TORUN, **a.g.e.**, s. 60.

¹⁰⁴⁸ Deprem konusunda Bkz. M. TORUN, **a.g.e.**, s. 45. Caminin minare kaidesinin harime açılan kuzey yüzündeki yarısı Latin yarısı Arapça harflerle, mermere yazılan, yeni ve Türkçe bir başka kitabeden, minarenin ikinci defa “Hasan Oğlu Hacı Mafömer” tarafından 10 ağustos 1954’de yaptırıldığı anlaşılmaktadır.

¹⁰⁴⁹ Kitabenin son satırındaki ay ismi, belirsiz olduğundan okunamamaktadır.

SAMSUN – HACI İSMAİL EFENDİ (ILICA ÇEŞMESİ) İNŞA KİTABESİ

Katalog No : 3.14.7.
Foto. No : 789.
İnceleme Tarihi : Şubat 2003.

Yeri: Kitabe, ilçe merkezinde, Cedid Mahallesi'nde, Yüzüncü Yıl Bulvarı'nın kenarındaki küçük bir parkın duvarına yerleştirilmiştir (Foto.:789).

Tarihçe: Kitabesine göre H. 1270 / M. 1853'te İsmail Efendi tarafından yaptırılan ve bilemediğimiz bir tarihte yıkılan çeşmenin vaktiyle, Ilıca Sokak'ta olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰⁵⁰

Kitabe: Yaklaşık 0.40 x 0.25 m. ölçüsünde mermer levhaya cetvellerle ayrılarak celf sülüs hatla üç satır halinde yazılan Osmanlıca kitabenin metni şöyledir: (Foto.:789).

"مجدد ایلدی بنا آستانه لی مرحوم سقا
الحاج عثمان اغزاده / السيد الحاج
اسماعيل افنديك خير اتيدر سنه ١٢٧٠"

*"Müceddid eyledi bina Asitaneli merhum saka
El Hacı Osman Ağazade es-seyyid el hâc
İsmail Efendi 'nin hayratıdır/sene 1270"*

¹⁰⁵⁰ Geçmişten ..., s. 54.

TEKKEKÖY – ŞEYH YUSUF ZEYNUDDİN CAMİİ KAPISI

Katalog No : 3.14.8.
Foto. No : 790-791.
İnceleme Tarihi : Şubat 2003.

Yeri: Cami ilçe merkezinde, Hükümet Konağı yakınındaki meydanın kible tarafında yer almaktadır.

Tarihçe: Bugünkü cami yenidir. Cami cemaatinden bazı yaşlılar, caminin dış duvarlarının aynı ölçülerde yenilendiğini belirtmektedir. Yapıda harime geçit veren kapı ve ahşap kanatları haricinde, orijinal bir unsur kalmamıştır. Kanatlardan soldakinin üzerindeki “sene 1281” şeklindeki kitabeye bakarak caminin, M. 1864–65 yılında inşa edilmiş olabileceği düşünülebilir (Foto.:790). Yöreyle ilgili araştırmalarda anılmayan caminin, ismini aldığı Şeyh Yusuf Zeynuddin’den ve mezarından söz edilmektedir.¹⁰⁵¹ 14. y.y.da yaşadığı bildirilen¹⁰⁵² Şeyh Yusuf Zeynuddin’in, 1864–65 yılı civarındaki yapıyla bir ilgisi olamayacağı, aynı yerdeki muhtemel bir eski caminin banisi olabileceği anlaşılmaktadır.

Harim Kapısı: Harime açılan kesme taş iççilikli yuvarlak kemerli kapı açıklığı, son derece sade düzenlenmiş olup, çifte kanatlarının her biri, yekpare ahşaptır (Foto.:791). Ortadaki yalın bir biniyle birbirlerine yanaştırılan kanatlar, dövme demir levhalarla sövelere tutturulmuştur. Sağ kanadın ortasında, küçük, dörtgen bir alan üzerinde, oyularak “sene 1281” yazılmıştır. Kitabe haricinde büyük ölçüde simetrik düzendeki kanatlarda, yüzeysel oymalar görülür. Bezeme kalın yağlı boya tabakaları altında kalmıştır.

Kanatların alt ve üst kesimlerinde birer yuvarlak pano, ortada ise birer ağaç tasviri yer alır (Foto.:790-91). Birbirine benzeyen, fakat detayları farklı olan panolarda, altı kollu geometrik örgüler görülür. Sağ kanadın üst panosunda, kolların uçlarında geometrik küçük rozetler, aralarda ise ince saplarıyla zarif lâleler yer alır. Sol kanatta lâleler görülmez, rozetler de kolların içinde değil aralarında. Alt panolardan sağdakinde rozetler kol içlerindedir. Ancak aralarda lâle yerine ikili benek benzeri basit bir motif görülür. Soldaki simetriğinde kolların içleri boş olup, rozetler lâle benzeri kavisler içerisine alınmıştır.

Kanatların orta kesimindeki ağaç tasvirleri birbirine benzer selvilerdir. Sağdakinin dalları diğerinin aksine aşağıya dönüktür. Ağaçlar tabii görünüşlerine yakın durmakta, yuvarlak panolar ise stilize edilmiştir.

¹⁰⁵¹ Bunlardan bazılarında türbe şeklinde nitelendirilen mezar, caminin içinde bulunduğu mezarlığın, kible tarafındadır. Bugün halkın ziyaretine sahne olan mezar, 1973 yılında yeni baştan yapılmıştır. **Geçmişten** ..., s. 118.

¹⁰⁵² Yöreyle ilgili bir araştırmada, Şeyh Yusuf Zeynuddin Anadolu Selçukluları zamanında yaşamış bir İslam büyüğü olduğu, doğum ve ölüm tarihleri bilinmemekle birlikte, 1322 yılında Samsun’da vefat eden kardeşi Şeyh Seyyid Kutbettin’e nazaran bu yıllarda yaşamış olduğu belirtilmektedir. Herhangi bir kaynak gösterilmeksizin, yöredeki rivayetlerden derlendiği anlaşılan tespitlere göre, Şeyh Yusuf Zeynuddin Anadolu’nun fethinden önce, yörede bir tekke kurup, irşat faaliyetlerine başlamıştır. 1285 yılında tekkesinin bulunduğu yerde bir cami yaptırdığı rivayet edilmektedir. Bunun, şimdiki caminin yerinde olduğu düşünülebilir. **Geçmişten** ..., s. 118. Şeyh Yusuf Zeynuddin’in kardeşi Seyyid Kutbettin’in Samsun’da adını taşıyan, bir camiyle türbeye katalogta yer verdik.

ONDOKUZ MAYIS – TAŞ KÖPRÜ İNŞA KİTABESİ

Katalog No : 3.14.9.
Foto. No : 792.
İnceleme Tarihi : Şubat 2003.

Yeri: Kitabe; ilçe merkezinde, Ondokuz Mayıs Mahalle'sinde, belediyeye ait Kültür Çadırı'nın önünde, yeni bir kaide üzerinde bulunmaktadır¹⁰⁵³ (Foto.:792).

Tarihçe: Şimdiki yerine yakınlarda konulduğu anlaşılan kitabenin ait olduğu köprüden bugün eser yoktur. Köprü; kitabesine göre H. 1281 / M. 1864–65 tarihinde inşa edilmiştir. Kitabenin son satırında geçen “işte bu cısr şeref Engiz” ifadelerinden köprünün, vaktiyle Samsun Bafra yolu üzerinde Ondokuz Mayıs İlçesi yakınlığında bulunduğu, üçüncü satırdaki ifadelerden ise halkın gayretiyle yapıldığı anlaşılmaktadır.¹⁰⁵⁴ Kitabenin yanında görülen yeni metal bir levhadaki açıklamalardan köprünün, Samsun tarafındaki ayağının kalıntılarının yakın zamanlara kadar mevcut olduğu anlaşılmaktadır.

Kitabe: 0. 94 x 1.47 m. boyutlarında ve 0.11 m. kalınlığında, mermer bir levhaya cetvellerle ayrılarak celî talik hatla sekiz satır halinde yazılan Osmanlıca kitabenin, oval dairevi üst kısmında, Sultan Abdülaziz'in¹⁰⁵⁵ tuğrasına yer verilmiştir (Foto.:792). Bu kesimde geç devir batılılaşma modasını yansıtan stilize, bitkisel bir dekor tuğrayı çevrelemektedir. Kitabenin orta yerindeki, çapraz bir hat çizen kırığın, yerine konulması sırasında meydana gelmiş olabileceği tahmin edilebilir. Alt satırında hem rakamlarla 1281 hem de “Güzel bünyâd olundu işte bu cısr şeref Engiz” ifadeleriyle ebced usulünde tarih düşülen kitabenin metni, şöyledir:

"بو نهر وزن مقدم کوپری موجود اولمیوب دائم / مروریلہ عبوری هرکسی ایلر ایدی تعجیز
اهالیء حمیت پیشہ انشا قیلدیکیم بر جسر / بنای دلکشی بو موقعه اولدی لطافتیز
کچرلر غیرى ابنای سبیل اسوده هر سودان / مثال بحر بو نهر اولسه ده پر موج و طوفا لخیز
شیخ اولسه سزاسک مجوهر الوجه تاریخ / کوزل بنیاد اولوندی ایشته بو جسر شرف انکیز / سنه ۱۲۸۱"

“Bu nehr-i vezn mukaddem köprü mevcut olmayub dâim / Müruruyla ‘uburu herkesi eyler idi ta’ciz

Ahâli-i hamiyet pîşe inşâ kıldıkim bir cısr / Bina-yı dilkûşâ bu mevki’a oldu letâfet – rîz

Geçerler gayr-ı ebnâ-i sebil asude her sudan / Misal – ı bahr bu nehr olsa da pürmevc ü tavgü’l-hayr

Şeyh olsa sezâsın mücevherü’l-vech tarih / Güzel bünyad olundu işte bu cısr şeref-Engiz / Sene 1281”

¹⁰⁵³ Mahalle sakinlerinden kitabenin bundan önce saat kulesinin bitişiğinde olduğunu, on yıl kadar önce yol yapımı sırasında şimdiki yerine taşındığını öğrendik.

¹⁰⁵⁴ İlçe eskiden halen kullanıldığı üzere “Engiz” şeklinde anılmaktaydı.

¹⁰⁵⁵ Sultan Abdülaziz’in 1861–76 yıllarında saltanatta bulunduğu bilinmektedir. Bkz. C. KÜÇÜK, “Abdülaziz” mad., T.D.V.İ.A., C. 1, İstanbul, 1988, s. 179.

SAMSUN – HANÇERLİ CAMİİ MİNARESİ VE İNŞA KİTABESİ

Katalog No : 3.14.10.
Foto. No : 793-795.
İnceleme Tarihi : Temmuz 1994, Ağustos 2002.

Yeri: Cami; şehir merkezinde, adını verdiği Hançerli Mahallesi'nde, Saathane Meydanı'nın yaklaşık 250 m. kuzeybatısında, Necip Bey Caddesi üzerinde bulunmaktadır.

Tarihçe: 1939 depreminde minaresi haricinde yıkılan caminin, 1943'de yeniden inşa edildiği bilinmektedir.¹⁰⁵⁶ Minare kaidesinin kuzeye bakan yüzünde, duvara gömülü vaziyette, dikdörtgen kartuşlara ayrılmış, ikişerden yedi sıra halinde on dört satırlık, talik hatla yazılan Osmanlıca bir kitabe yer alır. 0. 94 x 54 m. ölçülerinde, mermer kitabenin¹⁰⁵⁷ metni şöyledir: (Foto.:793).

"خنجرلى جامعى صاحب همتك / قبرينى پور نور رحمة ايليه ربي مجيد.
ازقضايا احراق كبيرده بونجه جوامع بودخى متحرك اولوب جماعه قالمشيد نا اميد.
اقامتى در عليه فى الاصل بافره لى شهرتى شهbaz زاده / بانى ثالث اولوب اول ذات سعيد.
حسبة لله فوقانى اوله رق ايلدى بنا / كى صاحب ما سوادن قلبن ايتسون حق مظهر جديد.
موقعنده اتدى همت حاجى حافظ محترم / حق مصون ايتسون ريادن عمرينى قيلسون مزيد
نظام حسن سعيله تمام اولدي بى قصور/حرف جوهر دار ايله تاريخينى يازدم مفيد.
ايلسون الله احسان اجرينى روز معاد/اول غنى محمد رشيد قيلدى بو جايى فريد ١٢٨٨"

*"Hançerli Camii banisi sahib-i himmetin/kabrini pûr-nûr-ı rahmet eyleye Rabbi Mecid
Ezkaaya ihrâk-ı kebirde bunca cevami' bu dahi/müteharrık olub cemaat kalmıştı nâ-ümid.
İkameti der-i aliye fil-asl Bafralı şöhreti Şehbâz-zâde / Bani-i sâlis olub ol zatı Sa'id.
Hasbeten lillah fevkâni olarak eyledi bina /ki sahib-i mâsivâdan kalbin etsin Hak mazhar-ı cedîd
Mevkiinde etti himmet Hacı Hâfiz muhterem / Hak masûn itsun riyâdan ömrünü kalsın mezid
Nizâm-ı hüsn-i sa'yile tamam oldu bî-kusûr / Harf-i cevherdâr ile tarihini yazdım müfid.
Eylesun Allah ihsân ecrini rûz-i meâd / ol gani Mehmed Reşid kıldı bu cây-ı ferid 1288"*

Kitabeden yapıyı üçüncü bani olarak Mahmud Reşid'in¹⁰⁵⁸ H. Gurrei Ramazan 1228 / M. Kasım 1871'de yaptırdığı anlaşılmaktadır. Mimar, Bafralı Şehbâz-zade'dir. Hazinedârzâde Süleyman Paşa'nın oğlu Abdullah Paşa'ya ait¹⁰⁵⁹ H. 15 Zilhicce 1251 / M. Mart 1836 tarihli bir

¹⁰⁵⁶ B. SARISAKAL, ... **İkinci Kitap**, s. 346.

¹⁰⁵⁷ Kitabe daha önce yayınlanmıştır. İ. TERZİ, "Samsun'da Tarihi İki Eser ve Kitabeleri", s. 265.

¹⁰⁵⁸ Mahmut Reşid hakkında tarihi kaynaklarda herhangi bir bilgiye tesadüf edemedik.

¹⁰⁵⁹ Hazinedârzâde namıyla anılan Abdullah Paşa Hazinedar Süleyman Paşa'nın oğlu olduğu, kapıcıbaşılık ve Canik muhassıllığından sonra vezirlik verilerek Trabzon valiliğininde bulunduğu 1846'da azledildiği ve aynı yıl vefat edip İstanbul'da Bostan İskelesi'nde defnedildiği bilinmektedir (Mehmed Süreyya, "Abdullah Paşa (Hazinedârzâde)" mad., a.g.e., C. 1, s. 81). Paşanın yukarıdaki vakfiyesinden Samsun'da "müceddeden" altı çeşme, birer mescit ve mektep yaptırdığı anlaşılmaktadır. Trabzon'da 1844 tarihli güzel bir çeşmesi bulunan (M. YÜKSEL, **Trabzon'da Türk İslam Eserleri ve Kitabeler**, C. 1, Trabzon, 2000, s. 190-96; Ö. KAHRIMAN, **Trabzon'da Türk Devri Mimari Eserleri**, A.Ü.S.B.E., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2003, s. 207) Paşanın Samsun ve Çarşamba'da günümüze gelemeyen ve kendi adıyla anılan birer cami yaptırdığı bilinmektedir (B. SARISAKAL, ... **İkinci Kitap**, s. 309, 341; M. GOLOĞLU, a.g.e., s. 121; M. TORUN, a.g.e., s. 59). Paşanın Samsun'da H. 1264 / M. 1847-48 yılında yaptırdığı çeşmenin 1930'da belediye tarafından yıkıldığı bilinmektedir B. SARISAKAL, ... **İkinci Kitap**, s. 328. Çeşmenin resmi ve inşa kitabesinin metni için belirtilen kitabın 336-37. sayfalarına bakılabilir.

vakfiyeden, bundan önce caminin Abdullah Paşa tarafından müceddeden / yeniden inşa edildiği anlaşılmaktadır.¹⁰⁶⁰ Vakfiye tarihine bakarak 1836 yılı civarında yeniden yapılmış olduğunu tahmin ettiğimiz caminin, 1869 yılındaki büyük yangında yandığı anlaşılmaktadır.¹⁰⁶¹ Yukarıdaki vakfiyeden yapının bitişiğinde, içinde bir kütüphaneye yer verilen, on iki hücreli bir medrese yer aldığı anlaşılmaktadır.¹⁰⁶² 1910'da caminin şamdanlarıyla ilgili bir vakıf kaydı tespit edebildik.¹⁰⁶³ Bundan ayrı olarak camiye H. 1329 / M. 1911 yılında, Kırbacı Ali adlı bir şahsın vakıfları olduğu belirtilmektedir.¹⁰⁶⁴ Mahmud Reşid'in M. 1871 yılında yaptırdığı caminin 1938 depreminde yıkıldığı ve aynı yerde daha büyük olarak, tekrar inşa edildiği belirtilmektedir.¹⁰⁶⁵ Bugünkü caminin son cemaat yeri üzerinde yer alan yeni harflerle yazılı 1943 tarihi, harimin yapılışına işaret ettiği, betonarme son cemaat yerinin 1964-65'de yaptırıldığı bildirilmektedir.¹⁰⁶⁶ Caminin yanında bulunan eski bir "mezarlığın," yol açılması sırasında 19. yüzyılda kaldırıldığı kaydedilmektedir.¹⁰⁶⁷

Minare: 1871 yılındaki yapıdan günümüze ulaşan tek unsur, minaredir (Foto.:794). Caminin kuzeybatı köşesinde bulunan minareye, harimden yuvarlak kemerli bir kapıyla ulaşılmaktadır. 7.80 m. kadar yükselen ve taş ile birlikte yer yer tuğlanın da görüldüğü kare şeklindeki kaideden yukarısı, düzgün kesme taş işçiliktir. Alemle birlikte takriben 25 m.ye kadar yükselen minarenin, taş bir silmeyle son bulan kaidesi üzerinde, soğanvari bir papuçluk yer alır. Nispeten kısa tutulan papuçluğun üstündeki bir bilezikle son bulan gövdede, ince uzun dikdörtgen şeklinde mazgal açıklıklara yer verilmiştir. Şerefe altlığındaki konsolsu çıkıntılara işlenen stilize palmetler arasında, küçük askı çelenkler ve plastik, yuvarlak biçimli bir dekor görülmektedir (Foto.:795). Bunun üstünde üst üste bindirilen silmeler ve sekizgen korkuluk yer alır. Düzgün kesme taş işçilikli korkulukta, yüzeyden hafifçe taşırılan kartuşlara yer verilmiştir. Hafif kısa tutulan silindirik petekten sonra minare, armudi taş bir külah ve alemle son bulmaktadır.

¹⁰⁶⁰ V.G.M.V.K.A.nde 733 numaralı defterin 110. sayfa ve 69. sırasında kayıtlı vakfiyede "*Samsun Kasabasında Hançerli Mahallesinde müceddeden bina ve inşa eyledikleri camii şerifin*", şeklinde geçen caminin imam, hatip, müezzin, ferras ve kayyımı ile ilgili hizmet ve ücret düzenlemeleri serdedilmiştir.

¹⁰⁶¹ Yangının başlaması ve seyriyle ilgili olarak bkz. L. TEKİN, "60 Sene Evvelki Samsun", **19 Mayıs Samsun Halkevi Dergisi**, C. 2, s. 13, 1936, s. 29. B.O.A., A.MKT.MHM., d.n. 284, g.n. 81; d.n. 278, g.n. 99'da bulunan H.1280 / M. 1863-64 tarihli iki ayrı belgeden yapının bu tarihte yanmış bir halde olduğu ve tamirinin plânlandığı anlaşılmaktadır.

¹⁰⁶² Aynı vakfiyede geçen "*camii mezkure ittisalinde on iki adet hücreden ibaret medresenin..., medrese-i mezkurede kâin kütüphaneye...*" şeklindeki ifadelerden ve devamındaki cümlelerden, medrese içinde bulunan, kitap dolabından ibaret bir kütüphanenin varlığı anlaşılmaktadır. Medresenin camiyle birlikte inşa edilip edilmediği belli değildir.

¹⁰⁶³ V.G.M.V.K.A.nde Müceddet Anadolu (26) adlı ve 611 numaralı defterin 42. sayfası 25. sırasında kayıtlı, H. 11 Sefer 1328 / M. 12 Şubat 1910 tarihli, Hacı Bekir kızı Hacı Akça Mustafa karısı Fatma Hatun'a ait vakfiye.

¹⁰⁶⁴ İ. TERZİ, "Samsun'da Tarihi İki Eser ve Kitabeleri", s. 260.

¹⁰⁶⁵ İ. TERZİ, "Samsun'da Tarihi İki Eser ve Kitabeleri", s. 260.

¹⁰⁶⁶ A. KAYIKÇI, **Samsun'da Kültür-Sanat**, C.1, s. 101.

¹⁰⁶⁷ B. SARISAKAL, ... **İkinci Kitap**, s. 132,345.

BAFRA – NUR-İ İBRAHİM CAMİİ İNŞA KİTABESİ

Katalog No : 3.14.11.
Foto. No : 796.
İnceleme Tarihi : Ağustos 1994, Temmuz 2002.

Yeri: Cami; ilçe merkezinde, Hacınabi Mahallesi'nde, bedestenin yanbaşıda bulunmaktadır.

Tarihçe: Yıkılan caminin yerinde, bugün yeni bir cami bulunmaktadır. Bu caminin minare kaidesinde bulunan kitabeye göre, eski cami H. 1303 / M. 1885 yılında, İbrahim Bey tarafından yaptırılmıştır. Kitabeden, İbrahim Bey'in yaptırdığı caminin, Hazinedârzâde Namdaş Ahmed Mürsel Paşa tarafından daha evvel yaptırılıp, bilahare yanan eski bir caminin yerine yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde "Hazinedârzâde Hacı Ahmed Paşa bin Ali Bey" adına düzenlenmiş H. Ramazan 1262 / M. Ağustos 1846 tarihli Arapça vakfiyeden¹⁰⁶⁸ Hazinedârzâde Ahmed Paşa'nın eski caminin banisi olduğu anlaşılmaktadır. Bu, inşa kitabesinde İbrahim Bey'den önceki bani olarak gösterilen isimle aynıdır.¹⁰⁶⁹ 1885 yılında inşa edilen caminin banisi olan İbrahim Bey'in Mecelle'yi Şur'a kâtipliği yaptığı, caminin eski minaresinin ahşap olduğu bildirilmektedir.¹⁰⁷⁰

Kitabe: Yeni caminin harime açılan kapısı yanında, minarenin kapı açıklığı üstünde, duvara gömülü kitabe, 0.53 x 0.52 m. ölçülerindedir. Kartuşlar içerisine alınarak, ikişerden beş sıra halinde on satırlık nesih hatla, taş üzerine yazılan Osmanlıca kitabenin, yüzeyden kabartılan harfleri, siyah yağlı boyalıdır. Kitabenin metni şöyledir: (Foto.:796).

"نامداش احمد مرسل او پاشاي كريم / كيم خزينه دار زاده دينيلور ايدي آكا
بافره ده وقتيله ياپديرمش ايكن بو جامعي/بر زمان صكره بانوپ قالمشدي بي صيت صدا
نجلي شوري كاتب اوراقي ابراهم بك/كورمدى لايق كه بويله بر اثر اولسون هبا
قيلى اول خير الخلف احيای خيره بذل مال/سعى مشكور و مأجور ايده ذات كبريا
سعيد يازواره تبشيرا ديدم تاريخ تام/مترده بيت اللهی ابراهيم بك ايتدی بنا ۱۳۰۳"

*"Namdaş Ahmed Mürsel Paşayı Kerim / Kim hazinedar zade deniliyor idi ana
Bafra'da vaktiyle yaptırmış iken bu camiyi / Bir zaman sonra yanup kalmıştı bi sit-u sada
Neclî servi kâtip evraki İbrahim Bey / Görmedi lâyük ki böyle bir eser olsun heba
Kıldı evvel hayrül halef ihya-yı hayra bezlü mâl/ Sa'yi meşkur ve me'cur ide zâtı Kibriyâ
Sa'id yazvare tebşiran didim tarihi tam / miserde beytullahı İbrahim Bey itti bina 1303"*

Kitabenin alt satırlarındaki ifadeler, rakamın haricinde, ebced ile de tarih düşüldüğünü göstermektedir.

¹⁰⁶⁸ V.G.M.V.K.A., 581 numaralı defterin 275. sayfasında 278.sırada kayıtlı vakfiye. Caminin bulunduğu muhitin "Tütün Pazarı" şeklinde geçtiği, vakfiyede baninin caminin hatibi, baş imamı, ikinci imamı, baş müezzini (serraçlıkla beraber), ikinci müezzini (ferraşlıkla beraber), ve karisi (Kur'an okuyucu), ve kürsü şeyhinin günlük vazifelere ilaveten, belli miktarlarda Kur'an okumaları ve ücretleri mukabilinde görev icrası şart koşulmuş, caminin elli dört kandiline yağ alınması, yapının önündeki su yolunun tamiri, camiye bal mumu, hasır yaygı vb. mefruşatına dair düzenlemeler sıralanmıştır. Vakfiyede ayrıca, "Bafra kasabasının pazarı ortasında kâin Atik Cami-i Kebir"e balmumu alınmasıyla ilgili bir başka kayıt vardır. Bu cami bugünkü Ulu Camii olmalıdır.

¹⁰⁶⁹ Böylece iki vesikanın birbirini teyit ettiği görülmektedir.

¹⁰⁷⁰ S. CEMBELOĞLU- M. CEMBELOĞLU, *Samsun İli ...*, s. 97.

BAFRA ARASTASI (BEDESTEN) KAPILARI

Katalog No : 3.14.12.
Foto. No : 797-798.
İnceleme tarihi : Ağustos 1994, Şubat 2003.

Yeri: Yapı, Hacınabi Mahallesi'nde, Tekel ve Nur-i İbrahim Caddeleri üzerinde bulunmaktadır.

Tarihçe: Samsun ve Çarşamba Arastalarında olduğu gibi, bedesten olarak anılan yapı aslında, klasik bedesten yapılarına uymamaktadır. Arada bulunan sokaklarla birbirinden ayrılmış dükkân dizilerinden oluşan yapı, mekân düzeni itibariyle arasta tanımına uygun düşmektedir. İnşa kitabesi bulunmayan yapının, günümüze ulaşan kapılarının mimari üslubu, geç Osmanlı devrine işaret etmektedir. Nitekim yöreyle ilgili yayınların bir kısmında yapıdan, geç Osmanlı yapısı olarak söz edilmektedir.¹⁰⁷¹ Kapıların birinde görülen üçgen alınlık ve hepsinde görülen kemer sorgucu gibi detaylar, yapının 19. yy.da yapılmış olabileceğine işaret etmektedir.¹⁰⁷² Bilinçsiz onarım ve eklemelerle dükkânların orijinalliği büyük ölçüde bozulmuştur. Mevcut haliyle doğu-batı doğrultusunda 38.50 m., kuzey-güney yönünde 32.00 m. ölçülerinde bir alana oturan yapının, basit krokimizde de görüldüğü gibi, sokakların kenarında simetrik düzende sıralandığı anlaşılmaktadır. Yapının mevcut dört kapısı, orijinalliğini büyük ölçüde korumaktadır.

1. Kuzeydoğu Kapı: Diğerleri için de geçerli olduğu üzere, iç ve dışta sıvayla kaplı kapı, yalın bir kesme taş işçiliği göstermektedir. 3.30 m. genişlikteki basit kemerli açıklıktan oluşan kapının üstü, profilli bir kornişle son bulmaktadır (Foto.:797). Kapının üzengi hizasındaki basit profiller ve hafifçe ileriye taşırılan sorguç dışında, herhangi bir bezeme unsuru görülmez. Kapının bedestene açılan iç yüzü diğerleri gibi sadedir

2. Kuzeybatı Kapı: Ölçü ve mimari ifade ve işçiliğiyle birincinin aynısıdır.

3. Güneydoğu Kapı: Kapı, ölçü, mimari ifade ve işçiliğiyle ilk ikisinin aynısıdır.

4. Güneybatı Kapı: Geniş, yayvan kemerli kapının öncekilerden tek farkı, üçgen alınlıkla son bulmasıdır (Foto.:798). Korniş, ortada yükselerek üçgen şekli çizmektedir.

¹⁰⁷¹ Geçmişten..., s. 75; Samsun Turizm Envanteri 2002, s. 108; K. KOPUZ, a.g.e., s. 33. Yapıya ait tescil fişinde de aynı tarih verilmektedir. V.G.M.V.K.A. 55.03.01/8 numaralı dosyadaki V.E.E.F. Yukarıdaki tarihleri için, araştırmalarda bir kaynak gösterilmemiştir.

¹⁰⁷² Arasta kapıları aynı yüzyıla tarihlediğimiz Samsun Bedesteni'nin kapılarıyla olan benzerlik de dikkat çekicidir.

SAMSUN - İBTİDAİ MEKTEBİ İNŞA KİTABESİ

Katalog No : 3.14.13.
Foto. No : 799.
İnceleme Tarihi : Şubat 2003.

Yeri: Kitabe, ilçe merkezinde, Pazar Mahallesi'nde, Fazıl Kadı ilk Öğretim Okulunun deposunda bulunmaktadır.

Tarihçe: Eskiden Dede Avlu mektebi adıyla bilinen¹⁰⁷³ okul, halen faaliyetini sürdürmektedir. Kitabede görüleceği üzere mektep, H. 1Safer 1319 / M. Mayıs 1901 tarihinde inşa edilmiştir.

Kitabe: 0.61 x 0.44 m. ölçüsündeki mermer levhaya cetvellerle ayrılarak celî sülüs hatla yazılan tek satırlık Osmanlıca kitabenin metni şöyledir: (Foto.:799).

"ابتدائی مکتبی"

"سنة ۱ صفر ۱۳۱۹"

"İbtidai mektebi
Sene 1 Safer 1319."

¹⁰⁷³ Geçmişten ..., s. 55.

HAVZA – İSİMSİZ ÇEŞME KİTABESİ

Katalog No : 3.14.14.
 Foto. No : 800.
 İnceleme Tarihi : Şubat 2003.

Yeri: Kitabe, ilçe merkezinde, tarihi kaplıcalara çıkan yol üzerinde bulunmaktadır.

Tarihçe: Bugün yenilenen bir çeşme üzerinde bulunan kitabenin, ait olduğunu sandığımız çeşme hakkında bir bilgiye ulaşamadık. Kitabeden çeşmenin H. 1319 / M. 1901-02'de yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Kitabede bani ismi geçmez. Kitabe metninin yazarı "Hilmi"dir.

Kitabe: Yaklaşık 0.45 x 0.40 m. ölçüsünde, mermer levhaya cetvellerle ayrılarak celfi sülüs hatla beş satır halinde yazılan Osmanlıca kitabenin metni şöyledir: (Foto.:800).

"توجه قيل برادر حقه دائم تارك خواب اول / بو بر دار فنادر عارف ايسك خيره ارباب اول
 كوروب بو خيرى عطشانه اراركن كلدي ... تاريخ / كتوردي سيفيزاده لر كوزل صوايچ صفى ياب اول
 ماضيونه فاتحه احسان اوله ١٣١٩ / محرر حلمي غفر ذنوبه"

*"Teveccüh kıl birader hakka daim tarik hâb ol / Bu bir darı fenadır arif isen hayra erbab ol
 Görüp bu hayrı 'atşânâ ararken geldi bir Tarih / Getürdi seyfizâdeler güzel sevayîç safayab ol
 Maziyuna fatiha ihsan ola 1319 / Muharrir Hilmi gafere zunubihi"*

VEZİRKÖPRÜ - SAAT KULESİ İNŞA KİTABESİ

Katalog No : 3.14.15.
Foto. No : 801.
İnceleme Tarihi : Temmuz 2002, Şubat 2003.

Yeri: Kitabe; ilçe merkezinde, Fazıl Ahmed Paşa Medresesi'nin 50 m. kadar batısındaki meydana yer alan saat kulesinin kaidesine bulunmaktadır.

Tarihçe: 1939 depreminde yıkıldıktan¹⁰⁷⁴ sonra yeniden yapılan tarihi saat kulesinin sekizgen kaidesinin kuzeye bakan yüzünde, kapı açıklığının üstünde bulunan kitabeye göre saat kulesi, Sultan II. Abdülhamid'in saltanatında, Sivas Valisi Reşit Akif Paşa döneminde, Kaymakam Ahmed Reşid Efendi tarafından "R. 21 Eylül 1322, H. 16 Şaban 1324" (4 Ekim 1906) tarihinde yaptırılmıştır.¹⁰⁷⁵ H. Acun'un 1994 yılında yayımlanan bir kitabında, kitabenin üstünde kısmen tahrip olmuş, Latin harflerle yazılmış yeni bir yazıt görülmektedir. Sıva üzerine yazılan ve günümüze ulaşamayan kitabenin okunabilen kesimlerinden¹⁰⁷⁶ kulenin, 1959'da yeniden yapıldığı anlaşılmaktadır.

Kitabe: 0.72 x 0.38 m. ölçülerindeki mermer levha üzerine, kartuşlar içerisinde, ikişerden dört sıra ve sekiz satır halinde, sülüs harflerle kabartılarak yazılan ve kısmen tahrip olan Osmanlıca kitabenin metni şöyledir: (Foto.:801).

"اشبو ساعة قوله سى [عالم نعمة پاديشاح معظم] شوكتلو
عبد الحميد خان ثانی افنديمى حضرتلرينك زماننده انشا ايديلى
و اعظم وزراي عليه دن دولتو
رشيد عاكف پاشا حضرتلرينك سيواس ولايتى واليغنده
قائمقام قضا احمد رشدى افنديك
هم عمران پرورسيه توسيعا وجوده كتيريلمشدر
فى ۱۲ ايلول سنة ۱۳۲۴
فى ۱۶ شعبان المعظم سنة ۱۳۲۲"

"İş bu sa'at kulesi [Alem-i nimet-i padişah-ı muazzam]¹⁰⁷⁷ şevketlu
Abdülhamid Han-ı Sâni Efendimiz hazretlerinin zamanında inşa edildi
Ve e'azım vüzerayı devlet-i aliyyeden devletlû
Reşid Akif Paşa Hazretlerinin Sivas Vilâyeti Valiliğinde
Kaymakam-ı kaza Ahmed Rüşdü Efendi'nin
Himem-i umran peruresiyle tevsî'an vücuda getirilmiştir
Fi 16 Şa'ban el muazzam sene 1324.
Fi 12 Eylül sene 1322"¹⁰⁷⁸

¹⁰⁷⁴ Geçmişten ..., s. 13; K. E. UYKUCU, **Bölgemiz Karadeniz İl ve İlçeleri, Orta Karadeniz Bölümü Amasya Çorum Tokat Ordu Samsun**, İstanbul, 1978, s.173. Uykucu 1939 depreminde tehlikeli bir şekilde çatlayan kulenin "bayındırlık Samsun müdürlüğünün" raporu üzerine yıktırıldığını ve "muhafaza edilen kaidesi üzerine yeniden yapıldığını" belirtmektedir.

¹⁰⁷⁵ Acun kitabelere göre yapının 1906- 08 arasında yaptırıldığını belirtmektedir. H. ACUN, **Anadolu Saat Kuleleri**, Ankara, 1994, s. 38; H. ACUN, "Az Bilinen Saat Kulelerimiz", **İlgi**, S. 68, İstanbul, 1992, s. 31. Kitabede tarihin hicri ve rumi olarak iki şekilde yazıldığı görülmektedir.

¹⁰⁷⁶ Resimden okunabildiği kadarıyla kitabede "... zelzelesinde yıkılan saat kulesini hayırsever V. Köprülü ... yardı... ile Bafra'lı sanat... .. yapmıştır. 1959" Bkz. H. ACUN, **Anadolu Saat Kuleleri**, resim 61 (sayfa numarası verilmemiş).

¹⁰⁷⁷ Köşeli parantez içindeki kesimler Uykucu'dan alınmıştır. K. E. UYKUCU, **a.g.e.**, s. 173.

HAVZA / MISMILAĞAÇ KÖYÜ CAMİİ İNŞA KİTABESİ, MİNBER VE TAVAN GÖBEĞİ

Katalog No : 3.14.16.
Foto. No : 802-814.
İnceleme Tarihi : Ağustos 2002.

Yeri: Cami; Havza'nın 5 km. kadar kuzeydoğusunda bulunan Mısmılağaç Köyü'n de bulunmaktadır.

Tarihçe: Köy halkından, 1978 yılında yapılan yeni caminin yerinde bulunan eskisinin çatıyla örtülü küçük bir cami olduğunu öğrendik. Eski camiye ait bir inşa kitabesi, harim kapı kanatları, minber ve tavan göbeği günümüze ulaşmıştır. Kitabeden caminin köy halkı tarafından H. 1326/ M. 1908'de inşa yenilediği anlaşılmaktadır. Kitabenin sonunda *“harrere Hilmi el fakir zünubihi”* şeklinde adı geçen Hilmi'in, kitabeyi hak eden usta, hattat veya daha kuvvetli ihtimal olarak, kitabe metninin yazarı olabileceği anlaşılmaktadır. Bu isim, Havza'daki 1319/1901-02 tarihli isimsiz çeşme'nin kitabesinde geçen isimle aynıdır.

Kitabe: Caminin kuzey avlu kapısının sol yanında, avlu duvarı üzerinde, kuzeye bakan taş kitabe, yaklaşık olarak 11.5 x 60 m. ölçülerindedir. İnce silmelerle çevrili, kartuşlar içerisine alınarak, dört satır halinde talik hatla yazılan Osmanlıca kitabe şöyledir: (Foto.:802).

جمع اولوب بر يرده اهل قرية مسلم اغاج نقد همت جمع ايديوب بو جاميه بالا هم تام
جوب چاتان مالك صاتان جانك آتان واران قاتان تا ابد مأجور اولان بل غرات والاتحاز
تاش ديكر كريز اولان ميدان خيره يو كي سيدالله سعيهم الى يوم القيام
الدى بيك اوجيوز يكرمي التيده با عون حق صدقيا تارخ تجديد ... تمام
حرر حلمي يغفر ذنوبه"

*“Cem olup bir yerde ehli karye-i Mısmılağaç nakdi himmet cem idüp bu cami'a bâl-ı ihtimam
Çöp çatan malın satan canın atan varan katan ta ebed me'cur olan bi'l-gurrati ve'l-ittihaz
Taş diğer kerbez olan meydan hayra yok ki şeyyedallah sa'ahum ile yevmi'l-kıyam
Oldu bin üç yüz yirmi altıda ba 'avn-i (yardım) hâk sıdkıya tarihi tecdidi... tamam
Harrere Hilmi yuğfer zunubehu”*

Kapı Kanatları: Kitabenin yanındaki avlu kapısının çifte kanatları, eski camiye aittir. Dövme demir çivilerle meşe dikmelere oturtulan ahşap kanatların üst kesimi, basık kemerli forma uydurulmuştur (Foto.:803). Simetrik düzende, sekiz panoya ayrılarak bezenen dikdörtgen panoları ayıran geniş kayıtlar sade bırakılmıştır. Ceviz ağacından çakma usulüyle yapılan kanatlar, yuvarlak satırlı oymalarla bezelidir. İnce bir ahşap boyasıyla kaplanan kanatların, onarım görmeden günümüze ulaştığı anlaşılmaktadır. Yer yer ince çatlak ve pürüzlerin

¹⁰⁷⁸ Kitabenin okunuşunda Acun ve Uykucu'dan yararlanılmıştır. H. ACUN, **Anadolu Saat Kuleleri**, s. 37; K. E. UYKUCU, **a.g.e.**, s. 173.) Kitabenin ikinci satırında saat kulesinin Sultan II. Abdülhamid zamanında inşa edildiği belirtilirken, altıncı satırında genişletildiği bildirilmektedir (tevsi'an: genişletme, genişletilme. Bkz. F. DEVELLİOĞLU, **a.g.e.**, s. 1103). Birbirleriyle çelişir gibi görünen bu durum halkın arasında kuleyi Köprülüler'in yaptırdığı şeklindeki rivayeti akla getirtmektedir. Saat kulelerinin Osmanlı şehirlerinde XVII. yüzyılın sonlarında görülmeye başladığı (H. ACUN, **Anadolu Saat Kuleleri**, s. 5-6) düşünülürse rivayetin ciddiyetle karşılanması gereği ortaya çıkmaktadır.

görüldüğü kanatlar, küçük çaplı bir bakımla, uzun yıllar saklanabilir vaziyettedir.

Küçük, dörtgen dizileriyle bezeli bir biniyle ayrılan kanatların üst panolarında, stilize bitkisel motiflerle çevrili bir kelime-i tevhid kitabesi yer alır. Kitabe; yarısı sağ, diğer yarısı soldaki kanat üzerine, kabartılarak sülüs hatla yazılmıştır. Bunların altındaki panolarda dörtgen çerçeveler içerisinde, kaidesiyle birlikte vazo benzeri bir kaptan çıkan, stilize bitkisel bir kompozisyona yer alır. Altı yapraklı çiçeklerin görüldüğü kompozisyonun köşeleri, stilize yapraklarla doldurulmuştur. Bunların altındaki panolar küçük olup, yatık dikdörtgen şeklindedir. Stilize yaprak dizisiyle sarılan panonun ortasında, yuvarlak bir halkaya geçip, iki yana yönelen yaprak kıvrımları görülmektedir. Alt panoların ortasında, küçük dairelerle kuşatılan, on iki kollu dairevi bir kompozisyon yer alır. Bunun alt ve üstünde, ortası düğümlü fiyonklara yer verilmiştir.

Minber: Bugün yeni caminin içinde bulunan, köşk ve yukarısı günümüze ulaşamayan minber, cevizden çakma tekniğinde inşa edilmiştir (Foto.:804). Bu kesim ile köşk altının girişindeki bölüm, sonradan yapılarak minber büyütülmüştür. Minberin batı yüzü de sonradan elden geçirilmiştir. Orijinalde sade olan bu yüze¹⁰⁷⁹ eski caminin tavan göbeği yerleştirilmiştir. Göbeğin etrafındaki dört küçük panonun, tavana ait olup olmadığı belli değilse de, tavan göbeğiyle olan benzerlikleri bu ihtimali akla getirmektedir. Minber, yuvarlak satırlı ve ajurlarla bezenmiştir. Kapı kanatları bulunmayan minberin, kapı tacında, yüzeyin oyularak kabartılması suretiyle, tek satırlık sülüs hatla yazılmış, Arapça bir hadis ve tarih kitabesi bulunmaktadır. Kaş kemer şekli verilerek, ortasında ay-yıldız motifi, sol alt köşesinde Bahri(?)¹⁰⁸⁰ şeklinde bir sanatkar imzasına yer verilen kitabe şöyledir: (Foto.:805).

"قال النبي صل الله تعالى عليه و سلم ١٣٣٠
رأس الحكمة مخافة الله"

"1330

*Kale'n-Nebiyu sallallahu Te'ala aleyhi ve selem
Ra'sul hikmeti mehâfetullah"*

Kitabeden minberin Bahri (?) adlı bir usta tarafından H. 1330 / M. 1912 yılında yapıldığı anlaşılmaktadır. Minber kapı dikmeleri boğumlu, profiller ve stilize yapraklarla bezelidir. Kapı tacında, kitabe çevresinde, ajurlu bitkisel kıvrımlar ve tepede bir hilâl yer alır. Tacın iki yanı, ay-yıldızlı madeni alemlerle son bulan, minyatür minarelerle bezelidir. Alt ve üstte birer bilezikle sınırlanan gövde, kübik kaide ve korkuluklarla çevrili şerefesiyle minareler Sivrikese Camii minberinde gördüklerimizin benzeridir (Foto.:805). Süpügelik dikine dikdörtgen altı panoya ayrılarak simetrik düzende, stilize bitkisel kompozisyonlarla bezenmiştir (Foto.:806). Panonun altında iç içe geçmiş daireler görülür. Bunun üstünde küçük bir dairenin başladığı, iki yana "S" şeklinde kıvrılarak çıkan stilize iri yapraklar yer alır. Panoları tespih dizisini andıran şerit şeklinde silmelerle birbirinden ayrılmıştır. Bunun benzeri, minberin diğer kesimlerinde de görülür. Süpügelinin üstünde, aynalığı üç yönden kuşatan, ortada bağlanmış kenger yapraklarının kompoze edildiği bir bordür görülmektedir (Foto.:807-08). Dört parçadan oluşan

¹⁰⁷⁹ Batı yüzün sade oluşuna bakılırsa, minberin vaktiyle, yıkılan caminin kible duvarının batı köşesinde, duvara dayalı olarak konumlandırıldığı düşünülebilir.

¹⁰⁸⁰ İsim olabileceğini düşündüğümüz ifade tam belli değildir.

aynalığın ortasında bir üçgenin içine yerleştirilen yuvarlak bir pano yer alır (Foto.:808). Pano, beş yapraklı rozet şeklinde bir çiçekle, bunu saran kıvrım ve yapraklardan oluşur. Köşelerdeki üçgen boşluklardan birinde hilâl, diğer ikisinde ay yıldız motifi kabartılmıştır. Yıldızların uçları ışık demetleri şeklindedir (Foto.:809).

Aynalığın merkezindeki üçgeni saran geniş bordürler, son derece zarif, stilize edilmiş asma ve üzüm salkımlarıyla bezelidir (Foto.:808). Üzüm salkımları arasında ince damarları ve kenar fırfırlarıyla işlenmiş zarif, stilize yapraklara yer verilmiştir. Asma dalları, alt bordürün ortasındaki profilli kaidesi, stilize yapraklarla bezeli gövdesiyle beliren bir vazodan çıkmaktadır. Korkulukta, altta aynalığı çeviren daha önce tanıtılan bordür, bunun üstünde yan yana dizilmiş küçük dairelerden oluşan bir dizi yer alır (Foto.:810). Dairelerin arasından çıkan stilize yaprakların yarıya yakını kırılmıştır. Günümüze ulaşamayan köşkün durumunu bilemiyoruz. Köşk altında farklı şekillerde bezenmiş dört pano ve bir çekmece yer alır (Foto.:808,10). Üstteki panoda daha önce gördüğümüz şekilde iç içe halkalı daireler arasında stilize yapraklar ve iki çiçek motifi görülür. Hatayî tarzda, cepheden işlenen çiçekler gayet zariftir. Ortada daire içine alınmış aynalı celi sülüs hatla “Muhammed” yazılıdır. Alttaki panoda profilli kaidesi üzerinde, gövdesi stilize yapraklarla bezeli, karnı şişkin, ağzı hafifçe darala bir vazo ve bundan çıkan stilize bitki motiflerine yer verilmiştir (Foto.:811). Çekmece yanlarda, bir ortada bağla sır sırta verilmiş “C” motifleri, ortada ise altı yapraklı bir çiçek görülür (Foto.:812). Çiçeğin ortasına metal halkalı bir plaka yerleştirilmiştir. Bunun altındaki dikdörtgen panoda, hasır örgü kompozisyonu işlenmiştir (Foto.:812). En alttaki panonun ortası, daire şeklinde boşaltılmıştır. Minberin batıya bakan yüzünde, sonradan eklenen parçalarda, düz yüzeye kazıma yoluyla işlenmiş, iç içe büyüklü küçüklü daireler işlenmiştir. Bunlar orijinal bezemeye yakışmayan basit unsurlardır.

Tavan Göbeği: Köy halkı minberin batı yüzündeki bezemeli beş parçadan ortada bulunan en büyüğünün eski caminin tavan göbeği olduğunu ifade etmektedirler ki, görünüş buna uygundur. 1.10 m. çapındaki göbek, her yönüyle minberdeki işçiliği yansıtmaktadır (Foto.:813). Yirmi bir parçadan oluşan göbeğin parçalarının tavana çakılarak yerleştirildiği anlaşılmaktadır (Foto.:814). İç içe daireler şeklinde istif edilen kompozisyonun ortasında, hatayî tarzda, katmerli yapraklı bir çiçek yer alır. Çiçeğin çevresi, ışık çubuklarını hatırlatan, kenarları fırfırlı bir bordürle sarılıdır. Bunu dışında minberdekinin yakın benzeri yaprak dizisi şeklinde bir bordür ile yan yana dizili “U” şeklinde bir başka bordür görülür. Bunun dışındaki geniş bordürde minber korkuluğunda görülenin aynısı tekrar edilmiştir. Daha sonra bezerleri minberde görülen ince bordürler ve fırfırlı ışık çubuklarını hatırlatan bir bordürle kompozisyon son bulur. Diğer panolar bundan daha küçük olup benzer şekillerde, ancak çok daha sade kompoze edilmiştir.

3.15. KATALOGDA YER ALAN YAPILARIN KRONOLOJİK LİSTESİ

CAMİLER

Çarşamba – Gökçeli (Kökçeli, Mezarlık) Camii.....	1206	(Anadolu Selçuklu)
Çarşamba / Yayıncılar Köyü – Şeyh Hâbil Camii.....	1211	(" ")
Havza / Dereköy – Veliyyüddin Bin Bereket Şah Camii (Ak Mescit).....	1249-50	(" ")
Samsun – Kale (Kale Kapısı, Kuyumcular) Camii.....	1323	(İlhanlı)
Çarşamba / Ordu Köyü Camii.....	1420 dolayları	(Taceddinoğulları)
Samsun – Yalı (Hoca Hayreddin) Camii.....	1485	(Osmanlı)
Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa (Kurşunlu) Camii.....	1495 dolayları	(")
Çarşamba / Kuşhane Köyü – Eski Camii.....	15-18. yy.	(")
Terme / Yeni Camii Köyü – Eski Camii.....	15-18. yy.	(")
Terme / Dağdıralı Köyü Camii.....	15-18. yy.	(")
Kavak / Bekdemir Köyü Camii.....	1596	(")
Bafra – Ulu Camii.....	1675-76	(")
Vezirköprü - Toprakkale Camii.....	1696 dolayları	(")
Vezirköprü - Kale (Taşkale, Ayşe Hatun) Camii.....	1696	(")
Terme / Karacalı Köyü Camii.....	1700-01	(")
Ondokuz Mayıs – (Engiz / Mezarlık) Camii.....	17-19. yy.	(")
Vezirköprü - Yukarı Nalbantlı Camii.....	1748-49	(")
Kavak / Tatarımsulu Köyü Camii.....	1796 dolayları	(")
Asarcık / Akyazı Köyü – Gököl Camii.....	18.yy.in 2. yarısı	(")
Asarcık / Kılavuzlu Köyü Camii.....	18. veya 19. yy.	(")
Asarcık / Alan Köyü – Cuma (Eski) Camii.....	18. veya 19. yy.	(")
Asarcık / Koşaca Köyü Camii.....	18. veya 19. yy.	(")
Kavak – Yeni Camii.....	18. yy.in 2. yarısı veyal 9. yy. başları	(")
Bafra – Tayyar Paşa Camii	1801-02	(")
Kavak / Değirmencili Köyü – Dere Camii.....	1806	(")
Samsun – Pazar Camii.....	19. yy. başları	(")
Samsun – Hacı Hatun Camii.....	19. yy.in ilk yarısı	(")
Terme – Pazar Camii.....	1840	(")
Bafra – Çarşı (Emirza Bey) Camii.....	1855	(")
Çarşamba / Porsuk Köyü Camii.....	1859-60	(")
Samsun – Şeyh Seyyid Kutbeddin Camii.....	1863-64	(")
Kavak / Çakallı Beldesi – Kasımzâde Sofu Ahmed Camii.....	1879	(")
Havza / Cevizlik Köyü Camii.....	1879	(")
Havza – Yörgüç Paşa Camii.....	1882-83	(")
Samsun – Ulu (Büyük, Hamidiye, Valide) Camii.....	1884	(")
Samsun – Kurşunlu Camii.....	19.yy.in 2. yarısı (1884 dolayları?)	(")
Havza / Sivrikese Köyü Camii.....	1887-1903	(")
Salıpazarı - Gökçeli Camii.....	19. yy.	(")
Terme / Aşağı Söğütlü Köyü Camii.....	19. yy.	(")
Alaçam – Çarşı Camii.....	1902	(")
Çarşamba – Değirmenbaşı Camii.....	1908	(")
Vezirköprü - Namazgâh Camii.....	1915	(")

MEDRESE

Vezirköprü - Fazıl Ahmed Paşa (Köprülü, Kurşunlu) Medresesi.....	1678-79 dolayları	(Osmanlı)
--	-------------------	-----------

TÜRBELER

Havza / Dereköy – Veliyyüddin Bin Bereket Şah Türbesi.....	1249-50	(Anadolu Selçuklu)
Bafra / Türbe Köyü – Emirza Bey Türbesi.....	1381	(Bafra Beyliği)

Bafra / Çetinkaya Beldesi – Hızır Bey Türbesi.....	1411-20	(Candaroğulları)
Lâdik - Sunullah Paşa Türbesi.....	15. yy.ın 2. yarısı	(Osmanlı)
Samsun – İsa (Ese) Baba Türbesi.....	15.yy	(")
Terme / Dağdıralı Köyü Camii Türbesi.....	15-18. yy.	(")
Lâdik - Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi.....	1778	(")
Terme – Pazar Camii Yanındaki İsimsiz Türbe.....	1840	(")
Samsun – Şeyh Seyyid Kutbeddin Türbesi.....	1895	(")

ŞEHİRLERARASI HAN (KERVANSARAY)

Kavak / Çakallı Beldesi – Çakallı Han (Çakallı Kervansarayı).....	1204-40	(Anadolu Selçuklu)
---	---------	--------------------

ŞEHİR İÇİ HANLARI

Samsun – Taş Han.....	1508 dolayları	(Osmanlı)
Vezirokprü – Taş Han.....	17. yy. sonları-19. yy.	(Osmanlı)
Vezirokprü - Üzüm Hanı.....	17. yy. sonları-19. yy.	(Osmanlı)

BEDESTEN

Vezirokprü Bedesten ve Arastası.....	17. yy. ın 2. yarısı	(Osmanlı)
--------------------------------------	----------------------	-----------

ARASTALAR

Samsun- Süleyman Paşa Arastası (Samsun Bedesteni).....	1807-18	(Osmanlı)
Çarşamba – Büyük Arasta (Büyük Bedesten).....	1826	(")

İMARET - ZAVİYE

Havza – Mustafa Bey İmaret-Zaviyesi.....	1429-30	(Osmanlı)
--	---------	-----------

NAMAZGÂH

Vezirokprü – Köprülü Mehmed Paşa Namazgâhı.....	1654 dolayları	(Osmanlı)
---	----------------	-----------

HAMAM VE KAPLICALAR

Bafra / Çetinkaya Beldesi – Hızır Bey Hamamı.....	1411-20	(Candaroğulları)
Samsun – Büyük (Şifa, Vakıf, Yekta) Hamam.....	15. yy.	(Osmanlı)
Vezirokprü –Taceddin İbrahim Paşa (Tahta)Hamamı.....	1495 dolayları	(")
Lâdik – Eski Hamam.....	1509	(")
Havza – Kadınlar (Büyük, Şifa, Kız Gözü) Kaplıcası.....	15.yy.ın 2. yarısı-17. yy. sonu	(")
Havza – Erkekler (Küçük, Şifa) Kaplıcası.....	15.yy.ın 2. yarısı-17. yy. sonu	(")
Vezirokprü – Şifa Hamamı.....	17.yy.ın ilk yarısı	(")
Vezirokprü – Çifte Hamam.....	1695-96 dolayları	(")
Vezirokprü – Kale (Taşkale, Ayşe Hanım) Hamamı.....	1696	(")
Öndokuz Mayıs / Yörükler Beldesi Hamamı.....	18.yy.	(")
Vezirokprü – Yalı Hamamı.....	18. veya 19. yy.	(")
Bafra – Uzun Hamam.....	19. yy.	(")

KÖPRÜLER

Vezirokprü – Havza / Tekkekıran- Kayabaşı Köyleri Sınırında Kurt Köprü.....	14-16. yy.	(Beylikler veya Osmanlı devri)
Kavak / Çakallı Beldesi – Çakallı Köprüsü.....	1882-83	(Osmanlı)
Kavak / Çalbaş – Çataltepe Köyleri Sınırında - Koca Köprü.....	1882-83 ?	(")
Vezirokprü – Mezbahane Mevkiindeki İsimsiz Köprü.....	19. yy. veya 20. yy. başları	(")
Öndokuzmayıs / Yörükler Beldesi - Kalaba Köprüsü.....	19. yy. veya 20. yy. başları	(")

DEĞİRMEN

Tekkeköy / Çırakman Köyü – Yel Değirmeni.....	19. yy.	(Osmanlı)
---	---------	-----------

ÇEŞMELER

Vezirköprü - Vezirköprü - Namazgâh (Köprülü Mehmed Paşa ?) Çeşmesi.....	1642-43	(Osmanlı)
Vezirköprü - Arasta Çeşmesi.....	17. yy.in ortaları	(")
Vezirköprü - Karlık Mezarlığı Karşısındaki İsimsiz Çeşme.....	1696 dolayları	(")
Vezirköprü - Üzüm Hanı Çeşmesi.....	17. yy.in sonları-19.yy.	(")
Bafra - Ali Bey (Canıklı Ali Paşa) Çeşmesi.....	1753-54	(")
Bafra - Kadı Çeşmesi.....	1780	(")
Bafra - Taşlı (Kuru / Hazinedârzâde Ahmed Bey) Çeşmesi.....	1840-41	(")
Bafra - Mescit (Hazinedârzâde Ahmed Bey) Çeşmesi.....	1840-41	(")
Samsun - Hamîdiye Çeşmesi.....	1892	(")
Samsun - Fazıl Kadı (Kadı) Çeşmesi.....	1901	(")
Bafra - Hüseyin Bey Çeşmesi.....	1908-09	(")
Vezirköprü - Askerlik Şubesi Çeşmesi.....	19. yy.in sonları-20. yy. başları	(")
Vezirköprü - Abdülgani Camii'nin Karşısındaki İsimsiz Çeşme.....	Osmanlı dönemi (17.yy. ?)	(")
Vezirköprü - I. Kasımlı Sokakta İsimsiz Çeşme.....	Osmanlı dönemi (17.yy. ?)	(")
Vezirköprü - Kasımlı Çeşmesi.....	Osmanlı dönemi (17.yy. ?)	(")
Vezirköprü - Kulebaşı Caddesinde 1 Nolu İsimsiz Çeşme.....	Osmanlı dönemi (17.yy. ?)	(")
Vezirköprü - Kulebaşı Sokakta 2 Nolu İsimsiz Çeşme.....	Osmanlı dönemi (17.yy. ?)	(")
Vezirköprü - Çanaklı Çeşmesi.....	Osmanlı dönemi	(")
Vezirköprü - Taşhan'ın Batısında Eşrefoğlu Sokaktaki İsimsiz Çeşme.....	Osmanlı dönemi (17.yy. ?)	(")

YIKILAN ESERLERDEN GÜNÜMÜZE ULAŞABİLEN KİTÂBE VE MİMARİ ELEMANLAR

Vezirköprü - Bilinmeyen Bir Yapı Kitabesi.....	1643	(Osmanlı)
Vezirköprü - Ayşe Hanım'a Ait Bir Su Yapısıyla (Çeşme?) İlgili Kitabe.....	1666-67	(")
Bafra - Tabakhane Camii Kitabesi.....	1769-70	(")
Lâdik - Seyyid Abdullah Ağa Çeşmesi İnşa Kitabesi.....	1778	(")
Lâdik- İsimsiz Bir Yapı Kitabesi (Seyyid Abdullah Ağa Çeşmesi Kitabesi).....	1778 ?	(")
Çarşamba - İhsaniye (Kanarya) Camii İnşa Kitabesi.....	1813-14	(")
Samsun - Hacı İsmail Efendi (Ilıca) Çeşmesi İnşa Kitabesi.....	1853	(")
Tekkeköy - Şeyh Yusuf Zeynuddin Camii Kapısı.....	1864-65	(")
Öndokuzmayıs - Taş Köprü İnşa Kitabesi.....	1864-65	(")
Samsun - Hançerli Camii Minaresi ve İnşa Kitabesi.....	1871	(")
Bafra - Nur-u İbrahim Camii İnşa Kitabesi.....	1885	(")
Bafra - Arastası (Bedesten) Kapıları.....	19. yy.	(")
Samsun - İptidai Mektebi İnşa Kitabesi.....	1901	(")
Havza - İsimsiz Çeşme Kitabesi.....	1901-02	(")
Vezirköprü - Saat Kulesi İnşa Kitabesi.....	1906	(")
Havza / Mısımlaçağ Köyü Camii İnşa Kitabesi, Minber ve Tavan Göbeği.....	1908	(")

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. KARŞILAŞTIRMA VE DEĞERLENDİRME

4.1. İLÇE MERKEZLERİNİN TARİHİ DOKUSU VE TOPOĞRAFİK ÖZELLİKLERİ

Samsun'daki yapıların büyük bir kısmı (**Ulu, Yalı, Kale, Pazar, Hacı Hatun Camileri, Taş Han, Süleyman Paşa Bedesteni, Hamîdiye ve Kadı Çeşmeleri ve Şifa Hamamı**) denize yakın düz alanlarda kurulmuştur (Foto.:1-4, Harita:4). Selçukluların kurduğu kale ve çevresinin Samsun'un merkezi olduğu, zamanla şehrin denizden uzaklaşarak, güneydeki yamaçlara doğru genişlediği anlaşılmaktadır. Denizin doldurulmasıyla hâlihazırda denizden uzaklaşan **Ulu Camii, Yalı Camii, Taş Han** ve **Hamîdiye Çeşmesi**, vaktiyle denize birkaç metre mesafede bulunmaktaydı. **Şeyh Seyyid Kutbeddin Camii** ve **Türbesi, Kurşunlu Camii** ve **İsa Baba Türbesi**'nin oluşturduğu diğer bir grup eser, şehrin güneyindeki yamaçlarda inşa edilmiştir. **İsa Baba Türbesi**, şehrin en batısında; Kara Samsun'un yanbaşı ve denize bakan yüksek bir teras üzerindeki konumuyla, diğer yapılardan farklıdır. **Kurşunlu Camii**, yarı fevkânî tarzıyla dikkat çeker.

Tarihi eserlerin yoğunluğuyla dikkat çeken Vezirköprü'de, birçok eser hafif meyilli arazilerde kurulmuştur (Foto.:5). İlçedeki yapılar, en eski yapılardan biri olan fakat orijinalliyi kaybolan, **Orta (Yörgüç Paşa) Camii**'nin merkezini oluşturduğu tarihi dokunun çevresinde yoğunlaşmaktadır (Harita: 5). Tarihi dokunun merkezinde, birçok Osmanlı kentinde olduğu gibi, camiyle birlikte çarşı da bulunmaktadır. **Bedesten ve Arasta, Üzüm Hanı, Taş Han** belirtilen kesimdedir. Şimdi yıkılmış olmakla birlikte, **Müftü Hanı**'nın da, vaktiyle bu kesimde yer aldığı öğrenilmiştir.¹⁰⁸¹ İlçenin bugün de kalbi durumundaki Bedesten, çevresindeki arastayla birlikte tarihi çekirdeğin en yoğun merkez noktasıdır. Bu merkezin 150 m. kadar kuzeyine düşen **Taceddin İbrahim Paşa Camii** ve **Hamamı**, 80 m. kadar doğudaki **Fazıl Ahmed Paşa Medresesi**'nin bulunduğu kesimler, tarihi eser bakımından epey kısır görünmektedir. Buna karşılık, tarihi çekirdeğin kible tarafında, **Kale Camii**'nin merkezini oluşturduğu, **Kale Camii, Kale Hamamı, Şifa Hamamı** ve **Toprakkale Camii**'nin yer aldığı bir başka tarihi çevre bulunmaktadır.¹⁰⁸² Bu kesimin 200 m. kadar kible tarafına düşen **Namazgâh Camii** ile **Köprülü Namazgâhı**, tarihi dokunun güney sınırını çiziyor olmalıydı. İlçedeki çeşmeler, söz konusu tarihi doku içerisinde dağılmıştır. **Mezbahane Mevkiindeki Köprü** ile buna göre şehre biraz daha yakında bulunan **Askerlik Şubesi Çeşmesi, Karlık Mezarlığı Karşısındaki Çeşme, Yukarı Nalbantlı Camii** ve **Yalı Hamamı**, çekirdeğe uzak yapılardır. Şehrin içerisinde pek fark edilmezse de, **Bedesten** ve **Arasta** ile **Kale Camii**, şehrin yüksek kesimlerinde konumlanmıştır.

Tarihi dokusu büyük ölçüde bozulan Lâdik'te, yerleşimin biraz daha dağınık olduğunu söyleyebiliriz. **Davut Paşa** ve **Bülbül Hatun Camii** gibi tarihi, fakat orijinallikleri bozulan

¹⁰⁸¹ İlçede gördüğümüz yaşlı bir şahıs, **Müftü Hanı**'nın, **Çifte Hamam**'ın hemen kuzeybatı yanında olduğunu belirtmiştir.

¹⁰⁸² **Köprülü Konağı**'nın da bu kesimde olduğuna daha önce değinmiştik. Diğer kesimlere nazaran biraz daha yüksek ve havası temiz duran bu mevkide, Evliya Çelebi'nin sözünü ettiği paşa konaklarının yoğunlaşmış olabileceği düşünülebilir. Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zıllı, a.g.e., s. 209.

yapılara yakın olduğunu bildiğimiz **Lâdik Bedesteni'nin (Büyük Bedesten)**, Vezirköprü'de olduğu gibi, belirttiğimiz camilerle birlikte, tarihi dokunun çekirdeğini teşkil ettiğini söyleyebiliriz. 1939 ve 1943 depremlerinde bir hayli yapısını kaybeden Lâdik'te, **Eski Hamam**, bunun biraz ilerisindeki **Yeni Hamam** ve bunların karşı istikametine düşen **Sunullah Paşa Türbesi**, büyük ölçüde yok olan tarihi dokunun yakın çevresindeki eserlerdir. Hemen tamamı hafif meyilli olmakla birlikte nispeten düzlük alanlarda yer alan yukarıdaki yapılara karşılık, şehrin batısında, merkezden kopuk, yüksekçe bir mahallede bulunan, **Seyyid Ahmed-i Kebir Tekkesi'nin** günümüze gelebilen türbesi, küçük bir tepede kurulmuştur. Bunun aksi istikametinde, şehir merkezinde kalan küçük bir tepe üzerinde bulunan **Saat Kulesi**, araziyi benzer bir anlayışla değerlendirmiştir.¹⁰⁸³

Yukarıdaki ilçelere nispetle daha parçalı ve hilâl benzeri sıra tepelerle çevrili Havza'da, tarihi yapıların şehrin yukarı kesimlerinde yoğunlaştığı, şehrin zamanla, güneydeki nispeten düzlük kesimlere doğru geliştiği görülmektedir (Foto.:6). Tarihi dokunun az çok korunduğu kesimde **Yörgüç Paşa Camii**, **Kadınlar ve Erkekler Kaplıcası**, birbirlerine hayli yakındır. **Mustafa Bey İmaret-Zaviyesi**, bunların 50–60 m. kadar yukarısında (kuzeybatıda) yer almaktadır. Şimdilerde olduğu gibi kaplıcaların, yerleşim düzeninin gelişiminde önemli bir rol üstlendikleri düşünülebilir.

Coğrafi yapı bakımından Havza'yla benzerlik gösteren Kavak'ta, **Yeni Camii** dışında tarihi bir eser kalmamıştır. Yörgüç Paşa tarafından 15. yy.da yaptırılan, ancak yenilenerek orijinal bir yanı kalmayan **Yörgüç Paşa Camii'nin**, tarihi dokunun merkezini teşkil ettiğini sanıyoruz. İlçede az sayıda olduğu anlaşılan tarihi eserlerden bir numune olarak kalan **Yeni Camii**, kible tarafında birden uçuruma dönüşen bir arazide, yarı fevkani tarzda inşa edilmiştir.

Tarihi eser olarak Yeşilırmak'ın doğusunda **Büyük Arasta** (1826), batısında **Değirmenbaşı Camii'nin** (1911–16) kaldığı¹⁰⁸⁴ Çarşamba'da dağınık bir yerleşim düzeni görülmektedir. Ova karakterli (düz ve ormanlık) şehir merkezinde, **Büyük** (1826) ve **Küçük Arasta'nın**¹⁰⁸⁵ bulunduğu doğu kesimin, **Rıdvan Bey Camii**¹⁰⁸⁶ ile birlikte, şehrin merkezini teşkil ettiği söylenebilir. Bunların yakınında, yenilenerek orijinalliği kaybolan **Yeni (Keten)** ve **İhsaniye (Kanarya) Camileri** yer alır. Günümüzde ilçe merkezinin uzak bir mahallesinde bulunan **Gökçeli Camii'nin**, vaktiyle şehir dışında bulunduğu anlaşılmaktadır. Coğrafi açıdan Çarşamba, Terme, Tekkeköy, Bafra ilçe merkezleri ovada kurulmaları itibariyle benzerlik arz ederler. Belirtilen ilçe merkezlerinde bulunan yapıların hemen tamamı, düz alanlarda kurulmuştur.

¹⁰⁸³ 1889 yapılan **Saat Kulesi'nin**, 1943 depreminde yıkıldıktan sonra yenilendiği bilinmektedir (**Geçmişten ...**, s. 107).

¹⁰⁸⁴ Şehrin bu kesiminde, Yeşilırmak'ın yanbaşı, köprünün kuzey tarafında, **Abdullah Paşa Camii** bulunmaktaydı. Yerine gayet büyük bir cami inşa edilen **Abdullah Paşa Camii'nin**, 1994 yılından sonra yıkıldığı bilinmektedir. Köprünün güneyinde yine ırmak kenarında, kubbeleri düzlenmiş halde metruk bir hamam kalıntısı bulunmaktadır. İçine girme imkânı bulamadığımız yapıyı çalışmamıza dahil edemedik.

¹⁰⁸⁵ **Büyük Arasta'nın (Bedesten)** yanında olduğu söylenen **Küçük Arasta'nın** bulunduğu kesim, yenilenmiş dükkânlarla birlikte, bugün de ticarî bir merkezdir.

¹⁰⁸⁶ 1781 tarihinde inşa edildiği bilinen (**Geçmişten ...**, s. 83) cami yıkılarak yerine yenisi inşa edilmiştir. Caminin haziresindeki süslü ve kitabeli mezar taşları dikkat çekicidir.

Düz bir ovada kurulan Bafra'da, tarihi doku, yeni yapılar içerisinde neredeyse tamamen kaybolmuştur. **Çarşı Camii** ve çevresi, tarihi dokunun merkezinde yer alır (Harita: 6). **Tayyar Paşa Camii, Ulu Camii, Tabakhane Camii, Nur-i İbrahim Camii, Arasta (Bedesten), Uzun Hamam, Şifa Hamamı, Kadı, Kuru, Ali Bey Çeşmeleri**,¹⁰⁸⁷ merkezin çevresinde sıralanan yapılardır. **Mescit** ve **Hüseyin Bey Çeşmeleri** ve yıkılan **Taçlı Çeşme**, merkeze uzak yapılardır. İlçe merkezinde sadece bir cami ve türbesi bulunan Terme de dahil olmak üzere, diğer ilçe merkezlerinde, günümüze ulaşabilmiş bir yapı ve tarihi doku bulunmadığından söylenecek bir şey kalmıyor.

Günümüzde Çarşamba, Terme, Asarcık, Salıpazarı, Kavak olmak üzere Samsun'un doğu ve güneyindeki ormanlık kesimlerde yoğunlaşan ahşap camilere, Lâdik, Vezirköprü, Havza, Alaçam, Yakakent, Tekkeköy ve Samsun'da rastlayamıyoruz. Samsun'un batısında, sadece Ondokuz Mayıs'ta, bir tanesi günümüze ulaşan ahşap camilerin, vaktiyle ilin batı bu kesimlerinde de bulunduğu, tarihi bazı kayıtlardan anlaşılmaktadır. Erken tarihli ahşap camilerin, etrafındaki birkaç köyün "Cuma Camisi" olarak yapıldıkları ve bu nedenle köy dışında (köyler arasında orta bir yerde) kuruldukları görülmektedir.¹⁰⁸⁸ Sık ağaçlıklar arasında kimileri düz, kimileri hafif meyilli arazilerde kurulan ahşap camilerin büyük çoğunluğu, köy merkezleri dışında, eski bir mezarlık içerisinde bulunmaktadır.¹⁰⁸⁹ Bunlardan **Terme - Pazar Camii, Çarşamba - Ordu Köyü Camii, Kavak - Değirmencili Köyü Dere Camii, Çarşamba -Yaycılar Köyü Şeyh Habil Camii, Asarcık -Koşaca Köyü Camii ve Kavak - Çakallı Köyü Camii**, dere kenarında kurulmuştur.¹⁰⁹⁰ Taceddinoğulları'nın bir süre merkezi olan Ordu Köyü'ndeki cami, kuzeyinde akan dereye bakan yüksekçe tabii bir teras üzerinde bulunan konumuyla ilgi çekicidir. Benzer bir konum **Kavak - Çakallı Beldesi Kasımzâde Sofu Ahmed Camii** için de geçerlidir.

Ahşap camiler buldukları araziye, taş¹⁰⁹¹ veya kalın kütüklere¹⁰⁹² oturan kirişlerle oturtulmuştur. Samsun bölgesinin bol yağışlı bir iklime sahip olduğu hatırlanırsa, altlarında

¹⁰⁸⁷ Metruk haldeki bu yapıyı incelemek mümkün olmadı.

¹⁰⁸⁸ Y. Can'ın da işaret ettiği gibi, İslâm'ın ilk dönemlerinde Cuma namazı, bir şehirde, sadece bir camide kılınılmaktaydı. Zamanla şehirlerin nüfusunun artmasının tabii bir sonucu olarak, bir şehirde, birden fazla camide Cuma namazı kılınabileceğine dair fetva verilmiş ve köylerde de Cuma namazı kılınmaya başlanmıştır. Ancak Cuma namazının "sıhhatini korumak" için birkaç köyün bir arada Cuma namazı kılması tavsiye edildiğinden, İslam dünyasında ve ülkemizde yakın zamanlara kadar, birkaç köyün birlikte kullandığı Cuma camileri yapılmıştır (bkz. Y. CAN, a.g.e., s. 1). Konumuz olan camiler için, yöre halkının rivayetleri de bu doğrultudadır. Konuyla ilgili daha geniş bilgi için bkz. N. ÇAM, "İslam'da Bazı Fikhî Meselelerin ve Mezheplerin Türk Cami Mimarisine Tesiri", V.D., S. XXI, s. 377-78; Y. CAN, "İlk İslam Şehirlerinin İki Önemli Unsuru: Cuma Mescidi -Dâru'l-İmara İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme", O.M.Ü.E.F.D., S. 8, Samsun, 1993, s. 123-24.

¹⁰⁸⁹ Katalogda incelediğimiz ahşap camilerden, **Asarcık -Kılavuzlu Köyü Camii, Asarcık-Alan Köyü Camii, Çakallı Beldesi - Kasımzâde Sofu Ahmed Camii** dışındakiler köy merkezinden uzakta; mezarlıklar içerisinde bulunmaktadır (**Terme - Pazar Camii**'nin yanındaki mezarlığın kaldırıldığına katalogda değinmiştik). **Çarşamba - Gökçeli Camii, Salıpazarı - Gökçeli Camii, Terme - Dağdıralı Köyü Camii, Terme - Aşağı Söğütlü Köyü Camii, Asarcık -Akyazı Köyü Gökçöl Camii, Asarcık- Alan Köyü Camii ve Asarcık - Kılavuzlu Köyü Camilerinin**, ilk olarak, köy merkezinden uzakta kuruldukları, zamanla buldukları yerin yerleşime açılmasıyla, yerleşim birimleri içinde kaldıkları anlaşılmaktadır. Y. Can'ın da yorumu bu şekildedir (bkz. Y. CAN, a.g.e., s. 1).

¹⁰⁹⁰ Bugün köy merkezinde bulunan **Kavak - Bekdemir Köyü Camii**'nin, eskiden köy dışında, dere kenarında ve mezarlık içinde kurulduğuna daha önce değinmiştik. Abdest ve benzeri temizlik ihtiyaçlarına binaen, camilerin su kaynaklarına yakın yerlerde inşa edildiği söylenebilir.

¹⁰⁹¹ Çoğunluk eserde, taşlar iri moloz taştır. Sadece bir kaç yapıda, düzgün kesme veya kaba yonu taş görülmektedir.

¹⁰⁹² Kütüklerin cinsinden emin olmamakla birlikte; duvar perdelerinde kullanılan, suya dayanıklı ve uzun ömürlü meşe olabileceklerini söyleyebiliriz.

birikebilecek¹⁰⁹³ yağmur suyu ve nemin tesiriyle kolayca çürüyebilecek ahşap camilerin, bu şekilde yükseltilecek korundukları görülmektedir. Açık bırakılarak, yapıların zeminini kurutan hava sirkülasyonuna maruz bırakılan plâformlardan bazılarının, yakın zamanlarda bilinçsizce kapatıldığına şahit olduk. Samsun bölgesi ahşap camilerindeki bu uygulamanın Doğu Karadeniz Bölgesindeki ahşap camilerde nadiren uygulanıp, daha farklı bir çözümle halledilmesi, her iki bölgenin birbirinden farklı arazi yapısından kaynaklanmaktadır. Samsun'da ova ve dağlık kesimlerde kurulan ahşap camilerin hemen tamamı, ya tam düz veya tatlı meyilli düz sayılabilecek alanlarda inşa edilmişlerdir. Sıradan bir bina inşa edebilecek kadar düzlüğün çoğu kez bulunmadığı Doğu Karadeniz'in çok eğimli arazilerinde inşa edilen yapıların, bu şekilde taş veya kütükler üzerinde nadiren inşa edildikleri bilinmektedir.¹⁰⁹⁴ Doğu Karadeniz'de eğimin çok olması, cami ve birçok ahşap veya hımış yapının, yüksek taş bir subasman veya bodrum katı üzerinde inşa edilmesi sonucunu doğurmuştur.¹⁰⁹⁵

Çoğunlukla tek başına inşa edilen Samsun'un ahşap camilerinden sadece bir kaç, yakınında bir başka yapıyla birlikte inşa edilmiştir. **Asarcık - Akyazı Köyü Gökgöl Camii**'nin¹⁰⁹⁶ revakının küçük bir bölümü kapatılarak, "müderris odası"¹⁰⁹⁷ olarak düzenlenmiştir. **Terme - Pazar Camii**'nin doğu revakı bitişiğinde bir türbe, **Dağdıralı Köyü Camii**'nin aynı kesiminde, camiye birkaç metre mesafede, başka bir türbe yer alır

¹⁰⁹³ Çarşamba, Terme, Ondokuz Mayıs ve Bafra Ovalarının, sık sık sel baskınlarına sahne olduğu bilinmektedir.

¹⁰⁹⁴ Yöreye ilgili tarayabildiğimiz yayın ve lisans tezlerinde, bu tip iki yapıya rastladık. Bunlar, **Of - Bölümlü Köyü Fatih Mahallesi Camii** (1868) ve **Çaykara - Uzungöl Filak Mahallesi Camii**'dir (Bkz. M. R. SÜMERKAN - İ. OKMAN, *a.g.e.*, s. 24,50; H. KARPUZ, "Trabzon Çaykara İlçesi Köylerinde Bulunan Bazı Camiler", s. 283-84.

¹⁰⁹⁵ M. YAVUZ, **Çaykara - Dernek Pazarı ve Köylerinde Osmanlı Dönemi Camileri**, Atatürk Ü., Sanat Tarihi Bölümü, Yayınlanmamış Lisans Tezi, Erzurum, 1993, s. 69-72; D. ZEREN, **Of ve Köylerindeki Osmanlı Dönemi Ahşap Camileri**, Atatürk Ü., Sanat Tarihi Bölümü, Yayınlanmamış Lisans Tezi, Erzurum, 1994, s. 43-45; H. KARPUZ, **Rize**, Ankara, 1992, s. 70-71. Beden duvarları Samsun'da olduğu gibi köşelerde kurt boğazı geçmelerle tutturulan, ahşap perdelerle yapılan birçok caminin, Samsun bölgesinden farklı bir alt yapıya sahip oldukları görülmektedir. **Rize - Çamlıhemşin Şenköy Camii** (1900), **Çayeli - Osmancık Camii** (1826), **Fındıklı - Meyveli Camii** (1871), **Hemşin - Yeniköy Düz Mahale Camii** (1884), **İkizdere - Çamlık Köyü Merkez Camii** (19. yy. sonları), **İkizdere - Şimşirli Köyü Camii** (1853-57), **Güneyce - Hacı Şeyh Camii** (1887), **Trabzon - Çaykara - Uzungöl Filak Mahallesi Camii** (1813), **Çaykara - Çambaşı Düz Mahalle Camii** (19. yy. ortaları), **Çaykara - Çamlıbel Köyü Merkez Camii** (1894), **Trabzon - Of Sugeldi Köyü Camii** (1834-35), **Of - Bölümlü Beldesi Mithat Paşa Camii** (1817), **Of - Cumapazarı Beldesi Serindere Mahallesi Camii** (1884), **Trabzon - Dernekpazarı - Yukarı Kondu Camii** (1809), **Hayrat - Dere Yurt Köyü Merkez Camii** (1832), **Artvin - Borçka Muratlı Köyü Merkez Camii** (1846), **Borçka - Fındıklı Köyü Camii** (18. yy.), **Murgul - Erenköy Camii** (1863), **Kastamonu - Çatalzeytin Devrekâni arasında Çağlar Köyü Merkez Camii** (1775-76) bu gruba dahil örneklerdir. Rize'deki eserlerin tarihleri için bkz. H. KARPUZ, **Rize**, s. 45, 50, 56, 62, 63; H. KARPUZ, "Rize Çayeli Ormancık Köyü Camii", **Prof. Dr. Yılmaz ÖNGE Armağanı**, Konya, 1993, s. 253,62. Çaykara'daki eserler için bkz. H. KARPUZ, "Trabzon'un Çaykara İlçesi Köylerinde Bulunan Bazı Camiler", **V.D. S.XXI**, İstanbul, 1990, s. 281-298; M. R. SÜMERKAN - İ. OKMAN, **Kültür Varlıklarıyla Trabzon (İlçeler ve Köyler)**, C. 1, Trabzon, 1999, s. 14-25. Dernekpazarı'ndaki camiler için bkz. H. KARPUZ, "Trabzon'un Çaykara İlçesi Köylerinde Bulunan Bazı Camiler", s. 281-98; M. R. SÜMERKAN - İ. OKMAN, *a.g.e.*, s. 27-37. Of'taki eserler için bkz. M. R. SÜMERKAN - İ. OKMAN, *a.g.e.*, s. 48,60; D. ZEREN, *a.g.t.*, s. 20-27,32-35. Hayrat'taki eserler için bkz. M. R. SÜMERKAN - İ. OKMAN, *a.g.e.*, s. 39-40. Artvin'deki eserler için bkz. O. AYTEKİN, *a.g.e.*, s. 163,173. Kastamonu'daki camiler için bkz. Y. CAN, "Kastamonu ve Sinop Yöresinde Bulunan Ahşap Camiler", **O.M.Ü.İ.F.D.**, S. 15, Samsun, 2003, s. 117-34.

¹⁰⁹⁶ S.K.T.V.K.K.A.ndeki bir tescil fişinde, yapının yakınlarında bir aşhane ve çeşme bulunduğu şeklinde bir kayıt bulunmasına rağmen, bu yapılara ait ize rastlanılmadığı gibi, köy halkının, belirtilen husustan habersiz olduğu görülmüştür.

¹⁰⁹⁷ Doğu Karadeniz'deki bazı ahşap camilerde, halkın "hoca odası" olarak adlandırdığı benzer bölümler görülmektedir. Bkz. H. KARPUZ, "Trabzon'un Çaykara İlçesi Köylerinde Bulunan Bazı Camiler", s. 21; D. ZEREN, *a.g.t.*, s. 28; M. YAVUZ, *a.g.t.*, s. 71.

(Foto.:559,576,). Çeşitli rivayetlere bakarak, bazı eserlerin yakınlarında vaktiyle¹⁰⁹⁸ imaret, medrese, çeşme gibi eserler olduğu düşünülebilirse de, günümüze ulaşan örnekler oldukça sınırlıdır. Esasen camilerin birkaç köyün “Cuma Camisi” olarak, yerleşim yerlerinden uzakta, mezarlıklar içerisinde yapıldıkları hatırlanırsa, aslı durumun da böyle olması beklenir.¹⁰⁹⁹ Ancak, özellikle temizlik ve abdest için çeşme yapılmış olabileceği akla gelmektedir.¹¹⁰⁰

Şehir dışında inşa edilen kâgir camiler, üç tane olup, hepsi Havza'nın köylerinde bulunmaktadır. Bunlardan **Sivrikese Köyü Camii** ile **Cevizlik Köyü Camii** duvarlarla çevrili bir avlu içerisinde, derli toplu bir düzen göstermektedir (Foto.:410,464). Diğer ilçelerde ve merkez ilçe köylerinde günümüze ulaşabilmiş kâgir camiye rastlanılmamıştır.

Samsun - Seyyid Kutbeddin ve İsa Baba Türbeleri, Havza - Veliyyüddin Bin Bereket Şah, Lâdik - Seyyid Ahmed-i Kebir ve Sunullah Paşa Türbeleri ve Terme - Pazar Camii Türbesi şehir merkezinde, diğerleri şehir merkezlerinden uzakta bulunmaktadır. Samsun'dakilerle birlikte **Lâdik - Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi**, bir tekke içerisinde inşa edilmiştir. **Samsun - Şeyh Seyyit Kutbeddin ve İsa Baba Türbeleri, Havza - Dereköy ve Terme - Dağdıralı Köyü'ndeki türbeler**, camilerle bitişik veya çok yakın inşa edilmiştir. **Samsun - İsa Baba Türbesi**'nin yüksek bir teras üzerinde etrafa hâkim bir konumda olduğuna daha önce değinmiştik. Benzer bir konum **Bafra - Çetinkaya Beldesi Hızır Bey Türbesi** için de geçerlidir. Küçük bir tepe üstünde inşa edilen türbenin, uzaklardan görülebilmesi hedeflenmiştir (Foto.:550). **Samsun - Seyyid Kutbeddin, Havza - Dereköy Veliyyüddin Bin Bereket Şah ve Lâdik - Seyyid Ahmed-i Kebir Türbeleri** için meyilli araziler seçilmiş; yapılar bu meyilli arazinin düzlük, üst kesiminde inşa edilmiştir (Foto.:534,560,578). **Bafra - Türbe Köyü Emirza Bey, Lâdik - Sunullah Paşa, Terme - Pazar Camii ve Dağdıralı Köyü Camii Türbesi**, düz alanlarda inşa edilmiştir (Foto.:538,552,559,576).

Şehirlerarasındaki kervan yolu üzerinde bulunan ve il sınırları içindeki tek kervansaray olan **Çakallı Han**, önündeki dereye doğru alçalan, meyilli bir arazinin üstünde, düz bir terasta kurulmuştur (Foto.:579). İki Vezirköprü biri Samsun'da bulunan şehir içi hanları, tarihi dokunun merkezinde ve düzlük alanlarda bulunmaktadır. **Samsun - Taş Han**, limanının yanı başında inşa edilmiştir. Bedesten ve arastaların durumu, hanların benzeridir. **Vezirköprü Bedesteni**, il dahilindeki tek bedestendir.¹¹⁰¹

Hamamların yerleşim düzenlerine bakıldığında; nüfus yoğunluğuna göre mahallelere dağıldıkları dikkat çeker. **Vezirköprü - Şifa ve Yalı Hamamları**, konak hamamı olmaları itibarıyla diğerlerinden farklıdır. **Bafra - Çetinkaya Beldesi Hızır Bey Hamamı** ve **Ondokuz Mayıs - Yörükler Beldesi Hamamı**, şehir merkezlerinden uzakta olmalarıyla diğerlerinden

¹⁰⁹⁸ **Kavak - Değirmenli Köyü Camii**'nin yakınında, eskiden medrese, imaret ve çeşme olduğu söylenmektedir. **Kavak - Tatarmuslu Köyü Camii**'nin yanında, harabe halde görülen üst örtüsü yıkılmış kâgir yapının, caminin inşasından çok sonra yapımına başlanıp, yarım kalan bir medrese olduğu, yöre sakinlerince ifade edilmektedir.

¹⁰⁹⁹ Yerleşim merkezleri dahilinde kurulan Doğu Karadeniz Bölgesi camilerinde, camilerin bitişğinde “mektep”, “hoca odası” gibi adlarla anılan hücreler (bölmeler) görülmektedir.

¹¹⁰⁰ **Kavak - Bekdemir Camii**'nin kuzey doğusunda, camiye 10-15 m. mesafede bulunan, 1994 yılında yerinde iken 2003 yılında ortadan kaybolduğunu gördüğümüz çeşme, bu bağlamda düşünülebilir. Ancak taşra geleneği ve imkânları kapsamında çoğu kez, basit bir su yolu ve ağaç lüleyle, su gereksiniminin karşılandığı görülmektedir.

¹¹⁰¹ **Vezirköprü Bedesteni**'nin, şehrin tarihi dokusundaki yerine daha önce değinmiştik.

ayrılmaktadır. **Havza'daki Büyük ve Küçük Kaplıca'nın**, kaplıca olarak şehrin sosyal hayatına katılımları, bu yapıları hamamlardan farklı kılmaktadır.

Köprülerden sadece ikisi (**Çakallı Köprüsü** ve **Vezirköprü - Mezbahane Mevkiindeki İsimsiz Köprü**), yerleşim merkezi içinde, diğer dördü, yerleşim birimlerinden uzakta kurulmuştur. Bugün beldeye ait bir mahalle içerisinde bulunan **Yörükler Beldesi - Kalaba Köprüsü'nün**, vaktiyle köyler arasında bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu köprü, bataklık ve düz bir arazide, küçük bir su üzerinde kurulmuşken, diğerleri büyükçe dereler üzerinde ve iki yanı eğimli kayalık arazilerde inşa edilmiştir (Foto.:730,734,737,740,741).

Şehir merkezlerinde bulunan çeşmelerin, buldukları araziye kolayca uydukları bilinmektedir. Şehir meydanlarına bakan konumlarıyla, **Bafra - Ali Bey, Hüseyin Bey ve Kadı Çeşmesi**, şehir dokusu içinde bir hayli öne çıkmaktadır. **Samsun - Hamîdiye Çeşmesi'nin** deniz kenarında bulunurken şimdi denizden uzakta kaldığı, sahil yolunun karşısındaki asıl yerinden şimdiki yerine nakledildiği ve asıl yerinde çıkan tatlı su üzerine padişah (II. Abdülhamid) adına inşa ettirildiğine değinmiştik. Çalışmamız dahilindeki diğer birçok çeşmenin, sokak ölçeğinde hizmet vererek, şehir yaşamına canlı/fonksiyonel bir şekilde katılmalarına karşılık, **Hamîdiye Çeşmesi'nde** siyasi mesaj verme isteğinin öne çıkmış olabileceği sezilmektedir. **Vezirköprü - Üzüm Hanı Çeşmesi'yle, Arasta Çeşmesi**, içinde buldukları yapının çevresiyle sınırlı bir hizmet sunmaktadır. İl dahilindeki tek imaret olan **Havza - Mustafa Bey İmaret - Zaviyesi** daha önce de işaret ettiğimiz üzere, tarihi eserlerinin yoğun olduğu bölgenin üst başında, eğimli bir arazide kurulmuştur. İmaretin inşası için, eğim traşlanmış, yapının oturduğu alan tesviye edilmiştir.

İl dahilinde günümüze ulaşan tek namazgâh olan **Vezirköprü - Köprülü Namazgâhı** şehrin güneyine, düzlük bir arazide inşa edilmiştir. İmaret ve namazgâh gibi tek kalan bir başka yapı grubu, medrese ve değirmendir. Vezirköprü'de şehir merkezinde bulunan **Fazıl Ahmed Paşa Medresesi**, tarihi çekirdeğin yakınında, ancak sakin bir muhitte, duvarlarla çevrili bir avlu içerisinde inşa edilmiştir. Tekkeköy'de Çırakman Köyü'nün merkezine uzak bir mezarlık içerisinde bulunan değirmen, fonksiyonu icabı, rüzgârlı bir tepede konumlanmıştır.

4.2. PLÂN VE MEKÂN ANLAYIŞI

4.2.1. CAMİLER

4.2.1.1. KÂGİR CAMİLER

Bu grupta yer alan 19 caminin 6'sı tek kubbeli, 11'i kırma çatılı, biri yan mekânlı, biri de çok bölüntülü; tonoz ve kubbelerle örtülüdür.¹¹⁰²

4.2.1.1.1. DÜZ TAVANLI KIRMA ÇATILI CAMİLER

En büyük grubu oluşturan bu tipe, ülkemizde, “düz tavanlı” “kırma çatılı” gibi isimler verildiği, hemen her dönemde ve bölgede inşa edildikleri bilinmektedir. **Samsun – Pazar** (19. yy. başları), **Şeyh Seyyid Kutbeddin** (1863-64), **Bafra – Ulu** (1675-76), **Çarşı** (1855), **Tayyar Paşa** (1801-02), **Kavak – Yeni** (18. yy.ın 2. yarısı veya 19. yy.ın başları), **Havza - Yörgüç Paşa** (1882-83), **Cevizlik Köyü** (1879), **Sivrikese Köyü** (1887-1903), **Alaçam – Çarşı** (1902) ve **Çarşamba - Değirmenbaşı Camii** (1908) bu grupta yer alır (Çiz.: 24,36,37,39,42,44,46,47, 50,54,55). Yalın kuruluşlarıyla pek dikkat çekmeyen bu tipteki camilerin, 17. ile 20. yüzyıl arasında, özellikle geç dönemde yoğunlaştıkları söylenebilir. **Trabzon - Tavanlı Camii** (1874),¹¹⁰³ **Giresun - Bulancak Kızilot Köyü Camii** (1900),¹¹⁰⁴ **Artvin - Çayağzı (Salih Bey) Camii** (1792),¹¹⁰⁵ **Amasya – İskender Camii** (1850),¹¹⁰⁶ **Kastamonu - Musa Fakih Camii** (1698-99, 1748'de tamir görmüş),¹¹⁰⁷ bunların, yakın bölgeden benzerleridir.

Hemen tamamı dikine dikdörtgen şeklinde içten düz tavan, dıştan dört omuz kırma çatıyla örtülüyken, **Bafra - Tayyar Paşa Camii**, tam kare şeklinde olup, içten bağdadi bir kubbe, dıştan dört omuz kırma çatıyla örtülmüştür (Çiz.:24). **Çarşamba - Değirmenbaşı Camii**'nin harimi, kareye çok yakın oluşuyla farklılık göstermektedir (Çiz.:55). Grubun tamamında, çatı duvarlara otururken, **Havza - Yörgüç Paşa Camii**'nde, duvarlarla birlikte iki sıralı ahşap direklerle taşınarak, harim üç sahına bölünmüştür (Çiz.:47). Söz konusu strüktürüyle bu camiye, taşıyıcıları kâgir ve ahşap olmak üzere, iki grup halinde görülen, “payeli cami” geleneği içerisinde değerlendirmek mümkündür. Bilindiği üzere “çok ayaklı”, “payeli cami”¹¹⁰⁸ gibi isimlerle anılan kâgir camiler, Anadolu Selçuklu döneminde, 12. yüzyıldan itibaren, kâgir kubbe ve tonozlar veya toprak damlarla örtülü olarak ve taşıyıcıları kâgir veya ahşap direkler olmak üzere, farklı şekillerde ortaya konulmuşlardır.¹¹⁰⁹ Samsun, ahşap destekli ve kırma çatılı bir

¹¹⁰² Kastedilen **Samsun - Kale Camii**'dir. Günümüzde orijinalliği büyük ölçüde bozulup, küçük bir kesiminin ayakta kaldığı caminin, plân tipi hakkında tahminde bulunduğumuzdan, bu plân tip için değerlendirmede ayrı bir başlık açmadık.

¹¹⁰³ H. KARPUZ, **Trabzon**, Ankara, 1990, s. 46.

¹¹⁰⁴ A. DURMUŞ, **Giresun ve İlçelerindeki Türk Dönemi Mimari Eserleri**, Y.Y.Ü.S.B.E., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, 2000, s. 101.

¹¹⁰⁵ O. AYTEKİN, a.g.e., s. 101.

¹¹⁰⁶ S. DEMİR, **Amasra'da Osmanlı Dönemi Eserleri**, Atatürk Ü., F.E.F., Sanat Tarihi Bölümü, Yayınlanmamış Lisans Tezi, Erzurum, 2003, s. 44.

¹¹⁰⁷ K. K. EYÜPGİLLER, **Bir Kent Tarihi Kastamonu**, İstanbul, 1999, s. 109.

¹¹⁰⁸ S. EYİCE, “Cami” mad., “Mimari Tarihi” bölümü, **T.D.V.İ.A.**, C. 7, İstanbul, 1993, s. 67.

¹¹⁰⁹ Konu hakkında geniş bilgi için bkz. A. KURAN, “Anadolu'da Ahşap Sütünlü Selçuklu Mimarisi”, **Malazgirt Armağanı**, Ankara, 1993, s. 179-86; O. ASLANAPA, **Türk Sanatı I-II**, Ankara, 1990, s. 197-204; T. CANTAY, “Osmanlı Devletinin Kuruluşundan İstanbul'un Fethine Kadar Osmanlı Sanatı”, **Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri**, C. 1, İstanbul, 1988, s. 55-56; D. KUBAN vd., **Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı**, İstanbul, 2002, s. 145-48.

örnekle, bu geleneğe katılmaktadır. Anadolu'da bilinen ilk örneği **Konya - Sahip Ata Camii** (1258)¹¹¹⁰ olan, ahşap destekli camilerin, ilk yıllarda, hemen her bölgede, çeşitli şekillerde tekrar edildikleri bilinmektedir.¹¹¹¹

4.2.1.1.2. TEK KUBBELİ CAMİLER

Havza / Dereköy – Veliyyüddin Bin Bereket Şah (1249-50), **Samsun – Yalı** (1485), **Hacı Hatun** (19. yy.ın ilk yarısı), **Ulu** (1884), **Kurşunlu Camii** (19.yy.ın 2. yarısı) ile **Vezirköprü - Kale Camii** (1696), tek kubbeli camilerdir (Çiz.:11,26,40,48,49,). Tek kubbeli mescitlerin Türk mimarisinde, Anadolu öncesinde Karahanlılar döneminde, Eski Dehistan Mezarlığı'ndaki **Mezarı-ı Şir Kebir** (10. yy.)¹¹¹² ile başladığı, Anadolu'da her dönemde yaygın olarak kullanıldıkları bilinmektedir.¹¹¹³ Bu tipin, Anadolu'da ilk olarak, 13. yy. başlarında Anadolu Selçukluları devrinde, Konya ve civarında yaygınlaştığı bilinir.¹¹¹⁴ Kitabesi bulunmayan ve Hüseyin Hüsameddin'in ifadelerine dayanarak 1249–50 yıllarına tarihlediğimiz **Veliyyüddin Bin Bereket Şah Camii**, bu plân tipinin, Anadolu'daki erken ve yalın örneklerden biridir.

Büyük çoğunluğu küçük ölçekli mahalle camileri şeklinde inşa edilen tek kubbeli camilerin, klasik Osmanlı ve geç devirde, abidevi örnekleri verilmiştir. **Samsun - Ulu Camii** abidevi, diğerleri küçük mahalle camileridir. **Hacı Hatun Camii** dışında, orijinalliğini muhafaza eden tek kubbeli camiler, inşa edildikleri dönemlerin plân ve mimari görünüşlerini büyük ölçüde yansıtmaktadır. 1485 yılında inşa edilen Yalı Camii'nin benzerleri olarak; aynı dönemde inşa edilen birçok cami arasında, yakın bölgeden **Amasya - Pir Ahmet Çelebi** (15. veya 16 yy.),¹¹¹⁵ (Çiz.: 151, Foto.: 815) ve **Kastamonu - Sinan Bey Camii** (1571)¹¹¹⁶ gösterilebilir. 1884 yılı civarında inşa edilen **Kurşunlu Camii**'nin benzerleri olarak; aynı dönemde inşa edilen camileri, 1884 yılı civarında inşa edilen **Ulu Camii** için; **Trabzon - İskender Paşa Camii**'ni (1529 tarihli inşa kitabesi var. Ancak mevcut görünümünü 1882 yılındaki onarımla kazanmış)¹¹¹⁷ gösterebiliriz.

¹¹¹⁰ H. KARAMAĞARALI, "Sahip Ata Camii'nin Restitüsyonu Hakkında Bir Deneme", **Rölöve ve Restitüsyon Dergisi**, S. III, Ankara, 1982, s. 52.

¹¹¹¹ Örnekler için bkz. A. KURAN, a.g.m., s.179-86; S. EYİCE, "Cami" mad., "Mimari Tarihi" bölümü, s. 69-70; O. ASLANAPA, **Türk Sanatı I-II**, Ankara, 1990 s. 179-204; H. ÇAL, **Niğde Şehrindeki Ahşap Tavanlı Camiler ve Mescitler**, Ankara, 2000; A. ALTUN, a.g.m., s. 37. İlk örnekleri Anadolu öncesinde Karahanlı ve Gaznelilerde görülen ahşap destekli camileri kökeni ve Anadolu'daki gelişimi konusunda bkz. A. KURAN, "Anadolu'da Ahşap Sütünlü Selçuklu Mimarisi", s. 179-86; M. ÖZKARCI, **Niğde'de Türk Mimarisi**, Ankara, 2001, s. 118-200; A. ALTUN, a.g.e., s. 77.

¹¹¹² G. A. PUGACHENKOVA, **Puti Ravzitia Arkhitekturu Ujynogo Turkmenisana**, Moskova, 1958, s. 168; S. DİLAVER, "Anadolu'daki Tek Kubbeli Selçuklu Mescitlerinin Mimarlık Tarihi Yönünden Önemi", **Sanat Tarihi Yılığ**, S. IV, İstanbul, 1971, s. 17.

¹¹¹³ S. DİLAVER, a.g.m., s. 17-28; G. ÖNEY, **Beylikler Devri Sanatı XIV-XV. Yüzyıl (1300-1453)**, Ankara, 1989, s. 4; A. KIZILTAN, **Anadolu Beyliklerinde Cami ve Mescitler (XIV. Yüzyıl Sonuna Kadar)**, İstanbul, 1958, s. 12; S. EYİCE, "Cami" mad., "Mimari Tarihi" bölümü, s. 70-71; D. KUBAN vd., **Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı**, s. 151-54; T. CANTAY, "Osmanlı Devletinin Kuruluşundan İstanbul'un Fethine Kadar Osmanlı Sanatı", s. 55-56.

¹¹¹⁴ S. DİLAVER, a.g.m., s. 17-24; D. KUBAN vd., **Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı**, s. 151; A. ALTUN, "Orta Asya Türk Sanatı ile Anadolu'da Selçuklu ve Beylikler Mimarisi", **Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri**, İstanbul, 1988, s. 37; S. EYİCE, "Cami" mad., "Mimari Tarihi" bölümü, s. 70.

¹¹¹⁵ Anonim, **Türkiye'de Vakıf Abideleri ve Eski Eserler**, C. I, Ankara, 1983, s. 238.

¹¹¹⁶ F. ÇİFTÇİ, **Kastamonu Camileri-Türebeleri ve Diğer Tarihi Eserler**, Ankara, 2000, s. 132.

¹¹¹⁷ H. KARPUZ, **Trabzon**, s. 36-37; H. ALBAYRAK, **Trabzon İskender Paşa Külliyesi**, Ankara, 1998, s. 20-22.

Samsun - Ulu Camii, abidevî ölçülerde, büyükçe bir eserdir (18.30 x 30.20). **Vezirköprü - Kale Camii** orta halli, diğerleri küçük eserlerdir. **Ulu Camii**'nin harimi, kuzeyde iki kalın paye ve duvarlar üzerinde yükselen, üç kubbeye örtülü, enine dikdörtgen şeklinde bir mekânla genişletilmiştir (Çiz.:48). Erken devirde, ilk olarak **İznik - Yeşil Camii**'nde (1378–91)¹¹¹⁸ görülen bu mekân düzeninin, ilerleyen yıllarda tekrar edildiği bilinmektedir.¹¹¹⁹

Samsun - Ulu Camii, haricindeki tek kubbeli camilerin son cemaat yerleri, büyük ölçüde yıkılıp yenilenmiş veya eklemelerle orijinalliklerini yitirmiştir. Orijinale uygun olarak yenilenen **Vezirköprü - Kale Camii**'nin son cemaat yeri, sütunlara oturan sivri kemerleri ve kubbeleri, klâsik düzeni yansıtır. İki ucunda minare kaideleriyle sınırlanan, uzunlamasına beşik tonozla örtülü **Ulu Camii**'nin son cemaat yeri, payelere oturan kemerlerle dışa açılmaktadır (Çiz.:48, Foto.:436).

4.2.1.1.3. TABHANELİ CAMİ

Tabhaneli camilerin tek örneği, büyük bir kısmı, aslına sadık kalınarak yenilenen, **Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa Camii**'dir (1495 dolayları). Erken devirde İmparatorluğun birçok şehrinde yapıldığı bilinen¹¹²⁰ tabhaneli camilerin, diğer ilçe merkezleriyle, Samsun il merkezinde de inşa edilmiş olabileceği düşünülebilirse de, elimizde bu konuda bir ipucu yoktur. Orta eksende sofa ve mihrap önü bölümü, sofanın iki yanında birer küçük tabhane odasının bulunduğu ana yapının önünde, beş gözlü, kubbelerle örtülü, yanlara sivri kemerlerle açılan bir son cemaat yeri bulunur. Caminin kuzeybatı köşesinde bir minare, kuzeyinde ise bir şadırvana yer verilmiştir (Çiz.:12-15). Mekân düzeni bakımından bu tipin gayet yalın bir örneği olan ve tüm birimlerinin kubbeye örtüldüğü caminin benzerleri olarak, **Edirne - Muradiye** (1435-36),¹¹²¹ (Çiz.:152), **Edirne - Gazi Mihal** (1422),¹¹²² **Çorum - Osmancık Koca Mehmed Paşa** (1430),¹¹²³ ve **Kastamonu- İsmail Bey Camii**'ni (Candarogulları yapısı, 1454)¹¹²⁴ gösterebiliriz.

¹¹¹⁸ S. EYİCE, "Cami" mad., "Mimari tarihi" bölümü, s.71.

¹¹¹⁹ **Edirne - Şah Melek Paşa Camii** (1429), **Edirne - Darülhadis Camii** (1435), **Gölmarmara - Halime Hatun Camii** (1595 dolayları), **Merzifon - Kara Mustafa Paşa Camii** (1667), **Üsküdar - Ayazma Camii** (1557–60), **Yozgat - Çapanoğlu Camii** (1779–94), **Trabzon - İskender Paşa Camii**, **Safranbolu - İzzet Mehmet Paşa Camii** (1796) bu mekân düzeninin görüldüğü eserlerdir. **Samsun - Ulu Camii**, ölçü ve mimari ifade olarak son iki esere yakın durmaktadır. Yukarıdaki eserler için bkz. O. ASLANAPA, **Osmanlı Devri Mimarisi**, İstanbul, 1986.

¹¹²⁰ Osmanlının kuruluşunu takiben, erken devirde ilk örneği **İznik - Sultan Orhan İmaret Camii** (1334–35) ile görülen tabhaneli camilerin, birçok fonksiyonu yüklenen bir çeşit fütüvvet yapıları oldukları bilinmektedir. Mekân düzeni bakımından Anadolu Seluklu kapalı avlulu medreseleriyle yakınlığı görülen tabhaneli camilerin, erken Osmanlı döneminin yeni ve özgün bir tipi olduğu kabul edilmektedir. Bkz. S. EYİCE, "İlk Osmanlı Devrinin Dini-İçtimai Bir Müessesesi Zaviyeler ve Zaviyeli-Camiler", **İ.Ü.İ.F.M.**, C. XXIII, S. 1-2, İstanbul, 1963, s. 1-80; T. CANTAY, "Osmanlı Devletinin Kuruluşundan İstanbul'un Fethine Kadar Osmanlı Sanatı", s. 54-55; O. ASLANAPA, **Osmanlı Devri Mimarisi**, İstanbul, 1986, s. 6 vd.; S. EYİCE, "Cami" mad., "Mimari tarihi" bölümü, s. 71-73; A. KURAN, **İlk Devir Osmanlı Mimarisinde Cami**, Ankara, 1964, s. 64-109; A. ALTUN, **Ortaçağ Türk Mimarisinin Anahatları İçin Bir Özet**, İstanbul, 1988, s. 79; D. KUBAN, **Çağlar Boyunca Türkiye Sanatının Ana Hatları**, (Hazırlayan, S. KANGAL), İstanbul, 2004, s. 132-43.

¹¹²¹ O. ASLANAPA, **Osmanlı Devri Mimarisi**, s. 50.

¹¹²² O. ASLANAPA, **Osmanlı Devri Mimarisi**, s. 55.

¹¹²³ O. ASLANAPA, **Osmanlı Devri Mimarisi**, s. 57.

¹¹²⁴ K. K. EYÜPGİLLER, a.g.e., s. 73.

4.2.1.2. HIMİŞ DUVARLI CAMİLER

Bu grupta yer alan üç cami de, Vezirköprü'de bulunmaktadır. **Toprakkale** (1696 dolayları),¹¹²⁵ **Yukarı Nalbantlı** (1748-49) ve **Namazgâh Camii** (1915), esas itibariyle kâgir duvarlı ve kırma çatılı camilerle aynı plân özellikleri gösterir (Çiz.:25,29,56). **Toprakkale Camii**'nde dikineliliği epey vurgulanmakla birlikte, her üç caminin, dikine dikdörtgen bir harim ve bunun önündeki kapalı son cemaat yerinden oluştuğu görülmektedir. Harimin kuzeyinde plânlanan kadınlar mahfillerinde, kâgir duvarlı ve kırma çatılı camilerle benzer bir düzen söz konusudur. Himiş duvarlı camilerdeki duvar tekniğinin, en yakın benzerleri, Vezirköprü - Havza ve Lâdik ilçeleri başta olmak üzere, yöredeki konutlardır. Aynı teknik, **Vezirköprü - Üzüm Hanı**, **Vezirköprü - Taş Han**'da (kısmen) ve **Havza - Yörgüç Paşa Camii**'nde de (sadece kible duvarında) uygulanmıştır.

4.2.1.3. AHŞAP CAMİLER

Ahşap camilerde, dikine dikdörtgen şeklinde, dıştan kırma çatıyla örtülü bir harim, harimin önünde (bazılarında), yatık dikdörtgen bir son cemaat yeri ve bunları saran revaklar bulunmaktadır. Birçoğunun hariminde direk görülmezken, **Çarşamba – Gökçeli Camii** (1206), **Yaylacılar** (1211), **Ordu** (1420 dolayları), **Kuşhane** (15-18. yy.) **Köylerindeki camiler**, **Terme - Pazar Camii** (1840), **Dağdıralı** (15-18. yy.), **Karacalı** (1700-01) ve **Yeni Cami** (15-18. yy.) **Köyleri** ve **Kavak - Değirmencili Köyü Camii**'nde (1806) harimin, çatıya destek veren direklerle bölüdüğü görülmektedir¹¹²⁶ (Çiz.:1,7,10,16,17,18,27,38,41) Aynı eksenle yerleştirilen direklerin, harimi sahnalara ayırdığı söylenebilir. Orta sahını yandakilerden iki kat kadar geniş tutulan **Terme - Pazar Camii**'nde, direk ve kirişlerin yerleşimi, harime kible duvarına göre dikine bir tesir vermektedir (Çiz.:41). **Terme - Karacalı** ve **Dağdıralı Köyü Camii**'nde, diğerlerine nispetle daha derin tutulan harimde, mihrap eksenini üzerinde, ikişer direk yer almaktadır (Çiz.:18,27). **Değirmencili Köyü Camii**'nde, aynı eksen üzerinde, sadece bir direk kullanılmıştır. **Çarşamba – Gökçeli**, **Yaylılar** ve **Ordu Köyü Camileri** direklerindeki düzenin, harimde kible duvarına göre, paralel veya dik arasında kesin bir fark yaratmayacak şekilde, eş aralıklarla¹¹²⁷ dizildikleri görülmektedir (Çiz.:1,7,10). **Çarşamba – Porsuk** (1859-60), **Kavak – Bekdemir** (1595), **Terme – Aşağı Söğütlü** (19. yy.) **Köylerindeki camiler**, **Salıpazarı – Gökçeli** (19. yy.) ve **Ondokuz Mayıs - Fatih Camii** (17-19. yy.) ile yukarıda saydığımız diğer bazı camilerin hariminde, kadınlar mahfilinin taşınmasına yönelik direkler kullanılmıştır.

Birçok ahşap camide, harimin kuzeyinin, çeşitli şekillerdeki kadınlar mahfiliyle değerlendirildiği görülmektedir. Kâgir camilerde de olduğu gibi, genel temayüle uygun olarak;

¹¹²⁵ Bu caminin kible duvarı kâgirdir.

¹¹²⁶ **Kavak - Tatarmuslu Köyü ve Çakalı Beldesi'ndeki Camilerin** harimlerindeki direklerin muhdes olduğunu hatırlatmak isteriz.

¹¹²⁷ **Çarşamba - Ordu Köyü Camii**, bunun dışında tutulmalıdır. Bu camide direklerin yan duvarlara yanaştırılarak, harimin ortasının direksiz (ferah) bırakılması hedeflenmiştir.

harimin kuzeyinde müezzin mahfili,¹¹²⁸ kible duvarının doğu köşesinde vaaz kürsüsü, batı köşesinde veya mihrabın yanında minberlere yer verilmiştir.¹¹²⁹

Bir grup ahşap camide harimin etrafının revaklarla sarılıp, revakın kuzeyinin son cemaat yeri işlevini üstlendiği görülürken, diğer bir grupta, harimin önünde ayrıca bir son cemaat yeri bulunur. **Çarşamba - Gökçeli Camii, Terme - Yeni Camii, Çarşamba - Kuşhane, Kavak – Tatarmuslu** (1796 dolayları)¹¹³⁰ **Köylerindeki camiler** ikinci grupta yer almaktadır (Çiz.:1,16,17,30). Harimde olduğu gibi perdelerin kurtboğazı geçmelerle tutturulmasından oluşan ahşap duvarlarla çevrili son cemaat yerlerinin, yarım boy duvarlarla,¹¹³¹ yarı açık bir şekilde dışa açıldıkları dikkat çekmektedir.

Harimi saran revaklarda ise bir çeşitleme görülmektedir. Revakların çoğu tek katlıdır. Yoğunluk Asarcık'taki camilerde olmak üzere, beş camide, revaklar iki katlıdır (**Asarcık – Akyazı Köyü** (18. yy.ın 2. yarısı), **Kılavuzlu Köyü** (18 veya 19. yy.), **Koşaca Köyü** (18 veya 19. yy.) ve **Alan Köyü Camii** (18 veya 19. yy.) ile **Çarşamba - Porsuk Köyü Camii**'nin revakları iki katlıdır. İki katlı revaklar, yakın tarihli yapılarda görülmektedir.¹¹³² **Çarşamba - Gökçeli, Çarşamba - Yayılar Köyü Şeyh Habil,**¹¹³³ **Çarşamba - Ordu Köyü, Kavak - Bekdemir Köyü, Terme - Karacalı Köyü, Ondokuz Mayıs - Fatih, Asarcık - Akyazı Köyü, Asarcık – Kılavuzlu, Alan ve Koşaca Köyü Camileri, Terme - Pazar,**¹¹³⁴ **Çarşamba - Porsuk Köyü Camii**'nin revakları, yapıyı üç yönden “U” şeklinde kuşatmaktadır (Çiz.:1,7,10,19,27,28,31,32,33,34,41,43). En yaygın olan bu düzenden sonra, **Çarşamba - Kuşhane Köyü ve Terme - Dağdıralı Köyü Camii**'inde, kuzey ve doğuda olmak üzere, “L” şeklinde bir düzen görülmektedir (Çiz.:16,18). Revakın, batı yerine doğuda tercih edilmesi, gün ışığından daha fazla istifade edilmesiyle açıklanabilir. Bir başka düzen; revakların, yapının dört yanını sarmasıdır ki, örnekler Kavak yöresindedir. **Kavak - Tatarmuslu Köyü ve Değirmencili Köyü Camii** bu tiptedir (Çiz.:30,38).

Samsun'daki ahşap camilerde, revak düzeni bakımından görülen zenginlik, Doğu Karadeniz'deki ahşap camilerde görülmemektedir. Bu bölgede, Samsun'da geç tarihli eserlerde yoğunlaştığı gibi, sadece giriş cephelerinde revaka yer verilmiştir. Ağırılık 19. yüzyılda olmak üzere, 18 ile 20. yy. başları arasında inşa edilen Doğu Karadeniz Bölgesi ahşap camilerinde, Samsun'un 13. yy.a kadar inen ve “L”, “U” ve yapının dört yanını saran revak düzeni zenginliği görülmez. Doğu Karadeniz'de, “L” şeklinde birkaç örnek yer almaktadır. “U” şeklinde düzen,

¹¹²⁸ Zeminden hafifçe yükseltilmiş seki şeklinde.

¹¹²⁹ Bu gibi mimari elemanlara ayrı bir başlıkla yer vereceğimizden, burada mekân düzeni bakımından, kısaca bahsetmekle yetiniyoruz.

¹¹³⁰ Caminin, son cemaat yeriyle harimini ayıran duvarının, ilk inşadan sonra kaldırılıp, son cemaat yerinin harime dahil edildiğine katalogda değinmiştik.

¹¹³¹ Son cemaat yeri duvarları, **Çarşamba - Gökçeli** ve **Çarşamba - Kuşhane Köyü Camii**'nde doğu, batı ve kuzeyde olmak üzere üç yönde, **Terme - Yeni Camii Köyü Camii**'nde kuzey ve doğu olmak üzere üç yönde, belirtilen şekilde yarı açık vaziyettedir. **Tatarmuslu Köyü Camii**'nde, kuzeyde bir kapı, doğu ve batıda birer pencere açılmak suretiyle, son cemaat yeri kapalı tutulmuştur.

¹¹³² İnşa kitabeleri bulunmayan Asarcık'taki camileri 18.yy.'ın 2. yarısı ile 19.yy.arasına tarihlemeyi uygun gördük.

¹¹³³ Bu caminin, şimdi doğu ve batıda bulunan revaklarının, orijinalde kuzeyde de bulunduğu, şimdiki durumunun sonraki müdahalelerden kaynaklanmış olabileceğine değinmiştik.

¹¹³⁴ Bu caminin revakları sonradan ahşap perdelerle kapatılmıştır.

Samsun'a daha yakın bir bölgede; **Tokat – Erbaa Fidiköy Ömer Paşa Camii**'nde (1688)¹¹³⁵ görülmektedir. Harim duvarları kâgir olmakla birlikte bu camide, tamamı ahşap bir revak bulunur.

P. I. Kuniholm'un **Çarşamba - Gökçeli Camii** revakının 1334'de camiye eklendiği veya tamir edildiği şeklindeki görüşü, bazı araştırmacılarda, bir başka yapıdaki benzer bir revakın, sonradan (yine 1330'lu yıllarda) eklenmiş olabileceği şeklinde bir kanaat uyandırması,¹¹³⁶ dolayısıyla; yapıları saran revakların sonradan eklenmiş olabileceği gibi bir zannın doğması, kanaatimizce yersizdir. Çarşamba'daki örnekte bir yenilenmeye ihtiyaç duyulmuş olabilir. Kaldı ki revaksız bir örnek dahi bulunmaması, bölgenin yağışlı iklimi, çatının ağırlığının karşılanması konusunda revakın verdiği destek ve nihayet revakların yapıyla uyumlu görünüşleri, bu yöndeki kaygıları gidermektedir.

Kavak - Çakallı Beldesi Camii (1879) ve **Salıpazarı - Gökçeli Camii** ve **Terme - Aşağı Söğütlü Camii**, harimin önünde bulunan revaklarıyla (Çiz.:45,51,52), **Terme -Yeni Cami Köyü Camii** ise sadece doğuda yer alan revakıyla, diğer örneklerden ayrılır.

Yöredeki ahşap camilerin mekân düzeni ve genel mimari özellikler bakımından, erken ve geç örneklerde bir takım farklar belirlemektedir. En büyük ve tespit edilebilen ilk örnek olan **Çarşamba - Gökçeli Camii** ve benzerlerinde,¹¹³⁷ geneli itibariyle daha kaba bir işçilikle¹¹³⁸ birlikte, dikine dikdörtgen bir harim, bazı örneklerde bunun önünde bir son cemaat yeri ve yapıyı iki, üç veya dört yönden saran revaklar görülmektedir. En erkeni 1596 yılında **Kavak - Bekdemir Köyü Camii** ile görülmekle birlikte, daha çok 18. ve 19. yüzyıla tarihlediğimiz ikinci grupta,¹¹³⁹ harim düzeni bakımından aynı şeyler söylenebilirse de,¹¹⁴⁰ diğer kesimlerde bazı farklılıklar görülmektedir. Birinci gruptaki dört camide harimin önünde ahşap perdelerle çevrili bir son cemaat yeri bulunmasına karşılık, ikinci gruptaki hiçbir eserde, bu görülmez. Harimi saran revaklar düzeni bakımından, iki grup arasında, ayırıcı bir fark görülmemekle birlikte, iki katlı revakların ikinci grupta yer aldığına, yukarıda değinmiştik.

¹¹³⁵ Y. ERDEMİR, "Nakışlı Ahşap Camilerimizden Bir Örnek Erbaa-Fidiköy Ömerpaşa Camii", **İlim ve Sanat**, S. 12, İstanbul, 1987, s. 33.

¹¹³⁶ M. K. Şahin, böyle bir öngöründe bulunarak, **Yaycılar Köyü - Şeyh Habil Camii** revakının, yapının ilk inşasından sonra yapılmış olabileceğini, ilk inşanın revaksız olabileceğini ifade etmektedir. M. K. ŞAHİN, a.g.m., s. 20.

¹¹³⁷ **Çarşamba - Yaycılar, Ordu, Kuşhane, Terme - Yeni Camii, Dağdıralı, Karacalı, Kavak - Tatarmuslu, Değirmencili Köylerindeki camiler** ile **Ondokuz Mayıs - Fatih Camii** bu gruptadır. Günümüze 1840 yılındaki tamir ve Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün restorasyonu ile ulaşılan **Terme - Pazar Camii**'nin, asli şekliyle ilk grupta yer alması gerektiğini düşünmekteyiz.

¹¹³⁸ Bu gruptaki eserlerin birçoğunda, perde kalınlıkları diğerlerine nispeten fazladır. Birinci grupta 8–20 cm. arasında değişen perde kalınlıklarının ortalaması 13 cm. iken, ikinci grupta aynı rakamlar 5–8 cm. ve 6.5 cm. şeklindedir. Perde genişliklerinde de benzer durum söz konusudur. İkinci grupta ortalama değer 20–25 cm. iken birincisinde 65-70 cm. ye kadar çıkan örneklerle birlikte, ortalama değer, 40 cm. civarındadır. Birinci grupta perdeler, duvar boyunca uzanan tek parçadır. İkinci gruptaki eserlerde ise böyle bir zorunluluk duyulmamış, duvar ortalarına ilave edilen dikmelere, çift kanallı çalma boğaz yöntemiyle başka perdeler geçirilmiş ve duvarlar tamamlanmıştır. Birinci gruptaki eserlerde, perde yüzeylerinde balta yonu izleri görülmesine karşılık, ikinci gruptakilerde perde yüzeylerinin rendeyle perdahlandığı görülmektedir.

¹¹³⁹ **Kavak – Bekdemir, Asarcık - Akyazı, Alan, Koşaca, Çarşamba - Porsuk Köyleriyle, Kavak - Çakallı Beldesi'ndeki camiler** ve **Salıpazarı - Gökçeli Camii**, bu grupta yer almaktadır.

¹¹⁴⁰ Birinci grup camilerinde olduğu gibi kadınlar mahfiline yer verilmeyen örnekler bulunmasına karşılık, ikincisinde kadınlar mahfilinin, çeşitli uygulamalarla vazgeçilmez bir unsur olarak benimsenmiştir. Birinci grupta yer alan bazı eserlerin, kadınlar mahfillerinin muhdes olabileceğini düşündüğümüz halde, elimizde yeterli bulgular olmadığından, konu üzerinde fazla durmadık.

İki grup arasındaki bir diğer fark; harim örtüsündedir. Her iki grupta kırma çatı kullanılmış olmakla birlikte, ilkinde, büyük çoğunlukla üç omuz kırma çatı, diğer grupta, dört omuz kırma çatı görülmektedir. Asıl fark çatının içi yüzündedir. Birinci gruptaki eserlerde ayrıca bir tavan yapılmayıp, çatının bakkal tavan şeklinde olduğu görülürken¹¹⁴¹ (Foto.:18-19) ikinci grupta, çatının içi düz tavadır. Bu gruptaki eserlerden, **Terme - Aşağı Söğütlü Köyü Camii** ile **Salpazarı - Gökçeli Camii**'nin tavanlarının ortasında, küçük birer ahşap kubbeye yer verilmiştir (Çiz.:51-52).

Birinci grubun abidevi tesir bırakan büyük boyutlu üç örneği¹¹⁴² bulunmasına karşın, hemen hepsi küçük olarak nitelendirilebilecek ikinci grupta, böyle bir eser yoktur.

Cephe görünüşlerinde iki grup arasında belirgin bir fark doğmaktadır. Daha basit ve kabaca duran birinci grupta, basık ve kapalı bir cepheyle karşılaşılrken, ikinci gruptaki eserlerde, ince işçilikle birlikte, yüksek ve ferah bir cephe görülmektedir (Foto.:7-8,376). Birinci grupta iki katlı bir cephe düzeninden söz edilemezken, diğer grupta kat girişleri ve duvar ortalarındaki dikmelerle belirginleşen, iki katlı ve büyük ölçüde simetrik pencere düzeniyle desteklenen, hareketli bir cephe tasarımı söz konusudur (Çiz.:484).

Geç tarihi iki camide (**Salpazarı - Gökçeli** ve **Terme - Aşağı Söğütlü Köyü Camileri**), yapı önündeki revaklar; harimi örten çatıdan ayrı bir sundurma çatıyla örtülerek, diğer camilerden farklı bir cephe ortaya konulmuştur (Çiz.:51,52, Foto.:493). Günümüze ulaşamamış olmakla birlikte, 1994 yılındaki araştırmamızda incelediğimiz **Terme - Dibekli Köyü Camii**'nde de aynı durum söz konusu idi.

Asarcık - Akyazı Köyü Gököl Camii'nde, alt kat revakın doğu kolunun kible ucunun, "müderris odası" denilen küçük bir mekân şeklinde değerlendirildiğine işaret etmiştik. Yine katalogda değindiğimiz üzere, revaklarda kimi camilerde abdest almaya yönelik testi sekileri,¹¹⁴³ papuçluk sekileri,¹¹⁴⁴ oturmaya yönelik ahşap kalaslardan oluşan sekiler,¹¹⁴⁵ musalla olarak kullanılmış olması muhtemel yüksekçe bir seki¹¹⁴⁶ ve birkaç elbise askısı¹¹⁴⁷ gibi düzenlemeler, revakların, dikkat çeken detaylarıdır.¹¹⁴⁸

Ahşaptan inşa edilen 1206 tarihli **Çarşamba - Gökçeli Camii** ve yakın takipçilerinin, Anadolu Türk mimarlığında, cami tipolojisiyle ilgili yayınlarda yer almadıkları görülmektedir. Yakın zamanlara kadar tanınmayan yapıların, tipolojide ahşap destekli camiler sınıfında,

¹¹⁴¹ Katalogda değindiğimiz üzere, bunların bir kısmına, sonradan tavan çakılmıştır.

¹¹⁴² Grubun bilinen ilk üç örneğini kastediyoruz. **Çarşamba - Gökçeli Camii**'nin harim ölçüsü 12.60 x 13.70 m, bütün yapı 17.50 x 21.60 m.dir. Aynı rakamlar; **Çarşamba - Yaycılar Köyü Şeyh Habil Camii**'nde 9.20 x 11.15 ve 13.85 x 16.40 m., **Ordu köyü Camii**'nde 9.10 x 10.70 ve 13.95 x 17.65 m.dir. İkinci grupta, tüm yapı boyutlarının ortalaması, kabaca 8.5 x 9 m. civarındadır.

¹¹⁴³ **Çarşamba - Yaycılar Köyü Şeyh Habil Camii**, **Terme - Karacalı** ve **Dağdıralı Köyü Camilerinde** görülmektedir.

¹¹⁴⁴ **Terme - Dağdıralı Camii**'nde görülmektedir.

¹¹⁴⁵ **Çarşamba - Gökçeli**, **Çarşamba - Ordu** ve **Yaycılar Köyü Camilerinde** görülmektedir.

¹¹⁴⁶ **Çarşamba - Ordu Köyü Camii**'nde böyle bir ahşap seki bulunmaktadır. **Kavak - Çakallı Beldesi Kasımzâde Sofu Ahmed Camii**'nde revakın önündeki, kaba taş bir blokun, musalla şeklinde düzenlendiğini hatırlatmak isteriz.

¹¹⁴⁷ **Asarcık - Kosaca Köyü Camii**'nde, günümüze ulaşabilmiş bir örnek bulunmaktadır.

¹¹⁴⁸ Camilerin birçoğunun uzun yıllar kendi haline terk edilerek bakımsız kaldıkları ve malzemenin kolayca bozulup değiştirilebileceği düşünülürse, belirttiğimiz hususlara ait örneklerin, şimdikinden çok daha fazla olması gerektiği anlaşılr.

duvarları da ahşaptan yapılan “çantı camiler” arasında yer almaları gerektiği görüşündeyiz. Erken Osmanlı döneminde E. H. Ayverdi'nin “çantı camiler” şeklinde nitelendirdiği Batı Karadeniz bölgesi'ndeki ahşap camiler, Samsun'daki örneklerin en yakın benzerleridir.¹¹⁴⁹ Yirmi iki camiyi yerinde inceleyen E. H. Ayverdi, bunların yedisinin ahşap olarak mevcut olduğunu, diğerlerinin yıkıldığını veya orijinalliyiyle alakası kalmayacak şekilde yenilendiklerini belirtmektedir. Ayverdi'nin kitabında görülen ahşap camiler şunlardır: **Düzce - Akçakoca Aftun Dere Köyü'nde Orhan Camii, İzmit – Kandıra Büyük Kaynarca Köyü Camii, Adapazarı - Sapanca - Büyük Tersiyeye Köyü Orhan Gazi Camii, Kandıra - Emir Ali Köyü Orhan Gazi Camii, Akçakoca - Geriş (Cuma Yanı) Köyü Sultan Orhan Camii, Kandıra - Küçük Kaynarca Köyü Şeyh Muslihiddin Camii** (rölöve ve resim yok). Belirttiği yedi ahşap camiden ya hiç tamir görmemiş veya “az tadil ile hüviyetini belli olanlarla” beş tanesini kitabına alan E. H. Ayverdi'nin, elde ettiği sonuçları sıraladığı satırlardan, konumuzla alakalı gördüklerimizi, kısaca özetleyip bölgemize mukayese edersek:¹¹⁵⁰

- [Bunların büyük çoğunluğu Orhan Gazi devrinden kalmadır (E. H. Ayverdi, bunların dışında incelediği 12 çantı camiyi, 19. yy. başlarına tarihlenmektedir)]. Samsun'daki eserler, Orhan Gazi devrinden önceye; 1206'ya kadar inmekte, yakın tarihli birkaç örnekten sonra 16, 18 ve 19. yy.da da kesintisiz bir şekilde devam etmektedir.

- [Camilerin tabanları ya toprak üstüne konan büyük taşlar veya yer yer kazıklara yerleştirilmiştir]. E. H. Ayverdi, tabanlardaki muhtemel kırılemeye dair bir açıklama yapmamaktadır. Ayverdi'nin kitabındaki 148 numaralı fotoğraftan görüldüğü kadarıyla yapılar, Samsun'daki gibi, oturdukları araziden, kırıleme usulüyle biraz yükseltilmiştir. Samsun'da kırışler, kalın kütük veya taşlara otururken, burada taş veya çakılmış kazıklar söz konusudur.

¹¹⁴⁹ E. H. Ayverdi, “Karadeniz Ereğlisi yakınından Ağva'ya, cenubda da Adapazarı arzına kadar sahadaki köylerde, mevcut veya mevcudiyeti vesikalarla sabit ya da yıkılıp yerine kâgir yapılmış, 24 kadar cami ve bir türbe tespit ettiği” Orhan Gazi devrinden sonraki 15-18. yüzyıllar arasında bu tip camiye rastlanmadığı, ancak 19. yüzyılda aynı usulde yapılmış bazı köy camilerine tesadüf ettiğini belirtmektedir. E. H. Ayverdi, bu camilerin, birkaç köy için orta bir yerde kurulmuş Cuma camileri olduklarını, Kandıra gibi kasabalarda olan birkaçı haricinde hepsinin, kırdı veya bir köyün kenarında, birkaç yüz metre mesafede bulduklarını ifade etmektedir. E. H. Ayverdi, “bu camiler tarihen muayyen bir devreye, coğrafi olarak da bir mıntıkaya bağlı bulunmaktadır. İşaret ettiğimiz tarihi devir Orhan Gazi zemânıdır. Bütün buralar O'nun saltanatında alınmıştı” ifadeleriyle, bu camilerin Kandıra bölgesinde yoğun olmak üzere, İzmit yakınındaki Kaymaklı Çiftliği ve Sapanca Gölü'nün 50 km. doğusundaki Büyük ve Küçük Tersiyeye Köylerinde, Düzce'nin 10 km. kuzeydoğusunda, Melen Vadisi'ndeki Hasanlar Köyü'nden itibaren, vadiyi takiple gidilen, Karadeniz sahilindeki Aftun Ağzı'nda, oradan Ağva'ya kadar uzanan mıntıkada bulduklarına işaret etmektedir. Belirtilen bölgeye komşu olan Safranbolu, Bolu, Mudurnu, Göynük taraflarında da büyük ormanlar bulunmasına rağmen, ahşap yerine kâgir yapılar görüldüğüne dikkat çeken E. H. Ayverdi'ye göre, ahşap camilerin bulunduğu bölge, Akçakoca ve Konur Alp tarafından fethedilen bölgenin sınırlarını çizmektedir. Akçakoca'nın kendi türbe ve camisini kütüklerle yaptırmış olmasını manidâr bulan E. H. Ayverdi, belirttiği bölgede ahşabın tercih edilmesini “buraları fethedenlerin meşreblerine; Orta Asya'dan gelen Türklerin Şarkî Türkistan'da bu tarzda binalara almış olup bir sevk-i tabi'i ve ictima'i ile, burada da eşlerini görmek istemeleri”ne bağlamakta, Sveden Hedin'in Taklamakan Çölü'nde “böyle kocamak kütüklerden yapılmış 6-7 asırlık bina bakiyelerine rastlandığına dikkat çekmektedir. Bkz. E. H. AYVERDİ, **Osmanlı Mi'mârîsinin İlk Devri, Ertuğrul Osman Orhan Gaziler Hüdavendigâr ve Yıldırım Bâyezîd 630-805 (1230-1402) I**, İstanbul, 1989, s. 120-22.

¹¹⁵⁰ Bu başlık altında sadece plân açısından bir değerlendirme yapmayı düşünmemize rağmen, konunun bölünmemesi için ve sırası gelmişken tüm yönleriyle ele alınmasının faydalı olacağına inandığımızdan, E. H. Ayverdi'nin tespitlerini, bölgemizle kıyaslamayı uygun gördük. E. H. Ayverdi'nin tespitleri, köşeli parantez içerisinde aktarılmıştır.

- [Camilerin yan duvarları 10-12 cm. genişliğinde meşe kütüklerinden yapılmış olup köşelerde “yarım kertme lâmbalarla, yanda “amüden” gelen kütüğe geçirilmiştir (Tariften kurtboğazı geçme anlaşılıyor)]. Bu maddedeki hususlar bölgemiz için de geçerlidir.

- [Plân itibariyle bir orta sahn ve ön sundurma hepsinde müşterektir. Bazısında yan revak bazısında saçak vardır. Hepsinde muhakkak iç mahfil bulunmaktadır. Mahfil binayı “bağlayıp yekpareleştirmektedir.”] Plân itibariyle her iki bölge arasında büyük bir benzerlik bulunmaktadır. Doğu Karadeniz Bölgesinde bulamadığımız “U” ve “L” şeklindeki revaklara burada rastlamaktayız. **Büyük Kaynarca Köyü ve Emir Ali Köyü Camilerinde**, “U”, **Büyük Tersiy Köyü Camii**’de ise “L” şeklinde bir revak görülmektedir¹¹⁵¹ (Çiz.:153).

- [Esas itibariyle pencere yoktur, mazgal gibi farklı şekillerde delikler vardır]. Aynı hususlar Samsun bölgesi için de büyük ölçüde geçerlidir. Samsun’da ahşap lokmalı kafesler ve çapraz çıtalı kafesler de görülür.

- [Döşemeler meşededir]. Ahşabın cinsinden emin olmakla birlikte Samsun’da da döşeme ahşaptır.

- [Çatı iri ağaçlardan yapılmıştır. Bu günkü halde kiremitlerle kaplıdır. “Eskiden nasıldı? Ma’lum değildir.”] E. H. Ayverdi fazla bir detay belirtmediği için ayrıntılı bir kıyas yapılamıyor. Ancak Samsun’daki camilerin de kiremitle kaplı (çoğu oluklu kiremit) olduğunu belirtelim. Ancak, H. G. Danışman’ın, **Çarşamba - Gökçeli Camii**’nin çatı kaplaması için teklif ettiği “hartama” adı verilen ahşap tahta pulların, çatı kaplamasında yakın zamanlara kadar Doğu Karadeniz’de kullanıldığı bilindiğinden, hartamayı her iki bölge için de bir ihtimal olarak görmekteyiz.¹¹⁵²

- [“Cuma camii” oldukları için hepsi minberlidir. Minber kapılarında bazı taç ve oymalar vardır. Mihrap aynı süslerle yapılmış ve çerçeveden ibarettir.”] Bu madde de aynı şekilde Samsun bölgesi için de geçerlidir.

- [“Bir tanesinin sundurmasında güzel direk başlıklarına ve bu orman mıntıklarına has balta ve keserle yapılmış oyma işçiliğine rastlandı. Diğerlerinde de variken birkaç asırlık ömürlerinde kaybolmuş bulunmaları mümkündür.”] Samsun bölgesi için de geçerli olan bu konuya bezeme bahsinde değineceğiz.

- E. H. Ayverdi’nin ifadelerinden Batı Karadeniz Bölgesindeki ahşap camilerin Orhan Gazi dönemindeki Türk fethinin hemen akabinde yapıldıkları anlaşılmaktadır. Aynı şey bölgemiz için de geçerlidir. **Çarşamba - Gökçeli Camii, Yayıclar ve Ordu Köyü Camilerinin**, ilk Türk fetihlerini takibeden 1206, 1211 ve 1420 dolaylarında inşa edilmiştir.¹¹⁵³

¹¹⁵¹ E. H. Ayverdi, “L”nin doğu kolunun sonradan eklendiğini belirtmekte (tarih vermiyor) ve eskiden batıda da böyle bir revak bulunduğu yönündeki rivayeti aktarmaktadır.

¹¹⁵² Bu konuya daha önce değinmiştik. Katalogda **Çarşamba - Gökçeli Camii**’ne bakılabilir.

¹¹⁵³ Tarihleme konusunda P. I. Kuniholm’un lâboratuara dayalı tekniği son derece faydalı olmuştur. Aynı tekniğin yurdumuzda da yaygın hale getirilmesini temenni ediyoruz.

4.2.2. MEDRESE

Günümüze ulaşan orijinal tek örnek olan **Vezirköprü - Fazıl Ahmet Paşa Medresesi** (1661–76), kareye yakın dikine dikdörtgen şeklinde şadırvanlı bir avlunun etrafında, dört yönde revaklar, uzunlamasına eksenin iki yanında talebe hücreleri, orta eksenindeki kapının karşısında, ana bünyeden dışa taşırılan bir derslane-mescidden oluşan plânıyla, önemsiz sayılabilecek ayrıntılar dışında büyük ölçüde simetrik (Çiz.:57). Dönemin başkent ve büyük şehirlerindeki medreselere kıyasla biraz daha küçük ve yalın bir plân düzeninin görüldüğü yapı, plân şekliyle erken devir Bursa medreselerini hatırlatmaktadır. İnşa edildiği devir içerisinde özellikle Sinan sonrası medreseleriyle kıyaslanabilecek medresenin, plân bakımından benzeri olarak, **İstanbul - Fatih Bayram Paşa Medresesi** (1634–35)¹¹⁵⁴ (Çiz.:154) gösterilebilir. Avlunun sadece iki yanında dizilen medrese hücreleriyle yapı, dönemin birçok medresesinden ayrılarak, Mimar Sinan'ın eseri, **İstanbul - Eyüp Sokullu Mehmed Paşa Medresesi**yle (1568-69)¹¹⁵⁵ benzerdir. Dershanenin ana bünyeden taşırılması, revakın avluyu dört yönden sarması,¹¹⁵⁶ iki medrese arasındaki diğer benzerliklerdir. Düz atkı taşlı hücre kapılarının benzerlerine, **İstanbul - Sultan Ahmet**, **İstanbul - Çinili** (1640-48),¹¹⁵⁷ **Erzurum - Feyzullah Efendi (Kurşunlu, Fevziye)**,¹¹⁵⁸ **Erzurum - Şeyhler '1760-61)**¹¹⁵⁹ ve **Erzurum - Oltu Arslan Paşa Medresesi**'nde (1664)¹¹⁶⁰ rastlanmaktadır.

4.2.3. TÜRBELER

İkisi ahşap, yedisi kâgir olan türbelerin büyük bir kısmı kare veya kareye yakın dikdörtgen plânlıdır. **Bafra - Türbe Köyü Emirza Bey Türbesi** (1381), **Bafra - Çetinkaya Beldesi Hızır Bey** (1411–20), **Samsun - İsa Baba** (15. yy.), **Lâdik - Seyyid Ahmed-i Kebir** (1778), **Samsun - Şeyh Seyyid Kutbeddin** (1895) **Türbeleri**, tam kare şeklinde basit bir mekân düzenine sahiptir (Çiz.:44,58,59,63,66). **Sunullah Paşa** ve **Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi**'nin önünde birer kapı sundurmasına yer verilirken, diğer türbelerin girişi, basit bir kapı açıklığı şeklindedir.

Kare türbelerde örtü çeşitlilik göstermektedir. **Emirza Bey, Hızır Bey, İsa Baba Türbeleri**, Türk üçgenleriyle geçilen kubbelerle örtülüdür. Bunların da kubbenin dış biçimi bakımından çeşitlendiği görülmektedir. **Emirza Bey Türbesi**'nde kiremitlerle kaplı sivri bir külâh, **Hızır Bey Türbesi**'nde kiremitlerle kaplı basık küre şeklinde bir kubbe, orijinalliği kaybolmakla birlikte **İsa Baba Türbesi**'nde, aynı şekilde, basık bir kubbeye yer verilmiştir. **Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi**, içten bağdadî tavan, dıştan düz omuz kırma çatıyla örtülmüştür.

¹¹⁵⁴ Z. KÖŞKLÜ, a.g.t., s. 69.

¹¹⁵⁵ Klâsik dönemdeki birçok medresenin bu şekilde avluyu dört yönden saran revaklarla çevrildiği bilinmektedir. Bkz. K. PEKTAŞ, a.g.t., s. 72.

¹¹⁵⁶ Z. AHUNBAY, "Sultan Ahmed Külliyesi" mad., **D.B.İ.A.**, C. 7, İstanbul, 1994, s. 56.

¹¹⁵⁷ A. V. ÇOBANOĞLU, "Çinili Külliyesi" mad., **D.B.İ.A.**, C. 2, İstanbul, 1945, s. 518-19.

¹¹⁵⁸ H. GÜNDOĞDU, "Geçmişten Günümüze Erzurum ve Çevresindeki Tarihi Kalıntılar", **Şehri Mübarek Erzurum**, Ankara, 1989, s. 172.

¹¹⁵⁹ H. GÜNDOĞDU, "Geçmişten Günümüze Erzurum ve Çevresindeki Tarihi Kalıntılar", s. 172.

¹¹⁶⁰ A. ULUÇAM, "Oltu'da Arslan Paşa Külliyesi", **V.D.**, S. XVII, Ankara, 1983, s. 94.

Kare plânlı ve kubbeye örtülü türbelerin benzerleri olarak; **Eskişehir - Sivrihisar Hoca Yunus Kümbeti** (13.yy.ın son çeyreği)¹¹⁶¹ (kubbe geçişleri pandantifli), kubbe geçişleri Türk üçgeni ve cenazelik katı da bulunan **Amasya - Suluova Yolpınar Köyü Seyyit Yahya Türbesi** (14. yy.ın 1. çeyreği),¹¹⁶² **Sinop - Sultan Hatun (Aynalı) Türbesi** (1395),¹¹⁶³ **Kastamonu – Sultan Hatun** (1436-37),¹¹⁶⁴ (Çiz.:155) **Sivas - Akbaş Sultan Kümbeti** (18. yy.ın 2. yarısı, tromp kubbeli dıştan çatılı (tahmini)¹¹⁶⁵ **Tokat - Nureddin bin Sentimur Kümbeti** (1313)¹¹⁶⁶ (içten kubbe, dıştan kırık piramidal külâhlı), **Tokat - Turhal Emir Muhammed Nurullah Kümbeti**¹¹⁶⁷ (Türk üçgenleriyle geçilen kubbesi yıkılmış vaziyette) gösterilebilir.

Terme - Dağdıralı Köyü Camii Türbesi (15-18. yy.) ile **Terme - Pazar Camii Türbesi** (1840) dikdörtgen plânlı kırma çatıyla örtülü olup gayet yalın bir mekân düzeni gösterir (Çiz.:41,65).

Samsun türbelerinde görülen bir başka plân tipi, sekizgendir. İçten ve dıştan sekizgen duvarlı ve pandantifli bir kuşakla geçilen kubbeye örtülü **Lâdik - Sunullah Paşa Türbesi** (15. yy.ın 2. yarısı) bu tipin iyi bir temsilcisidir (Çiz.:60). Erken yıllardan beri birçok örneği bulunan ve Anadolu'da en yaygın tiplerden olan sekizgen türbelerin, Osmanlı döneminde de bir hayli örneği bulunmaktadır. Samsun'a yakın bölgeden, **Niksar - Kulak Kümbeti**'ni (12. yy. 3. çeyreği),¹¹⁶⁸ (Çiz.:156) **Niksar - Kırkkızlar Kümbeti** (1220 dolayları),¹¹⁶⁹ **Amasya - Halifet Gazi Türbesi** (1225 dolayları),¹¹⁷⁰ büyük ölçüde yıkık olmakla birlikte **Amasya - Sultan Tacettin Altunbaş Kümbeti** (14. yy.ın 2. yarısı),¹¹⁷¹ **Kastamonu - Terzi Köyü Adil Bey Türbesi** (1360),¹¹⁷² ve **Kastamonu – İsmail Bey Türbesi**'ni (1454-57)¹¹⁷³ benzer örnekler olarak gösterebiliriz.

Sunullah Paşa Türbesi, Lâdik'teki diğer türbeyle birlikte giriş önünde kapı sundurmasına yer verilen diğer bir örnektir. Diğerinde ahşap direklere oturan sundurma, burada kâgir sütunlarla taşınmaktadır. Yanındaki mescitle bitişen¹¹⁷⁴ **Havza / Dereköy - Veliyyüddin Bin Bereket Şah Türbesi** (1249-50) içten sekizgen, dıştan bir köşesi pahlı dikdörtgen plânlıdır¹¹⁷⁵ (Çiz.:8) Erken tarihli bu türbede, sekizgen formun, düzgün olmadığı dikkat çeker.

¹¹⁶¹ O. C. TUNCER, **Anadolu Kümbetleri -1, Selçuklu Dönemi**, Ankara, 1986, s. 130.

¹¹⁶² O. C. TUNCER, **Anadolu Kümbetleri -2, Beylikler ve Osmanlı Dönemi**, Ankara, 1991, s.16.

¹¹⁶³ O. C. TUNCER, **Anadolu Kümbetleri -3, Beylikler ve Osmanlı Dönemi**, Ankara (Baskı yılı belirtilmemiş), s. 158.

¹¹⁶⁴ M. ÖZKARCI, **a.g.t.**, s. 249.

¹¹⁶⁵ O. C. TUNCER, **Anadolu Kümbetleri -3**, s. 186-87.

¹¹⁶⁶ O. C. TUNCER, **Anadolu Kümbetleri -3**, s. 198.

¹¹⁶⁷ O. C. TUNCER, **Anadolu Kümbetleri -3**, s. 199-200. O. C. Tuncer yapıyı tarihlemiyor.

¹¹⁶⁸ H. ÖNKAL, **Anadolu Selçuklu Türbeleri**, Ankara, 1996, s. 29. O. C. Tuncer, yapıyı 1170'e tarihlemektedir. O. C. TUNCER, **Anadolu Kümbetleri -1**, s. 240.

¹¹⁶⁹ O. C. TUNCER, **Anadolu Kümbetleri -1** s. 245. H. Önkâl, yapıyı 13. yy.ın ilk çeyreğine tarihlemektedir. H. ÖNKAL, **a.g.e.**, s. 83.

¹¹⁷⁰ O. C. TUNCER, **Anadolu Kümbetleri -1**, s. 67. Eski yayınlarda 1145-46'ya tarihlenen yapıyı, H. Önkâl'da O. C. Tuncer'e benzer şekilde (1209-10 civarına) tarihlemektedir. H. ÖNKAL, **a.g.e.**, s. 63.

¹¹⁷¹ O. C. TUNCER, **Anadolu Kümbetleri -2**, s. 18.

¹¹⁷² O. C. TUNCER, **Anadolu Kümbetleri -2**, s. 269 (dıştan külâhlı, altta beşik tonozlu cenazelik var).

¹¹⁷³ M. ÖZKARCI, **a.g.t.**, s. 53.

¹¹⁷⁴ **Terme - Dağdıralı Köyü Camii Türbesi, Terme - Pazar Camii Türbesi ve Samsun - İsa Baba Türbesi** de, yanlarındaki camilerle bitişik inşa edilmiştir (**Terme - Dağdıralı Köyü Camii Türbesi** birkaç metre mesafededir).

¹¹⁷⁵ Türbenin camiiyle bitişik inşa edilmesi sonucu, dış formunun, dörtgene dönüştüğü düşünülebilir.

İçten sekizgen piramidal külâhla örtülen türbe, dıştan, camiye de örten muhdes kırma çatı altına alınmıştır. Muhdes çatı altına alınmadan önce türbenin, dıştan da, piramidal külâhla örtülü olabileceği akla gelmektedir.

4.2.4. ŞEHİRLERARASI HAN (KERVANSARAY)

İl sınırları dahilinde günümüze ulaşan, şehirlerarasında yapılan tek han olan **Çakallı Han**, tarihi Amasya – Samsun kervan yolu üzerinde yer almaktadır. 1204–40 yıllarına tarihlediğimiz hanın mevcut kesimlerinin plân ve mimarisi, devrin diğer hanlarıyla son derece uyumludur. Dikine dikdörtgen plân, payelerle oturan sivri kemerlerle bölünen ve takviye kemerleriyle destekli sivri beşik tonozlarla örtülen sahnın düzeni, dönemini yansıtmaktadır (Çiz.:67-68). Kapalı kesimi bu şekildeki birçok han içerisinde, bölgeye yakın olarak, **Tokat – Pazar Hatun Hanı** (1238)¹¹⁷⁶ ve **Tokat - Pazar Tahtoba Hanı** (1238–39),¹¹⁷⁷ **Çakallı Han**'ın benzerleri olarak gösterilebilir. Açık kesimin mekân düzeni hakkında bugün fikir verebilecek düzeyde bir kalıntı bulunmamaktadır. K. Erdmann'ın kitabındaki plân ve ifadelerinden, bu kesimin enine dikdörtgen şeklinde tasarlandığı ve iki yanında odalar bulunduğu anlaşılmaktadır. Arazinin kuzeye doğru eğimli olması, avlunun daha fazla uzamasına imkân tanımamıştır. Avlu kesiminin enine dikdörtgen şeklinde tasarlandığı Boyabat - Vezirköprü arasındaki **Durak Han** (1266)¹¹⁷⁸ yapının, yakın bölgeden bir benzeridir (Çiz.:157). Kapalı ve açık kesimlerin ardı ardına plânlandığı Anadolu hanlarının, Anadolu öncesinde, Karahanlılarla başladığı kabul edilmektedir.¹¹⁷⁹ **Çakallı Han**, Anadolu Şelçuklu döneminde Anadolu'nun kuzeyinde saptanan az sayıdaki hanlardan biridir.¹¹⁸⁰

4.2.5. ŞEHİR İÇİ HANLARI

Günümüze ulaşan örnekleri Samsun ve Vezirköprü'de görülen üç hanın, biri kâgir (**Samsun - Taş Han**, 1508 dolayları), biri hımış (**Vezirköprü - Üzüm Hanı**, 17. yy sonları-19. yy.), diğeri (**Vezirköprü - Taş Han**, 17. yy sonları-19. yy.) yarı kâgir - yarı hımıştır (Çiz.:69-72). **Üzüm Hanı** dışındaki iki yapı, tek avlulu ve iki katlı Osmanlı Şehir Hanları grubuna girmektedir.¹¹⁸¹ Türk mimarisinde Anadolu öncesinde Karahanlılar'dan itibaren görülen¹¹⁸² bu tipin, erken Osmanlı devrinde, ilk olarak¹¹⁸³ **Bursa - Emir Hanı** (1339–40)¹¹⁸⁴ ile başlayarak

¹¹⁷⁶ N. SEÇGİN, **Tokat ve İlçeleri Mimari Eserleri**, Mimar Sinan Ü., S.B.E., Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1997, s. 154-55; İ. İLTER, **a.g.e.**, s. 40.

¹¹⁷⁷ N. SEÇGİN, **a.g.t.**, s. 160; K. ERDMANN, **a.g.e.**, C.1, s. 58.

¹¹⁷⁸ K. ERDMANN, **a.g.e.**, C. 2, s. 31; Ş. AKALIN, "Kervansaray", mad. **T.D.V.İ.A.**, C. 25, Ankara, 2002, s. 301.

¹¹⁷⁹ O. ASLANAPA, **Türk Sanatı I-II**, s. 36; A. ALTUN, **a.g.e.**, s. 88; G. YALÇINER, "Kervansaray" mad., **Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi**, C. 2, İstanbul, 1997, s. 999; G. CANTAY, "Türk Mimarisinde Kervansaraylar", s. 78.

¹¹⁸⁰ M. Öz'ün 1485, 1520 ve 1576 tarihli bazı tahrir defterlerine dayanarak, Bafra yakınlarında "kârbânsaray-ı İnişdibi" adıyla kaydettiği bir kervansaray, bölgedeki kervanyolları üzerinde kurulan bir başka Selçuklu hanı olabilir. Günümüzde böyle bir yapı bilinmemektedir.

¹¹⁸¹ Osmanlı şehir hanlarının tipolojik bir sınıflaması için bkz. B. ERSOY, "Osmanlı Şehir İçi Hanları Plân Tasarımı ile Cephe ve Malzeme Özellikleri", **Sanat Tarihi Dergisi**, S.VII, İzmir, 1994, s.76-80.

¹¹⁸² M. CEZAR, **Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık**, İstanbul, 1977, s. 189-91; C. GÜRAN, **Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları Mimarisi**, Ankara, 1978, s. 3; A. ALTUN, **a.g.e.**, s. 87-88; İ. AYTAÇ, "Selçuklu Kervansarayları", s. 855-56; B. ERSOY, **İzmir Hanları**, Ankara, 1991, s. 125; O. ASLANAPA, **Türk Sanatı I-II**, s. 32-753.

¹¹⁸³ E. H. AYVERDİ - İ. A. YÜKSEL, **İlk 250 Senenin Osmanlı Mimarisi**, İstanbul, 1976, s. 105; G. CANTAY, "Türk Mimarisinde Kervansaraylar", s. 81; C. GÜRAN, **a.g.e.**, s.35; M. B. TANMAN, "Emir Hanı" mad., **T.D.V.İ.A.**, C. 11, İstanbul, 1995, s. 133-34; G. YALÇINER, "Han" mad., **Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi**, C. 2, İstanbul, 1997, s.753.

sonraki dönemlerde de yaygın bir şekilde kullanıldığı bilinmektedir.¹¹⁸⁵ Anadolu Selçuklu devrinde, şehir içi hanlarının varlığı kabul edilmekle birlikte, günümüze ulaşan bir örneği bilinmemektedir.¹¹⁸⁶

Dikine dikdörtgen ve kareye yakın dikdörtgen ve hafif yamuk bir dikdörtgen çerçeve içerisinde plânlanan hanların, Osmanlı döneminin şehir içi hanlarında görülen bir plân şemasıyla ele alındıkları görülmektedir. Ortadaki avluyu saran birimleri, ikişer yüzde açılan kapıları veya açıklıkları, hücrelerin önünde yer alan revak düzeni, hayvanların barınmasına yönelik ahırlarıyla bu üç han, Osmanlı şehir hanlarının genel şemasına uymaktadır. Esasen belli bir plân şemasının sıkı sıkıya takip edilmediği, genelde sokak yapısına göre şekillenen ve içerisindeki ticarî faaliyete göre, zaman zaman birçok değişikliğin yapılarak mekân düzeninin değişebildiği şehir içi hanlarının, birçok tipi olduğu bilinmektedir.¹¹⁸⁷

Samsun - Taş Han'ın alt katındaki bazı birimlerin ahır olarak tasarlandığını düşünmekteyiz. Ancak, etrafı dükkânlarla sarılan hanın, yakın çevresinin değişmiş olabileceği, vaktiyle yanında ayrı bir ahır bölümü olabileceği de ihtimal dahilindedir. Diğer iki handa böyle bir düzenlemeyle karşılaşılıyor.¹¹⁸⁸

Üzüm Hanı ve **Vezirköprü - Taş Han**'ın bir kısmında gördüğümüz hımış duvarlı bölümler ve revaklarda kullanılan ahşap iskelet ve nihayet kırma çatı, kâgir hanlarda da görülen ve Osmanlı döneminde varlığını bilinen bir uygulamadır.¹¹⁸⁹

Ankara - Saman Pazarı Hanı, geneli itibarıyla Vezirköprü'deki hanlara benzer bir örnektir.¹¹⁹⁰ İki katlı, ikinci katı revaklı ve asimetrik plânıyla, **Kastamonu - Acem Hanı** (1571 civarı),¹¹⁹¹ **Trabzon - Taş Han** (1531-33)¹¹⁹² (Foto.: 816), **Tokat - Voyvoda Hanı** (1631),¹¹⁹³

¹¹⁸⁴ E. H. AYVERDİ, **Osmanlı Mimarisinin...I**, s. 96-101; M. B. TANMAN, "Emir Hanı" mad., s. 133.

¹¹⁸⁵ M. CEZAR, "Türk Tarihinde Kervan Saray", **VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, C. II, Ankara, 1981, s. 937; B. ERSOY, "İşlevleri Yönünden Osmanlı Şehir-İçi Hanları", s. 17; M. ÖZKARCI, "Gaziantep'te Üç Han", **Osmanlı Döneminde Gaziantep Sempozyumu** (Editör, Y. KÜÇÜKDAĞ), Gaziantep, 2000, s. 251; M. ÇERKEZ, "Merzifon Taş Han" **Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Uluslararası Sempozyumu**, Ankara, 2001, s. 428; Z. NAYIR, **Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmet Külliyesi ve Sonrası (1609-1690)**, İstanbul, 1975, s. 229; H. ACUN, **Manisa'da Türk Devri Yapıları**, Ankara, 1999, s. 489.

¹¹⁸⁶ E. H. AYVERDİ - İ. A. YÜKSEL, **a.g.e.**, s.104; A. DURUKAN, "Niçin Kervansaray", **Vakıf ve Kültür**, C. 1, S. 1, Ankara, 1998, s. 29; İ. AYTAÇ, **a.g.m.**, s. 856-57; M. CEZAR, **Tipik Yapılarıyla ...**, s. 30.

¹¹⁸⁷ Konuyla ilgili literatüre bakıldığında, tipolojik bir sınıflamanın henüz tam olarak yapılmadığı, farklı bölgelerden tanıtımı yapılan birçok han bulunduğu ve bunların da kendi içerisinde büyük bir çeşitlilik gösterdiği, Osmanlı topraklarındaki birçok şehir hanının henüz tanınmadığı, bunlarla birlikte çeşitliliğin büyük ölçüde artacağı görülmektedir.

¹¹⁸⁸ Osmanlı şehir hanlarında ahırlar yapı bünyesinde olabildiği gibi, yapının bitişiğinde ayrı bir mekân olarak ta tasarlanmıştır. Bkz. E. DAŞ, "Afyon Taş Han", **Uluslararası Sanat Tarihi Sempozyumu, Prof. Dr. Gönül ÖNEY'e Armağan**, İzmir, 2002, s. 209; B. ERSOY, "İşlevleri Yönünden Osmanlı Şehir-İçi Hanları", **Kültür ve Sanat**, S. 26, Ankara, 1995, s. 17.

¹¹⁸⁹ Hanlarla ilgili yayınlarda ahşap ve hımışın belirttiğimiz şekillerde kullanıldığına dair bulgulardan bahsedilirse de, ahşap hanları tanıtan bir yayından yoksunuz. Burada görüldüğü gibi, yarı ahşap olarak niteleyebileceğimiz hanların, Anadolu'da halen ayakta bulunan örnekleri, az sayıda da olsa olmalıdır. Ancak bu tip hanlar, yayınlara pek yansımadığından, konuyla ilgili örnek veremiyoruz. Fethi takip eden ilk yıllarda, İstanbul'da, ahşap hanların görüldüğü bu durumun uzun sürmediği, bunların yerini kâgir hanların aldığı belirtmekle (C. GÜRAN, **a.g.e.**, s. 33) birlikte, Anadolu'da bu tip hanların inşasının daha uzun yıllar devam etmiş olabileceği düşünülebilir.

¹¹⁹⁰ Resim için bkz. C. E. ARSEVEN, **Türk Sanatı**, s. 94.

¹¹⁹¹ F. ÇİFTÇİ, **Kastamonu Camileri-Türbeleri ve Diğer Tarihi Eserler**, s. 270-71.

¹¹⁹² H. ALBAYRAK, **Fetih'ten Kanuni'ye Trabzon İdari Yapılanma ve Trabzon Valileri (1461 - 1566)**, Trabzon, 1999, s. 236.

¹¹⁹³ Z. NAYIR, **a.g.e.**, s. 230.

Merzifon - Taş Han (1666 civarı),¹¹⁹⁴ **Safranbolu - Cinci Hanı** (1640–48 veya 17. yy.),¹¹⁹⁵ **İzmir - Mirkelâmoğlu Hanı** (18. yy. son çeyreği)¹¹⁹⁶ **Samsun Taş Han**'ın benzerleridir. Sadece mekân düzeni bakımından düşünüldüğünde, bu hanlar **Vezirköprü - Taş Han**'la da benzeşirler. Ahşabın ağırlıkta olduğu revak ve avluya bakan cephe düzeni, **Vezirköprü - Taş Han**'ın ifadesini, biraz daha karakteristik kılmaktadır.

Avlu cephelerini belirleyen revakın durumuna göre, **Üzüm Hanı**, benzerleri **Tire - Çöplü Han** (1426-1442) ve **Gaziantep - Hişva Hanı**'nda (1563) görüldüğü gibi “bir katlı revaksız hanlar” grubundadır. Diğer iki han ise, benzerleri **Tire - Lütfü Paşa** (16. yy. ortası), **İzmir - Mirkelâmoğlu** (17. yy.ın son çeyreği) ve **Manisa - Yeni Han**'da (1860-1862) görülen, “iki katlı, alt kat revaksız, üst katı revaklı hanlar” grubunda yer almaktadır.¹¹⁹⁷

Ahırın durumu düşünüldüğünde, B. Ersoy'un sınıflamasına göre, **Samsun - Taş Han**, “ahırın alt kat avlu kanatlarında”, **Vezirköprü - Taş Han**, hem bu şekilde, hem de “hana dıştan bitişen bir mekân” şeklinde,¹¹⁹⁸ **Vezirköprü - Üzüm Hanı** ise “hana dıştan bitişen kapalı bir mekân” şeklindeki grupta yer almaktadır.

Örtü sistemi itibariyle **Samsun - Taş Han**'ın alt ve üst mekânları farklı gruba dahil edilebilir. **Samsun Taş Han**'ın avlusunun benzer örneklerle nispetle küçük tutulduğunu söyleyebiliriz. Çalışmamız dahilindeki hanlarda olması muhtemel mescitlerin yerleri tespit edilebilecek durumda değildir.

4.2.6. BEDESTEN

Bu grupta yer alan **Vezirköprü Bedesteni** (17. yy.ın 2. yarısı) klasik Osmanlı bedesteni şemasındadır (Çiz.:77-79). Düzgün kare şeklindeki yapının ortasında, içi boşaltılmış bir ayak yer alır. Bu ayakla duvarlar arasında uzanan sivri kemerlerle, dört eşit parçaya bölünen mekân, kubbelerle örtülmüştür. Dükkânlarla sarılan cephelerin ortasına eyvan türü taç kapılar yerleştirilerek, klasik bedesten şeması tekrar edilmiştir. S. Eyice ve M. Tunçel'in klasik bedestenlerin son örneklerinden biri olarak gösterdiği¹¹⁹⁹ yapının önemli bir özelliği, dört yanını saran sokakların gerisindeki arastayla karşılıklı konumlandırılmasıdır. Bedestenin ana girişinin önünde, yamuk dörtgen şeklinde uzanan arastanın bedestenle birlikte¹²⁰⁰ şehrin en hareketli mekânını teşkil ettiğine değinmiştik. M. Cezar'ın sınıflamasına göre “dışa dönük dükkânlı” ve

¹¹⁹⁴ M. ÇERKEZ, a.g.m., s. 416. Ayrıca bkz. Z. NAYIR, a.g.e., s. 234-36; A. GÜRBÜZ, “Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın Merzifon Vakıfları”, **Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Uluslararası Sempozyumu**, Ankara, 2001, s. 324; A. YEŞİL, “Merzifon-Kara Mustafa Paşa Külliyesi”, **Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Uluslararası Sempozyumu**, Ankara, 2001, s. 336-38.

¹¹⁹⁵ Z. NAYIR, a.g.e., s. 232; S. ERTUĞRUL, “Cinci Hanı” mad., **T.D.V.İ.A.**, C. 8, İstanbul, 1993, s. 15.

¹¹⁹⁶ B. ERSOY, a.g.e., s. 35.

¹¹⁹⁷ Sınıflama ve örnekler Ersoy'a göredir. B. ERSOY, “Osmanlı Şehir İçi Hanları Plân Tasarımı ile Cephe ve Malzeme Özellikleri”, s. 81-82.

¹¹⁹⁸ **Vezirköprü Taş Han**'da, alt kattaki birçok birim halen ahır olarak kullanılmaktadır. Orijinalde de ahır olmaları kuvvetli bir ihtimal olarak gözükür bu birimlerin dışında, hanın arka duvarına bitişik, halkın “develik” olarak adlandırdığı, üstü açık, küçük bir mekân yer almaktadır. Geniş bir açıklık vasıtasıyla hanla bağlanan bu kesimin orijinalde de açık olduğu düşünülürse, Ersoy'un sınıflamasına “hana dıştan bitişik açık bir mekân şeklinde” ayrı bir maddenin eklenebileceğini söyleyebiliriz. Bkz. B. ERSOY, “Osmanlı Şehir İçi Hanları Plân Tasarımı ile Cephe ve Malzeme Özellikleri”, s. 83-84.

¹¹⁹⁹ M. TUNÇEL, “Merzifon Bedesteni”, **Merzifonlu Kara Mustafa Uluslararası Sempozyumu**, Ankara, 2001, s. 387; S. EYİCE, “Bedesten” mad., s. 310.

¹²⁰⁰ M. M. CERASI, a.g.e., s. 124. Ayrıca bkz. M. CEZAR, **Tipik Yapılarıyla ...**, s. 15.

“arastalı”¹²⁰¹ bedestenler grubuna sokulabilecek yapının birçok benzeri arasında yakın örneklerden **Amasya Bedesteni** (1483)¹²⁰² ve **Merzifon Bedesteni** (1666–67 civarı),¹²⁰³ gösterilebilir (Çiz.:158-59, Foto.:817). **Amasya Bedesteni**’nde Vezirköprü’de olduğu gibi dört kubbeli benzer bir mekân düzeni görülürken, Merzifon’da kubbe sayısı dokuza çıkmıştır. Üç yapıda da ana şema, karedir. **Vezirköprü Bedesteni**, S. Eyice’nin de işaret ettiği gibi “bu yapı tipinin, kubbeleri en aza indirilmiş” ve “kendi türünün en küçük ve son örneklerinden” birisidir.¹²⁰⁴

Anadolu Türk mimarisinde ilk örnekleri Selçuklu ve Beylikler devrinde görülmeye başlayan bedestenlerin, erken Osmanlı döneminden beri, hemen hemen aynı plân ve mimari düzeni göstererek, büyük bir tutarlılıkla, 18. yy.a kadar inşa edildikleri bilinmektedir.¹²⁰⁵ **Vezirköprü Bedesteni**, bu genel şema içerisindeki son örneklerden biri olması bakımından önemlidir. **Vezirköprü Bedesteni**’nin ortasındaki içi boş iki katlı ve küçük bir kubbecikle örtülü kare ayak hayli ilginçtir. Tarayabildiğimiz kadarıyla, bedestenlerde bu şekilde bir başka ayağa rastlanılmamıştır.

4.2.7. ARASTALAR

Samsun - Süleyman Paşa Arastası (1807-18), **Çarşamba - Büyük Arasta** (1829) ve **Vezirköprü Arastası** (17. yy.ın 2. yarısı) bu grubu oluşturan üç eserdir (Çiz.:76,80,81). İlk iki yapının, tarihi belgelerde de “bedesten” şeklinde anılmalarına rağmen plân ve mimarileri itibariyle arasta karakterleri taşıdıklarına daha önce değinmiştik. En erkeni olan **Vezirköprü Arastası**, bedesten etrafında konumlandırılmıştır (Çiz.:76). Sokaklara ayrılarak, bedestenin etrafını dolanan dükkân dizilerinden oluşan arastanın, bedestenin önündeki kesimi, aradaki dar sokaklarla birlikte karakteristik bir görünüm vermektedir. Genel şemasıyla **Vezirköprü Arastası** “açık arastalar,” diğer ikisi “kapalı arastalar” grubuna dahil edilebilir.¹²⁰⁶

Samsun ve Çarşamba’daki arastalardan daha erken olan **Samsun - Süleyman Paşa Arastası**, iç kale suru ve kapısı dibinde tasarlanmış uzun bir dikdörtgen şeklindedir (Çiz.:80). Ortadaki arasta sokağının iki yanında karşılıklı dizilen dükkânların arasında belli aralıklarla kapılar açılmıştır. Kâgir dükkânların beşik tonozlarla örtülü olmasına karşın, arasta sokağının eskiden kapalı (muhtemelen ahşap çatılı) olduğu bilinmektedir. Diğerleri gibi kâgir olan **Çarşamba - Büyük Arasta**, plân açısından, Samsun’daki kadar uzun olmamakla birlikte, dikdörtgen bir şemaya sahiptir (Çiz.:81). Ortada beşik tonozla örtülü ve yüksekçe bir arasta sokağı ile **Süleyman Paşa Arastası**’ndan ayrılan yapının, sokağın karşısında karşılıklı dizilen

¹²⁰¹ M. CEZAR, **Tipik Yapılarıyla ...**, s. 290. Cezar’ın kitabında görülen arastalı diğer iki bedesten **Ankara - Mahmut Paşa** ve **Tokat Bedesteni**’dir. Tokat Bedesteni hayli farklı görünmesine karşılık Ankara’daki, dört yanını saran arasta sokakları ve sokağın iki yanındaki karşılıklı dükkân dizileriyle, **Vezirköprü Bedesteni**’ne yakın durmaktadır. Ancak önündeki yamuk dörtgen kesim, **Vezirköprü Bedesteni**’nin farkıdır. **Mahmut Paşa Bedesteni**’nde tüm cephelerde düzgün dikdörtgen şema bozulmamıştır.

¹²⁰² M. CEZAR, **Tipik Yapılarıyla ...**, s. 290.

¹²⁰³ M. TUNÇEL, “Merzifon Bedesteni”, s. 384.

¹²⁰⁴ S. EYİCE, “Bedesten” mad., s. 310.

¹²⁰⁵ Bedestenlerin kaynağı, ilk bedestenler ve Osmanlı devrindeki seyirleri hakkında bkz. M. CEZAR, **Tipik Yapılarıyla ...**, s. 212-20. S. EYİCE, “Bedesten” mad., s.302-11; K. İNAN, “Bedestenlerin Türk Ticari Mimarisindeki Yeri ve Trabzon Bedesteni”, **O.T.A.M.**, S. 7, Ankara, 1996, s. 120-23.

¹²⁰⁶ N. ÇAM, “Arasta” mad., **T.D.V.İ.A.**, C. 3, İstanbul, 1991, s. 335’de sokağın üstünün kapalı veya açık olmasına bakılarak arastaların bu şekilde sınıflandırıldığı görülmektedir.

ve beşik tonozlarla örtülen dükkânları, kısa kenarların başında ve uzun kenarlardan birinin ortasında açılan kapıları ile Samsun'dakine benzer bir düzen gösterir. Ancak Samsun'dakine nispetle daha yüksek tutulan yapının, iyice yükseltile arasta sokağını örten tonozu, dıştan iki omuzlu kırma çatı içerisine alınmıştır. Büyük ölçüde yıkılmış olmakla birlikte **Bergama - Çukur Han Arastası** (16. yy.)¹²⁰⁷ (Çiz.:160), plân itibarıyla Samsun ve Çarşamba'daki arastaların bir benzeri olarak gösterilebilir. Arasta sokağının kapalı oluşu ve dükkân örtülerinde tonozun tercih edilmesiyle Samsun arastaları, bu gruptaki eserlerde saptanan¹²⁰⁸ genel tercihleri yansıtmaktadır.

4.2.8. İMARET – ZAVİYE

Havza - Mustafa Bey İmaret-Zaviyesi (1429-30) çalışma sahamızda bulunan bu tip tek yapıdır (Çiz.:82). Erken Osmanlı döneminde benzer nitelikte birçok fütüvvet yapısının nitelikleri, işlevleri ve adlandırılması üzerinde durulan bir konudur.¹²⁰⁹ Bunlar içerisinde halen en kapsamlı yayının sahibi A. I. Doğan'ın, belirtilen hususlarda yapıları büyük ölçüde ayırarak tasnif ettiği söylenebilir de, örneklerin tamamının açık bir şekilde tanınmaması, belge noksanlığı, yapıların tam bir envanterinin bulunmayışı ve dönemin sosyal tarihinin henüz tam olarak aydınlanamaması gibi nedenlerle, konu kapsamlı çalışma/çalışmalara ihtiyaç duyar haldedir. **Mustafa Bey İmaret-Zaviyesi** vakfiyesinde de geçtiği üzere, imaret olarak adlandırılmaktadır. İmaret sözcüğünün Anadolu'da, özellikle erken devirlerde "her tür hayır yapısı, dinsel yapı, yapı, bina" gibi çok çeşitli anlamlarda kullanıldığı¹²¹⁰ bilinmektedir. Burada sözcüğün daha sonra, sınırlanarak "klasik Osmanlı mimarlığında yalnızca yoksullara yiyecek vs. dağıtan ve bir külliye içinde yer alan hayır kurumu yapısı"¹²¹¹ anlamına gelmediği de açıkça bellidir.

Yapının vakfiyesi incelendiğinde imaret olarak adlandırılan eserin gelip geçen ve meskûn müslümanların hizmetine ayrıldığı görülmektedir. İmarette beş vakit namazın kılındığı, personel kadrosunda gelenleri karşılayan bir "şeyhe" yer verildiği, "aşçı", "ekmekçi" ve imaretin yiyecek maddelerini korumakla görevli bir "hazin" tahsis edildiği görülür. Bunlara bakılarak yapının bir tür fütüvvet yapısı olarak şekillendiğini söyleyebiliriz. Yapıyı klasik anlamda yemek dağıtılan

¹²⁰⁷ M. CEZAR, **Tipik Yapılarıyla ...**, s. 187.

¹²⁰⁸ M. CEZAR, **Tipik Yapılarıyla ...**, s. 181; N. ÇAM, "Arasta" mad., s. 335; A. ÖDEKAN, "Arasta" mad., **Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi**, C. 1, İstanbul, 1997, s. 123; S. EYİCE, "Bedesten" mad., s. 307.

¹²⁰⁹ Konuyla ilgili araştırmalardan bazıları: A. I. DOĞAN, **Osmanlı Mimarisinde Tarikat Yapıları Tekkeler Zaviyeler ve Benzer Nitelikteki Fütüvvet Yapıları**, İstanbul, 1977; Ö. L. BARKAN, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I: İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler" **V.D.**, S. II, Ankara, 1942, s. 279-386; B. KARAMAĞARALI, "Anadolu'da XII. Asırdaki Tarikat ve Tekke Sanatı Hakkında", **A.Ü.İ.F.D.**, S. 21, Ankara, 1976, s. 247-76; A. Y. OCAK, "Zaviyeler", **V.D.**, S. XII, Ankara, 1978, s. 247-70; İ. NUMAN, **Anadolu'nun Fethinden İstanbul'un Fethine Kadar Türk Tekke ve Zaviye Mimarisi Hakkında Bir Araştırma**, A.Ü.İ.F., Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1982; S. EYİCE, "İlk Osmanlı Devrinin Dinî-İctimaî Bir Müessesesi Zâviyeler ve Zâviyeli-Camiler"; E. ALTINSAPAN, "Anadolu'daki Ortaçağ Türk Dönemi Tarikat Yapılarına Genel Bir Bakış", **Anadolu'da Tarikat Yapılarına Bakış (13-15.yy.) Bilecik Orhan Gazi İmaretini Kazı Sonuçları**, Eskişehir, 2003, s. 26-57.

¹²¹⁰ A. I. DOĞAN, **a.g.e.**, s. 96-97; M. SÖZEN - U. TANYELİ, **a.g.e.**, s. 112-113; E. ALTINSAPAN, **a.g.m.**, s. 51-52; S. EYİCE, "İlk Osmanlı devrinin...", s. 24-32; C. E. ARSEVEN, "İmaret" mad., **Sanat Ansiklopedisi**, C. II, İstanbul, 1965, s. 774-75; M. Z. PAKALIN, "İmaret" mad., **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II**, İstanbul, 1993, 61-63; A. ÖDEKAN, "İmaret" mad., **Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi**, C. 2, İstanbul, 1997, s. 843.

¹²¹¹ M. SÖZEN - U. TANYELİ, **a.g.e.**, s. 113.

imaretlerden farklı olarak “ibadet, ikamet ve sohbe mahsus, tarikat ya da fütüvvet mimarisinin 15. yüzyıldaki değişik bir örneği ve “imaret-zaviye”¹²¹² olarak nitelendiren M. B. Tanman’a katlıyoruz. E. H. Ayverdi’nin “seki” şeklinde adlandırdığı mihraplı bölümün, mescit (namaz vakitleri dışında sohbet vb. işleri de yüklenmesi beklenir), taçkapının açıldığı bölümün sofa, kuzeydeki hücrelerin bir kısmının ikamete ayrıldığı (tabhane odası gibi), bir kısmının ise kiler gibi kullanıldığı düşünülebilir. İmaretin doğusunda yer alan bazı yayınlarda “mutfak” olarak nitelendirilen¹²¹³ bölümü, yemek pişirilmeye mahsus bir mekân olarak değerlendirebiliriz. Vakfiyesinde geçen pişirilecek yemeğin cinsi, malzeme alımı ve ilgili personelle ilgili kayıtlar, imaret-zaviye karakterindeki yapının, kendi çapında bir yemek hizmeti sunduğuna işaret etmektedir.¹²¹⁴

4.2.9. NAMAZGÂH

Günümüze ulaşan tek namazgâh olan **Veziroköprü - Köprülü Namazgâhi** (1654 dolayları) kısmen tahrip olmakla birlikte, büyük ölçüde orijinaldir. Ne var ki değişen tarihi doku ve namazgâhın işlevini yitirmesi, yapının mimari ifadesini epey anlamsız bir hale sokmuştur. Etrafı yükselerek biraz aşağıda kalan namazgâhın kible duvarının solunda minber, sağında mihrap yer alır (Çiz.: 83, Foto.:657). Önündeki arazide, orijinal sınırları belirleyecek mimari bir unsurun görülmediği namazgâhın, büyükçe olduğunu Hüseyin Hüsameddin’den öğrenmekteyiz. Mihrap, minber ve mimari ifadesiyle, yapıyı, Osmanlı namazgâhlarının iyi bir temsilcisi olarak kabul edebiliriz. Birçok namazgâhta mihrap ve minbere yer verilmediği bilinmektedir. Mihrap ve minberli namazgâhlar olarak, **Gelibolu - Azebler** ve (1407)¹²¹⁵ ve **Kosova - Prizren Fatih Sultan Mehmed (Kırık Cami)**¹²¹⁶ Namazgâhi, benzer örneklerdir (Çiz.:161).

Namazgâhın önündeki yeni caminin son bulduğu kesimde, namazgâhın kible duvarına takriben 60 m. uzakta bulunan **Namazgâh Camii** ve **Namazgâh Çeşmesi**’nin¹²¹⁷ namazgâhla bu denli yakın olmaları ilginçtir. Kimi zaman yağmur duası gibi nedenlerle de yapıldığı bilinen

¹²¹² M. B. TANMAN, “Sinan’ın Mimarisi İmaretler”, **Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri**, C. I, İstanbul, 1988, s. 335 Benzer bir yaklaşım için bkz. E. H. AYVERDİ, **Osmanlı Mimarisinin ...I**, s. 498.

¹²¹³ E. H. AYVERDİ, **Osmanlı Mimarisinde ...II**, s. 501; M. B. TANMAN, a.g.m., s. 336.

¹²¹⁴ “Bir kimse de açığı olup yemek pişirir ve ... (bir kelime okunamıyor veya boş bırakılmış) vaktinde hacet miktarı hazırlar. Yemek pişirmek ve ona taalluk eden işlerin hepsi ona aittir. Bir kişi de ekmekeçi olup her gün yetecek kadar ekmekeçi yapar... Bir kimse hazin olup imaretin tatlısını, ekşisini, yağ ve kuru taamlarını (yemeklerini) korur, muhafaza eder... Mezkur ekmekeçiye günde bir dirhem ve üç müd buğday, mezkur açığıya günde iki dirhem ve üç müd buğday (buğdaylar imarete sarf olunmak için değil, personele ücret olarak düşünülmüş)... Gelirden her gün et için, 16 dirhem rayiç Osmanlı parası sarf olunur. Ekmekeçi için her gün, büyük Osmanlı keliçesile beş keliçe sarf olunur. Pirinç için Amasya batmanı ile 200 batman sarfolunur. Vakıf şart etmiştir ki; her Cuma gecesi karabiberli pirinç pişirilsin ve her Ramazanda, üç türlü yemek hazırlansın. Leyle-i Kadir, leyle-i Regaib gibi mübarek gecelerde helva yapılır. Muhterem ve aziz bir adam imarete geldiği zaman, haline göre karabiberli pirinç pişirilir... Bal, yağ, tuz, sirke ve matbağın diğer havayıcı (ihtiyaçları) için günde altı dirhem sarf olunur.” V.G.M.V.K.A.nde ,747 numaralı defterin, 356. sayfa ve 246. sırasında kayıtlı vakfiye.

¹²¹⁵ E. H. AYVERDİ, **Osmanlı Mimarisinde ...II**, s. 166-68; M. B. TANMAN, “Azepler Namazgâhi” mad., **T.D.V.İ.A.**, C. 4, İstanbul, 1991, s. 315.

¹²¹⁶ H. ACUN - M. İBRAHİMOĞLU, **Kosova - Prizren Fatih Sultan Mehmet Namazgâhi (Kırık Cami) Kazı ve Restorasyon Çalışmaları ile Şehit Başçavuş Hüseyin Kutlu Parkı**, Ankara, 2002. Yakın bir tarihte tanıtılan namazgâhın Kosova’da yok olan bir başka namazgâhla birlikte ilginç bir özelliği tespit edilmiştir. Namazgâhın kible duvarına bitişen minberinin köşkün bulunması gereken yerinde küçük bir minaresi olduğu bildirilmektedir. **Veziroköprü Namazgâhi**’nin belirtilen kesimi üzerindeki betonarme ekin yerinde, vaktiyle küçük bir minare olabileceği düşünülebilir.

¹²¹⁷ Her iki yapının, namazgâhın banisi Köprülü Mehmed Paşa tarafından yaptırılmış olabileceğine katalogta değinmiştik.

namazgâhların daha çok sayfiye yerlerinde; özellikle burada olduğu gibi şehrin yakınlarında bir yapıldığı bilinmektedir.¹²¹⁸

4.2.10. HAMAMLAR VE KAPLICALAR

4.2.10.1. HAMAMLAR

İncelenen on hamamdan sadece biri (**Vezirköprü - Çifte Hamam**, 1695-96 öncesi) çift fonksiyonludur. **Vezirköprü - Şifa** (17. yy. ilk yarısı) ve **Yalı Hamamı** (18 veya 19. yy.) konak hamamı, diğerleri halk (çarşı)¹²¹⁹ hamamıdır. Bir yapıyla birlikte veya bir külliye dahilinde inşa edilmeleri durumuna gelince; **Bafra - Çetinkaya Beldesi Hızır Bey Hamamı**'nın (1411-20), yakınındaki aynı adlı türbeyle birlikte inşa edilmiş olabileceği düşünülebilir. **Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa (Tahta) Hamamı**'nın (1495 dolayları), Taceddin İbrahim Paşa tarafından, yakınındaki camiyle birlikte yapıldığı vakfiyeden öğrenilmektedir. Diğer hamamlardan bazılarının da bu şekilde bir veya birkaç yapıyla birlikte yapılmış olabileceği akla gelirse de, elimizdeki belgelerde bu yönde somut bir ifade yoktur. Bazı bölümleri yıkılan ve temel seviyesinde takip edilerek plânı anlaşılabilirken, böyle bir imkândan mahrum kaldığımız için haklarında fazla bir şey söyleyemeyeceğimiz üç hamam bulunmaktadır. Bunlar **Çetinkaya Beldesi - Hızır Bey, Vezirköprü - Yalı ve Bafra - Yörükler Beldesi Hamamı**'dır. Benzer bir durumun görüldüğü **Vezirköprü - Tahta Hamamı**'nın plânı, büyük ölçüde belli olduğundan, sağlıklı bir değerlendirme yapmaya imkân tanımaktadır.

S. Eyice'nin sıcaklıkların mekân düzenini esas alarak altı değişik tip tespit ettiği hamam tipolojisine göre,¹²²⁰ Samsun hamamlarında şu tipler görülmektedir:

4.2.10.1.1. Eyvanlı Köşe Halvetli Tip: Anadolu'da ilk yıllardan beri görülen¹²²¹ ve birçok çeşidiyle birlikte tüm dönemlerde, diğer tiplere nazaran daha fazla kullanılan bu tipe, **Lâdik - Eski** (1509), **Vezirköprü - Çifte, Vezirköprü - Kale** ve **Samsun - Şifa Hamamı** (15. yy.) girmektedir. **Vezirköprü - Çifte Hamam**, erkekler ve kadınlar kesiminde yan yana tekrar edilen dört eyvanlı ve köşe halvetli plânıyla, bu tipin en büyük ve gelişkin temsilcisidir (Çiz.:94). **Lâdik - Eski, Vezirköprü - Kale** (1696) ve **Samsun - Şifa Hamamı**, aynı tipi, daha

¹²¹⁸ Namazgâhlar hakkında geniş bilgi için bkz. C. E. ARSEVEN, **Türk Sanatı**, s. 89; H. AKMAYDALI, "Mihraplı ve Minberli Namazgâhlarımız", **V.D.**, S. XXIII, Ankara, 1994, s. 123-43; F. İLTER, "Sivrihisar Yöresi Araştırmaları", s. 45-46; M. ÖZDAMAR, "Üsküdar Namazgâhları", **Üsküdar Sempozyumu I**, C. 1, İstanbul, 2003, s. 97-105; Anonim, "Namazgâhlar" **D.B.İ.A.**, C. 6, İstanbul, 1994, s. 43-44; A. ÖDEKAN, "Namazgâh" mad., **Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi**, C. 2, İstanbul, 1997, s. 1334; M. ÖZDAMAR, "Namazgâhlar", **V.D.**, S. XX, 1988, s.241-48; H. ACUN - M. İBRAHİMOĞLU, **a.g.e.**

¹²¹⁹ Halka açık hamamları S. Eyice "çarşı veya halk hamamı, Y. Önge ise "genel veya halk hamamı" şeklinde adlandırmaktadır. S. EYİCE, "Hamam" mad., "Tarih ve Mimari Bölümü", **T.D.V.İ.A.**, C. 15, İstanbul, 1997, s. 412; Y. ÖNGE, ... **Türk Hamamları**, s. 11.

¹²²⁰ Diğer birçok yapı grubunda olduğu gibi Anadolu içi ve dışındaki (Osmanlı) örnekleri, rölöveleriyle tam olarak tanınmadığı için, tam bir tipolojinin henüz mevcut olmadığına dikkat çeken S. Eyice'nin sınıflaması, halen en geçerli ve tercih edilendir. Merhum Y. Önge'nin 12 ve 13. yy. hamamlarını esas alan tipolojisinde "yıkılmayla ilgili, soyunma, aralık, soğukluk, sıcaklık" bölümlerini değerlendirmeye kattığı, ancak, hem tüm dönemleri içermediği, hem de alt başlıklarıyla tipleri kesin sınırlarla ayırmadığı, S. Eyice'nin "ılıkılık" olarak tanımladığı bölümü, Y. Önge'nin "soğukluk" adıyla değerlendirdiği görülmektedir (Bkz. Y. ÖNGE, ... **Türk Hamamları**, s. 24; S. EYİCE, "İznik'te Büyük Hamam ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme", **Tarih Dergisi**, C. XI, S. XV, İstanbul, 1960, s. 108-15; S. EYİCE, "Hamam" mad., "Tarih ve Mimari Bölümü", s. 417-19.

¹²²¹ Tipin, ilk ve sonraki örnekleri hakkında bkz. Y. ÖNGE, ... **Türk Hamamları**, s. 25-26, 111-154, 179-84, 191, 208, 229-54, 161-72; S. EYİCE, "Hamam" mad., "Tarih ve Mimari Bölümü", s. 412-13.

küçük ölçülerde ve üç eyvanlı olarak tekrarlar (Çiz.:85,89,95). **Veziroköprü - Çifte Hamam**'da eyvanların köşelerinde dörder halvet, Samsun'dakinde üç, Lâdik'tekinde iki halvet yer alır.

Dört eyvanlı köşe halveti plânıyla, **Tokat - Pervane Hamamı**'nın (1275 dolayları)¹²²² erkekler kesimi (Çiz.:162), **İstanbul – Edirnekapi Mihrimah Sultan** (1560'lı yıllar),¹²²³ **Kars – Ani Menuçehr** (1143),¹²²⁴ **Edirne - Beylerbeyi** (II. Murad devri)¹²²⁵ **Trabzon - Tophane** (1494),¹²²⁶ **Trabzon - Hacı Arif** (17. yy.)¹²²⁷ **Trabzon - Meydan** (19. yy.),¹²²⁸ **Hamamı, Tire - Eski Yeni Hamam** (16. yy.),¹²²⁹ **Veziroköprü - Çifte Hamam**'ın benzerleridir. Üç eyvanlı köşe halvetli, **Kastamonu - Frenkşah Hamamı** (1260 dolayları),¹²³⁰ **Samsun - Şifa Hamamı**'nın yakın bir benzeridir (Çiz.: 163).

Sıcaklığa giriş kapılarının orta ekseninde bulunmayıp kenarlara kaydığı Samsun ve Lâdik'teki hamamlarda, ılıkığın çok bölüntülü ve asimetrik bir düzen gösterdiği dikkat çeker. Lâdik'teki hamamda “L” şeklinde düzenlenen ve “gelin hamamı” şeklinde tabir edilen bölüm ilgi çekicidir (Çiz.:89).

4.2.10.1.2. Ortası Kubbeli Enine Sıcaklık ve Çifte Halvetli Tip: Diğer çarşı hamamları, tam bir uyum olmamakla birlikte, S. Eyice'nin “E” şeklinde kodladığı “ortası kubbeli, enine sıcaklık ve çifte halvetli” tiptedir. Günümüze büyük ölçüde yıkık bir vaziyette ulaşan **Bafra - Çetinkaya Beldesi Hızır Bey Hamamı** ile **Ondokuz Mayıs - Yörükler Beldesi Hamamı**'nın (18 veya 19. yy.) bu tipe aidiyeti hususu, bir varsayım olarak görülmelidir (Çiz.:84,96). **Veziroköprü – Taceddin İbrahim Paşa Hamamı**, geçirmekte olduğu tadilat sebebiyle tam olarak tespit edilememekle birlikte, E. Yurdakul'un rölövesine göre, bu tipte¹²³¹ değerlendirilebilecek bir başka eserdir (Çiz.:88).

Ortası kubbeli, enine sıcaklık ve çifte halvetli, **İzmir – Tire Molla Arap** (15. yy.),¹²³² **Bursa - Tavuk Pazarı** (II. Murat devri),¹²³³ **Tokat - Zile Tacettin İbrahim Paşa** (1494),¹²³⁴ **Amasya - Gümüşhacıköy Köprülü Mehmet Paşa** (Büyük) (1658)¹²³⁵ (Çiz.:164) **İzmir - Lüks**

¹²²² Y. ÖNGE, ... **Türk Hamamları**, s. 246, 248.

¹²²³ D. KUBAN, “Mihrimah Sultan Külliyesi” mad., **D.B.İ.A.**, C. 5, İstanbul, 1994, s. 454.

¹²²⁴ K. BALKAN, “Ani'de İki Selçuklu Hamamı”, **Anatolia (Anadolu)**, S. 2, İstanbul, 1970, s. 39; Y. ÖNGE, ... **Türk Hamamları**, s. 111-120.

¹²²⁵ E. H. AYVERDİ, **Osmanlı Mimarisinde ...II**, s. 465-68.

¹²²⁶ H. KARPUZ, **Trabzon**, s. 62.

¹²²⁷ H. KARPUZ, **Trabzon**, s. 66.

¹²²⁸ H. KARPUZ, **Trabzon**, s. 67.

¹²²⁹ C. ÇAKMAK, **Tire Hamamları**, Ankara, 2002, s. 70.

¹²³⁰ Y. ÖNGE, ... **Türk Hamamları**, s. 237.

¹²³¹ Anadolu'da yaygın olarak kullanıldığı söylenen (O. ERAVŞAR, **Tokat Tarihi Su Yapıları (Hamamlar)**, (Baskı yer ve yılı belirtilmemiş), s. 131) bu tip ve örnekleri konusunda bkz. S. EYİCE, “Hamam” mad., “Tarih ve Mimari Bölümü”, s. 418-19; S. EYİCE, “İznik'te “Büyük Hamam” ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme”, s. 112-14; O. ERAVŞAR, **a.g.e.**, s. 111-16,131.

¹²³² C. ÇAKMAK, **a.g.e.**, s. 60.

¹²³³ E. H. AYVERDİ, **Osmanlı Mimarisinde ... II**, s. 362-66.

¹²³⁴ H. ÇAL, “Zile Hamamları”, **T. E. D.**, S. XVIII, Ankara, 1988, s. 103-24.

¹²³⁵ F. BAYRAM, “Amasya İli Gümüşhacıköy İlçesi ve Gümüş Nahiyesinden Üç Hamam” **T.A.E.D.**, S. 1, Ankara, 2000, s. 87.

(17. yy.ın 2. yarısı)¹²³⁶ **İzmir - Namazgâh** (17. yy.)¹²³⁷ ve **Isparta - Uluborlu Karabey** (1240)¹²³⁸ **Hamamı** bu tipin benzerleridir.

4.2.10.1.3. Ilıklık – Sıcaklık ve Halvetin Eş Odalar Halinde Olduğu Tip: Ait oldukları konağın yanbaşıında inşa edilen ve “özel hamamlar”¹²³⁹ sınıfında değerlendirilebilecek **Vezirköprü - Şifa ve Yalı Hamamları**, S. Eyice’nin “ılıklik-sıcaklık ve halvetin eş odalar halinde olduğu tip” ifadeleriyle tanımladığı¹²⁴⁰ sınıfta değerlendirilebilir (Çiz.:93,97). **Şifa Hamamı**, Eyice’nin küçük ölçülerdeki genel ve özel hamamlarda rastlandığını belirttiği¹²⁴¹ tipin, şehirdeki en güzel ve gelişkin temsilcisidir. Ayrı birer helâ, tıraşlık, iki halvet ve bunların önündeki kubbeli bir hücreden oluşan hamamın, bu tipin gelişkin bir örneği olduğu söylenebilir.¹²⁴²

Ilıklık-sıcaklık ve halvetin eş odalar halinde olduğu tipin güzel bir örneği olarak kabul edilen **İznik - İsmail Bey Hamamı** (14-15. yy.),¹²⁴³ **Amasya - Gümüş Nahiyesi’nde Tekke (Selçuklu)** (1367)¹²⁴⁴ (Çiz.:165) ve **Amasya - Gümüşhacıköy Tekke (Selçuklu) Hamamı** (1756),¹²⁴⁵ bu tipin benzer örnekleridir.

4.2.10.1.4. Münferit Plânlı Tip: Yukarıdaki tipolojiye göre herhangi bir sınıfa girmeyen **Bafra - Uzun Hamamı**, (19. yy.) münferit plânlı olarak değerlendirebiliriz (Çiz.:98). Etrafını saran binalar arasında sıkışan yapının bazı bölümlerine girilememiştir. Etrafındaki sivil binaların inşası sırasında, kimi bölümlerini yitirmiş olabileceğini düşündüğümüz hamamın, plânı, ismiyle aynı olmak üzere, tuhaf bir şekilde uzundur. Hamam, kare şeklinde kırma çatıyla örtülü muhdes bir soyunmalık, bunun yanında külhan, külhana bitişik enine dikdörtgen bir bölüm ile bitişğinde bunun iki katı uzunluğundaki dört birimden oluşmaktadır. Birbirine eşit ölçülerde ve kubbelerle örtülü, araları kemerle ayrılmış bir sıcaklık, bunun bir yanında ılıklik, diğer yanında bir halvetten oluşan ana bünyenin, uzun kenarına bitişen küçük bir halvet ile giremediğimiz bir başka bölüm yer alır. Birbirlerine kapılarla bağlanan birimlerin, orijinal düzenlerini ne derece koruduğu tam belli olmadıktan başka, ortadan kalmış olması muhtemel diğer birimlerle birlikte, yapının alacağı şekli kestirmek güç gözükmektedir.

¹²³⁶ H. ÜRER, **İzmir Hamamları**, Ankara, 2002, s. 52.

¹²³⁷ H. ÜRER, **a.g.e.**, s. 55.

¹²³⁸ N. Ş. DOĞAN, “Eski Uluborlu’daki Hamam ve Çeşmeler”, **V.D.**, S. 28, Ankara, 2004, s. 26 .

¹²³⁹ Özel hamamlar konusunda bkz. Y. ÖNGE, ... **Türk Hamamları**, s. 11; S. EYİCE, “Hamam” mad., “Tarih ve Mimari Bölümü”, s. 419; C. E. ARSEVEN, **Türk Sanatı Tarihi**, C. 1, İstanbul (baskı yılı verilmemiş); A. S. ÜLGEN, “Hamam” maddesi, **İ. A.**, C. 5-I, İstanbul, 1964, s. 175; B. ERAT, “Anadolu’da Türk Hamam Mimarisi”, **Osmanlı**, C. 10, Ankara, 1999, s. 392-99.

¹²⁴⁰ S. EYİCE, “Hamam” mad., “Tarih ve Mimari Bölümü”, s. 419.

¹²⁴¹ S. EYİCE, “Hamam” mad., “Tarih ve Mimari Bölümü”, s. 419.

¹²⁴² Hamamın önündeki hımış duvarlı ahşap çatılı ve büyük ölçüde yıkılan soyunmalığın, konağın yıkılmasından sonra yapıldığını düşünmekteyiz. Yakın zamanlara kadar kullanıldığı söylenen hamam, konağın yıkılmasıyla, halk hamamına dönüştürülmüştür. Bu durum, ülkemizde konağı yıkılan diğer bazı özel hamamlar için de geçerlidir. (S. EYİCE, “Hamam” mad., “Tarih ve Mimari Bölümü”, s. 415).

¹²⁴³ S. EYİCE, “Hamam” mad., “Tarih ve Mimari Bölümü”, s. 419; S. EYİCE, “İsmail Bey Hamamı” mad., **T.D.V.İ.A.**, C. 23, İstanbul, 2001, s. 86-87. Tipin diğer örnekleri için S. Eyice’nin “hamam” mad., “Tarih ve Mimari Bölümü”ne bakılabilir.

¹²⁴⁴ F. BAYRAM, a.g.m., s. 89.

¹²⁴⁵ F. BAYRAM, a.g.m., s. 89.

Ortak bir külhanın önünde yan yana ve tam simetrik olarak tasarlanan **Vezirköprü - Çifte Hamam**, ısı kaybının en aza indiği¹²⁴⁶ bir düzende inşa edilmiştir. Tüm birimlerinde klasik düzenin görüldüğü hamam, yerine oturmuşluk hissi verir (Çiz.:94). Şehrin ticari ve en işlek muhitini oluşturan bedesten ve arastanın bulunduğu yöne erkekler, arka tarafına kadınlar kısmının yerleştirilişinde, mahrumiyetin gözetildiği, kadınlar kısmının kapısının önüne kapıyı perdeleyen “L” şeklinde yarım bir duvar konulmasında da aynı kaygıyla hareket edildiği görülmektedir. Söz konusu duvar ve yerleşim düzeninin, Türk hamamlarının ortak bir özelliği olduğu bilinmektedir.¹²⁴⁷

4.2.10.2. KAPLICALAR

Havza - Erkekler ve Kadınlar Kaplıcası (15. yy.ın 2. yarısı-17. yy. sonu) birbirlerine bitişik ve aralarındaki bir kapı açıklığıyla bağlantılı bulunmalarına karşın, farklı tarihlerde yapılmış olmalıdır (Çiz.:90). Yıkama mekânının ortasındaki büyük havuzlarıyla hamamlardan ayrılan kaplıcaların, Türk hamam mimarisi kapsamında değerlendirildiği ve tabii sıcak suyu kullanmaları sebebiyle külhanları olmadığı, yıkanmadan ziyade bir sağlık tesisi olarak önem kazandıkları, Anadolu’da çok eski dönemlerden beri kullanıldıkları bilinmektedir.¹²⁴⁸

Biri soyunma diğeri havuzda yıkanmayı temin eden yan yana iki hacimden ibaret olduğu belirtilen ilk kaplıcalara¹²⁴⁹ nispetle, **Havza Kaplıcaları** biraz daha gelişkin bir mekân düzenine sahiptir.¹²⁵⁰ Kaplıcaların tarihçelerinde de değindiğimiz gibi, Bizans döneminden kalan yapılar üzerine, Selçuklu döneminde inşa edildikleri belirtilen, ancak mevcut mimari ifadeleriyle Osmanlı döneminde şekillendirildikleri anlaşılmaktadır. Kaplıcaların, birer soyunmalık, tuvalet, traşlık ve ikişer halveti, büyük halvetlerinde birer havuzu bulunmaktadır.

4.2.11. KÖPRÜLER

Samsun köprüleri, Türk köprü mimarisinin genel özelliklerini yansıtan yalın eserlerdir. 14-16 yy. arasına tarihlenen **Kurt Köprü** büyük boyutlu oluşu, bol miktarda devşirme malzeme kullanımı, bununla birlikte muntazam olmayan almaşık örgüsüyle dikkat çeker (Çiz.:99,100, Foto.:730). Köprü yolu, sonraki köprülere nispetle daha dar tutulmuştur. İncelediğimiz köprülerin yolu düzdür.¹²⁵¹ **Kurt Köprü**, en uzunudur (87.00 m.).¹²⁵²

¹²⁴⁶ Çeşitli biçimlerde birbirine bitişirilen çifte hamamların, klasik devirde yoğunluk kazanarak bu şekilde konumlandığı ve bunun ısı kaybını önlediği anlaşılmaktadır. S. EYİCE, “Hamam” mad., “Tarih ve Mimari Bölümü”, s. 415.

¹²⁴⁷ S. EYİCE, “Hamam” mad., “Tarih ve Mimari Bölümü”, s. 415; Y. ÖNGE, ... **Türk Hamamları**, s. 12.

¹²⁴⁸ Bunların büyük bir kısmının üstü açık havuz (ılıca) şeklindeyken, Roma döneminde yapılar içine alınarak kaplıca haline getirildikleri, pek azının ayakta olmalarına karşın, yıkılanlarının yerlerine kısmen eski temellerden istifade edilerek, Selçuklular zamanında, yeni kaplıcaların yapıldığı belirtilmektedir (en eskileri olarak; **Kütahya - Yoncalı** (1233) ve **Konya Ilgın Kaplıcası** (1267) gösterilmektedir. Bkz. Y. ÖNGE, ... **Türk Hamamları**, s. 10). Bu şekildeki uygulamanın sonraki yıllarda da devam ettiği (**Bursa - Eski Kaplıca** gibi) bildirilmektedir. Y. Önge, ilk kaplıca örneklerinin Türk hamamlarının ilham kaynaklarından biri olabileceğine dikkat çekmekle birlikte, soğuk suyun ısıtılması, temini, tevzii için bazı tesislerin mevcudiyetinin, hamam mimarisinin, kaplıcalarınkinden farklı bir şekilde gelişmesine tesir ettiğine işaret etmektedir. Y. ÖNGE, ... **Türk Hamamları**, s. 10-11. Ayrıca bkz. B. ERAT, a.g.m., s. 398; K. A. ARU, **Türk Hamamları Etüdü**, İstanbul, 1949, s. 31.

¹²⁴⁹ Y. ÖNGE, ... **Türk Hamamları**, s. 11.

¹²⁵⁰ S. Eyce’nin, kaplıcalarda yaygın bir şekilde görüldüğünü belirttiği “sıcaklığı yıldızvari tipe” uymamaktadır.

¹²⁵¹ Büyük ölçüde su ve araziye gömülen ve köprü yolu epey aşınan **Kalaba Köprüsü**’nün, yolu, iki yana meyilli olabilir.

Kurt Köprü ile **Çakallı Köprüsü** (1882-83) iki gözlü, diğerleri tek gözlüdür (Çiz.:101-108). **Kurt Köprü**'de 18.90 m. gibi epey geniş bir açıklık görülmesine karşın, diğerlerinde kemer açıklıkları küçüktür.¹²⁵³ **Kurt Köprü**'de yayvan sivri kemerler, **Çakallı Köprüsü** ve **Vezirköprü - Mezbahane Mevkiindeki Köprü**'de (19. yy. veya 20. yy.ın başları) yuvarlak kemer, **Koca Köprü**'de (1882-83 dolayları) basık kemer kullanılmıştır. Oldukça basit duran köprülerdeki tahribat, topuk ve selyaran konusunda kesin bir yargıya varmamızı engellemekle birlikte, **Çakallı Köprüsü**'nde kenarları yarım daire şeklindeki köprü ayaklarının, topuk ve selyaran vazifesi yüklediği söylenebilir. **Koca Köprü**'de üçgen kesitli bir topuk, **Kurt Köprü**'de ise üçgen kesitli bir selyaran izi tespit edilebilmektedir. **Çakallı** ve **Koca Köprü**'de, köprü yolunun yanında, blok kesme taşlarla örtülü korkuluklar yer alır.

Mekân düzeni açısından önemli sayılabilecek bir uygulama, **Kurt Köprü**'de, yerinde tespit etme imkânı bulamamakla birlikte, yöre sakinlerinden varlığını öğrendiğimiz köprü içindeki bir odadır. Anadolu'da az sayıdaki köprüde saptanan bu tip bir odanın, bu köprü için de geçerli olabileceğini düşünmekteyiz.¹²⁵⁴

4.2.12. DEĞİRMEN

Samsun'da tespit edebildiğimiz tek tarihi değirmen olan **Tekkeköy - Çırakman Köyü Yel Değirmeni** (19. yy.), silindirik mekânlı, tek mekânlı basit bir plâna sahiptir (Çiz.:109-11). Yukarıya doğru hafifçe daralan binanın örtüsü yıkıktır. Ancak, konik bir çatıyla örtülü olabileceğine dair izler görülmektedir. Türk mimarisinde silindirik plânlı yapıların, seyrekte olsa (çeşitli dönemlerde) inşa edildiği bilinmektedir.¹²⁵⁵

4.2.1.3. ÇEŞMELER

Çeşmelerle ilgili birçok yayın bulunmasına karşın, bu yapıların nitelik ve tip yönünden tipolojik sınıflamasına yer verenler oldukça sınırlıdır.¹²⁵⁶ Çalışmamız kapsamındaki çeşmelerin

¹²⁵² Köprü boyları; **Çakallı Köprüsü**'nde 42.40, **Çakallı - Koca Köprü**'de 27.80 m., **Vezirköprü - Mezbahane Mevkiindeki Köprü**'de 8.75 m., **Ondokuzmayıs - Yörükler Beldesi Kalaba Köprüsü**'nde 11 m.dir. Aynı köprülerde, ortalama 8 m. civarında olan yükseklik, **Kurt Köprü**'de 13.50 m.ye ulaşmaktadır.

¹²⁵³ Kemer açıklıkları; **Çakallı Köprüsü**'nde 6.60 m., **Koca Köprü**'de 7.90 m., **Kalaba Köprüsü**'nde büyük ölçüde toprağa gömülü olmakla birlikte, 4.5 m. civarında, diğer köprüde 4.20 m.dir.

¹²⁵⁴ Böyle büyük köprülerde (**Erzurum / Köprüköy - Çobandede Köprüsü**'nde olduğu gibi), köprü bünyesinde odalar bulunduğu bilinmektedir. Köprü dizdarları için düşünülen bu tip bir oda, **Kurt Köprü** için de düşünülmüş olabilir. **Çobandede Köprüsü** için bkz. H. GÜNDOĞDU, "Erzurum ve Çevresinden Bazı Köprüler II Çobandede Köprüsü", **Atatürk Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi**, S. 2, Erzurum, 1996, s. 54. Köprülerde yer alan bu tip hücrelerin işlevleri konusundaki yorumlar için, H. Gündoğdu'nun yukarıda bildirilen yayını yanı sıra bkz. C. ÇULPAN, **Türk Taş Köprüleri, Ortaçağdan Osmanlı Devri Sonuna Kadar**, Ankara, 1975, s. 8; S. EYİCE, "Çoban Köprüsü" mad., **T.D.V.İ.A.**, C. 8, İstanbul, 1993, s. 351.

¹²⁵⁵ Yel değirmenleri de dahil olmak üzere, değirmenlerle ilgili topluca bir çalışmaya rastlayamadık. Tarihi değirmenlerin, ülkemizde ne yoğunlukta ve nerelerde buldukları konusu, yayınlara yeterince yansımamıştır.

¹²⁵⁶ Tespit edebildiğimiz kadarıyla konuyla ilgili yayımlar şunlardır: C. E. ARSEVEN, **Türk Sanatı Tarihi**, C. 1, s. 495; S. EYİCE, "Çeşme" mad., **T.D.V.İ.A.**, C. 8, İstanbul, 1993, s. 278-79; Y. ÖNGE, **Türk Mimarisinde Selçuklu ve Osmanlı Döneminde Su Yapıları**, Ankara, 1997, s. 11-16; A. ÖDEKAN, "Çeşmeler" mad., **D.B.İ.A.**, C. 2, İstanbul, 1994, s. 488-90 (yalnız İstanbul çeşmeleri). S. Eyice, şehir içerisinde yapılan Osmanlı çeşmelerini "Şadırvan Çeşmeleri", "Sütun Çeşmeleri", "Meydan ve İskele Çeşmeleri", "Duvar (cephe) Çeşmeleri" şeklinde dört sınıfa ayırmaktadır. Y. Önge, Anadolu Selçuklu Beylikleri ve Osmanlı Çeşmelerinin tamamı için "dış cephe çeşmesi", "yarı müstakil dış cephe çeşmesi", "depolu çeşme", "suluk" adını verdiği küçük çeşmeler (Önge, bunları üç ayrı alt gruba ayırmaktadır), "eyvan çeşmeleri" ve "herhangi bir yapı dahilinde inşa edilmiş" şeklinde bir sınıflama yapmıştır. Aslında iki tasnif arasında, fazla bir fark olmadığı görülmektedir. S. Eyice'nin "duvar (cephe) çeşmeleri" şeklinde sınıfladığı tipi, Y. Önge, "dış cephe çeşmesi" ve "yarı müstakil dış cephe çeşmesi" şeklinde, iki ayrı sınıf olarak düşünmektedir. S. Eyice, Anadolu'da "çukur çeşme" adıyla

tamamının Osmanlı dönemine ait olduğuna bakarak, S. Eyice'nin, Osmanlı çeşmeleri için yaptığı sınıflamayı birinci plâna almakla birlikte, benzer bir yaklaşım gösteren Y. Önge'nin tasnifini de dikkate almayı uygun gördük. Bunlara göre, Samsun'da en yaygın grup, dış cephe (duvar) çeşmeleridir. Vezirköprü'deki çeşmelerden, **Askerlik Şubesi Çeşmesi** dışındakileri ile **Bafra - Mescid**¹²⁵⁷ ve **Samsun - Fazıl Kadı Çeşmesi**, bu grupta yer almaktadır. Y. Önge, bu tipi "dış cephe çeşmeleri" ve "yarı müstakil dış cephe çeşmeleri" şeklinde iki ayrı gruba ayırmaktadır. Buna göre, bu gruptaki dört, çeşme dış cephe çeşmesi, diğerleri yarı müstakil dış cephe çeşmeleridir.

4.2.1.3.1. Dış Cephe Çeşmeleri: Bafra - Mescid (1840-41), Samsun - Fazıl Kadı (1901), Vezirköprü - 1. Kasımlı Sokaktaki İsimsiz (17. yy.?) ve Çanaklı (17. yy.?) Çeşmeleri, bu gruptadır (Çiz.:127-128,131-132,139-140,147-148). İlk örnekleri; Selçuklu yapılarının cephelerinde, yüzeysel nişler içerisinde teşkilatlanan bu gruptaki çeşmelere, **Tokat - Pazar Hatun Hanı Çeşmesi (1239)**¹²⁵⁸ ve **Erzurum - Çifte Minareli (Hatuniye) Medrese Çeşmesi (1291)**¹²⁵⁹ örnek gösterilmektedir. Yukarıda belirtilen Samsun çeşmeleri, kompozisyon itibarıyla, bu grubun içerisinde değerlendirilecek Osmanlı çeşmeleridir.

4.2.1.3.2. Yarı Müstakil Dış Cephe Çeşmeleri: Vezirköprü'deki çeşmelerden, **Namazgâh (1642-43), Arasta (17. yy. ortaları), Karlık Mezarlığı Karşısındaki Çeşme (1696 öncesi), Üzüm Hanı Çeşmesi (17. yy. sonu 19. yy. arası)** ve tarihlerini saptayamayıp, Osmanlı dönemine verdiğimiz **Abdülğani Camii'nin Karşısındaki Çeşme (17. yy.?)**, **Kasımlı Çeşmesi, Kulebaşı Caddesindeki 1 ve 2 numaralı İsimsiz Çeşmeler (17. yy.?)** ve **Taş Han** yakınındaki **İsimsiz Çeşme (17. yy.?)** bu gruptaki eserlerdir (Çiz.:112-119,137-142,143-146,149-150). Bu çeşmeler, S. Eyice'nin "bir sokağın su ihtiyacını karşılamak üzere hayır sahipleri tarafından yaptırılarak vakfedilen bu küçük çeşmelerden çoğu bir duvara bitişik olarak inşa edilmiş tek bir yüzden ibarettir. Bundan dolayı, cephe çeşmeleri olarak adlandırılmaları mümkündür" ifadeleriyle bahsettiği grupla örtüşmektedir. Y. Önge "önünde yer aldığı yapı ile sadece bir yüzü müşterek olan fakat bu cepheden prizmatik kütleleriyle çıkıntı yaparak yarı müstakil inşa edilmiş" ifadeleriyle bahsettiği bu grubun, ilk örneği olarak; **Tunceli - Mazgirt Elti Hatun Camii Çeşmesi**'ni (1252) göstermektedir.¹²⁶⁰

Yukarıdaki iki ayrı gruptaki çeşmeler, sivri kuşatma kemeriyle belirlenen tek cephe tasarımıyla dikkat çekmektedir. Arka cephelerine bitişen duvarlardan 0.40-0.50 m. kadar ileriye taşan prizmatik kütleli cephelerin önünde, basit dikdörtgen bir yalak, yalağın iki yanında testi sekileri, kuşatma kemerinin çevrelediği orta alanda bir veya iki lüle deliği, bunun üstünde, bazılarında tas konulmak üzere açılmış küçük nişler yer alır.

anılan çeşmeleri, duvar çeşmeleri sınıfında, yine Anadolu'da "çal çeşme" adıyla anılan çeşmelerin bir kısmını duvar çeşmeleri, diğer bir kısmını, meydan çeşmeleri sınıfında görmektedir (S. EYİCE, "Çeşme" mad., s.279). Çatal ve çukur çeşmeler için bkz. S. EYİCE, "Çatal Çeşmeler" mad., **T.D.V.İ.A.**, C. 8, İstanbul, 1993, s. 384-85). Y. Önge'de, depolu çeşme şeklinde geçen grup, S. Eyice'nin, meydan çeşmeleri şeklindeki adlandırdığı grupla, aynı görünmektedir.

¹²⁵⁷ **Mescid Çeşmesi**'nin, şimdiki yerine sonradan taşındığını biliyoruz. Bugün, önündeki muhdes abdest almaya mahsus oturaklarla ve yeni tesisatıyla, abdest almaya mahsus bir çeşmeye dönüşen çeşmenin, vaktiyle sokak ölçeğinde hizmet veren bir cephe çeşmesi olduğunu düşünmekteyiz.

¹²⁵⁸ Y. ÖNGE, ... **Su Yapıları**, s. 46.

¹²⁵⁹ Y. ÖNGE, ... **Su Yapıları**, s. 54.

¹²⁶⁰ Y. ÖNGE, ... **Su Yapıları**, s. 13,47-48.

A. Gabriel'in kitabındaki¹²⁶¹ eski resimlerde görülen **Tokat ve Amasya'daki iki çeşmeyle, Tokat - Takyeciler** (Foto.:818),¹²⁶² **Kastamonu - Kanlı** (1905),¹²⁶³ **Server** (tarihi belli değil),¹²⁶⁴ ve **Taş Çeşme** (1761)¹²⁶⁵, bu grubun tüm Anadolu'ya yayılan yakın örnekleridir.¹²⁶⁶

4.2.1.3.3. Meydan Çeşmeleri (Depolu Çeşmeler): Bafra - Ali Bey (1753-54), **Taşlı** (1840-41), **Hüseyin Bey** (1908-09) **Çeşmeleri, Samsun - Hamîdiye** (1892) ve **Vezirköprü - Askerlik Şubesi Çeşmesi** (19. yy. sonları - 20. yy. başları) bu grupta yer alır (Çiz.:120-122,125-126,129-130,133-136). Türk çeşmelerinin geneli için de geçerli olduğu gibi, Samsun'daki çeşmelerin de en gösterişli ve gelişkinleri, bu gruptaki çeşmelerdir.

Y. Önge, bu grubun ilk örneklerinden biri olarak, **Isparta - Yılkırkan Çeşmesi**'ni (1519) göstermektedir.¹²⁶⁷ Üstü tonoz veya kubbeyle örtülü bir su deposu ve cephelerindeki lülelerden akan suyun boşaldığı yalıkları bulunan bu tip çeşmelerin, üç veya dört yüzölçü meydan çeşmelerini geliştirdikleri kabul edilmektedir.¹²⁶⁸ 16. yüzyılın ortalarından itibaren, günümüz musluklarına benzeyen burma lülelerin kullanılmasından sonra, bilhassa 18. yüzyılda abidevi yapılar haline gelen¹²⁶⁹ bu tip çeşmelerin en güzel örnekleri olarak; **İstanbul'da Topkapı Sarayı'nın Bab-ı Hümayun girişi önündeki Sultan III. Ahmed** (1728-29),¹²⁷⁰ **Üsküdar - Sultan III. Ahmed** (1728),¹²⁷¹ **Tophane - Sultan I. Mahmud** (1732),¹²⁷² **Kabataş - Hekimoğlu Ali Paşa** (1732-33)¹²⁷³ **Çeşmeleri** gösterilebilir. **Sinop - Şehitler (Cumhuriyet) Çeşmesi** (1853),¹²⁷⁴ plân, mimari ve cephe düzeniyle, **Samsun - Hamîdiye Çeşmesi**'ne yakın bir örnektir (Foto.:819).

Bafra - Taşlı Çeşme, hafif dikine dikdörtgen, **Bafra - Hüseyin Bey Çeşmesi** altıgen, diğerleri kare plânlıdır (Çiz.:125,133). **Samsun - Hamîdiye Çeşmesi**, içten ve dıştan kubbelidir (Çiz.:129). **Taşlı Çeşme**, dışı iki yana meyilli, çatı biçimi verilen beşik tonozla örtülüdür. **Hüseyin Bey Çeşmesi** dıştan altı omuzlu kırma çatıyla örtülü olmasına karşın, örtünün iç şekli görülemediğinden, kesin bir şey söylenemez. Bugün, dıştan düz bir beton tablayla kapatılan

¹²⁶¹ A. GABRIEL, **Monuments Turcs D'anatolie Amasya-Tokat-Sivas**, Paris, 1934.

¹²⁶² E. YAVI, **Tokat (Koman)**, İstanbul, 1986, s. 88.

¹²⁶³ F. ÇİFTÇİ, **a.g.e.**, s. 311-12.

¹²⁶⁴ F. ÇİFTÇİ, **a.g.e.**, s. 315-16.

¹²⁶⁵ F. ÇİFTÇİ, **a.g.e.**, s. 317-18.

¹²⁶⁶ Bu gruptaki çeşmelerin benzerleri için bkz. A. EGEMEN, **İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri**, İstanbul, 1993; E. ÖZDENİZ, **İstanbul'daki Kaptan-ı Deryâ Çeşmeleri ve Sebilleri**, İstanbul, 1995; Y. ÖNGE, ... **Su Yapıları**, s. 46-55, 63-64; H. ACUN, **Manisa'da Türk Devri Yapıları**, Ankara, 1999, s. 574-610, 625-34; R. H. ÜNAL - M. KIEL - İ. KUYULU - Y. DEMİRALP - Ş. ÇAKMAK - E. DAŞ, **Birgi, Tarihi Coğrafyası ve Türk Dönemi Anıtları** (Yayın Hazırlayan, R. H. ÜNAL), Ankara, 2001, s. 162-63; H. YURTTAŞ - H. ÖZKAN, **Tarihi Erzurum Çeşmeleri ve Su Yolları**, Erzurum, 2002; M. DENKTAŞ, **Karaman Çeşmeleri, Kayseri**, 2000; Ö. YÖRÜKOĞLU, **Kayseri Çeşmeleri** (Baskı yeri ve yılı belirtilmemiş); A. Ç. TÜRKER, "Osmanlı Çeşme Mimarisinde Çanakkale Çeşmelerinin Yeri ve Önemi", **Ortaçağda Anadolu, Aynur Durukan'a Armağan**, Ankara, 2002, s. 167-184; M. S. DOĞAN, **İslam Medeniyeti ve Konya Suları**, Konya, 2004, s. 128-34.

¹²⁶⁷ Y. ÖNGE, ... **Su Yapıları**, s. 15, 58-59.

¹²⁶⁸ Y. ÖNGE, ... **Su Yapıları**, s. 15.

¹²⁶⁹ Y. ÖNGE, ... **Su Yapıları**, s. 15.

¹²⁷⁰ S. EYİCE, "Ahmed III Çeşmesi" mad., **T.D.V.İ.A. C. 2**, İstanbul, 1989, s. 38. S. Eyice, çeşmenin, Türk Sanatı Tarihi içinde en göz kamaştırıcı örnek olduğunu belirtmektedir.

¹²⁷¹ S. EYİCE, "Çeşme" mad., s. 281.

¹²⁷² S. EYİCE, "Çeşme" mad., s. 281.

¹²⁷³ S. EYİCE, "Çeşme" mad., s. 281.

¹²⁷⁴ D. ESEMENLİ, **a.g.t.**, s. 146.

Bafra - Ali Bey ve Vezirköprü - Askerlik Şubesi Çeşmesi'nin, kare şeklinde olduklarına bakılarak, içten basık kubbelerle örtülü olabilecekleri düşünülebilir (Çiz.:120,135).

Dört cepheli çeşmelerden **Samsun - Hamîdiye** ve **Bafra - Taşlı Çeşme**'nin,, sadece bir yüzünde lüleler ve yalak yer almaktadır (ilkinde iki, diğerinde bir lüle deliği bulunur). **Bafra - Ali Bey ve Vezirköprü - Askerlik Şubesi Çeşmesi**'nin ikişer yüzünde, lüle ve yalağa yer verilmiştir. Vezirköprü'deki çeşmede, her yüzde ikişer, diğerinde ise birer lüle bulunmaktadır. Altıgen plânlı **Bafra - Hüseyin Bey Çeşmesi**'nde, birer atlayarak, üç yüzde birer lüle ve yalak yer alır. **Bafra - Ali Bey ve Taşlı Çeşme**'nin köşelerinde, diğerlerinde görülmeyen küçük birer kulecik bulunmaktadır.

Yıkılmadan önce inceleme fırsatı bulduğumuz, **Bafra - Taçlı (Hastane) Çeşmesi**'nin, kare plânlı bir su haznesi üzerinde, dört köşedeki ikiz ince sütunlara oturan kubbeye örtülü baldaken formu, Samsun'da bu tipin bilinen tek örneğiydi. Her kenarında birer lüle ve yalak bulunan, kitabesiz çeşmenin bezemeleri, geç devirde inşa edildiğine işaret etmekteydi.

Bafra - Ali Bey Çeşmesi'nin ön yüzünde görülen revaklı cephe, Samsun'da bu tip tek uygulamadır. Daha çok sıcak bölgelerde, bir tür gölgelik olarak tercih edildiğini söyleyebileceğimiz bu tür revaklı çeşmelere, **Gaziantep - İpşir Paşa Kasteli (Çeşmesi)** (1654, 1844'de tamir görmüş),¹²⁷⁵ **Gaziantep - Aynönü Çeşmesi** (1807),¹²⁷⁶ ve **Gaziantep - Salih Ağa Çeşmesi**'ni (1855)¹²⁷⁷ örnek verebiliriz.

4.2.1.3.4. Suluk Şeklinde Küçük Çeşmecik: Arkasındaki yapının duvarına bitişen gayet yüzeysel cephesiyle **Bafra - Kadı Çeşmesi** (1780), esasen bir “dış cephe çeşmesi” olmakla birlikte, önünde klasik bir yalağı bulunmayıp, lülenin hemen altında, duvar yüzeyine yerleştirilen, tek parça, dekoratif mermer bir çanakta ibaret su içme düzeniyle, Y. Önge'nin “suluk şeklinde küçük çeşmecikler” şeklinde adlandırdığı sınıfa girmektedir¹²⁷⁸ (Çiz.:123-124) **İstanbul / Kasımpaşa - Kaptan-ı Derya Süleyman Paşa Çeşmesi**'nin (1749)¹²⁷⁹ kenarındaki suluk, buna benzer bir örnektir. **Kadı Çeşmesi**, Bafra'nın en işlek kesiminde, birkaç sokağın açıldığı bir meydanın köşesinde inşa edilerek, gelip geçenlere hizmet maksadıyla vakfedilmiştir. Y. Önge'nin üç alt gruba ayırdığı tip içerisinde, Kadı Çeşmesi, “duvar yüzüne konsol olarak bir taraftan tespit edilmiş bir çanakçık veya yalakçık ile bunun üstündeki aynada su akıtan bir lüleciikten ibaret” ifadeleriyle tanımladığı, birinci tipe edilebilir.¹²⁸⁰

Vezirköprü - Arasta ve Üzüm Hanı Çeşmeleri, buldukları yapı ve yakın çevresine hizmet vermek üzere inşa edilmiştir. Erdmann'ın ifadelerinden, vaktiyle **Çakallı Han**'ın yakınında bir çeşme olduğu anlaşılmaktadır. A. T. Yavuz'un, Anadolu Selçuklu

¹²⁷⁵ A. DÜNDAR, **Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri**, Ankara, 1999, s. 481. Çeşmenin önündeki revakın (sundurma) bir yanı kapalıdır.

¹²⁷⁶ A. DÜNDAR, **a.g.e.**, s. 497.

¹²⁷⁷ A. DÜNDAR, **a.g.e.**, s. 505.

¹²⁷⁸ 16. yüzyılın, çeşme mimarisine kazandırdığı yeni bir görünüş olan bu tipin, sadece su içmek için tasarlandığı, mahalle veya sokak ölçeğinde bir hizmete hasredilmedikleri, 17 ve 18. yüzyıllarda, cami, çarşı, çok kullanılan yapıların taçkapılarında, türbe ve hazirelerin duvarlarında, hacet pencerelerinin kenarlarında veya abidevi çeşmelerin köşelerinde görüldükleri ifade edilmektedir. Bkz. Y. ÖNGE, ... **Su Yapıları**, s. 15.

¹²⁷⁹ E. ÖZDENİZ, **a.g.e.**, s. 453.

¹²⁸⁰ Y. ÖNGE, ... **Su Yapıları**, s. 15.

kervansaraylarının birçoğunda, biri içerde, biri de hanın dışında olmak üzere ikişer çeşmeleri olduğu şeklindeki ifadesi¹²⁸¹ ve bu tip şehirlerarası Selçuklu hanlarından bazılarının cephelerinde bulunan çeşmeler dikkate alındığında, **Çakallı Han**'ın yakınındaki çeşmeden başka; belki ahır cephesinde, bugün bir çeşme boyutlarında sökülerek tahrip olan kesimlerde, eskiden bir çeşme olabileceği düşünülebilir.

¹²⁸¹ A. T. YAVUZ, "Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları Üzerine Çalışmalar Bilgiler Bulgular-1997", **Uluslararası Dördüncü Türk Kültürü Kongresi Bildirileri**, C. 2, Ankara, 1999, s. 252.

4.3. MALZEME VE TEKNİK

İnşa malzemesi olarak, Samsun'daki eserler genel kurallar içerisinde ve sade bir görüntü vermektedir. Yapıların ana strüktüründe; duvar, taşıyıcılar ve örtüye geçiş ve örtü elemanlarında kullanılan başlıca malzeme moloz taş ve kesme taştır. Eserlerin büyük bir kısmında, duvarlarda moloz taş kullanılmıştır.¹²⁸² **Samsun - Kurşunlu Camii**, görülebilen az bir kesime göre **Samsun - Kale Camii**, **Samsun - Pazar Camii**,¹²⁸³ **Alaçam - Çarşı Camii**, **Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa Camii**,¹²⁸⁴ **Bafra - Türbe Köyü Emirza Bey Türbesi**, **Bafra - Çetinkaya Beldesi Hızır Bey Türbe ve Hamamı**,¹²⁸⁵ **Vezirköprü - Taş Han**,¹²⁸⁶ **Samsun - Taş Han**,¹²⁸⁷ **Vezirköprü Bedesteni ve Arastası'nda**,¹²⁸⁸ **Havza - Mustafa Bey İmaret-Zaviyesi**,¹²⁸⁹ **Tekkeköy - Çırakman Köyü Yel Değirmeni**, **Havza'daki Kaplıcalar**,¹²⁹⁰ **Lâdik - Eski Hamam**,¹²⁹¹ **Ondokuz Mayıs - Yörükler Beldesi Hamamı**, **Vezirköprü - Şifa**¹²⁹² ve **Yalı Hamamı**,¹²⁹³ **Vezirköprü - Mezbahane Mevkiindeki Köprü**, **Ondokuz Mayıs - Yörükler Beldesi Kalaba Köprüsü**,¹²⁹⁴ ve **Vezirköprü - Havza sınırdaki Kurt Köprü**¹²⁹⁵ bu gruptadır.

Samsun - Kurşunlu Camii, **Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa Camii**, **Bafra - Türbe Köyü Emirza Bey Türbesi**, **Bafra - Çetinkaya Beldesi Hızır Bey Türbesi**, **Havza - Sivrikese Köyü Camii**, **Vezirköprü - Taş Han**, **Samsun - Taş Han**, **Havza - Mustafa Bey İmaret-Zaviyesi** ve **Havza Kaplıcaları'nda**, duvarlarda moloz taş kullanılmasına karşın, kapı pencere çevreliklerinde, bazen duvar köşelerinde de yer yer kesme taş kullanılmıştır. Az sayıda eserlerin duvarlarında, düzgün kesme taş kaplama görülmektedir (**Samsun - Ulu Camii**, **Vezirköprü - Kale Camii**¹²⁹⁶, **Vezirköprü - Fazıl Ahmet Paşa Medresesi**,¹²⁹⁷ **Kavak -**

¹²⁸² Bugün, sıvayla kaplı duvarlarının malzemesi görülememekle birlikte, **Bafra - Çarşı Camii**, **Çarşamba - Değirmenbaşı Camii**, **Havza - Mustafa Bey Camii** (kible duvarı haricindeki duvarları), **Havza - Sivrikese Köyü Camii** (sadece harim duvarları), **Havza - Dereköy Veliyyüddin Bin Bereket Şah Camii** ve **Türbesi**, **Kavak - Yeni Camii**, **Vezirköprü - Toprakkale Camii** (sadece kible duvarlarında), **Samsun - Şeyh Seyyid Kutbeddin Camii** ve **Türbesi**, **Samsun - İsa Baba Türbesi**, **Samsun - Süleyman Paşa Arastası** (kapı ve kornişte kesme taş kullanılmıştır), **Çarşamba - Büyük Arasta**, **Vezirköprü - Tahta Hamamı**, **Samsun - Şifa Hamamı**, **Bafra - Uzun Hamam**'da da, moloz taş kullanılmış olmalıdır.

¹²⁸³ Bu caminin duvar örgüsünde, yer yer tuğlalar da (düzensiz ve çok az miktarda) görülmektedir. Bu durum, bir onarımdan kaynaklanmış olabilir.

¹²⁸⁴ Moloz taş örgüde, yer yer düzensiz bir şekilde, tuğlaya yer verilmiştir.

¹²⁸⁵ Sadece hamamda, düzensiz bir halde, az miktarda tuğla kullanılmıştır.

¹²⁸⁶ Moloz taş örgüde yer yer devşirme blok taşlar kullanılmıştır.

¹²⁸⁷ Duvarlarda, çok az miktarda, düzensiz halde tuğla da görülmektedir. Arasta duvarlarının tamamı, bedestenin ise sadece iç kesimindeki duvarlarda, düzensiz bir halde az miktarda tuğla, alt kesimlerde yine az miktarda devşirme blok taş yer alır.

¹²⁸⁸ Arasta duvarlarının tamamı, bedestenin ise sadece iç kesimindeki duvarlarda, düzensiz bir halde az miktarda tuğla, alt kesimlerde yine az miktarda devşirme blok taş kullanılmıştır.

¹²⁸⁹ Oldukça karmaşık düzende; kesme taş, moloz taş ve tuğla bir aradadır. Bunu tamirlere bağlamak mümkündür.

¹²⁹⁰ Büyük ölçüde moloz taşla inşa edilen kaplıcalarda, **Kadınlar Kaplıcası**'nın soyunmalığında, iki yüzde kesme taş, diğer duvarlarda yer yer tuğla beslemeli moloz taş, kasnaklarda bir sıra taş üç sıra tuğla kullanılmıştır.

¹²⁹¹ Soyunmalığın ön cephesinde, kesme taş kaplama ve az miktarda tuğla görülür.

¹²⁹² Az miktarda devşirme blok taş ve tuğla ile birlikte.

¹²⁹³ Az miktarda tuğla ile birlikte.

¹²⁹⁴ Az miktarda tuğla ile birlikte.

¹²⁹⁵ Zeminden 5.5 m.ye kadar kaba yonu devşirme taş, üst kesimlerde bir sıra kesme taş üç sıra tuğla alması görülmektedir.

¹²⁹⁶ Caminin subasman seviyesinde devşirme blok kesme taş, bunun üzerinde muntazam kesme taş (inşa edildiği devrin orijinal işi) ve daha yukarıda, 1 sıra kesme taş, üç sıra tuğla alması görülmektedir.

Çakallı Beldesi Köprüsü, Kavak - Çakallı Çalbaş Köyleri sınırındaki Koca Köprü,¹²⁹⁸ **Samsun - Hamîdiye ve Fazıl Kadı Çeşmeleri, Bafra - Ali Bey, Hüseyin Bey, Taşlı, Mescit, Kadı Çeşmeleri ve Vezirköprü - Askerlik Şubesi Çeşmesi**'nde). Vezirköprü'deki diğer çeşmelerin büyük bir kısmında yalak, testi şekilleri ve ana bünyenin kuşatma kemeri üzengi hizasının alt kesiminde kesme taş, üst kesiminde tuğla kullanılmıştır.

Sayıli birkaç eserde, kesme taş-tuğla almaşığı (**Samsun - Hacı Hatun, Yalı,**¹²⁹⁹ **Vezirköprü - Kale Camileri** (kısmen), **Lâdik - Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi,**¹³⁰⁰ **Samsun - Taş Han**¹³⁰¹ ve **Vezirköprü - Havza sınırında Kurt Köprü**'de (kısmen) görülürken, diğer bir kısmında; moloz taş-tuğla almaşığı görülmektedir. **Bafra - Ulu Camii,**¹³⁰² **Tayyar Paşa Camii,**¹³⁰³ **Vezirköprü Bedesteni** (duvarların dış yüzünde bir sıra moloz taş üç sıra tuğla şeklinde), **Vezirköprü - Çifte Hamam**¹³⁰⁴ ve **Havza - Mustafa Bey İmare-Zaviyesi**'nin baldaken mutfağında, köşelerde düzgün kesme taş, diğer kesimlerde dekoratif tuğla örgü ilgi çekicidir (Foto.:656). Bu, tüm yüzeyde tuğlanın kullanıldığı tek uygulamadır.

Çarşamba - Gökçeli Camii, Çarşamba - Yayılar, Ordu, Kuşhane, Porsuk Köylerindeki camiler, Terme - Pazar Camii, Terme - Yeni Camii, Dağdıralı, Aşağı Söğütlü Köylerindeki camiler, Kavak - Bekdemir, Tatarmuslu, Değirmencili Köyleri ile Çakallı Beldesi'ndeki cami, Ondokuz Mayıs - Fatih Camii, Salıpazarı - Gökçeli Camii, Asarcık - Akyazı, Kılavuzlu, Alan ve Koşaca Köyü'ndeki camiler olmak üzere yirmi cami ile **Terme - Pazar Camii Türbesi ve Dağdıralı Köyü Camii Türbesi,** tamamen ahşaptan yapılmıştır.

Toprak zemine oturan kalın kütük veya taşlar üzerinde, ahşaptan yığma olarak inşa edilen ahşap yapıların duvarları, köşelerde kurtboğazı geçmelerle birbirine geçirilen ahşap perdelerle, çivi kullanmaksızın inşa edilmiştir. Çeşitli araştırmalarda¹³⁰⁵ ufak tefek farklılık göstermekle birlikte, “yontulmamış veya kereste haline getirilmiş uzun ahşap öğelerin geçmeler aracılığıyla birbiri üstüne oturtulması biçiminde uygulanan bir yapım tekniği”¹³⁰⁶ şeklinde tanımlanabilecek çantı tekniğinde yapılan eserlere, yurdumuzda ormanlık bölgelerde, özellikle de yayla ve kırsal alanda rastlanıldığı ifade edilmektedir. Samsun'daki örnekler, daha önce E. H. Ayverdi

¹²⁹⁷ Pembeye çalan kırmızımtırak Karacaören taşının kullanıldığı cepheler, **Samsun - Ulu Cami** ile beraber Samsun'un en güzel kesme taş kaplamalı cepheleri olduğu söyleyebiliriz.

¹²⁹⁸ Her iki köprüde, düz yüzeyli kesme taşlar yanı sıra, rustik tarz da görülür. Bu, rustik örgünün, bölgedeki tek örnekleridir.

¹²⁹⁹ Bir sıra kesme taş üç sıra tuğla olmak üzere muntazam bir almaşık düzen gösteren cami, bu yönüyle, **Lâdik Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi**'yle birlikte en dikkate değer eserdir.

¹³⁰⁰ Bir sıra kesme taş üç sıra tuğla şeklinde.

¹³⁰¹ Sadece avluyu çeviren duvar yüzeylerinin kemer üstlerindeki kesimlerinde, bir sıra kesme taş üç sıra tuğla şeklinde.

¹³⁰² Bu caminin zeminden + 0,80 m. kotuna kadarki kesiminde taş örgü, bunun yukarısında, bir sıra moloz, taş üç sıra tuğla olmak üzere, güzel bir almaşık düzen görülür.

¹³⁰³ Bu caminin duvarlarında, oldukça düzensiz biçimde yer yer almaşık düzen görülmektedir. Muhtemel bir onarımın işi olması lâzım gelen kesimlerin haricinde, duvarların moloz taş ile inşa edilmiş olması mümkündür.

¹³⁰⁴ Bir sıra taş iki veya üç sıra tuğla şeklinde.

¹³⁰⁵ Çantının tanımı için bkz. M. SÖZEN - U. TANYELİ, **a.g.e.**, s. 56; D. HASOL, **a.g.e.**, s. 124-25; E. H. AYVERDİ, **Osmanlı Mimarisinin ...I**, s. 120; Anonim, “Çantı” mad., **Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi**, C.1, İstanbul, 1997, s. 386; C. E. ARSEVEN, “Çantı” mad., **Sanat Ansiklopedisi**, C. 1, İstanbul, 1983, s. 368-69. Bazı tanımlarda ahşap öğenin “tomruk” veya “yontulmamış” olarak tarif edildiği görülmektedir. Kimi araştırmacılar, çantı tabirini kullanmadan “ahşap yığma” gibi daha geniş bir tabir kullanmışlardır.

¹³⁰⁶ M. SÖZEN - U. TANYELİ, **a.g.e.**, s. 56.

tarafından tanıtılan, Batı Karadeniz Bölgesi'nde, Orhan Gazi dönemine verilen çantı camilerden daha eskiye; 1206 yılına kadar uzanmaktadır.

Ahşap camilerin duvarlarında köşelerde kurtboğazı,¹³⁰⁷ perde boylarının yeterli olmadığı kesimlerde, 18. yüzyıldan sonraki yakın tarihli camilerde, “armoz direği” veya ortadaki dikmeye açılan iki kanallı çalma boğazlara geçme¹³⁰⁸ teknikleri kullanılmıştır. Üst üste bindirilen perdeleri birbirine kenetlemek için perdelerin alt ve üstlerine açılan oyuklara, kavila (ahşap çiviler) geçirildiğine değinmiştik.¹³⁰⁹

Ahşap dikme ve çapraz dikmelerin ana iskeleti oluşturduğu, aralarında da yer yer taş ve tuğla ile birlikte toprak (çamur) doldurulduğu hımiş duvarlar, Vezirköprü'de üç cami¹³¹⁰ iki han,¹³¹¹ Havza'da iki camide (kısmen)¹³¹² gördüğümüz bir başka tekniktir. Hımiş duvarlarda, **Üzüm Hanı**'nda olduğu gibi; samanlı toprakla karışık bir sıva görülmektedir. Hemen tüm Anadolu'da, başta konutlar olmak üzere, çeşitli yapılarda uygulanan duvar tekniğinin, camilerde pek fazla örneği bulunmadığını söyleyebiliriz.

Ahşap malzeme, çantı ve hımiş camiler haricinde, kâgir camilerde çatılarda, mahfillerde, bazı mimari elemanlarda, bazı türbe sandukalarında, ticari yapıların dükkân cepheleri ve saçaklarında kullanılmıştır.

Duvarların haricindeki strüktürel eleman ve kubbe geçişleri, örtü ve kasnaklarda; moloz taş ve tuğla, kubbe ve çatı kaplamalarında; Osmanlı kiremidi (oluklu kiremit) kullanılmıştır. Samsun'daki eserlerde kitabe ve bazı pencere çevreliklerinde olmak üzere, çok sınırlı bir şekilde, mermer kullanılmıştır.

Bazı ahşap ve kâgir camilerin duvar örgülerinde; oldukça sınırlı miktarda dövme demir kenetler ve çiviler, bazı kemerler arasında; dövme demir gergiler, bazı kapı ve pencere kanatlarında; dövme demir menteşeler, çiviler ve dekoratif çivi pulları veya plakalar, alem, sütun bilezikleri ve kapı halkalarında; sarı metaller olmak üzere, sınırlı bir metal kullanımı söz konusudur.

¹³⁰⁷ Katalogda, teknik hakkında detaylı bilgi vermiştik.

¹³⁰⁸ Dikmenin iki yanına açılan kanallara perde başlarının geçirilmesi suretiyle yapılan bir tür geçme tekniğidir.

¹³⁰⁹ Geniş bilgi için **Çarşamba - Yayıncılar Köyü Şeyh Habil Camii**'ne bakılabilir.

¹³¹⁰ **Toprakkale Camii** (kible duvarı hariç), **Nalbanlı** ve **Namazgâh Camileri**.

¹³¹¹ **Taş Han** (ana duvarların haricindeki duvarlarda) ve **Üzüm Hanı**'nda.

¹³¹² **Havza - Yörgüç Paşa Camii**'nde sadece kible duvarlarında, **Sivrikese Köyü Camii**'nin son cemaat yerinin iki yan duvarında.

4. 4. YAPI ELEMANLARI

4. 4.1. STRÜKTÜREL ELEMANLAR

4.4.1.1.DUVARLAR VE DESTEK UNSURLARI

4.4.1.1.1. Duvarlar: Moloz taş, kesme taş ve bunların tuğla ile birlikte, almaşık düzende görüldüğü kâgir duvarların büyük çoğunluğu, oldukça yalın ve sağır bir görünüme sahiptir. Duvar kalınlıkları ve teknikleri alışıldık sınırlardadır. 1240 tarihli **Havza - Veliyyüddin Bin Bereket Şah Türbesi**'nin duvarları, fazla kalın tutulmuştur. **Çakallı Han**'ın sahnelerini ayıran taşıyıcı strüktür, ilk bakışta paye dizilerine benzese de, A. T. Yavuz'un diğer kervansaraylar için de dikkat çektiği gibi,¹³¹³ bu; duvarların kemerlerle boşaltılarak, bir paye kadar daraltıldığı bir inşa tarzıdır (Foto.:587-588). Ahşap yapıların duvarlarında; erken tarihli eserlerde kaba yonu, geç tarihlielerde perdeli yüzeyler dikkat çeker (Foto.:9,377).

Duvarların dışındaki destek unsurları paye, sütun, ahşap direk olmak üzere üç gruba ayrılmaktadır.

4.4.1.1.2. Payeler: Kâgir camilerden sadece **Samsun - Ulu Camii**'nde; harimde iki adet dikdörtgen, son cemaat yerinde, altı adet "L" ve haçvari, kesme taş paye kullanılmıştır. **Samsun - Taş Han**'nın üst kat revakları, kareye yakın, dikdörtgen kesitli, kesme taş kaplı payelere oturmaktadır. Hanın alt katında; ahırda, bunların benzeri, iki paye yer alır. Köprü ayaklarında; uçları yarım daire kesitli dikdörtgen (**Çakallı Köprüsü**'nde) ve iki dikdörtgen kesitli (**Kurt Köprü**'de) paye ile karşılaşırız. **Vezirköprü Bedesteni**'nin ortasındaki kare payenin, içten haçvari plânlı, iki kat halinde, kubbeciklerle örtülü strüktürü hayli ilginçtir (Çiz.:77-79, Foto.:620). Bedestenlerde ve diğer yapı türlerinde benzerine rastlayamadığımız payenin, tahminlerin ötesine geçerek çözemediğimiz işlevselliği,¹³¹⁴ ayrı bir değer taşır.

Samsun Ulu ve **Kurşunlu Camii**'nde, yarısı duvarlara gömülü plaster şeklindeki ayaklar, statik açıdan yüklendikleri rolün yanı sıra, yapı içine hareket katan unsurlardır (Foto.:447,463).

4.4.1.1.3. Sütunlar: Payelerde olduğu gibi gayet az sayıdaki yapıda görülen sütunlara, en çok **Vezirköprü - Fazıl Ahmet Paşa Medresesi**'nde (14 adet) rastlıyoruz. Ortalama 0.25 m. çapında, tek parça kesme taştan kesilen sütunlar, sekizgen olup, basit pah ve profilli altlık ve mukarnaslı başlıklara sahiptir (Foto.:529). Sütunun görüldüğü diğer yapı olan **Bafra - Ali Bey Çeşmesi**'nin, ön cephesindeki ince sekizgen gövdeli sütunlarının başlıkları, süslüdür (Foto.:750).

4.4.1.1.4. Ahşap Direkler: Ahşap camilerdeki direklerin büyük çoğunluğu, basit kare, yuvarlak veya yamukça poligonal biçimlerde. Kimilerinin üstünde basit profilli başlık veya yastığın görüldüğü direklerin, bir kısmı çam ve meşe cinsi ağaçlardır.

¹³¹³ A. T. YAVUZ, a.g.m., s. 251.

¹³¹⁴ Küçük mekânına açılan bir kapı ve payenin üstündeki küçük mazgallar haricinde bir açıklığı bulunmayan payenin, bugün, kapı kanatları yoksa da, demirden olması muhtemel kanatlarıyla birlikte, bir tür kasa olarak kullanılmış olması ihtimali akla gelmektedir.

Kâgir camilerde; kadınlar mahfili, tavan ve son cemaat yeri sundurmasına destek veren ahşap direkler, ahşap camilerde kullanılan direklerin yakın benzerleridir. **Samsun - Ulu Camii**'nde, kadınlar mahfilini taşıyan kalınca iki direk, muntazam daire şekilleriyle diğerlerinden ayrılır. **Vezirköprü - Taş Han, Üzüm Hanı, Vezirköprü Arastası**'nda rastladığımız kare kesitli direkler de kalındır (takriben 0.20–0.25 m. çapta).

4.4.1.1.5. Kirişler: Çeşitli ahşap direklerin üstünde, büyük çoğunluğu meşe olan kirişler kullanılmıştır. Son derece sade olan kirişlerin bazılarında, basit kazıma usullü yazılar, çentik benzeri oyma ve rozetler, profilli kiriş başları (**Çarşamba - Porsuk Köyü ve Ordu Köyü Camilerinde**) dikkat çeker.

4.4.1.1.6. Kemerler: Yapıların ana iskeletinde; sivri, yuvarlak, basık kemerler, kimi duvar içlerinde; yuvarlak ve sivri kör kemerler kullanılmıştır. **Samsun Ulu ve Kurşunlu Camii**'nde kubbeyi taşıyan kemerler, **Ulu Camii**'nin son cemaat yeri revakı kemerleri, **Vezirköprü Bedesten ve Arastası**'nın dükkânlarının cepheye açılan kemerleri, **Lâdik - Sunullah Paşa Türbesi** duvarlarındaki kör kemerler, **Çakallı Köprüsü ve Vezirköprü - Mezbahane Mevkiindeki Köprü**'nün gözü, yuvarlak kemerdir. **Vezirköprü Bedesteni**'nin içindeki büyük kemerler (tuğla) **Samsun - Taş Han ve Vezirköprü - Fazıl Ahmed Paşa Medresesi** revakları, hamamların eyvan kemerleri, (görülebilenenlerin tamamı tuğla), **Havza - Mustafa Bey İmare-Zaviyesi** mutfağının cephesindeki kemerler, **Bafra - Ali Bey Çeşmesi** cephesindeki kemer ve **Kurt Köprü**'nün gözleri, sivri kemerlidir. **Kurt Köprü**'deki 17.75 ve 18.90 m. açıklıklı kemerler, Samsun'daki en geniş kemerlerdir. **Samsun - Hazinedârzâde Süleyman Paşa Arastası** dükkânlarıyla, **Taş Han**'ın cephesinde yer alan, dükkân ve ahırların kemerleri, basık kemerdir. Çeşitli yapıların kapı ve pencere açıklıklarında; sivri, basık ve yuvarlak kemer (sadece geç devir yapılarında), tromplarda; sivri kemer kullanılmıştır.

Ana strüktürde yer alan bazı kemer ve kör kemerlerde, sıklıkla tuğla kullanılmıştır. Kaliteli kesme taş işçilikli yapılardaki kemerler kesme taş, almasıık yapılarda ise taş veya tuğladır.

4.4.1.2. ÖRTÜYE GEÇİŞ UNSURLARI

Kubbe geçişlerinde, yoğunluk sırasıyla; tromp, pandantif ve mukarnaslar görülür. Kubbe geçişleri bakımından hamamlarda bir çeşitleme ve zenginlikten bahsedilebilir. Özellikle **Lâdik - Eski Hamam**, devri içerisinde İstanbul, Bursa, Edirne gibi büyük ve imparatorluk üslubunu özümseyen şehirlerdeki hamamların kubbe geçişleriyle yakın düzeydedir.

4.4.1.2.1. Tromp: **Samsun - Ulu, Hacı Hatun, Kurşunlu, Yalı Camileri ve Vezirköprü - Kale Camii**'nin harim kubbelerinde¹³¹⁵ ilki normal, sonuncusu gayet derin, diğerleri ayrıtlı olmak üzere, tromp kullanılmıştır. **Vezirköprü - Kale Camii**'nin trompları, birkaç sıra badem (mukarnas) dizisi üzerinde yükselir. **Vezirköprü - Fazıl Ahmed Paşa Medresesi**'sinde dersane-mescidin kubbesi, medresede, tromplarla geçilen tek kubbedir.

¹³¹⁵ Bu caminin kubbесinin asıl geçişleri tromp olmakla birlikte, trompların aralarında ve üst seviyesinde, kubbeye geçmeden önce, ikinci dar bir kuşakta, pandantifler kullanılmıştır.

Bafra - Uzun Hamam (ayrıtlı tromp), **Havza - Kadınlar Kaplıcası** (soyunmalık kubbesinde- dilimli tromp), **Havza - Erkekler Kaplıcası** (bütün kubbelerinde), **Lâdik - Eski Hamam** (ılıklığın birinci (aralık) bölümündeki kubbenin alt kademesinde - mukarnaslı tromp), **Vezirköprü - Çifte Hamam** (soyunmalık ve halvetlerde), **Vezirköprü - Kale Hamamı** (soyunmalık kubbesinde), **Vezirköprü - Şifa ve Yalı Hamamı'nda** tromp kullanılmıştır. Yukarıda bahsedilen tromplarda; mukarnaslı, dilimli, ayrıtlı olmak üzere, bir kaç tip görülmektedir.

4.4.1.2.2. Pandantif: Samsun - Ulu Camii'nde, harimin kuzey tarafındaki küçük kubbelerde, **Vezirköprü - Kale Camii** harim kubbe geçişlerinin ikinci kuşağında, **Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa Camii'nin** tabhane odalarının kubbelerinde, pandantif kullanılmıştır.¹³¹⁶

Lâdik - Sunullah Paşa Türbesi, Vezirköprü - Fazıl Ahmed Paşa Medresesi (tüm hücre ve revak kubbelerinde), **Vezirköprü Bedesteni** (dört ana kubbe ve ortadaki içi boş ayağın alt kat kubbeciğinde; üst kubbecik geçişleri olmaksızın yapılmış), **Havza - Kadınlar Kaplıcası** (büyük ve küçük halvet kubbelerinde), **Lâdik - Eski Hamam** (ılıklığın birinci (aralık) bölümünün kubbe geçişlerinin ikinci kademesinde, helâ, sıcaklık eyvanları ve ortasındaki kubbelerde), **Vezirköprü - Çifte Hamam** (ılık ve sıcaklık ortasındaki kubbelerde), **Vezirköprü - Kale Hamamı** (soyunmalık haricindeki tüm kubbelerde) ve **Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa Hamamı'nda**, pandantif kullanılmıştır.¹³¹⁷ **Bafra - Tayyar Paşa Camii'nin** bağdadi kubbesinin geçişleri, pandantif benzeri (üçgen şeklinde ve ortası hafif dışa bombeli) bağdadi geçişlerdir¹³¹⁸ (Foto.:338).

4.4.1.2.3. Türk Üçgeni: Camilerde, sadece **Havza - Dereköy Veliyyüddin Bin Bereket Şah Camii'nde** rastladığımız Türk üçgenine, **Samsun İsa Baba, Bafra - Türbe Köyü Emirza Bey, Çetinkaya Beldesi Hızır Bey Türbelerinde** (Hızır Bey Türbesi'nde yelpaze üçgen), **Samsun-Şifa Hamamı** (bütün kubbelerde), **Bafra - Çetinkaya Beldesi Hızır Bey Hamamı** (yelpaze üçgen), **Lâdik - Eski Hamam** (ılıklığın ikinci mekânında alt kesimlerde küçük oylumlar şeklinde) ve **Havza - Mustafa Bey İmaret-Zaviyesi'nin** mutfağında karşılaşmaktayız. Bu tip geçişlerin, erken tarihli yapılarda yoğunlaştığı dikkat çekmektedir.

4.4.1.2.4. Mukarnas: Havza - Mustafa Bey İmaret-Zaviyesi'nin kible tarafındaki mekânların orijinalde kubbeye örtülü olduğuna değinmiştik. Kubbelerin mukarnaslı geçişleri halen yerindedir. Birbirlerine benzer, ancak biçim ve ölçü bakımından farklılık gösteren mukarnaslı geçişlerin üst kesimlerinin yıkılmış olabileceğini düşünmekteyiz. **Lâdik - Eski Hamam'ın** halvet kubbelerinde birbirinden farklı şekillerde, küçük boyutlu ve birkaç sıra halinde, mukarnaslı kubbe geçişler görülmektedir.

¹³¹⁶ **Vezirköprü - Kale Camii'nin** yıkılan son cemaat yerinin ve **Taceddin İbrahim Paşa Camii** sofa ve mihrap önünde aslına uyularak yenilenen kubbelerin geçişleri de, pandantiftir.

¹³¹⁷ **Samsun - Hamîdiye** ve **Bafra - Ali Bey Çeşmeleri'nin** gayet küçük tutulan kubbelerinin içini görmek mümkün olmamıştır. Bu kubbelerde geçiş kullanılmışsa, pandantif olabileceğini düşünmekteyiz. Bafra'da yıkılan **Taçlı Çeşme'nin** minik kubbesinin geçişleri de, pandantif idi.

¹³¹⁸ İleride değineceğimiz üzere, bazı ahşap camilerde görülen kubbelerde, geçiş kullanılmamıştır.

4.4.1.3. ÖRTÜ SİSTEMLERİ

Samsun'daki yapıların örtülerinde kubbe, çeşitli tonozlar, kırma çatı ve külah görülmektedir.

4.4.1.3.1. Kubbe: Samsun'da kâgir, ahşap ve bağdadi olmak üzere üç çeşit kubbeyle karşılaşmaktayız. **Samsun - Ulu Cami** (biri ana mekânda, üçü harimin kuzeyinde), **Samsun - Kale Camii** (harimin kapı önünde kuzeydeki bölümde), **Samsun - Hacı Hatun, Kurşunlu, Yalı, Havza - Dereköy Veliyyüddin Bin Bereket Şah, Vezirköprü - Kale Camii ve Taceddin İbrahim Paşa Camileri**, kâgir kubbeyle örtülü camilerdir. **Bafra - Tayyar Paşa Camii**'nin kâgir duvarları üzerinde, dıştan kırma çatı içerisine alınan, bağdadi bir kubbe yükselmektedir. **Havza - Dereköy Veliyyüddin Bin Bereket Şah Camii'nin** kubbesini içine alan kırma çatı, muhdestir.

15.90 m. çapıyla, **Samsun - Ulu Camii** kubbesi, diğer cami kubbelerinden hayli büyük durmaktadır.¹³¹⁹ Bunu, 12.50 m. ile **Bafra - Tayyar Paşa Camii**'nin bağdadi kubbesi, 10.80 m. ile **Vezirköprü - Kale Camii** kubbesi takip eder. Diğerleri 7-8 m. arası küçük kubbelerdir. **Samsun - Ulu Camii**'nin ana kubbesinin sekizgen kasnağında, on altı pencere açılmıştır. Kasnağında pencere açılan diğer kubbeler; **Vezirköprü - Kale, Samsun - Yalı Camii** kubbeleridir. **Yalı, Kurşunlu ve Vezirköprü - Kale Camii** kubbeleri, sekizgen kasnaklı, **Samsun Ulu - Camii**'nin küçük kubbeleri, kasnaksızdır. Son cemaat yerlerinin orijinalliği bozulan **Samsun - Yalı, Kurşunlu, Vezirköprü - Kale ve Taceddin İbrahim Paşa Camii**'nin kubbeleri, yeni veya değiştirilmiştir. **Taceddin İbrahim Paşa Camii**'nin orijinal olarak günümüze ulaşan tabhanelerinin, kubbeleri, sekizgen kasnaklı, basit elemanlardır.

Ahşap camilerden; **Salıpazarı - Gökçeli ile Terme / Aşağı Söğütlü Köyü Camilerinde**, kırma çatı içerisine alınmış düz tavanlarının orta kesiminde, geçişleri olmaksızın yapılmış küçük ahşap kubbeler yer alır (Foto.:492). Çapı 2.5 m. civarında olan ve merkezden aşağıya doğru tahta çakılması suretiyle yapılan bu tip kubbeciklere, Karadeniz Bölgesinde, **Artvin - Şavşat Kemal Paşa Kilise Camii** (1900),¹³²⁰ **Artvin - Oruçlu Köyü Camii** (1907),¹³²¹ **Artvin - Arhavi Ulukent Köyü Camii** (19. yy. başları),¹³²² **Giresun - Bulancak Eski (Çarşı Camii** (1847) gibi eserlerde rastlamak mümkündür (Foto.:820). Uygulamanın Samsun'da, Cumhuriyet devrinde, aynı teknikle (çatı) inşa edilen bazı ahşap camilerde sürdürüldüğüne şahit olduk. **Salıpazarı - Sarı Hasan Mahallesi, Kayadibi, Kızılot Köyü, Yavaşbey Mahallesi ve Yeşil Köyü Camileri** (Foto. 821) bunlara örnek verilebilir.¹³²³

Vezirköprü - Fazıl Ahmet Paşa Medresesi, sahamızdaki “en kubbeli” yapıdır. Bazı birimleri haricinde revak gözleri ve hücreler; kasnaksız ve küçük kubbelerle, dersane – mescit; sekizgen, kasnaklı ve büyükçe bir kubbeyle örtülüdür. Orijinali kurşun olan kubbe kaplamaları, son restorasyonda, bakırla yenilenmiştir.

¹³¹⁹ **Samsun - Ulu Camii**'nin kubbesi, ortadan biraz büyükçe kabul edilebilir.

¹³²⁰ O. AYTEKİN, a.g.e., s. 101, 103 ve r. 66.

¹³²¹ O. AYTEKİN, a.g.e., s.127-28 ve r. 79.

¹³²² O. AYTEKİN, a.g.e., s.153,55 ve r. 92.

¹³²³ A. DURMUŞ, a.g.t., s. 90 ve r. 252.

Samsun - İsa Baba, Bafra - Çetinkaya Beldesi Hızır Bey, Türbe Köyü Emirza Bey, Lâdik - Sunullah Paşa Türbeleri, kubbelerle örtülüdür. Bafra'daki kubbelerin inşa malzemesi tuğla, Lâdik'tekin taştır. Hepsisi küçük olan (çap 5-6 m.) kubbelerden, **Sunullah Paşa Türbesi**'ndeki; sekizgen kasnaklı, içten ve dıştan yarım küre şeklindedir. Şimdi kesme taş kaplı kubbenin kaplamasının, yakın zamana kadar oluklu kiremit olduğu bilinmektedir. Biçim olarak aynı olan **İsa Baba Türbesi** kubbesinin, yakın zamanlarda restore edildiği bilinmektedir. **Emirza Bey Türbesi**'nin kubbesi, içten basık yarım küre, dıştan konik sivri külahlıdır. İçten basık küre, dıştan da sökülmüş haliyle aynı formu gösteren **Hızır Bey Türbesi** kubbesinin kaplaması, oluklu kiremit olmalıdır. Aynı kaplama, **Bafra - Türbe Köyü Emirza Bey Türbesi** için de geçerlidir.

Ticari yapılardan sadece **Veziroköprü Bedesteni**'nde karşılaştığımız yan yana dörtlü kubbeler, gayet güzel bir tesir uyandırmaktadır (Foto.:616). Birbirine eş büyüklükte (çap. 7.40 m.) tuğla örgülü, sekizgen kasnaklı ve kurşunla kaplı kubbelerin kasnaklarında, küçük mazgal pencereler açılmıştır. Kasnaklarda, bir sıra taş, üç sıra tuğla almaşık örgü görülür ki, akla **Veziroköprü - Çifte Hamam**'daki büyük kubbe kasnaklarını getirir. Bedestenin ortasında içi iki katlı hücre şeklindeki payede, küçük birer kubbe yer alır (çapları: 1.90 ve 2 m.). Basık küre şeklindeki kubbelerden alttakinin dışı, ikinci hücrenin zeminiyle düzlenmiştir (Çiz.:77-78). Üstteki, dıştan da kürevî olup minik, sekizgen bir kasnağa sahiptir.

Hamamlarda kubbe bolca uygulanmıştır. Sıcaklığı eyvanlı köşe halvetli hamamlarda, eyvanlarda tonozla karşılık, halvetlerde kubbe tercih edilmiştir. **Lâdik - Eski Hamam**, eyvanlarda da kubbenin tercih edildiği tek örnektir. Diğer plân tiplerindeki hamamlarda, sıcaklık birimlerinde, kubbe ağırlıktadır. Hamamların tamamında soyunmalık, ılık ve ana bölümlerde de kubbe ağırlıktadır. Hamam kubbelerinin bir kısmında görülebilen tuğla malzemenin, diğerleri için de geçerli olması mümkündür. Hamamlardaki kubbelerin en büyükleri, Türk hamamlarının geneli için de geçerli olduğu üzere, soyunmalıkta görülür (**Veziroköprü - Çifte Hamam**'da bu ölçü 10. 50 m., **Kale Hamamı**'nda 9. 50 m.dir.)

Diğer kubbelerin birçoğu için de geçerli olduğu üzere, hamam kubbelerinin büyük çoğunluğunda sekizgen kasnaklar kullanılmıştır. **Bafra - Uzun ve Çetinkaya Beldesi - Hızır Bey Hamamları**'nın kubbeleri, kasnaksızdır. **Havza - Erkekler Kaplıcası, Samsun - Şifa, Veziroköprü - Çifte ve Kale Hamamları**'nın kasnaklarında, pencerelere yer verilirken diğerlerinde pencere görülmez.¹³²⁴

Havza'daki kaplıcalarda görülen kubbe fenerleri, bu elemanların Samsun'daki tek örnekleridir (Foto.:680). Yapıların birkaç kez elden geçirildiklerini, kubbe fenerlerinin de son restorasyonun izini taşıdığı bilinmektedir. Y. Önge'nin, "bugün Anadolu hamamlarının soyunma mahalli kubbelerinde görülen orijinal kâgir aydınlık fenerlerinin ekserisi, 16. yüzyıl yapısı veya ilavesidir"¹³²⁵ şeklindeki ifadelerine bakarak, bunların, belirtilen tarihlere şekillenmiş olabileceği düşünülebilir. **Veziroköprü - Çifte Hamam**'ın soyunmalık kubbelerinin

¹³²⁴ **Lâdik - Eski Hamam**'ın büyük ölçüde aşınan ve beton şapla kaplanan örtüsünde, muhtemel kasnak pencereleri hakkında, sağlıklı bir tespit yapılamamıştır.

¹³²⁵ Y. ÖNGE, ... **Türk Hamamları**, s. 64.

tepesindeki sekizgen açıklık ve üzerindeki kiremit çatkı, kubbe feneri olmamakla birlikte, diğer ışıklıklardan farklıdır.

Hamam kubbelerinde bu yapı türüne has ışıklıklar görülmektedir. İçeriye doğru mazgal şekilde genişleyen yuvarlak, altıgen, sekizgen, beşgen, sekiz kollu yıldız, papatya gibi dilimli dairevi ve dörtgen gibi şekillerin¹³²⁶ görülebildiği ışıklıkların, cam fanusları yenilenmiştir.

Kubbenin görüldüğü bir diğer yapı, **Samsun - Hamîdiye Çeşmesi**'dir. Tepesinde dilimli dekoratif bir kaplamanın görüldüğü kubbe, gayet küçük tutulmuştur (Foto.:762). Diğer bazı meydan çeşmelerinin, içten kubbeye örtülü olabileceklerine değinmiştik (**Bafra - Ali Bey ve Vezirköprü - Askerlik Şubesi Çeşmeleri**).

4.4.1.3.2. Tonoz: Kavak - Çakallı Han, Samsun - Süleyman Paşa Arastası, Çarşamba - Büyük Arasta'da, tüm birimler beşik tonozla örtülüdür. **Vezirköprü Bedesteni**'nin dışını saran dükkânlar ile arastanın diğer birimlerinde beşik tonozlar kullanılmıştır. **Samsun - Taş Han**, tonozların çeşitlendiği ve bol miktarda kullanıldığı bir başka yapıdır. Hanın alt katında çapraz tonozlar, üst katta büyük çoğunlukla sivri beşik tonoz olmak üzere, çapraz ve aynalı tonoz kullanılmıştır. Çapraz tonozların, hanın yamuk plânlı birimlerinde tercih edildiği görülmektedir.

Cami, kervansaray, arasta, han, hamam, medrese, türbe, imaret ve çeşmelerde çeşitli tonozlar kullanılmıştır. Tonozun en yoğun kullanıldığı yapılar, ticari yapılardır. Camilerde, sadece **Samsun - Ulu** ve **Kale Camii**'nde görülen tonozlardan, birincisi son cemaat yerini örten uzun bir yuvarlak beşik tonoz, ikincisi, harimin orijinal olarak kaldığını sandığımız bölümün güney kesimindeki sivri beşik tonozdur. **Vezirköprü - Fazıl Ahmed Paşa Medresesi**'nde revakın dershane-mescit önüne denk gelen orta gözünde ve giriş kapısı önünde, aynı eksen üzerindeki orta gözde, birer tekne tonoz bulunmaktadır. Restorasyon öncesinde, bunların iki yanındaki birimlerde, aynalı tonoz kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Hamamların külhanlarda; beşik ve tekne tonoz, ılıkığın çeşitli birimlerinde; beşik ve yarım çapraz tonoz, sıcaklık eyvanlarında; aynalı ve beşik tonoz, aralık, helâ, tıraşlık birimlerinde; beşik ve düz tonozla karşılaşmaktayız. **Lâdik - Eski Hamam**'da, gelin hamamı denilen "L" şeklindeki halvette görülen dirsekli beşik tonoz, bu tipin tek örneğidir (Çiz.:89). Tonozların büyük bir kesiminde, yuvarlak ve kare ışıklık ve havalandırma delikleri açılmıştır. Kubbelerdekine nazaran tonoz ışıklıklarının, şekil olarak daha basit tutuldukları ve daha az sayıda açıldıkları görülmektedir.

Türbelerde; cenazelik katında görülen tonozların bilinen tek örneği, **Lâdik - Sunullah Paşa Türbesi**'ndeki beşik tonozdur. **Havza - Mustafa Bey İmaret-Zaviyesi**'ndeki beşik tonozların dışa yansıyış biçimleri, nadiren gördüğümüz üzere dairevi şekildedir. Çeşmelerde; **Bafra - Taşlı Çeşme**'nin su deposunda, beşik tonoz, Bafra - Ali Bey Çeşmesi'nin revakında yuvarlak beşik tonoz kullanılmıştır. Birinci tonozun dışı iki yana meyilli semer dam, ikincisi ise düz taş damdır.

¹³²⁶ Şekiller içe bakan kesimler itibariyledir. Çoğunun kubbe dışına açılan kesimleri, içteki dekoratif şekli kaybederek, daire veya kareye dönüşmektedir.

4.4.1.3.3. Külah: En erken eserlerden biri olan **Havza / Dereköy - Veliyyüddin Bin Bereket  ah Türbesi**'nde, inşa edildiği devirde çeşitli örneklere görülen, külah kullanılmıştır. Sekizgen türbe, içten sekizgen piramidal bir külahla örtülmüştür. Sıvayla kaplı olması sebebiyle malzemesini tespit edemediğimiz külah, duvarlarda olduğu gibi, Şekil itibariyle hafif deforme olmuştur. Sonradan kırma çatı içerisine alınan külahın dıştan da aynı formda olabileceğini d şunmekteyiz. Mimarlık tarihimizde külahın, diğer  rt  Őekillerine nispetle daha az kullanıldığı bilinmektedir.¹³²⁷ **Havza / Dereköy - Veliyyüddin Bin Bereket  ah Türbesi**'ndeki külahın benzerleri olarak; Kayseri - **Gevher Nesibe Őifahanesi (ifte Medrese) Kümbeti** (1205-11)¹³²⁸ ve **Ankara - Ahi Şerafettin (Aslanhane) Kümbeti'nin** (1330)¹³²⁹ külahları gösterilebilir. Türbenin cenazelik katının örtüsü belli olmamakla birlikte, poligonal plânına uygunluğu açısından, kubbe ihtimali üzerinde durulabilir.

K lahın g r ld ğu bir başlıca yapı, yukarıda da değindiğimiz gibi, içten basık yarım küre ile örtülü olan, **Emirza Bey Türbesi**'dir. Kubbenin dışı, konik ve sivri bir külahla kaplıdır. Bu,  nceki tipten çok daha yaygındır.

4.4.1.3.4. atı: Samsun'da ahşap, kâgir ve hımış strüktürlü birçok yapının örtüsü, kırma çatıdır. Erken tarihli ve kaba işikli antı camilerin, özellikle büyüklerinde görülen   omuzlu kırma çatı, sonraki ahşap camilerden farklı bir görüntü vermektedir. Bazıları sonradan ahşap tavanlarla kaplanmış olsa da, bu camilerdeki çatının, "bakkal tavan" Şeklinde açık bırakıldığı anlaşılmaktadır. Geç tarihli diğer antı camilerin tavanları orijinaldir. Saçakları geniş, kimilerinin köşe ve orta kesimleri oval ve bombeli tutulan atların, büyük eserlerde yüksek tutulduğu, yapıları basık göstererek ezdikleri dikkat çekmektedir. Bir kısmı yenilenen bu camilerin çatı kaplamasında, "ince ahşap plakalardan oluşan" hartamaların kullanılmış olabileceğini d şunmekteyiz. Erken tarihli camilerin tavan kirişlerinin üzerinde, mahya aşığına kadar uzatılan ve harim duvarlarına kurtboğazı geçmelerle bağlanan "perde-dikmeler"nin yapının strüktüründe ne gibi bir işlevi olabilir? Bunlar, ilk bakışta gayet büyük ve yüksek tutulan çatının ağırlığını karşılayıp, kuzey ve güneyde kalkan duvarlara aktarmak için düşünülmüş gibi görülmektedir (Foto.:18,131). Bununla birlikte, beklide daha önemlisi; yüksek ve ağır çatının beden duvarlarıyla olan irtibatını, çatı hizasında perinleştirerek, çatıyı beden duvarları üzerinde sabit kılmalarıdır.¹³³⁰ Bu camilerde dikkat çeken bir başka husus kiriş, mertek, aşık gibi ögelerin, zaman zaman g r ld ğu gibi kaba, kalın ve eğri olabilmeleridir.

Daha ince perdeler kullanılan ve daha ince işikli, geç tarihli antı camilerin çatıları, dört omuzlu olup k  len yapı boyutlarıyla paralel olarak, çatı y kseklıği de azaldığından, erken antı camilere oranla daha ferah bir görüntü verirler (Foto.:484). Bu gruptaki camilerde, çoğu alttan çakılmış tavanlar görülür. Bunlardan **Salı pazarı - Gökçeli** ve **Terme - Aşağı**

¹³²⁷ Biçim olarak çok düzgün bir piramit olmamakla birlikte, sekiz köşeli yüzeyle hafifçe yamuk (sıvalı) olan külahın, benzerlerinin, çok az olduğu dikkat çekmektedir. Konuyla ilgili detaylı bilgi ve karşılaştırma için bkz. O. C. TUNCER, **Anadolu Kümbetleri -1**, s. 22-25,145,228-89; O. C. TUNCER, **Anadolu Kümbetleri -2**, s. 379-82.

¹³²⁸ O. C. TUNCER, **Anadolu Kümbetleri -1**, s. 144-45; H. ÖNKAL, **Anadolu Selçuklu Türbeleri**, s. 382.

¹³²⁹ O. C. TUNCER, **Anadolu Kümbetleri -2**, s. 24.

¹³³⁰ Bu uygulamanın g r ld ğu **arşamba - Gökçeli Camii**'nin duvar y kseklıği, doğu ve batıda, 3.60 m. kadardır. Kuzey ve güneyde ise kalkan duvarla birlikte çatıya kadar uzanmaktadır. Çatının beden duvarları üzerindeki y kseklıği, 2.70 m. kadardır.

Söğütlü Köyü Camii'nde, tavanın ortasında küçük bir kubbeye yer verildiğine daha önce değinmiştik. Diğerlerinin büyük çoğunluğu yalın olmakla birlikte, bazılarında süslü göbekler yer alır.

Tamamı dört omuzlu olan, kâgir ve hımiş camilerin çatıları için de hemen hemen aynı şeyleri söylemek mümkündür. Çantı camilerde, teknik ve mimari ifade bakımından çatılarda gördüğümüz gibi bir fark, kâgir ve hımiş camilerin çatılarında görülmez. **Bafra - Ulu Camii**'nin büyük boyutlarına paralel olarak, oldukça geniş tutulan saçakları (özellikle ön cephede, 2.15 m. kadar taşırılmıştır), gayet etkileyici bir tesir bırakır (Foto.:184). Kâgir camilerin tamamında görülen düz tavanların bazılarının orta kesimlerinde, basit çökertmeler veya dekoratif göbeklere yer verilmiştir. Birçoğu yeni kiremitlerle¹³³¹ yenilenen çatı kaplamalarının aslı, oluklu kiremittir.

Vezirköprü - Taş Han, Üzüm Hanı, Arasta, Samsun - Taş Han, Çarşamba - Büyük Arasta, çatıyla örtülü ticari yapılarıdır. İlk ikisinde ana örtü, kırma çatı iken sonrakilerde; kâgir tonozları kuşatan çatılar söz konusudur. **Lâdik - Seyyid Ahmed-i Kebir, Terme – Pazar Camii, Terme - Dağdıralı Köyü Camii** ve **Samsun - Şeyh Seyyid Kutbeddin Türbeleri**'nde görülen kırma çatılardan birçoğu yenilenmiştir. **Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi**'nin profilli kademelerle çökertilen bağdadi tavanı, formu itibariyle güzel bir örnektir (Foto.:566). Hamamlarda; soyunmalıklarda görülen kırma çatıların, muhdes veya yenilenmiş, **Mustafa Bey İmaret-Zaviyesi**'nin çatısının, muhdes olduğunu belirtmiştik. **Tekkeköy-Çırakman Köyü Değirmeni**'nin yıkılan örtüsünün; silindirik yapısıyla uyumlu, konik sivrice bir çatı olabileceği düşünülebilir. Çeşmelerden; sadece **Bafra Hüseyin Bey Çeşmesi**'nde karşımıza çıkan, gövdeyle uyumlu, geniş saçaklı, prizmatik altıgen çatı, alemi ve saçakları dolanan profilli damlalıklarıyla, diğer çatılarda görülmeyen, sempatik bir tesir uyandırır (Foto.:766-767).

¹³³¹ **Bafra - Ulu Camii**'nin çatısı restorasyonda kurşunla kaplanmıştır.

4. 4. 2. MİMARİ ELEMANLAR

4. 4. 2. 1. SON CEMAAT YERLERİ

Kâgir ve hımış birçok caminin son cemaat yerleri ya tamamen veya büyük ölçüde tahrip olmuştur. Bunlar içerisinde **Samsun - Ulu, Havza - Sivrikese ve Cevizli Köyü Camileri**, bütünüyle orijinal kalabilmiş örneklerdir. Tek kubbeli büyük bir cami olan **Ulu Camii**'nin, son cemaat yeri, yapıyla uyumludur. Ancak bu yapıda, genelde tercih edilen üç kubbeli örtü yerine, payelerin taşıdığı, yuvarlak kemerlere basan, tek parçalı bir beşik tonoz kullanılmıştır. Diğer iki cami, kırma çatılı olup son cemaat yerleri, içten düz tavan, dıştan caminin harimini örten çatıyla örtülüdür. **Cevizlik Köyü Camii**'nde, revakın yanları hımış duvarla kapalı, önü ise ahşap direklerle taşınmakta, diğerinde ise yanları açık revak ahşap direklerin taşıdığı bağdadi kemerlere oturmaktadır.

Orijinallikleri bozulan tek kubbeli camilerin son cemaat yerlerinin **Vezirköprü - Kale Camii**'nde olduğu gibi¹³³² sütun ve sivri kemerlerle taşınan üç kubbeye örtülü olabileceklerini düşünmekteyiz. Tabhaneli tek cami olan **Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa Camii**'nin aslına sadık olarak yenilenen, altı sütun, bunların üzerindeki sivri kemer ve beş kubbeye örtülü son cemaat yeri, devriyle uyumludur (Foto.:95).

Çantı camilerden; **Çarşamba - Gökçeli, Kavak – Tatarmuslu Köyü Camii** (sonradan harim duvarı kaldırılarak harime dahil edilmiş) ve **Terme – Yeni Cami Köyü Eski Camii**'nin hariminin önünde, yarım boy ahşap duvarlarla sınırlandırılan enine dikdörtgen şeklinde birer son cemaat yeri görülmektedir. **Salıpazarı - Gökçeli** (yakın zamanlarda betonarme ek bina inşasında kaldırılmış), **Terme - Aşağı Söğütlü** ve **Kavak - Çakallı Beldesi Kasımzâde Sofu Ahmed Camii**'nin harimleri önünde, sundurma şeklinde düzenlenen girişlere yer verilmiştir. Diğer çantı camilerin harimini saran revakların giriş önüne denk gelen kesimleri, son cemaat yeri işlevini üstlenmiştir (Foto.:407,496).

4.4.2.2. TAÇKAPI VE KAPILAR

Samsun yapılarının ana girişlerinde, ileriye doğru taşırılmış, yüksek ve abidevi taçkapılar, ileriye veya yukarıya doğru taşırılmamış olmakla birlikte, taçkapı olarak değerlendirilebilecek şekilde vurgulanan kapılar ile basit ve küçük açıklıktan ibaret girişler görülmektedir.

Havza - Mustafa Bey İmaret-Zaviyesi (sofaya açılan kapı) **Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa Camii, Vezirköprü Bedesten** ve **Arastası'nın** kapıları, abidevi taçkapılardır. **Çakallı Han**'ın yıkılan kapılarının da bu grupta oldukları anlaşılmaktadır. **Mustafa Bey İmaret-Zaviyesi**'nin sofaya açılan taçkapısı, kesme taş işçiliği, mukarnaslı kavsarası, cepheden ileri taşıntısı (1.60 m.), cephe boyunca yükselip (6.40), 2.20 m. kadar derin tutulmuş olması, büyükçe kitabesi ve mukarnaslı mihrabiyesiyle, devrinin özelliklerini yansıtmaktadır (Foto.:654). Sivri kuşatma kemeriyle sarılan kapının, nispeten yalın tutulduğu söylenebilir de,

¹³³² Şimdiki revak, Cumhuriyet devrinin, aslına sadık kalınarak yapılan restorasyonundan kalmadır.

ortası sarkıtılan mukarnaslı kavsara¹³³³ ve iç içe silmeli sivri kuşatma kemerleri, etkileyici bir tesir bırakır. Ş. Çakmak, kapının, kuşatma kemerinin iç bükey kavisli silmelerle vurgulanması bakımından; **Edirne - Eski Camii** (kuzey kapısı, 1414) (Foto.:822), **Edirne - Gazi Mihal Camii** (1422), **Edirne - Muradiye Camii** (1425-26) ile, kitabesinin ana nişin üç yönünü dolanması bakımından; **Bursa - Yeşil Camii** (1419-20), **Ankara - Karacabey İmareti** (1444-45) ve **Tokat Hatuniye Camii** (1485) ile, kavsaranın oturduğu konsolun iri tutulması bakımından; **Edirne - Eski Camii** (kuzey kapı) ile benzerlik gösterdiğine işaret etmektedir.¹³³⁴ Kapının dikkat çeken bir başka özelliği, mihrabiye nişlerinin yarım yuvarlak oluşudur. Kapının bu yönüyle erken devirde tek olduğu belirtilmektedir.¹³³⁵

Yapı dışında ve içine doğru 0.50 m. kadar taşırılarak, 2.15 m. kadar derince bir alanı kaplayan **Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa Camii**'nin taçkapısı, son cemaat yeri içerisinde tasarlanmıştır (Foto.:103). Açıklığını kavrayan basık kuşatma kemeri, üstündeki kitabeliği, mukarnaslı mihrabiyeleri, sütünceleri, yalın silmeleri ve düzgün kesme taş işçiliğiyle dikkat çeken kapının benzerleri olarak; **Bursa - Yıldırım** (1399-40), **Bursa - Muradiye** (1426-27) (Foto.:823), **İstanbul - Aksaray Murat Paşa** (1471-72), **Bursa - Hamza Bey Camileri**'nin taçkapıları gösterilebilir.¹³³⁶ **Vezirköprü Bedesteni**'nin kapıları, aynı türdeki birçok bedesten ve bazı şehirlerarası hanlarda da olduğu gibi, eyvan türü taçkapılardır. Cepheyi de aşarak yükselen kapılar, sivri kemerle kuşatılan bir eyvan içerisine alınmış olup, açıklık basık kemerlidir. Arastaya açılan doğu ve batı kapıları, bunların yakın benzerleridir. Arastanın diğer iki kapısı, yalın tutulmuş basık kemerli açıklıklardır.

Havza - Mustafa Bey İmareti-Zaviyesi'nin küçük kapısı, **Samsun - Ulu, Pazar, Yalı, Havza / Sivrikese Köyü Camileri, Havza - Kadınlar Kaplıcası** (soyunmalığa giriş kapısı), **Lâdik - Sunullah Paşa Türbesi, Samsun - Süleyman Paşa Arastası, Vezirköprü Arastası**'nin kuzey ve güney kapıları, **Çarşamba - Büyük Arasta**'nın asıl girişini oluşturan büyük kapıları, ileriye veya yukarıya taşıntısı bulunmayan, ancak bu tipteki taçkapılara benzer bir tesir bırakan örneklerdir. Yapıldıkları devrin özelliklerini yansıtan kapılardan **Samsun - Ulu Camii** kapısı, yuvarlak diğerleri basık kemerlidir. **Samsun - Ulu Camii** dışındakilerde, kapının, silmelerle kuşatıldığı (**Sivrikese Köyü Camii**'nde yalın bezemeli bordürlere de yer verilmiştir) görülürken, bu caminin kapısında, inşa edildiği geç devir karakterine uygun bir biçimde, iç ve dış bükey kavisler ve basit bir kemer sorguucuyla yetinilmiştir (Foto.:444). Bir diğer geç devir yapısı **Samsun - Pazar Camii**'nin kapısı, kapı üstü penceresi ve boş kitabeliğini çevreleyen iki katlı, bol yatay silmeli ve çifte sütünceli kompozisyonuyla, en hareketli kapıdır (Foto.:352-354). Genel şema itibarıyla, **İstanbul - Eyüp Sultan Camii** (1798-1800)¹³³⁷ bu kapının bir benzeri olarak gösterilebilir.

¹³³³ Erken devir Osmanlı taçkapıları üzerine detaylı bir çalışması bulunan Ş. Çakmak, erken devirde taçkapıların % 29'unun mukarnaslı olduğuna işaret etmektedir. Ş. ÇAKMAK, **Erken Dönem Osmanlı Mimarısında Taçkapılar (1300 – 1500)**, Ankara, 2001, s. 38.

¹³³⁴ Ş. ÇAKMAK, **a.g.e.**, s. 41,65,91. Yapıların tarihleri için aynı kitaba bakılabilir.

¹³³⁵ Ş. ÇAKMAK, **a.g.e.**, s. 58.

¹³³⁶ Yapıların tarihleri ve resimleri için bkz. Ş. ÇAKMAK, **a.g.e.**, s. 110,123,157, 273-76,294-95,340-41.

¹³³⁷ M. B. TANMAN, "Eyüp Sultan Külliyesi", **D.B.İ.A.**, C. 3, İstanbul, 1994, s. 238; B. BAKIR, **Mimaride Rönesans ve Barok, Osmanlı Başkenti İstanbul'da Etkileri**, Ankara, 2003, s. 140.

Mustafa Bey İmaret-Zaviyesi'nin tabhane odalarına açılan kapısının üstündeki ortası sarkıtılmış ve ikili mukarnaslı kompozisyon, ilgi çekicidir (Foto.:651). Devri içerisinde daha büyük ve gelişmiş olarak, **Bursa - Yıldırım Medresesi** (1399-1400)¹³³⁸ taçkapısının mihrabiyelerini akla getirmektedir. **Mustafa Bey İmaret-Zaviyesi**'nin tabhane odalarına açılan ve sofaya bakan basık kemerli diğer iki kapısı da, üstlerindeki kör Bursa kemerleriyle ilgi uyandırmaktadır (Foto.:652). **Mustafa Bey İmaret-Zaviyesi**, Selçukluların anıtsal kapı vurgusunun belli bir ölçüde yaşandığı erken Osmanlı dönemi karakterini yansıtmaması bakımından önemlidir.

Çantı camilerin tamamı, **Samsun - Hacı Hatun, Kurşunlu, Şeyh Seyyid Kutbeddin, Alaçam - Çarşı, Bafra - Ulu, Çarşı, Tayyar Paşa, Çarşamba - Değirmenbaşı, Havza - Mustafa Bey, Havza - Cevizlik Köyü, Kavak - Yeni, Vezirköprü - Kale, Toprak Kale, Namazgâh, Yukarı, Nalbantlı Camileri, Havza - Erkekler Kaplıcası** (hamamlarda soyunmalığa giriş kapısı), **Lâdik - Eski, Vezirköprü Çifte, Kale Hamamları, Samsun - İsa Baba, Şeyh Seyyid Kutbeddin, Bafra - Türbe Köyü Emirza Bey, Bafra - Çetinkaya Beldesi Hızır Bey, Havza - Dereköy Veliyyüddin Bin Bereket Şah, Lâdik - Seyyid Ahmed-i Kebir, Terme - Pazar Camii ve Dağdıralı Köyü Camii Türbeleri, Vezirköprü - Üzüm Hanı, Taş Han ve Vezirköprü - Fazıl Ahmed Paşa Medresesi**'nin asıl girişlerinin büyük çoğunluğu kemerli, bazıları kemersiz basit açıklıklardır. Han, hamam, medrese, arastalarda; asıl girişin dışında kalan, hücre ve benzeri yerlerdeki kapılar, camilerin minare ve kadınlar mahfiline açılan kapıları da bu gruptandır. Ahşap camilerin ana giriş dışında kalan diğer kapıları da, bu gruba dahildir. Büyük çoğunluğu basık veya sivri kemerli veya yalın dikdörtgen şeklinde olan açıklıklarda, yuvarlak kemer veya düz atkı taşı görülmektedir. Hamamlarda; çeşitli birimler arasında ve halvetlerde açılan, yoğunluk sırasıyla sivri, yuvarlak ve basık kemerli açıklıkların (nadir de olsa düz açıklıklar da var), ısı kaybını önlemek açısından dar ve alçak tutuldukları dikkat çekmektedir.

Başta ahşap camiler olmak üzere, bazı camiler ve **Havza - Veliyyüddin Bin Bereket Şah Türbesi**'nin kapı kanatları, ahşap oymalarla bezelidir.

4.4.2.3. PENCERELER

Kâgir ve hımış camilerde görülen pencereler, genelde yalın tutulan duvarları hareketlendiren başlıca unsur olmaktadır. Bir kısmı tamirlerle değişmiş olmakla birlikte pencere açıklıklarının bilinen hemen tüm türleri (dikdörtgen, sivri kemerli, basık kemerli, yuvarlak¹³³⁹) görülebilir. Geç devir yapılarından **Samsun - Ulu, Kurşunlu, Şeyh Seyyid Kutbeddin Camileri**'nin pencere açıklıkları, ince uzun tutulmuştur (Foto.:433). Yapının boyutlarına göre değişerek, tek veya iki katlı görülen pencere düzeni, **Samsun - Ulu, Kurşunlu, Yalı, Alaçam - Çarşı, Bafra - Ulu, Tayyar Paşa, Havza - Cevizlik Köyü, Havza - Sivrikese Köyü, Kavak - Yeni, Vezirköprü - Kale ve Taceddin İbrahim Paşa Camileri**'nde, büyük ölçüde veya tam simetriktir. Diğer camilerin pencere düzeninde simetri görülmez.

¹³³⁸ Ş. ÇAKMAK, a.g.e., s. 277.

¹³³⁹ Sadece **Samsun - Ulu ve Kurşunlu Camii**'nde.

Samsun - Yalı, Bafra - Ulu, Vezirköprü - Kale ve Havza - Sivrikese Köyü Camii'nin alt kat pencere açıklıklarının üzerinde, sivri kemerli alınlıklara yer verilmiştir. **Samsun - Ulu, Kurşunlu, Yalı, Bafra - Ulu, Havza - Sivrikese Köyü, Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa ve Alaçam - Çarşı Camii**'nin pencere çerçevelikleri, kesme taştır. Bu, **Samsun - Yalı, Bafra - Ulu, Havza - Sivrikese Köyü, Alaçam - Çarşı ve Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa Camileri**'nin alt kat pencereleri için geçerli olup üst kat pencereleri, tuğla veya sıvalıdır. Kesme taşın görülmediği diğer pencerelerde, kemerlerde tuğla (bazen çevrelik ve alınlıkta da) kullanılmıştır. Pencere çevreliği sıvalı olanlarda, muhtemelen duvar örgüsüyle aynı malzeme kullanılmıştır.

Pencere açıklıklarının muhafazasında, alınıldığı üzere alt katlarda; lokmalı (**Samsun-Yalı, Bafra - Ulu, Alaçam - Çarşı, Çarşamba - Değirmenbaşı, Vezirköprü - Kale ve Taceddin İbrahim Paşa Camii**'nde) veya basit demir şebekeler, üst pencerelerde; ajurlu alçı şebeke (**Samsun - Ulu, Yalı, Vezirköprü - Kale ve Taceddin İbrahim Paşa Camii**'nde) veya sadece pencere kanadı görülmektedir. Bu gruptaki camilerden sadece **Vezirköprü - Kale Camii**'nin alt kat pencerelerinin ahşap kanatları, orijinaldir (Foto.:236). Bu gruptaki camilerde duvarların haricinde, kubbe kasnaklarında pencereye yer verilmiştir. Sadece **Samsun - Ulu ve Yalı Camii**'nde (üst kat ve kasnak pencerelerinde) görülen vitraylar, yenidir.

Ahşap camilerde pencere ve pencere benzeri küçük açıklıklarla karşılaşmaktayız. Kaba işçilikli erken ahşap camilerde, perdelerin kesilmesi suretiyle açılan küçük açıklıklar, gayet basit unsurlardır (Foto.:9,11,62). Daha ince işçiliğin görüldüğü (Foto.:484) 18, 19 ve 20. yy. ahşap camilerde bunlar görülmez. Bu camilerin bazılarında iki katlı ve simetrik pencere düzeni görülürken, erken tarihlilerde asimetrik düzen hâkimdir. Bazı ahşap camilerin pencerelerinin sonradan genişletildikleri (**Terme - Karacalı Köyü Camii** gibi) bilinmektedir. Erken tarihli birçok ahşap caminin pencere kanatları yenilenmiştir. Yakın tarihli diğer camilerin bir kısmında, ince işçilikli süslü pencereler görülmektedir.

Pencere açıklıklarında geleneksel birkaç tip kasa ve kanat görülür. **Çarşamba - Ordu Köyü Camii**'nde olduğu gibi açıklığın dışa açılır çifte kanatlarla muhafaza edildiği tip, gayet basittir (Foto.:67). Açıklığın üstten aşağıya inen "giyotin kanatlarla" muhafaza edildiği bir başka tip, **Terme - Dağdıralı ve Aşağı Söğütlü, Asarcık - Alan Köyü, Çarşamba - Porsuk Köyü, Salpazarı - Gökçeli Camii**'nde görülür (Foto.:145,380). **Çarşamba - Ordu, Terme Yeni Cami, Kavak - Bekdemir, Asarcık - Akyazı, Terme - Aşağı Söğütlü**¹³⁴⁰ **Köylerindeki camilerde**, lokmalı ahşap şebekelere rastlanılmaktadır (Foto.:68,128). İnce çitelerin çapraz şekilde çakılması suretiyle yapılmış bir başka kafes tipi, **Kavak - Bekdemir Köyü Camii**'nde görülmektedir (Foto.:150,154,163,175). Görüldüğü gibi, bu konuda bir zenginlik göze çarpmaktadır. **Terme - Karacalı, Yeni Cami ve Dağdıralı, Kavak - Bekdemir ve Asarcık - Koşaca Köylerindeki camilerde** görülen bir başka tip, gayet basit bir şekilde açıklığın biri sabit, diğeri sağa-sola sürülebilir şekilde iki parçadan oluştuğu sürgülü kapaklardır (Foto.:145). Mevcut örneklerinin yeni olabileceği düşünülebilirse de, bu bölgede bilinen orijinal bir uygulamaya işaret etmektedir.

¹³⁴⁰ Bu caminin pencere muhafazaları günümüze ulaşmamıştır.

Karadeniz Bölgesinde, belirtilen tiplerin, yaygın olarak cami ve evler başta olmak üzere, çeşitli yapılarda kullanıldığı bilinmektedir. Kepenk şeklinde dışa açılır kapanır kanatlara, bölgede köy ve yayla evleri, dükkân ve camiler gibi hemen her tür yapıda rastlanılmaktadır. **Trabzon - Dernekpazarı, Güneykondu Mahallesi Camii,**¹³⁴¹ **Artvin - İsmail Özgün Evi,**¹³⁴² **İkizdere - Çamlık Köyü Merkez Camii,**¹³⁴³ bunlara örnek verilebilir. Lokmalı demir şebekeleri taklit ettiğini düşündüğümüz lokmalı ahşap kafeslerin benzerleri olarak, **Dernekpazarı - Güneykondu Mahallesi Camii, Of - Bölümlü Beldesi Fatih Mahallesi Camii, Borçka - Fındıklı Köyü Camii,**¹³⁴⁴ **Borçka - Düzköy Merkez Camii,**¹³⁴⁵ **İkizdere - Güneyce Hacı Şeyh Camii'**ni gösterebiliriz. Çapraz çakılmış ince çitalı kafeslere yurdumuzun her yerinde ve hemen her yapı türünde rastlanılmaktadır. Samsun yöresinde, mısır kurutmak gibi maksatlarla köy evlerinin bahçelerinde yapılan serenlerde de¹³⁴⁶ bu teknik kullanılmaktadır. Camilerdekine benzer olarak; **Of - Sugeldi Köyü Camii, Hayrat - Dereyurt Köyü Merkez Eski Camii,**¹³⁴⁷ **Artvin - İsmail Özgün Evi'**ni örnek verebiliriz. Daha çok geç devirde görülen üstteki sabit, alttaki yukarıya doğru kaldırılabilir iki kanattan oluşan giyotin kanatlar, Karadeniz'de, özellikle yakın tarihlerde yaygınlaştığını sandığımız bir teknik olup, başta konutlar olmak üzere, birçok yapı türünde yaygın bir şekilde kullanılmıştır. **Of - Bölümlü Beldesi Mithat Paşa Camii, Çaykara - Çamlıbel Köyü Merkez Camii**¹³⁴⁸ **İkizdere - Güneyce Hacı Şeyh Camii, Rize – Tuzcuoğlu Konağı**¹³⁴⁹ pencereleri, bunlara örnektir.

Camilerin dışındaki yapıların pencerelerine bakıldığında, Türk mimarisinin genel çizgisi içinde kalan uygulamalar görülmektedir. **Fazıl Ahmet Paşa Medresesi'**nin hücrelerinde, tek kat halinde, dörtgen açıklıklı, kesme taş çerçevesi, yalın bir pencere düzeni, derhane-mescidin üst katında sivri kemer açıklıklı, ajurlu alçı şebekeli pencereler görülür.

Hamamlarda; bazı soyunmalıklarda duvarların üst hizalarında açılan pencereler, hamam mimarimizin mahremiyet kaygısını yansıtmaktadır. Soyunmalık kasnaklarında da pencere görülmekle birlikte, diğer birimlerin aydınlatmasında ışıklıklar kullanılmıştır. **Samsun – Süleyman Paşa Arastası ve Çarşamba - Büyük Arasta'**nın dükkânları ve **Vezirköprü Bedesteni'**nin pencerelerinin, güvenlik temini için, üst hizada açıldıkları ve demir şebekelerle korundukları dikkat çekmektedir. Hanlardaki pencereler gayet yalın tutulmuştur. **Havza - Mustafa Bey İmaret - Zaviyesi'**nin tuğla çevrelilikli ve bezeli alt pencereleri, cephelere karakteristik bir görünüm kazandırmaktadır (Foto.:649).

¹³⁴¹ M. İREN, “Trabzon Çaykara Dernek Pazarı Güney Kondu Mahallesi”, **Rölöve ve Restorasyon Dergisi**, S. 5, Ankara, 1983, s. 172.

¹³⁴² O. AYTEKİN, **a.g.e.**, s. 219.

¹³⁴³ H. KARPUZ, **Rize**, s. 164.

¹³⁴⁴ O. AYTEKİN, **a.g.e.**, r. 106.

¹³⁴⁵ O. AYTEKİN, **a.g.e.**, r. 108.

¹³⁴⁶ Doğu Karadeniz'de daha çok “serander” adıyla bilinen ahşap çantı yapıların benzerlerine Samsun'da “seren” denilmektedir.

¹³⁴⁷ M. SÜMERKAN - İ. OKMAN, **a.g.e.**, s. 37.

¹³⁴⁸ M. SÜMERKAN - İ. OKMAN, **a.g.e.**, s. 17.

¹³⁴⁹ H. KARPUZ, **Rize**, s. 122.

4.4.2.4. MİNARELER

1939 ve 1943 depremlerinde birçok minaresi yıkılan Samsun ve ilçelerinde orijinal kalabilenler, **Samsun - Hançerli, Ulu** (kaideden yukarısı yenilenmiş), **Kurşunlu** (taş alemi değişmiş), **Şeyh Seyyid Kutbeddin Camii** (şerefeden yukarısı değişmiş), **Bafra – Ulu, Çarşamba - Değirmenbaşı** ve **Kavak - Yeni Camii** minareleridir.

Minarelerin hemen tamamı, konum bakımından, Türk mimarisinin genel çizgisi içerisinde. **Çarşamba - Değirmenbaşı Camii** minaresi, harim bünyesinde inşa edilmesi ve çatıyı delerek yükselmesi bakımından diğerlerinden farklıdır (Foto.:514). Diğer birçok minare harimin kuzeybatı köşesindedir. Camiye bitişik olan türbenin güneydoğu köşesinde, türbe bünyesinde yer alan **Şeyh Seyyid Kutbeddin Camii** minaresi ile harimin iki yanında, son cemaat yeri içinde başlayan kaideleri son cemaat yeri tonozunu delip dışarıya çıkan **Samsun - Ulu Camii** minareleri, konum bakımından diğerlerinden farklıdır (Foto.:434-36). **Ulu Camii**, Samsun'un tek iki minareli ve Sultan camisidir. **Samsun - Ulu** ve **Kurşunlu Camii** minarelerine, son cemaat yerindeki kaidelerinde açılan kapılarla girilmektedir. **Samsun - Hançerli, Kavak - Yeni, Çarşamba - Değirmenbaşı Camileri**'nin minare girişleri harimden, **Bafra - Ulu Camii**'ninki yapı dışındadır. **Bafra - Ulu Camii** minaresi, en eski ve klasik dönem örneğidir. Ancak minare silindirik tuğla gövde, kesme taş ve almaşık örgülü kaidesi, testere dişli dizili şerefesiyle, erken devir minarelerinin bir tekrarı gibidir¹³⁵⁰ (Foto.:195).

Ahşap ve hımış camilerdeki minareler ahşaptır. Diğerlerinde; **Bafra Ulu Camii**'nde gövde tuğla olmakla birlikte kaidede kesme taş tuğla almaşığı, **Samsun - Ulu, Kurşunlu** ve **Hançerli Camii** minarelerinde, düzgün kesme taş, **Değirmenbaşı Camii** minaresinde tuğla, **Yeni Camii**'de moloz taş kullanılmıştır. Şerefe altına kadar (şerefe altı dahil) kâgir olan **Şeyh Seyyid Kutbeddin Camii** minaresinin üst kesimi ahşap olup form itibarıyla de ilginçtir (Foto.:401,402). **Şeyh Seyyid Kutbeddin Camii** minaresinin köşk şeklindeki şerefesinin benzerleri olarak, **Sivas – Korkmazoğlu** (1833) ve **Yeşil Camii** (1868)¹³⁵¹ ve **Tokat – Acepşir Camii** (Osmanlı dönemi; tarih belirtilmiyor)¹³⁵² minarelerini gösterebiliriz.

Bafra - Ulu Camii dışında kalan ve geç devre ait minareler, form bakımından birbirlerine yakındır. Soğanvari altlık, silindirik gövde ve konik külah, **Kurşunlu** ve **Yeni Camii** minarelerinin ortak özelliğidir (Foto.:436,459). Şerefe altlığının üst üste bindirilmiş yatay profillerle şekillendiği **Kurşunlu Camii** ve barok karakterli bezemeleriyle **Hançerli Camii** minaresi bir nebze hareketli minarelidir (Foto.:459,795). **Kurşunlu Camii** minaresinin değişen orijinal taş külahının gayet zarif olduğu, eski fotoğraflardan anlaşılmaktadır. Geç tarihli olmasına rağmen, **Değirmenbaşı Camii** minaresinin, **Bafra - Ulu Camii** minaresine benzeyen testere dişli şerefe altlığı ilginçtir (Foto.:195,514). Çalışma sahamızın en güzel ve orijinal minaresi, **Hançerli Camii** minaresidir.

Büyük çoğunluğu minaresiz inşa edilen ahşap camilerden; **Terme - Aşağı Söğütlü Camii**'nin çinko kaplı minaresi, son derece basit silindirik bir gövde, sivri bir külah ve basit bir

¹³⁵⁰ Son tamirden önce **Samsun - Yalı** ve **Pazar Camii** minareleri de aynı şekilde bir şerefeye sahip idi.

¹³⁵¹ H. DENİZLİ, **Sivas Tarihi ve Anıtları, Sivas** (basım yılı belirtilmemiş), s. 74-77.

¹³⁵² Anonim, **Tokat İl Yıllığı 1998**, Tokat, 1998, s. 252.

şerefeden oluşur (Foto.:493). **Kavak – Bekdemir ve Çarşamba - Gökçeli Camii**'nin yakın zamanlara kadar minareleri olduğu bilirse de, bunlar, ilk inşadan sonraya aittir.

Hımiş duvarlı camilerin ahşap minareleri yakın zamanlarda çinkoyla kaplanmış olup basit, silindirik gövde, küçük bir şerefe çıkması ve sivri konik külahlara sahip, süslemesiz örneklerdir (Foto.:271,519). Anadolu'da yakın tarihli birçok benzer örnekleri bulunan bu tip minarelere, **Çorum / İskilip - Kadir Efendi Camii** (18. yy. sonu - 19. yy. başı),¹³⁵³ ve **Sivas – Pulur (Billur) Camii** minarelerini (19. yy.)¹³⁵⁴ örnek verebiliriz. Hımiş üç yapıda da minare harimin kuzeybatısındadır.

Minare girişleri; son cemaat yeri içinden (**Veziroköprü - Toprakkale Camii**), kadınlar mahfilinden (**Veziroköprü - Namazgâh Camii**), harimin içinden (**Veziroköprü - Yukarı Nalbantlı Camii**) olmak üzere çeşitlilik göstermektedir. Kâgir camilerden **Havza - Yörgüç Paşa** ve **Sivrikese Köyü Camii**'nin eski minarelerinin ahşap olduğu söylenmektedir.

4.4.2.5. MİHRAPLAR

Samsun - Hacı Hatun, Kale, Bafra - Ulu, Havza - Yörgüç Paşa, Havza - Cevizlik Köyü, Camileri ve Veziroköprü - Taceddin İbrahim Paşa Camii mihraplarının orijinallikleri bozulmuştur. **Samsun – Pazar ve Bafra - Tayyar Paşa Camii** mihraplarının önüne çekilen muhdes lambri veya mermer kaplamalar, niş ve kavsara biçimi hakkında genel bilgi verirse de, orijinalleri büyük ölçüde yok olmuştur (Foto.:331,355). Kible duvarı ortasında yer alan diğer orijinal örneklerin mihrap nişlerinde, yarım yuvarlak, beş ve altı köşeli formlar görülmektedir.

Birçok mihrabın kavsarası, yalın küresel bir boşluktan ibaret iken, **Havza - Dereköy Veliyyüddin Bin Bereket Şah, Samsun – Yalı ve Veziroköprü - Kale Camii** mihraplarında, mukarnaslı kavsaralar görülmektedir (Foto.:54,92,237). Bunlar, inşa edildikleri dönem üsluplarını büyük ölçüde yansıtmaktadırlar. **Samsun - Ulu, Kurşunlu** (sadece çevreliği), **Havza - Sivrikese Köyü Camii** mihrapları kesme taş işçiliklidir (Foto.:448,463,475). Diğer birçok mihrabı kaplayan sıva ve yağlı boya, malzemenin saptanmasına engel olmaktadır. Bunlarda, duvar örgülerindeki malzeme kullanılmış olmalıdır.

Asarcık - Koşaca, Çarşamba - Ordu,¹³⁵⁵ **Kavak - Bekdemir, Değirmencili, Terme-Aşağı Söğütlü ve Yeni Cami Köyleri'ndeki camiler ile Salıpazarı - Gökçeli Camii**'nin dışındaki ahşap camilerin mihraplarının, orijinalliği kaybolmuş veya yenilenmiştir. **Çarşamba / Porsuk Köyü Camii**'nin mihrabı, kavsarası dışında yenilenmiştir. **Terme - Yeni Camii Köyü Camii**'nin mihrabı, kible duvarı perdelerinin, mihrap genişliğinde kesilmesiyle oluşturulan boşluğa yerleştirilen, yarım basık daire kesitli bir nişten ibarettir. Mihrap nişi, düşey tahtaların yan yana çakılmasıyla oluşturulmuştur.¹³⁵⁶ Diğer mihraplar kible duvarından harime doğru

¹³⁵³ F. İLTER, **Bir Anadolu Kenti İskilip**, s. 50.

¹³⁵⁴ H. DENİZLİ, **a.g.e.**, s. 67.

¹³⁵⁵ Bu caminin mihrap çevreliğinin yakın zamanlarda yenilenmiş olabileceğini düşünmekteyiz.

¹³⁵⁶ Çok yeni olmamakla birlikte, mihrabın, ilk inşadan sonraya ait olabileceği de düşünülebilir. Erken tarihli diğer çantı camilerin hiçbirisinin orijinal bir mihrabı yoktur. İlk inşada, ne tür bir mihrapları olduğu belli değildir. Bildiğimiz anlamda bir kavsara ve prizmatik bir kütle olmaksızın, kible duvarlarında yüzeyel bir tahta bordürle çevrili olabilecekleri de düşünülebilir. Bunların yakın benzeri, Batı Karadeniz ve Sinop Kastamonu civarındaki erken tarihli çantı camiler için de aynı şeyler -yayınlara çok detaylı yansımamış olmakla birlikte- geçerlidir.

dikdörtgen bir çerçeve şeklinde taşırılmış ve taşıntının ortasında, az önce anlattığımız şekilde basık yarım yuvarlak nişler oluşturulmuştur. Üçgen çatı veya küresel boşluktan ibaret kavsara, bordür niteliğinde (bazen basit oymalarla bezeli) tahta çevrelik, kavsara üstünde boş kitabelik¹³⁵⁷ ve en üstte kimilerinde görüldüğü gibi basit profilli bir taç,¹³⁵⁸ bu mihrapların genel karakteridir (Foto.:76,132). **Kavak - Bekdemir Köyü Camii**'nin mihrabı, kalem işi nakışlarıyla diğer örneklerden ayrılmaktadır (Foto.:164).

Vezirköprü - Kale Camii mihrabının, ilçedeki hımış camilerdeki gibi, yöresel tabirle “tatlı kireçle” şekillendirilmiş olabileceğini düşünmekteyiz (Foto.:237). **Toprakkale, Yukarı Nalbantlı ve Namazgâh Camileri**'nin mihrapları bu şekildedir (Foto.:222,272,521). Toprakkale Camii mihrabının eski olması muhtemelse de, diğerlerinin eski geleneğe bağlı olarak, Cumhuriyet devrinde yenilendikleri öğrenilmiştir. Bir tür kireç taşının toz haline getirilip, alçı gibi kullanılmasıyla uygulanan yöresel tekniğin, çeşitli mimari elemanlarda ve sivil mimaride uygulandığı belirtilmektedir.¹³⁵⁹

Havza - Sivrikese Köyü Camii haricinde, kitabenin görülmediği mihraplardan **Samsun-Ulu, Yalı, Havza - Dereköy Veliyyüddin Bereket Şah, Alaçam-Çarşı, Çarşamba - Değirmenbaşı, Havza - Sivrikese Köyü ve Vezirköprü - Kale Camii**'nde, az-çok üslup belirleyici form ve bezeme özellikleri görülür. Diğer birçok mihrap, süsleme ve mihrabı dolanan silme, bordür gibi elemanlardan yoksundur.

Samsun - Ulu ve Havza - Sivrikese Köyü Camii'nin mihraplarında, gayet basit taş bezeme unsurları, (Foto.:448,475), **Samsun - Yalı, Vezirköprü - Kale, Çarşamba - Değirmenbaşı ve Alaçam - Çarşı Camii** mihraplarında, alçı bezemeler görülmektedir (Foto.:92-93,237,506-507,516-517).

4.4.2.6. MİNBERLER

Kâgir camilerden; **Samsun - Ulu, Alaçam - Çarşı, Bafra - Ulu, Çarşı, Tayyar Paşa, Havza - Cevizlik, Mısmılağaç ve Sivrikese Köyleri ve Vezirköprü - Kale**, ahşap camilerden; **Asarcık - Koşaca, Çarşamba - Ordu, Porsuk, Kavak - Bekdemir, Değirmencili, Terme - Aşağı Söğütlü ve Salpazarı - Gökçeli Camii**'nin minberleri orijinaldir.

Ahşaptan çakma tekniğinde yapılan minberden bazılarında sınırlı ve basit bir bezeme anlayışı görülürken, diğer bir kısmında son derece yoğun, kaliteli ve üslup belirleyici nitelikler saptanabilmektedir. **Samsun - Ulu, Alaçam - Çarşı, Bafra - Ulu, Tayyar Paşa ve Çarşı**

¹³⁵⁷ **Asarcık - Koşaca Köyü Camii** ile **Kavak - Bekdemir Köyü Camii**'nin mihraplarında da görülür.

¹³⁵⁸ **Kavak - Değirmencilli Köyü Dere Camii**'nde görülen oymalarla bezeli tacın benzerlerinin, diğer bazı camilerde de mevcutken, tahrip olduklarını düşünmekteyiz.

¹³⁵⁹ Yöre sakinlerinden öğrendiğimiz kadarıyla “tatlı kireç’in” hazırlanması şu şekildedir: Çevrede özellikle çatlak verimsiz arazilerden yumuşakça, açık renkli, kalker türü bir taş çıkartılıyor. Taş, çalı çırpıyla yakılıp ağaç tokmaklarla dövülüp parçalanıyor. Sonra kalburda elenip toz haline getiriliyor. Bundan sonra suyla karıştırılıp harç yapılıyor ve kalıplama, kesme ve benzeri tekniklerle mihrap, minber, vaaz kürsüsü gibi mimari elemanların yapımında kullanılıyor. Vezirköprü’de olduğu gibi yakın ilçelerde de, yakın zamana kadar uygulanan tekniğin, halen kullanılıp kullanılmadığı ayrıca araştırılabilir. Eskiden, Vezirköprü’de pazarlarda satıldığı söylenen kırık veya toz haldeki tatlı kirecin izine rastlanılmamıştır. Vezirköprü’deki diğer bazı camilerin mihrap ve minberlerinin de tatlı kireç (alçı) olduğu anlaşılmaktadır.

Camii'nin minberleri kısmen süslü¹³⁶⁰ örneklerdir (Foto.:220-204,333-335,372-375,449,508-509). Ahşap camilerin minberleri için de aynı şey söylenebilir. Ancak, Havza'nın Sivrikese, Cevizlik ve Mısımlağaç Köylerinde bulunan üç minber ile **Vezirköprü - Kale Camii** minberi, son derece kaliteli örneklerdir (Foto.:421-423,476-483,804-812). Havza'daki yapıların tarihçelerinde de değindiğimiz gibi bu üç caminin minberleri, aynı usta veya bu ustanın talebeleri tarafından yapılmış olabilir. Zira minberlerin teknik, kompozisyon ve üslup özellikleri birbirleriyle çok yakındır. Tüm yüzeylere dağılan yuvarlak satırlı oyma ve ajurlu oymalarla bezeli minberlerin ceviz ağacından yapılmış olmaları, kapı kanatlarına yer verilmeyişi, oymanın son derece kaliteli ve çok iyi perdahlanmış olması, minberin üzerine ince bir vernik çekilmesi, minberlerin ortak özellikleridir. Stilize, kıvrık dal, bitki kıvrımları, üzüm salkımları, yaprak ve stilize "C" ve "S" benzeri kıvrımlar, volütler, tesbih dizisi, kenger yaprakları, palmetler, ahşap halkalarla yapılan ajurlu zincirler, minberlerde görülen ortak kompozisyon ve motiflerdir. İri yaprak motiflerinde, yaprakların ince damarlarına varıncaya kadar işlenerek, son derece ince detaylı bir işçiliğin sergilendiği minberleri, Osmanlı Sanatı içinde, kendine has üslup geliştirebilmiş, kaliteli örneklerden kabul edebiliriz. Minberlerdeki üzüm salkımlarının benzerleri olarak, **Trabzon / Maçka - Şahinkaya Beldesi Oğulağaç Köyü Camii**'ni (1867)¹³⁶¹ gösterebiliriz.

Vezirköprü - Kale Camii minberi, yapıldığı klasik Osmanlı devrinin özelliklerini yansıtmaktadır. Üzerine çekilen boya sebebiyle detayları perdelemesine rağmen, geometrik ve bitkisel kompozisyon, klasik üslupla, pek derin olmayan bir oymayla uygulanmıştır (Foto.:241-247). Minber üslup açısından, **Taceddin İbrahim Paşa Camii**'nin kapı kanatlarıyla benzerlik göstermektedir.

Bafra'da bazı parçaları yenilenen üç minber (**Ulu, Tayyar Paşa ve Çarşı Camii**'nin minberleri) ile **Vezirköprü - Kale Camii**'nin minber kapıları, yerindedir. **Ulu Camii**'nin minber kapılarındaki iri şemse saalbek kompozisyonları erken devir örneklerini hatırlatmaktadır. Minberin diğer parçalarına nispetle daha eski duran kapı kanatlarının, eski camiden kalmış olabileceği düşünülebilir. Bafra'nın diğer iki minberindeki bezemeler, geç devir batılılaşma karakteri taşımaktadır. **Tayyar Paşa Camii**'nde bu daha yoğundur. **Çarşı Camii**'nin minber kapısındaki iri bitkisel kompozisyon, diğerlerine nispetle daha plastiktir (Foto.:373-375). Bunların benzerleri; Doğu Karadeniz'deki bazı camilerin, minber, kapı, vaaz kürsüsü, mahfil gibi kesimlerinde de görülebilmektedir. **Çaykara - Çambaşı Köyü Hacı Ömerli Camii**'nin (1845)¹³⁶² kapı kanatları ve çevreliği, **Hayrat - Dereyurt Köyü Eski Camii**'nin (1832)¹³⁶³ minber ve mihrabında görülen kompozisyonlar (Foto.:825), **Bafra - Çarşı Camii** minber, kapı kanatları ve **Çarşamba - Porsuk Köyü Camii** minber aynalığındaki motiflerin, çok yakın benzerleridir (Foto.:824-25).

¹³⁶⁰ **Bafra - Çarşı Camii**'nin sadece kapı gibi kesimlerinde görülen, son derece kaliteli ahşap bezemelere bakarak, bugün yalın olan minberin diğer kesimlerinin de bezemeli olabileceği düşünülebilir.

¹³⁶¹ M. R. SÜMERKAN - İ. OKMAN, **a.g.e.**, s. 46-47.

¹³⁶² M. R. SÜMERKAN - İ. OKMAN, **a.g.e.**, s. 37-38. Doğu Karadeniz'deki benzer başka örnekler için bkz. M. R. SÜMERKAN - İ. OKMAN, **a.g.e.**

¹³⁶³ M. R. SÜMERKAN - İ. OKMAN, **a.g.e.**, s. 16-17.

Ahşap camilerin minberlerinde, bu camilerin diğer kesimlerindeki oymalara benzemekle birlikte daha kaliteli bir işçilik görülürse de, yukarıda değindiğimiz minberlere nazaran bunlar, daha basit örneklerdir. Son derece yoğun ve kaliteli oymalarla bezenen **Porsuk Köyü Camii** minberi, tarih itibariyle daha erken ahşap minberlerden ayrılmakta, Doğu Karadeniz Bölgesi'nin ahşap bezeme üslubuna son derece yakın durmaktadır Foto.:(390-394). Kıvrık dal, gül bezek, "S" kıvrımları ve lâlelerin yer aldığı stilize kompozisyonun benzerlerini, aynı oyma tekniğiyle Doğu Karadeniz'de birçok camide görmek mümkündür. **Trabzon - Araklı Keçikaya Köyü Merkez Camii** (19. yy.)¹³⁶⁴ (Foto.826), **Dernekpazarı - Tüfekçiler Köyü Camii** (19. yy.)¹³⁶⁵, **Hayrat - Dereyurt Köyü Camii** (1832)¹³⁶⁶ (Foto.:825), **Rize - İkizdere Şimşirli Köyü Camii**'ni (1853-57)¹³⁶⁷ bunlara örnek verebiliriz.

Havza'daki minberlerde ve çakma usullü basit minberlerde kapı kanatlarına yer verilmezken, diğerlerinde, iki kanatlı kapılar görülmektedir. Bazı minberlerde dikkat çeken bir husus; **Bekdemir Köyü Camii**'nin minberinde görüldüğü gibi, kapı tacının (bazen külah alemlerinde de görüldüğü gibi) genelde üçgen şeklinde yüksek tutulmalarıdır (Foto.:176). Bu kesimler hilâl, "C" ve "S" kıvrımlı ajurlarla bezenmiştir. Aynı husus, Doğu Karadeniz'deki camilerde de yaygındır.¹³⁶⁸ Ancak Samsun'daki örnekler, Doğu Karadeniz'dekiler gibi aşırı yükseltilmemiştir.

4.4.2.7. KADINLAR MAHFİLLERİ

Samsun - Hacı Hatun, Kale, Şeyh Seyyid Kutbeddin, Havza - Dereköy Veliyyüddin Bin Bereket Şah, Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa, Asarcık - Alan Köyü, Çarşamba - Gökçeli, Kuşhane Köyü, Kavak - Çakallı Kasımzâde Sofu Ahmed, Kavak - Tatarmuslu Köyü, Terme - Dağdıralı Köyü, Karacalı Köyü ve Yeni Cami Köyü Camileri'nde kadınlar mahfili görülmez. Bir kısmı yenilenmiş veya muhdes olan (özellikle ahşap camilerde) mahfillerde, en çok harimin kuzeyini kaplayan yatık dikdörtgen form görülmektedir. Kâgir, hımış ve ahşap camilerde yaygın bir şekilde görülen bu tipin ortasının, yarım yuvarlak (**Vezirköprü - Yukarı Nalbantlı Camii**), dikdörtgen (**Samsun - Ulu Camii**) şekilde taşırıldığı veya dalgalı bir hat çizdiği (**Havza - Sivrikese ve Cevizlik Köyü Camileri**'nde) görülmektedir. **Bafra - Ulu Camii**'de "U", **Çarşamba - Değirmenbaşı Camii**'nde ise "L" şeklinde bir formla karşılaşılır.

Ahşap camilerin kadınlar mahfilleri plân açısından daha çeşitlidir. **Çarşamba - Ordu Köyü, Yaycılar Köyü, Kavak - Değirmencili Köyü, Ondokuz Mayıs - Fatih, Terme - Pazar Camileri**'nde yatık dikdörtgen şema görülür. Mahfillerin kıbleye bakan kesimi, iç ve dış bükey hatlarla dalgalandığı (**Asarcık - Akyazı Gököl Camii**, Foto.: 297-298), veya "U" şeklinde kollarıyla kıble duvarına uzandığı (**Asarcık - Kılavuzlu Köyü, Koşaca Köyü, Çarşamba - Porsuk Köyü, Kavak - Bekdemir Köyü, Salıpazarı - Gökçeli, Terme - Aşağı Söğütlü Köyü**

¹³⁶⁴ M. R. SÜMERKAN - İ. OKMAN, a.g.e., s. 6.

¹³⁶⁵ M. R. SÜMERKAN - İ. OKMAN, a.g.e., s. 33.

¹³⁶⁶ M. R. SÜMERKAN - İ. OKMAN, a.g.e., s. 37-38.

¹³⁶⁷ H. KARPUZ, a.g.e., s. 62,167.

¹³⁶⁸ Belirttiğimiz hususta M. R. SÜMERKAN - İ. OKMAN ve H. KARPUZ'un yukarıda belirtilen eserlerine bakılabilir.

Camileri'nde) tipler görülür. "U" şekilli olanlardan **Kılavuzlu Köyü Camii'**nde yarım yuvarlak, **Koşaca** ve **Bekdemir Köyü Camii'**nde dikdörtgen olmak üzere, mahfil ortası ileriye taşınılıdır.

Samsun - Kurşunlu, Pazar ve Vezirköprü - Kale Camii'nde duvar içerisinde açılan, merdivenli rampa tonozlu geçitler istisna olmak üzere, diğer eserlerde, kadınlar mahfillerine ahşap merdivenlerle çıkılmaktadır. Tamamında ahşap malzeme kullanılan kadınlar mahfillerin destekleri, ahşap direk ve harim duvarlarıdır.

4.4.2.8. VAAZ KÜRSÜLERİ

Birkaçı şüpheli olmakla birlikte, ahşap camilerden **Terme - Aşağı Söğütlü, Çarşamba - Porsuk ve Kavak - Değirmencili Köyü Camii'**nin vaaz kürsüsü orijinaldir (Foto.:347,389, 500). Bunların, Doğu Karadeniz'dekilere nazaran epey yalın tutulduğunu söyleyebiliriz. Diğer camilerden **Samsun - Ulu, Bafra - Ulu, Alaçam - Çarşı, Havza - Sivrikese Köyü, Vezirköprü - Kale Camii** vaaz kürsüleri, orijinaldir. **Havza - Yörgüç Paşa Camii'**nin vaaz kürsüsü korkuluğunun kapı kanadı vazifesi gören parçası, eski olmalıdır (Foto.:430).

Genel olarak sade tutulan vaaz kürsüleri, harimin güneydoğu köşesine veya doğu duvarı bitişiğine yerleştirilmiştir. Bunların büyük bir kısmı, alışıldık şekilde duvarların köşesinde, basit bir altlık ve korkuluğa sahip, kare veya çeyrek daire plânlıdır. **Havza - Sivrikese Köyü Camii'**ninki taş, (Foto.:471) diğerleri ahşaptır.

Bafra - Ulu, Vezirköprü - Kale ve **Samsun - Ulu Camii'**nde görülen bir diğer tip, harimin doğu duvarına çıkma şeklinde yerleştirilmiştir. Bunlardan **Samsun - Ulu Camii'**ndekine, pencerenin yanında, duvar içerisinde açılan, rampa örtülü merdivenli küçük bir geçitle ulaşılmaktadır (Foto.:450). Duvarlara saplanan blok kesme taş konsollara oturan ve duvarlardan hafifçe taşırılan küçük bir parmaklıkla çevrilen diğerleri için, duvar içerisinde böyle bir yol açılmamıştır (Foto.:206,249). Bunlara çıkış için seyyar ahşap merdivenler kullanılıyor olmalıydı. **Samsun - Ulu Camii'**nin vaaz kürsüsü, yarım daire, diğerleri enine dikdörtgen plânlıdır.

4.4.2.9. ŞADIRVANLAR

Cami, medrese ve hamamlarda karşılaştığımız¹³⁶⁹ şadırvanlarda kesme taş malzeme ve düzgün bir işçilik görülmektedir. Bazı camilerin orijinal şadırvanlarının yıkılıp yerlerine yenileri yapılmıştır. Tamir görmekle birlikte günümüze orijinal olarak ulaşan **Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa** ve **Havza - Cevizlik Köyü Camii'**nin şadırvanları, sekizgen plânlı bir su haznesi, haznenin kenar ortalarında açılmış musluklar ve önlerindeki yenilenmiş oturaklardan ibaret basit örneklerdir (Foto.:101-102). Her iki şadırvan, camilerin kapı eksenini üzerinde, camiye birkaç metre mesafede inşa edilmiştir. Sekiz ince ahşap direk taşıyan, kiremitle kaplı sekiz omuzlu kırma çatıyla kapatılan **Taceddin İbrahim Paşa Camii'**nin son onarımdan kalan şadırvanı, orijinale benzetilerek yenilenmiştir. Hazneyi oluşturan blok kesme taşların dış yüzünde, basit dairevi profiller görülür.

¹³⁶⁹ **Vezirköprü - Taş Han'**ın ortasındaki sekizgen plânlı şadırvanın (zemin izi mevcut) sonradan söküldüğüne değinmiştik.

Vezirköprü - Fazıl Ahmet Paşa Medresesi'nin avlusunda, kesme taş bloklarla yapılmış su haznesinden ibaret ongen şadırvanın, orijinal hali konusunda bir ize rastlayamadık.

Hamam ve kaplıcalarda; **Havza - Kadınlar Kaplıcası**'nda (soyunmalıkta), **Vezirköprü - Çifte Hamam**'da (soyunmalıkta), **Vezirköprü - Kale Hamamı**'nda (soyunmalık ve sıcaklıkta) olmak üzere, dört şadırvan orijinaldir (Foto.:686,703,713,715). Tamamı sekizgen ve kesme taştan yapılan şadırvanların ortasında birer fıskiye ve taş çanak (**Vezirköprü - Kale Hamamı** sıcaklık şadırvanı hariç) yer alır. Her biri yek pare çanaklardan **Kale Hamamı**'nın soyunmalığındaki, kenarları fırfırlı, kare, **Çifte Hamam** ve **Kadınlar Kaplıcası**'ndaki, yuvarlaktır. **Çifte** ve **Kale Hamamı**'ndaki şadırvanların kenarında, şadırvanın üst hizasında açılan delikten boşalan suyla doldurulan, küçük dikdörtgen şekilli birer kurna görülmektedir. **Kadınlar Kaplıcası** şadırvanı, yüksekçe sekizgen bir kaideye oturur. **Çifte Hamam**'daki şadırvanın haznesinin dış yüzünde ortada daire, iki yanında birer selviden oluşan, hafifçe kabartılmış, yalın bir kompozisyon tekrar edilmiştir. Aynı kompozisyon, **Vezirköprü Namazgâhı**'nın mihrabının önündeki yerde yatan blok kemse taş ile **Bafra - Ulu Camii** minaresinin, şerefe korkuluklarında¹³⁷⁰ görülmektedir (Foto.:659).

4.4.2.10. HAVUZLAR

Sadece Havza'daki kaplıcalarda karşılaştığımız havuzlar, mermer döşeli, sekizgen, 1.70 m. derinlikte, basamaklarla inilen, son derece yalın elemanlardır. Her iki kaplıcanın büyük halvetlerinde yer alan havuzlardan biri 5.70 m., diğeri 5 m. çapındadır.

4.4.2.11. SANDUKALAR

Türbelerde yer alan sandukalardan, **Bafra - Türbe Köyü Emirza Bey, Havza - Dereköy Veliyyüddin Bin Bereket Şah** ve **Lâdik - Seyyid Ahmed-i Kebir Türbeleri**'ndekilerin haricindekilerde, ya hiç sanduka yoktur¹³⁷¹ veya yenidir. **Veliyyüddin Bin Bereket Şah Türbesi**'nin sandukaları biri büyük, biri küçük (yetişkin ve çocuk) sıva ve alçıyla kaplı, kaba ve basit unsurlardır (Foto.:537). Zeminden hafif yükselen dikdörtgen bir kaide üzerinde bulunan sandukaların, dikdörtgen prizmal gövdelerin üst kesimi, iki yana meyilli üçgen (hafif semerdam gibi) şekildedir. Bunlar "şahidesiz sanduka tipi mezarlar" grubunda değerlendirilebilir.¹³⁷² Sandukaların başuçları, topuza benzer bir profille vurgulanmıştır. Herhangi bir bezeme unsurunun görülmediği, malzemelerinin kâğır olmak dışında belli olmadığı sandukaların, ne derece orijinal oldukları da belli değildir.

Emirza Bey Türbesi'nin sandukaları çalışma sahamızın en orijinal ve sağlam sandukaları arasındadır. Taş ve mermerden, bazıları tek, bazıları üç parça olarak yapılan sandukalar tipolojik açıdan "şahideli sanduka tipi mezarlar" sınıfındadır (Foto.:547-549). Üzerindeki kabartma yazı, stilize bitkisel kompozisyon ve rozet ve kartuşların görüldüğü sandukalar, tam bir üslup birliğiyle, Beylikler devrine işaret etmektedir. Bafra Beyleri'nin önde

¹³⁷⁰ Bu caminin banisi, Vezirköprü Voyvodası Hacı Yusuf Ağa'nın kızı ve Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa'nın eşi, Ayşe Hanım'dır.

¹³⁷¹ **Lâdik - Sunullah Paşa, Bafra - Çetinkaya Beldesi Hızır Bey** ve **Samsun - İsa Baba Türbelerinde** (bu türbe sonradan camiye çevrilmiştir) bugün sanduka bulunmamaktadır.

¹³⁷² Mezar tipolojisi konusunda A. Uluçam'dan yararlanılmıştır. A. ULUÇAM, **Eski Erciş - Çelebibağı Mezarlığı ve Mezar Taşları**, Ankara, 2000.

gelenlerinden **Emirza Bey** ve yakınlarına ait sandukaların en yakın benzerleri, Samsun'da **Vezirköprü'nün Gölköy Kasabası'nda bulunan Taşanoğulları'na ait mezar taşlarıdır** (Foto.:827). Sandukalar, tip, bezeme ve yazı karakteri itibariyle Candaroğulları'nın sandukalarına da son derece benzemektedir. **Kastamonu - Sultan Hatun Türbesi** (1436–37)¹³⁷³ sandukaları ve Kastamonu Müzesi'nde sergilenen, **Candaroğlu Emir Ahmed Bey sandukası**,¹³⁷⁴ **Emirza Bey Türbesi**'nin sandukalarıyla yakın benzerlik göstermektedir (Foto.:828).

Yukarıda değindiğimiz sandukaların malzemesi kâgir iken **Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi**'nin sandukaları ahşaptır. Sandukalardan orijinal kalabilenleri,¹³⁷⁵ ahşaptan çakma usulünde inşa edilmiş olup üstleri, üçgen şeklinde sonlanan dikdörtgen prizma şeklindedir (Foto.:570-575).

Tipolojik açıdan şahidesiz sandukalı kâgir mezarlara benzeyen sandukaların üzerindeki ahşap yazı ve bezemeler, erken yıllara işaret etmektedir. Ahşap yüzeyin oyulmasıyla kabartılan sülüs yazılar, gayet iri bir şemse ve saalbek kompozisyonu, stilize bitkisel dekor, çok kollu yıldızdan dağılan yıldız geçmeli dairevi bir pano, benzer bir başka dikdörtgen pano, üslup belirleyen unsurlardır. Sandukaların yakın benzeri, **Amasya / Suluova - Yolpınar Köyü Seyyid Necmeddin Yahya er-Rufai Türbesi**'nde (14. yy. ortası)¹³⁷⁶ görülmektedir (Foto.:829).

4.4.2.12. GÖBEK TAŞLARI

Samsun - Şifa, Bafra - Uzun, Lâdik – Eski ve Vezirköprü - Çifte Hamam'da, sıcaklık ortalarında rastladığımız göbek taşlarının bazıları, son yıllarda yenilenmiştir. **Çifte Hamam**'ın sekizgen göbek taşının, vaktiyle dikdörtgen olduğu bilinmektedir. **Lâdik -Eski Hamam**'ın yeni altıgen göbek taşının orijinal şekli veya var olup olmadığı, belli değildir. Bir kısmı harabe olan diğer hamamlarda, göbek taşlarına ait bir kalıntı veya iz bulunmamaktadır. **Vezirköprü - Kale Hamamı**'nın, göbek taşı olması beklenen sıcaklık ortasında, basit bir şadırvan bulunmaktadır. Konak Hamamı olan **Vezirköprü - Yalı** ve **Şifa Hamamı**'nda göbek taşı bulunmaz. **Samsun - Şifa Hamamı**'nın göbek taşı altıgen, **Bafra-Uzun Hamamı**'ninki köşeleri pahlı dikdörtgendir.

4.4.2.13. KURNALAR

Havza - Kadınlar Kaphıcası, Lâdik - Eski, Vezirköprü - Kale, Çifte ve Şifa Hamamları'nda orijinal örneklerini görebildiğimiz kurnaların tamamı yekpare taştan (veya mermerden) oyulmuş kare veya kareye çok yakın dikdörtgen şeklindedir. Bazılarının köşelerinde yarım yuvarlak çıkıntı ve pahların görüldüğü kurnalarda; rozet, palmet, mukarnas ve gülbezekler kabartılmıştır. **Kadınlar Kaphıcası**'nın kurnalarından birinde görülen devşirme aslan başı ilgi çekicidir. Ayna taşı, sadece bir kurnada (**Vezirköprü - Kale Hamamı**) görülmektedir (Foto.:718). Basitçe, zarif bir kemercik kabartılan dikdörtgen ayna taşı, ince

¹³⁷³ M. ÖZKARCI, **Candaroğulları Beyliği Mimari Eserleri**, C. I ve C. II, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1992, s. 249, r. 310-21.

¹³⁷⁴ M. ÖZKARCI, **a.g.t.**, r. 447.

¹³⁷⁵ Türbenin yandıktan sonra, bugünkü haliyle, 1778'de yeniden inşası sırasında, yangından arta kalan sandukalarının, yeni ahşap parçalarla tamamlandığına daha önce değinmiştik.

¹³⁷⁶ S. BAYRAM, "Amasya - Taşova-Alparslan Beldesi Seyyid Nureddin Alparslan Er-Rufai'nin 655 H./1257 M. Tarihli Arapça Vakfıyesi Tercümesi ile 996 H/1588 M. Tarihli Seyyid Fettah Veli Silsile - Namesi", s. 56-57.

silmelerle kuşatılmıştır. Hamamların sıcaklıklarında halvet ve eyvanlarında görülen yukarıda değindiklerimizden başka, **Vezirköprü - Kale** ve **Çifte Hamam**'ın soyunmalıklarındaki şadırvanların kenarında, birer küçük kurnaya daha yer verilmiştir. Bu kurnalar su doldurmak maksadıyla yapılmıştır.

4.4.2.14. OCAKLAR

Vezirköprü - Fazıl Ahmed Paşa Medresesi (talebe hücrelerinde, Foto.:530), **Vezirköprü - Taş Han** (batı kanatta ikinci katta, Foto.:600), hamamların külhanlarında (**Vezirköprü - Kale** ve **Şifa Hamamı** ile **Bafra - Uzun Hamam**'da, Foto.:696,719) görülen ocaklar, birbirlerine yakın örneklerdir.

Piramidal bir yaşmakla son bulan **Fazıl Ahmed Paşa Medresesi**'nin kesme taş işçilikli ocakları, basık kemer şekli verilen ve yekpare blok taşla örtülen dikdörtgen küçük bir nişten oluşmaktadır. Kemerin üzengi hizasında, başlık mesabesindeki basit profilleri haricinde, sade tutulan ocaklara benzer olarak, **İstanbul - Sultan Ahmet Külliyesi Medresesi**'nin (1609-17)¹³⁷⁷ talebe hücrelerinde bulunan ocaklarını gösterebiliriz. **Vezirköprü - Taş Han**'ın ocakları, dilimli küresel kavsaralı basit bir niş ve kavsarayı kuşatan tuğla kemerlerden oluşmaktadır.

Hamamların külhanlarında yer alan ocaklar, basık kemerlerle çevrilen, geniş ve derin birer nişten ibarettir. Ocak kemerleri, han ocaklarında olduğu gibi tuğladan örtülmüştür (Foto.:696,719).

¹³⁷⁷ Z. AHUNBAY, "Sultan Ahmed Külliyesi" mad., **D.B.İ.A.**, C. 7, İstanbul, 1994, s. 55.

4.5. SÜSLEME

4.5.1. AHŞAP

Ahşap camiler başta olmak üzere, cami ve türbelerde¹³⁷⁸ görülen ahşap bezeme, en yoğun şekilde minber ve kapı kanatlarında görülmektedir. Bu tür bezemenin görüldüğü diğer elemanlar; pencere kanatları, mihrap, kadınlar mahfilleri, vaaz kürsüsü, tavan, direk, giriş ve sandukalardır.¹³⁷⁹ Hemen tüm elemanları bezenen **Çarşamba - Porsuk Köyü Camii**, en başarılı örnektir. Bu caminin bezemeleri, “Doğu Karadeniz ahşap üslubu”na¹³⁸⁰ son derece yakındır (Foto.:382,387-397). Oyma tekniği ve kompozisyon benzerliği, **Porsuk Köyü Camii**'nin ustalarının, Doğu Karadeniz'den gelmiş olabilecekleri kanısını uyandırmaktadır.¹³⁸¹

Çarşamba - Gökçeli Camii'nin temsil ettiği erken tarihli ahşap camilerde, çoğu basit kazıma ve oymalar görülmektedir. Zikzak, eğri, paralel, üçgen, diş sırası ve rozetler gibi çeşitli geometrik şekiller ile ayrı bir üslubun görüldüğü (Foto.:15,259,299,345) bu gruptaki eserlerin benzerlerini, plân ve mimari tarzda olduğu gibi süsleme bakımından da Kastamonu, Sinop ve Batı Karadeniz Bölgesinde¹³⁸² bulmaktayız.

Ahşap bezemede kullanılan tekniklerde oyma - kabartma başta gelmektedir. **Asarcık - Akyazı, Kılavuzlu** (Foto.:295,296,300), **Çarşamba – Porsuk** (Foto.:383-385), **Ordu** (Foto.:66), **Kavak – Bekdemir** (Foto.:155-157), **Değirmencili** (Foto.:346), **Terme - Karacalı** (Foto.:257) **Köylerindeki ahşap camiler** ile **Vezirköprü - Kale** (Foto.:229) ve **Taceddin İbrahim Paşa** (Foto.:104, 108-111), **Havza - Cevizlik** ve **Mısmılağaç Köyü Camileri** (Foto.:417,803) ve **Dereköy Veliyyüddin bin Bereket Şah Türbesi**'nin kapı kanatları (Foto.:535-536) oymalarla bezelidir.

Havza'nın köylerindeki üç minberde, gayet muntazam, yuvarlak satırlı plastik tesirli bir oyma tekniği kullanılmıştır (Foto.:421-423,476-483,804-812). Erken tarihli camilerde yoğun olmak üzere bazı eserlerdeki oymalar, eğri kesim tarzındadır. **Vezirköprü - Kale Camii** minberindeki oymalar, düz satırlı ve yüzeysel (Foto.:241-245), **Bafra - Çarşı Camii** minberinde (Foto.:372-375), yuvarlak satırlı ve derincedir. Havza'daki minberlerde muntazam bir şekilde oyulmuş ve pürüzleri giderilmiş parçalar, minber üzerinde çakılarak birleştirilmiştir. Bunlar, ilk bakışta ajurlu oymaları hatırlatır.

Ajurlu oymalar bolca görülen bir başka gruptur. Minber korkulukları, aynalık ortalarında, minber kapı tacı ve külah alemlerinde, bazı pencere şebekelerinde görülen bu tip oymaların, Doğu Karadeniz Bölgesi'nde yakın benzerleri bulunmaktadır.¹³⁸³

¹³⁷⁸ Türbelerden **Lâdik - Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi**'nin bazı sandukalarıyla, **Havza - Dereköy Veliyyüddin Bin Bereket Şah Türbesi**'nin kapı kanatlarında, ahşap bezemeye karşılaşıyoruz.

¹³⁷⁹ Bunlardan mihrap, minber, vaaz kürsüsü ve kadınlar mahfilindekilere, ilgili başlıklarda değinmiştik.

¹³⁸⁰ İlk olarak H. Karpuz tarafından kullanılan tabir hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. H. KARPUZ, **Rize**, s. 71-74.

¹³⁸¹ Samsun'un, Doğu Karadeniz Bölgesinden birkaç yüz yıldır göç aldığına daha önce değinmiştik. **Terme – Pazar Camii Türbesi**'nin ustasının Artvin'li, **Terme - Yeni Cami Köyü Camii**'nin tamir ustasının Of'lu (Trabzon) olduğunu hatırlatalım.

¹³⁸² Karşılaştırma için bkz. E. H. AYVERDİ, **Osmanlı Mimarisinin ...I**, s. 124-133; Y. CAN, “Kastamonu ve Sinop Yöresinde Bulunan Ahşap Camiler”, s. 117-34.

¹³⁸³ Karşılaştırma için M. R. Sümerkan – İ. Okman ve H. Karpuz'un yukarıda belirtilen yayınlarına bakılabilir.

Ahşap bezemede karşımıza çıkan çitalama tekniği, özellikle tavanlarda uygulanmıştır. En güzel örnek olan **Çarşamba – Porsuk Camii**'nin, Doğu Karadeniz'de birçok yakın benzeri arasında, **Trabzon - Sürmene Gültepe Köyü Kefeli (Perdos) Mahallesi Camii** (1899)¹³⁸⁴ (Foto.:830) , **Of - Korkut Köyü Merkez Camii** (19. yy. sonu 20. yy. başı),¹³⁸⁵ **Araklı - Turnalı Köyü Camii** (1842),¹³⁸⁶ **Rize - Güneysu Kibledağ Camii** (1862),¹³⁸⁷ **Çorum - İskilip Hanönü Camii** (18-19. yy.),¹³⁸⁸ **Tokat - Ulu Camii** (1678 onarım tarihli),¹³⁸⁹ ve **Tokat - Erbaa Fidi (Akça) Köy Silahtar Ömer Paşa Camii**'ni (1668 inşa, 1870 onarım tarihli)¹³⁹⁰ örnek verebiliriz. Basit geometrik biçimlerin görüldüğü tavan kompozisyonlarında, göbeklerin daha bir özenle işlendiği dikkat çekmektedir. Bazen, sadece tavan göbeği bezenmiştir. Samsun'daki en süslü tavan, **Porsuk Köyü Camii**'nin tavanıdır. İç içe çerçeveler halinde çitalama ve oyma, merkezde de sarkıtın görüldüğü **Sürmene - Gültepe Köyü Kefeli Mahallesi Camii**'nin tavanı, (Foto.:830) bunun yakın bir benzeridir.

Kelebek benzeri küçük parçaların çakılması suretiyle oluşturulan **Porsuk Köyü Camii**'nin pencere şebekelerinin çok yakın benzerlerini, Doğu Karadeniz'de görmek mümkündür.¹³⁹¹ **İkizdere – Güneyce Hacı Şeyh Camii, Sürmene - Çamburu Beldesi Kuşluca Mahallesi Camii** (19. yy. sonu 20. yy. başı)¹³⁹² bunlara örnek verilebilir.

Birbirlerine yakın yerlerdeki eserlerde kompozisyon, teknik ve üslup açısından bir yakınlık dikkat çekmektedir. Asarcık'taki camilerin revak, harim ve mahfil kapı kanatlarında, basit daire ve kıvrımlar yanı sıra, ibrik benzeri çeşitli kap tasvirleri görülmektedir. Bunlar diğerlerinde görülmez. **Kavak - Bekdemir Köyü Camii**'nin kapı kanatları, bunların yakın bir benzeridir (Foto.:156-157).

Ahşap camilerde panolara ayrılan çift kapı kanatların, sınırlı bir şekilde bezendiği söylenebilir. Ancak **Porsuk Köyü Camii** bunun dışında tutulmalıdır. Tüm yüzeyi kaplayan stilize, kıvrık dal ve çiçeklerle bezeli kanatlardaki kompozisyon, minberdekinin çok yakın benzeridir (Foto.:383-385). **Havza - Cevizlik ve Mısmılağaç Köyleri Camileri**'nin kapı kanatları, minberlerinde olduğu gibi, son derece kaliteli bir teknikle işlenmiştir (Foto.:417,803). Kompozisyonlarda kıvrık dal ve yapraklar hâkimdir. **Veliyyüddin Bin Bereket Şah Türbesi**'nin kapı kanatları, inşa tarihinden sonraya ait olabilecek basit bir geç devir kompozisyonu taşır (Foto.:535-536). Vezirköprü'deki örnekler taşra üslubunun aşır, devrinin başkent üsluplarına yakın duran kompozisyonlarıyla diğerlerinden ayrılmaktadır (**Vezirköprü - Kale Camii**'nin minberi için de geçerli olduğu üzere). Kıvrık dal, rumi ve palmetlerin hâkim olduğu kompozisyonlar, durulmuş, klasik bir ifade taşımaktadır (Foto.:229).

¹³⁸⁴ M. R. SÜMERKAN - İ. OKMAN, a.g.e., s. 67-68.

¹³⁸⁵ M. R. SÜMERKAN - İ. OKMAN, a.g.e., s. 55.

¹³⁸⁶ M. R. SÜMERKAN - İ. OKMAN, a.g.e., s. 7..

¹³⁸⁷ H. KARPUZ, **Rize**, s. 57, 158.

¹³⁸⁸ F. İLTER, **Bir Anadolu Kenti İskilip**, Ankara, 1992, s. 49, r. 159.

¹³⁸⁹ Y. ERDEMİR, "Tokat Yöresindeki Ahşap Camilerin Kültürümüzdeki Yeri", s. 298-99.

¹³⁹⁰ Y. ERDEMİR, "Tokat Yöresindeki Ahşap Camilerin Kültürümüzdeki Yeri", s. 302.

¹³⁹¹ **Havza - Yörgüç Paşa Camii**'nin vaaz kürsüsünün, aynı şekilde yapılan korkuluk kanadı, 19. yüzyılda yapılmış olabilir.

¹³⁹² M. R. SÜMERKAN - İ. OKMAN, a.g.e., s. 64.

4. 5. 2. TAŞ VE MERMER

Kâgir camiler, medrese, türbe, hamam, çeşme, imaret, kervansaray, han, namazgâh ve arastalarda, oldukça sınırlı bir taş bezeme görülür. Bazı yapıların belli kesimlerinde ve oldukça düşük bir yoğunlukla karşımıza çıkan taş bezemenin, en yoğun olduğu grup cami ve çeşmelerdir.

Birçok caminin kapı, pencere, minare, mihrap gibi elemanlarında, basit profilli ve silmelerden oluşan taş bezemenin biraz daha gelişkin örnekleri, **Samsun - Hançerli Camii** (minarede, Foto.:795), **Pazar Camii** (taçkapıda, Foto.:352-354), **Ulu Camii** (avlu kapısı, mihrap, taçkapı ve pencere kemer sorguçlarında, Foto.:439,444,448,455) **Bafra – Ulu Camii** (hazire duvarı pencere çerçeveliklerinde, Foto.:212-215), **Havza – Sivrikese Köyü Camii** (kible duvarlarındaki taş levhalar ve taçkapıda, Foto.:466,470), **Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa Camii**'nde (taçkapı ve sütun başlıklarında, Foto.:100103,105,106) görülmektedir.

Taceddin İbrahim Paşa Camii inşa edildiği dönemin klasik üslubunu yansıtan baklava dilimleri, mukarnaslar, geometrik geçme ve basit bitkisel oymalarla bezelidir. Geç tarihli **Samsun - Pazar** ve **Ulu Camii**, **Havza - Sivrikese Köyü Camii** gibi yapılarda, batılı anlayışta kemer sorguçları, silme dizileri, "C" ve "S" kıvrımları, ay-yıldız ajurlar, kıvrık dal ve geometrik örgü, selviler ve basit stilize bitki kompozisyonları görülür. **Samsun - Hançerli Camii** minaresinin şerefe altlığındaki iri plastik barok kabartmalar ile **Samsun - Pazar Camii** taçkapısındaki benzer kompozisyon, diğerlerine nispetle daha zengin ve plastik durmaktadır (Foto.:795).

Bafra - Ulu Cami haziresinde, bazıları kavuklu başucu şahideli, mezarlarda geç devir batılılaşma modasına uygun, gayet kaliteli bir taş (mermer) bezeme görülür (Foto.:216-217). Stilize bitki motifleri "C" ve "S" kıvrımları, çelenkler, akant yaprakları, fiyonklar, perdeler, çeşitli kartuşlar, kâseler, sütunceler, vazodan çıkan çiçek buketleri, gül, servi, üzüm, armut, erik, nar, gibi meyveler ve basit geometrik kompozisyonlar, gayet muntazam oyularak kabartılmıştır. **Çarşamba - Rıdvan Bey Camii** haziresi ve **Samsun Kökçüoğlu Mezarlığı**'nda bunların benzerlerini görmek mümkündür.

Havza - Mustafa Bey İmaret-Zaviyesi'nin taçkapı ve diğer kapılarıyla, kubbe geçişlerinde görülen mukarnasların ağırlıkta olduğu kabartmalar devrini yansıtan kompozisyonlardır (Foto.:650-652,654-655). **Çakallı Han**'ın taçkapı çevresinde az bir kesimi günümüze ulaşan profilli yarım yıldızlarla süslü bordürler, inşa edildiği devirdeki benzerlerine nispetle yalındır (Foto.:582). **Samsun - Taş Han** (Foto.:610), **Vezirköprü Arastası** (Foto.:622) ve **Taş Han** (Foto.:594), **Çarşamba - Büyük Arasta** (Foto.:640-641,643) ve **Samsun Süleyman Paşa Arastası**'nda (Foto.:636-637) kapılarda görülen ve çok sınırlı tutulan taş bezeme, basit kabartmalardan ibarettir.

Hamam ve kaplıcalarda kurna şadırvan ve kapı çevrelerinde sınırlı yüzeylerde görülen taş bezemede mukarnas, palmet, rozet, mührü Süleyman, mızrak ucu, gülbezek, çarkıfelek ve basit

profiller kabartılmıştır. **Havza - Kadınlar Kaplıcası**'nın yeleleriyle işlenen aslan başlı kurnası, devşirmedir.

Ortadaki dairenin iki yanındaki selvilerden oluşan basit kompozisyonun **Bafra - Ulu Camii** (minarenin şerefe korkuluğunda, Foto.:195), **Vezirköprü - Çifte Hamam** (soyunmalık şadırvanında Foto.:703) ve **Vezirköprü Namazgâhi**'nda (mihrabın önünde Foto.:659) birbirinin aynı şekilde görülmesi ilginçtir.

Kompozisyon zenginliği ve yoğunluk bakımından **Samsun - Kadı, Hamîdiye, Bafra - Ali Bey, Hüseyin Bey Çeşmeleri** diğer çeşmelerden daha yoğun ve zengindir. **Ali Bey Çeşmesi** dışındakilerde, stilize bitkisel dekor "C" ve "S" kıvrımları, silme dizileri, baklava dilimi, dendan gibi geometrik kompozisyonların görüldüğü yüzeylerde, devrin modası olan batı üsluplarının tesiri görülmektedir (Foto.:753-755). **Ali Bey Çeşmesi**'nde, klasik üsluptan henüz kopmayan bir kompozisyon yer alır.

4. 5. 3. TUĞLA

Tuğla bezeme, çalışma sahamızda yok denecek kadar azdır. **Bafra - Türbe Köyü Emirza Bey Türbesi**'nde duvara gömülü küçük bir dekoratif parça ile (Foto.:541) **Havza - Mustafa Bey İmaret-Zaviyesi**'nde, pencere çevrelikleri ve mutfağın duvar örgüsünde, ritmik tuğla dizileriyle yapılan (Foto.:653-656), dekoratif örgü, bu tür bezemenin görüldüğü nadir yerlerdir. Yüzey bezemesi dışında, tuğla; çeşitli yapılarda, kornişlerde ve bazı minarelerin şerefe altlarında, testere dişi şeklinde dekoratif tarzda kullanılmıştır (Foto.:195).

4. 5. 4. KALEM İŞİ

Diğerlerine nispetle daha yoğun olan kalem işi bezeme; sıva, ahşap ve taş üzerine olmak üzere, üç şekilde uygulanmıştır. Büyük çoğunluğu camilerde olmak üzere, türbe ve medreselerde de görülen kalem işi nakışlardan, sıva üzerine yapılanları, daha yaygındır. **Samsun - Ulu, Bafra - Ulu, Tayyar Paşa, Vezirköprü - Kale Camii, Lâdik - Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi** ve **Vezirköprü - Fazıl Ahmed Paşa Medresesi**'nde karşılaştığımız kalem işi nakışların hemen tamamının, üzerlerinden gidilerek orijinal renkleriyle oynanmıştır. Ancak inşa edildikleri devrin üslubunu yansıttıklarına bakılırsa, kompozisyonların, büyük ölçüde orijinal oldukları söylenebilir.

Harim duvararı, kubbe geçişleri ve kubbe içlerinde görülen nakışlardan büyük çoğunluğu, dönemlerinin başkent üslubuna yakın durmaktadır. **Samsun - Ulu Camii** (Foto.:451-453), **Vezirköprü - Kale Camii** (Foto.:232-235), **Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi** (Foto.:566-569) ile **Fazıl Ahmed Paşa Medresesi**'nin nakışları (Foto.:532-533), bu gruptandır. Klasik dönem yapıları olan **Vezirköprü - Kale Camii** ve **Fazıl Ahmed Paşa Medresesi**'nde rumi, palmet ve kıvrık dallardan oluşan stilize bitki motiflerinin görüldüğü kesimlerin, yakın zamanlarda üzerlerinden gidilen, orijinal kompozisyonlar olabileceği düşünülebilir. **Kale Camii**'nde kapı mihrap ve son cemaat yeri pencere alınlıklarında görülen nakışlar, geç devir modasına uygun olup yapının inşasından sonraya ait olmalıdır. Yarı natüralist çiçek demetleri, bu kompozisyonların ana unsurudur.

Lâdik - Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi, Bafra - Ulu Camii (Foto.:193-194, 200-201,205-209) ve **Kavak – Bekdemir Köyü Camiii**'nin nakışları (Foto.:563,566-569) inşadan sonraya aittir. Birincisi 1778, kincisi 1802–03, diğeri 1877 tarihli kalem işi kitabeler, nakışların yapıldığı tarihleri belgelemektedir. **Bafra - Ulu Camii**'nin nakışları, **Tayyar Paşa Camii** ile benzer üslup ve kompozisyon özellikleri göstermektedir (Foto.:193-194,205-209). Duvar yüzeylerini bölen panoların içerisindeki barok karakterli iri, stilize bitkiler, ağaçlar, “C” ve “S” kıvrımları, yarı natüralist tarzda ince dal ve yapraklı çiçek buketleri, meyve dolu kâseler, küçük tepelere resmedilen ağaçlı tabiat manzaraları, zarif sütunlar, celi sülüs ve celi aynalı sülüs yazı panoları, basit geometrik şekil ve yüzey boyamalarının görüldüğü kompozisyonların benzerlerini, Anadolu’da aynı dönemde inşa edilen çeşitli yapılarda görmek mümkündür.¹³⁹³

Bafra - Ulu Camii'nin son cemaat yerine bakan kuzey duvarında son restorasyonda ortadan kaldırılan kalem işleri, çalışma sahamızın, yapı dışındaki tek kalem işi nakışları idi (Foto.:193-194). İçerideki nakışlarla aynı tarihten kaldığımız kompozisyonlarda ağaçlı ortamlarda resmedilen cami, konak ve köşkler resmedilmişti. Natüralist bir üslupta ve taşra karakterindeki tasvirlerin benzerlerini yakın bölge ve Anadolu’da cami, köşk, konak gibi yapılarda görmek mümkündür. Benzeri cami tasvirleri ve manzaralar **Merzifon - Kara Mustafa Paşa Camii** (cami 1666, nakışları 1875 tarihli),¹³⁹⁴ **Amasya - Gümüşlü Camii** (tasvirler 19. yy.ın 2. yarısı)¹³⁹⁵ (Foto.:831), **Çaykara - Kabataş Köyü Camii** (1811)¹³⁹⁶ (Foto.:832), **Tokat - Yağcıoğlu Konağı** (19. yy. ortası),¹³⁹⁷ **Tokat - Madımaklar Evi** (19. yy. ortası)¹³⁹⁸ ve **Yozgat - Çapanoğlu Camii** (1777-79),¹³⁹⁹ **Denizli / Acıpayam - Yazır Köyü Camii**'nde (1802),¹⁴⁰⁰ görülmektedir. **Gümüşlü Camii**'nin mahfil üstünde bulunan kalem işi nakışları, kompozisyon itibariyle **Bafra - Ulu Camii**'ndekilere çok yakındır.

Samsun - Ulu Camii'nin kalem işi nakışlarında, devrin modasını yansıtan stilize iri bitkisel dekor hâkimdir (Foto.:452-453). Kubbenin iç yüzünü dolduran, bordür ve kartuşlar içerisine alınan kompozisyonda, klasik bir tutum sergilenmiştir.

Sıva üzerine uygulanan nakışlarda büyük çoğunlukla şablonlama yönteminin uygulandığı görülmektedir. **Bafra - Ulu Camii**'nde, sözünü ettiğimiz cami tasvirlerinde, serbest fırçaıyla çalışılmış olmalıdır.

Ahşap üzerine uygulanan nakışları iki gruba ayırmak mümkündür. İlk grupta serbest elle sürülen, gayet kaba şekilli boyama ve yazılar görülür. Taşra imkânları dahilinde astar çekilmeksizin kök veya aşı boyaıyla yapılmış, kırmızı renkli sarmal kıvrımlar, düz yüzey boyamaları, benek veya basit zikzak ve eğrilerin görüldüğü yalın kompozisyonlar, sanatsal bir değer taşımaz. **Çarşamba - Gökçeli Camii** (az miktarda Foto.:19,24-31), **Kuşhane** (Foto.:119), **Ordu** (Foto.:72,80), **Porsuk** (Foto.:398), **Yaycılar** (Foto.:46-48), **Terme - Yeni Cami**

¹³⁹³ R. ARIK, **Batılılaşma Dönemi Anadolu Tasvir Sanatı**, Ankara, 1988,

¹³⁹⁴ R. ARIK, **a.g.e.**, s. 64.

¹³⁹⁵ R. ARIK, **a.g.e.**, s. 80.

¹³⁹⁶ M. R. SÜMERKAN - İ. OKMAN, **a.g.e.**, s. 18.

¹³⁹⁷ H. ÇAL, **Tokat Evleri**, Ankara, 1988, s. 7.

¹³⁹⁸ H. ÇAL, **a.g.e.**, s. 16.

¹³⁹⁹ R. ARIK, **a.g.e.**, s. 27.

¹⁴⁰⁰ R. ARIK, **a.g.e.**, s. 27.

(Foto.:131-132), **Dağdıralı** (Foto.:141) ve **Karacalı** (Foto.:256) **Köylerindeki camilerde** görülen bu tip nakışların Çarşamba ve Terme’de yoğunlaştığı söylenebilir. Bunların bir kısmı yakın zamanlarda yapılmış olabilir.

Diğer bir grup; **Çarşamba - Gökçeli, Kavak – Bekdemir ve Asarcık - Koşaca Köyü Camii**’nde gördüğümüz, belli bir süsleme programının gözetildiği, zengin kompozisyonlardır. Bu tip nakışlar, **Gökçeli Camii**’nin tavanında, **Koşaca Köyü Camii**’nin duvarlarında,¹⁴⁰¹ **Bekdemir Camii**’nde ise caminin iç yüzeylerinin hemen tamamı ile kuzeye bakan dış duvarın küçük bir kesiminde görülmektedir. Dış yüzeylerde görülenler; kabartma ahşap yüzeye sürülen basit boyamalar ve celi bir yazı panosu, içtekilere nispetle basit durmaktadır.

Üslup açısından **Gökçeli Camii**, diğer ikisinden ayrılır. Klâsik motif ve kompozisyon düzeninin görülebildiği nakışların, erken Osmanlı döneminde (15–17. yy.) yapılmış olabileceğini düşünmekteyiz (Foto.:24-34). **Gökçeli Camii**’ndeki motiflerin çok yakın benzerleri, **Konya - Doğanhisar Ulu Camii**’nde (1548)¹⁴⁰² görülmektedir (Foto.:833).

Bekdemir ile Koşaca Köyü Camileri’nin nakışları birbirine gayet yakın durmaktadır. **Koşaca Köyü Camii**’nin nakışlarının, Bekdemir Camii’den esinlenmiş olabileceği düşünülebilir. Zeminden tavana kadar neredeyse tüm yüzeyleri boyanan **Bekdemir Köyü Camii**’nin (Foto.:165-179), Samsun’da, **Koşaca Camii** dışında bir benzeri yoktur. **Koşaca Camii**’nin nakışları, ne bu denli başarılı, ne de yoğundur (Foto.:316-319). Her iki caminin nakışları taşra üslubunu yansıtmaktadır. Barok karakterli iri stilize yapraklar, kandil, basit yüzey boyamaları, aynalı celi sülüs ve celi sülüs yazı panoları, kıvrık dal ve yapraklar, stilize bitkiler, ince kemer ve sütun dizileri, yarı natüralist irice ağaç ve yapraklar, asma benzeri salkımlı dallar, kenger yaprakları, küçük çiçek buketleri, vazo ve ibrikten çıkan bitkiler, masa üstünde yanındaki bıçakla birlikte resmedilen natüralist bir karpuz ve duvar saati tasvirinin görüldüğü kompozisyonlar, hayli zengin bir motif örgüsüne sahiptir. Yarı natüralist, natürel ve stilize bitki kompozisyonlarını üzerinde toplayan minber, zengin kompozisyon düzeniyle ilgi çekicidir. **Trabzon - Şalpazarı Doğançı Köyü Camii**’nin (1872)¹⁴⁰³ minberi, benzer şekilde kalem işi nakışlarla bezelidir (Foto.:834). Bu caminin duvarlarında, **Bekdemir Köyü Camii**’nde gördüğümüz kompozisyonlara benzer şekilde; vazodan çıkan çiçek demetleri, servi ve kandiller yer alır. Doğu Karadeniz’de bunların benzerleri bulunmaktadır.¹⁴⁰⁴

Bekdemir Camii’nde dikkat çeken teknik bir detay, kompozisyonların ahşap yüzeye sürülen beyaz astar üzerine uygulanmasıdır. Bununla, kompozisyonların canlı bir şekilde algılanması hedeflenmiş olmalıdır. **Tokat - Madımaklar Evi, Yozgat - Nizamoğlu Konağı** (1871)¹⁴⁰⁵ ve **Milas - Bahaeddin Ağa Konağı**’nda (19. yy. ortaları),¹⁴⁰⁶ benzer şekilde dilimlenmiş natüralist karpuz motifleri yer alır.

¹⁴⁰¹ Bu camide duvar ve çeşitli mimari elemanlarında görülen ve karton kalıplarla yapılan yeni boyamalar, bunların dışındadır. Orijinal nakışlar için kataloga bakılabilir.

¹⁴⁰² Y.ERDEMİR, “Nakışlı Ahşap Camilerimizin Klasik Dönemdeki Zengin Bir Temsilcisi: Doğanhisar Ulu Camii”, **VI. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı Sonuçları ve Sanat Tarihi Sempozyumu Bildirileri**, Kayseri, 2002, s. 382.

¹⁴⁰³ M. R. SÜMERKAN - İ. OKMAN, a.g.e., s. 74.

¹⁴⁰⁴ Bkz. M. R. SÜMERKAN - İ. OKMAN, a.g.e.

¹⁴⁰⁵ R. ARIK, a.g.e., s. 58.

Kalem işinin, kesme taşa uygulandığı tek örnek olan, **Havza - Cevizlik Köyü Camii**'nin kapı kemeri üzerindeki stilize bitki ve yazı kompozisyonunun, orijinali hususuna temkinle yaklaşmaktayız (Foto.:414).

Kalem işi nakışlarda kırmızı, yeşil, sarı, mavi, beyaz, vişneçürüğü, mor, kahverengi ve sarı yıldız kullanılmıştır. Çoğu kompozisyonda, açıklı koyulu tonlamalarla derinlik hissi verilmeye çalışılmıştır.

4. 5. 5. ALÇI

Samsun - Yalı (Foto.:93), **Alaçam - Çarşı** (Foto.:506-507), **Çarşamba – Değirmenbaşı** (Foto.:516-517), **Vezirköprü - Kale Camii** mihraplarında (Foto.:238-240) karşılaştığımız alçı bezeme, Samsun'da oldukça sınırlı kullanılmıştır.¹⁴⁰⁷ Diğerlerine nispetle daha yoğun bezenen **Vezirköprü - Kale Camii** mihrabında, yöresel tabirle “tatlı kireç” denilen alçı bordürlerde, geometrik ve stilize bitkisel kompozisyonlar ve yazı bir aradadır. Tahta kalıplarla (kalıplama yöntemiyle) yapıldığı anlaşılan ve yıldızla boyanan kompozisyon, klasik örneklere benzemekle birlikte, daha basit durmaktadır.

Yıldız geçme kompozisyonunun görüldüğü bordürlerde, rumi ve palmetler işlenmiştir. **Ankara - Örtmeli (Hoca Hundi) Mescidi** (15.yy.ın ilk yarısı),¹⁴⁰⁸ **Rüstem Nail Mescidi** (15. yy.ın ilk yarısı)¹⁴⁰⁹ ve **Kalecik - Saray Camii** (15. yy)¹⁴¹⁰ mihrapları, bunlara benzer ancak daha gelişkin örneklerdir.

4. 5. 6. SIVA ÜZERİ KABARTMALAR

Bu tip bezemeye sadece **Bafra - Ulu Camii**'nde rastlamaktayız. Yaş sıvanın hafifçe kazınması suretiyle kabartılan kompozisyonlar, caminin kible duvarı başta olmak üzere, duvarların dış yüzünde küçük bir alanda görülür. Kırmızı ve beyaz astar boyalı kible duvarındakilerde, iki minareli tek kubbeli küçük bir cami tasviri, mızrak ucu ve palmet benzeri basit motiflere yer verilmiştir (Foto.:196-197). Bunların dışında kalan iki küçük yüzeyde (doğu duvarda), zarif bir ibrik ve altı kollu yıldızlı şematik bir rozet dikkat çeker (Foto.:198). Oldukça yüzeysel işlenen kompozisyonda boyama görülmez. Oldukça basit bir teknikle işlenen kompozisyonlar Türk sanatındaki klasik malakârî işlerini hatırlatırsa da, teknik olarak farklıdır. Bunları, taşra imkânları dahilinde değerlendirmek mümkündür.

4. 5. 7. MADENÎ

Vezirköprü - Fazıl Ahmed Paşa Medresesi ve **Kale Camii**'nin kapı, pencere ve dolap nişleri kanatlarında, bazı minberlerin kapı kanatları üzerinde, dekoratif metal plaka ve çivi pulları göze çarpar (Foto.:229,236).

¹⁴⁰⁶ R. ARIK, a.g.e., s. 89.

¹⁴⁰⁷ **Bafra - Ulu Camii**'nin son restorasyonda yenilenen mihrabının orijinalliği şüphelidir.

¹⁴⁰⁸ B. ESKİCİ, **Ankara Mihrapları**, Ankara, 2001, s. 37.

¹⁴⁰⁹ B. ESKİCİ, a.g.e., s. 91.

¹⁴¹⁰ B. ESKİCİ, a.g.e., s. 108.

4. 6. MİMAR VE YAPI SANATKÂRLARI

Başbakanlık Osmanlı Arşivindeki bir belge özetinden¹⁴¹¹ **Samsun - Ulu Camii**'nin mimarının Aristovel adlı bir şahıs olduğu anlaşılmaktadır. **Samsun - Hançerli Camii**'nin inşa kitabesinde "Bafralı şöhreti Şehbazzâde" şeklinde ismi geçen mimar, Samsun yöresindedir. Aristovel'in de Samsunlu olabileceği düşünülebilir.

Çarşamba - Porsuk Köyü Camii'nin ahşap kapı kitabesinde "amele usta Mustafa", **Terme - Pazar Camii Türbesi**'nde ahşap üzerine yazılan tecdid kitabesinde "amele usta Muhammed bin Memiş Arhaveli", **Asarcık – Akyazı Gökgöl Camii**'nde ahşap giriş üstüne yazılan tamir kitabesinde "Hasan Usta", **Terme – Yeni Camii Köyü Cuma Camii**'nde minber üzerine çini mürekkebiyle yazılan "Ta'miri Usta Oflu Ahmed Bin İbrahim", **Veziroköprü – Yukarı Nalbantlı Camii**'nde dış cephedeki kitabede "Amele Mustafa" ifadeleriyle imzaları bulunan şahısların, yapı ustası (mimar) oldukları anlaşılmaktadır. Bunlardan ikincisi ve dördüncüsü Doğu Karadenizlidir. İlkinde memleket ismi geçmiyorsa da, caminin Doğu Karadeniz Bölgesindeki camilere çok yakın duran ahşap süslemeciliği ve mimarisi, bu ustanın da Doğu Karadenizli olabileceği ihtimalini akla getirmektedir. Bilinen mimar ve yapı ustaları, yukarıda saydıklarımızdan ibaret olup, haklarında başka bir bilgi edinmek mümkün olmamıştır.

Havza - Cevizlik Köyü Camii'nin minberi üzerindeki kitabede "amele Ali" şeklinde geçen sanatkârın, minber ustası olabileceğini düşünmekteyiz. Havza - **Sivrikese** ve **Mısmılağaç Köyü** minberinde kitabe bulunmamakla birlikte, gerek yörede üç minberin aynı usta tarafından yapıldığı şeklindeki rivayet, gerekse de minberlerin birbirlerine son derece benzemeleri, diğer minberlerin ustasının da aynı şahıs olabileceğini akla getirmektedir. Kitabede "Ali" ismi geçmesine rağmen, yöredeki rivayetlerde, minberlerin ustası olarak "Yergani" adlı bir Rum ustanın adı geçmektedir.¹⁴¹² **Kavak – Bekdemir Köyü Camii**'nde "Nakkaş Sa'id" şeklinde imzası bulunan şahsın, kalem işi nakışların ustası olduğu anlaşılmaktadır. **Çarşamba - Gökçeli Camii**'nin tavan tahtalarında, kırmızı aşı veya kökboyasıyla kabaca yazılan ve El Usta (Dali ?) şeklinde okunabilecek ifadede geçen şahıs, kalem işi nakışların ustası olabilir.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki bir belge özetinden, **Samsun - Hamîdiye Çeşmesi**'nin kitabe metninin "Turuk-u Meabir Müdürü Fikri Efendi" tarafından kaleme alındığı anlaşılmaktadır. Çeşmenin kitabesinde bu yönde bir kayıt bulunmaz. **Bafra - Ali Bey Çeşmesi**, inşa kitabesinde "Naili", **Nur-i İbrahim Camii** inşa kitabesinde "Sa'id", Havza'daki isimsiz çeşmede "Muharrir Hilmi" (1901-02 tarihli), **Havza - Mısmılağaç Köyü Camii** inşa kitabesinde "Harrare Hilmi" (1908 tarihli),¹⁴¹³ **Samsun - Yalı Camii** inşa kitabesinde "Zikri", **Lâdik - Seyyid Abdullah Ağa Çeşmesi**'nin inşa kitabelerinde "Zihniya" şeklinde adları geçen şahısların, kitabelerin metin yazarları (şairler) oldukları anlaşılmaktadır.

¹⁴¹¹ Belge için katalogda **Samsun - Ulu Camii** bahsine bakılabilir.

¹⁴¹² Yöredeki birbirinden farklı rivayetlere göre; minberlerin ustası olarak "Yergani", **Sivrikese Camii**'nin mimarı olarak, Rum asıllı "Tudor ve Balius"un adı geçmekteyse de, konu bu haliyle izaha muhtaçtır.

¹⁴¹³ Havza'daki isimsiz çeşmede ve bu kitabede, adı geçen şahıs, aynı olmalıdır.

SONUÇ

Anadolu Selçuklu, İlhanlı, Candaroğulları ve Osmanlı yapılarının görüldüğü Samsun bölgesindeki yapıların büyük çoğunluğu, Osmanlı dönemine aittir. Bölgede, Türk döneminde kurulan her devlet, hanedan ve beyliğe ait yapılar bulunmakla birlikte, hemen her yüzyıl ve üslubu yansıtan bol sayıda örneklerle dolu bir yapılanmadan söz etmek güçtür. 19. yüzyılın ortalarından sonra hızla büyüyen ve bu gelişmesini Cumhuriyet devrinde de artırarak sürdüren şehrin, inişli çıkışlı siyasi ve sosyo-ekonomik tarihi, mimarisine de yansımıştır. Kesintisiz ve güçlü bir sosyo-ekonomik yapı ve güçlü idarecilerin desteklediği yönetimlerden çeşitli dönemler mahrum kalan şehirdeki yapılaşma, bu durumdan olumsuz etkilenmiştir. Şehrin Selçuklu ve Beylikler devrinde Sinop, Osmanlı döneminde ise uzun yıllar Amasya ve Tokat gibi komşu şehirlerin gerisinde kaldığı unutulmamalıdır. 19. yüzyılın 2. yarısından sonra hızla büyüyen şehirde, bu dönemden kalma bir hayli yapı bulunmaktadır. Belli bir ölçüde bölgesel birikim ve geleneğin ağırlığının hissedildiği Samsun'daki eserler, Anadolu'da gelişen Türk mimarisinin genel seyri içerisinde mütevazı bir şekilde yerlerini almıştır.

Aynı veya yakın tarihlerde bir bani tarafından yaptırılan geniş kapsamlı bir külliyein görülmediği Samsun'da, tarihi dokunun pek iyi korunmadığı söylenebilir. İlçe merkezleri içinde Vezirköprü, tarihi dokusunu diğerlerine nispetle çok daha iyi koruyabilmiştir. Şehircilik ve mimarlık tarihimiz konusunda, kent ölçeğinde önemli veriler sunabilecek Vezirköprü, il genelinde, nitelikli eserlerin de yoğunlaştığı bir merkezdir.

İl dahilinde günümüze ulaşabilen en eski camiler, ahşap (çantı) camilerdir. Çantı camiler şehrin ve bölgenin karakteristiği olarak karşımıza çıkmaktadır. Şehirde birçok ev, samanlık, seren (serander), ambar ve ahır gibi, diğer yapılarda, da çantı gelenek halen yaşamaktadır. Ahşap yapı geleneğinde, erken tarihli eserler ile geç tarihli eserler arasında, kendi içlerinde benzer mimari ifade, teknik ve bezeme özellikleri görülmektedir. Yine aynı eserlerde, Kavak - Asarcık bölgesi ile Çarşamba - Terme bölgesinde revak, mahfil katı düzeni ve çeşitli mimari elemanlarda, kendi içlerinde bir yakınlık söz konusudur.

Çarşamba - Gökçeli Camii'nin temsil ettiği erken tarihli çantı camilerin, komşu Kastamonu ve Sinop'taki çantı camilerle benzerliği dikkat çekmektedir. Aynı gelenekteki eserler, Batı Karadeniz'de Sakarya, Bolu, İzmit civarında da görülmektedir. Belirtilen bölge ve Kastamonu - Sinop bölgesine nispetle, Samsun'daki eserler, sayıca daha çok, daha büyük ve en önemlisi, daha erkene (13. yy. başları) inmektedir. Bu gruptaki eserlerde kaba bir işçilik, pratik ve fonksiyonel bir tavır ve basit bir bezeme anlayışı ağır basar. **Çarşamba - Porsuk Köyü** ve **Kavak - Bekdemir Köyü Camii'nin** temsil ettiği daha geç tarihli ikinci grup çantı camilerde; Doğu Karadeniz Bölgesindeki camilerle işçilik, mimari ifade ve elemanlar bakımından bir benzerlik dikkat çeker.

Anadolu'da ilk Türk yapılarının hemen ardından, bölgenin fethiyle birlikte yapımı başlayan çantı camilerin, tipolojik sınıflamayla ilgili yayınlarda yer almaları gerektiği kanısındayız. E. H. Ayverdi'nin, Batı Karadeniz Bölgesi'nde Orhan Gazi dönemine kadar indirdiği çantı camilerden daha erkene (1206'ya kadar) giden Samsun çantı camileri, Anadolu'da, hâlihazırda bilinen en eski Türk dönemi ahşap yapıları olmalıdır. Bunların mimari açıdan en yakın benzerleri olarak görünen Kastamonu, Sinop başta olmak üzere Karadeniz bölgesindeki diğer yapıların, tam bir tespiti yapılarak konu hakkında daha sağlıklı bir değerlendirme yapılması gerekmektedir.¹⁴¹⁴

Diğer yapı gruplarında karşımıza çıkan kâgir ve hıms duvarlı yapılar, Anadolu'daki gelenek içerisinde üretilmişlerdir. Tek kubbeli camilerin Anadolu'daki erken örneklerinden biri olan **Havza / Dereköy – Veliyyüddin bin Bereket Şah Camii** ile başlayan tek kubbeli camiler, il sınırları dahilinde yaygındır. Vezirköprü'de bir örneği bulunan tabhaneli camiler için aynı şeyi söyleyemeyiz. Anadolu Selçuklu döneminden, kâgir tonozlarla örtülü “çok payeli ulu camilerden” bir örneğin bulunmadığı şehirde, İlhanlı döneminden kalan 1323 tarihli Samsun – **Kale Camii**'nin, orijinalde, benzer şekilde çok bölüntülü tonoz ve kubbelerle örtülü olabileceği söylenebilir.

Samsun'daki yapılarda, mekân düzeni açısından bir yenilik veya fevkalade bir atılımla karşılaşılmaz. Bu bakımdan başkent veya büyük şehirlerde görülen plânlara benzer örnekler verilmiştir. **Havza - Mustafa Bey İmarek-Zaviyesi**, benzer nitelikteki yapılarda nadiren görülebilecek, biraz farklı bir plân şemasıyla dikkat çeker.

Mimari elemanlarda, camilerde daha bir özen göze çarparsa da, genelde iddiasız elemanlar söz konusudur. Son cemaat yerleri ve minarelerin bir-iki orijinal örneği kalmıştır. Ahşap minberler, mimari elemanlar içerisinde en gösterişli olanlarıdır. Havza'nın **Sivrikese, Cevizlik ve Mısmılağaç Köyleri Camilerinin** minberleri, **Bafra - Çarşı Ulu ve Tayyar Paşa Camii**'nin minber kapıları, zengin ahşap bezemeleriyle üslup belirleyici seçkin örneklerdir. Özellikle Havza'daki üç minber, son derece kaliteli bir işçilik ve zengin kompozisyonlarıyla 19. yüzyılın seçkin minberleri arasında gösterilebilir.

Bezeme yönünden, Samsun yapılarının geneli için, yalın ve iddiasız oldukları söylenebilir. Kalem işi taş, tuğla, alçı bezemenin bölgede çok sınırlı kullanıldığı ve gelenek içinde kaldıkları görülmektedir. Madeni bezeme yok denecek kadar az, sıva üzeri kabartmalar ise **Bafra - Ulu Camii**'nin duvarlarındaki küçük bir iki kompozisyonla sınırlıdır. Çini bezemenin günümüze ulaşabilmiş örneğine rastlanılmamıştır. Kalem işi bezeme, sıva ve ahşap üzerine olmak üzere, iki şekilde uygulanmıştır. Bunlarda, alışıldık stilize bitkisel kompozisyonlar ve yer yer cami merkezli manzara tasvirleri görülür. Kalem işi nakışların geneli için, başkent üslubunu taklit eden taşra uygulamaları yorumu yapılabilir.

¹⁴¹⁴ Doğu Karadeniz Bölgesindeki ahşap camiler hakkında epey yayın bulunurken Ordu, Sinop başta olmak üzere, Orta ve Batı Karadeniz Bölgesindeki ahşap camiler hakkındaki yayınlar, yok denecek kadar azdır.

Asıl önemli bezeme alanı ahşaptır. Yukarıda değindiğimiz gibi minberler, ahşap bezemenin en güzel örneklerini barındırır. Ahşap bezemenin görüldüğü yapılar, camiler olmakla birlikte, birkaç ahşap sanduka ile bazı dolap ve pencere kanatlarıyla, türbe ve medreselerde de bu bezeme türüne rastlanılmaktadır. Ahşap bezemenin yapılarda geniş yüzeylere yayıldığı ve yoğun olarak kullanıldığını söyleyemeyiz. Ancak mevcut örnekler, bölgenin bu konuda belli bir birikim ve geleneğe sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Özellikle **Çarşamba - Porsuk Köyü Camii** “Doğu Karadeniz ahşap üslubuyla” paralelliği görülen önemli bir örnektir. Kompozisyon, işçilik ve üsluptaki yakınlık, Samsun bölgesinin, Doğu Karadeniz bölgesiyle bir ölçüde ilişkisini (Samsun’a göç şeklinde) ortaya koymaktadır. Yapıların birkaçı haricinde mimar ve yapı sanatkârları bilinmemektedir. Bilinen birkaç ismin Doğu Karadenizli oluşu, sözünü ettiğimiz ilişkiye dair ipuçları vermektedir.

Çalışma sahamızın en karakteristik mimari unsuru olarak gördüğümüz ahşap camilerin, vaktiyle, ormanlık alanda kurulan hemen her köyde olmak üzere, epey yaygın olduğu anlaşılmaktadır. 1884’de yeni baştan kâgır olarak inşa edilmeden önce, Samsun – Ulu Camii’nin yerinde ahşap bir cami olduğu, şehrin Ulu Camisini bu yapının temsil ettiği bilinmektedir. Yörenin özgün yapı geleneğinin nadide örneklerinden ahşap camilerin korunması, bölge için olduğu kadar, Türk mimarisi için de hayati bir önem taşımaktadır.

BİBLİYOGRAFYA**ARAŞTIRMALAR (YAYIN VE TEZLER)**

- Abdizâde Hüseyin Hüsameddin, Amasya Tarihi (Sadeleştirenler, A. YILMAZ – M. AKKUŞ), C. 1 (Mukaddime), Ankara, 1986.
- Abdizâde Hüseyin Hüsameddin, Amasya Tarihi, C. III, İstanbul, 1331.
- ACUN, F., “Tarih Boyunca “Pontus”, Milli Mücadelede Giresun Sempozyumu Bildirileri, İstanbul, 1999, s. 19-34.
- ACUN, H. - İBRAHİMOĞLU, M., Kosova - Prizren Fatih Sultan Mehmet Namazgâhı (Kırık Cami) Kazı ve Restorasyon Çalışmaları ile Şehit Başçavuş Hüseyin Kutlu Parkı, Ankara, 2002.
- ACUN, H., “Az Bilinen Saat Kulelerimiz”, İlgi, S. 68, İstanbul, 1992, s. 28-31.
- ACUN, H., “Az Tanınan Anadolu Saat Kuleleri”, Kültür ve Sanat, S. 9, Ankara, 1991, s. 28-31.
- ACUN, H., Anadolu Saat Kuleleri, Ankara, 1994.
- ACUN, H., Manisa’da Türk Devri Yapıları, Ankara, 1999.
- AHUNBAY, Z., “Sultan Ahmed Külliyesi” mad., D.B.İ.A., C. 7, İstanbul, 1994, s. 66-69.
- AKALIN, Ş., “İncir Hanı” mad., T.D.V.İ.A., C. 22, İstanbul, 2000. s. 279-280.
- AKALIN, Ş., “Kervansaray”, mad. T.D.V.İ.A., C. 25, Ankara, 2002, s. 299-302.
- AKDAĞ, M., Celali İsyancıları 1550–1603, Ankara, 1963.
- AKMAYDALI, H., “Mihraplı ve Minberli Namazgâhlarımız”, V.D., S. XXIII, Ankara, 1994, s. 123-143.
- AKTEPE, M., “Abdülhamid I”, mad., T.D.V.İ.A., C. I, İstanbul, 1988, s. 312-216.
- AKTÜRE, S., “ XVII. Yüzyıl Başlarından XIX. Yüzyıl Ortasına Kadarki Dönemde Anadolu Osmanlı Şehirlerinde Şehirselleşmenin Değişme Süreci”, O.D.T.Ü.M.F.D., S.1, Ankara, 1975, s. 101-128.
- ALBAYRAK, H., Fetih’ten Kanuni’ye Trabzon İdari Yapılanma ve Trabzon Valileri (1461 - 1566), Trabzon, 1999.
- ALBAYRAK, H., Trabzon İskender Paşa Külliyesi, Ankara, 1998.
- ALKIM, U. B. – ALKIM, H. – BİLGİ, Ö., İkiztepe I (Birinci ve İkinci Dönem Kazıları 1974-75), Ankara, 1988.
- ALKIM, U. B. – ALKIM, H. - BİLGİ, Ö., İkiztepe II (Üçüncü, Dördüncü, Beşinci, Altıncı, Yedinci Dönem Kazıları 1976-80), Ankara, 2003.
- ALTAYLI, A., Samsun Tarihi, Samsun, 1967.
- ALTINAY, A. R., Köprülüler, İstanbul, 2001.
- ALTINSAPAN, E., “Anadolu’daki Ortaçağ Türk Dönemi Tarikat Yapılarına Genel Bir Bakış”, Anadolu’da Tarikat Yapılarına Bakış (13-15.yy.) Bilecik Orhan Gazi İmaretî Kazı Sonuçları, Eskişehir, 2003, s. 26-57.
- ALTUN, A., “Orta Asya Türk Sanatı ile Anadolu’da Selçuklu ve Beylikler Mimarisi”, Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri, İstanbul, 1988, s. 33-44.
- ALTUN, A., Ortaçağ Türk Mimarisinin Anahatları İçin Bir Özet, İstanbul, 1988.

- Anonim, “Çantı” mad., Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, C.1, İstanbul, 1997, s. 386.
- Anonim, “Namazgâhlar”, D.B.İ.A., C. 6, İstanbul, 1994, s. 43-44.
- Anonim, “Samsun” mad., Yurt Ansiklopedisi, C. IX, İstanbul, 1982–1983, s. 6540-6652.
- Anonim, Danişmendname (Hazırlayan, N. DEMİR), Niksar, 1999.
- Anonim, Geçmişten Günümüze Kültür Değerleriyle Samsun, Samsun (basım yılı belirtilmemiş).
- Anonim, İlçemiz Kavak (Baskı yeri ve tarihi belirtilmemiş).
- Anonim, İlimiz Samsun, İstanbul, 1988.
- Anonim, Samsun Belediyesi Halk Hizmetinde, Ankara, 1977.
- Anonim, Samsun İl Yıllığı 1973.
- Anonim, Samsun Turizm Envanteri 2002 (Basım yeri ve yılı belirtilmemiş).
- Anonim, Tarih Boyunca Samsun ve Samsun Belediyesi, Ankara, 1977.
- Anonim, Tokat İl Yıllığı 1998, Tokat, 1998.
- Anonim, Türkiye’de Vakıf Abideleri ve Eski Eserler, C. I, Ankara, 1983.
- ARIK, R., Batılılaşma Dönemi Anadolu Tasvir Sanatı, Ankara, 1988.
- ARSEVEN, C. E., “Çantı” mad., Sanat Ansiklopedisi, C. 1, İstanbul, 1983, s. 368.
- ARSEVEN, C. E., “İmaret” mad., Sanat Ansiklopedisi, C. II, İstanbul, 1983, s. 774-775.
- ARSEVEN, C. E., Türk Sanatı Tarihi, C. 1, İstanbul (baskı yılı verilmemiş).
- ARSEVEN, C. E., Türk Sanatı, İstanbul, 1970.
- ARU, K. A., Türk Hamamları Etüdü, İstanbul, 1949.
- Arriani Periplus Ponti Euxini, Arrianus’un Karadeniz Seyahati (Hellence Aslından Çeviren ve Yorumlayan, M. Arslan), İstanbul, 2005.
- ASLANAPA, O., Osmanlı Devri Mimarisi, İstanbul, 1986.
- ASLANAPA, O., Türk Sanatı I-II, Ankara, 1990.
- Aşık Paşazâde, Osmanoğulları’nın Tarihi (Hazırlayanlar: K. YAVUZ - M. A. Y. SARAÇ), İstanbul, 2003.
- ATASOY, S., Amisos, Karadeniz Kıyısında Antik Bir Kent, Samsun, 1997.
- AYDIN, M., “Samsun” mad., Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, C. III, İstanbul, 1997, s. 1605-1606.
- AYTAÇ, İ., “Selçuklu Kervansarayları,” Türkler, C. 7, Ankara, 2002, s. 854-864.
- AYTEKİN, O., Ortaçağdan Osmanlı Dönemi sonuna Kadar Artvin’deki Mimari Eserler, Ankara, 1999.
- AYVERDİ, E. H. – YÜKSEL İ. A., İlk 250 Senenin Osmanlı Mimarisi, İstanbul, 1976.
- AYVERDİ, E. H., Osmanlı Mi’mârîsinin İlk Devri, Ertuğrul Osman Orhan Gaziler Hüdavendigâr ve Yıldırım Bâyezîd 630-805 (1230-1402) I, İstanbul, 1989.
- AYVERDİ, E. H., Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri II, İstanbul, 1989.
- Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadi, Bezm u Rezm (Çeviren, M. ÖZTÜRK), Ankara, 1990.
- BAKIR, B., Mimaride Rönesans ve Barok, Osmanlı Başkenti İstanbul’da Etkileri, Ankara, 2003.

- BALKAN, K., “Ani’de İki Selçuklu Hamamı”, *Anatolia (Anadolu)*, S. 2, İstanbul, 1970, s. 39-57.
- BARKAN, Ö. L., “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I: İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler” V.D., S. II, Ankara, 1942, s. 279-386.
- BASKIN, R., *Şu Samsun’un Evleri*, Samsun, 1998.
- BAYKARA, T., *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I, Anadolu’nun İdarî Teşkilatı*, Ankara, 1988.
- BAYKARA, T., *I. Gıyaseddin Keyhüsrev (1164-1211)*, Ankara, 1997.
- BAYRAK, M. O., *İstanbul’da Gömülü Meşhur Adamlar (1453-1978)*, İstanbul, 1979.
- BAYRAM, F., “Amasya İli Gümüşhacıköy İlçesi ve Gümüş Nahiyesinden Üç Hamam” T.A.E.D., S. 1, Ankara, 2000, s. 87-93.
- BAYRAM, S., “Amasya-Taşova-Alparslan Beldesi Seyyid Nureddin Alparslan er-Rufâî’nin 655 H/1257 M. Tarihli Arapça Vakfiyesi Tercümesi ile 996 H/1588M. Tarihli Seyyid Fettah Velî Silsile-Nâmesi” V. D., S. XXIII, Ankara, 1994, s. 31-73.
- BAYRAM, S., “Samsun-Lâdik ve Seyyid Ahmed-i Kebir Hazretleri”, O.M.Ü.E. F.D., S. 5, Samsun, 1990, s. 11-19.
- BAYSUN, M. C., “Abdülhamid I”, mad., *İslam Ansiklopedisi*, C. I, İstanbul, 1979, s. 73-76.
- BEKTAŞ, C., *Selçuklu Kervansarayları, Korunmaları Kullanılmaları Üzerine Bir Öneri*, İstanbul, 1999.
- BERZEG, K., “Osmanlının Son Döneminde Ekonomik Gelişme ve Samsun Örneği”, *Toplumsal Tarih*, C. 2, S. 12, Ankara, 1994, s. 38-39.
- BEŞİRLİ, M., “XIX. Yüzyılın Başlarında Karadeniz bölgesi ve Âyan- Devlet Perspektifinden Trabzon Valisi Hazinedârzade Süleyman Paşa,” *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyum Bildirileri*, C. 1, Trabzon, 2001, s. 327-343.
- BIJISKYAN, P. M., *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası*, İstanbul, 1968.
- BİLGİ, Ö. –ATASOY, S. –DÖNMEZ, S. –SUMMERER, L., “Samsun (Amisos) Bölgesinin Kültürel Gelişimi Projesi İle İlgili Yüzey Araştırması -2000”, *19. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C.1, Ankara, 2001, s. 279-296.
- BİLGİN, M., “Giresun Bölgesinde Türkmen Beylikleri ve İskân Hareketleri”, *Giresun Tarihi Sempozyumu Bildiriler*, İstanbul, 1997, s. 77-109.
- BİRİŞİK, A., “Sırrî-i Giridî (Sırrı paşa)” mad., *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, C. II, s. 531-532.).
- BLAŞKOVİÇ, J., “Sadrazam Köprülüzade (Fazıl) Ahmed Paşa’nın Ersekujvar Bölgesindeki Vakıfları 1664-66”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 9, İstanbul, 1978, s. 293-342.
- BLUMENTHAL, M., “Lâdik Deprem Hattı (Samsun İli) Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü Mecmuası, S. 1/33, İstanbul, 1945, s. 153-162.
- BORAN, A., *Anadolu’daki İç Kale Cami ve Mescitleri*, Ankara, 2001.
- BOSTAN, M. H., *Anadolu’da Çepni İskânı, Türkler*, C. 6, Ankara, 2002, s. 299-311.
- BOSTAN, M.H., “XV. ve XVI. Yüzyıllarda Karadeniz Sahil Sancaklarında Türkmenler,” *Anadolu’da ve Rumeli’de Yörükler ve Türkmenler Sempozyumu Bildirileri*, Tarsus, 2000, s. 51-69.

- BREYER, A., "Greeks and Türkmens: The pantic Exception", *Dumbarton Oaks Papers*, tıpkıbasım: *The Empire of Trebizond and the Pontos*, Veriorum Reprints, London, 1980, s. 115-151.
- BRYER, B. - WINFIELD, D., *The Byzantine Monuments and Topography of The Pontos*, C. I, *Dumbarton Oaks Studies*, Washington D.C., 1985.
- CAHEN, C., *Osmanlılardan Önce Anadolu* (Çeviri, E. ÜYEPAZARCI), İstanbul, 2000.
- CAN, Y., "İlk İslam Şehirlerinin İki Önemli Unsuru: Cuma Mescidi –Dâru'l-İmara İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme", *O.M.Ü.E.F.D.*, S. 8, Samsun, 1993, s. 123-140.
- CAN, Y., "Kastamonu ve Sinop Yöresinde Bulunan Ahşap Camiler", *O.M.Ü.İ.F.D.*, S. 15, Samsun, 2003, s. 117-134.
- CAN, Y., *Samsun Yöresinde Bulunan Ahşap Camiler*, Samsun, 1988.
- CANTAY, G., "Türk Mimarisinde Kervansaraylar", *Türkler*, C. 6, Ankara, 2002, s.76-86.
- CANTAY, T., "Osmanlı Devletinin Kuruluşundan İstanbul'un Fethine Kadar Osmanlı Sanatı", *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, C. 1, İstanbul, 1988, s. 53-68.
- CEMBELOĞLU, S. - CEMBELOĞLU, M., *İlimiz ve Bölgemiz Samsun Kitabı*, Ankara, 1981.
- CEMBELOĞLU, S. - CEMBELOĞLU, M., *Samsun İli Yakın Çevre İncelemeleri*, Ankara, 1972.
- CEBİROĞLU, S. vd., *Cumhuriyete Doğru Atatürk ve Havza*, Ankara, 1998.
- CERASI, M. M., *Osmanlı Kenti, Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi*, İstanbul, 1999.
- CEVHER, Z., *1986 Vezirköprü Albümü, Vezirköprü*, 1986.
- CEZAR, M., "Türk Tarihinde Kervan Saray", VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, C. II, Ankara, 1981, s. 931-940.
- CEZAR, M., *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İstanbul, 1977.
- CEZAR, M., *Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi*, İstanbul, 1985.
- ÇABUK, V., *Köprülüler*, İstanbul, 1988.
- ÇADIRCI, M., "19. YY. 2. Yarısında Karadeniz Kentleri (Trabzon ve Samsun)," II. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (Uluslararası I), Samsun, 1990, s. 15-23.
- ÇAĞLAYAN, K. T., "Mustafa Kemal Paşa'nın Havza Günleri", 19 Mayıs ve Milli Mücadelede Samsun Sempozyumu Bildirileri, Samsun, 2000, s. 41-51.
- ÇAKAN, H., *Samsun'da Osmanlı Dönemi Mimari Yapıları, Yayınlanmamış Lisans Tezi, Atatürk Ü., F.E.F., Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü, Erzurum*, 1985.
- ÇAKAN, İ., *Karadeniz Bölgesi*, Ankara, 1994.
- ÇAKMAK, C., *Tire Hamamları*, Ankara, 2002.
- ÇAKMAK, Ş., *Erken Dönem Osmanlı Mimarisinde Taçkapılar (1300 – 1500)*, Ankara, 2001.
- ÇAL, H., "Zile Hamamları", T. E. D., S. XVIII, Ankara, 1988, s. 103-124.
- ÇAL, H., *Niğde Şehrindeki Ahşap Tavanlı Camiler ve Mescitler*, Ankara, 2000.
- ÇAL, H., *Tokat Evleri*, Ankara, 1988.
- ÇAM, N., "Arasta" mad., T.D.V.İ.A., C. 3, İstanbul, 1991, s. 335-336.

- ÇAM, N., “İslam’da Bazı Fikhî Meselelerin ve Mezheplerin Türk Cami Mimarisine Tesiri”, V.D., S. XXI, s. 375-394.
- ÇEBİ, S., Ordu Şehri Hakkında Derlemeler ve Hatıralar, İstanbul, 2000.
- ÇELİK, A. , “Çepnilerin Anadolu’nun Türkleştirilmesindeki Yeri ve Önemi”, Türkler, C. 6, Ankara, 2002, s. 312-323.
- ÇERKEZ, M., “Merzifon Taş Han” Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Uluslararası Sempozyumu, Ankara, 2001, s. 415-449.
- ÇİFTÇİ, F., Kastamonu Camileri-Türebeleri ve Diğer Tarihi Eserler, Ankara, 2000.
- ÇOBANOĞLU, A. V., “Çinili Külliyesi” mad., D.B.İ.A., C. 2, İstanbul, 1994, s. 519-522.
- ÇOBANOĞLU, A. V., “Köprülü Külliyesi” mad., D.B.İ.A., C. 5, İstanbul, 1994, s. 89-90.
- ÇULPAN, C., Türk Taş Köprüleri Ortaçağdan Osmanlı Devri Sonuna Kadar, Ankara, 1975.
- DANIŞMAN, H. G., “Emirza Bey Türbesi”, Anadolu Araştırmaları, S. X, İstanbul, 1986, s.543-546.
- DANIŞMAN, H. H. G., “Samsun Yöresi Ahşap Mimarisinin Gelenekselliği, Bafra İkiztepe Arkeolojik Verilerin Işığında Çarşamba, Gökçeli Camii’nin İncelenmesi”, IX. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, C. 1, Ankara, 1986, s. 135-144.
- DANIŞMEND, İ. H., İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, C. 1, 3, 5, İstanbul, 1947, 1972, 1971.
- DARKOT, B., “Lâdik” mad., İ.A., C.VII, İstanbul, 1970, s. 1-2.
- DARKOT, B., “Samsun” mad., İ.A., C. X, İstanbul, 1980, s. 172-178.
- DARKOT, B., “Vezirköprü” mad., İ.A., C.XIII, İstanbul, 1988, s. 314-315.
- DAŞ, E., “Afyon Taş Han”, Uluslararası Sanat Tarihi Sempozyumu, Prof. Dr. Gönül ÖNEY’e Armağan, İzmir, 2002, s. 205-211.
- DEMİR, N., “Karadeniz’in Kuzeyinde Peçenekler”, Türkler, C. 2, Ankara, 2002, s. 709-13.
- DEMİR, S., Amasra’da Osmanlı Dönemi Eserleri, Atatürk Ü., F.E.F., Sanat Tarihi Bölümü, Yayınlanmamış Lisans Tezi, Erzurum, 2003.
- DENİZLİ, H., Sivas Tarihi ve Anıtları, Sivas (basım yılı belirtilmemiş).
- DENKTAŞ, M., Karaman Çeşmeleri, Kayseri, 2000.
- DENY, J., “Valide Sultan” mad., İ.A., C.XIII, İstanbul, 1986, s. 178-187.
- DEVELLİOĞLU, F., Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat (Yayına Hazırlayan, A. S. GÜNEYÇAL), Ankara, 1999.
- DIEZ, E. –ASLANAPA, O., Türk Sanatı, İstanbul, 1955.
- DİLAVER, S., “Anadolu’daki Tek Kubbeli Selçuklu Mescitlerinin Mimarlık Tarihi Yönünden Önemi”, Sanat Tarihi Yıllığı, S. IV, İstanbul, 1971, s. 17-28.
- DİLCİMEN, K., “Canik Beyleri Tacettin ve Oğulları,” 19 Mayıs Samsun Halkevi Dergisi, C. 4, S. 42, 1939, s. 13-16.
- DİLCİMEN, K., Canik Beyleri, Samsun, 1940.
- DİLCİMEN, K., “Samsun’da İlhanlılar Devrinden Kalma Bir Yazıt”, 19 Mayıs Samsun Halkevi Dergisi, C.5, S. 55, 1941, s. 11-15.
- DİLCİMEN, K., Samsun Tarihinde Önemli Olaylar, Samsun, 1947.

- DOĞAN, A. I., Osmanlı Mimarisinde Tarikat Yapıları Tekkeler Zaviyeler ve Benzer Nitelikteki Fütüvvet Yapıları, İstanbul, 1977.
- DOĞAN, M. S., İslam Medeniyeti ve Konya Suları, Konya 2004.
- DOĞAN, N. Ş., “Eski Uluborlu’daki Hamam ve Çeşmeler”, V.D., S. 28, Ankara, 2004, s. 267-82.
- DOĞANAY, R., “Milli Mücadelede Samsun’un Önemi ve Samsun Bombardımanı” Prof. Dr. Bayram Kodaman’a Armağan, Samsun, 1993, s. 45-59.
- DÖNMEZ, Ş., “Sinop-Samsun-Amasya İlleri Yüzey Araştırması, 1997”, 16. Araştırma Sonuçları Toplantısı, C. 2, Ankara, 1999, s. 513-536.
- DUKAS, Bizans Tarihi (tercüme, V. L. MİRMİROĞLU), İstanbul, 1956.
- DURAN, B., “Karadeniz Bölgesinin 1870–1914 Arasında Tarımsal Gelişmesi” II. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (Uluslar arası I), Samsun, 1990, s. 58-67.
- DURMUŞ, A., Giresun ve İlçelerindeki Türk Dönemi Mimari Eserleri, Y.Y.Ü.S.B.E., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, 2000.
- DURUKAN A., “Niçin Kervansaray”, Vakıf ve Kültür, C. 1, S. 1, Ankara, 1998, s. 29-35.
- DÜNDAR A., Kilis’teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri, Ankara, 1999.
- EGEMEN, A., İstanbul’un Çeşme ve Sebilleri, İstanbul, 1993.
- ERAT, B., “Anadolu’da Türk Hamam Mimarisini”, Osmanlı, C. 10, Ankara, 1999, s. 392-399.
- ERAVŞAR, O., Tokat Tarihi Su Yapıları (Hamamlar) (Baskı yeri ve yılı belirtilmemiş).
- ERDEM, İ., “Doğu Anadolu Türk Devletleri”, Türkler, C. 6, Ankara, 2002, s. 383-424.
- ERDEMİR, Y., “Nakışlı Ahşap Camilerimizden Bir Örnek Erbaa-Fidiköy Ömerpaşa Camii”, İlim ve Sanat, S. 12, İstanbul, 1987, s. 29-33.
- ERDEMİR, Y., “Nakışlı Ahşap Camilerimizin Klasik Dönemdeki Zengin Bir Temsilcisi: Doğanhisar Ulu Camii”, VI. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı Sonuçları ve Sanat Tarihi Sempozyumu Bildirileri, Kayseri, 2002, s. 381-396.
- ERDMANN, K., Das Anatolische Karavansaray Des 13. Jahrhunderts, C. I-II, Berlin, 1961.
- ERSOY, B., “Osmanlı Şehir İçi Hanları Plân Tasarımı ile Cephe ve Malzeme Özellikleri”, Sanat Tarihi Dergisi, S.VII, İzmir, 1994, s. 75-97.
- ERSOY, B., İzmir Hanları, Ankara, 1991.
- ERSOY, B., “İşlevleri Yönünden Osmanlı Şehir-İçi Hanları”, Kültür ve Sanat, S. 26, Ankara, 1995, s. 17-20.
- ERTUĞRUL, S., “Cinci Hanı” mad., T.D.V.İ.A., C. 8, İstanbul, 1993, s. 15-16.
- ESKİCİ, B., Ankara Mihrapları, Ankara 2001.
- Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zıllî, Evliya Çelebi Seyehatnamesi (Hazırlayanlar, Z. KURŞUN – S. A. KAHRAMAN – Y. DAĞLI), İkinci Kitap, İstanbul, 1999.
- EYİCE, S., “Hamam” mad., “Tarih ve Mimari” Bölümü, T.D.V.İ.A., C. 15, İstanbul, 1997, s. 402-430.
- EYİCE, S., “Ahmed III Çeşmesi” mad., T.D.V.İ.A. C. 2, İstanbul, 1989, s. 39-39.
- EYİCE, S., “Bedesten” mad., T.D.V.İ.A., C. 5, İstanbul, 1992, s. 302-311.
- EYİCE, S., “Cami” mad., “Mimari Tarihi” bölümü, T.D.V.İ.A., C. 7, İstanbul, 1993, s. 56-90.

- EYİCE, S., “Çatal Çeşmeler” mad., T.D.V.İ.A., C. 8, İstanbul, 1993, s. 232-234.
- EYİCE, S., “Çeşme” mad., T.D.V.İ.A., C. 8, İstanbul, 1993, s. 277-287.
- EYİCE, S., “Çoban Köprüsü” mad., T.D.V.İ.A., C. 8, İstanbul, 1993, s. 350-351.
- EYİCE, S., “İsmail Bey Hamamı” mad., T.D.V.İ.A., C. 23, İstanbul, 2001, s. 86-87.
- EYİCE, S., “İznik’te Büyük Hamam ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme”, Tarih Dergisi, C. XI, S. XV, İstanbul, 1960, s. 99-120.
- EYİCE, S., İlk Osmanlı Devrinin Dini-İçtimai Bir Müessesesi Zaviyeler ve Zaviyeli-Camiler”, İ.Ü.İ.F.M., C.XXIII, S. 1-2, İstanbul, 1963, s. 1-80.
- EYÜPGİLLER, K. K., Bir Kent Tarihi Kastamonu, İstanbul, 1999.
- FAROQHI, S., Osmanlılarda Kentler ve Kentliler (Çeviri, N. KALAYCIOĞLU), İstanbul, 2000.
- FREELY, J., Türkiye Uygurluklar Rehberi 2, İstanbul, 2004.
- GABASHVILI, M., “İlhanlı Devletinin Uluslararası Ticaret Politikası ve Halefi Olan Türk Olan Devletler”. Türkler, C. 8, Ankara, 2002, s. 386-393.
- GABRIEL, A., Monuments Turcs D’anatolie Amasya-Tokat-Sivas, Paris, 1934.
- GOLOĞLU, M., Trabzon Tarihi Fetihden Kurtuluşa Kadar (Yayına Hazırlayan, V. USTA), Trabzon, 2000.
- GÖDE, K., “Eretnağulları” mad., T.D.V.İ.A., C. 11, İstanbul, 1995, s. 295-296.
- GÖDE, K., Eretnalılar (1327-1381), Ankara, 1994.
- GÖKBİLGİN, M. T., “Köprülüler” mad., İ. A., C. VI, İstanbul, 1967, s. 892-908.
- GÖKBİLGİN, M. T., “XV. ve XV. Asırlarda Eyalet-i Rum”, V.D., S. 6, Ankara, 1965, s. 51-61.
- GÖKÇEN, R. – YALÇIN, O., Samsun ve Karadeniz Bölgesi, İstanbul, 1986.
- GÖKOĞLU, A., Paphlagonia: Paflagonya Kastamonu Sinop Çankırı Safranbolu Bolu Gerede Mudurnu İskilip Bafra Alaçam ve Civarı Gayri Menkul Eski Eserleri ve Arkeolojisi, Kastamonu, 1952.
- GRISWOLD, W. J., Anadolu’da Büyük İsyân 1591-1611 (Çeviri, Ü TANSEL), İstanbul, 2000.
- GÜÇLÜAY, S., “Anadolu Selçuklu Devletinin Ticaret Politikası”, Türk Mimarisinde Kervansaraylar”, Türkler, C. 7, Ankara, 2002, s. 365-374.
- GÜL, M. - BALCIOĞLU, M., “Anadolu Selçuklularında Denizcilik Faaliyetleri, Ö.M.Ü.E.F.D., S. 5, Samsun, 19990, s. 57-64.
- GÜLSEVİL, İ., “Samsun” T.T.O.K.B., C. 25, S. 304, İstanbul, 1970, s. 14.
- GÜNALTAY, Ş., Yakın Şark IV, II. Bölüm, Romalılar Zamanında Kapadokya Pont ve Artaksiad Krallıkları, Ankara, 1987.
- GÜNDOĞDU, H., “Geçmişten Günümüze Erzurum ve Çevresindeki Tarihi Kalıntılar”, Şehri Mübarek Erzurum, Ankara, 1989, s. 137-240.
- GÜNDOĞDU, H., “Erzurum ve Çevresinden Bazı Köprüler II Çobandede Köprüsü”, Atatürk Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, S. 2, Erzurum, 1996, s. 43-67.
- GÜNDÜZ, T., “Oğuzlar/Türkmenler”, Türkler, C. 2, Ankara, 2002, s. 263-76.
- GÜNEŞ, H., Altın Yaprak Memleketi Bafra, Bafra (baskı yılı belirtilmemiş).

- GÜRAN, C., Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları Mimarisi, Ankara, 1978.
- GÜRBÜZ, A., “Merzifonlu Kara Mustafa Paşa’nın Merzifon Vakıfları”, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Uluslararası Sempozyumu, Ankara, 2001, s. 319-329.
- GÜRBÜZ, S., Bafra’nın Camii ve Türbeleri, A.Ü.D.T.C.F., Sanat Tarihi A.B.D., Basılmamış Lisans Tezi, Ankara, 1985.
- Hafız Hüseyin Ayyansarâyî, Mecmuâ-i Tevârih (Hazırlayanlar: F. Ç. DERİN - V. ÇABUK) İstanbul, 1985.
- Hâfız Hüseyin Ayyansarayî, Vefeyât-ı Selâtin ve Meşâhir-i Rical, (hazırlayan, F. DERİN), İstanbul, 1978.
- HALAÇOĞLU, Y., “Anadolu” mad., “İdari Ekonomik ve Kültürel Hayat” bölümü, “Ulaşım ve Yol Sistemi” başlığı, T.D.V.İ.A., C. 3, İstanbul, 1991, s. 127-128.
- HARTMANN, R., ”Buk’a” mad., İ. A., C. 2, İstanbul, 1961, s. 780-781.
- HASOL, D., Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü, İstanbul, 1990.
- Hoca Saadettin Efendi, Tacü’t- Tevârih, C. II, (Yayınlayan, İ. PARMAKSIZOĞLU), Ankara, 1992.
- İŞİK, A., Antik Kaynaklarda Karadeniz Bölgesi, Ankara, 2001.
- İŞİK, A., “Karadeniz Bölgesine Gelen Seyyah ve Araştırmacılar”, Doç. Dr. Mahmut Pehlivan Armağanı, Sakarya, 2000, s. 362-377.
- İLGÜREL, M., “Köprülü Mehmed Paşa” mad., T.D.İ.A., C. 26, İstanbul, 2000, s. 258-65.
- İLGÜREL, M., “Celali İsyanları,” T.D.V.İ.A., C. 7, İstanbul 1993, s. 252-257.
- İLTER, F., Bir Anadolu Kenti İskilip, Ankara, 1992.
- İLTER, F., “Sivrihisar Yöresi Araştırmaları,” Anadolu (Anatolia), XIX, 1975-76, Ankara, 1980, s. 13-55.
- İLTER, İ., Tarihi Türk Hanları, Ankara, 1969.
- İNAN, K., “Bedestenlerin Türk Ticari Mimarisindeki Yeri ve Trabzon Bedesteni”, O.T.A.M., S. 7, Ankara, 1996, s. 119-133.
- İNAN, K., “Giresun ve Havalisinde Türkmenler (XIII. ve XV. Yüzyıllar), Giresun Tarihi Sempozyumu Bildiriler, İstanbul, 1997, s. 59-75.
- İPEK, N., “Canik Sancağı’nın Nüfusuna Dair Bir Değerlendirme,” O.M.Ü.E.F.D., S. 10, Samsun, 1997, s. 145-160.
- İPEK, N., Mübadele ve Samsun, Ankara, 2000.
- İPŞİRLİ, M., “Buk’a” mad., T.D.V.İ.A., C. 6, İstanbul, 1992, s. 386-387.
- İPŞİRLİ, M., “Anadolu” mad., “İdari Ekonomik ve Kültürel Hayat” bölümü, “Ulaşım ve yol Sistemi” başlığı, T.D.V.İ.A., C. 3, İstanbul, 1991, s. 123-124.
- İREN, M., “Trabzon Çaykara Dernek Pazarı Güney Kondu Mahallesi Rölöve ve Restorasyon Dergisi, S. 5, Ankara, 1983, s. 165-174.
- KAFALI, M., Anadolu’nun Fethi ve Türkleşmesi”, Türkler, C. 6, Ankara, 2002, s. 177-193.
- KAHRIMAN, Ö., Trabzon’da Türk Devri Mimari Eserleri, A.Ü.S.B.E., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2003.
- KARAGÖZ, R., Canikli Ali Paşa, Ankara, 2003.

- KARAKURUM, M., "Beşeri Coğrafya Bakımından Samsun," 19 Mayıs Samsun Halkevi Dergisi, C. 7, S. 66, 1944, s. 23-26.
- KARAMAĞARALI, B., "Anadolu'da XII. Asırdaki Tarikat ve Tekke Sanatı Hakkında", A.Ü.İ.F.D., S. 21, Ankara, 1976, s. 247-276.
- KARAMAĞARALI, H., "Sahip Ata Camii'nin Restitüsyonu Hakkında Bir Deneme", Rölöve ve Restitüsyon Dergisi, S. III, Ankara, 1982, s. 49-52.
- KARPUZ, H., "Rize Çayeli Ormancık Köyü Camii", Prof. Dr. Yılmaz ÖNGE Armağanı, Konya, 1993, s. 253-262.
- KARPUZ, H., "Trabzon'un Çaykara İlçesi Köylerinde Bulunan Bazı Camiler", V. D., S.XXI, İstanbul, 1990, s. 281-298.
- KARPUZ, H., Rize, Ankara, 1992.
- KARPUZ, H., Trabzon, Ankara, 1990.
- Kâtip Çelebi, Cihannüma, İstanbul, 1145.
- KAYIKÇI, A., Samsun'da Kültür-Sanat, C.1, Samsun, 1998.
- KAYIKÇI, A., Mahalleden Bölgeye Samsun, Samsun, 2000.
- KESKİN, M., "Selçuklular Zamanında Doğu Karadeniz'e Yönelik Türkmen Akınları ve Muhacereti", Giresun Tarihi Sempozyumu Bildiriler, İstanbul, 1997, s. 51-57.
- KIZILTAN, A., Anadolu Beyliklerinde Cami ve Mescitler (XIV. Yüzyıl Sonuna Kadar), İstanbul, 1958.
- KIZILTAN, Z., "Samsun Bölgesi Yüzey Araştırmaları 1971-1977", T. T. K. Belleten, C. LVI, S. 215, 1992, s. 213-242.
- KOCA, S., "Türkiye Selçuklu Sultanlarının İzledikleri Ekonomik Politikalar," Türkler, C. 7, Ankara, 2002, s. 344-353.
- KOÇ, H., "Köprülü Kütüphanesi" mad., D.B.İ.A., C. 5, İstanbul, 1994, s. 90-91.
- KODAMAN, B., "XVIII. Yüzyıl Sonunda Samsun Gümrüğü" II. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (Uluslararası I), Samsun, 1990, s. 92-97.
- KOPUZ, K., Geçmişten Günümüze Bafra 2002, Samsun, 2002.
- KÖPRÜLÜ, O., "Kandiye'de Köprülüler'e Ait Kitabeler", İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan, Ankara, 1988, s. 487-494.
- KÖSE, O., "Rusların Samsun'u Bombardımanı (1915)", O.M.Ü.E.F.D., S. 11, Samsun, 1999, s. 139-156.
- KÖŞKLÜ, Z., 17. ve 18. Yüzyıl Osmanlı Medreselerinin Tipolojisi, C. 1, Atatürk Ü., S.B.E., Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1999.
- KUBAN, D., "Mihrimah Sultan Külliyesi" mad., D.B.İ.A., C. 5, İstanbul, 1994, s. 454-456.
- KUBAN, D., vd., Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı, İstanbul, 2002.
- KUBAN, D., Çağlar Boyunca Türkiye Sanatının Ana Hatları, (Hazırlayan, S. KANGAL), İstanbul, 2004.
- KUNIHOLM, P. I., "A 1503 - Year Chronology For The Bronze And Iron Ages: 1990-1991 Progress Report of The Aegean Dendrochronology Project", VII. Arkeometri Sonuçları Toplantısı, Ankara, 1992, s. 121-130.

- KUNIHOLM, P. I., "Aegean Dendrochronology Project: 1993-1994", XI. Arkeometri Sonuçları Toplantısı, Ankara, 1996, s. 181-187.
- KURAN, A., "Anadolu'da Ahşap Sütunlu Selçuklu Mimarisi", Malazgirt Armağanı, Ankara, 1993, s. 179-186.
- KURAN, A., İlk Devir Osmanlı Mimarisinde Cami, Ankara, 1964.
- KURAN, E., "Cumhuriyet Döneminde Samsun'un Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Gelişmesi", O.M.Ü.E.F.D., S. 7, Samsun, 1992, s. 121-125.
- KURT, Y., Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadime Arşivi Vakf-ı Cedîd Tasnifi Katalog Çalışması", Uluslar Arası Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi Bildirileri, Konya, 2000, s. 455-75.
- KÜÇÜK, C., "Abdülhamid II" mad., T.D.V.İ.A., C. 1, İstanbul, 1988, s. 216-224.
- KÜÇÜK, C., "Abdülaziz" mad., T.D.V.İ.A., C. 1, İstanbul, 1988, s. 179-185.
- Mehmed Neşri, Kitâb-ı Cihannümâ C. II, (Yayınlayan, M. A. KÖYMEN - F. R. UNAT), Ankara, 1957.
- Mehmed Süreyya, Sicill-i Osmanî, Osmanlı Ünlüleri, C. 1, 4, 5, 6, İstanbul, 1996.
- MEMİŞ, E., "M.Ö. 2. Binyılda Hitit-Gaşka Münasebetleri" İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (Uluslararası I), Samsun, 1990, s. 103-110.
- MERÇİL, E., "Anadolu Beylikleri" mad., "Tarih" bölümü, T.D.V.İ.A., C. 3, İstanbul, 1991, s. 138-139.
- MERT, Ö., "Canikli Hacı Ali Paşa Ailesi", T.D.V.İ.A., C. 7, İstanbul, 1993, s. 151-154.
- MOLTKE, H. V., Türkiye Mektupları (Tercüme, H. ÖRS), İstanbul, 1969.
- MORDTMANN, J. H., "Derebeyler" mad., İ. A., C. III, İstanbul, 1993, s. 540.
- Mustafa Nuri Paşa, Netayicü'l- Vukuat, C. I - II (sadeleştiren ve açıklamaları ekleyen, N. ÇAĞATAY), Ankara, 1992.
- NAYIR, Z., Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmet Külliyesi ve Sonrası (1609-1690), İstanbul, 1975.
- NEFES, E., Samsun Yöresindeki Tarihi Mezar Taşları, O.M.Ü.S.B.E., Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun, 2002.
- NEMLİOĞLU, C., "Göçeli (Gökçeli) Camii" I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildirileri, C. II, Konya, 2001, s. 117-136.
- Neşrî, Kitab-ı Cihanüma (Yayınlayan: M. A. KÖYMEN – F. R. UNAT), C. 2, Ankara, 1957.
- NUMAN, İ., Anadolu'nun Fethinden İstanbul'un Fethine Kadar Türk Tekke ve Zaviye Mimarisi Hakkında Bir Araştırma, A.Ü.İ.F., Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1982.
- OCAK, A. Y., "Zaviyeler", V.D., S. XII, Ankara, 1978, s. 247-270.
- OĞUZ, M., "Taceddinoğulları", A.Ü.D.T.C.F.D., S. IV, Ankara, 1948, s. 469-487.
- ONGUNSU, A. H., "Abdülhamid II" mad., İ. A., C. I, İstanbul, 1993, s. 76-80.
- ORAL, M. Z., "Durağan ve Bafra'da İki Türbe", T.T K. Belleten, C. XX, S. 79, Ankara, 1956, s. 385-410.
- ORHUN, Ö., Samsun Tarih Coğrafya Ekonomi, Samsun, 1949.
- ÖDEKAN, A., "Arasta" mad., Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, C. 1, İstanbul, 1997, s. 123.

- ÖDEKAN, A., “Çeşmeler” mad., D.B.İ.A., C. 2, İstanbul, 1994, s. 488-491.
- ÖDEKAN, A., “İmaret” mad., Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, C. 2, İstanbul, 1997, s. 843.
- ÖDEKAN, A., “Namazgâh” mad., Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, C. 2, İstanbul, 1997, s. 1334.
- ÖNEY, G., Beylikler Devri Sanatı XIV-XV. Yüzyıl (1300-1453), Ankara, 1989.
- ÖNGE, Y., Anadolu’da XII-XIII. Yüzyıl Türk Hamamları, Ankara, 1995.
- ÖNGE, Y., Türk Mimarisinde Selçuklu ve Osmanlı Döneminde Su Yapıları, Ankara, 1997.
- ÖNKAL, H., Anadolu Selçuklu Türbeleri, Ankara, 1996.
- ÖZ, M., “Tahrir Defterlerine Göre Canik Sancağında Nüfus (1455-1643)”, O.M.Ü.E.F.D., S. 6, Samsun, 1991, s. 173-205.
- ÖZ, M., “Tahrir Defterlerine Göre Vezirköprü Yöresinde Mâlikâne- Divânî Sistemi,” V.D., S. 23, Ankara, 1994, s. 229-241.
- ÖZ, M., XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı, Ankara, 1999.
- ÖZAYDIN, A., “Kadı Burhâneddin” mad., “Kadı Burhâneddin Devleti” bölümü, T.D.V.İ.A., C. 24, İstanbul, 2001, s. 76-77.
- ÖZBAL, H. – ANDRIAENS, A. – EARL, B. – GEDİK, B., “Samsun-Amasya-Tokat İlleri Yüzey Araştırması”, 15. Arkeometri Sonuçları Toplantısı, Ankara, 2000, s. 47-54.
- ÖZCAN, A., “Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa” mad., T.D.V.İ.A., C. 26, İstanbul, 2000, s. 263-265.
- ÖZCAN, T., “Fazıl Ahmed Paşa (Köprülüzâde)” Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, C. I, İstanbul, 1999, s. 439-441.
- ÖZDAMAR, M., “Namazgâhlar”, V.D., S. XX, 1988, s. 221-248.
- ÖZDAMAR, M., “Üsküdar Namazgâhları”, Üsküdar Sempozyumu I, C. 1, İstanbul, 2003, s. 97-105.
- ÖZDENİZ, E., İstanbul’daki Kaptan-ı Deryâ Çeşmeleri ve Sebilleri, İstanbul, 1995.
- ÖZDEŞ, G., Türk Çarşıları, Ankara, 1998.
- ÖZERGİN, M. K., “Anadolu’da Selçuklu Kervansarayları”, Tarih Dergisi, C. XV, S. 20, İstanbul, 1965, s. 141-170.
- ÖZERGİN, M. K., “Türkiye Kitabeleri”, Sanat Tarihi Yıllığı, S. IV, İstanbul, 1971, s. 61-72.
- ÖZKAN, M., Samsun ve Çevresindeki Bazı Mezar Taşları, Atatürk Üniversitesi, F.E.F. Sanat Tarihi Bölümü, Yayınlanmamış Lisans Tezi, Erzurum, 1999.
- ÖZKARCI, M., Candaroğulları Beyliği Mimari Eserleri, C. I ve C. II, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1992.
- ÖZKARCI, M., Niğde’de Türk Mimarisi, Ankara, 2001.
- ÖZKARCI, M., “Gaziantep’te Üç Han”, Osmanlı Döneminde Gaziantep Sempozyumu (Editör, Y. KÜÇÜKDAĞ), Gaziantep, 2000, s. 243-268.
- ÖZKAYA, Y., “Canikli Ali Paşa’nın Risalesi “Tedâbirü’l-Gazavat”, Tarih Araştırmaları Dergisi, S. 12 - 13, Ankara, 1973, s. 119-191.
- ÖZKAYA, Y., “Canikli Ali Paşa”, T.T.K. Belleten, C. XXXVI, S. 144, Ankara, 1972, s. 483-525.

- ÖZKAYA, Y., Osmanlı İmparatorluğunda Ayanlık, Ankara, 1994.
- ÖZSAİT, M., “1986-1993 Yılları Arasında Samsun Lâdik Çevresi Yüzey Araştırmaları”, XII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, C. 1, Ankara, 1999, s. 35-40.
- ÖZSAİT, M., “2001 Yılı Samsun ve Amasya Yüzey Araştırmaları”, XX. Araştırma Sonuçları Toplantısı, C. 2, Ankara, 2003, s. 127-140.
- ÖZSAİT, M., “Orta Karadeniz Bölgesinde Yeni Prehistorik Yerleşmeler”, II. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi (Uluslararası I), Samsun, 1990, s. 124-130.
- ÖZSAİT, M., “2002 Yılı Samsun – Amasya Yüzey Araştırmalarının İlk Sonuçları”, 21. Araştırma Sonuçları Toplantısı, C. 2, Ankara, 2004, s. 273-284.
- PAKALIN, M. Z., “İmaret” mad., Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II, İstanbul, 1993, s. 61-63.
- PEKTAŞ, K., XVI. Yüzyıl Sonrası Klasik Tarzda İnşa Edilen Osmanlı Külliyelerindeki Medreseler, Yüzüncü Yıl Ü., S.B.E., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, 1993.
- POLAT, M. S., “Selçuklu Türkiyesi’nde Ticaret” Türkler, C. 7, Ankara, 2002, s. 375-385.
- PUGACHENKOVA, G. A., Puti Ravzitia Arkhitekturu Yujnogo Turkmenisana, Moskova, 1958.
- SAKALLI, S., Havza Köylerinde Üç Ahşap Minber, Gazi Ü., F.E.F., Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü, Sanat Tarihi A.B.D., Lisans Tezi, Ankara, 1998.
- SAKAOĞLU, N., “Bayezid II” mad., Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, C.I, İstanbul, 1999, s. 299-302.
- SAKAOĞLU, N., “Pertevniyal Valide Sultan” mad., D.B.İ.A., C. 6, İstanbul, 1994, s. 245.
- SAKAOĞLU, N., “Petrevniyal Sultan” Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, C. 2, İstanbul, 1999, s. 436-437.
- SAKAOĞLU, N., “Abdülhamid II” mad., D.B.İ.A., C. 1, İstanbul, 1993, s. 38-42.
- SAKAOĞLU, N., “Abdülhamid II” mad., Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, C.I, İstanbul, 1999, s. 52-56.
- SAKAOĞLU, N., “Köprülüler” mad., D.B.İ.A., C. 5, İstanbul, 1994, s. 91-95.
- SARCAN, A., Samsun Tarihi, Ankara, 1966.
- SARISAKAL, B., Bir Kentin Tarihi Samsun, İkinci Kitap, Samsun, 2003.
- SARISAKAL, B., Bir Kentin Tarihi Samsun, Birinci Kitap, Samsun, 2002.
- SEÇGİN, N., Tokat ve İlçeleri Mimari Eserleri, Mimar Sinan Ü., S.B.E., Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1997.
- SEMERÇİ, A., “Mustafa Kemal Paşa Samsun’a Çıkmadan Önce Samsun ve Çevresinde Durum”, Prof. Dr. Bayram KODAMAN’a Armağan, Samsun, 1993, s. 257-273.
- SEVİM, A.– YÜCEL, Y., Türkiye Tarihi, Fetih Selçuklu ve Beylikler Dönemi, Ankara, 1989.
- SEVİM, A., Anadolu’nun Fethi, Selçuklular Dönemi, Ankara, 1993.
- SÖZEN, M., Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan, İstanbul, 1975.
- SPULER, B., İran Moğolları (Çeviren. C. KÖPRÜLÜ), Ankara, 1957.
- Starabon, Antik Anadolu Coğrafyası, Geographika: XII-XIII-XIV (Çeviren, A. PEKMAN), İstanbul, 1993.

- Süleyman Sâadeddin Müstakimzâde, Tuhfe-i Hattatîn (Yayınlayan, İbnülemin Mahmut Kemal), İstanbul, 1928.
- SÜMER, F., Tirebolu Tarihi, İstanbul, 1992.
- SÜMERKAN, M. R. - OKMAN, İ., Kültür Varlıklarıyla Trabzon (İlçeler ve Köyler), C. 1, Trabzon, 1999.
- SYME, R., “Eski zamanlarda Karadeniz”, 19 Mayıs Samsun Halkevi Dergisi, C. 6, S. 63, 1943, s. 5-8.
- ŞAHİN, İ. - EMECEN, F., “Anadolu” mad., “İdari Ekonomik ve Kültürel Hayat” bölümü, “Sosyoekonomik Hayat ve Şehirleşme” başlığı, T.D.V.İ.A., C. 3, İstanbul, 1991, s. 124-126.
- ŞAHİN, M. K., “Samsun- Çarşamba/ Yaycılar- Şehy Habil Köyü Camii”, A.Ü.S.B.E.D., C. 4, S. 2, Erzurum, 2004, s. 15-36.
- Şemseddin Sami, Kamûs’ul- A’lâm, C. IV, V, İstanbul, 1306, 1324.
- ŞENYURT, H. - KARAMOLLAOĞLU, M., “Pazar Camii”, Terme Dergisi, S.1, Samsun, 1988, s. 25-26.
- ŞEVKET, Ş., Trabzon Tarihi (Yayına Hazırlayan, İ. HACIFETTAHOĞLU), Trabzon, 2001.
- ŞİMŞİR, N., “Köprülü Fâzıl Ahmed Paşa’nın İzmir’deki Vakıflarına Ait Hicri 1141 Tarihli Bir Muhasebe Bilançosu”, Tarih İncelemeleri Dergisi, S. XII, İzmir, 1997, s. 155-181.
- ŞİMŞİRGİL, A., “Rum Beylerbeyi Yörgüç Paşa’nın Hayatı ve Vakıf Eserleri”, Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı, İstanbul, 1995, s. 459-471.
- TAHRALI, M., “Ahmed er-Rıfai” mad., T.D.V. İ. A., C. 2, İstanbul, 1989, s. 127-130.
- TANMAN, M. B., “Azepler Namazgâhi” mad., T.D.V.İ.A., C. 4, İstanbul, 1991, s. 315-316.
- TANMAN, M. B., “Emir Hanı” mad., T.D.V.İ.A., C. 11, İstanbul, 1995, s. 133-134.
- TANMAN, M. B., “Eyüp Sultan Külliyesi”, D.B.İ.A., C. 3, İstanbul, 1994, s. 237-243.
- TANMAN, M. B., “Sinan’ın Mimarisi İmaretler”, Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri, C. I, İstanbul, 1988, s. 333-353.
- TARHAN, M. T., “Ön Asya Dünyasında İlk Türkler, Kimmerler ve İskitler”, Türkler, C. 1, Ankara, 2002, s. 598-611.
- TAŞTEMİR, M., “Karadeniz Bölgesinde Kendir, Keten Üretimi ve Kullanım Alanları (XV. Yüzyıl Sonu XVII. Yüzyıl İlk Yarı)””, Türk Kültür İncelemeleri Dergisi, S. 8, İstanbul, 2003, s. 1-24.
- TEKİN, L., “60 Sene Evvelki Samsun”, 19 Mayıs Samsun Halkevi Dergisi, C. 2, S. 13, 1936, s. 25-29.
- TELCİ, C., “Canik Muhasılı Vezir Elhac Ali paşa’nın 1779 Tarihli Muhallefât Defterleri”, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, S. 4, İzmir, 2000, s. 159-182.
- TELLİOĞLU, İ., Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz’de Türkler, Trabzon, 2004.
- TERZİ, İ., “Samsun’da Tarihi İki Eser ve Kitabeleri”, O.M.Ü.E.F.D., S. 2, Samsun, 1987, s. 259-265.
- TERZİ, İ., “Samsun’daki Mezarlıklar ve Kökçüoğlu Mezarlığı’ndaki Tasvirli Bazı Mezar Taşları” O.M.Ü.E.F.D., S. 9, Samsun, 1997, s. 205-216.
- TERZİ, İ., “Samsun Yalı Camii ve Kitabesi”, O.M.Ü.E. F. D., S. 5, Samsun, 1990, s. 259-268.

- TEXIER, C., Küçük Asya, Coğrafyası Tarihi ve Arkeolojisi (çeviren, A. SUAT), C. III, Ankara, 2002.
- TOKSOY, C., “Yörgüç Paşa (Lala)” mad., Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, C. II, İstanbul, 1999, s. 677.
- TORUN, M., Samsun ve İlçeleri Tarihi Araştırmaları, İstanbul, 1954.
- TOURNEFORT, J., Tournefort Seyahatnamesi, İkinci Kitap, (Editör, S. YERASİMOS - Çeviren, T. TUNÇDOĞAN), İstanbul, 2005.
- TUĞLACI, P., Osmanlı Şehirleri, İstanbul, 1985.
- TUNCER, O. C., Anadolu Kümbetleri -1, Selçuklu Dönemi, Ankara, 1986.
- TUNCER, O. C., Anadolu Kümbetleri -2, Beylikler ve Osmanlı Dönemi, Ankara, 1991.
- TUNCER, O. C., Anadolu Kümbetleri -3, Beylikler ve Osmanlı Dönemi, Ankara (Baskı yılı belirtilmemiş).
- TUNÇEL, M., “Lâdik’te İki Türbe”, IX. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi Bildirileri, C. III, Ankara, 1995, s. 347-364.
- TUNÇEL, M., “Merzifon Bedesteni”, Merzifonlu Kara Mustafa Uluslararası Sempozyumu, Ankara, 2001, s. 383-398.
- TUNÇEL, M., Osmanlı Mimarisinde Bedestenler, A.Ü.D.T.C.F., Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1980.
- TURAN, O., “Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan”, Türkler, C. 6, Ankara, 2002, s. 566-579.
- TURAN, O., Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi, İstanbul, 1984.
- TURAN, Ş., Türkiye-İtalya İlişkileri I, Selçuklulardan Bizans’ın Sona Erişine, Ankara 2000.
- TÜFEKÇİOĞLU, A., Erken Dönem Osmanlı Mimarisinde Yazı, Ankara, 2001.
- TÜFEKÇİOĞLU, A.- BORAN, A., “Kitabelerin Diliyle Samsun Kalesi ve İç Kale Mescidi,” V.D. S. 28, Ankara, 2004, s. 285-290.
- TÜRKER, A. Ç., “Osmanlı Çeşme Mimarisinde Çanakkale Çeşmelerinin Yeri ve Önemi”, Ortaçağda Anadolu, Aynur Durukan’a Armağan, Ankara, 2002, s. 167-184.
- ULUÇAM, A., Eski Erciş - Çelebibağı Mezarlığı ve Mezar Taşları, Ankara, 2000.
- ULUÇAM, A., “Oltu’da Arslan Paşa Külliyesi”, V.D., S. XVII, Ankara, 1983, s. 93-108.
- ULUÇAY, M. Ç., Padişahların Kadınları ve Kızları, Ankara 1985.
- UMAR, B., Karadeniz Kappadokia’sı (Pontos), İstanbul 2000.
- UMUR, H., Samsun’da On Beş Sene, Samsun, 1946.
- UYKUCU, K. E., Bölgemiz Karadeniz İl ve İlçeleri, Orta Karadeniz Bölümü Amasya Çorum Tokat Ordu Samsun, İstanbul, 1978.
- UZUNÇARŞILI, İ. H., Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, Ankara, 1988.
- UZUNÇARŞILI, İ. H., Kitabeler, İstanbul, 1927.
- UZUNÇARŞILI, İ. H., Osmanlı Tarihi, C. I, Ankara 1998.
- UZUNÇARŞILI, İ. H., Osmanlı Tarihi, C. III/1, Ankara, 1995.
- UZUNÇARŞILI, İ. H., Osmanlı Tarihi, C. III/2, Ankara, 1995.

- UZUNÇARŞILI, İ. H., “Sivas-Kayseri ve Dolaylarında Eretna Devleti”, T.T.K. Belleten, C. XXXII, S. 126, Ankara, 1968, s. 161-189.
- UZUNEMİNOĞLU, H., “Şehirlerin Alan Bakımından Gelişmesi ve Samsun Örneği”, O.M.Ü.E.F.D., S. 8, Samsun, 1993, s. 273-289.
- ÜLGEN, A. S., “Hamam” maddesi, İ. A., C. 5-I, İstanbul, 1964, s. 174-178.
- ÜLGEN, A. S., “Köprülü Konağı,” Fuat Köprülü Armağanı, İstanbul, 1953, s. 565-580.
- ÜNAL, R. H. – KIEL, M. – KUYULU, İ. – DEMİRALP, Y. - ÇAKMAK, Ş. - DAŞ, E., Birgi, Tarihi Coğrafyası ve Türk Dönemi Anıtları (yayına hazırlayan, R. H. ÜNAL), Ankara, 2001.
- ÜRER, H., İzmir Hamamları, Ankara, 2002.
- VADALA, R., Şark Memleket ve Siteleri, Samsun Mazisi Hali İstikbali (Çeviren, Kâni SARIGÖLLÜ), Gaziantep, 1944.
- VARLIK, M. Ç., “Taceddinoğulları Beyliği”, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, C. 10, İstanbul, 1989, s. 87-90.
- YALÇINER, G., “Kervansaray” mad., Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, C. 2, İstanbul, 1997, s. 998-1000.
- YALÇINER, G., “Han” mad., Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, C. 2, İstanbul, 1997, s. 753-754.
- YAŞAROĞLU, K., “Mehmed Paşa (Köprülü)” mad., Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, C. 2, İstanbul, 1999, s. 160-162.
- YAVİ, E., Tokat (Komana), İstanbul, 1986.
- YAVUZ, A. T., “Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları Üzerine Çalışmalar, Bilgiler, Bulgular-1997”, Uluslararası Dördüncü Türk Kültürü Kongresi Bildirileri, C. 2, Ankara, 1999, s. 239-259.
- YAVUZ, M., Çaykara - Dernek Pazarı ve Köylerinde Osmanlı Dönemi Camileri, Atatürk Ü., Sanat Tarihi Bölümü, Yayınlanmamış Lisans Tezi, Erzurum, 1993.
- YAZICI, N., Canik Sancağında Pontoscu Faaliyetler (198–1922)”, Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Doktora Tezi, Erzurum, 1985.
- YAZICI, N., Terme Tarihi, Samsun, 1982.
- YEDİYILDIZ, B., Ordu Tarihinden İzler, İstanbul, 2000.
- YEŞİL, A., “Merzifon-Kara Mustafa Paşa Külliyesi”, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Uluslararası Sempozyumu, Ankara, 2001, s. 331-344.
- YİĞİT, H., Bafra Tarihi, Samsun, 1981.
- YİĞİT, H., Samsun, Bafra, 2002.
- YOLALICI, M. E., “XIX. Yüzyılda Canik Sancağı’nda Zirai Üretim”, O.M.Ü.E.F.D., S. 6, Samsun, 1991, s. 325-329.
- YOLALICI, M. E., XIX. Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağı’nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı, Ankara, 1998.
- YÖRÜKOĞLU, Ö., Kayseri Çeşmeleri (Baskı yeri ve yılı belirtilmemiş).
- YURDAKUL, M. E., “Taceddin İbrahim Paşa’nın Vakıfları İle Vâkıfın Merzifon’da İnşa Ettirdiği Hana Bitişik Mescidinde Yapılan Restorasyon Çalışmaları”, VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, C. III, Ankara, 1983, s. 1619-1626.

- YURTTAŞ, H. - ÖZKAN, H., Tarihi Erzurum Çeşmeleri ve Su Yolları, Erzurum, 2002.
- YUVALI, A., “Ebu Said Bahadır Han” mad., T.D.V.İ.A., C. 10, İstanbul, 1994, s. 218-219.
- YUVALI, A., “XIII. Yüzyılda Karadeniz Ticareti”, II. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (Uluslar arası I), Samsun, 1990, 233-240.
- YÜCEL, Y., Osmanlı Hakimiyetinde Kefe, 1475-1600, Ankara, 2000.
- YÜCEL, Y., “Candaroğulları” mad., T.D.V.İ.A., C. 7, İstanbul, 1993, s. 146-149.
- YÜCEL, Y., Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar I, Ankara 1991.
- YÜCEL, Y., Bütün Yönleriyle Lâdik, Samsun, 1987.
- YÜKSEL, A., Doğu Karadeniz Araştırmaları, İstanbul, 2005.
- YÜKSEL, M., Trabzon’da Türk İslam Eserleri ve Kitabeler, C. 1, Trabzon, 2000.
- ZACHARIADOU, E. A., “Trebizond and The Turks (1352- 1402)”, Romania and Turks, London, 1985, s. 333-358.
- ZEREN, D., Of ve Köylerindeki Osmanlı Dönemi Ahşap Camileri, Atatürk Ü., Sanat Tarihi Bölümü, Yayınlanmamış Lisans Tezi, Erzurum, 1994.

BASILMAMIŞ KAYNAKLAR

Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Kayıtları Arşivi’nde İncelenen İl Fihristleri:

- 2270 Numaralı Samsun Fihristi.
- 2276 Numaralı Samsun Fihristi.
- 2242 Numaralı Amasya Fihristi.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Abide ve Yapı İşleri Dairesi Arşivi’nde İncelenen Dosyalar:

55.01.01-/1,	55.01.01-/14,	55.04.01-/4,	55.07.01-/4,
55.01.01-/2,	55.02.01-/1,	55.05.01-/1,	55.08.01-/1,
55.01.01-/3,	55.03.01-/1,	55.05.01-/2,	55.08.01-/2,
55.01.01-/4,	55.03.01-/2,	55.05.01/3,	55.08.01-/3,
55.01.01-/5,	55.03.01-/3,	55.05.01-/4,	55.08.01-/4,
55.01.01-/6,	55.03.01-/4,	55.05.01-/5,	55.09.01-/1,
55.01.01-/7,	55.03.01-/5,	55.05.01-/6,	55.09.01/2,
55.01.01-/8,	55.03.01-/6,	55.05.01-/7,	55.09.01-/3,
55.01.01-/9,	55.03.01-/7,	55.05.01-/8,	55.09.01-/4,
55.01.01-/10,	55.03.01-/8,	55.06.01-/1,	55.09.01-/5,
55.01.01-/11,	55.04.01-/1,	55.07.01-/1,	55.09.01-/6,
55.01.01-/12,	55.04.01-/2,	55.07.01/2,	55.09.01-/7,
55.01.01-/13,	55.04.01-/3,	55.07.01-/3,	55.09.01-/8.

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde İncelenen Belge Özetleri:*

B.O.A., A.DH.MKT., d.n. 1571, g.n. 121

B.O.A., A.MKT.MHM., d.n. 284, g.n. 37; d.n. 455, g.n. 9; d.n. 455, g.n. 60; d.n. 285, g.n. 17; d.n. 283, g.n. 59; d.n. 274, g.n. 45; d.n. 273, g.n. 71; d.n. 455, g.n. 55; d.n. 470, g.n. 180; d.n. 282, g.n. 35; d.n. 300, g.n. 13; d.n. 100, g.n. 96; d.n. 284, g.n. 81; d.n. 284, g.n. 81; d.n. 278, g.n. 99; d.n. 51, g.n. 100; d.n. 269, g.n. 5; d.n. 276, g.n. 3; d.n. 281, g.n. 4; d.n. 297, g.n. 65; d.n. 372, g.n. 94; d.n. 391, g.n. 99; d.n. 392, g.n. 67; d.n. 394, g.n. 65; d.n. 168, g.n. 92; d.n. 757, g.n. 31; d.n. 267, g.n. 13; d.n. 269, g.n. 9; d.n. 278, g.n. 99; d.n. 273, g.n. 78; d.n. 761, g.n. 62; d.n. 289, g.n. 42; d.n. 290, g.n. 81; d.n. 299, g.n. 33; d.n. 300, g.n. 59; d.n. 331, g.n. 28; d.n. 384, g.n. 87; d.n. 65, g.n. 64; d.n. 278, g.n. 99; d.n. 273, g.n. 78; d.n. 761, g.n. 62.

B.O.A., A.MKT.MZD., d.n. 71, g.n. 10.

B.O.A., A.MKT.UM., d.n. 334, g.n. 54; d.n. 15, g.n. 75.

B.O.A., AE. SMST.II., d.n. 7, g.n. 636; d.n. 9, g.n. 956; d.n. 7, g.n. 646.

B.O.A., DH. MB.HPS., d.n.20, g.n. 79.

B.O.A., DH. MKT., d.n. 1539, g.n. 11; d.n. 1377, g.n. 48; d.n. 1427, g.n. 114.

B.O.A., DH. MUI., d.n.30/-2, g.n. 26.

B.O.A., DH.İD., d.n. 25 , g.n. 3; d.n. 30/-1, g.n. 3.

B.O.A., EV.d., d.n. -1/-1, g.n.14267; 14394, 15465, 15679, 15860, 15876, 16019, 16194, 16798, 17069, 17758, 17681, 18004, 18099, 19454, 19484, 19929, 20109, 20943, 21022, 21087, 21589, 21642, 21662, 21748, 21833, 21355, 21846, 21856, 22033, 22570, 23885, 23106, 23001, 23122, 23214, 23233, 3318, 23320, 23395, 23411, 23493, 23589, 23604, 26678, 30035,10923, 16984, 31044,27610, 26678, 26513, 26662, 21833, 12065, 21576, 19818, 17758, 13275, 14579, 24345, 16547, 16849, 17015, 17077, 14760, 17076, 17682, 21022, 29941, 12146, 15860, 15465, 16849, 16547, 17015, 17844, 18150, 18174, 19484, 19824 21566, 21589, 21355, 21662, 21856, 21642, 21833, 22570, 22999, 22782, 22774, 22594, 22033, 23233, 23318, 23214, 23411, 23493, 23106, 23604, 23589, 23001, 25317, 27379, 29798, 30808, 716, 2036, 250, 13275, 14579, 24357.

B.O.A., EV.HMH.d., d.n. -1 /-1, g.n. 4381; d.n. -1 /-1, g.n. 3985; d.n. -1 /-1, g.n. 3986; d.n. -1 /-1, g.n. 4645; d.n. -1/-1, g.n. 17015.

B.O.A., HAT., d.n. 195, g.n. 9715; d.n. 576, g.n. 28187; d.n. 577, g.n. 28246; d.n. 571, g.n. 27938; d.n. 569, g.n. 27906; d.n. 205, g.n. 10767; d.n. 206, g.n. 10863; d.n. 212, g.n. 11483; d.n. 598, g.n. 29329/F.;

B.O.A., İ. DH., d.n. 424, g.n. 2808; d.n. 508, g.n. 34574; d.n. 509, g.n. 34670; d.n. 224, g.n. 13384; d.n. 428, g.n. 28309; d.n. 1231, g.n. 96431; d.n. 1248, g.n. 97768; d.n. 762, g.n. 62135/M.

B.O.A., İ.MF., d.n. 16, g.n. 1328/N3.

B.O.A., İ.MVL., d.n. 168, g.n. 4989; d.n. 195, g.n. 5993; d.n. 226, g.n. 7727; d.n. 495, g.n. 22401; d.n. 510, g.n. 23040; d.n. 468, g.n. 21222; d.n. 195, g.n. 5993; d.n. 168, g.n. 4989; d.n. 164, g.n. 4852; d.n. 507, g.n. 22892; d.n. 270, g.n. 10379; d.n. 158, g.n. 4532; d.n. 499, g.n. 22568.

B.O.A., MKT.MHM., d.n. 421, g.n. 14; d.n. 274, g.n. 92; d.n. 274, g.n. 33; d.n. 274, g.n. 32; d.n. 271, g.n. 17; d.n. 270, g.n. 83.

B.O.A., MV., d.n. 212, g.n. 103; d.n. 250, g.n. 120; d.n.168, g.n. 92.

B.O.A., TT.d., d.n. -1/-1, g.n. 384.

B.O.A., Y. PRK.AZJ., d.n. 22, g.n. 108; d.n. 5, g.n. 34.

B.O.A., Y.EE., d.n. 134, g.n. 27; d.n. 134, g.n. 64; d.n. 134, g.n. 29; d.n. 134, g.n. 29.

B.O.A., Y.MTV., d.n. 265, g.n. 39; d.n. 67, g.n. 11; d.n. 68, g.n. 127; d.n. 68, g.n. 82; d.n. 69, g.n. 50.

B.O.A., Y.PRK.ASK., d.n. 158, g.n. 44.

B.O.A., Y.PRK.UM., d.n. 5, g.n.101.

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'nde İncelenen Belge Özeti:

B.C.A., sayı no. 2/5225, d.n. 143-161, yer no. 68.71..6.

* Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde kullanılan kodların isimleri için bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Katalogları Rehberi, Ankara, 1995, s. 275-302.

ÇİZİM FOTOĞRAF VE HARİTA LİSTESİ

ÇİZİMLER

KATALOG ÇİZİMLERİ

- Çiz.: 1- Çarşamba - Gökçeli Camii plâni (Y. CAN'dan).
- Çiz.: 2- Çarşamba - Gökçeli Camii doğu-batı Kesiti (Y. CAN'dan).
- Çiz.: 3- Çarşamba - Gökçeli Camii kuzey-güney Kesiti (Y. CAN'dan).
- Çiz.: 4- Çarşamba - Gökçeli Camii kuzey cephe görünümü (Y. CAN'dan).
- Çiz.: 5- Çarşamba - Gökçeli Camii batı cephe görünümü (Y. CAN'dan).
- Çiz.: 6- Çarşamba - Gökçeli Camii güney cephe görünümü (Y. CAN'dan).
- Çiz.: 7- Çarşamba / Yayıncılar Köyü - Şeyh Habil Camii plâni.
- Çiz.: 8- Havza / Dereköy - Velîyyüddin Bin Bereket Şah Camii ve Türbesi plâni.
- Çiz.: 9- Samsun - Kale Camii plâni (A. BORAN'dan).
- Çiz.:10- Çarşamba / Ordu Köyü Camii plâni.
- Çiz.:11- Samsun - Yalı Camii plâni (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden).
- Çiz.:12- Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa Camii plâni (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden).
- Çiz.:13- Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa Camii kuzey cephe görünüşü (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden).
- Çiz.:14- Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa Camii kuzey-güney kesiti (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden).
- Çiz.:15- Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa Camii doğu-batı kesiti (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden).
- Çiz.:16- Çarşamba / Kuşhane Köyü Camii plâni.
- Çiz.:17- Terme / Yenicami Köyü - Cuma Camii plâni.
- Çiz.:18- Terme / Dağdıralı Köyü Camii ve Türbesi plâni.
- Çiz.:19- Kavak / Bekdemir Köyü Camii plâni.
- Çiz.:20- Kavak / Bekdemir Köyü Camii doğu-batı kesiti (Y. CAN'dan).
- Çiz.:21- Kavak / Bekdemir Köyü Camii kuzey-güney kesiti (Y. CAN'dan).
- Çiz.:22- Kavak / Bekdemir Köyü Camii kuzey cephe görünüşü (Y. CAN'dan).
- Çiz.:23- Kavak / Bekdemir Köyü Camii batı cephe görünüşü (Y. CAN'dan).
- Çiz.:24- Bafra - Ulu Camii plâni.
- Çiz.:25- Vezirköprü - Toprakkale Camii plâni.
- Çiz.:26- Vezirköprü - Kale Camii plâni (M. SÖZEN'den, işlenerek).
- Çiz.:27- Terme / Karacalı Köyü Camii plâni.
- Çiz.:28- Ondokuz Mayıs - Fatih Camii plâni.
- Çiz.:29- Vezirköprü - Yukarı Nalbantlı Camii plâni.
- Çiz.:30- Kavak / Tatarmuslu Köyü Camii plâni.
- Çiz.:31- Asarcık / Akyazı Köyü - Gököl Camii plâni.
- Çiz.:32- Asarcık / Kılavuzlu Köyü Camii plâni.
- Çiz.:33- Asarcık / Alan Köyü Camii plâni.
- Çiz.:34- Asarcık / Koşaca Köyü Camii plâni.
- Çiz.:35- Asarcık / Koşaca Köyü Camii kuzey cephe görünüşü (Y. CAN'dan).
- Çiz.:36- Kavak - Yeni Camii plâni.
- Çiz.:37- Bafra - Tayyar Paşa Camii plâni.
- Çiz.:38- Kavak / Değirmencili Köyü - Dere Camii plâni.
- Çiz.:39- Samsun - Pazar Camii plâni (K. İNCE'den).
- Çiz.:40- Samsun - Hacı Hatun Camii orijinal plâni (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden).
- Çiz.:41- Terme - Pazar Camii plâni (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden).
- Çiz.:42- Bafra - Çarşı Camii plâni.
- Çiz.:43- Çarşamba / Porsuk Köyü Camii plâni.
- Çiz.:44- Samsun - Şeyh Seyyid Kutbeddin Camii plâni.
- Çiz.:45- Kavak / Çakallı Beldesi - Kasımzâde Sofu Ahmet Camii plâni.
- Çiz.:46- Havza / Cevizlik Köyü Camii plâni.
- Çiz.:47- Havza - Yörgüç Paşa Camii plâni.
- Çiz.:48- Samsun - Ulu Camii plâni.

- Çiz.:49- Samsun - Kurşunlu Camii plâni (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden, işlenerek).
- Çiz.:50- Havza / Sivrikese Köyü Camii plâni.
- Çiz.:51- Salıpazarı - Gökçeli Camii plâni.
- Çiz.:52- Terme / Aşağı Söğütlü Köyü Camii plâni.
- Çiz.:53- Terme / Aşağı Söğütlü Köyü Camii kuzey cephe görünüşü (Y. CAN'dan).
- Çiz.:54- Alaçam - Çarşı Camii plâni.
- Çiz.:55- Çarşamba - Değirmenbaşı Camii plâni.
- Çiz.:56- Vezirköprü - Namazgâh Camii plâni.
- Çiz.:57- Vezirköprü - Fazıl Ahmet Paşa Medresesi plâni (M. SÖZEN'den).
- Çiz.:58- Bafra / Türbe Köyü - Emirza Bey Türbesi plâni (H. G. DANIŞMAN'dan, işlenerek).
- Çiz.:59- Bafra / Çetinkaya Beldesi - Hızır Bey Türbesi plâni.
- Çiz.:60- Lâdik - Sunullah Paşa Türbesi plâni (M. TUNÇEL'den).
- Çiz.:61- Lâdik - Sunullah Paşa Türbesi cenazelik katı plâni (M. TUNÇEL'den).
- Çiz.:62- Lâdik - Sunullah Paşa Türbesi kesiti (M. TUNÇEL'den, işlenerek).
- Çiz.:63- Samsun - İsa Baba Türbesi plâni (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden).
- Çiz.:64- Samsun - İsa Baba Türbesi kuzey-güney kesiti (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden).
- Çiz.:65- Lâdik - Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi plâni.
- Çiz.:66- Kavak / Çakallı Beldesi - Çakallı Hanı plâni (mevcut -kapalı- kesim).
- Çiz.:67- Kavak / Çakallı Beldesi - Çakallı Hanı plâni (K. ERDMANN'dan).
- Çiz.:68- Vezirköprü - Taş Han plâni.
- Çiz.:69- Vezirköprü - Üzüm Hanı plân krokisi.
- Çiz.:70- Samsun - Taş Han zemin kat plâni (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden).
- Çiz.:71- Samsun - Taş Han ikinci kat plâni (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden).
- Çiz.:72- Samsun - Taş Han batı cephe görünüşü (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden).
- Çiz.:73- Samsun - Taş Han kuzey-güney kesiti (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden).
- Çiz.:74- Samsun - Taş Han doğu-batı kesiti (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden).
- Çiz.:75- Vezirköprü Bedesten ve Arastası plâni (G. ÖZDEŞ'ten).
- Çiz.:76- Vezirköprü Bedesteni Plâni.
- Çiz.:77- Vezirköprü Bedesteni kuzey-güney kesiti (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden).
- Çiz.:78- Vezirköprü Bedesteni doğu-batı kesiti (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden).
- Çiz.:79- Vezirköprü Bedesteni kuzey cephe görünüşü (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden).
- Çiz.:80- Samsun - Süleyman Paşa Arastası (Samsun Bedesteni) plâni.
- Çiz.:81- Çarşamba - Büyük Arasta (Büyük Bedesten) plâni.
- Çiz.:82- Havza - Mustafa Bey İmaret - Zaviyesi plâni (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden).
- Çiz.:83- Vezirköprü - Köprülü Mehmed Paşa Namazgâhı plâni.
- Çiz.:84- Bafra - Çetinkaya Beldesi - Hızır Bey Hamamı plâni.
- Çiz.:85- Samsun - Şifa Hamamı plâni (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden).
- Çiz.:86- Samsun - Şifa Hamamı kuzey-güney kesiti (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden).
- Çiz.:87- Samsun - Şifa Hamamı doğu-batı kesiti (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden).
- Çiz.:88- Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa (Tahta) Hamamı (M. E. YURDAKUL'dan).
- Çiz.:89- Lâdik - Eski Hamam plâni.
- Çiz.:90- Havza - Kadınlar (Aslanağzı) Kaplıcası ve Mustafa Bey (Erkekler) Kaplıcası plâni (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden, işlenerek).
- Çiz.:91- Havza - Kadınlar (Aslanağzı) Kaplıcası ve Mustafa Bey (Erkekler) Kaplıcası doğu-batı kesiti (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden).
- Çiz.:92- Havza - Kadınlar (Aslanağzı) Kaplıcası ve Mustafa Bey (Erkekler) Kaplıcası güney cephe görünüşü (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden).
- Çiz.:93- Vezirköprü - Şifa Hamamı plâni.
- Çiz.:94- Vezirköprü - Çifte Hamam plâni.
- Çiz.:95- Vezirköprü - Kale Hamamı plâni.
- Çiz.:96- Ondokuz Mayıs / Yörükler Beldesi Hamamı plâni.
- Çiz.:97- Vezirköprü - Yalı Hamamı plâni.
- Çiz.:98- Bafra - Uzun Hamam plâni.
- Çiz.:99- Vezirköprü - Havza / Tekkekıran - Kayabaşı Köyleri Sınırında Kurt Köprü plâni (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden).

- Çiz.:100- Vezirköprü - Havza / Tekkekıran - Kayabaşı Köyleri Sınırında Kurt Köprü kaynak cephesi görünüşü (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden).
- Çiz.:101- Kavak / Çakallı Beldesi - Çakallı Köprüsü plâni.
- Çiz.:102- Kavak / Çakallı Beldesi - Çakallı Köprüsü kaynak yüzü görünüşü.
- Çiz.:103- Kavak / Çakallı Beldesi - Çalbaş - Çataltepe Köyleri sınırında Koca Köprü plâni.
- Çiz.:104- Kavak / Çakallı Beldesi - Çalbaş Köyleri sınırındaki Koca Köprü kaynak yüzü görünüşü.
- Çiz.:105- Vezirköprü - Mezbahane Mevkiindeki İsimsiz Köprü plâni.
- Çiz.:106- Vezirköprü - Mezbahane Mevkiindeki İsimsiz Köprü mansap yüzü görünüşü.
- Çiz.:107- Ondokuz Mayıs / Yörükler Beldesi - Kalaba Köprüsü plâni.
- Çiz.:108- Ondokuz Mayıs / Yörükler Beldesi - Kalaba Köprüsü kaynak yüzü görünüşü.
- Çiz.:109- Tekkeköy / Çırakman Köyü - Yel Değirmeni plâni.
- Çiz.:110- Tekkeköy / Çırakman Köyü - Yel Değirmeni kesiti.
- Çiz.:111- Tekkeköy / Çırakman Köyü - Yel Değirmeni cephe görünüşü.
- Çiz.:112- Vezirköprü - Namazgâh Çeşmesi plâni.
- Çiz.:113- Vezirköprü - Namazgah Çeşmesi cephe görünüşü.
- Çiz.:114- Vezirköprü - Arasta Çeşmesi plâni.
- Çiz.:115- Vezirköprü - Arasta Çeşmesi cephe görünüşü.
- Çiz.:116- Vezirköprü - Karlık Mezarlığı karşısındaki İsimsiz Çeşme plâni.
- Çiz.:117- Vezirköprü - Karlık Mezarlığı karşısındaki İsimsiz Çeşme cephe görünüşü.
- Çiz.:118- Vezirköprü - Üzüm Hanı Çeşmesi plâni.
- Çiz.:119- Vezirköprü - Üzüm Hanı Çeşmesi cephe görünüşü.
- Çiz.:120- Bafra - Ali Bey Çeşmesi plâni.
- Çiz.:121- Bafra - Ali Bey Çeşmesi güney cephe görünüşü.
- Çiz.:122- Bafra - Ali Bey Çeşmesi kuzey cephe görünüşü.
- Çiz.:123- Bafra - Kadı Çeşmesi plâni.
- Çiz.:124- Bafra - Kadı Çeşmesi cephe görünüşü.
- Çiz.:125- Bafra - Taşlı (Hazinedârzâde Ahmed Bey / Kuru) Çeşmesi plâni.
- Çiz.:126- Bafra - Taşlı (Hazinedârzâde Ahmed Bey / Kuru) Çeşmesi cephe görünüşü.
- Çiz.:127- Bafra - Mescid (Hazinedârzâde Ahmed Bey) Çeşmesi plâni.
- Çiz.:128- Bafra - Mescid (Hazinedârzâde Ahmed Bey) Çeşmesi cephe görünüşü.
- Çiz.:129- Samsun - Hamîdiye Çeşmesi plâni.
- Çiz.:130- Samsun - Hamîdiye Çeşmesi cephe görünüşü.
- Çiz.:131- Samsun - Fazıl Kadı Çeşmesi plâni.
- Çiz.:132- Samsun - Fazıl Kadı Çeşmesi cephe görünüşü.
- Çiz.:133- Bafra - Hüseyin Bey Çeşmesi plâni.
- Çiz.:134- Bafra - Hüseyin Bey Çeşmesi cephe görünüşü.
- Çiz.:135- Vezirköprü - Askerlik Şubesi Çeşmesi plâni.
- Çiz.:136- Vezirköprü - Askerlik Şubesi Çeşmesi cephe görünüşü.
- Çiz.:137- Vezirköprü - Abdülgani Camii karşısındaki İsimsiz Çeşme plâni.
- Çiz.:138- Vezirköprü - Abdülgani Camii karşısındaki İsimsiz Çeşme cephe görünüşü.
- Çiz.:139- Vezirköprü - I. Kasımlı Sokaktaki İsimsiz Çeşme plâni.
- Çiz.:140- Vezirköprü - I. Kasımlı Sokaktaki İsimsiz Çeşme cephe görünüşü.
- Çiz.:141- Vezirköprü - Kasımlı Çeşmesi plâni.
- Çiz.:142- Vezirköprü - Kasımlı Çeşmesi cephe görünüşü.
- Çiz.:143- Vezirköprü - Kulebaşı Caddesi'ndeki I No'lu Çeşme plâni.
- Çiz.:144- Vezirköprü - Kulebaşı Caddesi'ndeki I No'lu Çeşme Cephe görünüşü.
- Çiz.:145- Vezirköprü - Kulebaşı Caddesi'ndeki 2 No'lu Çeşme plâni.
- Çiz.:146- Vezirköprü - Kulebaşı Caddesi'ndeki 2 No'lu Çeşme cephe görünüşü.
- Çiz.:147- Vezirköprü - Çanaklı Çeşmesi plâni.
- Çiz.:148- Vezirköprü - Çanaklı Çeşmesi cephe görünüşü.
- Çiz.:149- Vezirköprü - Taş Hanın batısında Eşrefoğlu Sokak'taki İsimsiz Çeşme plâni.
- Çiz.:150- Vezirköprü - Taş Hanın batısında Eşrefoğlu Sokak'taki İsimsiz Çeşme cephe görünüşü.

KARŞILAŞTIRMA ÇİZİMLERİ

- Çiz.: 151- Amasya - Pir Mehmet Çelebi Camii plâni (Türkiye Vakıf Abideleri ve Eski Eserler C. 1'den).
 Çiz.: 152- Edirne - Muradiye Camii plâni (O. ASLANAPA'dan).
 Çiz.: 153- İzmit - Kandıra Büyük kaynarca Köyü Şeyh Muslihuddin Camii plâni (E. H. AYVERDİ'den).
 Çiz.: 154- İstanbul / Fatih - Bayram Paşa Medresesi plâni (Z. NAYIR'dan).
 Çiz.: 155- Kastamonu - Sultan Hatun Türbesi plâni (M. ÖZKARCI'dan).
 Çiz.: 156- Niksar - Kulak Kümbeti plâni (H. ÖNKAL'dan).
 Çiz.: 157- Boyabat - Durak Han plâni (K. ERDMANN'dan).
 Çiz.: 158- Merzifon Bedesteni plâni (M. TUNÇEL'den).
 Çiz.: 159- Merzifon Bedesteni kuzey cephe görüntüsü (M. TUNÇEL'den).
 Çiz.: 160- Bergama - Çukur Han Arastası (M. CEZAR'dan).
 Çiz.: 161- Kosova / Prizren - Fatih Sultan Mehmed Namazgahı (Kırık Camii) Restitüsyonu (H. ACUN - M. İBRAHİMGİL'den).
 Çiz.: 162- Tokat - Pervane Hamamı plâni (Y. ÖNGE'den).
 Çiz.: 163- Kastamonu - Frenkşah Hamamı plâni (Y. ÖNGE'den).
 Çiz.: 164- Amasya - Gümüşhacıköy Köprülü Mehmed Paşa (Büyük) Hamamı plâni (F. BAYRAM'dan).
 Çiz.: 165- Amasya - Gümüş-Tekke (Selçuklu) Hamamı plâni (F. BAYRAM'dan).

FOTOĞRAFLAR

KATALOG FOTOĞRAFLARI

- Foto.: 1- Samsun Gravürü (Gravürlerle Türkiye C. 2.'den).
 Foto.: 2- XX. Yüzyılın başlarında Samsun (R. VADALA'dan).
 Foto.: 3- 19. yüzyıl sonlarında Samsun Kalesi (B. SARISAKAL'dan).
 Foto.: 4- XX. Yüzyıl başlarında Saathane Meydanı ve Ulu Cami.
 Foto.: 5- Vezirköprü, genel görünüş.
 Foto.: 6- Havza, genel görünüş.
 Foto.: 7- Çarşamba - Gökçeli Camii, kuzey cephe.
 Foto.: 8- Çarşamba - Gökçeli Camii, güney ve doğu cephe.
 Foto.: 9- Çarşamba - Gökçeli Camii, kible cephesi .
 Foto.: 10- Çarşamba - Gökçeli Camii, batı cephe.
 Foto.: 11- Çarşamba - Gökçeli Camii, duvar köşesinde ahşap perde geçme detayı.
 Foto.: 12- Çarşamba - Gökçeli Camii, kuzey revak.
 Foto.: 13- Çarşamba - Gökçeli Camii, doğu revak.
 Foto.: 14- Çarşamba - Gökçeli Camii, son cemaat yeri içi.
 Foto.: 15- Çarşamba - Gökçeli Camii, son cemaat yeri direk ve girişler.
 Foto.: 16- Çarşamba - Gökçeli Camii, harime açılan kapı.
 Foto.: 17- Çarşamba - Gökçeli Camii, harim.
 Foto.: 18- Çarşamba - Gökçeli Camii, harim çatısı perde dikmeler.
 Foto.: 19- Çarşamba - Gökçeli Camii, harim çatısı.
 Foto.: 20- Çarşamba - Gökçeli Camii, mihrap ve minber.
 Foto.: 21- Çarşamba - Gökçeli Camii, minberin batı yüzü.
 Foto.: 22- Çarşamba - Gökçeli Camii, minber süpürgeliği.
 Foto.: 23- Çarşamba - Gökçeli Camii, minber korkuluğu.
 Foto.: 24- Çarşamba - Gökçeli Camii, çatısındaki kalem işi nakışlar.
 Foto.: 25- Çarşamba - Gökçeli Camii, çatısındaki kalem işi nakışlar.
 Foto.: 26- Çarşamba - Gökçeli Camii, çatısındaki kalem işi nakışlar.
 Foto.: 27- Çarşamba - Gökçeli Camii, çatısındaki kalem işi nakışlar.
 Foto.: 28- Çarşamba - Gökçeli Camii, çatısındaki kalem işi nakışlar.
 Foto.: 29- Çarşamba - Gökçeli Camii, çatısındaki kalem işi nakışlar detay.
 Foto.: 30- Çarşamba - Gökçeli Camii, çatısındaki kalem işi nakışlar detay.
 Foto.: 31- Çarşamba - Gökçeli Camii, çatısındaki kalem işi nakışlar.
 Foto.: 32- Çarşamba - Gökçeli Camii, çatısındaki kalem işi nakışlar ve aşı boyalı yazı.

- Foto.: 33- Çarşamba - Gökçeli Camii, harim direk başlıklarındaki kalem işi nakışlar.
Foto.: 34- Çarşamba - Gökçeli Camii, harim direk başlıklarındaki kalem işi nakışlar.
Foto.: 35- Çarşamba / Yaycılar Köyü - Şeyh Habil Camii, kuzey ve doğu cepheler.
Foto.: 36- Çarşamba / Yaycılar Köyü - Şeyh Habil Camii, güney ve batı cepheler.
Foto.: 37- Çarşamba / Yaycılar Köyü - Şeyh Habil Camii, kible cephesi.
Foto.: 38- Çarşamba / Yaycılar Köyü - Şeyh Habil Camii, doğu cephe.
Foto.: 39- Çarşamba / Yaycılar Köyü - Şeyh Habil Camii, kirişleme detayı.
Foto.: 40- Çarşamba / Yaycılar Köyü - Şeyh Habil Camii, duvarlarda kavila geçme.
Foto.: 41- Çarşamba / Yaycılar Köyü - Şeyh Habil Camii, son cemaat yeri doğu kenar.
Foto.: 42- Çarşamba / Yaycılar Köyü - Şeyh Habil Camii, çatı revak.
Foto.: 43- Çarşamba / Yaycılar Köyü - Şeyh Habil Camii, batı revak girişi.
Foto.: 44- Çarşamba / Yaycılar Köyü - Şeyh Habil Camii, harime açılan kapı.
Foto.: 45- Çarşamba / Yaycılar Köyü - Şeyh Habil Camii, harim, kible tarafı.
Foto.: 46- Çarşamba / Yaycılar Köyü - Şeyh Habil Camii, harim, kuzey kesim.
Foto.: 47- Çarşamba / Yaycılar Köyü - Şeyh Habil Camii, harim, doğu kesim.
Foto.: 48- Çarşamba / Yaycılar Köyü - Şeyh Habil Camii, harim, direk başlıkları.
Foto.: 49- Çarşamba / Yaycılar Köyü - Şeyh Habil Camii, mihrap ve minber.
Foto.: 50- Havza / Dereköy - Veliiyüddin Bin Bereket Şah Camii, ve Türbesi,, kible cephe.
Foto.: 51- Havza / Dereköy - Veliiyüddin Bin Bereket Şah Camii, kuzeybatıdan.
Foto.: 52- Havza / Dereköy - Veliiyüddin Bin Bereket Şah Camii, kuzey.
Foto.: 53- Havza / Dereköy - Veliiyüddin Bin Bereket Şah Camii, harimin kible duvarı.
Foto.: 54- Havza / Dereköy - Veliiyüddin Bin Bereket Şah Camii, mihrap kavsarası.
Foto.: 55- Samsun - Kale Camii, kuzey batıdan.
Foto.: 56- Samsun - Kale Camii, kuzey cephe.
Foto.: 57- Samsun - Kale Camii, inşa kitabesi.
Foto.: 58- Samsun - Kale Camii, harim.
Foto.: 59- Çarşamba / Ordu Köyü Camii, batı cephe.
Foto.: 60- Çarşamba / Ordu Köyü Camii, doğu cephe.
Foto.: 61- Çarşamba / Ordu Köyü Camii, kuzey cephe.
Foto.: 62- Çarşamba / Ordu Köyü Camii, kible duvarı.
Foto.: 63- Çarşamba / Ordu Köyü Camii, batı revak.
Foto.: 64- Çarşamba / Ordu Köyü Camii, son cemaat yeri revakı.
Foto.: 65- Çarşamba / Ordu Köyü Camii, harimin kuzey duvarı.
Foto.: 66- Çarşamba / Ordu Köyü Camii, harime açılan kapı.
Foto.: 67- Çarşamba / Ordu Köyü Camii, pencere kanadı.
Foto.: 68- Çarşamba / Ordu Köyü Camii, pencere muhafazası, ahşap lokmalı şebeke.
Foto.: 69- Çarşamba / Ordu Köyü Camii, harimi kuzey kesimi.
Foto.: 70- Çarşamba / Ordu Köyü Camii, kible duvarı.
Foto.: 71- Çarşamba / Ordu Köyü Camii, hariminde ahşap direk.
Foto.: 72- Çarşamba / Ordu Köyü Camii, hariminde ahşap direk.
Foto.: 73- Çarşamba / Ordu Köyü Camii, hariminde ahşap direk.
Foto.: 74- Çarşamba / Ordu Köyü Camii, hariminde ahşap direk.
Foto.: 75- Çarşamba / Ordu Köyü Camii, hariminde ahşap direk.
Foto.: 76- Çarşamba / Ordu Köyü Camii, mihrabı.
Foto.: 77- Çarşamba / Ordu Köyü Camii, minberi.
Foto.: 78- Çarşamba / Ordu Köyü Camii, minber aynalığı doğu yüzü.
Foto.: 79- Çarşamba / Ordu Köyü Camii, minber korkuluğu.
Foto.: 80- Çarşamba / Ordu Köyü Camii, kadınlar mahfili korkuluğu.
Foto.: 81- Çarşamba / Ordu Köyü Camii, tavan göbeği.
Foto.: 82- Samsun - Yalı Camii, doğu cephe.
Foto.: 83- Samsun - Yalı Camii, batı cephe.

- Foto.: 84- Samsun - Yalı Camii, inşa kitabesi.
Foto.: 85- Samsun - Yalı Camii, doğu cephe.
Foto.: 86- Samsun - Yalı Camii, kuzey cephe.
Foto.: 87- Samsun - Yalı Camii, minaresi.
Foto.: 88- Samsun - Yalı Camii, harime açılan kapı.
Foto.: 89- Samsun - Yalı Camii, harime açılan kapı.
Foto.: 90- Samsun - Yalı Camii, son cemaat yeri mihrabiyesi.
Foto.: 91- Samsun - Yalı Camii, kubbe geçişi.
Foto.: 92- Samsun - Yalı Camii, mihrabı.
Foto.: 93- Samsun - Yalı Camii, mihrabı, detay.
Foto.: 94- Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa Camii, güneybatıdan.
Foto.: 95- Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa Camii, son cemaat yeri.
Foto.: 96- Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa Camii, mihrap önü ve sofa, doğudan.
Foto.: 97- Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa Camii, tabhane hücresi, doğu.
Foto.: 98- Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa Camii, tabhane hücresi, güneydoğu.
Foto.: 99- Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa Camii, batı tabhane hücresi.
Foto.: 100- Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa Camii, son cemaat yeri sütun altlıkları.
Foto.: 101- Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa Camii, şadırvan.
Foto.: 102- Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa Camii, şadırvanın su haznesi.
Foto.: 103- Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa Camii, taçkapı.
Foto.: 104- Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa Camii, taçkapı kanatları.
Foto.: 105- Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa Camii, taçkapı mihrabiyesi.
Foto.: 106- Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa Camii, taçkapı açıklığı üstü.
Foto.: 107- Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa Camii, taçkapının iç yüzü.
Foto.: 108- Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa Camii, taçkapı kanatları, detay.
Foto.: 109- Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa Camii, taçkapı kanadı üst sol pano.
Foto.: 110- Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa Camii, taçkapı kanadı detayı.
Foto.: 111- Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa Camii, taçkapı kanadı bini ve çevresi.
Foto.: 112- Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa Camii, mihrap önü bölümü.
Foto.: 113- Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa Camii, doğu tapHan,e hücresi içten.
Foto.: 114- Çarşamba / Kuşhane Köyü Camii, kuzey cephe.
Foto.: 115- Çarşamba / Kuşhane Köyü Camii, doğu cephe.
Foto.: 116- Çarşamba / Kuşhane Köyü Camii, güney ve batı cephe.
Foto.: 117- Çarşamba / Kuşhane Köyü Camii, doğu detay..
Foto.: 118- Çarşamba / Kuşhane Köyü Camii, çatı detayı..
Foto.: 119- Çarşamba / Kuşhane Köyü Camii, son cemaat yeri direği.
Foto.: 120- Çarşamba / Kuşhane Köyü Camii, harime açılan kapı.
Foto.: 121- Çarşamba / Kuşhane Köyü Camii, harim direği.
Foto.: 122- Terme / Yeni Cami Köyü - Eski Camii, kuzeybatıdan.
Foto.: 123- Terme / Yeni Cami Köyü - Eski Camii, batı cephe.
Foto.: 124- Terme / Yeni Cami Köyü - Eski Camii, kitabe.
Foto.: 125- Terme / Yeni Cami Köyü - Eski Camii, kuzeybatı köşe girişleme detayı.
Foto.: 126- Terme / Yeni Cami Köyü - Eski Camii, doğu revakı.
Foto.: 127- Terme / Yeni Cami Köyü - Eski Camii, son cemaat yeri.
Foto.: 128- Terme / Yeni Cami Köyü - Eski Camii, lokmalı ahşap pencere şebekesi.
Foto.: 129- Terme / Yeni Cami Köyü - Eski Camii, harimi kible duvarı.
Foto.: 130- Terme / Yeni Cami Köyü - Eski Camii, harimi direk başlıkları ve çatı.
Foto.: 131- Terme / Yeni Cami Köyü - Eski Camii, harimi çatı detayı (perde dikmeler).
Foto.: 132- Terme / Yeni Cami Köyü - Eski Camii, mihrabı.
Foto.: 133- Terme / Yeni Cami Köyü - Eski Camii, minberi doğu yüzü.
Foto.: 134- Terme / Yeni Cami Köyü - Eski Camii, minberi batı yüzü.

- Foto.: 135- Terme / Yeni Cami Köyü - Eski Camii, minberi süpürgeliği.
Foto.: 136- Terme / Yeni Cami Köyü - Eski Camii, minberi kapısı taçı.
Foto.: 137- Terme / Dağdıralı Köyü Camii, kuzeydoğudan.
Foto.: 138- Terme / Dağdıralı Köyü Camii, kible cephesi.
Foto.: 139- Terme / Dağdıralı Köyü Camii, batı cephesi.
Foto.: 140- Terme / Dağdıralı Köyü Camii, doğu revakı.
Foto.: 141- Terme / Dağdıralı Köyü Camii, son cemaat yeri, doğu kesim.
Foto.: 142- Terme / Dağdıralı Köyü Camii, harime açılan kapı.
Foto.: 143- Terme / Dağdıralı Köyü Camii, harim kapı kanatlarından detay.
Foto.: 144- Terme / Dağdıralı Köyü Camii, harimi, ahşap direk.
Foto.: 145- Terme / Dağdıralı Köyü Camii, harimi kible duvarı.
Foto.: 146- Terme / Dağdıralı Köyü Camii, harimi kuzey kesim.
Foto.: 147- Terme / Dağdıralı Köyü Camii, mihrabı.
Foto.: 148- Terme / Dağdıralı Köyü Camii, minberi.
Foto.: 149- Terme / Dağdıralı Köyü Camii, minber kapı taçındaki kitabe.
Foto.: 150- Kavak / Bekdemir Köyü Camii, güneybatıdan.
Foto.: 151- Kavak / Bekdemir Köyü Camii, kuzeybatıdan.
Foto.: 152- Kavak / Bekdemir Köyü Camii, kitabe.
Foto.: 153- Kavak / Bekdemir Köyü Camii, kitabe.
Foto.: 154- Kavak / Bekdemir Köyü Camii, batı revak.
Foto.: 155- Kavak / Bekdemir Köyü Camii, harime açılan kapı.
Foto.: 156- Kavak / Bekdemir Köyü Camii, kapı kanatları üst panolar.
Foto.: 157- Kavak / Bekdemir Köyü Camii, kapı kanatları sağ alt pano.
Foto.: 158- Kavak / Bekdemir Köyü Camii, kuzey duvarı dış yüzde ahşap bezeme.
Foto.: 159- Kavak / Bekdemir Köyü Camii, kuzey duvarı kapı üstü kalem işi pano.
Foto.: 160- Kavak / Bekdemir Köyü Camii, harimi kible kesimi
Foto.: 161- Kavak / Bekdemir Köyü Camii, harimi kuzey kesimi
Foto.: 162- Kavak / Bekdemir Köyü Camii, harimi kadınlar mahfili doğu kolu.
Foto.: 163- Kavak / Bekdemir Köyü Camii, harimi kadınlar mahfili kuzey kesimi.
Foto.: 164- Kavak / Bekdemir Köyü Camii, mihrap.
Foto.: 165- Kavak / Bekdemir Köyü Camii, mihrap nişi.
Foto.: 166- Kavak / Bekdemir Köyü Camii, mihrap taçı.
Foto.: 167- Kavak / Bekdemir Köyü Camii, mihrabın sağ yanındaki pano.
Foto.: 168- Kavak / Bekdemir Köyü Camii, mihrabın sol yanındaki pano.
Foto.: 169- Kavak / Bekdemir Köyü Camii, mihrabın sağ yanındaki pencere üstündeki pano.
Foto.: 170- Kavak / Bekdemir Köyü Camii, minber
Foto.: 171- Kavak / Bekdemir Köyü Camii, minberi doğu yüzü süpürgelik.
Foto.: 172- Kavak / Bekdemir Köyü Camii, minberi aynalıği doğu yüzü.
Foto.: 173- Kavak / Bekdemir Köyü Camii, minberi aynalıği, doğu yüzü.
Foto.: 174- Kavak / Bekdemir Köyü Camii, minberi köşkü, kuzey yüzü.
Foto.: 175- Kavak / Bekdemir Köyü Camii, minber külahı.
Foto.: 176- Kavak / Bekdemir Köyü Camii, minber kapı taçı.
Foto.: 177- Kavak / Bekdemir Köyü Camii, kadınlar mahfili korkuluğu giriş alını.
Foto.: 178- Kavak / Bekdemir Köyü Camii, harim tavanı.
Foto.: 179- Kavak / Bekdemir Köyü Camii, harim tavanı bordürleri.
Foto.: 180- Kavak / Bekdemir Köyü Camii, harim tavanı göbeği.
Foto.: 181- Kavak / Bekdemir Köyü Camii, yıkılan çeşme yalağı.
Foto.: 182- Kavak / Bekdemir Köyü Camii, yıkılan çeşme yalağı.
Foto.: 183- Bafra - Ulu Camii, kible cephesi.
Foto.: 184- Bafra - Ulu Camii, son cemaat yeri.
Foto.: 185- Bafra - Ulu Camii, batı cephe.

- Foto.: 186- Bafra - Ulu Camii, doğu cephe.
Foto.: 187- Bafra - Ulu Camii, harime açılan kapı üstündeki inşa kitabeleri.
Foto.: 188- Bafra - Ulu Camii, güneydoğu köşedeki kitabe.
Foto.: 189- Bafra - Ulu Camii, harimi doğu duvardaki kalem işi kitabe.
Foto.: 190- Bafra - Ulu Camii, avlu kapısı ve hazire girişi.
Foto.: 191- Bafra - Ulu Camii, son cemaat yeri tavanı.
Foto.: 192- Bafra - Ulu Camii, son cemaat yeri tavanı göbeği.
Foto.: 193- Bafra - Ulu Camii, son cemaat yerinde ortadan kalkan kalem işi nakışlar (kapının solundaki pano)
Foto.: 194- Bafra - Ulu Camii, son cemaat yerinde ortadan kalkan kalem işi nakışlar (kapının sağındaki pano)
Foto.: 195- Bafra - Ulu Camii, minare şerefe altlığı.
Foto.: 196- Bafra - Ulu Camii, kible duvarı saçak altı, detay (cami tasviri)
Foto.: 197- Bafra - Ulu Camii, kible duvarı saçak altı, detay.
Foto.: 198- Bafra - Ulu Camii, batı duvarı sıva üzeri kabartma.
Foto.: 199- Bafra - Ulu Camii, harime açılan kuzey kapı.
Foto.: 200- Bafra - Ulu Camii, harimi kible duvarı.
Foto.: 201- Bafra - Ulu Camii, harimi kuzey kesim.
Foto.: 202- Bafra - Ulu Camii, minberi.
Foto.: 203- Bafra - Ulu Camii, minberi kapı kanatları.
Foto.: 204- Bafra - Ulu Camii, minberi kapı tacı.
Foto.: 205- Bafra - Ulu Camii, harimi batı duvarı.
Foto.: 206- Bafra - Ulu Camii, harimi doğu duvarındaki vaaz kürsüsü.
Foto.: 207- Bafra - Ulu Camii, harimi kible duvarı mihrabın sağı.
Foto.: 208- Bafra - Ulu Camii, harimi kible duvarı mihrabın solu.
Foto.: 209- Bafra - Ulu Camii, harimi kadınlar mahfilinden bakış.
Foto.: 210- Bafra - Ulu Camii, haziresi.
Foto.: 211- Bafra - Ulu Camii, haziresi.
Foto.: 212- Bafra - Ulu Camii, haziresinin duvar pencerelerinden detay.
Foto.: 213- Bafra - Ulu Camii, haziresinin duvar pencerelerinden detay.
Foto.: 214- Bafra - Ulu Camii, haziresinin duvar pencerelerinden detay.
Foto.: 215- Bafra - Ulu Camii, haziresinin duvar pencerelerinden detay.
Foto.: 216- Bafra - Ulu Camii, haziresinde bir mezar taşı.
Foto.: 217- Bafra - Ulu Camii, haziresinde bir mezar taşı.
Foto.: 218- Vezirköprü - Toprakkale Camii, kuzey cephe.
Foto.: 219- Vezirköprü - Toprakkale Camii, doğu cephe.
Foto.: 220- Vezirköprü - Toprakkale Camii, batı cephe.
Foto.: 221- Vezirköprü - Toprakkale Camii, harim, kuzey kesim.
Foto.: 222- Vezirköprü - Toprakkale Camii, mihrap.
Foto.: 223- Vezirköprü - Toprakkale Camii, minber.
Foto.: 224- Vezirköprü - Kale Camii, batıdan.
Foto.: 225- Vezirköprü - Kale Camii, kible duvarı.
Foto.: 226- Vezirköprü - Kale Camii, batı cephe.
Foto.: 227- Vezirköprü - Kale Camii, son cemaat yeri.
Foto.: 228- Vezirköprü - Kale Camii, son cemaat yeri doğu kenarı.
Foto.: 229- Vezirköprü - Kale Camii, harime açılan kapı.
Foto.: 230- Vezirköprü - Kale Camii, harime açılan kapı üstü.
Foto.: 231- Vezirköprü - Kale Camii, harime açılan kapı üstü, detay.
Foto.: 232- Vezirköprü - Kale Camii, harim kible kesimi.
Foto.: 233- Vezirköprü - Kale Camii, harim kuzey kesimi.
Foto.: 234- Vezirköprü - Kale Camii, harim kubbe geçişi.
Foto.: 235- Vezirköprü - Kale Camii, harim kubbe geçişi.
Foto.: 236- Vezirköprü - Kale Camii, pencere kanadı.

- Foto.: 237- Vezirköprü - Kale Camii, mihrap.
- Foto.: 238- Vezirköprü - Kale Camii, mihrap bordür.
- Foto.: 239- Vezirköprü - Kale Camii, mihrap nişi detay.
- Foto.: 240- Vezirköprü - Kale Camii, mihrap kavsarası üstü.
- Foto.: 241- Vezirköprü - Kale Camii, minberi doğu yüzü.
- Foto.: 242- Vezirköprü - Kale Camii, minber batı yüzü.
- Foto.: 243- Vezirköprü - Kale Camii, minber aynalıği.
- Foto.: 244- Vezirköprü - Kale Camii, minber bordürleri.
- Foto.: 245- Vezirköprü - Kale Camii, minber bordürleri.
- Foto.: 246- Vezirköprü - Kale Camii, minber kapı kanatları.
- Foto.: 247- Vezirköprü - Kale Camii, minber kapı kanatları, detay.
- Foto.: 248- Vezirköprü - Kale Camii, minber külâhı.
- Foto.: 249- Vezirköprü - Kale Camii, vaaz kürsüsü.
- Foto.: 250- Terme / Karacalı Köyü Camii, kuzey cephe.
- Foto.: 251- Terme / Karacalı Köyü doğu cephe.
- Foto.: 252- Terme / Karacalı Köyü Camii, batı cephe.
- Foto.: 253- Terme / Karacalı Köyü Camii, güney cephe.
- Foto.: 254- Terme / Karacalı Köyü Camii, doğu duvardaki kitabe.
- Foto.: 255- Terme / Karacalı Köyü Camii, batı revak.
- Foto.: 256- Terme / Karacalı Köyü, son cemaat yeri revakı çatısı, içten.
- Foto.: 257- Terme / Karacalı Köyü Camii, harime açılan kapı.
- Foto.: 258- Terme / Karacalı Köyü Camii, harime açılan kapı kanatlarından detay.
- Foto.: 259- Terme / Karacalı Köyü Camii, harimi kible kesimi.
- Foto.: 260- Ondokuz Mayıs - Fatih Camii, doğudan.
- Foto.: 261- Ondokuz Mayıs - Fatih Camii, batı ve güney cephe.
- Foto.: 262- Ondokuz Mayıs - Fatih Camii, doğu cephe.
- Foto.: 263- Ondokuz Mayıs - Fatih Camii, kible cephesi.
- Foto.: 264- Ondokuz Mayıs - Fatih Camii, kuzey duvarı.
- Foto.: 265- Ondokuz Mayıs - Fatih Camii, harime açılan kapı.
- Foto.: 266- Ondokuz Mayıs - Fatih Camii, minberi.
- Foto.: 267- Vezirköprü - Yukarı Nalbantlı Camii, kuzey cephe.
- Foto.: 268- Vezirköprü - Yukarı Nalbantlı Camii, doğu cephe.
- Foto.: 269- Vezirköprü - Yukarı Nalbantlı Camii, kible cephesi.
- Foto.: 270- Vezirköprü - Yukarı Nalbantlı Camii, doğu duvarı dış yüzündeki inşa kitabesi.
- Foto.: 271- Vezirköprü - Yukarı Nalbantlı Camii, minaresi.
- Foto.: 272- Vezirköprü - Yukarı Nalbantlı Camii, harimi kible duvarı.
- Foto.: 273- Kavak - Tatarmuslu Köyü Camii, kuzeyden.
- Foto.: 274- Kavak - Tatarmuslu Köyü Camii, doğu cephe.
- Foto.: 275- Kavak - Tatarmuslu Köyü Camii, kuzey cephe.
- Foto.: 276- Kavak - Tatarmuslu Köyü Camii, doğu duvar.
- Foto.: 277- Kavak - Tatarmuslu Köyü Camii, son cemaat yeri.
- Foto.: 278- Kavak - Tatarmuslu Köyü Camii, harimi kible kesimi.
- Foto.: 279- Asarcık / Akyazı Köyü - Gökgöl Camii, kuzey cephe.
- Foto.: 280- Asarcık / Akyazı Köyü - Gökgöl Camii, güney ve batı cepheler.
- Foto.: 281- Asarcık / Akyazı Köyü - Gökgöl Camii, doğu cephe.
- Foto.: 282- Asarcık / Akyazı Köyü - Gökgöl Camii, kuzey revaka açılan kapı.
- Foto.: 283- Asarcık / Akyazı Köyü - Gökgöl Camii, harime açılan kapı.
- Foto.: 284- Asarcık / Akyazı Köyü - Gökgöl Camii, mahfile açılan kapı.
- Foto.: 285- Asarcık / Akyazı Köyü - Gökgöl Camii, Harim, kuzey kesim.
- Foto.: 286- Asarcık / Akyazı Köyü - Gökgöl Camii, harimi kible kesimi.
- Foto.: 287- Asarcık / Akyazı Köyü - Gökgöl Camii, müderris odası.

- Foto.: 288- Asarcık / Akyazı Köyü - Gökgöl Camii, müderris odası penceresi.
Foto.: 289- Asarcık / Klavuzlu Köyü Camii, kuzey cephe.
Foto.: 290- Asarcık / Klavuzlu Köyü Camii, batı ve güney cepheler.
Foto.: 291- Asarcık / Klavuzlu Köyü Camii, doğu cephe.
Foto.: 292- Asarcık / Klavuzlu Köyü Camii, kible cephesi.
Foto.: 293- Asarcık / Klavuzlu Köyü Camii, son cemaat revakı.
Foto.: 294- Asarcık / Klavuzlu Köyü Camii, batı revak.
Foto.: 295- Asarcık / Klavuzlu Köyü Camii, revaka açılan kapı.
Foto.: 296- Asarcık / Klavuzlu Köyü Camii, harime açılan kapı.
Foto.: 297- Asarcık / Klavuzlu Köyü Camii, harimi kuzey kesim.
Foto.: 298- Asarcık / Klavuzlu Köyü Camii, kadınlar mahfili.
Foto.: 299- Asarcık / Klavuzlu Köyü Camii, harimdeki direk.
Foto.: 300- Asarcık / Klavuzlu Köyü Camii, mahfile açılan kapı.
Foto.: 301- Asarcık / Klavuzlu Köyü Camii, harim kible duvarı.
Foto.: 302- Asarcık / Alan Köyü Camii, kuzey ve doğu cepheleri.
Foto.: 303- Asarcık / Alan Köyü Camii, kible cephesi.
Foto.: 304- Asarcık / Alan Köyü Camii, harimi, mahfilden.
Foto.: 305- Asarcık / Alan Köyü Camii, harimi kible duvarı.
Foto.: 306- Asarcık / Alan Köyü Camii, harime açılan kapı.
Foto.: 307- Asarcık / Alan Köyü Camii, minberi.
Foto.: 308- Asarcık / Koşaca Köyü Camii, kuzey cephe.
Foto.: 309- Asarcık / Koşaca Köyü Camii, doğu cephe.
Foto.: 310- Asarcık / Koşaca Köyü Camii, kible cephesi.
Foto.: 311- Asarcık / Koşaca Köyü Camii, son cemaat yeri revakı doğu köşesi.
Foto.: 312- Asarcık / Koşaca Köyü Camii, harime açılan kapı.
Foto.: 313- Asarcık / Koşaca Köyü Camii, kuzey duvarı dıştan giriş alını.
Foto.: 314- Asarcık / Koşaca Köyü Camii, harimi kuzey kesim.
Foto.: 315- Asarcık / Koşaca Köyü Camii, kadınlar mahfili.
Foto.: 316- Asarcık / Koşaca Köyü Camii, harimde giriş alını.
Foto.: 317- Asarcık / Koşaca Köyü Camii, harimi kible kesimi.
Foto.: 318- Asarcık / Koşaca Köyü Camii, mihrap.
Foto.: 319- Asarcık / Koşaca Köyü Camii, tavanı.
Foto.: 320- Kavak - Yeni Camii, kuzeydoğudan.
Foto.: 321- Kavak - Yeni Camii, kible cephesi.
Foto.: 322- Kavak - Yeni Camii, batı cephe.
Foto.: 323- Kavak - Yeni Camii, harime açılan kapı ve çevresi.
Foto.: 324- Kavak - Yeni Camii, harimi kible kesimi.
Foto.: 325- Kavak - Yeni Camii, harimi kuzey kesim.
Foto.: 326- Bafra - Tayyar Paşa Camii, güneydoğudan.
Foto.: 327- Bafra - Tayyar Paşa Camii, harime açılan kapı üstündeki kitabe.
Foto.: 328- Bafra - Tayyar Paşa Camii, minare kapısı.
Foto.: 329- Bafra - Tayyar Paşa Camii, minare kaidesi.
Foto.: 330- Bafra - Tayyar Paşa Camii, harime açılan kapı ve çevresi.
Foto.: 331- Bafra - Tayyar Paşa Camii, harimi kible kesimi.
Foto.: 332- Bafra - Tayyar Paşa Camii, harimi kuzey kesim.
Foto.: 333- Bafra - Tayyar Paşa Camii, minberi.
Foto.: 334- Bafra - Tayyar Paşa Camii, minber kapısı.
Foto.: 335- Bafra - Tayyar Paşa Camii, minber kapısı tacı.
Foto.: 336- Bafra - Tayyar Paşa Camii, harimi batı duvar, kalem işi nakışlar.
Foto.: 337- Bafra - Tayyar Paşa Camii, harimi kuzey duvarda mahfil hizasında kalem işi nakışlar.
Foto.: 338- Bafra - Tayyar Paşa Camii, kubbe geçişleri.

- Foto.: 339- Bafra - Tayyar Paşa Camii, kubbesi, içten.
Foto.: 340- Bafra - Tayyar Paşa Camii, harimi kible duvarı, kalem işi nakışları.
Foto.: 341- Bafra - Tayyar Paşa Camii, harimi doğu duvarı, kalem işi nakışları.
Foto.: 342- Kavak / Değirmencili Köyü - Dere Camii, kuzey cephe.
Foto.: 343- Kavak / Değirmencili Köyü - Dere Camii, doğu cephe.
Foto.: 344- Kavak / Değirmencili Köyü - Dere Camii, kible cephesi.
Foto.: 345- Kavak / Değirmencili Köyü - Dere Camii, son cemaat yeri revakı direği.
Foto.: 346- Kavak / Değirmencili Köyü - Dere Camii, harime açılan kapı.
Foto.: 347- Kavak / Değirmencili Köyü - Dere Camii, harimi kible duvarı.
Foto.: 348- Kavak / Değirmencili Köyü - Dere Camii, kuzey kesim.
Foto.: 349- Samsun - Pazar Camii, doğudan.
Foto.: 350- Samsun - Pazar Camii, kuzey doğudan.
Foto.: 351- Samsun - Pazar Camii, doğu cephe.
Foto.: 352- Samsun - Pazar Camii, kuzey cephe ve taçkapı.
Foto.: 353- Samsun - Pazar Camii, taçkapısından detay.
Foto.: 354- Samsun - Pazar Camii, taçkapısından detay.
Foto.: 355- Samsun - Pazar Camii, harimi kible duvarı.
Foto.: 356- Samsun - Pazar Camii, harimi kuzey kesim.
Foto.: 357- Samsun - Hacı Hatun Camii, kuzey cephe.
Foto.: 358- Samsun - Hacı Hatun Camii, kubbe geçişleri.
Foto.: 359- Terme - Pazar Camii, kuzeydoğudan.
Foto.: 360- Terme - Pazar Camii, kuzey cephe.
Foto.: 361- Terme - Pazar Camii, kuzey cephe ve harime açılan kapı.
Foto.: 362- Terme - Pazar Camii, harimi kible kesimi.
Foto.: 363- Terme - Pazar Camii, hariminde ahşap direk başlığı.
Foto.: 364- Bafra - Çarşı Camii, kuzeydoğudan.
Foto.: 365- Bafra - Çarşı Camii, kuzey cephe.
Foto.: 366- Bafra - Çarşı Camii, kible duvarı dış yüzündeki inşa kitabesi.
Foto.: 367- Bafra - Çarşı Camii, harime açılan kapı ve çevresi.
Foto.: 368- Bafra - Çarşı Camii, harimi kible duvarı.
Foto.: 369- Bafra - Çarşı Camii, harimi kuzey kesim.
Foto.: 370- Bafra - Çarşı Camii, mihrabı.
Foto.: 371- Bafra - Çarşı Camii, mihrap kavsarası.
Foto.: 372- Bafra - Çarşı Camii, minberi.
Foto.: 373- Bafra - Çarşı Camii, minberi kapı kanatları, alt panolar.
Foto.: 374- Bafra - Çarşı Camii, minberi kapı kanatları, alt panolar.
Foto.: 375- Bafra - Çarşı Camii, minberi kapı kanatları üst panolar.
Foto.: 376- Çarşamba / Porsuk Köyü Camii, kuzey ve doğu cepheleri.
Foto.: 377- Çarşamba / Porsuk Köyü Camii, kible cephesi.
Foto.: 378- Çarşamba / Porsuk Köyü Camii, kapı kitabesi.
Foto.: 379- Çarşamba / Porsuk Köyü Camii, minber kitabesi.
Foto.: 380- Çarşamba / Porsuk Köyü Camii, doğu revak, içten.
Foto.: 381- Çarşamba / Porsuk Köyü Camii, mahfil katı kuzeydoğu kesim.
Foto.: 382- Çarşamba / Porsuk Köyü Camii, pencere şebekesi.
Foto.: 383- Çarşamba / Porsuk Köyü Camii, harime açılan kapı kanatları.
Foto.: 384- Çarşamba / Porsuk Köyü Camii, harime açılan kapı kanatlarından detay.
Foto.: 385- Çarşamba / Porsuk Köyü Camii, harime açılan kapı kanatlarından detay.
Foto.: 386- Çarşamba / Porsuk Köyü Camii, harimi kadınlar mahfili.
Foto.: 387- Çarşamba / Porsuk Köyü Camii, hariminde ahşap direk.
Foto.: 388- Çarşamba / Porsuk Köyü Camii, mihrap.
Foto.: 389- Çarşamba / Porsuk Köyü Camii, vaaz kürsüsü.

- Foto.: 390- Çarşamba / Porsuk Köyü Camii, minberi.
Foto.: 391- Çarşamba / Porsuk Köyü Camii, minber kapısı.
Foto.: 392- Çarşamba / Porsuk Köyü Camii, minberi doğu yüzü.
Foto.: 393- Çarşamba / Porsuk Köyü Camii, minber aynalığından detay.
Foto.: 394- Çarşamba / Porsuk Köyü Camii, harimi, mahfil kirişini alnından detay.
Foto.: 395- Çarşamba / Porsuk Köyü Camii, tavanı.
Foto.: 396- Çarşamba / Porsuk Köyü Camii, tavanından detay.
Foto.: 397- Çarşamba / Porsuk Köyü Camii, tavan göbeği.
Foto.: 398- Çarşamba / Porsuk Köyü Camii, mahfil katı hizada kalem işi nakışlar.
Foto.: 399- Samsun - Şeyh Seyyid Kutbeddin Camii ve Türbesi,, güneydogudan.
Foto.: 400- Samsun - Şeyh Seyyid Kutbeddin Camii ve Türbesi, doğu ve kuzey cephe.
Foto.: 401- Samsun - Şeyh Seyyid Kutbeddin Camii ve Türbesi, 1905 yılı görünümü (B. SARISAKAL'dan)
Foto.: 402- Samsun - Şeyh Seyyid Kutbeddin Camii ve Türbesi, minaresi.
Foto.: 403- Samsun - Şeyh Seyyid Kutbeddin Camii ve Türbesi, mihrap ve çevresi.
Foto.: 404- Kavak / Çakallı Beldesi - Kasımzâde Sofu Ahmed Camii, kuzeydoğudan.
Foto.: 405- Kavak / Çakallı Beldesi - Kasımzâde Sofu Ahmed Camii, doğu cephe.
Foto.: 406- Kavak / Çakallı Beldesi - Kasımzâde Sofu Ahmed Camii, harime açılan kapı üstündeki kitabe.
Foto.: 407- Kavak / Çakallı Beldesi - Kasımzâde Sofu Ahmed Camii, kuzey cephe.
Foto.: 408- Kavak / Çakallı Beldesi - Kasımzâde Sofu Ahmed Camii, harimi kible duvarı.
Foto.: 409- Kavak / Çakallı Beldesi - Kasımzâde Sofu Ahmed Camii, harimi batı kesim ve minber.
Foto.: 410- Havza / Cevizlik Köyü Camii, kible cephesi.
Foto.: 411- Havza / Cevizlik Köyü Camii, doğu cephe.
Foto.: 412- Havza / Cevizlik Köyü Camii, kuzey cephe.
Foto.: 413- Havza / Cevizlik Köyü Camii, minber kapı tacındaki kitabe.
Foto.: 414- Havza / Cevizlik Köyü Camii, harime açılan kapı kanatlarındaki kitabe.
Foto.: 415- Havza / Cevizlik Köyü Camii, minare kaidesindeki kitabe.
Foto.: 416- Havza / Cevizlik Köyü Camii, minare.
Foto.: 417- Havza / Cevizlik Köyü Camii, harime açılan kapı kanatları.
Foto.: 418- Havza / Cevizlik Köyü Camii, harim kible duvarı.
Foto.: 419- Havza / Cevizlik Köyü Camii, harim kuzey kesim.
Foto.: 420- Havza / Cevizlik Köyü Camii, kadınlar mahfili altındaki sekideki kalem işi nakışlar.
Foto.: 421- Havza / Cevizlik Köyü Camii, minberi.
Foto.: 422- Havza / Cevizlik Köyü Camii, minber süpürgeliği.
Foto.: 423- Havza / Cevizlik Köyü Camii, minber aynalığından detay.
Foto.: 424- Havza / Cevizlik Köyü Camii, tavanı.
Foto.: 425- Havza / Cevizlik Köyü Camii, tavan göbeği.
Foto.: 426- Havza - Yörgüç Paşa Camii, doğu cephe ve giriş.
Foto.: 427- Havza - Yörgüç Paşa Camii, güney doğudan.
Foto.: 428- Havza - Yörgüç Paşa Camii, harime açılan doğu kapı.
Foto.: 429- Havza - Yörgüç Paşa Camii, harimi, kible yüzü.
Foto.: 430- Havza - Yörgüç Paşa Camii, vaaz kürsüsü, korkuluk kanadı.
Foto.: 431- Havza - Yörgüç Paşa Camii, harimi kuzey kesim.
Foto.: 432- Samsun - Ulu Camii, doğudan.
Foto.: 433- Samsun - Ulu Camii, doğu cephe.
Foto.: 434- Samsun - Ulu Camii, kuzeybatıdan.
Foto.: 435- Samsun - Ulu Camii, batı cephe.
Foto.: 436- Samsun - Ulu Camii, kuzey cephe.
Foto.: 437- Samsun - Ulu Camii, son cemaat yeri revakı.
Foto.: 438- Samsun - Ulu Camii, kible cephesi.
Foto.: 439- Samsun - Ulu Camii, pencere kemeri.
Foto.: 440- Samsun - Ulu Camii, ana kubbe.

- Foto.: 441- Samsun - Ulu Camii, köse kulesi.
 Foto.: 442- Samsun - Ulu Camii, son cemaat yeri revakı doğu kenarı.
 Foto.: 443- Samsun - Ulu Camii, harime açılan kapı ve çevresi.
 Foto.: 444- Samsun - Ulu Camii, harime açılan kapı.
 Foto.: 445- Samsun - Ulu Camii, minare şerefe altlığı.
 Foto.: 446- Samsun - Ulu Camii, harimi kuzey kesim.
 Foto.: 447- Samsun - Ulu Camii, harimi kible duvarı.
 Foto.: 448- Samsun - Ulu Camii, mihrabı.
 Foto.: 449- Samsun - Ulu Camii, minberi.
 Foto.: 450- Samsun - Ulu Camii, vaaz kürsüsü.
 Foto.: 451- Samsun - Ulu Camii, harimi 1910 yılı görünümü (B. SARISAKAL'dan).
 Foto.: 452- Samsun - Ulu Camii, kubbe kalem işi nakışları.
 Foto.: 453- Samsun - Ulu Camii, kubbe kalem işi nakışları.
 Foto.: 454- Samsun - Ulu Camii, kaybolan avlu kapısı.
 Foto.: 455- Samsun - Ulu Camii, kaybolan avlu kapısı babaları.
 Foto.: 456- Samsun - Kurşunlu Camii, kuzeybatıdan
 Foto.: 457- Samsun - Kurşunlu Camii, 1890'lı yılların sonu (B. SARISAKAL'dan).
 Foto.: 458- Samsun - Kurşunlu Camii, batı ve güney cepheler.
 Foto.: 459- Samsun - Kurşunlu Camii, minaresi.
 Foto.: 460- Samsun - Kurşunlu Camii, minare şerefe altlığı.
 Foto.: 461- Samsun - Kurşunlu Camii, son cemaat yeri içi ve harime açılan kapı.
 Foto.: 462- Samsun - Kurşunlu Camii, harimi kuzey kesim.
 Foto.: 463- Samsun - Kurşunlu Camii, mihrap ve minberi.
 Foto.: 464- Havza / Sivrikese Köyü Camii, güneydoğudan.
 Foto.: 465- Havza / Sivrikese Köyü Camii, güney ve doğu cepheler.
 Foto.: 466- Havza / Sivrikese Köyü Camii, kible duvarından detay.
 Foto.: 467- Havza / Sivrikese Köyü Camii, son cemaat yeri detay.
 Foto.: 468- Havza / Sivrikese Köyü Camii, son cemaat yeri revakı.
 Foto.: 469- Havza / Sivrikese Köyü Camii, son cemaat yeri revakı.
 Foto.: 470- Havza / Sivrikese Köyü Camii, harime açılan kapı.
 Foto.: 471- Havza / Sivrikese Köyü Camii, harimi, kible duvarı.
 Foto.: 472- Havza / Sivrikese Köyü Camii, harimi kuzey kesim.
 Foto.: 473- Havza / Sivrikese Köyü Camii, tavanı.
 Foto.: 474- Havza / Sivrikese Köyü Camii, tavan göbeği.
 Foto.: 475- Havza / Sivrikese Köyü Camii, mihrabı.
 Foto.: 476- Havza / Sivrikese Köyü Camii, minberi.
 Foto.: 477- Havza / Sivrikese Köyü Camii, minberi kapı tacı.
 Foto.: 478- Havza / Sivrikese Köyü Camii, minber süpürgeliği.
 Foto.: 479- Havza / Sivrikese Köyü Camii, minber aynalığı doğu yüzü.
 Foto.: 480- Havza / Sivrikese Köyü Camii, minber aynalığı doğu yüzü, detay.
 Foto.: 481- Havza / Sivrikese Köyü Camii, minber korkuluğundan detay.
 Foto.: 482- Havza / Sivrikese Köyü Camii, minber köşkü.
 Foto.: 483- Havza / Sivrikese Köyü Camii, minber köşk altı.
 Foto.: 484- Salıpazarı - Gökçeli Camii, güney ve batı cepheler.
 Foto.: 485- Salıpazarı - Gökçeli Camii, kible cephesi.
 Foto.: 486- Salıpazarı - Gökçeli Camii, doğu cephe.
 Foto.: 487- Salıpazarı - Gökçeli Camii, kuzey duvarı.
 Foto.: 488- Salıpazarı - Gökçeli Camii, harimi kible kesimi.
 Foto.: 489- Salıpazarı - Gökçeli Camii, mihrabı.
 Foto.: 490- Salıpazarı - Gökçeli Camii, vaaz kürsüsü.
 Foto.: 491- Salıpazarı - Gökçeli Camii, kadınlar mahfili.

- Foto.: 492- Salıpazarı - Gökçeli Camii, tavan ortasındaki kubbe.
- Foto.: 493- Terme / Aşağı Söğütlü Köyü Camii, kuzeydoğudan.
- Foto.: 494- Terme / Aşağı Söğütlü Köyü Camii, kible cephesi.
- Foto.: 495- Terme / Aşağı Söğütlü Köyü Camii, batı cephe.
- Foto.: 496- Terme / Aşağı Söğütlü Köyü Camii, son cemaat yeri revakı.
- Foto.: 497- Terme / Aşağı Söğütlü Köyü Camii, harime açılan kapı.
- Foto.: 498- Terme / Aşağı Söğütlü Köyü Camii, harimi, kible duvarı.
- Foto.: 499- Terme / Aşağı Söğütlü Köyü Camii, harimi kuzey kesim.
- Foto.: 500- Terme / Aşağı Söğütlü Köyü Camii, vaaz kürsüsü.
- Foto.: 501- Terme / Aşağı Söğütlü Köyü Camii, kadınlar mahfili girişi alını.
- Foto.: 502- Terme / Aşağı Söğütlü Köyü Camii, kadınlar mahfili girişi alını.
- Foto.: 503- Alaçam - Çarşı Camii, doğu cephe.
- Foto.: 504- Alaçam - Çarşı Camii, kuzey cephe.
- Foto.: 505- Alaçam - Çarşı Camii, harimi, kuzey kesim.
- Foto.: 506- Alaçam - Çarşı Camii, mihrabı.
- Foto.: 507- Alaçam - Çarşı Camii, mihrabından detay.
- Foto.: 508- Alaçam - Çarşı Camii, minberi.
- Foto.: 509- Alaçam - Çarşı Camii, minber kapı tacı.
- Foto.: 510- Alaçam - Çarşı Camii, vaaz kürsüsü.
- Foto.: 511- Çarşamba - Değirmenbaşı Camii, güneydoğudan.
- Foto.: 512- Çarşamba - Değirmenbaşı Camii, kuzey cephe.
- Foto.: 513- Çarşamba - Değirmenbaşı Camii, minare kaidesindeki kitabe.
- Foto.: 514- Çarşamba - Değirmenbaşı Camii, minaresi.
- Foto.: 515- Çarşamba - Değirmenbaşı Camii, harime açılan kapı.
- Foto.: 516- Çarşamba - Değirmenbaşı Camii, mihrabı.
- Foto.: 517- Çarşamba - Değirmenbaşı Camii, mihrabından detay.
- Foto.: 518- Çarşamba - Değirmenbaşı Camii, minberi.
- Foto.: 519- Vezirköprü - Namazgah Camii, kuzey cephe.
- Foto.: 520- Vezirköprü - Namazgah Camii, güney ve batı cephe.
- Foto.: 521- Vezirköprü - Namazgah Camii, harimi, kible duvarı.
- Foto.: 522- Vezirköprü - Namazgah Camii, harimi kuzey kesim.
- Foto.: 523- Vezirköprü - Fazıl Ahmed Paşa Medresesi, güneyden.
- Foto.: 524- Vezirköprü - Fazıl Ahmed Paşa Medresesi, giriş (batı) cephesi.
- Foto.: 525- Vezirköprü - Fazıl Ahmed Paşa Medresesi, güney doğudan.
- Foto.: 526- Vezirköprü - Fazıl Ahmed Paşa Medresesi, dershanesi - mescidi.
- Foto.: 527- Vezirköprü - Fazıl Ahmed Paşa Medresesi, avlusu, batı kesim.
- Foto.: 528- Vezirköprü - Fazıl Ahmed Paşa Medresesi, avlusu, güney revakı içinden.
- Foto.: 529- Vezirköprü - Fazıl Ahmed Paşa Medresesi, avlu revakı, batı kolu.
- Foto.: 530- Vezirköprü - Fazıl Ahmed Paşa Medresesi, talebe hücrelerinde ocak ve nişler.
- Foto.: 531- Vezirköprü - Fazıl Ahmed Paşa Medresesi, dershanesi - mescit girişi.
- Foto.: 532- Vezirköprü - Fazıl Ahmed Paşa Medresesi, dershanesi - mescidi.
- Foto.: 533- Vezirköprü - Fazıl Ahmed Paşa Medresesi, dershanesi - mescidi.
- Foto.: 534- Havza / Dereköy - Velîyüddin Bin Bereket Şah Türbesi, doğu (giriş) cephesi.
- Foto.: 535- Havza / Dereköy - Velîyüddin Bin Bereket Şah Türbesi, kapısı.
- Foto.: 536- Havza / Dereköy - Velîyüddin Bin Bereket Şah Türbesi, kapı kanadı detayı.
- Foto.: 537- Havza / Dereköy - Velîyüddin Bin Bereket Şah Türbesi, sandukalar.
- Foto.: 538- Bafra / Türbe Köyü - Emirza Bey Türbesi, giriş cephesi.
- Foto.: 539- Bafra / Türbe Köyü - Emirza Bey Türbesi, doğu cephe.
- Foto.: 540- Bafra / Türbe Köyü - Emirza Bey Türbesi, batı cephe.
- Foto.: 541- Bafra / Türbe Köyü - Emirza Bey Türbesi, kapı ve çevresi.
- Foto.: 542- Bafra / Türbe Köyü - Emirza Bey Türbesi, inşa kitabesi.

- Foto.: 543- Bafra / Türbe Köyü - Emirza Bey Türbesi, inşa kitabesi.
Foto.: 544- Bafra / Türbe Köyü - Emirza Bey Türbesi, kapı bordürü.
Foto.: 545- Bafra / Türbe Köyü - Emirza Bey Türbesi, içi.
Foto.: 546- Bafra / Türbe Köyü - Emirza Bey Türbesi, batı duvarı (içten).
Foto.: 547- Bafra / Türbe Köyü - Emirza Bey Türbesi, içindeki sandukalar.
Foto.: 548- Bafra / Türbe Köyü - Emirza Bey Türbesi, içindeki sandukalardan.
Foto.: 549- Bafra / Türbe Köyü - Emirza Bey Türbesi, içinde bezemeli bir şahide.
Foto.: 550- Bafra / Çetinkaya Beldesi - Hızır Bey Türbesi, doğudan.
Foto.: 551- Bafra / Çetinkaya Beldesi - Hızır Bey Türbesi, güney (giriş) cephesi.
Foto.: 552- Ladik - Sunullah Paşa Türbesi, genel (kuzey batıdan).
Foto.: 553- Ladik - Sunullah Paşa Türbesi, güney batıdan.
Foto.: 554- Ladik - Sunullah Paşa Türbesi, giriş (kuzey) cephesi.
Foto.: 555- Ladik - Sunullah Paşa Türbesi, kapısı.
Foto.: 556- Ladik - Sunullah Paşa Türbesi, kubbe geçişleri.
Foto.: 557- Samsun - İsa Baba Türbesi, (küçük kubbeli kesim).
Foto.: 558- Samsun - İsa Baba Türbesi, camiye çevrilmiş hali (kible duvarı).
Foto.: 559- Terme / Dağdıralı Köyü Camii, yanındaki türbe (Can'dan).
Foto.: 560- Ladik - Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi, giriş (doğu) cephesi.
Foto.: 561- Ladik - Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi, kuzey cephe.
Foto.: 562- Ladik - Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi, inşa kitabesi.
Foto.: 563- Ladik - Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi, kapı sundurması (1994).
Foto.: 564- Ladik - Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi, kapı kemerlerinden detay.
Foto.: 565- Ladik - Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi, içi.
Foto.: 566- Ladik - Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi, tavanı.
Foto.: 567- Ladik - Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi, tavanından detay.
Foto.: 568- Ladik - Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi, tavanı kalem işi nakışlarından detay.
Foto.: 569- Ladik - Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi, tavanı ortası.
Foto.: 570- Ladik - Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi, 7 nolu sanduka.
Foto.: 571- Ladik - Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi, 7 nolu sandukadan detay.
Foto.: 572- Ladik - Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi, 7 nolu sandukadan detay.
Foto.: 573- Ladik - Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi, 4 nolu sandukadan detay.
Foto.: 574- Ladik - Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi, 4 nolu sandukadan detay.
Foto.: 575- Ladik - Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi, 4 nolu sandukadan detay.
Foto.: 576- Terme - Pazar Camii, Türbesi, doğu ve güney cepheleri.
Foto.: 577- Terme - Pazar Camii, Türbesi, kitabesi.
Foto.: 578- Samsun - Şeyh Seyyid Kutbeddin Türbesi, güneybatıdan.
Foto.: 579- Kavak - Çakallı Beldesi - Çakallı Han, giriş (güney) cephesi.
Foto.: 580- Kavak - Çakallı Beldesi - Çakallı Han, batı cephe.
Foto.: 581- Kavak - Çakallı Beldesi - Çakallı Han, kapalı kesim giriş cephesi.
Foto.: 582- Kavak - Çakallı Beldesi - Çakallı Han, taçkapı bordürlerinden.
Foto.: 583- Kavak - Çakallı Beldesi - Çakallı Han, kapalı kesim orta ve doğu sahnı.
Foto.: 584- Kavak - Çakallı Beldesi - Çakallı Han, avlu kesimi kalıntıları.
Foto.: 585- Kavak - Çakallı Beldesi - Çakallı Han, kapalı kesim taçkapısı çevresi.
Foto.: 586- Kavak - Çakallı Beldesi - Çakallı Han, kapalı kesim taçkapısı (K. ERDMANN'dan).
Foto.: 587- Kavak - Çakallı Beldesi - Çakallı Han, kapalı kesim, orta sahnı.
Foto.: 588- Kavak - Çakallı Beldesi - Çakallı Han, kapalı kesim içi.
Foto.: 589- Samsun - Taş Han, genel.
Foto.: 590- Samsun - Taş Han, kuzey ve batı cepheler.
Foto.: 591- Samsun - Taş Han, batı kapısı ve dükkanlar.
Foto.: 592- Samsun - Taş Han, avlusu, birinci kat batı kanat.
Foto.: 593- Samsun - Taş Han, doğu kapı (dıştan).

- Foto.: 594- Samsun - Taş Han, avlunun güney kanadı.
Foto.: 595- Samsun - Taş Han, ikinci kat revakı (kuzeydoğu köşe).
Foto.: 596- Samsun - Taş Han, ikinci kat güney revakı.
Foto.: 597- Vezirköprü - Taş Han, güney (giriş) cephesi batı yanı.
Foto.: 598- Vezirköprü - Taş Han, kuzeybatıdan.
Foto.: 599- Vezirköprü - Taş Han, develik ve kuzey cephesi.
Foto.: 600- Vezirköprü - Taş Han, avlusu kuzeyden bakış.
Foto.: 601- Vezirköprü - Taş Han, avlusu, kuzeybatı köşe.
Foto.: 602- Vezirköprü - Taş Han, batı kapısı.
Foto.: 603- Vezirköprü - Taş Han, güneybatı köşe.
Foto.: 604- Vezirköprü - Taş Han, doğu kesim.
Foto.: 605- Vezirköprü - Taş Han, batı kesim.
Foto.: 606- Vezirköprü - Taş Han, kuzey kesim.
Foto.: 607- Vezirköprü - Taş Han, kuzey kol ikinci kat revakı.
Foto.: 608- Vezirköprü - Taş Han, batı kol, ikinci kat revakı.
Foto.: 609- Vezirköprü - Taş Han, birinci kat batı kolda bir hücre (ahır).
Foto.: 610- Vezirköprü - Üzüm Hanı, genel.
Foto.: 611- Vezirköprü - Üzüm Hanı, batı kanat.
Foto.: 612- Vezirköprü - Üzüm Hanı, doğu kanat.
Foto.: 613- Vezirköprü - Üzüm Hanı, kapı önünden avluya bakış.
Foto.: 614- Vezirköprü - Üzüm Hanı, kapısı.
Foto.: 615- Vezirköprü - Üzüm Hanı, kuzey kanat.
Foto.: 616- Vezirköprü Bedesten ve Arastası,, güneyden.
Foto.: 617- Vezirköprü Bedesten ve Arastası,, arastanın kuzey bloku.
Foto.: 618- Vezirköprü Bedesteni, kuzey taçkapı eyvanı.
Foto.: 619- Vezirköprü Bedesteni, iç mekan batı kesim.
Foto.: 620- Vezirköprü Bedesteni, orta paye.
Foto.: 621- Vezirköprü Arastası, kuzey kapısı (dıştan).
Foto.: 622- Vezirköprü Arastası, kuzey kapısı (içten)
Foto.: 623- Vezirköprü Arastası, doğu kapı (dıştan).
Foto.: 624- Vezirköprü Arastası, doğu kapı (içten)
Foto.: 625- Vezirköprü Arastası, kuzeybatı kesim içe bakan dükkanlar.
Foto.: 626- Vezirköprü Arastası, kuzeybatı kesim dışa bakan dükkanlar.
Foto.: 627- Vezirköprü Arastası, batı taçkapı (dıştan).
Foto.: 628- Vezirköprü Arastası, batı taçkapı (içten).
Foto.: 629- Vezirköprü Arastası, güneybatı kanat içe bakan dükkanlar.
Foto.: 630- Vezirköprü Arastası, güney kanat.
Foto.: 631- Vezirköprü Arastası, güneydoğu kanat.
Foto.: 632- Vezirköprü Arastası, kuzey blok ortası.
Foto.: 633- Vezirköprü Arastası, kuzey blok doğu kanat.
Foto.: 634- Samsun - Süleyman Paşa Arastası, (Bedesten), doğudan.
Foto.: 635- Samsun - Süleyman Paşa Arastası, (Bedesten), güney kanat.
Foto.: 636- Samsun - Süleyman Paşa Arastası, (Bedesten), batı kapı (dıştan).
Foto.: 637- Samsun - Süleyman Paşa Arastası, (Bedesten), güney kapı (dıştan).
Foto.: 638- Samsun - Süleyman Paşa Arastası, (Bedesten), güney kapı (içten).
Foto.: 639- Çarşamba - Büyük Arasta (Bedesten), kuzeyden.
Foto.: 640- Çarşamba - Büyük Arasta (Bedesten), kuzey cephe.
Foto.: 641- Çarşamba - Büyük Arasta (Bedesten), güney cephe.
Foto.: 642- Çarşamba - Büyük Arasta (Bedesten) sokağı tonozu.
Foto.: 643- Çarşamba - Büyük Arasta (Bedesten), batı cephe.
Foto.: 644- Havza - Mustafa Bey İmaret - Zaviyesi, güneydoğudan.

- Foto.: 645- Havza - Mustafa Bey İmaret - Zaviyesi, inşa kitabesi, sağ pano.
- Foto.: 646- Havza - Mustafa Bey İmaret - Zaviyesi, inşa kitabesi, orta pano.
- Foto.: 647- Havza - Mustafa Bey İmaret - Zaviyesi, inşa kitabesi, sol pano.
- Foto.: 648- Havza - Mustafa Bey İmaret - Zaviyesi, doğu cephe.
- Foto.: 649- Havza - Mustafa Bey İmaret - Zaviyesi, güney cephe.
- Foto.: 650- Havza - Mustafa Bey İmaret - Zaviyesi, kuzey cephe.
- Foto.: 651- Havza - Mustafa Bey İmaret - Zaviyesi, küçük kapı.
- Foto.: 652- Havza - Mustafa Bey İmaret - Zaviyesi, tabhane kapıları.
- Foto.: 653- Havza - Mustafa Bey İmaret - Zaviyesi, doğu cephe üst kat pencere çevreliği.
- Foto.: 654- Havza - Mustafa Bey İmaret - Zaviyesi, sofa taşkapısı.
- Foto.: 655- Havza - Mustafa Bey İmaret - Zaviyesi, sofa, kubbe geçişleri.
- Foto.: 656- Havza - Mustafa Bey İmaret - Zaviyesi, mutfak yapısı.
- Foto.: 657- Vezirköprü - Köprülü Mehmet Paşa Namazgahı, kuzeydoğudan.
- Foto.: 658- Vezirköprü - Köprülü Mehmet Paşa Namazgahı, mihrabı.
- Foto.: 659- Vezirköprü - Köprülü Mehmet Paşa Namazgahı, mihrap önündeki blok taş.
- Foto.: 660- Vezirköprü - Köprülü Mehmet Paşa Namazgahı, minberi.
- Foto.: 661- Bafra / Çetinkaya Beldesi - Hızır Bey Hamamı, güneydoğudan.
- Foto.: 662- Bafra / Çetinkaya Beldesi - Hızır Bey Hamamı, kuzey cephe.
- Foto.: 663- Bafra / Çetinkaya Beldesi - Hızır Bey Hamamı, kubbesi.
- Foto.: 664- Samsun - Şifa Hamamı,
- Foto.: 665- Samsun - Şifa Hamamı, sıcaklığa giriş kapısı.
- Foto.: 666- Samsun - Şifa Hamamı, ılıklik kubbesi.
- Foto.: 667- Samsun - Şifa Hamamı, sıcaklik kubbesi.
- Foto.: 668- Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa (Tahta) Hamamı, sıcaklığa açılan kapı.
- Foto.: 669- Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa (Tahta) Hamamı, sıcaklik kapıları.
- Foto.: 670- Ladik - Eski Hamamı, soyunmalık giriş cephesi.
- Foto.: 671- Ladik - Eski Hamamı, soyunmalık kuzey cephesi.
- Foto.: 672- Ladik - Eski Hamamı, soyunmalığı.
- Foto.: 673- Ladik - Eski Hamamı, sıcaklığa açılan kapı.
- Foto.: 674- Ladik - Eski Hamamı, aralık kubbesi.
- Foto.: 675- Ladik - Eski Hamamı, sıcaklik doğu kesim.
- Foto.: 676- Ladik - Eski Hamamı, sıcaklik kubbesi.
- Foto.: 677- Ladik - Eski Hamamı, sıcaklığı, güney eyvan.
- Foto.: 678- Ladik - Eski Hamamı, ılıklik.
- Foto.: 679- Ladik - Eski Hamamı, orijinal bir kurna.
- Foto.: 680- Havza - Kadınlar (Aslanağzı) ve Erkekler Kaplıcası.
- Foto.: 681- Havza - Kadınlar (Aslanağzı) Kaplıcası, güney cephe (soyunmalık)
- Foto.: 682- Havza - Kadınlar (Aslanağzı) Kaplıcası, su taksim mekanı.
- Foto.: 683- Havza - Kadınlar (Aslanağzı) Kaplıcası, halvetler (güneyden).
- Foto.: 684- Havza - Kadınlar (Aslanağzı) Kaplıcası, soyunmalığı, güney cephesi.
- Foto.: 685- Havza - Kadınlar (Aslanağzı) Kaplıcası, soyunmalık kapısı.
- Foto.: 686- Havza - Kadınlar (Aslanağzı) Kaplıcası, soyunmalık şadırvanı.
- Foto.: 687- Havza - Erkekler Kaplıcası, güneyden.
- Foto.: 688- Havza - Erkekler Kaplıcası soyunmalığı.
- Foto.: 689- Havza - Erkekler Kaplıcası, soyunmalık kubbe geçişleri.
- Foto.: 690- Vezirköprü - Şifa Hamamı, güneyden.
- Foto.: 691- Vezirköprü - Şifa Hamamı, üst örtüden detay.
- Foto.: 692- Vezirköprü - Şifa Hamamı, yıkılan soyunmalık.
- Foto.: 693- Vezirköprü - Şifa Hamamı, ılıklik.
- Foto.: 694- Vezirköprü - Şifa Hamamı, kurnalarından.
- Foto.: 695- Vezirköprü - Şifa Hamamı, kurnalarından.

- Foto.: 696- Vezirköprü - Şifa Hamamı, külhan, ocağı ağızı.
- Foto.: 697- Vezirköprü - Çifte Hamam, güneydoğudan.
- Foto.: 698- Vezirköprü - Çifte Hamam, güneybatıdan.
- Foto.: 699- Vezirköprü - Çifte Hamam, güneyden.
- Foto.: 700- Vezirköprü - Çifte Hamam, soyunmalık kapısı.
- Foto.: 701- Vezirköprü - Çifte Hamam, soyunmalığı.
- Foto.: 702- Vezirköprü - Çifte Hamam, soyunmalık kubbe geçişleri.
- Foto.: 703- Vezirköprü - Çifte Hamam, soyunmalık şadırvanı.
- Foto.: 704- Vezirköprü - Çifte Hamam, ılıkılık.
- Foto.: 705- Vezirköprü - Çifte Hamam, ılıkılık kubbesi.
- Foto.: 706- Vezirköprü - Çifte Hamam, sıcaklık.
- Foto.: 707- Vezirköprü - Çifte Hamam, sıcaklık kubbesi.
- Foto.: 708- Vezirköprü - Kale Hamamı, güneydoğudan.
- Foto.: 709- Vezirköprü - Kale Hamamı, üst örtü.
- Foto.: 710- Vezirköprü - Kale Hamamı, soyunmalık kuzey cephesi.
- Foto.: 711- Vezirköprü - Kale Hamamı, soyunmalık kapısı.
- Foto.: 712- Vezirköprü - Kale Hamamı, soyunmalığı.
- Foto.: 713- Vezirköprü - Kale Hamamı, soyunmalık şadırvanı.
- Foto.: 714- Vezirköprü - Kale Hamamı, ılıkılığı.
- Foto.: 715- Vezirköprü - Kale Hamamı, sıcakılığı.
- Foto.: 716- Vezirköprü - Kale Hamamı, kurnalarından.
- Foto.: 717- Vezirköprü - Kale Hamamı, kurnalarından.
- Foto.: 718- Vezirköprü - Kale Hamamı, kurnalarından.
- Foto.: 719- Vezirköprü - Kale Hamamı, külhan, ağızı.
- Foto.: 720- Ondokuz Mayıs / Yörükler Beldesi Hamamı, genel.
- Foto.: 721- Ondokuz Mayıs / Yörükler Beldesi Hamamı, eyvan.
- Foto.: 722- Ondokuz Mayıs / Yörükler Beldesi Hamamı, yıkılan kesimler (doğu).
- Foto.: 723- Vezirköprü - Yalı Hamamı, doğu cephe.
- Foto.: 724- Vezirköprü - Yalı Hamamı, birinci hücre.
- Foto.: 725- Vezirköprü - Yalı Hamamı, birinci hücre kubbe geçişleri.
- Foto.: 726- Bafra - Uzun Hamamı, soyunmalık cephesi.
- Foto.: 727- Bafra - Uzun Hamamı, üst örtü.
- Foto.: 728- Bafra - Uzun Hamamı, soyunmalık.
- Foto.: 729- Bafra - Uzun Hamamı, ılıkılık.
- Foto.: 730- Vezirköprü - Havza sınırında Kurt Köprü, kaynak yüzü.
- Foto.: 731- Vezirköprü - Havza sınırında Kurt Köprü.
- Foto.: 732- Vezirköprü - Havza sınırında Kurt Köprü, boşaltma gözü.
- Foto.: 733- Vezirköprü - Havza sınırında Kurt Köprü, ortadaki köprü ayağı.
- Foto.: 734- Kavak / Çakallı Beldesi - Çakallı Köprüsü, kaynak yüzü.
- Foto.: 735- Kavak / Çakallı Beldesi - Çakallı Köprüsü, inşa kitabesi.
- Foto.: 736- Kavak / Çakallı Beldesi - Çakallı Köprüsü, ayağı.
- Foto.: 737- Kavak / Çakallı Beldesi - Koca Köprü, kaynak yüzü.
- Foto.: 738- Kavak / Çakallı Beldesi - Koca Köprü, mansap yüzü.
- Foto.: 739- Kavak / Çakallı Beldesi - Koca Köprü.
- Foto.: 740- Vezirköprü - Mezbehane Mevkiindeki Köprü, mansap yüzü.
- Foto.: 741- Ondokuz Mayıs / Yörükler Beldesi - Kalaba Köprüsü.
- Foto.: 742- Tekkeköy / Çırakman Köyü - Yel Değirmeni.
- Foto.: 743- Tekkeköy / Çıkarman Köyü - Yel Değirmeni, içten.
- Foto.: 744- Vezirköprü - Namazgah Çeşmesi.
- Foto.: 745- Vezirköprü - Namazgah Çeşmesi, kitabesi.
- Foto.: 746- Vezirköprü - Arasta Çeşmesi.

- Foto.: 747- Vezirköprü - Karlık Mezarlığı Karşısındaki Çeşme.
Foto.: 748- Vezirköprü - Karlık Mezarlığı Karşısındaki Çeşme Kitabesi.
Foto.: 749- Vezirköprü - Üzüm Hanı Çeşmesi.
Foto.: 750- Bafra - Ali Bey Çeşmesi, güney cephe.
Foto.: 751- Bafra - Ali Bey Çeşmesi, doğu ve kuzey cepheler.
Foto.: 752- Bafra - Ali Bey Çeşmesi, güney cephede üstteki kitabe.
Foto.: 753- Bafra - Ali Bey Çeşmesi, güney cephede alttaki kitabe.
Foto.: 754- Bafra - Ali Bey Çeşmesi, kuzey cephede kitabe.
Foto.: 755- Bafra - Ali Bey Çeşmesi, güney cephe.
Foto.: 756- Bafra - Kadı Çeşmesi.
Foto.: 757- Bafra - Kadı Çeşmesi kitabesi.
Foto.: 758- Bafra - Kuru (Taşlı) Çeşme.
Foto.: 759- Bafra - Kuru (Taşlı) Çeşme kitabesi.
Foto.: 760- Bafra - Mescid Çeşmesi.
Foto.: 761- Bafra - Mescid Çeşmesi kitabesi.
Foto.: 762- Samsun - Hamîdiye Çeşmesi kuzeybatıdan.
Foto.: 763- Samsun - Hamîdiye Çeşmesi kitabesi.
Foto.: 764- Samsun - Hamîdiye Çeşmesi kitabesi, detay.
Foto.: 765- Samsun - Fazıl Kadı Çeşmesi.
Foto.: 766- Bafra - Hüseyin Bey Çeşmesi, genel.
Foto.: 767- Bafra - Hüseyin Bey Çeşmesi, cephe.
Foto.: 768- Bafra - Hüseyin Bey Çeşmesi, güney cephedeki kitabe.
Foto.: 769- Bafra - Hüseyin Bey Çeşmesi, kuzey cephedeki kitabe.
Foto.: 770- Bafra - Hüseyin Bey Çeşmesi, batı cepheden detay.
Foto.: 771- Bafra - Hüseyin Bey Çeşmesi, güneybatı cepheden detay.
Foto.: 772- Bafra - Hüseyin Bey Çeşmesi, doğu cepheden detay.
Foto.: 773- Bafra - Hüseyin Bey Çeşmesi, kuzeydoğu cepheden detay.
Foto.: 774- Vezirköprü - Asarcık Şubesi Çeşmesi, kuzeybatıdan.
Foto.: 775- Vezirköprü - Asarcık Çeşmesi, güneydoğudan.
Foto.: 776- Vezirköprü - Abdülğani Camii, karşısındaki çeşme.
Foto.: 777- Vezirköprü - I. Kasımlı Sokaktaki İsimsiz Çeşme.
Foto.: 778- Vezirköprü - I. Kasımlı Çeşmesi.
Foto.: 779- Vezirköprü - Kulebaşı Caddesinde I. Numaralı Çeşme.
Foto.: 780- Vezirköprü - Kulebaşı Caddesinde II. Numaralı Çeşme.
Foto.: 781- Vezirköprü - Çanaklı Çeşme.
Foto.: 782- Vezirköprü - Taş Han, Yakınındaki isimsiz Çeşme.
Foto.: 783- Vezirköprü - Belenmeyen Bir Yapı Kitabesi.
Foto.: 784- Vezirköprü - Ayşe Hanı,m'a ait bir su yapısıyla ilgili kitabe.
Foto.: 785- Bafra - TabakHan,e Camii, kitabesi.
Foto.: 786- Ladik - İsimsiz (Şeyyid Abdullah Ağa Çeşmesi) kitabesi.
Foto.: 787- Ladik - İsimsiz bir çeşme (Şeyyid Abdullah Ağa Çeşmesi?) kitabesi.
Foto.: 788- Çarşamba - Kanarya Camii, kitabesi.
Foto.: 789- Samsun - Ilıca (İsmail Efendi) Çeşmesi kitabesi.
Foto.: 790- Tekkeköy - Şeyh Yusuf Zeynuddin Camii, kapı kanatları.
Foto.: 791- Tekkeköy - Şeyh Yusuf Zeynuddin Camii, kapısı.
Foto.: 792- Ondokuz Mayıs - Taş Köprü kitabesi.
Foto.: 793- Samsun - Hançerli Camii, kitabesi.
Foto.: 794- Samsun - Hançerli Camii, minaresi.
Foto.: 795- Samsun - Hançerli Camii, şerefe altlığı.
Foto.: 796- Bafra - Nur-i İbrahim Camii, kitabesi.
Foto.: 797- Bafra Arastası, (Bedesten) I. kapı.

- Foto.: 798- Bafra Arastası, (Bedesten) 4. kapı.
 Foto.: 799- Samsun - İbtidai Mektebi kitabesi.
 Foto.: 800- Havza - İsimsiz bir Çeşme kitabesi.
 Foto.: 801- Vezirköprü - Saat Kulesi kitabesi.
 Foto.: 802- Havza / Mısmılağaç Köyü Camii, avlu duvarlarındaki kitabe.
 Foto.: 803- Havza / Mısmılağaç Köyü Camii, kapı kanatları.
 Foto.: 804- Havza / Mısmılağaç Köyü Camii, minberi.
 Foto.: 805- Havza / Mısmılağaç Köyü Camii, minberi, kapı tacı.
 Foto.: 806- Havza / Mısmılağaç Köyü Camii, minberi süpürgeliği.
 Foto.: 807- Havza / Mısmılağaç Köyü Camii, minberi aynalık detayı.
 Foto.: 808- Havza / Mısmılağaç Köyü Camii, minberi aynalıği.
 Foto.: 809- Havza / Mısmılağaç Köyü Camii, minberi aynalıktan detay.
 Foto.: 810- Havza / Mısmılağaç Köyü Camii, minberi köşk altı.
 Foto.: 811- Havza / Mısmılağaç Köyü Camii, minberi köşk altı.
 Foto.: 812- Havza / Mısmılağaç Köyü Camii, minberi köşk altı.
 Foto.: 813- Havza / Mısmılağaç Köyü Camii, minberi batı yüzü (tavan göbeği).
 Foto.: 814- Havza / Mısmılağaç Köyü Camii, minberi batı yüzü (tavan göbeği).

KARŞILAŞTIRMA FOTOĞRAFLARI

- Foto.: 815- Amasya - Pir Mehmed Çelebi Camii (Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler C.1'den).
 Foto.: 816- Trabzon - Taş Han (A. ALBAYRAK'tan).
 Foto.: 817- Merzifon Bedesteni doğudan genel görünüş (M. TUNÇEL'den).
 Foto.: 818- Tokat - Takyeciler Çeşmesi (E. YAVI'den).
 Foto.: 819- Sinop - Şehitler Çeşmesi.
 Foto.: 820- Artvin / Oruçlu Köyü Camii tavanı.
 Foto.: 821- Samsun - Salıpazarı Kızılot Köyü Camii tavanı.
 Foto.: 822- Edirne - Eski Cami kuzey kapısı (Ş. ÇAKMAK'tan).
 Foto.: 823- Bursa - Muradiye Camii taçkapısı (Ş. ÇAKMAK'tan).
 Foto.: 824- Trabzon / Çaykara - Çambaşı Köyü Hacı Ömerli Camii kapı kanatları (M. R. SÜMERKAN-İ OKMAN'dan).
 Foto.: 825- Trabzon / Hayrat - Dereyurt Köyü Eski Camii minberi detayı.
 Foto.: 826- Trabzon / Araklı - Keçikaya Köyü Merkez Camii minberi.
 Foto.: 827- Samsun - Vezirköprü Gökkyö Kasabası'nda Taşanoğullarına maledilen bazı mezar taşları (Geçmişten Günümüze Kültür Değerleriyle Samsun'dan).
 Foto.: 828- Kastamonu Müzesi'nde sergilenen Candaroğlu Ömer Ahmed Bey sandukası (M. ÖZKARCI'dan).
 Foto.: 829- Amasya / Suluova - Yolpınar Köyü Seyyid Necmeddin Yahya er-Rifai Türbesi sandukalarından.
 Foto.: 830- Trabzon / Sürmene - Gültepe Köyü Kefeli (Perdos) Mahallesi Camii tavanı).
 Foto.: 831- Amasya - Gümüşlü Camii'nde kalem işi pano (R. ARIK'tan).
 Foto.: 832- Trabzon / Çaykara - Kabataş Köyü Camii'nde kalem işi pano.
 Foto.: 833- Konya / Doğanhisar Ulu Camii tavanında kalem işi süslemeler detay.
 Foto.: 834- Trabzon / Şalpazarı - Doğanlı Köyü Camii minberi.

HARİTALAR

- Harita 1- Samsun siyasi il haritası (İl Turizm Müdürlüğü'nden).
 Harita 2- 15. 16. Yüzyıllarda Canik Sancağı'nın idari bölünüşü (M. ÖZ'den).
 Harita 3- Samsun il haritası üzerinde katalogda yer alan yapıların yerleri.
 Harita 4- Samsun il merkezinde tarihi eserlerin bulunduğu kesim (Zemin Harita Ltd. Şti.den).
 Harita 5- Vezirköprü ilçe merkezinde tarihi eserlerin bulunduğu kesim (Vezirköprü Belediyesi, İmar ve Fen İşleri Dairesi'nden).
 Harita 6- Bafra ilçe merkezinde tarihi eserlerin bulunduğu kesim (Bafra Belediyesi'nden).

ÖZGEÇMİŞ

1969 yılında Trabzon'da doğdu. İlk, orta ve lise öğrenimini Samsun'da tamamladı. 1988-89 Öğretim yılında başladığı, Atatürk Üniversitesi, Fen - Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü'nden 1992'de mezun oldu. 1994 yılında aynı üniversitede, Sanat Tarihi Bölümü'nde Araştırma Görevlisi olarak göreve başladı. Halen bu görevini sürdürmektedir. 1996'da "Tire'de Osmanlı Dönemi Cami ve Mescitleri" konulu yüksek lisans tezini tamamladı. Bilimsel alanda birkaç makale ile sempozyum, konferans ve panel gibi etkinliklerde bildirileri bulunmaktadır. 2001 yılında Doç Dr. A. Ali Bayhan başkanlığında yürütülen "Adıyaman İli ve İlçelerinde Yüzey Araştırması", 2003'de Prof. Dr. Hamza GÜNDOĞDU başkanlığında yürütülen "Şebinkarahisar'daki Tarihi Eserler" konulu projelerde görev aldı. Evli ve iki çocuk babasıdır.